

Bartha Antal

A MAGYAR NÉP ŐSTÖRTÉNETE

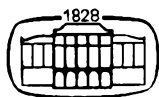
Akadémiai Kiadó · Budapest

A magyar nép őstörténete

Bartha Antal

A magyar nép őstörténete

Akadémiai Kiadó, Budapest 1988

ISBN 963 05 4508 X

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1988 · Bartha Antal

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Bevezetés	7
A magyar őstörténet fogalma	7
Az őstörténeti nép	12
Régészet	13
Életföldrajz	16
Néprajz'	18
Toponimika	18
Történelemszemlélet	19
I. fejezet	
Őshazák és népek	24
Őshazaelméletek	24
Az őshazaelméletek tanulságai	32
II. fejezet	
Finnugor őshaza a Volga—Káma vidékén	45
III. fejezet	
Életmód és társadalmi szervezet	51
Műveltség a nyelv tükrében	51
Gazdálkodás és település	55
Rokonsági szervezet	64
IV. fejezet	
Termelőgazdálkodás	77
A termelőgazdálkodás eredete és terjedése	77
A finnugorság déli kapcsolatai	91
Sumér vonatkozások	95
Termelőgazdálkodás a finnugorok körében	98
Az ósugorok életmódja	107

V. fejezet	
Magyar—baskír azonosság és magyar őshaza	113
Bevezető megjegyzések	113
A magyar őshaza és a keleti kútfők	116
Baskír eredetmondák és a magyar őshaza	119
Magyar és baskír közös törzsnevek	125
Baskíriai földrajzi nevek	128
A magyar őshaza és az obi-ugorok	130
Őshaza a középkori hagyományban	135
Julianus útja és a magyar őshaza	141
VI. fejezet	
Szellemi műveltség	162
VII. fejezet	
Törzs és törzsszövetség	172
A korai és a fejlett vaskor	172
Gazdálkodás és település	175
Társadalmi szervezet	186
Az ugor magyar társadalmi szervezet	192
VIII. fejezet	
Magyarok és a délorosz sztyepp	198
Magyarok és volgai bolgárok	198
III—IX. századi népmozgalmak	202
Magyarok és régi törökök	211
A sztyeppre vándorlás	220
IX. fejezet	
A sztyepp népei	223
Honfoglalás előtti török jövevényszavaink	227
A sztyepp török népei	235
Kazár Kaganátus, alánok, keleti szlávok	257
X. fejezet	
Magyar törzsek Levediában és Etelközben	325
Bibliográfia	371
Rövidítések jegyzéke	378
Személynévmutató	387
Tárgymutató	395
Térképek jegyzéke	403

A magyar őstörténet fogalma

A magyar őstörténet azt a korszakot jelöli, amelynek túlnyomóan nagy részében írott kútfők nem említik a magyar népet. A magyar népnév a IX. század hetvenes—nyolcvanas éveiben jelent meg a kútfőkben. Ezek szerint korábban nem is létezett magyar nép, magyar őstörténet? Több kiváló kutató egyetért a kérdésben foglalt tagadással, és legfeljebb a IX. század harmincas—hatvanas éveiiig vezetik vissza a magyar történelmet. Talán igazuk van? Nem szükségképpen, ugyanis nem törvényszerű az, hogy egy nép akkor született, amikor először tesznek róla említést. A magyar nép sem akkor kezdte létezését, amikor először emlékeznek meg róla. A magyar őstörténet a magyar nép keletkezését, társadalmi, politikai szervezetét és az osztályviszonyok kezdeteit vizsgálja. A magyar őstörténelem színhelye túlnyomó részben Kelet-Európa volt, utolsó száz esztendeje esik a Kárpát-medencére.

Az őstörténeti magyar népállomány alakulása áttekinthetetlen, a néptörténet, a paleoetnográfia eseményei homályba vesznek. Nem ismerjük az őstörténeti magyarságba olvadt népelemek neveit. Őstörténeti népalakulásunk két, viszonylag elkülöníthető szakaszát az ugor magyar és az ősmagyar fogalmakkal igyekszem érzékeltetni. Az ugor magyar helyett az előmagyar használata is előfordul a szakirodalomban, kiváltképpen a polgári korszak történettudományára volt jellemző, ahol történelemelméleti álláspontot fejezett ki. Az ugor magyar fogalom kifejezi az eredetet, ennél fogva az előmagyarnál tájékoztatóbb. Ez önmagában is elegendő érv ahhoz, hogy lemondjak az előmagyar kifejezés használatáról. Egyéb kritikai elhatárolások igényei is erre készítetnek. Az előmagyar fogalom a finnugor és ugor előzményekből kialakult népelem önálló történelemalkotásra való alkalmatlanságát fejezi ki. Annak a történelemtudományos irányzatnak az eszmei tartozéka, amely az őstörténeti magyarságnak, a magyar történelemnek a születését attól a pillanattól számította, amikor az előmagyarnak nevezett népelemhez régi török népágak csatlakoztak, és ezzel a népállomány-bővüléssel megszületett a szellemében önálló történelemalkotásra, államalapításra alkalmas magyarság.

Jelentős nyelvtörténeti adatok és írott kútfők szólnak a régi török népágak csatlakozásáról. Ez a csatlakozás szervezeti és politikai következményekkel járt, amelyek megerősítették az ugor magyarság alkalmasságát az önálló történelmi

létezésre. A néptörténeti fejlemény jelentőségét érzékelteti az ősmagyar fogalom. Az őstörténeti magyar nép állománya nemcsak gyarapodott, hanem néprészek kiválásával gyengült, fogyatkozott.

A honfoglalás idején a Kárpát-medencében avarok, szlávok és — talán — egyéb néptörödékek éltek, amelyek fokozatosan a magyarságba olvadtak. A műveltség, a gazdálkodás és az életmód szempontjából sem volt ez a táj légüres tér. A magyar honfoglalást megelőző évtizedek viszontagságai meggyengítették a helyi örökséget, amely őstörténetünk helyben átvett ága volt. A magyarság megjelenése a Kárpát-medence népi folyamatosságát megszakította, új néprajzi viszonyokat teremtett, de átvette és folytatta a Kárpát-medencében talált művelődési vívmányokat. Ebben az értelemben a történelmi folyamatosság nem szakadt meg. A Kárpát-medencében következett be a magyar paleoetnográfia zárófejezete. A magyar népállomány alakulásának további fejezetei nem tartoznak az őstörténet tárgyához.

A népek őstörténetének kezdetén, általában, a rokon nyelvi kötelékektől eltávolodott, önálló nyelvet használó őstörténeti nép áll. Így arra kell gondolnunk, hogy a nyelvek őstörténetéből, az összehasonlító történeti nyelvtudomány érveiből a népek keletkezésének ismérvei bontakoznak ki. Ez az általánosság, mondhatni szabály, érvényes a magyar őstörténetre is. A magyar nyelv az uráli nyelvek finnugor csoportjának ugor ágához tartozik. A magyar nyelv és nép önállósodása hosszú folyamat volt, az íráselőttiségbe vesző eseményről és időrendjéről pontatlan ismeretekkel, inkább csak halvány feltevésekkel rendelkezünk. A bennünket érdeklő esemény az i. e. I. évezred első felében következett be. A fokozatos önállósulásból korántsem következik, hogy az uráli, a finnugor és az ugor ősnépi csoportok szókinszben és alaktanban egységes ősnyelvet beszéltek. A távoli elődök csoportjai saját életet éltek, miért is nyelveikre a közös vonások mellett a csoportonkénti belső sajátosságok is jellemzők voltak. Ezt a helyzetet az obi-ugorok, az osztjákok és a vogulok igen sokféle nyelvjárásai, valamint a mordvinok és a cseremiszek két-két nagy nyelvjárása példáján képzelhetjük el. Az e nyelveken belüli nyelvjárások, dialektusok közötti eltérések a megértést, az érintkezést is nehezítik. Az uráli nyelvek közös szókincese, alak- és hangtani sajátosságai engednek betekintést az íráselőtti nyelvi őstörténetébe.

Az uráli alapnyelvből az ősszamojéd és a finnugor, az utóbbiból az ugor, a permi, a volgai-finn, a közfinn (balti-finn) alap-, illetve ősnelvek váltak ki. Belőlük önállósultak az egyes uráli népek nyelvei. Az alapnyelvek korának megfelelő ősnépi csoportok egymáshoz viszonyítva különböző távolságra éltek. Kapcsolatba kerültek idegen nyelveket beszélő népcsoportokkal, a nyelvi érintkezés szélső pontjain elhelyezkedők már nehezen vagy sehogyan sem értették egymást. A közös eredetű, egymástól időben és térben eltávolodott uráli nyelvek mindegyike különböző irányba ható sajátosságai szerint fejlődött, ezenfelül huzamosan éltek idegen nyelvek mellett. Ennek következménye a kölcsönös ráhatás, az affinizálódás volt. Ezek az areális, területi kapcsolatok azonban a genetikaiakhoz, a

származásiakhoz képest másodlagosak. Szerepük azonban egy-egy nyelv jellegének alakításában igen nagy.

A nyelvek és hordozóik őstörténete többféleképpen alakult; nem mindegyik jutott el napjainkig. A finnugor veszek, muromák és merják más népekbe olvadtak, nyelveik is eltűntek. Az is elképzelhető, hogy a beolvadásnak nem egyedüli példái: több ősi uráli nyelv az írott kútfők korát sem érte meg, valamelyik erősebb rokon vagy idegen nyelvbe olvadt be. A beolvadás azonban nem feltétlenül az alacsonyabb fejlettségi foknak, a gyengeségnek volt a következménye. A merják és muromák a IX—X. században erős népek voltak. Egy távoli példa a nyelvi és etnikai beolvadásra: a hódító germán frankok eltűntek, nyelvüknek is csak emléke maradt.

Az ugor magyarok a kora vaskorban önállósultak. Ekkor — még a nagy civilizációs központoktól távoli területeken is — az eredeti egyenlőségen alapuló ősközösségi állapotok helyébe átmeneti, az ősközösség bélyegét még magán viselő társadalmi állapot lépett. Az ugor magyarság tehát az őstörténelem befejező, az átmeneti viszonyok kezdeti szakaszában jelent meg önálló erőként a történelemben.

A magyar őstörténetnek a többi, távoli és közeli uráli rokon nép elődeivel közös, valóságos őstörténeti előzményei vannak. A finnugor és a szamojéd népek elődeinek uráli korszaka az i. e. 5. évezred előttre, az átmeneti kőkorra, a finnugor közös elődök korszaka az i. e. 5. évezredtől az i. e. 3. évezred közepéig—végéig tartó időre, az átmeneti kőkor végére és az újkőkorra, az ugorok közös elődeinek korszaka az i. e. 3. évezred közepétől az i. e. 1. évezred eleje—középe tájáig terjedő időre, a kőréz- és a bronzkorra esik. Ezek a korszakok valóban az ősközösségi viszonyok létezésének felelnek meg.

A rendkívül távoli uráli korszakról alig állnak rendelkezésre ismeretek. Még kevésbé alkothatunk szilárd fogalmat a nyelvcsaládok kialakulásának több tízezer éves történetéről. Ezzel kapcsolatban merülhet föl azoknak a szóképzleti és alaktani egyezéseknek a problémája, amelyek az uráli, a török, az altaji és a kelet-szibériai (kamcsadál, csukcs, eszkimó) nyelvek között léteznek. A közös szóképzlet egy része műveltségi, vándorszó. Az egyezések másik része alighanem „rokonságszerű kapcsolat” emléke. Ezen nem a nyelvek monogenezise, közös törzse értendő, mert ennek nincsenek bizonyítékai. Feltehetően arról van szó, hogy a szóban forgó nyelvcsaládok roppant távoli elődei területi kapcsolatban álltak, egy azonos nyelvi szövetség tagjaiként éltek sok tízezer éven át. Ezek az egyezések tehát a beláthatatlan történelmi mélységben létezett areális közelségből magyarázhatók. Ez a közelség a nem rokon nyelvek alaprétegében szerkezeti, szóképzleti egyezésekhez vezetett — hasonlóan, a sokkal későbbi és a mai területi szomszédság is eredményez nem rokonsági egyezéseket. A nyelvcsaládok kialakulása előtti sok tízezer éves történelem nyelvi eseményeit elméleti feltevések vázolják. A valósághoz talán közel álló elmélet az elszigetelt ősnelvek hordozóinak fokozatos közeledésével kísérli magyarázni a többé-kevésbé egységes nyelvi tömbök kialakulását. Az

elméleti feltevések a nyelveknek nyelvcsaládok előtti őstörténetét kísérlik megvilágítani. A beszéd, a nyelvek az őskőkor évezredeiben is emberek szükségleteit elégítették ki, ezért e feltevések az őskőkori közösségek területi kapcsolatainak történetéről is segítenek fogalmat alkotni. Ezek a kapcsolatok aligha tekinthetők népalakulásnak; a vadász életmóddal összefüggő vándorlások a nagy területen elhelyezkedő közösségek néppé szilárdulását akadályozták. Ennek feltételei a telepedettebb életnek kedvező életföldrajzi viszonyok közepette korán is beérhettek, például a Földközi-tenger keleti medencéjét övező területeken. A sok tízezer éves őskőkori tárgyakon megfigyelhető a számolás ismerete, különböző számrendszerek létezése. Ezek pedig elválaszthatatlanok az elvont gondolkodás és a nyelv teljesítményétől. Az évszakok ritmikus ismétlődéséből — és mégis az idő múlásából —, valamint a távolságok viszonyításából merített számolási tapasztalatok a közösségek számára létfontosságú közléseket tartalmaztak. A nyelv elvont fogalmak átadására vált alkalmassá. Semmiképpen sem az összetartás szükségének hiányából, a nyelvi fejletlenségből kell megközelítenünk az őskőkori nyelvcsalád és népalakulás hiányát — vagy inkább nyitott problémáját.

Az uráli nyelvcsalád népei a következők. Ugorok: magyarok, vogulok (manysik), osztjakok (hantik). Permie: zürjének, votjakok (udmurtok). Volgai-finne: cseremiszek (marik), két irodalmi nyelvvel (hegyi és mezei cseremis); mordvinok, szintén két irodalmi nyelvvel (nyugati moksa és keleti erzä). Balti-finne: finnek, észtek, karjalaiak, inkerik, izsórok, lívek, vótok, vepszék. Más népekbe olvadtak: veszek, merják, muromák. Az izsórok, lívek, vótok és vepszék néhány ezer, sőt néhány száz lelket számlálnak. Nyelveik eltűnőben vannak. A lappok nyelve a balti-finn ősnyelvből merítette anyagát, nyugati, déli és keleti a főbb nyelvjárásai. A lappok eredetéről korábban feltételezték, hogy eredetileg az ősszamojédokhoz közeli ősuráliak voltak, és a balti-finne hatására jutottak újabb nyelvükhöz. Ez a feltevés azonban nem igazolódott be. A szamojédoknak északi és déli ágai vannak. Az északi ág: nyenyecék (jurák szamojédok), az Északi-Dvina torkolatától a Jenyiszej-deltáig és a Középső-Ob jobb oldali mellékfolyói mentén élnek; nyenyecék (jenyiszeji szamojédok), az Alsó-Jenyiszej mentén élnek; nganasz-anok (tavgi szamojédok), a Tajmir-félszigeten laknak. A déli ág egyetlen, igen sok nyelvjárást beszélő képviselői a szelkupok (osztják szamojédok, nem azonosak a finnugor csoportba tartozó osztjakokkal), a Taz folyó felső folyásának és a Középső-Ob főleg jobb oldali mellékfolyójának vidékén élnek. A Szaján hegységben beszélt kisebb nyelvek, a kamassz, karagasz, kojbal, motori, sojot, tajgi a múlt század elején eltörökösödtek, eloroszosodtak, kisebb részük elmongolosodott. A kamassz nyelv gyakorlatilag napjainkban tűnt el. A nyelvészeti megfigyelések szerint az ősszamojéd nyelv és nép körülbelül időszámításunk kezdete körül vált részekre. A nyugat-szibériai népmozgalmakra vonatkozó egyéb adatok figyelembevételével a szétválás korábbi időkben is megkezdődhetett.

A szibériai osztjakok, vogulok és szamojédok néptörténetében sok töredék népcsoport játszott szerepet. Műveltségük déli eredetű elemeiről, embertani

alkatuk europid összetevőiről feltételezhető, hogy azok északra felszorult néptörödékek hagyatékai. Az osztjakok és a vogulok nyelvében sok a szamojéd elem, műveltségük arktikus elemei nem tartoznak a régi közugor réteghez. Az obi-ugorok kialakulásában a köz- vagy ő sugar egységből kivált néprész valószínűleg szerény szerepet játszott. Ez az ugor rész, több jel szerint, az Urál nyugati oldaláról vándorolt Nyugat-Szibéria tajga-erdőségeibe. Rá kell azonban mutatni, hogy az ugor őshaza kérdése nem tekinthető lezártnak.

A magyar nép uráli eredetét, az ő nyelv közös elemeit használó ősnépi csoportok létezését adatok alapozzák meg. Az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó német nyelvben mintegy 500 szó származik az indoeurópai alapnyelvből. Az uráli nyelvek szövegezéseinek száma 1000-1200 körül van. A magyar nyelv esetében nem lehet következetesen szétválasztani az uráli és a finnugor kori alapszókészletet; együttesen mintegy 1000 körülire becsülhető az uráli és a finnugor eredetre valló tőszó, a magyar nyelv képlékeny anyagának mennyisége. Élő szókészletünk 70-75%-a ebből a tőszóanyagból ered. Az eredet meghatározásakor tekintetbe kell venni az ősi alaktani, hangtani és mondatképzési egyezéseket is.

Az egyes finnugor népek műveltségében és társadalmi szervezetében lényeges különbségek alakultak ki az elkülönült fejlődés évezredei alatt. Egyébként hasonló a helyzet más nyelvcsaládok népeinek esetében is. A zürjének és az obi-ugorok az Urál két oldalán élnek, lakóterületeik szubarktikus körzetekre is kiterjednek. Míg azonban a komik földműves-állattenyésztők és élelmes kereskedők, osztják és vogul szomszédai vadászok, halászok, gyűjtögetők voltak, és zárkózott életmódot folytattak. A zürjének a XIV. században önálló írással rendelkeztek. Obi-ugor szomszédai csak a nagy októberi szocialista forradalom után kaptak ábécét.

Okunk van feltételezni, hogy az ősmagyarok és ugor nyelvrokonaik fejlettségének színvonala között már a IX. században is lényeges volt az eltérés. Az Uráltól nyugatra élő permiek és volgai-finnek körében a XX. század elején még tapasztalt elmaradottság okai nem őstörténetiek, későbbi fejlemények következménye. A fejlődés egyenetlenségei figyelmeztetnek, hogy a nép- és művelődéstörténet csak részben esik egybe a nyelvtörténettel.

A honfoglalás előtt a magyar nyelvet különböző hatások érték. Az önállósodását megelőző korban, illetve önálló életének kezdetén — de mindenképpen a rokon nyelvekkel való érintkezésekor — ő- és óiráni, önálló élete folyamán, a délorosz sztyeppen középiráni, perzsa, régi török és keleti szláv hatások érték. Ezek az ismert nyelvi érintkezések a néptörténetre is következményekkel jártak. Ezek a nyelvi és paleoetnográfiai érintkezések és keveredések az őstörténeti magyar nép állománya és műveltsége alakulásának fontos állomásai. Az íráselőttiség korában egyedül a nyelvi kapcsolatok tájékoztatnak megbízhatóan az őstörténeti népalakulás eseményeiről; az etnikai eligazító feladatát teljesítik.

Az ősműveltség nyelvi tükröződésének számos problémája van.

A nyelv sajátos, élő szervezet, ősi állagának őrzése mellett fiatalítja, tökéletesíti anyagát. Ennek többféle útja van: a nyelv belső anyagából is képezi új fogalmait, de

megtörtént, hogy ősrőgen ismert mőveleteket és tárgyakat jelentő eredeti, ősi fogalmak helyébe sokkal későbbi kölcsönszavakat fogadott be. Az eredeti szavak pedig kihullottak a nyelv anyagából. Így gyakran az a megtevőesztő benyomás támad, hogy — a szókincs után ítélve — több műveltségi jelenség az ősműveltségnek a valóságosnál sokkal fiatalabb rétegéhez tartozik.

A nyelvtörténet hagyományos módszere a szóból közeledik az ősműveltségben élő állapothoz és tárgyhoz. A sajátosan őstörténeti módszer a tárgytól közeledik a fogalomhoz, és ily módon jelzést közvetít a nyelvtörténetnek a szó kereséséhez. E módszer közelebb visz az ősműveltséghez, felismerhetővé teszi azt, hogy az ősműveltség az alapszókincsből kikövetkeztethetőnél gazdagabb, összetettebb volt.

Az élő magyar szóállomány nem minden ősi rétegének eredete tisztázott, e téren még nagy feladatok hárulnak a kutatásra. De még a tisztázott eredetű szavak történettudományos értékelésében is nyitott és problematikus kérdések támasztanak nehézségeket. A honfoglalás előtti török eredetű szókincs fontosságában és mennyiségében is imponáló. Ebből azonban nem következik, hogy a kevésbé feltárt, mennyiségileg ezért is szerényebb iráni kölcsönzések és hatások hordereje a török kapcsolatokénál jelentéktelenebb volt. Az iráni szórétegek szerényebb arányát az is magyarázhatja, hogy a magyar nyelv önálló életének korai szakaszában a szoros iráni érintkezések sokkal korábbiak voltak az igen szoros török kapcsolatoknál, és így a körülmények hatására az iráni eredetű szavak aránya megcsappant.

Az őstörténeti nép

Az őstörténeti népalakulásban a közösen beszélt nyelv tárgyi adottság volt. A közösségen belüli érintkezésnek, az ismeretek, hagyományok és a velük kapcsolatos érzelmek közlésének, valamint átöröklítésének nélkülözhetetlen eszközt biztosította. Tartósan egyetlen közösség, népi alakulás sem létezhetett közös nyelv hiányában. A nélküle kialakult szövetségek, nomád szervezésű, nagy birodalmak alkotóelemeikre hullottak szét. A tudomány számára a népek őstörténeti előzményei visszakeresésének egyetlen megbízható eszköze a nyelv története. A módszertani megközelítés eszközt biztosítja, nem pedig következtetést arra nézve, hogy az őstörténeti nép a modern nyelvi nemzetnek valamiféle ősi hasonmása volt.

A népi összetartozás állandó tényezői, a közös terület, gazdálkodás, műveltség, nyelv, valamennyi ismert gazdasági-társadalmi rendben kifejti hatásukat, csak eltérő hatékonysággal és következménnyel. Az állandó, népképző tényezők szerepe, elrendeződése történeti koronként különböző módon alakult. Az előtérbe került tényezők határozták meg a népalakulás minőségileg különböző modelljeit. Az őstörténeti népállományba szabályszerűen kerültek önként vagy kényszerből idegen népcsoportok; csatlakozásuk és beolvadásuk között idő telt el.

Saját néprészek kiválása, önkéntes vagy kényszerű csatlakozásuk más népekhez gyakori események voltak. Az őstörténeti népek számon tartották különállásuk jegyeit, elhatárolódásaik határozottak és egyben rugalmasak voltak. Az őstörténeti nép összetartozását biztosító állandó tényezők élén a közös őstől való származás hiedelme állt, ez határozta meg a népi összetartozás tudatát. Az őstisztelet az őstörténeti társadalom- és népszerveződés kivételt nem ismerő szabályszerűsége volt. Az ősök nevei és tiszteletük szertartásai népenként különböztek, de a hozzájuk fűződő vallási képzetek sémája azonos volt. A gondolkodás sémájának azonossága megkönnyítette a népek találkozásokkor a megbékélést, majd az egybeolvadást. Az őstisztelet népi határokat túllépő gondolati sémája bölcs intézmény volt, a különböző nyelven beszélő népelemek békés egybeolvadását mozdította elő.

A nyelv története kijelöli a magyar nép eredetét, a nyelv és a nép őstörténete azonban csak részben fedik egymást. A magyar őstörténet tanulmányozása más eszközök igénybevételét is megkívánja.

Régészet

A régészeti emlékek tárgyilagosaak és korhűek. A tárgyakban az őstörténeti korok emberei hagytak hátra üzeneteket. A temetkezésekből előkerülő emberi csontvázakat a történeti embertan, a történeti antropológia tanulmányozza, és felvilágosítást ad az őstörténeti emberek külleméről, a népalakulás biológiai és genetikai tényezőiről. Összefüggést állapít meg az őstörténeti és a jelenlegi népesség alkata között. Ebben az értelemben a jelen és az őstörténet közé emel hidat.

A hajlékok, szerszámok és használati tárgyak maradványai a gazdálkodásról, a települési viszonyokról és a kereskedelmi tevékenységről világosítanak fel. A temetkezések és a kultikus tárgyak a vallásos hiedelmek, a világmindenségről alkotott képzetek elemeit tárják elénk. A régészeti adatok segítségével fogalmat alkothatunk a vagyoni egyenlőtlenségről és a társadalmi rétegződésről, ellenben a társadalmi berendezkedés szervezeti alakzatairól, a nemzetségekről, törzsekről és azok szövetségeiről, továbbá a társadalmi rétegződés jellegéről a régészet nem tud felvilágosítani. A régészeti adatokkal körvonalazott társadalmi tagolódást nem — vagy csak fenntartásokkal — lehet társadalomtörténeti fogalmakkal párosítani.

Az őstörténet századaiban a gazdálkodást, az életmódot, a települések létesítésének lehetőségeit az életföldrajzi feltételek meghatározták. E függőségnek voltak a következményei az életföldrajzi-gazdálkodási típusok. A típusokra jellemző életforma, gazdálkodási eljárások a függőséget fejezték ki, az emberek alkotótevékenysége, a természetben rejtőző lehetőségek kihasználása, a természettel folytatott párbeszéd, az életföldrajzi környezetre gyakorolt hatást tükrözik. A természet erőitől való függőség ellenében ható tevékenység bizonyítékaiból azonban nem következik, hogy az életföldrajzi-gazdálkodási típusok határai néprajziak is voltak. Márpedig elképzelhető, hogy a néprajzi sajátosságok nyomot

hagytak a természettel folytatott párbeszédén. A néprajzi sajátosságok maradványainak értelmezése forráshű etnikai fogalmakkal lehetetlen, nem megállapítható, hogy az illető sajátosságok magyarokra, alánokra vagy valamilyen más népre jellemzők-e. Egyéb nehézségek is vannak: egy életföldrajzi határon belül koronként váltakozva, vagy egyidejűen, folyt zsákmányoló, illetve termelőgazdálkodás. A gazdasági tevékenység mezsgyéi lehettek néprajziak, de egy népen belül is alakultak ki minőségi eltérések a gazdálkodásban. Az életföldrajzi-gazdálkodási típusok területéről származó régészeti emlékek — széles értelemben — művelődéstörténetiek, önmagukban a népek közötti különbségtételre alkalmatlanok.

Az őstörténeti művelődés sajátos jelenségei a régészeti kultúrák, melyek magukon viselik keletkezésük életföldrajzi anyajegyét. A régészeti kultúrák azonban nem szükségképpen maradnak meg keletkezésük színhelyén. Új lakóterületükön a közösségek folytatják etnokulturális hagyományaikat, ez akkor sikerül, ha az új területen gyér vagy gyengén fejlett népességet találnak. A régészeti etnokultúra fogalmából pedig mintegy néprajzi sajátosságok állnak előnk. A régészet néprajzi ismerveiből kiindulva azonban nem tudjuk meghatározni a hordozók népi személyazonosságát. A magyar őstörténet néprajzi értelemben határokat jelöl ki, tudományosan zárt, elhatároló fogalom, amely azt a követelményt állítja fel, hogy csak olyan kultúrák vagy szórványok hozhatók vele kapcsolatba, amelyek valóban az őstörténeti magyarság hagyatékai.

A magyar őstörténet az europid emberfajta változatainak területén ment végbe, egyes megállapítások gyanítják, hogy az europidok és a mongolidok találkozásának sávjában. A honfoglaló magyarok embertani összetevőinek körében az uráli és a dél-szibériai (turanid) típusokban gyaníthatók mongolid hatások. A mongolidtság egyik jellemzője a lapos, széles arc. Csakhogy Kelet-Európában kialakult az europidnak egy lapos, széles arcú morfológiai változata. A honfoglalók uráli típusa tehát nem szükségképpen mongolid hatásból következik. A szakvélemények eltérnek egymástól a dél-szibériai (turanid) típus mongolid vonásai eredetének megítélésében is. A magyar őstörténet elképzelt színhelyein europid változatok találkoztak, és nem népalakulások szerint váltak szét. Ezek a keveredések bizonyítják, hogy tiszta népfajok nem léteznek. Az emberi csontmaradványokból meghatározható a vércsoport, ennek révén az egy temetőt használó emberek közötti rokonsági fokra lehet következtetni. Ez természettudományos adatolása a rokonsági elveken felépülő nép- és társadalomszervezetnek. Egyéb elemzések a táplálkozás minőségéről, a krónikus betegségekről, a női csontvázak vizsgálatai a szülések gyakoriságáról tájékoztatnak. Az utóbbi segítségével az őstörténeti demográfiai folyamatról szerezhetünk benyomást.

A magyar őstörténet elképzelt színhelyein feltárt régészeti emlékek történelmünk legkorábbi egyetemes történeti összefüggéseit tárják előnk. Ebben ismerem fel a régészet jelentőségét a magyar őstörténetben. Valószínűleg szabályként állapítható meg az, hogy néprajzi értelemben minősítő adatok hiányában, a régészeti kultúrákban használt nyelvekről, az emberek népi azonosságtudatának tar-

talmáról nem jutunk ismeretekhez. Van-e lehetőségünk ilyen minősítő adatok megszerzésére? Az illető kultúra területén talált feliratos, epigráfiai emlékek nyújthatnak néprajzi tájékoztatást. Nem lehetetlen, hogy a magyar őstörténet Kárpátokon túli színhelyeiről felbukkannak majd epigráfiák. Adott régészeti kultúrától távol keletkezett kútfők tartalmazhatnak néprajzi eligazítást, melyek földrajzi és időrendi vonatkozásokban egyaránt a kérdéses régészeti kultúrára vonatkoznak. Több finnugor nép az első kútfőemlítésük korától csaknem ugyanazon a területen él, és kivételes esetekben példa van arra, hogy ásatásokból ismert tárgyakhoz hasonlókat készítettek az újabb korokban, pl. a cseremiszek. Ez a sajátos folyamatosság azonban néprajzi értelemben nem eligazító. Még általános értelemben finnugor népi hagyományok folyamatosságáról sem eshet szó a kérdéses esetekben. Az írott kútfők korát megelőző idők vonatkozásában bizonyítottan cseremisz, votják vagy zürjén régészeti kultúrákról aligha beszélhetünk. Az írott kútfők néprajzi és történeti néprajzi adatai sem problémamentesek. A magyar őstörténet iszlám és bizánci kútfőinek szerzői gyakran archaizáltak a népneveket, vagy olyan népek neveit alkalmazták az V—X. századi népekre, amelyeket irodalomból merítettek, vagy az ószövetségi időkig vezettek vissza sokkal későbbben kialakult népeket. A kelet-európai sztyeppen szokás volt, hogy az alárendeltségben élő népek nem a saját nevükön, hanem uraik népnevének szerepeltek. Ezzel a népnévsajátossággal a magyarság esetében is számolnunk kell. Kútfők szólnak például a magyarok felbukkanásáról a sztyepp különböző körzeteiben, lakóhelyeikről Kazárország szomszédságában, és ismertetik a kazár állam határait is. Mind ez ideig kazár kori, de nem kazár, illetve magyar emlékeket találtak, pedig a kazár földről rovásírásos feliratok is kerülnek elő, és a magyar (erdélyi) rovásírás a kazár földön találtakkal áll közeli rokonságban.

A régészeti kultúra jellemző tárgyai, diszítőmotívumai az egykorú emberek számára közérthetőek voltak, szavakba foglalt jelentéssel bírtak. A kultúra tárgyainak motívumai, temetkezési szokásai emberi kapcsolatokban kaptak értelmet. A néma tárgyak, a régészeti kultúrák anonim népeket rejtenek, ezért vagy a jellemző lelőhelyek földrajzi nevét viseli a kultúra, ami semmit sem mond hordozóinak etnikumáról, vagy egész népesaládok nevével jelzik a néha óriási területen elterjedt kultúrákat. Eredménytelen vállalkozás a honfoglalás kori magyar emlékektől korban visszafelé követni a magyar őstörténet régészeti emlékeit az elképzelhető színhelyeken. A Volga—Káma vidéke, a Dél-Urál, a dél-orosz síkság óriási földrajzi egységek, életföldrajzi-gazdálkodási típusok színhelyei, ahol a magyarsággal egyidőben hasonló vagy azonos kultúrájú népcsoportok éltek. Amellett, a kora vaskortól a fejlett vaskorig lepergett másfél évezred alatt az őstörténeti magyarság kultúrája gyökeres változásokon ment át. Az őstörténeti magyarság több népelemből állt össze, és valamennyiüknek van művelődéstörténeti múltja, előtörténete. A társadalmi rétegződés kialakulásával a műveltség is rétegződött, az előkelők importból származó presztizistárgyakkal, illetve zsákmányolt drágaságokkal vették körül magukat.

A problémák ellenére a régészeti adatok nem rekeszthetők ki a magyar őstörténet vizsgálatából. Az ismertetett nehézségek közepette a következő módszer alkalmazására nyílik mód. Az őstörténetünk elképzelhető színhelyein kialakult művelődési állapotok, kultúrák, életföldrajzi-gazdálkodási típusok a magyar őstörténet hiteles művelődéstörténeti hátterét, közvetlen környezetét, más szavakkal összefüggéseit jelölik ki. Ez a módszer annak a — meglehet — vonzó, ám tudománytalan kísérletnek a feladásával jár, hogy a régészeti emlékeknek ezt vagy azt a csoportját az őstörténeti magyarsággal kapcsoljuk össze. A magyarság lakóterületei, vándorlásának útjai önmagukban is problematikusak, éppen ezért a vázolt módszer sem rekeszti ki a tévedéseket, hamis állásfoglalásokat. Ilyen súlyos problémák fennforgása esetén van-e értelme foglalkozni a magyar történelemnek az írott kútfőket megelőző korszakával? A válasz igenlő. Ugyanis az írott kútfőkben feltűnt magyarság már szervezett erőt képviselt, melynek előzményei fontosak a tudomány számára. Nem az ismert, hanem az ismeretlen felderítése a tudomány feladata és hivatása.

Aligha valószínű, hogy a magyar ősműveltség lényegesen eltért környezete színvonalától. Sajátos, egyedi jellemzőinek ismertetéséről ugyan le kell mondani, ami nem kellemes lemondás, de jelenleg a magyar őstörténet egyetemes művelődési összefüggéseinek sarkítása a járható út, amelyen meg lehet közelíteni a régészeti adatokat.

Életföldrajz

A nagy égövi tájakon belül is lényeges különbségekhez alkalmazkodtak az emberek, a folyóvölgyek életföldrajzi körülményei különböztek a vízválasztóktól, akár síkságok, akár hegyes-dombos vidékek voltak azok.

A földtörténeti jelenkor, a holocén i. e. 10 000 táján kezdődött, ennek során alakultak ki a ma is érvényes életföldrajzi viszonyok. A holocén kor beható vizsgálata a kezdetén tart, vizsgálatának módszerei kialakulóban vannak. Eurázsiai vonatkozásban tájékoztató eredményeket tud felmutatni, ezekre megbízható, nagyvonalú általánosítások nem épülhetnek. A paleontológia a holocén kori rétegekből származó virágporok, pollenek összetételéből következtet az életföldrajz történetére. A széles levelű lombos fák azonban a tülevelűeknél és más növényeknél sokkal kevesebb pollent termelnek, emellett pollenjeik sérülékenyek, a föld alatt könnyen felismerhetetlenné válnak és elpusztulnak. Ezért a pollenelemzésekre alapozott becslések korrekciókra szorulnak, amelyeket nem mindig lehet elvégezni. Így az esetek többségében életföldrajz-történeti becslésekkel van dolgunk.

A táplálkozás szempontjából legfontosabb növények és állatok háziasítása, termesztése, illetve tenyésztése a civilizáció útjára vitte a történelmet. A gabonánövények termesztése, a juh és a szarvasmarha tenyésztése a magasrendű életforma, társadalmi berendezkedés szerény, de szilárd oszlopai. A gyűjtögetés,

halászat és vadászat helyébe lépő élelemtermelés, a készletezés biztonsága időt, erőt szabadított fel az ipari és szellemi javak létrehozására. A háziasítás és az élelemtermelés csak olyan életföldrajzi környezetben indulhatott meg, amelyben tápláléknövényeink és háziállataink elődei vadon tenyésztettek. A finnugorság és az ugor magyarság Volga—Káma vidéki területén a len, a sertés és az eb kivételével vadon tenyésztő alanyaik hiányoztak. Itt tehát a gyűjtögető, vadász-halász természeti gazdálkodásról az élelemtermelésre, más kifejezéssel élve a termelő-gazdálkodásra való áttérés helyi feltételek alapján nem, csakis külső hatásra történhetett, mivel a háziasított növények és állatok spontánul nem terjedtek.

Az új termelési eljárások meghonosodása az ugor magyarok elődeinek körében figyelmeztet a bevándorlók súlyára a népképződésben is.

A gyűjtögetés, a vadászat-halászat, majd pedig a földművelés és az állattenyésztés egyaránt természeti, a természetben folyó tevékenységek. Az előbbi a természet spontán termékeit sajátítja ki, a földművelés és állattenyésztés azonban — már kezdeti fokon is — beavatkozás a természetbe. Az ősalanyok számára idegen földrajzi környezetben terjesztett el növényeket és állatokat. A természeti, illetve zsákmányoló gazdálkodással ellentétben az élelemtermelés a marxista irodalomban a termelőgazdálkodás elnevezést kapta. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című klasszikus őstörténeti művében a barbárság középső fokán megjelent pásztorkodó állattenyésztésben ismerte fel az első nagy társadalmi munkamegosztást, az őstörténeti termelés első nagy fordulatát. E fordulatnak az őstörténeti népalakulásban kibontakozó következményeire is felfigyelt: az árjak és a szemiták kiválását az egyéb barbárok tömegéből az állattenyésztés kezdeteivel hozta összefüggésbe. A fordulat lényegére utalva jegyezte meg: az állattenyésztés „munkamegosztást hoz létre a pásztornépek és a nyájak nélküli, visszamaradt törzsek között, ezzel két különböző, egymás mellett fennálló termelési fokot és ezzel a rendszeres csere feltételeit”.¹ E fejlemény korára, a földművelés és az állattenyésztés megjelenésének sorrendjére nézve, az újabb felfedezések lényegbevágóan módosították Engelsnek és korának felfogását. Megállapításának elméleti lényege azonban, hogy a termelőtevékenység gyökeres fordulatot, új fejlődési fokot hozott, nemcsak igazolódott, hanem az új adatok segítségével a korábbinál átfogóbb és pontosabb értelmezést kapott.

A termelőgazdálkodás a kedvező életföldrajzi viszonyokkal rendelkező területeken alakult ki és hozott mélyreható átalakulást. Az ősműveltség fejlődése azonban egybeült sem rekedt meg, bár a haladás kevésbé volt látványos. Az újabb kőkorban alakult ki a halászat specializált eszközkészlete, és vált a létfenntartó tevékenység igen termelékeny, sajátos ágazatává. Halászat, természetesen, korábban is folyt, de a természeti gazdálkodáson belüli, a korábbit meghaladó vadász-halász fokozat az újabb kőkori fejlődés eredménye. A halászat eszközeinek tökéletesedése és

¹ ENGELS, A család 146.

specializáltsága a természeti feltételeknek az előző kornál hatékonyabb hasznosítását, ez pedig a folyóparti állandó településeket eredményezte.

A holocén kor paleontológiája tehát — nehézségei ellenére is — súlyos érvekkel gyarapítja a magyar őstörténet vizsgálatát.

Néprajz

A magyar nép és nyelvrokonai népi műveltségének ősi elemeit a néprajz tárja fel. A rokon népek műveltségei saját utakon fejlődtek, bennük különböző korokban és hatások alatt keletkezett rétegek vannak. Az ősi, közös elemek is saját úton fejlődtek. Különösen szoros egyezéseket az egymással érintkezésben álló finnugor népek néprajza mutat fel, azok azonban gyakran a környezetükben élő nem finnugor népekre is kiterjednek. A magyar nép valamennyi rokonától távol él, és elkülönülése nagyon régen bekövetkezett. Világképében azonban ősi eredetű elemek élnek, kereszténység előtti vallásos hiedelmek és képzetek maradványai lelhetők fel. Egyezéseik vagy hasonmásaik a rokon népek és más, főként szibériai kis népek körében mutathatók ki. A rokon népi határokat messze túllépő jellegükből következően etnikai tájékoztatásuk csekély. Viszont elterjedtségük — különösen Szibéria őslakosai körében, kiknek hiedelmeiben újkőkori s talán még ősi rétegek őrződtek meg — bizonyosága annak, hogy a magyar népi hiedelmekben őstörténeti eredetű maradványok vannak. A rokon népek néprajza tájékoztató, pótolhatatlan támpontokat ad az uráli népek rokonságon felépülő ősi társadalmi berendezkedésének és szabályainak felderítésében. Az őstörténeti társadalmi szervezetre érvényes fogalomrendszert az uráli népek társadalomnéprajza derítette fel és rendszerezte. Nélküle lazábbnál is lazább feltevésekre és elméletekre kellene hagyatkoznunk a magyar őstörténeti társadalom ugor eredetű elemei fejlettségének megítélésében.

Toponimika

A nyelvtudomány és a történeti földrajz együttesen vizsgálja a földrajzi neveket, a toponimikát. A földrajzi nevek eredete gyakran rendkívül ősi, s ha nem tőszavak, és közsői jelentéssel is rendelkeznek, a neveket adó népcsoportok nyelvéről, származásáról nyújtanak felvilágosítást. Külön figyelmet érdemelnek a népnévből képzett földrajzi nevek. Előfordulásaik azonban nem az illető nép ősei zömének eredeti lakóhelyeiről tájékoztatnak. Ugyanis a népnevet felhasználó földrajzinevadás szabályai szerint a népnév eredetű toponimika ott fordul elő, ahol az illető nép részei idegen környezetben elszigetelten éltek. Az esetek nagy számában a földrajzi nevek nyelvi-népi háttere kibogozhatatlan, mert vagy ősi hangalakjuk módosult, vagy pedig közsői jelentésük kihalt az élő nyelvből. Ezenkívül a népmozgalmak következményeként az adott területre későbben érkezett nép átvette ugyan az ősi

neveket, de hangalakjukat sajátjáéhoz igazította. A régi nevek helyett újakat is adott. Így egy adott területen különböző népek nyelveiből származó földrajzi nevek élnek, rétegződésük sorrendje azonban gyakran megfejtethetlen. A kelet-európai és a szibériai földrajzi nevek közt hasonlóak, sőt azonosak is vannak. Ebből azonban nem következik bizonyossággal, hogy azonos nyelvcsalád népeitől származnak. A földrajzi nevek eredetének vizsgálatában eredménnyel biztat a névképzők elemzése, noha hangállományuk különböző nyelvekben is lehet azonos. A hosszú vándorlásokat megtett ugor és ősmagyarok esetében különösen körülményes a tőlük származó helynevek felderítése.

Történelemszemlélet

A népalakulás során az őstörténeti magyar nép más népcsoportokkal került hol laza, hol szoros kapcsolatba. Távoli területek lakosai között létesültek érintkezések, távolsági kereskedelmi kapcsolatok. Ezért a magyar őstörténet valószínű színhelyeitől távolra eső tartományokban végbement fejlemények is figyelmet érdemelnek. A fémek elterjedése, a Volga—Káma vidék színvonalas bronz- és fémművességének kialakulása, a termelőgazdálkodás megjelenése, az embertan bizonyította keveredések az egyetemes történeti szemlélet alkalmazását indokolják. A VIII—IX. század folyamán Kelet-Európa történelmében nagy horderejű társadalmi és politikai fordulat érlelődött. Az ősmagyarok sorsdöntő események gyűjtőpontjában éltek. Bizánc, a Szamanida Emirátus, a Kazár Kaganátus, a keleti szlávok, török és más népek érdekei ütköztek, vagy kényszerültek megalkuvó békére. A keresztény irányzatok, az iszlám, a zsidó vallás és a samanizmus kezdetleges fokán túljutott pogány hiedelmek, a bennük képviselt szellemi műveltségek együttélése és versengése jellemezte a kort. E bonyolult feltételek közepette ért fontos állomásához az ősmagyarság népalakulásának, művelődésének, társadalmi szervezetének története, érlelődtek meg a honfoglalásban és következményeiben előtérbe került vívmányok.

A marxista történelemszemlélet foglalja rendszerbe az őstörténelemre jellemző törvényszerűségeket. Az emberiség történelmének első és leghosszabban tartó társadalmi-gazdasági rendje az ősközösség volt. A természet erőivel vívott küzdelem, a biztonság követelménye társulást, közösségi erőfeszítést igényelt. Engels különösen részletesen elemezte az ősközösségi társadalmat, munkája közben Marx jegyzeteire támaszkodhatott. Megfigyeléseinek elméleti általánosításakor jutott arra a következtetésre, hogy az ősközösségi társadalom valós, illetve képzelt közös származáson, a rokonság fokozatain nyugodott. A származás közösségi szervezeti kereteit a több nemzedéket magába foglaló családi közösség, a nemzetség és a törzs képezték.

Az elemi, vérrokonsági társulás, a biológiai mellett, egyéb tárgyi körülményekben is gyökeredzett. Néhányat a legfontosabbak közül a közös munkában, a

lakókörzet közös birtoklásában ismerünk fel. Az egyszerű termelőeszközök, szerszámok készítése nem igényelt specializálódást. Azokat bárki elkészíthette, és készítőjének, illetve a családi közösségnek a tulajdonában voltak. A szerszámok alkalmazása azonban csakis a közösen végzett munkában volt hatékony. Ősidőktől léteztek sajátosan női és férfiszerszámok, a nemek szerinti munkamegosztásnak megfelelően. És léteztek messze földről származó, különösen jó tulajdonságú anyagokból készült, becsben tartott szerszámok.

A népszerveződés szilárdsága az endogámia és az exogámia egyensúlyán nyugodott. Az exogámia tiltotta a saját közösségen belüli házasságot, a különböző nemzetségek tagjai közötti házasodást írta elő. A házasodási kapcsolatok körének határtalanná válása esetén a közösség etnikus vonásai elmosódtak. Az endogámia az érdekközösségben élő nemzetségek határát jelölte ki.

Az ősközösségi viszonyok ember- és jellemalakító hatásából következtek a kezdetleges egyenlőség és szolidaritás képzetei és gyakorlata. Ugyanakkor a nyers erőszak és az idegenekkel szembeni indulatok is befolyásolták a viselkedést.

A termelőgazdálkodás elterjedésével az emberi munkaerő kisajátításra érdemes felesleget hozott létre. Az egyenlőségen alapuló rokonsági, hagyományközösségi intézményeket korlátozó fegyveres férfiak szervezetei és a vezéri hatalom nem egyszerre jelentek meg az őstörténeti népek körében. Jelenleg úgy látszik, hogy a leghaladottabb területeken, az újabb kőkorban a termelőgazdálkodás fejlett formáival együtt járt az ősközösségi viszonyok bomlása. Kialakult a hatalmat gyakorló uralkodó és az alatta élő köznépi réteg, sőt megjelentek a rabszolgák. A finnugorság körében az újabb kőkor végén, a fémkor kezdetén adatoltak a társadalmi egyenlőtlenség jelei. A jó minőségű fémeszközök gyártása, különösen a bronz esetében, nyersanyag-lelőhelyhez és szakértelemhez kötődött. A vas-eszközök gyártásában a nyersanyag-lelőhelyek jelentősége háttérbe szorult, mert a gypvas előfordulása szinte korlátlan, a gyártási jártasság jelentősége azonban növekedett. És a jól dúsítható, jó minőségű vaslelőhelyek nagy értéket képviseltek. A nyersanyag-lelőhelyek és a körzetükben kialakult ipari központok birtoklása egyes közösségeket, különösen vezetőiket, kiváltságos helyzetbe emelte.

Az őstörténethez tartozik az osztálytársadalomba való átmenet igen hosszú, megtorpanásokkal, sőt hanyatlásokkal tarkított szakasza. Marx és Engels az osztálytársadalom és intézményei eredetét keresve fordultak az őstörténethez. Felismeréseik mind a részletek, mind pedig a történelmi materializmus elméleti megalapozása szempontjából lényegesek. Az ősközösség egyetemes állapot, az első gazdasági-társadalmi rend volt; vizsgálata egyetemes törvényszerűségek kimutatását tette lehetővé. Munkásságuk példamutató az őstörténet kutatásának komplex szemléletében. Az alapkérdések rendszerezésével jutottak el az őstörténet fejlődésének csomópontjaihoz, periodizációs elveinek felismeréséhez. Elveik élére a termelőerők és a társulási szervezet fejlődésében bekövetkezett lényeges fordulatokat állították. Periodizációs elnevezéseként L. Morgan neves amerikai néprajztudós által bevezetett fogalmakat: a vadság és a barbárság alsó, középső és felső

fokait alkalmazták. Morgan fejtegetéseiben ezek a kultúra fokozatait jelölték. Marx és Engels elméleti alapvetésében a társadalmi fejlődés egymásból következő szakaszaira vonatkoznak.

Marx és Engels korában az őstörténetre vonatkozó szaktudományos ismeretek gyérek, a kutatás módszerei kialakulatlanok voltak. Az őstörténet korhű forrásainak, a régészeti emlékeknek a feltárása még meglehetősen esetleges volt. Értelmezésük módszerei nem forrtak ki. Az őstörténet hiányzó láncszemeit a fejlődésükben visszamaradt népek példáján kereste a tudomány. A néprajz és az őstörténet egymásra vetítése, az ismeretek bővülése nélkül is, sértette a történetiség elvét. Az azóta eltelt idő eredményei felszínre hozták, hogy a perióduselnevezések nem fejezik ki a fejlődési fokozatok lényegét. A problematikus perióduselnevezések helyett azonban meggyőző alternatívát adni nem sikerült. Engels a társadalmi szervezet fejlődésének fokozataira alkalmazta az anyajogú (matriarchális), az apajogú (patriarchális) nemzetség, törzs, törzsszövetség és a katonai demokrácia fogalmakat. Ezek szemléletesen tájékoztatnak a fejlődés társadalmi lényegéről.

Az őstörténeti periódusismérvek felderítésének nehézsége abban leli magyarázatát, hogy soha nem ismétlődő társadalmi folyamatok néma, gyakran jellegtelen és foghíjas emlékeiből kell következtetni az emberek közötti viszonyra. A katonai demokrácia átível a korai osztálytársadalomba, a kettő szétválasztása néha lehetetlen. Engels a következőképpen jellemzi a katonai demokráciát: „A rokon törzsek szövetsége mindenütt szükségessé válik; de hamarosan az összeolvadásuk is, és ezzel az, hogy az elválasztott törzsi területek egybeolvadjanak a nép összterületévé. A nép hadvezére . . . nélkülözhetetlen, állandó hivatalviselővé válik. Létrejön a népgyűlés ott is, ahol eddig nem volt. Hadvezér, tanács, népgyűlés a katonai demokrácia felé fejlődő nemzeti társadalom szervei. Katonai — mert a háború és a háborúra való szervezkedés most a népet szabályszerű funkciója lett.”² A katonai demokrácia jellemzője az erőszak, a hatalom megvalósításának specializálódott szervezete a fegyveres kíséret volt.

Az egyetemes őstörténeti periodizáció nyitott és problematikus kérdései súlyosbítják a magyar őstörténet szakaszolásával kapcsolatos gondokat. Őstörténetünk egészére az apaági berendezkedés a jellemző. Két sajátos nehézségről kell megemlékezni a magyar őstörténet periodizálásával kapcsolatban: 1. a IX. század elejéig a létezésén kívül alig tudunk többet a magyarságról; 2. a VI—IX. század közötti korban a magyar törzsek idegen fennhatóság alatt éltek, sajátosságaik nem érvényesülhettek. A magyar őstörténetben két periódus jelölhető meg: a nemzeti-törzsi és a törzsszövetségi. Az utóbbi forrásszerűen adatolt, az előbbi létezése csaknem egészében elméleti következtetés, amely Engels megállapítására támaszkodik. Nevezetesen arra, hogy a nemzetség és a törzs egymást feltételező szervezetek.

² ENGELS, A család 145.

A két korszak időrendi szétválasztása csak hozzávetőleges lehet. Az i. e. 1. évezred első harmadában, közepén az ugor magyarság apajogú nemzetségi-törzsi szervezetben kezdte életét. Ez a korszak hosszan tartó volt, a VII. század elején, első harmadában fejeződött be. A törzsszövetségi korszak a X—XI. század fordulójáig tartott, az államalapításig. Időközben a magyar törzsek a kazár állam alattvalói voltak, a kazár uralom nagy hatást gyakorolt a magyar társadalmi és politikai szervezetre. A katonai demokrácia a magyaroknál is a törzsszövetségnek megfelelő kormányzati alakulás volt, működését kútfőkből ismerjük. A katonai demokrácia a magyarság esetében is fokozatosan alakult ki, úgy vélem a VII. századtól. Még a kazár uralom idején és az önállósulással párhuzamban, de még kazár befolyásra alakult ki a törzsszövetség. A korszakolás értelmezésekor figyelemmel kell lenni arra, hogy archaikus vonások még az utolsó korszakban is fellelhetők, kiváltképpen a hitvilág területén.

A magyar őstörténet csak történelmünk sajátosságait tekintve őstörténet, mert egyetemes történeti szemszögből ítélve, a magyar őstörténet egy igen viszontagságos átmeneti korszakra esik. Ez a korszak mind a társadalmi fejlődés, mind pedig a népalakulás szemszögéből rendkívül veszélyes volt. Sok, virágzó nép tűnt el a történelem színpadáról.

Őstörténetünknek uráli, finnugor és ugor előzményei voltak. A tárgyalást a finnugor korszak végével, az i. e. 3. évezreddel indítom. Az i. e. 2. évezred elejétől, az ugor korszak kezdetétől a harcias erények kultusza félreismerhetetlen, ez pedig a férfiak társadalmi jelentőségére figyelmeztet.

A tudomány igényéből következik, hogy a magyar őstörténet kutatásában több tudományág érdekelt, illetve több tudományágnak van magyar őstörténeti vonatkozása. E sajátos érdekeltségből a komplex módszer következik, ami azt írná elő, hogy a magyar őstörténet kutatója valamennyi érdekelt tudományágban a szakértő biztonságával tevékenykedjen. A polihisztorkodás kora lejárt. Így a komplex módszer meglehetősen ködös fogalmán és gyakorlatán belül csak azt lehet megkísérelni, hogy az érdekelt tudományágak magyar őstörténeti vonatkozású eredményeit és problémáit összegezzük. A tekintetbe jövő ágaatok segítségével a fejlődésnek csupán a fő vonulatát, és azt is csak feltevésekkel lehet körvonalazni. A komplex módszer segítségével a magyar őstörténet valamennyi vitás kérdését nem lehet tisztázni. Új álláspontok kialakulásának viszont kedvez, korábban lappangó problémákat hoz felszínre, élez ki. Vagyis a komplex módszer több vonatkozásban bonyolítja a korábban sem problémamentes vizsgálódásokat. Módszertani varázspálca senki kezében sincs.

A komplex módszerben együttműködő ágaatok mindegyike önálló tudományág, érdeklődésük köre csak részben őstörténeti. A felmerülő problémák rendezését, az egyes ágaatokon belül is, különböző felfogások, irányzatok kísérik meg, esetenként igencsak eltérő eredményekkel. A vitatott kérdések tisztázására irányuló valamennyi szakágazati álláspont számbavétele megvalósíthatatlan. A komplexitás elengedhetetlen, alkalmazásának lehetőségei szerfelett korlátozottak.

Ezért a leglényegesebb felfogások és feltevések rendszerezésére korlátozódok. Egy alapvető módszertani szabályhoz ragaszkodom, nevezetesen, a saját őstörténeti feltevéseimet leginkább alátámasztani látszó magyarázatok esetében sem vagyok meggyőződve afelől, hogy az illetékes tudományágakban azok a kifogástalanul igazolt álláspontok. Nem vonultatok fel tehát megoldásként olyan szakágazati érveket, amelyek szilárdságának elismerése az illető szakterület, nem pedig az én illetékességem alá tartozik. Álláspontomról, gyakran mély sajnálatomra, nem állok el más vélemények mérlegelésekor sem. Az őstörténet szükségleteiből támadó igényekre, a szakágazatokhoz intézett kérdésekre érkező válaszok bősége a létező álláspontok elégtelenségét jelzi. Nem minden esetben, mert a történelemben, így az őstörténelemben is, sok olyan jelenség akad, amely sokarcú, ennélfogva a nézőponttól függően változik a róluk kialakítható kép is. Módszertani nézetem bizonyosan nem üdvöztető, a legkiáltóbb tévedések és tévhitek távoltartásához érzem elegendőnek. A jelenleg elérhetőknél megbízhatóbb magyarázatok számára hagy utat a vitás pontokon több feltevés, több megoldás lehetőségének mérlegelése. Az egymást kirekesztő adatok esetében egyikük vagy másikuk előnyben részesítése, túlhangsúlyozása egyoldalúsághoz vezetne. A lezáratlan, vitás kérdések is tudományos eredmények, valóságos őstörténeti problémákat hoznak felszínre, figyelmeztetnek az ismeretek elégtelenségére, új módszerek keresésére indítanak. Éppen ezért a feltevések nélkülözhetetlenek, alkalmazásuk szabálya és mértéke abból következik, hogy egyik feltevés nem állhat a másik bizonyítékaként. Más kifejezéssel élve, az elkerülhetetlen feltevések nem rendeződhetnek hierarchikus rendbe.

I. fejezet

Őshazák és népek

Őshazaelméletek

A következő vázlat a magyar őstörténet távoli előzményeit mutatja be. Az uráli és a finnugor őshazák korszakai még szinte fényévnyi távolságra vannak történelmünk hajnalától.

Az őshazák meghatározásának kísérletei abból indulnak ki, hogy az uráli, majd a finnugor nyelvi egységek idején a rokon népek egymással még érintkező, rokonságban álló nyelvjárásokat beszéltek. Mivel a magyar nyelv ebből a nyelvrokonságból vált ki, nem érdektelen, hogy a magyar őshazához viszonyítva hol keresi a tudomány az előzményeket. Művelődési szemszögből lényeges, hogy mivel kezdődött a magyar történelem.

Az indoeurópai összehasonlító, történeti nyelvtudomány elméletileg elképzelhetőnek véli, hogy a Homo Sapiens korában, a felső őskőkorban, mintegy 28 000 évvel ezelőtt jött létre az indoeurópai alapnyelv. Az elmélet nyelvtörténeti megalapozása a jövő feladataihoz tartozik. A még sehogyan sem ellenőrizhető elméletek sem tűnnek el nyomtalanul. Az indoeurópai nyelvelmélet példájára tekintve, nem lehetetlen, hogy az uráli nyelvtudományban is megszületik egy elmélet, amely a felső őskőkor távoli évezredeiben tételezi majd fel az uráli nyelvi egység kezdetét.

Az uráli nyelvek keleti csoportjában nagyobb, nyugati csoportjában kisebb, nagyon ősinek feltételezett, török és kelet-szibériai eredetű szókincs van. E régi török és kelet-szibériai szókincs uráli nyelvekbe való kerülése tisztázatlan. A török nyelveket az altaji nyelvcsaládhoz sorolják, a rejtélyes kelet-szibériai nyelvek is tartozhattak az altaji nyelvcsaládhoz. Csakhogy nem mindenki fogadja el az altaji nyelvcsalád létezését. Az uráli és az altaji érintkezések ügye megoldatlan.

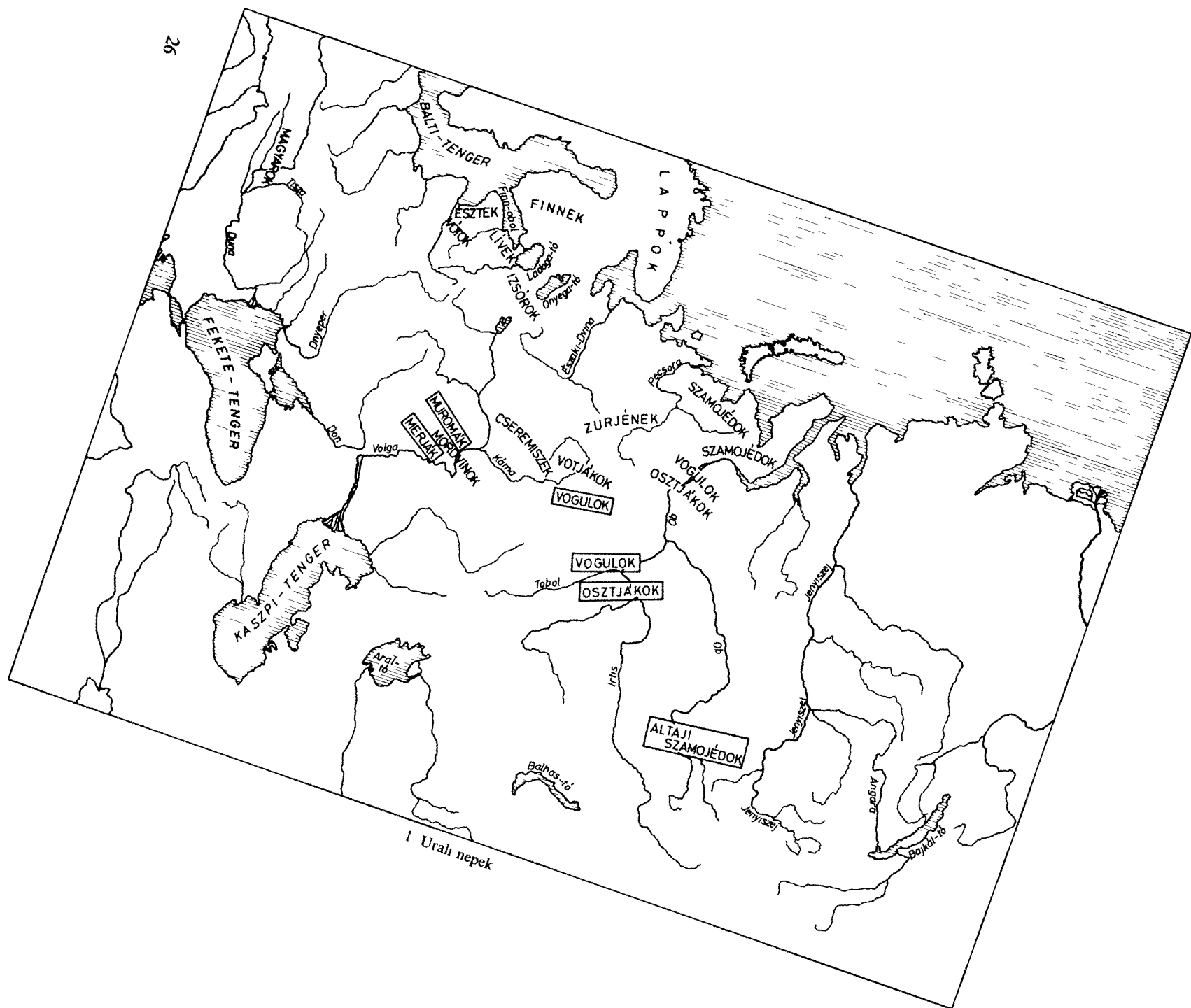
Az uráli, illetve inkább a finnugor nyelvekben indoeurópai alapnyelvi és ősiráni nyelvjárásokból származó szókincs él. Ez a szókincs nemcsak műveltségi, vándorszavakból áll, hanem népi érintkezésekre utaló szavak is találhatók benne. Ezeknek az érintkezéseknek időhöz és színhelyhez kötése lehetetlen. Harmatta J. i. e. 4500 és 1600 között tételezi fel a finnugor—ősiráni érintkezéseket, ami roppant hosszú idő. E három évezred folyamán mindkét nyelvjárás népei változtatták lakóhelyeiket. Az indoeurópai érintkezések eshettek akár az i. e. 20. évezredre, de

sokkal későbbre is. Egyik-másik indoeurópai nyelv megőrzött és fenntartott az indoeurópai egység korára jellemző sajátosságokat még akkor is, amikor az egység már régen nem létezett. A finnugor népek kerülhettek kapcsolatba eredeti nyelvi sajátosságokat őrző népekkel, például baltiakkal a történelem későbbi századaiban is. Gábori M. és Csánki V. azon a véleményen vannak, hogy az őskőkor felső szakaszának művelődési viszonyairól az ismeretek jelentősen gyarapodtak, abba azonban még nincs elegendő betekintésünk, hogy az antropogenezis végső szakasza milyen módon vág egybe a nyelvcsaládok és népek kialakulásával.

Elképzelhetőnek vélem, hogy az amerikai és az eurázsiai földrészek szélein élő őslakosok nyelveiben az ősi rétegek vizsgálata egyetemes érvényű tanulságokat hozhat. A felső őskőkori műveltségek összekapcsolása uráli vagy bármilyen más népcsoporttal még munkahipotézis alakjában is szerfelett problematikus. A levonható következtetések, a szándék ellenére, megtévesztők.

Az uráli nyelvek rokonságából azt az elképzelést alakítom ki, hogy az uráli egység korának népei, szélső határaikat tekintve, olyan távolságra éltek egymástól, hogy a széleken élő közösségek nyelvjárásai is őriztek közös vonásokat, szókincset. A szomszédok érintkezéseit nem nehéz elképzelni. Nehéz azonban fogalmat alkotni a nyelvi egyezések területének kiterjedéséről. A lovaglás feltalálása előtt a szárazföldi közlekedés nehézkes volt. A viszonylag könnyű és rendszeres kapcsolattartást a folyókon való hajózás biztosította. Úgy vélem tehát, hogy az uráli és finnugor őshazák folyók vízrendszerét követték. A szárazföldön kóborló vadászok találkozásai nem lehettek rendszeresek.

A leglényegesebb őshazaelméleteket veszem sorra. A belső-ázsiai elmélet híve volt korábban M. A. Castren, fiatal éveiben A. M. Tallgren, legutóbb pedig Molnár E. M. A. Castren az urál-altaji nyelvi egységben hitt. Az azóta eltűnt szamojéd nyelvek szótárát és nyelvтанát állította össze. A. M. Tallgren régészeti és történeti módszerekkel próbálta megtámogatni az urál-altaji rokonságot. Molnár E. elmélete összegezte a belső-ázsiai őshazaelméletben fellelhető érveket. Érvei úgy hangzanak, hogy az ősuráliak nyelvében fellelhető indoeurópai alapnyelvi és ősiráni jövevényszavak az őshaza fekvésének szempontjából lényegtelen vándor-szavak. Molnár E. úgy vélekedett, hogy az ősi török eredetű, mintegy 20-25 szó (melyeknek mandzsu-tunguz megfelelői lehetségesek) mozdítja elő az őshaza meghatározását. Mivel az altaji nyelvcsalád népei Ázsiából származnak, az ősuráliakhoz került altaji szókincs nyomán úgy ítél, hogy az uráli és az altaji őshaza egymás közelében lehetett. Nevezetesen, az uráli őshaza Kína és Mongólia határvidékén feküdt. Molnár E. feltételezi, hogy az i. e. III—II. századi kínai kútfőkben *Ting-Ling* és *Bajdi* néven emlegetett, és a kínai szóhasználat után europidnak vélhető, Kína határától északnyugatra élő népesség az ősuráliak hazájára és maradékaikra vonatkozik. Lehetségesnek véli, hogy a korai finnugorok is ennek az europid népességnek a köréhez tartoztak. A finnugorok az i. e. 3. évezred előtt, szamojéd rokonaikat hátrahagyva, az Altaj és a Szajánok között elterülő Minuszinszki-medencébe vándoroltak. Ott az i. e. 3. évezredben virágzó,

űjkori és kőrézkori afanaszjevói műveltség lenne a halász-vadász és a földművelő, állattenyésztő gazdálkodást ismerő finnugorság hagyatéka. Az i. e. 2. évezred első harmada körül a dél-szibériai sztyepp felől északra hatoló andronovói műveltség ő- vagy óiráni népe elől a finnugorok a Minuszinszki-medencéből elvándoroltak Nyugat-Szibériába és a Kelet-Urálba. Közben azonban, az iráni eredetű andronovóiak hatására, jelentős iráni szókincset, műveltséget vettek át. Az i. e. 2. évezred közepe táján a kelet-uráli finnugorságból kivált őspermiek és ősfinnek átkeltek az Urálon, és a Volga—Káma, illetve a Volga—Oka közén telepedtek meg. Az ősugorok Nyugat-Szibériában maradtak, és az óiráni nyelvjárásokat beszélő szkíta-szaka törzsek befolyása alatt műveltségük iráni elemei gyarapodtak. Az isim-barabai sztyeppen élő ősugorok az i. e. 1. évezredben lovas nomád életformára tértek át. Kora vaskori műveltségük egyfelől permi, másfelől szkíta kapcsolatokat mutat fel. Az i. e. 1. évezred végén a szarmaták, majd pedig a hunok előnyomulása kettészakította az ugorokat. A magyarok elődei az Urál nyugati oldalára vándoroltak, ahol az egykori — nyugaton a Volgáig érő — Baskiriában telepedtek le. Volga menti lakóterületükön az alánokkal és a bolgár-törökökkel tartottak intenzív kapcsolatot, akik a sztyepről érkeztek a magyarok közelébe, és tőlük műveltségük számos elemét vették át. A magyarok elődei, új szomszédaik befolyása alatt, állattenyésztő-földművelő, félig telepedett életmódra rendezkedtek be.

Az ősugorok közép-ázsiai eredetét vallja a kelteminári elmélet. Az elnevezés az Aral-tó déli partvidékén, az i. e. 4. évezredtől virágzó újkőkori kultúrára utal. A kelteminári elmélet jeles képviselői V. N. Csernyecov és V. I. Mosinszkaja, akik Nyugat-Szibéria történeti néprajzának érdemes tudósai. Nézetüket részben A. H. Halikov és V. F. Gening is osztotta. V. N. Csernyecov azon a véleményen volt, hogy a kelteminári műveltség népe az ősugorok voltak. V. N. Csernyecov elméletének egyik markáns sajátossága, hogy az uráli népágak egymástól meglehetősen független eredetét tételezi fel. Ennek következtében nyelvrokonságuk magyarázatra vár. Az i. e. 2. évezred eleje táján kialakult andronovói műveltségnek az Aral és a Kaszpi közén, későbbben Észak-Kazahsztán és Dél-Szibéria körzeteiben szétterjedt leágazásai az ősugorok történelmének későbbi, bronzkori szakaszát képviselik. Az Urál hegység és az Irtis—Ob közötti területen északra vándorló ősugorok kelteminári eredetű kő- és fazekasipari technikáját, az i. e. 2. évezred második felében, az andronovói kultúrából leszármazott bronzipar rétegezte felül. Az andronovóiak árják, ősirániaiak voltak, akikkel az ősugorok keveredtek. Lovas harcosaik elől viszont északi irányban tértek ki. Lassú, északi vonulásukat éghajlati felmelegedés is segítette. Az obi-ugorok kultúrájában és embertani alkatában ma is élnek erős andronovói vonások. Összegezve: a mai obi-ugorok szubarktikus kultúrája utólagos fejlemény, amely felülrétegezte eredeti, déli kultúrájukat.

V. N. Csernyecov elméletével több ponton nem ért egyet M. P. Grjaznov és L. R. Kizlaszov, az utóbbiak az ősugorok minuszinszki eredetének hívei. Gondolatmenetük, a minuszinszki terület és a későbbi színhelyek vonatkozásában, Molnár E. felfogásával rokon. Az utóbbi időben, bár fenntartásokkal, Hajdú P. valósnak

tartja a minuszinszki elméletet. Veres P. az elmélet további finomításában szerzett érdemeket. A minuszinszki elmélet szerint az ősgor műveltség két komponensből állt össze. Az egyik, ősből komponens az i. e. VIII—VII. századi tagari kultúra és europid népe volt. A tagariak egy része az i. e. III—II. század folyamán nyugati, északnyugati irányban, az Irtis és az Ob mellékére vándorolt. A tagari az árja szkíta kultúra egyik legjelentősebb változatát képviselte. A népesség többségében az andronovóiaktól származott. Az i. e. I—i. sz. V. század közti időben, a tagariak helyén: a Jenyiszej középső vidékétől a Kemerovói területig, a hasonlóképpen rangos tastiki kultúra alakult ki. Népe embertani vonatkozásban a tagariak utóda; ezen a véleményen van M. P. Grjaznov és A. P. Okladnyikov. Ezzel szemben L. R. Kizlaszov régi török nyelvet beszélő mongoloid bevándorlóknak minősíti a tastikiakat. Műveltségük életének utolsó szakaszában a tastiki nép egy része az Ob mellékére vándorolt, ahol rárétegződött a már korábban ott élő tagariak utódaira. Ezek az Ob mellékére érkezett tastikiak és kultúrájuk képezi az ősgorok második komponensét. A régi és az élő osztják műveltségben a tagari és a tastiki örökség együttesen van jelen. A régi osztják temetkezésekkor halotti álarcokat használtak, alkalmazásuk az osztjások körében tastiki szertartásból származott. A tastikiak művészi szinten készítették agyagból halotti álarcokat, amelyek élethűen őrizték meg tulajdonosaik eredeti arcvonásait.

Az elméletben azt találjuk, hogy a minuszinszki, az észak-altaji és a nyugat-szibériai földrajzi nevek egy csoportja: a *Kyrky-taskyl* és *Ala-taskyl* hegynevek, az *asz* és *esz* folyónévképzők, például az *Aszkiz*, *Esz*, *Beszszuh*, *Kirmesz*, *Nopasz*, valamint Szibériában a *Kem*, *Kam*, *Kama* és *Oka* folyónevek ősosztják névadások. Az altaji hegynevek azonosítása ősosztjakkal M. A. Castren nézeteire megy vissza. A finnugor életföldrajzi szókincsben jelentősnek vélt szil, hárs, jegenyefenyő szórványokban Szibériában is fellelhető.

Az elmélet egyes híveinek sajátos véleménye van a vogul nyelv és kultúra ugor természetéről. Úgy vélik, hogy a vogulok ugor nyelvüket és kultúrájuk tagari, valamint tastiki hatásait osztják befolyásra vették át.

Az elmélet támogatói azon a véleményen vannak, hogy a barabai tatárok és az észak-altaji török népek (sor, kumadin, csalkan, tuba, tofa) az osztjások eltörökösödött utódai. Az osztjások, még a XVIII. században, a jelenlegi lakóterületeiknél jóval délebbre éltek. Ezért természetes, hogy az osztjások műveltsége és vallásos hiedelmei sokban egyeznek az észak-altaji kis török népek műveltségével és hiedelmeivel. A magyarok elődei éppen az ősgorokra nehezedő török nyomás elől tértek ki, amikor Európába távoztak.

Az előbbieken azokkal a nézetekkel foglalkoztam, amelyek szakítottak az őshazakutatások életföldrajzi módszerével. A módszert O. Donner és F. Köppen alkalmazta először. Az életföldrajzi módszernek korábban, és ma is, jelentős számban vannak követői és egyben bírálói: H. Paasonen, Gombocz Z., Zsirai M., Szinnyi F., Zichy I., László Gy., Hajdú P. és tevékenységének korábbi szakaszában Molnár E. Korábbi ellenérveimet csak részben tartva fenn, a módszer

lényegét nélkülözhetetlennek tartom. Az életföldrajzi módszer lényege a következő: a rokon nyelvekben, illetve többségükben fellelhető közös eredetű, tisztázott etimológiájú növény- és állatnevek az őshaza meghatározásának segédeszközei. Ahol a felderített növények és állatok együttesen éltek, ott volt az uráli és finnugor őshaza. Kiderült azonban, hogy az élővilágnak is van története. Az állatok és növények változtatják életkörzetüket. Ez már önmagában is nehézséget okoz az életföldrajzi módszer híveinek. Ezt tetézi egyrészt az, hogy az egykor — meglehet — közös jelentésű életföldrajzi szavak, miután a rokon nyelvek sok ezer évvel ezelőtt elváltak egymástól, a nyelvek önálló életének idején megváltoztatták jelentésüket. Másrészt egyesek helyébe új szavak kerültek, mások pedig kikoptak a nyelvekből. Az összegyűjtött életföldrajzi szavak jelentése az esetek többségében kibogozhatatlanná vált. Az állatnevek esetében fennforog a névejtés tilalma (tabu), ami kizárja az eredeti jelentés meghatározását. Még az sem bizonyos, hogy a nyelvészetileg rokonított életföldrajzi szavak eredetileg is azonos jelentéssel rendelkeztek.

László Gy., aki az őshaza szvidéri elméletét állította fel, elháríthatónak ítéli az iméntiekben említett nehézségeket. A nyelvi paleontológia állat- és halnévanyagát alkalmatlannak tartja, mivel az állatmágia következtében az állatnevek eredeti jelentésének felderítése reménytelen. A halfajták pedig annyira közeliek egymáshoz, hogy neveik könnyen átszállnak egymásra. A fanevek kárpótolnak a kirostált adatokért, mivel a fák életkörülménye utal az életföldrajzi állapotok összességére. A fanevek segítségével az őshaza helyét és az uráliak vándorlásának irányát fel tudjuk deríteni, ha Eurázsia növényföldrajzi történetét figyelembe vesszük. László Gy. azt a következtetést vonta le, hogy az uráli nyelvek nyugati csoportjai a közép-európai vegyes lombos erdők fájának közös neveit őrizték meg. Nevezetesen a nyír, a fenyő és — kisebb arányban — a mézgás éger neve közös. A keleti finnugorság nyelveiben az uráli egység felbomlása után jelentek meg a tajga fájának nevei. László Gy. támaszkodik W. F. Reinig paleontológiai elméletére, mely szerint keletről a tajga, nyugatról a vegyes lombos erdők borították be Euráziát. A két erdőség a Nyugat-Urál körzetében találkozott úgy, hogy a lombos erdők nem lépték át az Urált, a tajga azonban valamelyest betüremlett a Káma felső folyásának vidékére. A vegyes lombos erdők klasszikus területe mintegy 1500 km hosszú, 200 km széles sávban terjedt a Baltikumtól az Oka folyóig, a Szovjetunióban a pollen- (virágpor-) vizsgálatok ezt alátámasztják.

László Gy. igénybe veszi A. Raun és M. Swadesh vizsgálati eredményeit, a glottokronológiát és a szóstatistikát. Ezek szerint 1000 év alatt egy nyelv szókészlete mintegy 81-86%-ban, két rokon nyelv egyező szókészlete mintegy 75%-ban marad meg. Az uráli egység tehát az i. e. 5. évezred eleje táján felbomlott, az uráli korszak így az őskőkor felső szakaszában létezett. A vegyes lombos erdők sávjában, Kelet-Európa déli körzeteiből terjedő gravetti és a Nyugat-Európából kiinduló magdaléni, felső őskőkori kultúrák találkozásának sávjában perem műveltségek alakultak ki. Ennek egyik változata az i. e. 12 000 ($\pm$ 500 év) elején kialakult szvidéri kultúra. Nevét a Varsó melletti Swidry Wielkie községről kapta. László Gy. az uráli

korszak közös faneveire építve, e kultúra népét a Crô-Magnon-i alkatú uráliakkal azonosítja. Az uráliak a vegyes lombos erdők sávjában, annak terjeszkedésével együtt vándoroltak keleti irányban. Az i. e. 10—8. évezred között elérték az Okát, de életföldrajzi környezetük határain belül maradtak. Az i. e. 5—4. évezred folyamán a lappok elődei északnyugati, a szamojédok pedig északkeleti irányban elvándoroltak. A szamojédok megszállták az Urál mindkét oldalát, vonulásuk messze a Bajkálig nyomon követhető.

A Kelet-Európában maradt finnugorok széttelepedtek, és nyelveik önállósultak. A finnugor régészeti kultúrák délről kapott hatással gazdagodtak, az i. e. 3. évezredben kialakultak az újkőkori finnugor műveltségek. A délről jött műveltségi hatás hordozói indoeurópaiak lehettek, az indoeurópai alapnyelvből és származékaiból átvett szókincs területi megoszlásának ugyanis az a sajátossága, hogy keletre haladva csökken a finnugor nyelvekben. László Gy. megjegyzi, hogy az altaji eredetű szókincs nagyjából egyenletesen oszlik meg a finnugor nyelvekben, átvételének körülményei, miként az altaji őstörténet is, tisztázatlan. A XVIII. század közepéig a mézelő méh az Uráltól keletre ismeretlen volt, a *méh* és a *méz* szavak közös eredete a finnugor nyelvekben tanúsítja, hogy a finnugorok nem éltek Szibériában. László Gy. hivatkozik B. A. Szerebrennyikovra, aki kimutatta, hogy a Kola-félsziget déli szegélyétől a Szmolenszki területig és a Kámaig eléggé jellemzőek a *-ma*, *-ga*, *-sa* képzőkkel alkotott, ősi földrajzi nevek (például *Varzuga*, *Volga*, *Oszma*, *Csopoma*, *Lepsa*, *Mosa*, *Moksa*). Ezek a nevek nem származhattak a finnugoroktól és egyetlen későbbi néptől sem. Ennélfogva Kelet-Európa északnyugati és középső területeinek őslakosai finnugorok nem lehettek.

László Gy. úgy gondolja, hogy a vegyes lombos erdőségekkel együtt a permiek, a volgai-finnek és az ugorok ősei az i. e. 2. évezredben érték el az Urált. Az ősosztjakok és vogulok az i. e. 1. évezredben átvándoroltak Nyugat-Szibériába. A magyarok ősei a Káma-torkolattól délre, a vegyes lombos erdők keleti szegélyén éltek, ahol egyre lazuló érintkezésben voltak a permiekkel és az obi-ugorokkal. Az i. sz. III—VII. századi imenykovói kultúrát, amely a Volga mindkét partján Kazanytól Volgográdig terjed, László Gy. magyarnak tartja. A magyarok zömmel a Volga jobb (nyugati) partján laktak, ahonnan 750 tájt vándoroltak el.

Végezetül térek ki azokra az elméletekre, amelyek egyaránt az Urál hegységet tekintik földrajzi támpontnak, ugyanakkor nyugaton az Oka folyó vidékéig, keleten a délnyugat-szibériai Isim—Tobol folyók vidékéig terjesztik az uráliak ősi lakóhelyeit. A szélső határok földrajzi és történeti néprajzi értelemben egyaránt hatalmas távolságra vannak egymástól. Érthető, hogy ezen elméletekben a megadott határok között más és más helyszínek kerülnek előtérbe. Különböző időkben és több nemzet tudósai alakították ezeket az elméleteket, gyakran tudomást sem tudtak szerezni egymás nézeteiről. Ezeknek az elméleteknek a szellemében tevékenykedett V. A. Gorodcov, A. A. Szpicin, A. V. Smidt, M. E. Fossz, A. Ja. Brjuszov, O. N. Bader, M. G. Huguja, A. P. Szmirnov, A. V. Zbrujeva. A permi és a finnségi népek vonatkozásában A. H. Halikov az európai

részt, az ugor népek tekintetében pedig a délnyugat-szibériai helyszíneket hangsúlyozza. Az ugor és a magyar őshaza színhelyét az Urál mindkét oldalán kereste Munkácsi B., Pauler Gy., Szinnyi J., Zichy I., Zsirai M., Mészöly G., Gombocz Z., Moór E., Németh Gy., Ligeti L., Hóman B., László Gy., Hajdú P. Tevékenységük korai, illetve késői szakaszában Molnár E., A. M. Tallgren.

Az uráli nyelvtörténet eredményei iránt érdektelen régészek, például M. E. Fossz, A. Ja. Brjuszov, A. H. Halikov a szibériai—kelet-európai erdőségben a Finnorszáig kimutatott, újabb kőkori egyezéseket az uráli népek őshazájával és vándorlásai-val magyarázzák. Az etnológus M. G. Huguakov a történeti néprajz segítségével körvonalazta az uráliak kirajzásának fészket. A nyelvtörténetben szakértő, illetve eredményei iránt érdeklődő, főleg magyar és finn kutatók abból indulnak ki, hogy az uráli nyelvek közös életföldrajzi szókincsében a tajga fái: a lucfenyő, a cirbolya, a jegenyefenyő és a vörösfenyő dominálnak. Az európai vegyes lombos erdők fái közül a szil (*Ulmus*) neve közös.

Ezeknek az elméleteknek egyik változatát adta közre Fodor I. Azt hangoztatja, hogy az európai lombos erdők és a szibériai tajga találkozásának területén, az Urál hegység és az Ob folyó alsó folyása között volt az uráli népek őshazája. A *méh* és a *méz* szavaknak nincs jelentősége az uráli őshaza kutatásában, mivel azok az i. e. 3. évezred elejénél később, ősiráni nyelvjárásokból kerültek a finnugor nyelvekbe, az uráli őshaza koránál sokkal később. Az uráliak szétvándorlása hozta létre a közös arculatú kultúrákat a kelet-szibériai Angara folyó és a Finnország közötti hatalmas területen. Az ősi uráli sziklarajzok egyes elemei az újabb kőkori edények díszítésétől az obi-ugorok élő művészetéig követhetők. Az ugorok, köztük az előmagyarok az Isim és a Tobol vidékére vándoroltak. Arra a területre is kiterjedt a bronzkori, andronovói kultúra, amelyhez három nép, ősirániak, szamojédok, ugorok, az utóbbiak közt az előmagyarok, tartoztak. Az isim—toboli erdős sztyeppen az andronovói ugorok és előmagyarok halász-vadász, majd telepedett földműves-állattenyésztő gazdálkodást folytattak. Az andronovói kultúra sztyeppi változatának tulajdonosai a vándorló, pásztorkodó ősirániak voltak. Fodor I. az andronovóiak embertani típusát rokonítja a magyar honfoglalókéval, és ebben elméletének fontos bizonyítékát látja. Az ugor és az előmagyar lótenyésztést az i. e. XVIII. századtól egy andronovói sírban talált lóvétagok bizonyítják, a lovaglást az i. e. XV. századtól azok az andronovói bronzablák hitelesítik, amelyek rokonai a Kárpát-medencében talált bronzkori abláknak. Fodor I. állítja, hogy a letelepedett, földműves-pásztor magyarok életmódjának logikus következményeként az Isim—Tobol vidékén a magyarok lovas nomádokká váltak. A nomád magyarok a Dél-Urálba költöztek, kultúrájukat nem lehet megkülönböztetni a szkítákétól és a szarmatákétól, amelyek iráni nyelvjárásokat használtak. Az i. e. IV. század és az i. sz. IV. század közötti időben, Fodor I. szerint, fény derül a magyar kultúrára. Az Irtis, Tobol és Isim folyóktól a Dél-Urálig terjedő szargati kultúra magyar volt. A Dél-Urálból az i. e. IV. és az i. sz. VI. század közötti időben a magyarok több hulláma a Káma alsó és a Volga középső vidékére vándorolt.

Fodor I. nyugat-szibériai, dél-uráli örökségnek minősíti azokat a halotti szemfedőket, amelyeket a honfoglalás kori magyar sírokban találtak. Előzményeit az ősosztjások VIII—IX. századi temetőiben véli felismerni. A szemfedők feltűnnek a Volga—Káma vidékén is a VI—X. században.

Az őshazaelméletek tanulságai

Az előzőekben azokat az őshazaelméleteket mutattam be vázlatosan, amelyek az utóbbi évtizedekben kaptak helyet a szak- és népszerűsítő irodalomban. Nem e helyütt, hanem az ősi finnugorság déli népekkel kialakult érintkezéseinek, az élelemtermelő gazdálkodás terjedésének vizsgálatakor térek ki a magyarság sumér eredetének, a mezopotámiai őshazának a kérdéseire.

Az uráli őshaza kérdésében egymást kizáró, ugyanakkor egymással részben egyező feltevések keletkeztek. Az egyezések éppoly lényegesek, mint az azokat elfedő álláspontbeli különbségek. Az elméletek közösen vallják a magyarság uráli eredetét, az uráliakat közös töről eredeztetik, jelentősnek tartják az indoeurópai hatásokat, és nem kezelik alárendelt problémának az altaji kapcsolatokat. Az uráli őshaza helyét, az uráliak szétvándorlását az indoeurópai, illetve az altaji őshaza helyével és e népcsalád tagjainak szétvándorlásával összefüggésben vizsgálják. Persze az altaji, illetve az indoeurópai érintkezések más-más hangsúlyt kapnak az elméletekben. Földrajzi gerincük az Urál. A hegyvonulat középső és déli részzeit (é. sz. 60—51° között), valamint a keletről és nyugatról határos körzetek fontosságát hangsúlyozzák. A belső-ázsiai és a szvidéri elméletek egybevágó álláspontra jutottak abban, hogy az i. e. 2. évezredben a Volga—Káma vidéke több finnugor nép elődeinek volt a hazája. Az elméletek közös ismérve a komplex módszer sikertelensége. A sikertelenség abból következik, hogy szakértői jártasság több tudományágban megvalósíthatatlan. Például az orientalisztikán belül a hebraisztikának, arabisztikának, turkológiának, sinológiának és az armenológiának vannak magyar őstörténeti irányultságai is, de a felsorolt ágaatok mindegyike hosszú évekig tartó felkészülést igényel. A régészet alkalmatlan a népi azonosításra, a komplex módszerben a régészet számára ezt a teljesíthetetlen szerepkört írták elő. Az őshazaelméletek azokat a nézeteket vették át a társtudományokból, amelyek sajátos érdekeiknek megfelelték, nem utaltak a társtudományok belső életének ellentmondásaira. A komplex módszer kudarca ellenére az őshazaelméletek az egyetemes őstörténelem sajátos szempontú összegzésével gazdagították a magyar tudományt. Az a véleményem, hogy a sikertelenség ellenére a magyar őstörténetírás, az új ismeretek közreadását, egyetemes érvényű jelenségek és törvényszerűségek feltárását tekintve, történettudományunknak igen eredményes része. És nemcsak az utóbbi évtizedekben elért eredményekre gondolok. Eredményességükre nézve, az egyes őshazaelméletek igen változatos képet mutatnak. Ha

figyelembe vesszük, hogy őstörténetünk nem tartozik a kiemelt kutatások köréhez, akkor még a kevésbé eredményes álláspont is jelentős egyéni teljesítmény.

A kiélezett véleménykülönbségek az uráli és a magyar őstörténeti kutatásban fellelhető elméleti és módszertani hiányokra utalnak. Okait két kategóriába sorolom. Az okok egyik kategóriáját abban ismerem fel, hogy a háttér tudományágakhoz intézett kérdésekre nem érkezik megalapozott válasz. A háttér tudományágak ugyanis maguk is viták színhelyei, mégpedig gyakran azokban a kérdésekben, amelyek állása felől a magyar őstörténetírás választ vár. És ha maga a kérdező a háttér tudományágakban élő vitákról nem vesz tudomást, máris adottak az egyoldalú következtetések.

Az őshazaelméletek szélsőségeinek másik kategóriáját magában az uráli és a magyar őstörténetírásban vélem felismerni. A tudományos ismeretek hézagait feltevésekkel próbáljuk áthidalni, és pedig igen gyakran ugyanazt az ismerethiányt homlokegyenest ellentétes feltételezésekkel kíséreljük meg kitölteni. A szubjektív, emberi tényezők okai — de nem elsőrendűen — a nézetkülönbségeknek. Sajnos, az adatok természetéből következik, hogy ugyanannak az adatnak az értelmezése tág határok között lehetséges. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, valamint *A magyar szókészlet finnugor elemei* című, nagyszabású művek szerzői azt tartják, hogy mind az uráli, mind pedig a finnugor kor szókincséből íjas vadász és halász életmódra lehet következtetni. A két korszakot csaknem bizonyosan több évezred választja el egymástól, alapszókincsük szétválasztásában mégis vannak bizonytalanságok. Ez pedig megnehezíti a történeti következtetések megvonását. A halászat és a hajózás eszközei az újabb kőkor vívmányainak sorába tartoznak. A két kiváló mű szerzői a *háló* és a *tal* szavakat bizonyosan uráli közös szavaknak tartják, a *hajó*, *vejsze* és a *para* szavainkat eredetükben vitathatóknak, ám az uráli korban már létezőknek minősítik. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* című mű szerzői határozottan azon a véleményen vannak, az ősuráliak ismerték a halászat specializált eszközeit. Amennyiben az uráli korszak még az újabb kőkorban is létezett, úgy álláspontjuk kifogástalan. Szinte bizonyos azonban, hogy az uráli nyelvek mégoly laza kapcsolata is az újabb kőkornál régebben létezett.

Az őshazaelméletekben találkozunk az altaji nyelvcsalád fogalmával. Alkalmazásával kapcsolatban tudnunk kell, hogy a török, mongol és mandzsu-tunguz, illetve az ennél több nyelvet magába foglaló altaji nyelvcsaládnak a valódisága nem kielégítően bizonyított. A törökség őshazája szintén vitatott: tekintetbe veszik Nyugat-Szibériát, Belső-Ázsiát és az Altaj—Szaján vidékét.

A holocén kori növényföldrajz történetének kutatásában az — eredményeit tekintve — igen problematikus pollenvizsgálatok dominálnak. Ezek csak óvatos feltevéseket tesznek lehetővé. Az őshazaelméletekben a két szélsőséges pont Belső-Ázsia és Közép-Lengyelország. Velük összefüggésben gyökeresen eltérő környezetből eredő művelődési hagyományról, alapkövekről van szó, amelyeken a honfoglalás és a honalapítás nyugszik. Nem elvont kérdésben kell tehát döntésre jutni.

A felsorolt ismeretlen tényezőket az egyes őshazaelméletekkel egybevetve, a következőket tapasztaljuk. A belső-ázsiai őshazaelméletben döntő érvként fellépő urál—altaji kapcsolatok az ismeretlenbe torkollnak, mivel a meghatározásra szoruló uráli őshazát az ismeretlen, fogalmilag is megkérdőjelezett altaji őshaza segítségével kísérli területhez kötni. További nehézségek is vannak. Az i. e. III. századi kínai kútfőben említett Ting-Ling-eket évezredek választják el az uráli őshaza korától, és kérdéses, europidok voltak-e? A kútfő nem állítja, hogy a kínai-mongol határvidékről rajzottak szét. Ha valóban europidok voltak, még mindig kérdéses, tekinthetők-e uráliaknak; Szibériában ugyanis sok europid nép élt, és semmi közülük az uráliakhoz és a finnugorokhoz. A probléma tisztázatlanságának példaként említem meg a szovjet A. G. Kozincev és az olasz R. Biasutti elméleteit az uráli embertani típus eredetéről. Mindketten Belső-Ázsiát vallják kialakulásának színhelyéül. A jeles szovjet szakértő az uráli típus eredetét tisztázatlannak, esetleg egy rendkívül ősi, differenciálatlan mongoloid utódjának tartja, amely rokon az ainuval és azonos az ősamieranoiddal. Az olasz tudós az uráliakat és az ainukat az őseuropidokhoz sorolja. Az Altaj és a Szajánok vidékén a múlt század közepén finnugor, újabban ősosztják eredetűnek vélt földrajzi nevek Európa és Ázsia több körzetében is előfordulnak, bizonyossággal egyetlen nép nyelvéhez sem köthetők. A magyar nyelvős- és óiráni eredetű kölcsönszavai nem bizonyítékai a finnugorság ázsiai vándorlásainak, mivel az andronovói és az ázsiai szaka-szkíta vagy sazuromata-szarmata műveltségek mellett Kelet-Európában is léteztek műveltségek, melyek hordozóiős- és óiráni népek lehettek. Az afanaszjevói műveltség minuszinszki és észak-altaji körzetekre terjedt ki, délnyugati irányban érintkezést tartott fenn a kelteminári műveltséggel. Meglehet, hogy népessége és a műveltség a helyi és a Közép-Ázsia területéről bevándorolt népcsoport keveredéséből alakult ki, erre enged következtetni az europid embertani anyag és a műveltség jellege. A Volga—Káma vidékével az afanaszjevóiaknak semmiféle kapcsolatuk nem volt. A belső-ázsiai őshazaelmélet tehát nem jöhet számításba. Az elméletnek viszont az a jelentősége, hogy hangsúlyozta a finnugor és a magyar őstörténetős- és óiráni összefüggéseit. Színhelyüket azonban nem bizonyítottan helyezte Szibéria területére.

A szvidéri elmélet indokolt tartózkodással kezelte az altaji nyelvcsalád és őshaza kérdését. A korszerű nyelvtörténeti munkahipotézisek alkalmazása révén új lehetőséget vélt azzal, hogy az uráli egységet a felső őskőkorba kísérelte meg áthelyezni. Az őshaza meghatározásának növényföldrajzi módszere a *nyír* és a *fenyő* szavaknak nem tulajdonít nagy jelentőséget, mert a két fafajta régen is igen nagy területen honosodott meg. Nem tudjuk, hogy *fenyő* szavunk az uráli és a finnugor korszakban a fenyőnek melyik fajtájára vagy fajtáira vonatkozott. Meglehet, hogy eredetileg általában 'fiatal fenyő'-t jelentett. László Gy. beigazoltottnak láttatja W. F. Reining növényföldrajzi elméletét, és ebben az értelmezésben építi fel rá őshaza-feltételezését. A pollenvizsgálatok nem nélkülözhetők a holocén kori növényföldrajz és éghajlattörténet felderítésekor. A pollenadatok hasz-

nosításának alapfeltétele az őstörténetben az, hogy a virágporminták és a régészeti adatok azonos vagy nagyjából azonos korból származzanak. Ez az időrendi megfelelés a szvidéri elméletben problematikus, miként arra kiváló botanikusunk, Zólyomi B. figyelte. Egyéb vonatkozásokban is gonddal kell fordulni a pollenvizsgálatok eredményeihez. A virágport a szél nagy távolságokra elhordja: gyakran fordul elő, hogy egy adott körzetre jellemző fák virágporai 400-500 kilométerre távolabb tűnnek fel, ott, ahol az illető fák már nem voltak jellemzők. Ennél sokkal nagyobb tévedéseket is okozhatnak a virágporok. A közép-ázsiai Taskent város közelében fenyővirágport találtak, holott e város körzetétől csak több ezer kilométerre nőtt valaha is fenyő. Említettem, hogy az egyes fafajták virágpor-termékenysége nagyon különböző. A széles levelű lombos fák viszonylag kevés virágport szórnak szét, és azok is sérülékenyek, felismerhetetlenné válnak a föld alatt. Ha már most a szvidéri elméletben előadott világos altalajú fenyő- és széles levelű fák vegyes erdőségének 200-400 km széles sávjára gondolunk, akkor a szélhordással terjedő virágporok akár észak—dél, akár nyugat—kelet irányban jelentős mértékben kizökkentik a történeti következtetések érvényét. Az előadottak értelmében a virágporvizsgálatok önmagukban nem alkalmasak valóságghű képet adni a holocén kori életföldrajz változásairól. Sokféle zavaró tényező kiszűrését kell elvégezni ahhoz, hogy valamelyes tájékoztatást kapjunk. A holocén i. e. 10 000 körül kezdődött, és a tudomány — egyelőre — a jelenlegi állapot segítségével értelmezi korai szakaszát is. A paleontológia az utóbbi években kezdett behatóan foglalkozni a holocén vizsgálatával, ezért módszerei alakulóban vannak. Valószínű, hogy a rágcsálók vizsgálatával a virágporelemzések megbízhatóságát zavaró tényezők részben eltávolíthatók. A rágcsálófajták ugyanis szűk körzetekhez ragaszkodnak, így fajtaik területi és időrendi jelentkezése a virágporvizsgálatokkal együtt megbízhatóbban tájékoztatnak az életföldrajzi viszonyokról. A rágcsálók maradványainak Magyarországon és Szibériában elvégzett vizsgálatai egy-egy szűk körzeten belül is lényeges eltéréseket mutattak ki.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a holocénra vonatkozó hiányos ismeretek nem engedik kontinensekre kiterjeszthető általánosítások megtételét. A vázolt megszorítások ismeretében a következő adatok tájékoztatnak a Szovjetunió európai részének holocén kori életföldrajzi történetéről.

Nagy általánosságban i. e. 8000—6000 között a preborális, i. e. 6000—5000 között a boreális (száraz, viszonylag meleg), i. e. 4000—2500 között az atlanti (csapadékos, hűvös), az i. e. 2500 utáni korban a szubboreális éghajlat befolyásolta a növényföldrajzot. A Szovjetunió európai részének központi területét i. e. 10 000—8200 között mezei növények, például üröm (*Artemisia*), valamint lucfenyő (*Picea*) és nyír (*Betula*) előfordulása jellemezte. I. e. 8200—4100 között a nyír- és erdeifenyő- (*Pinus Sylvestris*) erdők jellemezték a területet. Az i. e. 4100—1500 közötti kort a lombos fákból álló erdőségek, éger (*Alnus*) és nyír jellemezték. I. e. 1500 után a lucfenyő, a nyír és az erdeifenyő aránya növekedett.

A Középső-Volga és a Közép-Urál vidékén az életföldrajz története — a lombos fákat tekintve — lényegbevágó eltérést mutat. A legújabb elemzések a Volga—Káma egybeszakadásának körzetében és tőle keletre, a korai holocénban, i. e. 8000 előtt lucfenyő és széles levelű lombos fák együttesét jelzik; szil (*Ulmus*), tölgy (*Quercus*), hárs (*Tilia*), éger (*Alnus*) vegyes erdők és mogyoróbokrok (*Corylus avellana*) domináltak, velük társultak az üröm és a libatopfélék (*Chenopodium album* L.). A széles levelű lombos erdők a későbbiekben sem vonultak vissza. Legkorábban a közép holocénban, i. e. 6000—4000 között sikerült kimutatni jelentős arányban a juharfát (*Acer*), melynek virágpóra nehezen viseli az idők viszontagságait. Az i. e. 8000—7000 közötti korban a nyír aránya növekedett. I. e. 7000—4200 között a nyírhez az erdeifenyő terjedése járult. I. e. 2500—1500 között a jegenyefenyő (*Abies*) terjedése színezte az életföldrajzi állapotokat. A nem jellemző nyír és az életföldrajzi környezet szempontjából fontos fenyőfajták azonban nem módosították lényegbevágóan a világos altalajú, lombos fák, a QUT-erdőségek (*Qercus*, *Ulmus*, *Tilia*) arányát.

Moszkva körzetében az i. e. 3000—2500 közötti időre esik a lucfenyőerdők maximuma, széles levelű lombos fák szigeteivel — ez a szubboreális kor kezdete. A Kelet-Urálban lévő gorbunovói tözegtelep virágporadatai és a szerves anyagok radioaktív szén (C^{14}) datálása szerint i. e. 2850 (± 200 év) az atlanti kor vége. A hasonló eljárással megvizsgált leletek alapján a Moszkvai területtől északkeletre fekvő Jaroszlavl területén az i. e. 2850 körüli időkre tehető a széles levelű lombos erdők maximuma. Ettől kezdve arányuk csökken, helyüket a nyír és erdeifenyők foglalták el. Az atlanti korszak vége itt is az i. e. 3. évezred utolsó harmada. A világos altalajú, lombos erdők életföldrajzi világa itt is az atlanti korszakra, az i. e. 4000—2800 közötti időre tehető.

Az adatok ellentmondásosan tájékoztatnak a Közép-Urál, Középső-Volga vidékének holocén kori állapotairól. Egyfelől a virágporvizsgálatok már a kora holocéntól jelzik a széles levelű, vegyes lombos erdők folyamatosságát. Másfelől arra utalnak, hogy 4000—3500 között — de semmiképpen sem csak 2000 táján — érték el a QUT-erdők az Urált. Valójában túl is lépték azt. Nem derül fény arra, hogy a Középső-Volga menti körzeten kívüli területeken csak a véletlen szeszélye folytán nem kerültek kutatói kézbe a kora holocén kori QUT-fák virágporai, vagy pedig folyamatosságuk a kora holocéntól a Középső-Volga vidékének sajátossága. És ha nem, akkor felmerül a kérdés: a Középső-Volga vidékén tapasztaltak milyen fokon mérvadók a Szovjetunió európai része középső területének vonatkozásában.

A sokféle zavaró körülmény következtében csak igen óvatos általánosító magyarázatokat, feltevéseket engednek a virágporvizsgálatok. Az óvatosság nemcsak a szvidéri, hanem az uráli őshazaelmélet megítélésében is indokolt.

A szvidéri elmélet jelentősnek tartja az indoeurópai alapnyelvből és leszármazottaitól átvett szókincset. Így az indoeurópai széttrajzással kapcsolja össze a finnugor őstörténetet. Az a magyarázat azonban, hogy a nyugati finnugor nyelvekben nagyjából egyenletesen oszlanak meg az indoeurópai jövevényszavak, eltekint a

kölcsönzések és érintkezések sokféleségétől. Van olyan álláspont, amely úgy vélekedik, hogy ha a finnugor nyelvek némelyikében az adott indoeurópai alapnyelvi vagy korai leszármazottaiból eredő jövevényszó fellelhető, akkor ez azt is magával hozza, hogy egykor valamennyiben megvolt. Ez a felfogás az összehasonlító történeti nyelvtudomány által rekonstruált alapnyelvet valamilyen tekintetben egységes, élő, beszélt nyelvnek fogja fel, és hallgatólagosan egységes népet tételez fel. Holott a fejlődés a sokféleségből haladt a sokféleség felé. Egységes alapnyelvű nép nem létezett, az ősnépi csoportoknak nem mindegyike vett részt a rekonstruált fejleményekben, külső érintkezéseikben is voltak különbségek. Voltak olyan indoeurópai kölcsönzések, amelyek a rokon nyelveknek csak bizonyos csoportjára terjedtek ki, és történtek általánosabb érvényű kölcsönzések is. A kétfajta eset szétválasztása nem mindig sikerül. Az alapnyelv tudós fogalomalkotás, és az ősnépi csoportok rokon nyelvjárásainak legáltalánosabb közös tényezőire terjed ki.

Nehézséget támaszt a glottokronológia is. Ha a felső őskőkorból létező uráli egység az i. e. 5—4. évezredben szűnt meg, akkor ez napjainktól számított 6000—7000 évvel ezelőtt történt. Mivel a glottokronológia szabálya szerint, két rokon nyelv egyező szókészlete 1000 év alatt nagyjából 75%-ban marad meg, akkor az uráli nyelvek közös szókészletének mintegy 3000, de legalább 2000 évvel ezelőtt el kellett volna tűnnie. Mivel ez nem következett be, arra kell gondolnunk, hogy a szókincs életének nem minden jelenségét lehet a glottokronológia segítségével megragadni. Az uráli nyelvek közös szókincse jó pár ezer évvel túlélte a glottokronológia szabályait. Ebből az a tanulság, hogy a sokféle véletlennek kitett szókincs szeszélyes változásai matematikai szabályszerűségekre nem foglalhatók.

A szvidéri elmélet régészeti vonatkozásai is kínálnak más megfontolásokat. Megközelítően az i. e. 30. évezred elejétől Kelet-Európában a moustier-i kultúrából valószínűleg a Don vidéki gravetti fejlődött ki. Az aurignaci műveltség valahol délen, meglehetően kis-ázsiai körzetben alakult ki. Szétterjedése közben a gravettivel nem keveredett, legalábbis a Szovjetunió európai területén ez ideig aurignaci műveltségnek nyomára akadni nem sikerült. Úgy látszik, hogy Kelet-Európa középső és északi övezetében a keleti és nyugati gravettiből alakulhattak ki az epipaleolitikus műveltségek. Ezek egyenes folytatásai az újabb kőkori műveltségek voltak. E nagyvonalú elmélet csak körvonalaz, nyelvi közösségek összekapcsolása felső őskőkori műveltségekkel nem lehetséges.

Az ősgorok minuszinszki, más kifejezéssel élve tagari-tastiki eredetének elmélete az osztjakokra korlátozódik. A vogulokat csak elugorosodott népnek említi, az uráliak többi ága nem került látószögébe. És ez már önmagában is problematikus. Az Észak-Altajban és a Minuszinszki-medencében ugor, illetve finnugor eredetűnek vélt földrajzi nevek etimológiája kétes, vagy pedig nem jellegzetesen ugor szavak. Az obi-ugorok régebben jóval délebbre éltek, így Nyugat-Szibéria déli körzeteiben ugor eredetű földrajzi nevek előfordulása elképzelhető. Az illető körzetek földrajzi neveinek rendszerezése megindult,

eredményei azonban még nem kerültek nyilvánosságra. Az andronovói, tagari és tastiki hagyományok nemcsak az osztjakok, hanem Szibéria sok más őslakos népének művészetében élnek tovább. Déli eredetű népelemek, köztük andronovóiak, tagariak és tastikiak részesedése az obi-ugor népek kialakulásában feltételezett. Tisztázásra vár azonban, hogy milyen nyelveket, nyelvjáráásokat beszéltek, csak ezek világosíthatnának fel népi személyazonosságukról.

A magyar és az obi-ugor nyelvek egyezései számszerűen nem nagyok, hátterük vitás, a művelődéstörténet szempontjából fontos lótarás szókincse ezekben a nyelvekben közös. Az egyezések csekély száma nemcsak az ugor nyelvek szétválásának nagyon régi időpontjából (i. e. 1. évezred) következik. Feltehetően azzal is magyarázható, hogy a nyugat-szibériai obi-ugorok sokféle néptörédekből alakultak. Ebben csekély lélekszámú ugor csoportok vettek részt. Az Urál hegység nem éles életföldrajzi határ, ez a funkciója mégis kétségbevonhatatlan. Keleti oldalán kis szigeteken vegetálnak széles levelű lombos fák, ezek azonban Szibériában, a holocén folyamán, az életföldrajzi állapotokat nem határozták meg. Az Észak-Altajban a népek eltörökösödése az i. sz. VI—VIII. század folyamán indult meg; az obi-ugorokra gyakorolt hatásuk sem kezdődhetett korábban. A magyarok ekkor már a kelet-európai sztyeppen tartózkodtak. A magyar nyelv honfoglalás előtti török kapcsolatainak esetében a nyugat-szibériai török és az altaji régi nyelvek nem jönnek tekintetbe.

Az őszukorok kelteminári, Aral vidéki eredeztetésének elmélete a neolitikus kelteminári kultúra kelet-uráli és nyugat-szibériai terjedésére épül. A kelteminári kultúra eredetéről és északra terjedéséről különböző magyarázatok léteznek. László Gy. a szvidéri elmélet taglalásakor azt a véleményét adta közre, hogy a kelet-uráli, sigiri-gorbunovói vadászcsoporthok az i. e. 3. évezred végén az Aral-tó déli partvidékére vándoroltak, ahol közreműködtek a kelteminári kultúra kialakulásában. A kelteminári kultúra kelet-uráli és nyugat-szibériai kapcsolatai az i. e. 2. évezred elejénél nem korábbiak. Ennek a felfogásnak az értelmében tehát Dél-Aral, Nyugat-Szibéria és Dél-Urál neolitikus, illetve bronzkori népeinek érintkezése egy északról délre, majd később egy délről északra irányuló mozgással értelmezhető.

Az újabb kutatások más megvilágításba helyezték a kelteminári kultúra eredetét, amely az i. e. 4. évezred elején tételezhető fel, végleges állásfoglalástól a kérdés szakértői, I. N. Hlopin és M. A. Ityina tartózkodnak. Véleményük az, hogy a neolitikus, illetve bronzkori kelteminári nép Közép-Ázsia déli, magaskultúrával rendelkező vidékeiről érkeztek az Aral-tó déli partjára, a buharai oázisban 30 korai kelteminári lelőhelyet fedeztek fel. A földművelés és állattenyésztés már a korai neolitikus kelteminári nép főfoglalkozása volt. Az i. e. 3. évezredben újabb, délről származó bevándorlók telepedtek meg jelentős lélekszámban a keltemináriak körében. I. N. Hlopin és M. A. Ityina kiemelik, hogy a dél-arali népesség életében meghatározó déli kapcsolatok mellett jelentősek voltak az állandó északi és északnyugati területekről érkező hatások is. Úgy gondolják, hogy a kelteminári

kultúra a közvetítő sajátos szerepkörét töltötte be a déli magascivilizációk és a sztyepp népei között.

Az uráli és a finnugor, illetve az ugor alapnyelvekben oázisra vagy sivatagra utaló életföldrajzi szókincs nincs. A kelteminári, a kelet-uráli és a nyugat-szibériai népek kapcsolatai több szempontból magyarázhatók. Nem tisztázott, hogy a keltemináriaktól északra, vagy az északi népektől délre irányuló vándorlások, illetve érintkezések voltak-e a meghatározók. Nem elképzelhetetlen, hogy a kelet-uráliak és a délnyugat-szibériaiak kultúrájában kelteminárinak értékelt sajátosságok helyben keletkeztek. M. A. Ityina szerint értelmetlen a déli és az északi kulturális hatások, illetve vándorlások irányának szembeállítás, a délről jövő kulturális hatások és vándorlások összeférnek az északról délre irányuló népmozgalmakkal. M. I. Ityina nem foglalkozik a dél-uráli, a délnyugat-szibériai és a dél-arali kultúrák népeinek meghatározásával. Ezzel összefüggésben megjegyzi, régészeti módszereivel az i. e. 2. évezred közepétől tudja pontosan adatolni a sztyeppi népesség vándorlásait déli irányban. Lehetségesnek véli, hogy régészeti adata részét képezi annak a nyelvtudományi és történelemtudományos problémának, amelyet árjának, illetve indoiráninak neveznek. Meglehetősen meggyőzőnek tartja I. M. Gyakonov álláspontját, hogy a sztyepről elvándorlók árják vagy indoirániak voltak.

Azt hiszem, hogy M. A. Ityina és I. N. Hlopin tartózkodása a régészeti kultúrák népeinek meghatározásától meggyőzően bírálja egyben az uráliak kelteminári őshazájának elméletét, amely régészeti érvekre épít. M. A. Ityina a nyelvtudomány és a történelemtudomány érveit tartja meglehetősen meggyőzőnek az etnikai kérdések tisztázásához.

A következőkben Boba I. elemzését veszem igénybe annak az elméletnek a mérlegelésekor, amelynek egyik változatát Fodor I. adta közre. Boba Imrével egyetértésben különösnek tartom, hogy Fodor I. arra inti olvasóját, elméletében ne keressen logikai következetességet. Meglehet, indoka van sajátos óvásának. Arra a felismerésre jut, hogy a mai régészet nem tudja meghatározni a kultúrák népeit. Ugyanakkor Fodor I. az egyik andronovói változatot ugornak és előmagyarnak, a szargati kultúrát pedig magyarnak minősíti. A szamojédoknak pedig nem hagy helyet az andronovói kultúrában. Boba I. jogosan jegyzi meg, nem világos, hogy az andronovói kultúra melyik változatának, az ősiráninak, a szamojédnak vagy az ugornak az embertani típusa rokon a magyar honfoglalók típusával. Arról nem is szólva, hogy a mintegy három évezred folyamán a magyarok embertani típusai változtak. Ugyanis a honfoglalók körében többféle embertani típust fedeztek fel. Nem derül ki az sem, hogy a Kárpát-medencében talált bronzkori zablák miként bizonyítják az ugor népek lovaglását az i. e. XV. századtól. A magyar lovas temetkezések párhuzamait maga Fodor I. a sztyepp török népeinek körében leli fel. Eredetét érthetetlen módon, miért kell a bronzkori andronovói kultúrában keresni, és Fodor I. nem igazítja el az érdeklődőt, hogy felosztása szerinti ősiráni, szamojéd vagy ugor andronovói kultúrában alakult-e ki a szokás. Boba I. elutasítja Fodor I.

nézetét a magyar őstörténet írott kútfőinek használhatatlanságáról. Vonatkozásukban más véleményen van Moravcsik Gy., Gombocz Z., Németh Gy., Ligeti L. és Györffy Gy. Megjegyzem, az írott kútfők adatainak értelmezései valóban ellentétesek. De tudományos hitelüket tekintve minőségi a különbség azok között a véleménykülönbségek között, amelyek a magyar történelemre vonatkozó írott tudósítások értelmezésében keletkeznek és azok között a vélekedéskülönbségek között, amelyek a régészeti kultúráknak néphez kötésekor olyan könnyedén szokellnek át egyik népről a másikra, mintha az ősirániak, a szkíták, a szarmaták, az ugorok és a magyarok azonos nyelven beszéltek volna. Boba I. megdöbbenőnek minősíti Fodor I. megnyilatkozásait, egészében „argumentatio ad absurdum” kifejezéssel jellemzi módszerét. — Megállapítom, Boba I. joggal marasztal el engem azért, mert korábban elismeréssel nyilatkoztam Fodor I. elképzeléseiről.

Tapasztaltuk, hogy M. I. Ityina nem a régészet, hanem a történettudomány és a nyelvtudomány által rögzített etnikai adatokra hivatkozik, amikor az andronovói kultúrát árjának, illetve indoiráninak véli. V. L. Dulzon mintegy 200 ezer földrajzi nevet gyűjtött Nyugat-Szibériában, a gyűjteményt nem tették közzé. V. L. Dulzon azon a véleményen van, hogy Délnyugat-Szibéria földrajzi neveinek ősi rétege különböző iráni nyelvekből származik. Osztják és vogul eredetű földrajzi nevek nem a legrégebbi rétegben fordulnak elő, és a magyar nyelvben is fellelhető, közös ugor földrajzi név vagy földrajzinév-képző a hatalmas gyűjteményben nem bukkan fel.

V. D. Viktorova és V. I. Mologyin a nyugat-szibériai Tara és Nica folyók mentén feltárt, ősosztjáknak tartott temetőikben nem találtak halotti szemfedőket. Hasonló eredményről számol be L. N. Korjakova és V. A. Mogilnyikov az Irtis, a Tobol és az Isim folyóktól a Dél-Urálig kutatott szargati kultúra temetőinek vonatkozásában is. Holott Fodor I. a szargati kultúrát ősmagyarnak mutatja be, és a honfoglalás kori szemfedőket ugor kori örökségnek tünteti fel. L. N. Korjakova szerfelett problematikusnak ítéli meg a szargati kultúra datálását, elképzelhetőnek tartja, hogy az i. e. IV. és az i. sz. IV. század közötti évezredben létezett. A kultúra elnevezése sem tisztázott, a Tobol folyó vidékén a szargati kultúrával azonos a gorohovi, ezért az utóbbi elnevezést is alkalmazni lehetne a jelenség egészére. V. A. Mogilnyikov a két kultúrát egyetlen etnokulturális közösséghez köti, véleménye azonban nem eligazító. A szargati kultúra népét tartják ugyanis ugornak, iráninak, szamojédnak, ugor-iráninak és szavir-előmagyarnak. A választék tekintélyes. Fodor I. a magyarokat választotta. L. N. Korjakova megállapítja, hogy egyik vélekedés sem épül szilárd adatokra, és a közeli jövőben ezen a téren nem várható átütő eredmény. Milyen okból teszi meg Fodor I. a szargati kultúra népét lovas nomádnak? V. A. Mogilnyikov és L. N. Korjakova feltérképezték a folyók partján létesített településeket, köztük vannak tekintélyes erődített települések. A lovas nomádok szokásaival a folyóparti települések széles hálózata nem áll összhangban. A szargati kultúra népe állattenyésztő-földműves volt, V. A. Mogilnyikov a kultúra történelmének második felében az állattenyésztés túlsúlyát emlegeti, de a

földművelés nem halt el. L. N. Korjakova a földművelés és az állattenyésztés egyensúlyát hangoztatja.

Az Isim—Tobol vidéke régtől foglalkoztatja a magyar őstörténet kutatóit. Zichy I. századunk húszas éveiben úgy vélte, hogy az előmagyarok keleti szállásai az Isim—Tobol mellékéig terjedtek, és ott az i. e. V. század táján török népelemek szomszédságában éltek. Az ócsuvasos (bolgár-török) és előmagyar elemek keveredéséből alakult ki a történeti magyarság, mégpedig úgy, hogy a nagyobb presztízsű törökség átvette a kisebb jelentőségű előmagyarság ugor nyelvét. Mintegy húsz évvel később, Ligeti L. gondolatmenetében ismét felbukkant az Isim—Tobol vidéke. A nyugat-uráli földjükről a két délnyugat-szibériai folyó mellékére vándorolt magyarság minden idegen kényszerítés nélkül, de a szomszéd népek hatására áttért a lovas nomád életmódra. Zichy I. nyelvcsereelméletét azonban tarthatatlannak minősítette. Problematikusnak ítélte az előmagyar—török népelemek keveredését is az Isim—Tobol menti szállásokon. Tíz év múltán Molnár E. a Tobol—Isim—Om folyók és a Csani-tó vidékén tételezte fel az ősgyor szállásföldet az i. e. I. évezredben. Molnár E. az iráni népességűnek tartott andronovói kultúra befolyását hangsúlyozta az ősgyor és magyar művelődésre. Az Isim—Tobol vidékén tételezte fel az uráli embertani típus kialakulását egy bajkáli eredetű mongoloid és egy protoeuropid elem keveredéséből. Ez a gondolat azért bukkant fel Molnár E. elméletében, mert a mai obi-ugorok körében a bajkáli mongoloid megtalálható, az uráli típus pedig a honfoglaló magyarságot is jellemezte. Fodor I. meglehetősen hosszú múltra visszatekintő őstörténeti elméletet támasztott fel. A problematikus szargati kultúra emlegetése nem változtatta izmos újdonsággá.

G. F. Debec és V. P. Alekszejev kimutatták, hogy Nyugat-Szibéria, valamint Kelet-Európa erdős és füves sztyeppein az őseuropid andronovói ember dominált. A széles, alacsony arcú őseuropid azért kapta jelzőként az andronovói nevet, mert a nevezett kultúra temetőiből előkerült csontvázak alapján írták körül, állapították meg jellemzőit. M. Sz. Velikanova, aki a Prut és a Dnyeszter folyók közén feltárt régészeti kultúrákból származó embertani leleteket vizsgálta, hasonló eredményre jutott. Megjegyzi, hogy az őseuropid andronovói embertípus az europid morfológiai változatai kialakulásának forrása volt. Az andronovói embertípus nem határoz meg népet, mivel számtalan nép körében fedezték fel. Nem más a helyzet a belőle kialakult morfológiai változatok esetében sem. Az andronovói típus egyébként nem áll közel a honfoglalók típusaihoz. Ha alaprétegükben kimutatható is lenne az őseuropid andronovói típusa, az csak arról tenne bizonyosságot, hogy az ősmagyarok Kelet-Európából származtak.

Problematikus az a következtetés Fodor I. elképzeléseiben, hogy mintegy évezreden át, több hullámban telepedtek át a magyarok a Dél-Urálból a Volga és Káma vidékére. A helyben maradók és az elvándorlók kapcsolatainak több évszázados szünetei a nyelv- és az eredetközösséget számolták volna fel. A magyarság esetében a megszűnés, a beolvadás esélye azért volt különösen nagy,

mert idegen, nagy lélekszámú népeknek voltak a szomszédai. Ez kivüláglik Fodor I. elképzeléseiből is, homályban marad viszont az a történelemfeletti erő, amely misztikus módon megóvta a magyarságot az eltűnéstől, amelynek Fodor I. kiszolgáltatta. A baskírság esetében valóban az történt, hogy évszázadokon át egymást követő hullámokban érkező török néptörédekekből alakult ki a baskír nép. Csakhogy a hatalmas török népcsalád különböző nyelvjárásokat beszélő törédei minden vándorlásukban rokon nyelvi területen mozogtak a Középső-Urál, Közép-Ázsia és Nyugat-Szibéria körzeteiben.

Az ugor nyelvek közül csak a magyarban van meg a *méh* és a *méz* szó. Az esetleg ősiráni eredetű két szónak nincs jelentősége az uráli őshaza szemszögéből. A magyarság uráli néprokonságon belüli földrajzi elhelyezkedésére azonban valamelyes eligazítást nyújt e két szó. Legalábbis elméleti vonatkozásban. Szibériában ugyanis a mézelő vadméh — a szakértői megállapítás szerint — nem őshonos.

Az újabb életföldrajzi adatok arról tájékoztatnak, hogy a Középső-Volga vidékén a szil, az éger, a tölgy és a hárs vegyes erdők az óholocéntól, az i. e. 9—8. évezredtől léteztek, arányuk pedig növekedett. A közép holocéntól a juharfa (*Acer*) is jelen volt, tettenérése nehéz, mert virágpora szerfelett sérülékeny. A nyárfá uráli eredetű nevét a mordvin nyelvek, a szilfa uráli eredetű nevét a magyar nyelv őrzi. A sarkvidéki erdős tundrán élő szamojédok nem őrizték meg a széles levelű lombos fák neveit. Az északi erdőségek területén lakó finnségi és permi népek nyelveiben a tajga fájnak nevei dominálnak, ha „nyír” szavuk eredete uráli lenne, életföldrajzi értékét csökkentei, hogy a tajga-erdőség jellemző növénye ugyan, de igénytelensége következtében bárhol megél. A széles levelű lombos erdőkkel kapcsolatban maradt uráliak közül a mordvinok megőriztek egy életföldrajzi szempontból jellegtelen, a magyarok pedig az eléggé jellemző uráli eredetű fanevet, a nyárt és a szilt. Külön-külön egyiknek sincs különösebben nagy jelentősége az életföldrajz szemszögéből. A Középső-Volga vidékének életföldrajzára vonatkozó újabb adatok nem oszlatják el az uráli őshazával összefüggő földrajzi problémákat. Arra azonban elég nyomatékosan figyelmeztetnek, hogy a tölgy, a szil, az éger, a hárs, majd pedig a juhar az i. e. 9—8. évezredtől a Középső-Volga vidékén társulást alkottak. Ebben a növénytársulásban helye volt a nyárnak és a nyírnek is. Ahhoz nem elegendők az adataink, hogy a széles levelű lombos fának ezt a társulását törvényszerűnek minősítsük. Azt azonban ki merem mondani, hogy *szil* szavunk adatokkal igazolt társulást jelez, amely az i. e. 9—8. évezredtől a Középső-Volga vidékén létezett, és ezzel a növénytársulással összefüggésben a mordvin „nyár” szónak is súlya van.

Az Urál röghegység nem merev életföldrajzi határ Európa és Ázsia választóvonalaként. A röghegyek középső és déli vonulatán áttérjedtek Nyugat-Szibériába az európai vegyes erdők, talán csak a tölgy nem követte oda társait. Abban az értelemben azonban az Urál növényföldrajzi határ, hogy tőle keletre már az óholocénben sem voltak kedvezőek a feltételek az európai vegyes lombos erdők társulása számára. A kelet-európai és a nyugat-szibériai erdős sztyepp különbségei

különösen kidomborítják az eltéréseket. A kelet-európai erdős sztyeppen a tölgy-, szil-, hárs-, éger- és juharfák, valamint a társulásukra jellemző bokornövények a meghatározók. Az európai erdős sztyeppen csak az északibb részeken jelennek meg a tűlevelű fák. Délnyugat-Szibériában az erdős sztyeppen a tűlevelű, tajgai fák uralkodnak, a széles levelű lombos fáknak csenevész példányai fordulnak elő övezetükben. A délnyugat-szibériai folyók ingoványok képzésére hajlamosak, ezért mentükben hatalmas kiterjedésű, járhatatlan ingoványok terülnek el. A kelet-európai erdős sztyepp nyugati felén az évi átlagsapadék 550—450 mm, keleti felén 450—350 mm. A délnyugat-szibériai erdős sztyeppen az évi átlagsapadék 350—300 mm. Az évi középhőmérséklet a kelet-európai erdős sztyeppen júliusban +21 °C és +22 °C, januárban —5 °C és —14 °C. Az értékek nyugatról keletre haladva változnak. Ugyanezek az értékek a délnyugat-szibériai erdős sztyeppen +19 °C és 20 °C, illetve —15 °C és —21 °C. Ezek a lényeges eltérések már az óholocénben is feltételezettek. A délnyugat-szibériai erdős sztyepp nagyon fiatal, kialakulásának állapotában van. Nem kívánom olvasómat megtéveszteni azzal, hogy a botanikában és az életföldrajzban folyó viták elé vágva, az egyik véleményről általánosan elfogadott megállapításként emlékezzek meg. Ez a vélemény az óholocéntól létezőnek tartja a kelet-európai erdős sztyepp növénytársulását, összetétele törvényszerű, befolyása a Középső-Volga vidékének életföldrajzára adatolt. A délről terjeszkedő erdős sztyepp maradványa az a két zárvány az európai tajgában, amely az északi szélesség 57° és 58° között van. Az egyik zárvány Kungur város körzetében, a nyugat-uráli Szilva folyó mentén, a másik délebbre, Krasznoufimszk és Janaul városok körzeteiben, az Ufa folyó felső folyásának mentében terül el. A tajga nem tudta elhódítani az erdős sztyepp két zárványát, szívós ellenállásuk az ősi eredet sajátossága.

A szil és a nyár, a velük kapcsolatos életföldrajzi adatok nem oldják meg az uráli, az ugor és a magyar őshaza színhelyének függő kérdéseit. Egy kis lépéssel előbbre viszik megoldásukat. A magyar *szil* és a mordvin „nyár” szavak olyan területen születtek, ahol az általuk jelzett fák életerős példányokban éltek szabályszerű társulásokban, nem pedig ott, ahol még csak kialakuló életföldrajzi környezetben tengődnek. Nincs betekintésünk az őstörténeti korok növényi névadásának szabályaiba, azt azonban feltételezem, hogy az emberi tevékenység számára létfontosságú életföldrajzi környezet jellemző növényei és lényei befolyásolták a névadást. Márpedig a délnyugat-szibériai erdős sztyepp növénytársulásaira nem a széles levelű lombos, hanem a tűlevelű fák a jellemzők. Gondolom, valamiféle logikai következetesség mégiscsak folyamatosan létezik az emberi gondolkodásban az őstörténettől napjainkig. Ezért találjuk azt, hogy a tajgaövezetben nagyon régen élő, uráli eredetű népek körében környezetük fáinak a nevei dominálnak. És gondolom továbbá, ha az őstörténetnek már korai szakaszából örököltük a logikai következetesség elemeit, akkor a magyar őstörténetből sem indokolt kirekeszteniünk azokat.

Mivel a Középső-Volga vidékén, és tőle keletebbre és északabbra is, az i. e. 9—8. évezredtől léteztek a kelet-európai vegyes lombos erdők, ez elegendő érv számomra, hogy megmaradjak azoknak a régi véleményeknek a pártján, amelyek ott gyanították az uráliak ősi lakóhelyeit. Eredetiségük látszatát keltő elméletek Közép-Lengyelországtól Belső-Ázsiáig keresik az uráli nép kialakulásának fészket. A régi vélemények szolgálatában álló életföldrajzi adatok sem elegendők nagy horderejű történeti problémák tisztázásához. De valóságok, és nem megfoghatatlan vélemény-délibábok, amelyek játszi könnyedséggel libbennek tova egyik néptől a másikhoz a régészetre építő elméletekben. Példának okául, a délnyugat-szibériai andronovói kultúrával rokon, a vele egyidejű és vele szoros érintkezésben álló, kelet-európai gerendavázas kultúra. Milyen téveszthetetlen ismerv avatja a két egyező kultúra délnyugat-szibériai változatát ugornak, előmagyarnak, a kelet-európaiakat pedig valami egészen másnak? Ilyen ismerv még csak nem is elméletben, hanem a képzeletben, még pontosabban a kívánalmakban él. Ha ugyanannak vagy két azonos régészeti kultúrának a népi meghatározásához széles választék áll rendelkezésre, akkor a magyar történelem fogalma elmosódik. Megrendíti a magyar történettudomány évszázadokra visszatekintő értékrendjét. Ennek az értékrendnek a felhagyása a dákoromán kontinuitás ötletének színvonalára süllyeszti a magyar őstörténetet, abban sajátos módon, és bizonyára véletlenül, a régészet a fő hangadó. Ez a távlat nem biztató a magyar őstörténet számára, és sajnos, néhány kutató számára ez már nem is távlat.

II. fejezet

Finnugor őshaza a Volga—Káma vidékén

A kelet-európai vegyes lombos erdők az i. e. 9—8. évezredben uralkodtak a Volga középső vidékén és az annak részét képező Volga—Káma-torkolattól az Urál nyugati lejtőig terjedő területen. A Volga középső szakaszán, Kazany város, a Volga—Káma-torkolat, a Volga-könyök és az Urál nyugati széle közti területen tételezem fel az uráli és a finnugor őshazát. A finnugorok érintkeztek paleo-ázsiai és paleo-európai népekkel, a finnugor földrajzi névadásnál korábbi, *-ma*, *-ga*, *-ksa/sa*, *-im*, *-uj* képzőt tartalmazó földrajzi nevekben hagyták hátra emlékeiket. Kevésbé valószínű, hogy a *-szer* (*-ser*), illetve *-er* végződésű folyónevek is a paleo-európaiok névadásának emlékei. A paleo-ázsiai és a paleo-európai fogalmak címkék, az ez idő szerint felderíthetetlen nyelvtörténeti és történeti jelenségeket jelölik.

Az uráli és a finnugor alapnyelvek életmódra vonatkozó szókincséből egyaránt íjas vadász, halász és gyűjtögető foglalkozás derül ki. A halászat eszközei és szókincsük azonban a neolitikumnál, esetünkben az i. e. 4. évezred közepénél—végénél korábban nem keletkezhetett. A neolitikumnál korábbi emberek a vadászat eszközeit használták halfogásra. Ha a halászat eszközeinek szókészlete az uráli alapnyelvhez tartozna, úgy az uráli egység a neolitikumban létezett volna, ami nem valószínű. Következtetésem a lényegyet tekintve egyezik Hajdú Péterével, aki az uráli alapnyelvet az i. e. 6—4. évezred előttre, a finnugor kort pedig az i. e. 4—3. évezredre tételezi fel. A halászat eszközeinek szókészlete azonban csakis a finnugor alapnyelvnek lehet a sajátja. Az i. e. 6—4. évezred előtti uráli egység problémáira nem térek ki.

Az őstörténeti és a modern nemzethaza fogalmi és érzelmi azonosítása zavart támasztana. Nem kevésbé lenne zavaró az átmenetiség, ideiglenesség érzésével közelíteni meg az őstörténeti lakóhelyek kérdését. Az őstörténeti lakóhelyekről nem lehet pontos térképet készíteni, a pontos néprajzi adatok feltüntetése lehetetlen. Az őstörténeti elődök évszázadokon át éltek egy-egy területen, melyhez ragaszkodtak. Nem tudjuk, hogy az őstörténeti elődök milyen fogalommal rendelkeztek annak a területnek a megnevezésére, amelyen a nagyobb közösség élt. *Haza* szavunk alapszava a *ház*, a finnugor alapnyelv korából származik. A ház pedig a szűkebb közösséget, a háznépét oltalmazta, jelképe a tűz volt. Talán valami ősi

képzet emlékét őrzi a „háztűznézés”, a leánykérők háztűznézőbe mentek. Szent István törvényei előírták a vasárnapi templomlátogatást, megengedték azonban, hogy egy öreg tűzörzésre otthon maradjon. Lehet, hogy a rendelkezésben a hajlék jelképének, a háztűznek sok évszázados tisztelete él. Benkő L. kimutatta, hogy a XII. század végén lejegyzett *Halotti Beszéd*ben a ház szó azt a területet is jelentette, amelyhez az embereket érzelmi szálak kötötték. A XII. század fényévnvi távolságra esik a finnugor kortól, ámde más a lépték a magyar őstörténet zárószakaszához, a X. századhoz mérve. Feltételezem, hogy *haza* szavunk jelentése nem a születő magyar feudalizmus két évszázadában alakult ki.

A Volga és az Urál középső szakaszának területén feltételezett finnugor őshazához viszonyítom a magyar őshaza helyét. A következőkben néhány nyelvtörténeti érvben keresek a finnugor őshazával kapcsolatos feltevésemhez megerősítést.

A legkorábbi török nyelvemlékek az i. sz. VI. század második felében keletkeztek. Ebben az időben a török nyelvek sok évszázados előzményre tekintettek vissza. Történelmük során több más nyelvvel kerültek kapcsolatba, de az érintkezések ideje és színhelye még felderítetlen. A finnugor nyelvek archaikus jellegű török szavai lehetnek preuráli, nyelvcsaládok létezése előtti kor nyelvi érintkezéseire jellemző szóhasonulások. Ebben az esetben nincs közülük a török nyelvekhez. Lehetnek török eredetű, műveltségi vándorszavak, ebben az esetben nem közvetlen kölcsönzések tanúi. Lehetnek azonban szomszédságból vagy közelségből eredő kölcsönzések, amelyek azonban a színhelyről nem vallathatók.

A finnugor egység korának közösségei kapcsolatba kerültek az indoeurópai nyelvcsalád ősi tagjaival, amint azt Harmatta J. feltételezi az i. e. 5. évezred közepe és az 1. évezred közötti, közel négy évezred folyamán. Ez roppant hosszú idő. A kapcsolatok európai színhelyét a valamilyen ősiráni nyelvből kölcsönzött *méh* és *méz* szavak adatolják. Földrajzi értéke ugyan nincs, de a finnugor—indoeurópai kapcsolatok fontos emléke a *magyar* népnév *magy-* tagja, amely az indoeurópai *manu* 'férfi' jelentésű szóra vezethető vissza. A. L. Mongajt megállapítja, hogy a „férfi” jelentésű elemet tartalmazó népnevek szokásosak, a finnugor népek körében is gyakoriak. Al-Garnati XII. századi arab utazó említ egy *ar* nevű, kútfőkből ismert népet, amelyet A. L. Mongajt finnugornak tart. Nevének 'férfi' jelentése van, az *ar* szó a *magyar* név második elemében is jelen van.

Az indoeurópai ősnépek vándorlásait és tanulságait Harmatta J. nyomán kísérel meg összegezni. A legkorábbi indoeurópai nyelvemlékek az i. e. 2. évezred közepe táján keletkeztek a hettita birodalomban. A kelet-európai sztyeppen élő kimmerek és szkíták szórvány nyelvemlékei az i. e. 1. évezred második felében keletkezett görög kútfőkből ismertek. Az indoirániak esetleg az i. e. 3. évezred végén Indiában és Mezopotámiában is feltűntek, ezért az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó népek a kimmereknél és a szkítáknál sokkal korábban megjelentek a kelet-európai sztyeppen és a délnyugat-szibériai síkságon. Az indoeurópai és a sémi alapnyelv között szótövekben kimutatható egyezések vannak, melyek a kapcsola-

tok nagy régiségére mutatnak. Olyan korszakra, amely mindkét alapnyelv esetében a kezdetekre esik. Az indoeurópai alapnyelvre jellemző *o* vokalizmust tükröztető szavak jelzik az indoeurópai—finnugor kapcsolatok első szakaszát. Ez az első szakasz azonban aligha eshetett az indoeurópai alapnyelv korára. Az ősi *o* vokálist egy vagy több önállósult indoeurópai nyelv is közvetíthette. Ezek a kapcsolatok az indoeurópaiak szétvándorlásának korai szakaszában létesültek, abban a korban, amikor a szétvándorló indoeurópaiak a kelet-európai sztyeppen meghonosodtak.

Az indoeurópai széttrajzást az állattenyésztésre vonatkozó szókincs vázolja. A korai indoeurópai nyelveknek a háziasított lóra nincs közös szavuk, csak a vadlóra. Közös szavaik vannak a háziasított kutyára, szarvasmarhára és juhra. A juh háziasítása az i. e. 9. évezredben történt, a szarvasmarháé az i. e. 7—5. évezred folyamán, a Balkán délkeleti részétől Észak-Irakig terjedő területen. A kutya háziasítása az őskőkor végén adatolt. A ló háziasításának legkorábbi ismert nyomai Dél-Ukrajna területén ismertek, az i. e. 4. évezred elejéről. Mivel az indoeurópaiaknak nincs közös szavuk a háziasított lóra, szétvándorlásuk az i. e. 4. évezred elejénél korábban kezdődött. A szarvasmarha fejése nem sokkal a szarvasmarha domesztikációja után kezdődhetett, de már akkor, amikor az indoirániak elváltak nyugati rokonaiktól, ugyanis tejre vonatkozó közös szavuk a nyugati indoeurópai nyelveknek van, a fejés műveletére is külön szavuk van a nyugati és a keleti indoeurópaiaknak.

Sajátos probléma a földművelés közös indoeurópai szókészletének hiánya, ugyanis a legfontosabb gabonanövények termesztésének kezdetei megelőzik a juh és a szarvasmarha háziasítását. A háziasítás két válfaja azonban területileg egybeesik. Meglehet, hogy a régi indoeurópaiaknak egyes csoportjai vettek részt a földművelés kezdeteiben. Ezzel magyarázható közös földművelő szókincsük hiánya. P. N. Tretyakov az i. e. 7. évezredtől a Középső-Volga, Volga—Káma vidékének déli kapcsolatait meghatározónak tartja mind a néptörténet, mind pedig a művelődéstörténet szemszögéből.

A következőkben ismertetem az életföldrajz adatait, egybevetve a magyar nyelv finnugor korból származó életföldrajzi szavaival. Az életföldrajzi viszonyokról a következő lelőhelyekről származó virágporadatok tájékoztatnak, a virágporok az i. e. 4. évezred első negyede, közepe és az i. e. 3. évezred második fele közötti rétegekből kerültek felszínre: Moszkva környékén Biszer-tó, Jaroszlavl környékén Ivanovo III. lelőhely, Vologdai területen Vozse-tó és Lacse-tó, a Vicsegda menti Viszi, a Kelet-Urálban lévő gorbunovói tőzegtelep, a Káma-torkolat vidéke, a Kazany és Csebokszari között fekvő Balanovo a támpontok. Az i. e. 3. évezred derekáig szárazabb szubboreális időjárás uralkodott, ezt felváltotta a csapadékosabb szubatlantí időjárás. A változás következményeként terjeszkedtek az éger-, szil-, hárs-, tölgy-, bükk- és gyertyánerdők. Különösen a Középső-Volga és az Alsó-Káma vidékén domináltak a világos altalajú, széles levelű lombos fák erdei. A mormota (*Marmota bobac*) és a hörcsög (*Cricetus*) jellegzetesen sztyeppi, erdős sztyeppi állatok. Jelenlegi elterjedésük északi határa Uljanovszk város vonalán

húzódik. Az életföldrajzi szempontból igen jellemző két rágcsláló elterjedésének északi határa az i. e. 3. évezred végén Kazany és Cseboksza között félúton, a jelenleginél jóval északabbra húzódott. Életerük északi határa az i. e. 3. évezredben egyezik a növényföldrajzi állapotokkal. Ezek az állatok csak abban az esetben hagyják el sztyeppi, erdős sztyeppi életerüket, ha a széles levelű lombos fák erdőségei északi irányban nyomulnak előre.

A magyar nyelvnek a finnugor korból származó életföldrajzi szavai: *fenyő*, *nyír*, *szil*, *fagyal* ('berkenye'), *méh*, *méz*. Hanyagolásra nem érdemesek, bár életföldrajzi értékük csekély: *sün* ('sül'), *hód*, *fajd*, *nemeslazac*. *Éger* szavunk finnugor egyeztetése sikertelen; 1067 körüli szórvány nyelvemlékben bukkan fel, ősi szavunk, ezért őstörténeti vonatkozásban életföldrajzi jelentőségét hangsúlyozom. Ugyanez érvényes *tölgy* szavunkra; uráli és finnugor egyeztetése nem járt sikerrel, kérdőjeles osztét egyeztetése ősi indoeurópai kútforráshoz vezet. A magyarban több szinonimája van a tölgynek: *magyal*, *muzsdaly*, *cser*, *tölcs*, *makkfa*, *csalítf*, *székfa*. Rendszerint a nagyon ősi magyar szavak rendelkeznek hasonlóan gazdag szinonimával. A hód a balanovói lelőhelyen, a nemeslazac a Volga és mellékfolyóinak alsó szakaszán adatolt. Az életföldrajz történetéből és a nyelvi paleontológiából kikövetkeztetett növények és állatok együttesen Kazany vonalától délre, nagyjából Szaratov város vonaláig jellemzők. A finnugorok az erdei méhészkedésnek valamilyen új eljárását tanulták el az ősrániaktól, annak szókinccse kiszorította a régít.

A paleontológia adatait a történeti néprajz érvei egészítik ki. A finnugor népek túlnyomó többsége Európában él. A zürjének, votjakok, cseremiszek és mordvinok a Pecsora, Vjatka, a Középső-Volga és a Káma vidékén élnek. Fellazult tömbjüktől keletre, az Ob—Irtis egybeszakadásának helyétől északra, az Ob és mellékfolyóinak mentén élnek a vogul és osztják szórványok. A vogulok elődei Európában éltek, nyugat-uráli településeik a XVIII. században még léteztek. Veres P. hívta fel a figyelmemet Z. P. Szokolova eredményeire: vogul földrajzi nevek csak az Urál európai részén fordulnak elő, az obi-ugorok jelenlegi lakóterületein hiányzanak a vogul eredetű földrajzi nevek. A. L. Mongajt közli, hogy a vogulok és az osztjakok a XI—XV. századig a Pecsora folyótól az uráli hegygerinc északnyugati lejtőjéig éltek. Az oroszok és a zürjének nyomása alatt keletre vándoroltak, lehetséges, hogy részeik nyugat felé is elindultak. Az Orosz Birodalom 1706-ban, Párizsban kiadott térképén a jugra (vogul és osztják) nép a Mezeny folyó felső folyásánál található, a Cilma folyó felső szakaszaig. Az észtek, finnek, karélok, votok és lívek a Kelet-Baltikum északi szegélyén, Kelet-Skandináviában, valamint a vele határos területen találtak hazára. A karél szórványok, a lívek, votok, izsórok és inkerik, nagyjából az északi szélesség 58—60° közötti sávban annak a finnugor láncnak a maradványai, amely a két finnugor népi tömböt egykor összefűzte. Ennek az egykor eléggé sűrű etnikai láncnak voltak a részei a középkori kútforrásokból ismert muromák, merják, veszek és arok. Az utóbbiak a keleti kútforrásokban *viszu* és *aru* néven fordulnak elő, az ar népet elsőként Al-Garnati említi a XII. század ötvenes éveiben. Néprajzi nyomukat a Kazanytól nem messze fekvő Arszk város, Kazany

területén az Ar-mező és Ar-út őrzi. A Ladoga keleti mellékétől a Fehér-tó (Bjeloje ozero) mellékeig finnugor földrajzi nevek jelzik a körzet ősi megszállását. A történeti etnológiai lánc talán jelzi azt az útvonalat is, amelyiken a finnugor népi csoportok vándorlása folyt. A. L. Mongajt és B. A. Ribakov megállapítása szerint a vízi útvonalnak ez az ősi kombinációja érintette a Ladoga, Onyega és Bjeloje nagytavak vízrendszerét, a Szvir, Vicsegda, Kovzsa és Kema folyókon haladt. Ennek az útvonalnak egyik leágazása a Vicsegdától a Kubena-tavon és a Sekszna folyón ért ki a Ladogához. Nagyjából párhuzamosan haladt egy délibb vízi útvonal, a Volga—Oka közöttől a Moszkva-folyó vízrendszerén ez az útvonal a Baltikumhoz érkezett. Az Okától az Ugra és a Gyeszna folyókon a Dnyeperig lehetett eljutni, azon pedig a kelet-európai sztyepp nyugati részére. A volga—moszkvai vízi útvonal mentén éltek a muromák és a merják.

Az i. sz. VI. század közepén Jordanes keleti gót író említi a *merens* és *mordens* népneveket, az előbbieket a merjakkal, az utóbbiakat a mordvinokkal azonosíthatók. A *thudias* és a *vasindbronces* értelmezése nehéz, talán az orosz kútfők csúdjairól, továbbá az orosz és a keleti kútfők veszeiről tesz említést Jordanes. A középkori orosz kútfők az északi finnugor népeket, főleg a vogulokat és az osztjákokat *ugra*, *jugra* néven említik. A név földrajzi névként is felbukkan. A szó bolgár-török egyeztetése, eredete mellett érvel Zsirai M. és Czeglédy K. Vásáry I. nem tartja valószínűnek, hogy azonos a magyarok bolgár-török eredetű *onogur*, régi szláv *qgri*, régi orosz *ugry*, latin *ungar*, *hungar* nevével. A Volga—Káma torkolatvidékén éltek a volgai bolgár néven ismert bolgár-törökök, akik egy töröl eredtek ugyan azokkal az onogurokkal, akiktől a déli sztyeppen a magyarok bolgár-török nevüket kapták. Elméletileg elképzelhető lenne, hogy a volgai bolgárok a hatalmuk alá tartozó finnugor népekre kiterjesztették *onogur* nevüket, amely az oroszban *jugra* (*ugra*) alakot öltött. A feltevés sebezhető, ugyanis az *onogur* név használatáról a volgai bolgároknál nincs adat. A régi oroszban az *onogur* szó felvehette éppenséggel a *jugra* (*ugra*) alakot, csak hogy ugyanaz a bolgár-török szó ugyanabban a régi orosz nyelvben nem lehetett egyszerre *ugre*, *ugry* és *jugra* (*ugra*). Vásáry I. véleményét tartom eligazítónak.

A mordvin, a cseremis, a finn, az észt, a karjalai, az inkeri, a vepsze, a vót és a liv finn-volgai rokonság révén kapcsolódó nyelvek, a rokoni kapcsolatok, érintkezések az i. e. 1. évezred közepén fellazultak. Az i. e. 2. évezred közepe tájáig a finn-permi érintkezésnek a zürjén és a votják is részese volt. A finnugor nyelvi érintkezéseknek ez a rendszere a Volga—Káma vidékére irányítja a figyelmet.

A régészeti kultúráknak népekhez kapcsolása lehetetlen. A korábban ismertetett hatalmas vízi útvonalon az Elő-Kaukázustól indultak kultúrák hordozói és érkeztek a Volga—Káma vidékére. Az időben egymást követő és az egyidejű régészeti kultúrák népek szerinti szétválasztását P. N. Tretyakov és N. V. Trubnyikova lehetetlennek tartja. A. P. Szmirnov sajnálattal szögezi le, hogy ugorokra jellemző tárgyakat, ugor régészeti kultúrát kimutatni nem sikerült. Az antropológus K. Ju. Mark az uráli, észak-pontusi, nyugat-balti, a kifinomult

europid, a gerendavázas kultúrával érkező andronovói (őseuropid) típusokat és keveredéseiket mutatja ki, esetenként gyenge mongoloid beütést is vél. Ez is bizonyíték arra nézve, hogy az andronovói ember típusa sokkal szélesebb fogalom, mint az andronovói kultúra. A régészetben kialakult nézet szerint a női viselet és ékszerek eligazítanak a régészeti kultúrák népi jellegében. V. N. Berlicer a mordvin, a votják, a cseremis és a csuvas női viselet, valamint ékszerek közeli rokonságát emeli ki, ami miatt lehetetlen a népi azonosítás a női viselet és ékszerek alapján. A szakvélemények ismeretében alaptalan vagy voluntarista minden igyekezet, amely mordvin, cseremis, ugor magyar, illetve akár volgai-finn vagy ugor régészeti kultúrát emleget.

Sajátos felfogás híve A. H. Halikov, aki kulcsszerepet szán a kora vaskori ananyinói kultúrának (i. e. VII—III. század) a népi folyamatosság értelmezésében — korban visszafelé az i. e. 3. évezredig, előre pedig a legújabb korig. Sajátos kísérletezésével nem áll egyedül, megelőzte őt ebben A. M. Tallgren neves finn tudós, aki azonban felismerte és beletörődött kísérletének sikertelenségébe. A. H. Halikov úgy vélekedik, hogy az ananyinói kultúrában kristályosodtak ki az előző régészeti kultúrákban elért vívmányok, amelyek az újabb kori finnugor népek kultúraiban is fennmaradtak a Volga—Káma vidékén és a Nyugat-Urálban. A. H. Halikov az egymást követő régészeti kultúrákban finnugor népek folyamatoságának bizonyítékát látja. A régészeti kultúráknak ezt a finnugor népi folyamatoságát más szakértők nem tartják bizonyítottnak és bizonyíthatónak.

P. N. Tretyakov azt hangoztatja, hogy az ősfinnugorok viszonylag kis és zárt területen alakultak ki, onnan rajzottak szét és szállták meg a Volga—Káma vidékétől messzire eső területeket is. Úgy gondolom, P. N. Tretyakovnak igaza van, érvelését a történeti etnológiára és a nyelvtörténetre építi. Ő is fontosnak ítéli meg az i. e. 3. évezredet követő korokat, a régészeti kultúrákban azonban lehetetlennek tartja a finnugor népekre jellemző nemzeti ismérvek kimutatását.

Fejtegetéseim további részében a régészeti adatokra hivatkozva vázolom a gazdálkodás, a település, a kereskedelem történelmét. A finnugorság, ugarság és a magyarság fogalmakat nem kapcsolom össze régészeti kultúrákkal. A korok szerint megragadható eszközkészlet, gazdálkodás, településkultúra, gyártási eljárások és hiedelmek körvonalazzák a történetiségében valós, egyetemes életkörművényt. De nem egyes nemzeti kultúrák kontúrait adatozzák a régészeti kultúrák, sem a régészeti kultúrákat népekre, sem a népeket régészeti kultúrákra vetíteni nem lehet. Abban egészen bizonyosak lehetünk, hogy az ősi finnugor népek és szorosabb nyelvi kapcsolatban lévő részeik nem permieknek, volgai-finnugoroknak vagy ugoroknak nevezték magukat. Meggyőződésem, hogy az *udmurt*, *erzja*, *moksa*, *suomi* és *mogeri* már az őstörténetben élő népnevek voltak. A név és tulajdonosa közti mágikus kapcsolat nemcsak a név és ember, név és tárgy, hanem név és tágabb közösség között is fennállt. A nevet vesztett nép megszűnt létezni, a nép neve létezésének legfontosabb bélyege.

III. fejezet

Életmód és társadalmi szervezet

Műveltség a nyelv tükrében

Az uráli, a finnugor, sőt egyes ugor eredetű nyelvi jelenségeket is együttesen tárgyalok. A kifogásolható eljárás indoka az, hogy az uráli és a jóval későbbi finnugor, majd ugor korból származó szókincsünk szétválasztása nem mindig végezhető el. Az ősműveltség és a nyelv fogalomkészlete közötti korreláció nagyvonalú érzékeltetéséhez azonban a tárgyalás tagolatlan módja is megfelel.

Az alapnyelv tudományos fogalom; a nyelv őstörténetének korszakaira vonatkoztatva, a rokon nyelvek legjelentősebb közös ismérveit jelenti. Az alapnyelvi korszakok viszonyait a következők érzékeltetik. A néhány ezer lelket számláló vogulok az egymás közti érintkezést nehezítő, sőt megakadályozó nyelvjárásokat beszélnek. Az osztjakok a négy irodalmi nyelven kívül több nyelvjárást használnak. A zürjéneknek három fő, több kisebb nyelvjárásuk és két irodalmi nyelvük van. A zürjén és a votják nyelv az i. sz. VIII. század táján vált szét, a két nyelv szókészletének 80%-a közös eredetű, viszont az eltérő hangalak kizárja a kölcsönös megértést. A Volga-balparti mezei vagy erdei cseremiszek és a jobb parti vagy hegyi cseremiszek külön irodalmi nyelvet beszélnek. Az erzä és a moksza mordvin két irodalmi nyelv. Az észtek három nyelvjárása közül az északi képezi az irodalmi nyelv alapját. Hasonlók lehettek az alapnyelvek korának nyelvi viszonyai. A sokféleségből is következhetik az, hogy nem mindegyik uráli eredetű magyar szónak van megfelelője a rokon nyelvekben.

A magyar *méz*, a finn *mesi*, *mete-*, a mordvin *méd*, *mäd*, a cseremisiz *mü*, *müj*, a zürjén *ma*, a votják *mu*, *mü* egy közös **mete* alakból származott. Ez viszont az ősiráni **medu*, **madu* szóból keletkezett. A magyar *méh*, a mordvin *mékš*, *mäkš*, a cseremisiz *mükš*, a zürjén *moš*, a votják *muš*, a finn *mehiläinen*, *mehiäinen*, az észti *mehiläine*, *mehine* egy közös **mekše* szóból származott le. Ez pedig az ősiráni **mekš* szó átvétele. A finnben a *-läinen*, *-äinen*, az észten pedig a *-läne*, *-ne* képzők.

A magyar *fej*, *fő*, a finn *pää*, a vogul *pänk*, továbbá a magyar *fon*, a vogul *pun-*, az osztják *pon-*, *pun-*, a cseremisiz *pun-*, a zürjén *pan-*, a mordvin *pona*, a finn *punoa* arra mutat, hogy a szókezdő magyar *f-* a finnugor és ugor kori *p-* helyébe lépett. A magyar *hal*, az osztják *kul*, a cseremisiz *kol*, a mordvin *kal* jelzik, hogy a mély hangrendű *a*, *á*, *o*, *ó* magánhangzók előtt a finnugor *k-* a magyarban *h-* réshanggá

változott. Ellenben a magyar *kéz*, a vogul *kät*, a cseremiszt *kit*, a finn *käsi* arra vall, hogy a finnugor *k-* a magas hangrendű *e, é, ő, i* előtt a magyarban változatlan maradt. A magyar *fazék* (az *-ék* magyar képző), a vogul *pot*, az osztják *put*, cseremiszt *pat* nemcsak azt mutatja, hogy a magyarban a finnugor szókezdő *p* helyébe *f-* lépett, hanem azt is, hogy a szóvégi *-t* helyébe *-z* került.

A magyar folyamatos melléknévi igenév: *szántó, menő, ízelő, aszó* szóvégi magánhangzója egy igen régi *-k* helyét foglalta el. A veszprémvölgyi adománylevélben *szamtag* szó szerepel, 1109-ben *zantou*, a XII. század második felében *zanto*, azaz 'szántó' alakban fordul elő.

Az alapnyelvek korában igen gyakran alaki különbség nélkül ugyanazok a szavak fordultak elő névszói és igei szerepkörben; a *les, nyom, fagy* az ún. névszóigék (nomen-verbumok) kategóriájába tartoznak. Az uráli nyelvekre a névszói esetragok nagy száma jellemző, többségük az egyes nyelvek önállóságának korában keletkezett. Feltehetően azonban az alapnyelvi indítás közreműködött a névszói esetragok gazdagodásában. Valószínű, hogy a birtokos ragok közös eredetűek, például a magyar *szemed* a zürjénben *sinmid*, a *fiad piid*, a magyar *lovam* a vogulban *lum*.

Fogalmi, tartalmi körök szerint csoportosíthatók azok a szavak, amelyek betekintést engednek az ősműveltségbe. Testrészek elnevezései: *fej, haj, homlok, szem, orr, fül, száj, ajak, hát, here, fog, iny, áll, bőr, váll, mell, emlő, szív, máj*. A természet tárgyai és jelenségei: *ég, menny, világ, villám, éj, virrad, ősz, tél, tavasz, jég, hó, fagy, olvad, köd, év, jó 'folyó', tó, láp, hab, hany 'vizenyős rétség', ár, vad, mál, hegy, út, ég*. A nemek megkülönböztetésére szolgáló szavak: *nő, eme, him*. Az állatvilág egyedeire vonatkozó szavak: *daru, fecske, fajd, vöcsök, fogoly, hattyú, hód, varjú, hal, keszeg, őn, tathal, kígyó, nyúl, nyuszt, evet (vitatott), hölgy 'hermelin', ravaszt 'róka', egér, sün*. A növényvilág fogalmai: *gyökér, tő, kéreg, vessző, fűrt, fa, fagyal, hárs 'hás, fakéreg, hancs', fűz (vitatott), fenyő, nyír, szil, nyár, meggy 'bogyó', hagyma*. Számnevek: *három, négy, hat, húsz, harminc*. A hajlék, gazdálkodás, eszközök és étel szókinccse: *fal, ház, lak, rak 'épít', ajtó, fél 'ajtófél', küszöb, ágy, hajó (vitatott eredetű), háló, tat, evez, irt, fedél 'házfedél', nyék 'védett hely', ár, fejsze, kés, nyél, fen, köszörül, fűr, szúr, ró, vés, fazék, köcsög, ég 'tűz', kenyér, liszt, vaj, háj, mony 'tojás', nyíl, ideg, in, íj, lő, öl, követ 'üldöz', nyúz, dob, kő*. Fémek nevei: *vas* (eredeti jelentése tisztázatlan), *ezüst, arany, ólom, ón*. A ruházat fogalmai: *öv, szíj, csomó, fon, köt, varr, mos*. Származásra, rokonságra és társadalomra vonatkozó szavak: *mag 'sperma', ősz, atya, anya* (mindkettő bizonytalan eredetű), *ara 'nőági férfirokon', fiú, öcs, fial, árva, rokon, férj, nő, fél, meny, vő, ipa, napa, ángy, had, szer*. Hiedelmek, temetkezés: *lélek, hagymáz 'betegséget hozó szellem', sír, imád, révül, részeg*. Névejtési tilalom: *szarvas, farkas*.

Az íjas vadászat a felső őskőkor találmanya, szókinccse is eredhet ebből a korból. A hálóval történő halászatra és a hajózásra vonatkozó szókinccs az újabb kőkornál, a fémekre vonatkozó szavak pedig az i. e. 3—2. évezred fordulójánál régebbiek nem lehetnek. *Hajó* szavunk megfelelőjének jelentése a rokon nyelvekben szerfelett

változatos, például 'kétkerekű taliga, nagy faedény, szilfaháncsból készült kosár', hasonlótl tapasztalunk *evez* szavunkkal kapcsolatban is. A rokonítható szavak jelentése igen gyakran eltérő, ám a különbségek azonos jelentésmezőn belül maradnak, például *vas* 'ezüst, fém', *öcs* 'férjem húga, fiatalabb nőtestvér', *küszöb* 'két hely közti tér, köz'. Így *hajó* szavunk nem csupán a kultúra története szempontjából nem egyezik az uráli korrall. *Háló* szavunk viszont azonos jelentésmezőn belül maradt a rokon nyelvekben. Sőt, az oroszba bekerülven, megőrizte jelentését. A szabályszerűség alóli kivételek természeteseek. A *szarv* 'szarvas', *árva*, *méh* és *méz* ősiráni eredetűek, az ősiráni kapcsolatok az i. e. 3. évezred végénél korábbiak nem lehetnek. Az *öcs* és az *ángy* szavainknak altaji, illetve török eredete merült fel. Az uráli, illetve a finnugor kori török érintkezések ügye ez idő szerint az ismeretlenbe visz.

Uralistáink, Lakó Gy. és Gulya J. *vas* szavunkat az uráli korból, *ón* szavunkat pedig a finnugor alapnyelv korából származtatják. Arra gondolnak, hogy *vas* szavunk eredetileg nem fémot jelentett. Lehetségesnek tartják iráni eredetét. Az *ón*-ról pedig felteszik, hogy bármiféle fehér fémot jelentett. A két fontos szó ilyen ősi eredete iránt fenntartásaim vannak. A két szó jelentésváltozatai a rokon nyelvekben a fémek körén belül lehetők fel. Aggályaim mellett szól, hogy a *vas* szó jelentése az indoeurópai nyelvekben ugyancsak a fémek körén belül fordul elő. Felmerült iráni eredete *szer* szavunknak is, amit nem érzek meggyőzőnek. Kiváló nyelvészünk, Bárczi G. hívta fel a figyelmet arra, hogy nyelvünk eredeti anyagára jellemző a szóképzés hallatlan gazdagsága: például *ház*, *házas*, *házaló*, *házias*, *házam népe* stb. Ugyanezt tapasztaljuk *szer* szavunk esetében is: *szerzet*, *szervezet*, *szerzetes*, *szerét ejteni* stb.

A történeti korokat általában azok a szavak élték túl, melyeknek tárgyi vagy fogalmi jelentése egészében vagy részben nem változott. Az őstörténeti műveltség tárgyai és fogalmai változtak. Ebből következően az ősműveltséggel közvetlenül összefüggő szavaknak csak kis hányada érte meg korunkat. Ha pedig megérték, tárgyi vagy fogalmi jelentésük megváltozott. Ezért az ismert szavak is csak körültekintéssel alkalmazhatók az őstörténeti vizsgálatokban. A szó hiánya nem dokumentálja bizonyos tárgy vagy fogalom hiányát az ősműveltségben. De éppen úgy gondot okoz az ismert szavak eredeti jelentésének és jelentésváltozatainak kibogozása. Nem eléggé megbízhatóak a támpontok arra nézve, hogy milyen jelentés felel meg az uráli, a finnugor, az ugor, az ugor magyar és az ősmagyar nyelvtörténeti koroknak. Az eredeti jelentés meghatározása a szerint történik, hogy a kérdéses szó a rokon nyelvek milyen széles körében lelhető fel. Minél szélesebb ez a kör, annál valószínűbb a szó régisége, és a legarchaikusabb jelentés előfordulása a mérvadó. Ez a rendező elv nem tökéletes, komolyabbnál komolyabb tévedéseket eredményezhet. *Kenyér* szavunk a votjakban *dercét* jelent. A zúzott gabona fogyasztása kezdetben kása alakban történt. A szó nem *fed* fel, hogy termesztett gabonából vagy gyűjtögetéssel szerzett más termékből készült-e a *kenyér* szóval jelzett étel. A helyes válasz a földművelés ismeretét, illetve hiányát tételezi fel. Ebbe a kategóriába

tartozik a *liszt* szó is; eredeti jelentése 'levéltelenít, kihüvelyez' lehetett, egykor azonban felvette az 'öröl' jelentést. A házra és részeire vonatkozó szókincs önmagában nem tükrözi a hajléképítés történetét. A *vaj* bármiféle zsiradékra vonatkozhatott, a *háj* nem akadálya e széles jelentésnek. Kérdés azonban, hogy mikortól vonatkozott a tej feldolgozásából származó zsiradékra. A hatos vagy a hetes számrendszer, az olvasás, azaz számolás az elvont szellemi ismeretek fontos ismérve. Az idő múlásának számontartása a létfenntartó tevékenység szervezésével és az életmegnyilvánulások fontos szakaszainak ügyelésével állt kapcsolatban. Időtlen időkre visszamenő szokás szerint az újszülött csúnya, óvó nevet kapott, csak a nagyobb, 7-8 éves gyermeknek adtak szép nevet. Az idő múlásának számontartása a hiedelmekkel kapcsolatos szertartások időpontjának kiválasztását határozta meg. Márpedig az őstörténeti emberek gondolkodása a vallásos hiedelmekkel kapcsolatos szertartások és a valóság szoros kapcsolatát tételezte fel; az a vélekedés hatotta át, hogy a szertartás a valóság jelenségeinek kedvező alakulását biztosítja.

A magyar nyelv önálló őstörténetének kutatása rendkívül hiányos. A nyelvek gazdagodásának legjelentősebb tartalékát belső anyaguk képezi. Az idegenből kölcsönzött szavakat saját hangrendszerük szabályaihoz igazítják. Nyelvtani elemek, ragok és képzők kölcsönzése nem fordul elő. Mindez vonatkozik a magyar nyelv őstörténetére is. Valószínűtlen, hogy őstörténete idején a magyar nyelv saját vagy átvett szavait írni, illetve török eredetű nyelvtani elemek felhasználásával képezte. Hiányoznak azok a rendező elvek, amelyekhez igazodva a magyar nyelv őstörténeti szakaszaihoz tartozó, életmódra és műveltségre vonatkozó szavainak keletkezését és életét értékelni lehetne. Így az ősműveltségre vonatkozó szavak értelmezését az időtlenség nehezíti. Ez azzal jár, hogy ősuráli vagy finnugor kori műveltségi jelenség akár a X. század végén is változatlanak tűnhet. Márpedig ugyancsak meglepő a X. századi, technikailag tökéletes visszacsapó íjjal folytatott vadászatot az ősuráli íjas vadászat alapján megítélni. Ugyanakkor az íjas vadászatra vonatkozó szókészlet önmagában nem árulja el a művelet és eszköz-készletének évezredek alatt végbement fejlődését. Ugyanez vonatkozik értelemszerűen a lélekkel kapcsolatos hiedelmekre is. Nem nehéz elképzelni, milyen súlyos tévedések és — sajnos — visszaélések számára hagy utat a rendező elvek hiánya. E tekintetben az őstörténeti korokban idegenből átvett szókincs időrendileg viszonylag megbízhatóan elhatárolt csoportjai képeznek kivételt.

A Volga—Káma és a Nyugat-Urál vidékének régészeti emlékei korhűen dokumentálják az ott létezett gazdálkodásnak, települési viszonyoknak, szellemi műveltségnek a színvonalát és fejlődését. Betekintést engednek a távoli területek népeivel létesült kapcsolatokba, és valamelyes lehetőséget nyújtanak a társadalmi berendezkedés megismeréséhez. Az egykori élet teljességéről nem tájékoztatnak, az enyészettől megkímélt emlékek alapján csak mozaikszerű benyomást szerezhetünk az őstörténeti életmódról. A műveltség fejlődésének történetiségét megbízhatóan adatolják a régészeti emlékek. A magyar nyelvnek az őstörténeti korokból

származó műveltségi szókincsét mintegy rávetítve a régészeti emlékekből kibontakozó területi és időrendi állapotra, megközelítő fogalmat alkothatunk az életről és annak minőségéről. Nem egyes fogalmak és egyes régészeti tárgyak szoros összefüggésének kimutatásáról lesz tehát szó.

Gazdálkodás és település

Az Oka folyó Volgába szakadásától az Urálig, a Vjatka és a Vetluga felső, a Káma középső vidékétől a Volga-könyökgig, nagyjából a Zsiguli—Kujbisev vonalig terjedő területen kialakult állapotokat vesszük szemügyre. A terület gazdag bővízű folyókban; e csodálatos vízrendszer gerincét a Volga alkotja. A Volgán és mellékfolyóin hajózva már az ősrégi korokban messzi nyugati és déli tájakra lehetett eljutni, elvezetett ez a folyami útvonal a távoli északi tartományok küszöbéig is. A Volga kazanyi szakaszán, éppen Kazany városánál, ahol a Kazánka folyó a Volgába fut, a Volga megváltoztatja nagyjából nyugat—keleti, délkeleti irányát, és éles kanyarral fordul egyenesen délnek. Messze délen a Kaszpi-tóba, inkább beltengerbe ömlik, ennek partja mentén hajózva el lehetett jutni az Elő-Kaukázusba és a csodás Kaukázus szívébe. Keletnek tartva az Urál (Jaik) és az Emba folyókon a keleti, közép-ázsiai sztyeppre lehetett kijutni. A Káma és a Bjelaja, valamint mellékfolyóinak vízi útja az Urálba vezetett, Nyugat-Szibéria küszöbéig. A rövid vízvásztók leküzdésével ki lehetett jutni az Irtis—Ob vízi útjára, az Altaj hegység szívébe. Két szomszédos folyó közti legrövidebb járható útvonal orosz neve *volok*, ami 'vonszolás'-t jelent, ugyanis a könnyű vízi járműveket a vízvásztókon átvonszolva juttatták ki a másik folyóra. Az őstörténet korai szakaszaiban a szárazföldi közlekedésnek úgyszólván nem voltak eszközei, ezért a szárazföldön rendkívül lassú és nehéz volt a közlekedés, a teherszállítás úgyszólván lehetetlen. Az állatok háziasításával megjelentek a málhás, majd a szekérrel együtt az ígásállatok. A szárazföldi szállítás az úttalan utakon azonban így is rendkívül nehézkesen és végtelenül lassan folyt; a szárazföldi teherszállítás óriási hátrányban állt a vízi szállítással szemben. Így a vízi útvonalakon lebonyolódó forgalom elsőrendű jelentőséggel rendelkezett.

Az újabb kőkori műveltségek tömeges és igen jellemző emlékei az égetett agyagedények, a kerámia. Az ember találékonyságának egyik nagyszerű megnyilvánulása az adalékokkal soványított agyagtésztából tetszés szerint alakított, díszített és égetett agyagedény. Az edények alakját, méretét rendeltetésük szabályozta. Nyersanyaguk minősége, az alkalmazott keverékek területenként különböztek. Az edények falának díszítése nem a véletlenül múlt. Közhasznúságuknál fogva az edények közkezen forogtak; ez alkalmassá tette őket arra, hogy a közösségi összetartozás sajátos kifejezői legyenek. Az edények alakját és méretét a célszerűség határok közt tartotta, de ezeken belül sokféle lehetőség kínálkozott. Megválasztásának szintén volt közösségi szimbolikája. A kerámiaedények alakja és

diszítése közösségi üzenetet hordozott. Ezért területi közösségekről, ezeken belül létező, egymáshoz különösen bensőséges szálakkal kapcsolódó csoportok meglétéről tájékoztatnak. Ugyanakkor az azonos életföldrajzi feltételekből táplálkozó élmények egymástól igen távol élő és nem rokon etnokulturális egységekben is azonos szemléletet tükröztető diszítéseket eredményeztek. Az egymástól nagy távolságra élő területi csoportok rokonságának vagy akár csak kapcsolatainak kérdésében nem egyszerű döntésre jutni.

A Káma alsó vidékétől északra a féltojás alakú vagy félgömb fenekű, meredek hullámvonalakkal, fésűs vonalakkal, ritkán gödröcskékkal díszített ún. kámai kerámia a jellemző. A kámai kerámiához a Középső-Volga vidékén a tűzdelt díszítésű, lapos fenekű kerámia csatlakozik. A volga—kámai újabb kőkori műveltség nyugatról és északnyugatról a kelet-európai gödrös-fésűs, keletről az Urálban a nyugat-szibériai műveltségekkel érintkezett. Az i. e. 3. évezred végén vagy valamivel később a fésűs-gödrös kerámia áterjedt az Ob menti tajgába, onnan pedig délre a barabai sztyeppre. A fésűs-gödrös kerámiának e nyugat-szibériai terjedése azt a benyomást kelti, hogy a Középső-Volga vidékéről kiinduló lassú népmozgással áll kapcsolatban. Az obi műveltségből kiinduló hatások viszont a volgai—kámai műveltségben éreztették befolyásukat; zúzott zsirkó adagolása az edénygyártás nyersanyagát képező agyaghoz urálon túli szokásból ered, az edények díszítésében is közös vonások vannak. Az obi és a volga—kámai műveltségek érintkezéseit demonstráló közös vonások eredetét keresve, legalábbis két dologra kell gondolnunk. Egyfelől nemcsak az Urálon innenről Nyugat-Szibériába, hanem az Urálon túlról a Volga—Káma vidékére irányuló vándorlással is számolni kell. Másfelől a közös vonások az Urál keleti oldala, az Alsó- és Középső-Ob, valamint az Irtis mentén északnak tartó kelteminári hatásokra is visszamehetnek. Igaz, ezek az Urál középső területén nagyon gyengén érvényesültek. Arra pedig aligha lehet választ kapni, hogy a Dél-Uráltól északabbra a kelteminári hatások terjedése összefüggésben áll-e kelteminári eredetű népesség vándorlásával. A tekintetbe jöhető bizonyítékok közül hiányzanak az embertani adatok.

A volga—kámai újabb kőkori népesség embertani jellegének biztonságos megítéléséhez a leletek gyérebbnél is gyérebbek. Az előkerült férfivázak tiszta europidok, a nőkön észlelt enyhe mongoloid beütés stabil keveredés eredménye. A mongoloid hatást csak nyugat-szibériai érintkezések magyarázhatják. A mongoloid jellemzők után ítélve, az újabb kőkori népesség mongoloid érintkezései tartósak voltak, és sok évszázaddal korábban történtek.

Az Oka torkolatvidékén a sajátos balahnai műveltség létezett. Emlékei a Kazánka folyó mentén találkoztak a volga—kámai fésűs-gödrös műveltséggel. A két műveltség határterületén kölcsönhatások érvényesültek, de egyébiránt a két műveltség élesen különbözött egymástól. A balahnai népességtől származó embertani leletek is rendkívül gyérek. Ezek Kelet-Európában ismeretlen, kis fejű, hosszú arcú maláj típusúak. Megjelenésük rejtély. Dél-Ukrajna területén az átmeneti kőkor korai szakaszából származó egyes embertani leleteken figyeltek

meg hasonló típust. Ez azonban eltűnt. Időben sok ezer év választja el a balahnai műveltséget a mezolitikumtól, az embertani folyamatosság feltételezésére vajmi kevés ok van. Egyébként a balahnai műveltség sem bizonyult tartós életűnek, utóélete szerény nyomokban mutatható ki.

Nyitott kérdés a Középső-Volga vidéki tűzdelt díszítésű kerámia eredete. A Dnyeper és a Donyec közén, a ligetes sztyeppen ismert ez a kerámia. Volga vidéki megjelenése esetében déli kapcsolatokra, esetleg bevándorló csoportokra gondolhatunk. Az Északi-Donyec és a Középső-Volga körzetei közötti kapcsolatok a későbbi korokban rendszeresekké váltak. Nem kizárt, hogy a két terület műveltségeinek és népességének kapcsolatai még az újabb kőkornál is korábbi eredetűek.

A volga—kámai újabb kőkori műveltségen belül több körzeti csoport alakult ki. Ezek határai között a népesség érintkezése különösen intenzív volt, s ezt tükröztetik a műveltségi egyezések is. Ez idő szerint a csuszovajai, oszinói, szolikamszki, alsó-kámai, középső-volgai, bjelajai és a komi (zürjén) köztársaságbeli csoportok mutathatók ki.

A műveltség története három időrendi szakaszra válik szét. Az első szakaszra fejlett kőtechnika, de kevés csiszolt kőszerszám és gyenge uráli kapcsolatok a jellemzők. A második szakaszban nagy méretű kopjahegyek, aszimmetrikus balták és szaluk jelentek meg, a csiszolt szerszámok aránya nőtt, mérsékelten erősödtek az Urálon túli kapcsolatok. A harmadik szakaszban megjelentek a rézkészítmények, az Urálon túli kapcsolatok igen intenzívek, kialakultak az észak-kaukázusi kapcsolatok. Mindhárom szakaszban a szerszámok ún. makrolit technikával készültek, azaz méreteik nagyok voltak. Fűzfalevél alakú nyílcsúcsok, balták, szaluk, kopja- és hajítódárda-hegyek, kaparók, fúrók, árok, kőből készített horgok, kések és hálósúlyok igen változatos, a mindenkori feladat végzésére specializált készletei jellemzik a kőtechnika és termelőtevékenység sokoldalúságát. Egyes kőszerszámok valóságos művészi teljesítményt bizonyítanak, például a kőhorgok, az elegáns, csiszolt, keskeny és díszített pengéjű kőbalták, kifűrt nyélnyílással. A csontharpunák bizonyítják a csontmegmunkálás magas színvonalát. A csontszerszámok a termelőmunka igen gyakori eszközei voltak, de elenyésztek. Nem maradtak meg a fából, háncsból, fakéregből és vesszőfonatból készült edények és tárolók igen gazdag típusai sem. — A közelmúltban még élő néprajzi tárgyak vetítik eléink a különböző kéreg- és fatárolók sokféleségét.

A korai szakasz települései nem ismertek. A második fejlődési szakaszhoz tartozó települések kivétel nélkül folyó- vagy tópartokon létesültek. A vízválasztók erdőségei lakatlanok maradtak. A települések kezdetben a vízhez közel, későbbben a magasabb partokon épültek. Nyilván a csapadékosabb időjárás miatt megemelkedett vízszint váltotta ki a magas partokra való áttelepülést. A házak négyszögletesre épültek; 25-30 cm mély gödrök alkották a lakóteret, a falak gerendából készültek, elkorhadtt maradványaikat a föld megőrizte. A tetőt cölöpsor támasztotta alá, a tető valószínűleg sátozott volt. A házak hossz tengelyében egy vagy több tűzhely

melegített, a falak mentén padka húzódott, ezen helyezhették el a készletek őrzésére szolgáló tárolókat. A korábbi házak mérete 5×5 — 9×7 m, a későbbieké $16 \times 4,5$ — $19 \times 4,5$ m volt. A vízparti állandó településeken, falvakon kívül a vízválasztók belsejében, de ott is erek, folyócskák mentén, időszaki tanyák létesültek.

A Volga—Káma vidékén az életföldrajzi feltételekhez igazodó gazdálkodási-műveltségi típus alakult ki. A gazdálkodási-műveltségi típusok a történelem későbbi korszakaiban is léteztek. Az őstörténeti típusokra az érvényes, hogy kialakulásukban és jellemzőikben az életföldrajzi feltételek a meghatározók. Ennélfogva ezeket életföldrajzi (ökológiai) gazdálkodási-műveltségi típusoknak foghatjuk fel. Az egyes típusokhoz nemcsak rokon népi csoportok tartoztak, azaz az életföldrajzi gazdálkodási-műveltségi típus nem határozza meg a hordozók etnikumát. A hosszan tartó rendszeres érintkezések egy típus határain belül nyelvi-etnikai közeledést, majd egybeolvadást eredményezhettek. Ez azonban el is maradhatott. A gazdálkodás, település, távolsági kapcsolatok és a szellemi műveltség az újabb kőkori volga—kámái népesség esetében is tükrözteti az életföldrajzi adottságokat. A hozzájuk való igazodás azonban cselekvő magatartás volt, mert nemcsak az alkalmazkodás, hanem a kiismert lehetőségek emberi elhatározások alá rendelésének mozzanatát is tartalmazta. Az életföldrajzi feltételek és az emberi tevékenység kölcsönhatásban álltak egymással; az értelem, a természet titkainak tapasztalati ismerete az életföldrajzi feltételek által megszabott cselekvési határok túllépésére ösztönzött. A Volga—Káma vidékén telepedett halász-vadász gazdálkodási-műveltségi típus alakult ki, amely — az év nagyobb részében hajózható folyók kedvező iránya következtében — előnyös távolsági kapcsolatokra ösztönzött.

A települések vízparti elhelyezkedését a halászat és a hajózás indokolta. Vízi járművek készítését dokumentálja az Oka mentén talált, az i. e. 3. évezred végéről származó fatörzs csónak és a Vicsegda partjáról előkerült evező. Hasonló csónakokat és evezőket a Volga—Káma vidékének népei viszonylag nem oly régen is használtak. A halászat horoggal, hálóval és az árterületekre telepített, cölöpökből és karókból rótt halcsapdákkal folyt. Az uráli sziklarajzok kultikus ábrázolásain is felismerhető a halcsapdák sémája. A hálósúlyok mellett az edények fenekén fellelhető hálószemlenyomatok tanúsítják a finom fonalú, 10×10 mm és 40×40 mm szemnagyságú hálók kötését. A helyi finnugor népek még ma is ilyen szemnagyságú hálókat alkalmaznak. A közösségben végzett, igen ősi halcsapdás halászat egyik eljárását még a közelmúltban is a következőképpen üzték. A természetes víztől ősszel 50—100 m hosszú, 0,5 m mély és széles árkot húztak úgy, hogy az árok és a természetes vízmeder között keskeny földgát maradt. Kora tavasszal az árok megtelt friss olvadási vízzel, a zárógátat elbontották, és a jég alatt, oxigénszegény vízben élő halak a csatornába úsztak. A hallal megtelt árkot a természetes meder felől elzárták, és a halakat kimerték. Az i. e. 3. évezred utolsó negyedének településein talált halcsontok és pikkelyek óriási mennyisége a tonhal,

kecsege (nemes lazac), harcsa, viza, dévérkeszeg, folyami sügér, veresszárnýú koncér, kárász, ónos jász és menyhal fogását bizonyítják.

A specializált halászati eszközök létrejötté, a halászat önálló gazdálkodási ágazattá válása, mint tudjuk, az újabb kőkorra esik. A halcsapdák tulajdonképpen a szárazföldi vadak elejtésére szolgáló török, hurkok és csapdák módosított változatai. A halászat sajátos szerszámai és fejlettségének ismérvei a harpunák, a horgok és a hálók. A volga—kámái finnugorság újabb kőkori műveltségében a halászat eszközeinek mindkét típusa jelen volt. Az állandó és biztonságos halászszákmány előnyössé tette a vízparti falvak létesítését.

Íjjal, dárdával és hurkokkal, csapdákkal folyt a vadászat jávorszarvasra, vadsertésre, őzre, medvére, nyúlra, rókára, nyestre, görényre, hódra és borzra. A települések szemétdögreiben talált állatcsontok bizonyítják a sikeres vadászatot. Az északi körzetekben gyakori, délen kevésbé előforduló zsákmány volt a rén. Az újabb kőkori népesség életmódjának sajátos „krónikáit” hagyták hátra a vörös festékkel készített sziklarajzok. A folyók helyenként sziklás partjai mentén találhatók az ún. Piszanyije Kámnyi (Írásos kövek). Ábrázolásaik igen sokfélék: gyakoriak a jávorszarvas, medve, prémes állatok és a vadászatukra utaló csapdák, vadászok közösségeinek ábrázolásai. Gyakori a halászati eszközök rajza is. A vadak, halak és az emberek bőségére utalnak a termékenységi, valamint solaris-jelképek. Az ábrázolások fontos elemei a háztető alakú rajzok, közelükben a folyók vonulatára emlékeztető hullámvonalak vannak. E rajzok az életmód szinte valamennyi lényeges elemét tartalmazzák: a vadászatot, halászatot, emberek közösségeit és folyóparti településeiket. A sziklarajzok alatt egykor valószínűleg szertartások folytak. A sziklák tövében található edények és szerszámok a szertartások egykori kellékeinek maradványai.

A Volga—Káma vidéke igen gazdag emberi táplálkozásra alkalmas vadnövényekben: erdei málna, szamóca és áfonyafélések tavasztól kora őszig bőségben teremnek. Igen gazdag a sokféle ehető gomba termése, mérgező fajták alig fordulnak elő. A magyarban a népi gombanevek honfoglalás utáni szláv eredetűek. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a sztyeppre került ugor magyarok étrendjéből eltűnt a gomba. A táplálkozást az erdei vadméhek méze tette változatossá. A mézben gazdag tartományokat még a középkorban is a bőség jelképeként tartották.

A paleotechnikai kísérletek tájékoztatnak a kőszerszámok készítésének termelékenységéről. Egy kaparó vagy nyílcsúcs pattintása 5-15, a baltáé 30-45 percet vett igénybe. A csiszolásnak volt száraz és nedves eljárása. Egy balta elkészítése nedves csiszolással palából 2,5-3, dioritból 12-15, nefritből 10-15, kovából 30-35 órát vett igénybe. Csiszolt kőbaltával 9 cm átmérőjű égerfát 1 perc, 25 cm átmérőjű fenyőt 15 perc, 40 cm átmérőjű fenyőt 1 óra alatt lehetett kivágni. A korábbi elképzelésekkel ellentétben a kőbalták egyszeri használatban nem mentek tönkre, igazító csiszolás, élezés után még hosszú ideig betöltötték rendeltetésüket. A vízi közlekedés célszerű eszköze, a csónak, méreteihez viszonyítva nagy rakomány szállítására alkalmas. Két fő típusa a fatörzsből és a nyírfakéregből készített csónak. Mint már

említették, fatörzs csónak maradványai ismertek. Fatörzsből vájással és égetéssel lehet csónakot készíteni. A paleotechnikai kísérletek bizonyítják, hogy égetéssel módszerrel egy nagyobb csónak elkészítése 5-6 hónapig tartott. Az égetés fokozta a csónak vízhatlanságát, ezért a lassúság ellenére előnyös eljárás. Vájással egy 60 cm átmérőjű és 4 m hosszú törzsből 10 nap alatt készült el egy 4-5 személy befogadására alkalmas csónak. Vízhatlanságát gyanta és zsiradékok bedörzsölésével biztosították. A nehézkes fatörzs csónakot talán tartósságban nem, de minden egyéb vonatkozásban felülmúlta az evezőnek könnyen engedelmeskedő, gyors és nagy teherbírású nyírfakéreg csónak. Néprajzi példák bizonyítják, hogy három férfi egy napi munkájával elkészül egy 800-900 kg rakomány szállítására alkalmas nyírfakéreg csónak.

Az újabb kőkori települések kicsik, lakosaik száma mintegy 100 körül alakulhatott. A falvak a folyók mentén sűrűn helyezkedtek el úgy, hogy a szomszédos települések falucsoportokat alkottak. Ezeket nagyobb távolság választotta el egymástól. A falvakban azonos díszítőelemek változatainak alkalmazásával díszített agyagedényeket használtak. Ez esetleg társadalmi kapcsolatokra, az exogám házassági szokásra utal. A tágabb közösség részei házassági kapcsolatban álltak egymással, ennek következtében eltérő hagyományok éltek együtt az egyes falvakban, mivel lakosaik különböző társadalmi részegységekből származtak. A falucsoportok is lehetnek társadalmi szervezet emlékei, az egyidejűen létezett falvak lakosainak bensőséges kapcsolatát is tükröztethetik. Meglehet azonban, hogy semmi közük sincs a társadalmi szervezethez. A falucsoportok kialakulásának látszata keletkezhett abból a gyakorlatból, hogy a házak leromlása és a hulladék felhalmozódása miatt a lakosok a közelben új falut építettek. A két különböző okból előállt falusűrűsödés nyomainak megkülönböztetése szinte lehetetlen. A folyó menti falvak helyváltoztatásának még az a következménye is lehet, hogy a valóságosnál nagyobb népsűrűség benyomását kelti.

Az egykori falvak lélekszámának megfelelő méretű sírmezők nem ismertek. Egyes sírok kerültek elő; az egyikben zsugorított, mintegy „embrió” helyzetben lévő csontváz volt. A többi sírban a csontvázak nyújtott helyzetben feküdtek, melyek a temetési szertartás alkalmából használt vasoxid festéktől vörösre színeződtek. A vörös vasoxid festék használata a temetési szertartásban népektől független, elterjedt szokás volt. Valamilyen jelképi jelentősége lehetett az elhunyt vasoxiddal való behintésének. A sírokban néha tűztől származó nyomok maradtak. Az elhunytak mellé kő- és csontszerszámokat, kőből, csontból, kagylóból készült ékszereket helyeztek.

Az i. e. 3—2. évezred fordulóján a Volga—Káma vidékén a kőrézkor szakasza kezdődött. Az egységes volga—kámai újabb kőkori műveltséget két rokon műveltség váltotta fel. Az Oka és a Volga középső, továbbá a Káma alsó vidékén a voloszovói, a Káma középső vidékén a turbinói műveltség alakult ki. A két rokon műveltség a helyi újabb kőkori műveltség kettéválásából nőtt ki, a szétválást külső

hatások ösztönözték. Az északibb, turbinói műveltség kialakulására az Urálon túlról, a voloszovóira a Kaukázus északi előterében kialakult majkopi műveltségtől érkező példaképek hatottak. Ebben az időben a nagy távolságokra kiterjedő kapcsolatok jelentősége megnőtt. Az Észak-Kaukázusból és Nyugat-Szibériából, az Omszk és Tomszk környéki fémműves műhelyközpontokból érkeztek balták, vésők, kések, török és ékszerek. E két fő irányból jövő külső hatások ösztönözték az egységes újabb kőkori műveltség felbomlását. Arra nézve nincs biztos támpont, hogy e nagy távolságokról érkező hatásokat az Észak-Kaukázusból és Nyugat-Szibériából származó, jelentős tömegű bevándorlók idézték volna elő.

A turbinói és a voloszovói műveltségek elkülönülésének legjelentősebb indítékát alighanem a volga—kámái lakosság mozgásában kell látnunk. Az i. e. 3—2. évezred fordulóján vándorlások kezdődtek. A voloszovóiak az Oka és a Volga mentén vonultak északnyugati irányban; északon kijutottak az Onyega és Ladoga vízrendszerének vidékére, nyugaton pedig megközelítették a Kelet-Baltikumot. Lassú mozgásuk behatolt a balahnai műveltség területére, elszigetelt csoportokra szabdalta a balahnai népességet. Későbbben a fatjanovói bronzkori műveltség népe végérvényesen beolvasztotta ezt a sajátos műveltséget és népét. A voloszovóiak nyugatra tartó mozgásával állhat kapcsolatban a kelet-balti nyakékek megjelenése a Volga középső vidékén.

A turbinóiak vándorlásának iránya nehezebben deríthető fel. Az bizonyos, hogy az Urálon innen a Vicsegda és a Pecsora mentén északi és nyugati irányban terjeszkedtek. Az Urálhoz való közelségükből következett, hogy az Omszk—Tomszk vidéki hatások az ő területükön jelentek meg. Az i. e. 3—2. évezred fordulóján még nem, ellenben az i. e. 2. évezred második felében a nyugat-szibériai fémműves műhelyek hatása eljutott az Oka torkolatának távoli délnyugati vidékére is. Meglehet, hogy a turbinóiak csoportjai átkeltek az Urálon, és Nyugat-Szibériában az Ob—Irtis egybeszakadásának vidékén telepedtek meg. Az i. e. 3—2. évezred fordulóját illetően elméletileg nem utasítható el egy Nyugat-Szibériából a Káma középső vidékére érkező népmozgás lehetősége sem, bár bizonyítéka nincs. Az i. e. 2. évezred második felében az Irtis felső vidékéről elinduló népmozgás adatolt.

Figyelembe véve az ugor ág kiválásának megközelítő időpontját, az i. e. 3. évezred közepe—vége közötti időt, az ugorok fokozatos eltávolodása rokonaitól részét képezte a korszak népmozgalmainak. A finnugor egység megszűnése többféleképpen ment végbe. Az őssugor és az ősspermi nyelvek, valamint az ősspermi és a volgai őssinn nyelvek, nyelvjárások közelsége úgy értelmezhető, hogy az őssugorok, továbbá az ősspermiék és a volgai őssinnnek egymástól nem túl nagy távolságra éltek. Ez azt a benyomást kelti, hogy a finnugor széttrajzáskor ezek az ősnépek a Volga középső, a Káma alsó vidékén maradtak. A finnugor egység megszűnésének etnikai és művelődéstörténeti következményei csak legfőbb vonásaiban ismertek. A kora középkori oroszokba olvadt többféle finnugor nép után ítélve, a szétválás folyamatában a ma felderíthetőnél jóval sokfélebb nyelvi és

etnikai közösség jött létre. Sok közülük még az írott kútfők keletkezésének korát sem érte meg.

Az elvándorlók alakították ki az északi nagytavak vízrendszere és a délibb Volga—Moszkva folyók menti finnugor nyelvi-etnikai láncokat, melyek mindegyike nyelvileg közeli népcsoportokból áll. Ezek a korai középkorig jellemezték e területek népi arculatát.

Az ősi lakókörzetek vidékén maradtak területi elhelyezkedésében is történtek változások: szétválások és egyesülések. A népesebb, erősebb közösségek magukba olvasztották a gyengéket. Ezekre az eseményekre a kora bronzkori, sokszínűbbé vált művelődéstörténeti viszonyokból lehet következtetni.

A nagyszabású népmozgalom idején, az i. e. 3. évezred végén jelentek meg a specializált fegyverek: gondosan megmunkált kötőrök, lándzsacsúcsok és importból származó réz-, bronzfegyverek. A specializált fegyverek feltűnéséből következik, hogy a terjeszkedés nem minden esetben folyt békés eszközökkel. A balahnaiak sorsának megpecsételődése jelzi az agresszivitást.

A Volga—Káma vidékén ősbalti hatások jelentkeztek, meglehet ősbaltiak hozták magukkal. Szórványos jelentkezésüknek az a magyarázata, hogy a Kelet-Baltikumból egy keleti irányban tartó vándorlás — nagyjából Moszkva körzetében — találkozott a finnugor előnyomulással. A kelet-baltiak szórványai eljuthattak a Volga középső vidékére is.

A nagyszabású szétarajzás és a helyibb jellegű népmozgalmak előidézőjének a viszonylagos túlnépesedést kell tartanunk. Becslések szerint a voloszovói településeken 10-12 gerendaház állt, egy-egy ház alapterülete 60 m² volt. Régészeti és néprajzi példák után ítélve, egy emberre 2,4-3,2 m² lakóterület jutott. Házanként 20, településenként 200-250 lakost tételezhetünk fel, s ez az előző korszakhoz képest a népesség megkétszereződését jelenti. A népesség területi megoszlását meghatározta, hogy a lakosság a csónakkal hajózható folyók partszegélyét szállta meg, a vízválasztók belseje néptelen maradt. Ez másként nem történhetett, mert a vízválasztók településektől való kimélését gazdasági érdekek is indokolták. Az újabb kőkorban, számítások szerint, a szarvasokban bővelkedő erdőségek 1 km²-nyi területe 500—1000 kg takarmányt biztosított. Egy 25 személyből álló közösség vadászterülete körülbelül 500 km² lehetett. Egy átlagos voloszovói település létszükségletét 4-5 ezer km² erdőség fedezhette kedvező esetben. Ennél azonban rosszabb adottságokkal kell számolni, mert különösen a párosujjúak fertőző betegségei a vadállományt súlyosan károsították.

A sikeres vadászatban az ember hűséges társai voltak a vadászebek. A Voloszovo község közelében feltárt településen kutya teljes csontváza, települések sorában pedig csontvázmaradványok és ürülékek bizonyítják az ebtartást és -tenyésztést. Az eb házasítása minden bizonnyal sokkal régebbi esemény a finnugorság körében; az ebtartás legkorábbi ismert bizonyítékai az i. e. 3—2. évezred fordulójáról származnak. Az ismert ebfajta tőzegspicc volt, a cseremiszeknél a XX. század elejéig megvolt ez az ősi finnugor vadászeb.

A voloszovói korból származnak a háló készítéséhez szükséges len termesztésének legkorábbi bizonyítékai. A Modlona folyó partján feltárt településen gondosan elraktározott lenmagvak, ugyanott rokkamaradványok, az edények fenekén lévő szövetlenyomatok a fonás és szövés ismeretét bizonyítják. Orsógombok, az orsó alsó végére erősített, pörgésének egyenletességét biztosító nehezekek nagy számban kerültek elő a voloszovói településeken. Ezek tanúsítják a fonás-szövés általános ismeretét, az egyszerű szőtt vásznak használatát. Az eb tenyésztése, háziasítása és a len termesztése nem hozta magával a természeti gazdálkodás meghaladását, mindezek azonban a fejlődést előmozdító tényezőkké váltak.

Len szavunk szláv eredetű, és sokkal későbbi átvétel. A növény ismerete az i. e. 3. évezredben adatolt, a rá vonatkozó eredeti szó eltűnése az önálló nyelvi élet rejtelseihez tartozik. Kapcsolatban állhat azzal, hogy a délorosz sztyeppen a viszonyok nem kedveznek a lennek, ott a magyarok szem előtt tévesztették a fontos haszonnövényt, vele kapcsolatos ismereteik is feledésbe mentek.

A voloszovói társadalom természeti gazdálkodását dokumentálják a vallásos hiedelmekkel, a közösségi szertartásokkal összefüggő emlékek. Ebből a korból, az Udelno-Sumeckaja III. lelőhelyről származnak a volga—kámai ősnépi csoportok medvekultuszának legkorábbi emlékei. Máglyanyom körül gondosan elhelyezett, megpörköltödött medvelábcsonatok voltak. Az állat és ember formájú kőszobrocskák, továbbá embert és állatot, illetve több állatot összevontan, egy alakban ábrázoló, antropomorf és zoomorf képzeleti lények nemcsak a természettel kapcsolatos hiedelmeknek, hanem a kötechnika magas színvonalának is bizonyítékai.

A helyi réz- és bronzművesség külső ösztönzésre alakult ki. A Volga középső és a Káma alsó vidékéhez közel természetesen réz és rézérc nem fordul elő. A Volga kazanyi szakasza mentén 122 réztartalmú homokkő-lelőhely ismert. Réztartalmuk 0,02—11,25% közötti, e rétegek azonban mélyen a felszín alatt húzódnak. A könnyebb hozzáférhetőség és felhasználhatóság szempontjából a permii felszíni, réztartalmú homokkőréteg képez kivételt. A homokkő réztartalmának felismerése, a kibányászásához szükséges ismeretek megszerzése hosszú időbe tellett. Ez hátráltatta a helyi fémművesség kialakulását. A fémek alkalmazására való áttérés egyenetlenül ment végbe, még a vaskor fejlettebb szakaszaiban is készültek kőeszközök, például nyílcsúcsok. Egyes kőeszközök, történetesen nyílcsúcsok továbbélése a vaskor századaiban nem sajátosan Volga—Káma vidéki jelenség; Szibéria- és Kelet-Európa-szerte előfordult, még a fejlett fémiparral rendelkező szkiták és szarmaták körében is. A fémek lassú térhódításának sajátos példája ismert a Szovjetunió távol-keleti területén: az Amur folyó alsó vidékén, a vlagyivosztoki és a tengermelléki területeken réz- és bronzipar nem alakult ki. A népesség kapcsolatot tartott a bronzeszközöket gyártó központokkal, miközben még az i. e. 2. évezred végén is elvétve importált fémeszközöket. Kőiparában változatlanul éltek újabb kőkori szerszámtípusok, mellettük kialakult a bronzeszközök utánzása; kő töreik a turbinói-szejmai típusú török példájára készültek. A

technika a kőiparból közvetlenül fordult a magas színvonalú vasiparba az i. e. 1. évezred első felében, a kőipar azonban még ekkor sem szorult ki.

A kőipar hosszú élete, az önálló bronzipar megjelenésének valamelyes megkésztetése nem kimondottan volga—kámai finnugor sajátosság. Belőle általános elmaradottság nem következik. A műveltség, gazdálkodás az i. e. 3. évezred folyamán sokrétű volt. Az anyagi élet emlékei életszerűbb viszonyokat vetítenek elénk, mint a magyar nyelv uráli és finnugor szókincse. Ebből nem az következik, hogy az alapnyelvi szókincs, illetve az anyagi emlékek kétféle állapotot vetítenek elénk. Az anyagi emlékek segítenek a szavak fogalmi tartalmának meghatározásában, elhárítják a jelentésrekonstrukció lényeges fogyatékoságát, az időtlenséget, megvonják a szavak alapnyelvi jelentésének történeti kereteit. Időben meghatározott állapothoz kötik a szavak eredeti jelentését, kijelölik azt a történeti háttérrel, amelyből az alapnyelvi szókincs leszármazott. A szókincsben és a jelentésben bekövetkezett nagy változások nehezítik az alapnyelvi viszonyok megelevenítését. Az egykori életnek mintegy a kövületei, a tárgyi emlékek több részletet árulnak el a finnugor kor ősműveltségéből.

A finnugor kor állapotainak alakításában a távolsági kapcsolatok jelentősek voltak. Valószínűleg nem a finnugorok ismerték ki elsőnek a Kaukázusba, a Baltikumba és a Nyugat-Szibériába vezető vízi útvonalakat. De felismerték jelentőségüket, és használták őket. Ugyanis ezek az útvonalak képezték — és képezik részben még ma is — Kelet-Európa történeti földrajzának vázát. Különösen jelentős volt a Baltikum, Skandinávia, a Kaukázus és Irán kapcsolatát biztosító vízi út, amelynek gerincét a Volga alkotta. Kelet-Európa korai történetét befolyásoló népmozgalmak, anyagi és szellemi javak útvonala volt ez.

Rokonsági szervezet

A biológiai, származási kapcsolatok az emberek társulásának elemi, spontán szálait teremtik meg. A rokonsági fokozat megjelölése, állapítja meg Engels, „nem pusztán tiszteletbeli cím, hanem egészen határozott, nagyon komoly kölcsönös kötelezettségekkel jár, amelyek összessége az illető népek társadalmi berendezkedésének lényeges része”.¹ Koruk tudományos ismereteihez híven Marx és Engels néprajzi adatok birtokában jutottak erre a felismerésre. A néprajzi és a történeti adatok szembesítése lehetővé tette annak bizonyítását, hogy a társadalom szerveződése származási alapokon, eredetében őstörténeti, s a legmélyebb régiségben vette kezdetét. Engels megjegyezte, ahogyan az őslénytan a csontmaradványokból biztonsággal meghatározza és rekonstruálja a kihalt állatokat, egy történelmileg ránk maradt rokonsági rendszerből biztonsággal lehet következtetni a neki megfelelő családforma egykori létezésére. A társadalom rokonsági

¹ ENGELS, A család 33.

modelljének alapja a család. Ez aktív elem, fejlődésében az alacsonyabb formától a magasabb formába tart. A rokonsági rendszerek, elnevezések viszont passzívak; csak hosszú időközök alatt regisztrálják a család által megtett haladást. Engels hivatkozik Marx megállapítására, mely szerint „ugyanígy van a politikai, jogi, vallási, filozófiai rendszerekkel egyáltalában”.² A rokonsági szavak nemcsak körülhatárolt kapcsolatokat fejeznek ki, általánosítanak is, kezdetleges absztrakciók.

A rokonsági szervezetben élő társadalmakban a gazdagság, bőség tudata egybeesett a társadalmi lét folytonosságával, az utódok sokaságával. A társadalom reprodukálódása, a sokasodás, nők és férfiak biológiai kapcsolatában realizálódik. Ez a kapcsolat társadalmiasult, tilalmak, szabályozók, morális és anyagi kötelezettségek jelölték ki a kapcsolatok feltételeit. A társadalmiasultság fejlődésében fontos állomás volt a nemzetség. Engels a következőképpen jellemzi a nemzetség lényegét: „A latin gens szó... akárcsak az azonos jelentésű görög genosz, az általános-árja gan töből származik (a németben, ahol árja g helyén szabály szerint k-nak kell állnia: kan), ami nemzést jelent. Gens, genosz, szanszkritul dzsanasz, gótul (a fenti szabály szerint) kuni, ónordul és angolszászul kyn, angolul kin, középfelnémetül künne egyformán nemet, leszármazást jelent. A latin gens és a görög genosz szót azonban speciálisan arra a nemzetségi kötelékre használják, amely közös származásúnak (itt közös ősapától származónak) vallja magát, és amelyet bizonyos társadalmi és vallási berendezések külön közösségbe fűznek össze...”³

Engels felhívta a figyelmet a rokonsági társadalmi állapotnak egy olyan ősi korszakára, amelyben a férfiak csoportosan léptek kapcsolatba a nők csoportjával. Az apaság bizonytalan volt, csak a női leszármazás érvényesült. A házassági tilalom a fivérekre és nővérekre terjedt ki. A férfiak csak más leszármazású asszonyokat vehettek feleségül, a velük nemzett gyermekek nem az apák, hanem az anyák nemzetségébe kerültek. E szerint minden nemzetségben a fiak utódai átkerültek az anyák nemzetségébe, viszont minden nemzetség leányainak utódai, vagyis a nővérek gyermekei, a nemzetségben maradtak. Ebben az igen ősi korszakban szükségszerűen az a képzet alakult ki, hogy a nemzetség tagjai egy meghatározott őspanyának, a nemzetség megalapítójának az elismert utódai. Ez volt az anyaági vagy anyajogú nemzetség. Engels hangsúlyozta, hogy a nemzetségi közösségeket leszármazási kötelékek tartották össze, amelyek képzetek termékei voltak. Hiszen nemzedékek emlékezete nem őrizhette meg a közös származás tényét. A rokonsági kötelékek, a nemzetség tagjai közös származásának tudata az apaági vagy apajogú társadalomban is megmaradt. Csak a fejlődésnek ebben a szakaszában az anyaős helyébe a férfi ősz lépett.

Marx és Engels a család és a nemzetségi szervezet történetét a gazdasági tevékenység, valamint a nemek közötti munkamegosztás alakulásával összefüggés-

² ENGELS, A család 33.

³ ENGELS. A család 77—78.

ben vizsgálta. A férfimunka termelékenységének, jelentőségének növekedésével háttérbe került a női munkakör, és ezzel kiszorult a származás anyaiági nyilvántartása. A társadalomalakító hivatásától megfosztott asszony sokáig őrizte tekintélyét; az apaági, patriarchális társadalomban fokozatosan került alárendeltségbe. Engels megjegyezte, hogy a barbár társadalom keményen dolgozó asszonya népe szemében valóságos úrhölgynek számított, és jelleménél fogva az is volt.

Marx és Engels felfigyelt arra, hogy a házasodási viszonyban álló nemzetségek csaknem kényszerítő szükségszerűséggel csoportosultak átfogóbb egységekbe, frátriákba és törzsekbe. A frátriák, más szóval atyafiságok, az exogám nemzetségek laza szövetségei, mondhatni osztályai, amelyekben házasodási tilalom érvényesült. Házastársi kapcsolat a másik frátria nemzetségeivel jöhetett létre. A törzs, az őstársadalom legátfogóbb szervezete, fejlődésében hosszú utat tett meg. Kezdetben a nemzetségek rokonsági alapon létrejött elemi egyesülései, néprajzi egységek voltak. Fejlődésük előrehaladott fokán politikai szervezetekként, s végül egyesüléseik, a törzsszövetségek, az állam kialakulását megelőző legmagasabb rendű politikai szervezetekként jelentkeztek.

Ennek a felismerésnek elméleti és módszertani hatálya van. A nemzetség és a törzs együttes létezése szabályszerűség. Ahol pedig a források cserben hagynak, vagyis nem tüntetik fel ezt az összefüggést — figyelmeztet Engels —, ott a törzs egyetemes érvényéből következően, az összehasonlítások átsegítenek a legsúlyosabb kételyeken és talányokon.

Marx és Engels munkássága óta óriási ismeretanyag gyűlt össze a néprajzban és az őstörténetben. A régészet adatolta a női kezdet, jelképek értelmét az őstörténelem különböző szakaszaiban. A korai szakaszban a női jelképek a társadalomalakító tényezőként hivatást betöltő asszonyra vonatkoztak. Fény derült azonban arra is, hogy az anya- és az apaági rokonsági kapcsolatok korszakonként és népenként sokféle alakzatot öltöttek. Egyazon társadalomban egymás mellett éltek anya- és apaági nemzetségi ismérvek. Több esetben nehéz eldönteni, hogy közülük melyek a meghatározók. A történeti szabályszerűségek ritkán jelennek meg tiszta alakban, ezek tendenciaként érvényesülnek, a véletlenszerűen keresztül léteznek, törnek utat maguknak.

Az előadott elvek alapján kísérlem meg a finnugor rokonsági társadalom ősi állapotának felidézését. Segítségül veszem a magyar régiségeket is. A korhű források alkalmazásának elvét lehetetlen következetesen megvalósítani, mivel a társadalmi kapcsolatok rendje a viselkedésben, szokásokban és ezek őrzőjében, a régi szókincsben élt. Eredeti állapotukról nyomok is alig maradtak. A Volga—Káma vidéki finnugor népek sokáig őrizték társadalmi berendezkedésük archaikus maradványait. Segítségükkel megközelítő elképzelést alakíthatunk ki a finnugor őstársadalomról.

A XII. század legvégéről származó, magyar nyelvű *Halotti Beszéd*ben a *nemzetség* szavunk *nem* töve a leszármazottak összességét jelenti. A belőle képzett

nemz szó első írott alakja a XIV. század elejéről származik. Jelentése: 'férfi (hím) nemi aktus révén létrehoz (magzatot, utódot)'. Az ugyancsak belőle alakított *nemzetség* első írott alakja a XIV. század végéről származik. A magyarban a *nem*: *nemz*: *nemzet* jelentésviszonya ugyanaz, mint a latin *genere* 'nemz'; 'szül': *gens* 'ivadék'; 'nemzetség': *genus* 'származás'; 'nemzetség'; 'néptörzs'; 'nép'. *Nemzetség* szavunk első leírása két külön álló szóban történt: *nemzet síg* (*ség*). A *ség* régen elavult szó, jelentése: 'magaslat, domb, földhalom; hely, rész; dolog, tárgy'. A *-ság*, *-ség* képző valószínűleg összefügg vele, de útja, módja tisztázatlan. A két szóban írt *nemzetség* szó lényegében ugyanazt a jelentést hordozza, mint a *nem* szavunk, mégis erőteljesebben fejezi ki a nemzés, a származás szerint összetartozó emberek összességét. A *ség* finnugor eredetű szó; a *nem* eredete bizonytalan, az alán *nämig*, *nämug* 'mag' jelentésű szóból való eredete nem igazolódott be. Az alán nyelv egyik utódjában, a oszétban *-ig*, *-ug* képző van, de *näm*- alapszó nincs.

A kérdés lezárásának igénye nélkül, az esetleg rendkívül ősi kölcsönzés lehetőségét sem rekesztve ki, a *nem*, *nemz* hallatlanul ősi jelentéstartalma alapján azt gyanítom, hogy a nemzetségi élet korai szakaszának szóalkotása. Használata csak az ugor magyarok alakulásában felelős csoportokra korlátozódott, ennél fogva csak a magyar nyelv őrizte meg, alakította hangalakját. Az önálló magyar fogalomalkotás egyik legősibb és legszebb példájának tartom.

A *nép* szavunk első tagjában a *né*, *nő* szó jelentkezik, a *-p* végződésben a *fi*, *fiú* 'férfi' szó *p*-vel kezdődő előzménye lappanghat. A tagok között mellérendelő viszony van, jelentésük: 'nőkből-férfiakból álló közösség'. A finnugor korból származó fogalom eredeti jelentése közös származásra, a nővérek-fivérek közösségére vonatkozhatott. A *nem*hez hasonlóan a származás szemléletét fejezi ki. A *nép* és a *nem* jelentéstágulása párhuzamosan haladhatott. A *nép*nek a *nemmel* azonos jelentéstartalma azonban korán elhomályosult, ugyanis a *Gyulafehérvári Sorokban*, 1315 körül keletkezett nyelvemlékünkben a *nép* minőségi jelzőjeként tűnik fel a *nemzeti*.

Bodrogi T. végérvényesen tisztázta, hogy az uráli népek régi rokonsági rendszerében és társadalmi szervezetében az anyaági leszármazásnak és szervezetnek nincs nyoma. Rámutatott, hogy általában véve az anyaági leszármazási rend és szervezet nem tételezhető fel egyetemes fejlődési fokozatként. A következőkben azért veszem szemügyre az anyaági szervezet nyomaként felfogott adatokat, hogy korábbi téves értelmezéseimet kiigazítsam, amihez Bodrogi Tibortól kaptam segítséget. A Volga—Káma vidékén az i. e. 3—2. évezredben nagy közösségek befogadására szolgáló, úgynevezett hosszúházak is épültek. A néprajzból ismert anyaági közösségek használtak hosszúházakat. A néprajzi hasonlítások azonban a hosszúházak társadalmi szerepkörének értelmezésében csak részint segítenek. A régészetileg feltárt hosszúházak patriarchális közösségek befogadására is szolgáltak. A Volga—Káma vidéki hosszúházak nem utalnak az anyaági berendezkedésre. A honfoglalás kori temetők középpontjában gyakran gazdag mellékletű női sír helyezkedik el. A rangos hely nem az anyaági leszármazás kifejezése. Itt a

korszaknak s ezen felül Engels megjegyzésének van eligazító hatálya. A barbár társadalom asszonya népének szemében úrhölgy volt, hiszen társadalomszervező funkciója is volt.

Gulya J. úgy véli, az anyaági berendezkedés támpontja lehetne *ara* szavunk. Jelentése a régi magyarban 'nőnek, anyának férfi-, néha fiatalabb férfitestvére' volt. A vogulban és az osztjákban hasonló jelentése van a szónak. A szó eredetileg általában nőági férfirokont jelentett, de nem specifikusan az anyaági leszármazást fejezte ki. Ez ideig az ugor ág nyelveiben sikerült kimutatni használatát. Korenchy É. úgy gondolja, hogy az anya fiatalabb férfi és női rokonainak kollektív megjelölésére szolgált.

A Hunor és Magor, más néven a csodaszarvas mondája, valamint a turul-monda az úgynevezett eredetmondáink köréhez tartoznak. Töredékesen maradtak ránk. A középkori krónikások által lejegyzett alakjuk eredetije a VIII–IX. századnál nem korábbi; patriarchális viszonyokat tükröztetnek. Egyes elemeik azonban sokkal archaikusabb kor halvány emlékét is őrzik. A Hunor és Magor testvérpár édesanyjának neve *Eneth*, *Enech*. E női név közszoí jelentése 'nöstény, ünő, szarvasünő'. Benne a szarvastehén-ősanya mítoszának emléke lappang. Hasonló a helyzet a mondának abban a mozzanatában, amikor a testvérpár egy szarvasünőt üldözve jutott el Maeotisba, és ott a csodálatos ünő eltűnt szemük elől. A testvérek viszont hazát leltek Maeotisban. A szarvasünő vezérő, oltalmazó állatként vesz részt a cselekményben. Viselkedése a nemzetségi totemállat, a leszármazottait biztonságba vezérő archaikus ősanyaállat szerepkörével vág egybe. A patriarchális mondaszerkesztésben a totemállat nemének nincs jelentősége.

Az új, biztonságos hazába vezető nöstény szarvas üldözése nem sajátosan magyar mondai elem. Igen sok nép körében fellelhető, így az alán eredetű oszétek, a hunok és az onogurok mondáiban is jelen van. Maeotis, az Azovi-tenger vidéke nem sajátosan a magyar monda földrajzi környezete, a hunokat és az onogurokat ugyancsak oda vezérelte a csodálatos szarvasünő. A magyar mondában és sztyeppikaukázusi párhuzamaiban ez a totememlék az apaági nemzetség eszméjével él együtt. Ez azzal járt, hogy heraldikus szerepkört vett fel. Anyaági eredzetése spekulatív tévhit.

A szarvasüldözés motívumának ugor kori előzményére ismerhetünk az osztjások paszter nemzetségének mondájában. Egy gyalogos és egy szárnyas paszter vadász ugyanazt a jávorszarvast üldözte. A szárnyas vadász ejtette el, de a gyalogos vadász talált rá, s mivel a hely megtetszett neki, megtelepedett; tőle eredt a paszter nemzetség. Ez a monda is patriarchális, szerkesztése azonban archaikusabb, ugyanis a jávorszarvas egyszerre tűnik fel a vezető állat és a zsákmány szerepkörében.

Az Árpád-dinasztia eredetének képzetét a jellegzetesen fejedelmi turul-monda őrizte meg. Az Emesét álmában teherbe ejtő, kozmikus szárnyas ragadozótól eredt a fejedelmi leszármazottak dicsősége és uralkodói tehetsége. E kozmikus ősatyától örökölték karizmájukat, elhivatottságukat. E képzet a népek igen széles körében

elterjedt. A monda jakut, burját és türk párhuzamaiban a ragadozó madár képében jelentkező kozmikus apáktól áldott állapotba került asszonyok természetfeletti képességekkel rendelkező fiaikat szültek.

A politikai eszményekkel teli turul-monda is rejt archaikus elemet. Az *Emese* név *Eme* alakjának jelentése 'emberi anyácska', általánosabban 'nőstény'. E szó *em*-tagjának és a *-ber* vagy *-er* szónak az összetételéből keletkezett *ember* szavunk, mégpedig nyelvünk önálló életének legelején. A nagyon régen kihalt *-ber*, *-er* szó jelentése 'férfi, férj' volt. *Ember* szavunk magán viseli az anyától való eredet bélyegét, ami természetes, hiszen az élet forrása az anya. Ez az eszmény nem specifikusan az anyaaígi leszármazásnak a nyilvántartása.

A kozmikus ragadozó, a fejedelmi eredetmonda kialakulásának korában, a királyi vagy az igen rangos származást jelképezte. A grúz királyok uralkodásra temettségük bizonyítékával, sólyom jelével a testükön születtek. A legelőkelőbb grúz nemzetségek is sólyom eredetűnek: *Falco gentilis* tekintették magukat. A sólymot a Nap-istenség megszemélyesítőjének tartották. Ez a hiedelem az ókori Egyiptomban alakult ki, ahol a sólyom vagy a sólyom fejű lény egyik szeme a Napot, a másik a Holdat jelképezte. A hiedelem elterjedése, meghonosodása sok nép körében magával hozta, hogy minden élet forrásának, a Nap-isten megszemélyesítőjének magyarázták a ragadozó madarakat. Ily módon az égi ragadozótól eredő fejedelem a Nap leszármazottjának tekintélyét élvezte.

A magyar régiségek igazolják a rokonsági elv hatályosságát a finnugor és a magyar őstörténelemben. A rokonsági társadalom szervezetét a finnugor őstörténelemben teljesebben ismerhetjük meg cseremisiz és votják nyelvrokonaink nemrégén még élő társadalmi kapcsolatainak segítségül vételével. Ezek a művelődéstörténet ősi elemeihez hasonlóan, rendkívül ősi előzményeket bizonyítanak. Emlékezetünkbe kell azonban idéznünk Marx és Engels felismerését, hogy a rokonsági modell egyetemes volt. Történeti egyetemességét nem érvénytelenítették a népeket elhatároló sajátosságok, a modell egyetemessége tette lehetővé az interetnikus, a népek közötti kapcsolatokat. Ami ennél is jelentősebb, ez volt az őstörténeti népképződés egyik forrása, tette lehetővé különböző népelemek összeolvadását.

M. G. Hudjakov nyomán, a votják és cseremisiz példán mutatom be a rokonsági szervezetet. A magyarokhoz hasonlóan a cseremiszek és a votjakok idősebb és fiatalabb, azaz nemzedéki vonalon egyenes- és oldalági atyafiságot különböztettek meg. Nemzetségen belül és kívül csak nemzedéki vonalon tartottak számon rokonságot. Az idősebb nemzedékhez tartozók specifikus jelölésében, a magyarhoz hasonlóan, a *nagy* jelzőhöz folyamodtak: nagyanya, nagyatya, nagybáty stb. Azonban a rokonságnak a magyarnál tágabb körét illették a *nagy* jelzővel, például nagyvőfény, nagysógor.

A *nemzetség* votják nyelven *vorsud*, cseremisiz nyelven *vadis*, *vodis*, *vodos*. Minden nemzetség az emberi emlékezetet meghaladó régiségekbe vesző ősatya és ősananya házaspár gyermekeinek tekintette magát. Nemzetségeik exogámok voltak, a

nemzetségen belüli házastársi kapcsolatot tiltották. Az ősházaspárt nagy tisztelettel öveztek, de kiváltképpen a férfi ősök szellemét tartották becsben.

A cseremiszeknek „atya” szavuk volt, idősebb férfiágon mégsem tettek különbséget atya, nagybátyák és bátyák között. Női ágon anya, nagynénék és nénék (idősebb nővérek) szerepeltek egy elnevezésben. A votják, illetve cseremis ember atyafiságán belüli saját nemzedéki helyének megjelölésekor nem határozta meg atyjának és anyjának személyét. Sajátjain kívül öccseinek és húgainak gyermekeit is gyermekeinek vallotta. Apai és anyai nagybátyáinak és nagynénéinek gyermekeit is testvéreinek tekintette.

A cseremis és votják nemzetségek ősei emberi ősoket tiszteltek, kiknek eredete azonban kozmikus volt. Neveik mitikus tiszteletben álltak, ugyanakkor társadalmi funkciót töltöttek be. A lányok születésükkor személynevet kaptak, amit csak saját nemzetségükben, férjhezmenetelükig használtak. Férjeik nemzetségében származási nemzetségükre utaló mitikus neveket vettek fel személynévként. Egy nemzetségben több férjezett asszony viselt *Dokia, Noria, Turia, Ebga, Csola* stb. nevet. Lánygyermekeik harmadiziglen örökölték e nőági származásra utaló nemzetségi neveket. A fiúk apjuktól kapták nevüket, s mivel ők nemzetségükben maradtak, származásukra utaló nemzetségi neveik kevésbé voltak fontosak. Viszont e nemzetségi nevek tiszteletét az ő esetükben is szigorú hagyományok követelték meg.

A települések nemzetségi szabályok szerint létesültek. A falvak igen tágas udvarokkal körülvett házakból álltak. Minden család udvarán szentély (*kualu*) volt, ahol az ősök szellemének hódoltak. A hajadonokat ezektől a szertartásoktól távol tartották, mivel férjhezmenetelükkel idegen nemzetségekben élő férjeikhez költöztek. A hajadonok az ősök tiszteletével össze nem függő szertartásokban vettek részt. Egyes munkák végzésével vagy az újszülöttek fogadásával kapcsolatos varázslásokban éppen a nőket illette a vezető szerep. Mégis, a nemzetségek csorbitották női tagjaik nemzetségi jogait, nem teljesen tekintették őket magukhoz tartozóknak.

Az asszonyok nemzetségi helyzetének sajátosságát egy esküvői szertartás is kifejezte. A cseremis és a votják menyasszony kendővel lefedett arccal, ismeretlen személyként lépett férje családjának házába. A kendőt a lány nemzetségének mágikus jelei díszítették. Arcát csak azután fedte fel, hogy a magával hozott ételt a vőlegény rokonsága megízlelte, ő maga pedig a vőlegény rokonsága által felkínált, feltétlenül gabonalisztból készült ételből fogyasztott.

A nők nemzetségi jogainak ellensúlyozása volt, hogy a patriarchális rendben élő cseremiszek és votjakok szabályai női ágon írták elő a származás gondos számontartását. A cseremis vagy votják ember húgainak gyermekei, akik sajátjainak számítottak, különböző idegen nemzetségekben éltek. Nénéinek és nagynénéinek gyermekeit magával azonos származású testvéreinek tekintette, s ezek is más nemzetségekben éltek. A házasodási tilalom rájuk és harmadizigleni utódaikra is kiterjedt. Így a házasodáskor a nemzetségi exogámia mellett a nemzedéki szabályokra is tekintettel kellett lenni. Hiszen az exogámia szerint

tekintetbe jövő nemzetségben házassági tilalom alá eső testvérek és gyermekek, illetve ezek harmadízigleni utódai éltek.

A cseremisiz és a votják fiatalok a házasság előtt szabadon élhettek egymással. A hajadonok és a legények szexuális élete kíváncsi dolog volt. „Ha legény nem szereti, isten nem szereti a lányt” — tartották a votjákok. Ez a szemlélet a termékenység kultusz széles köréhez tartozott, az anyaság, a gyermekáldás kultikus tisztelet tárgya volt. A hajadonok házasság előtti kapcsolatából származó gyermekek a férjhezmenetel után az anya nemzetségében maradtak. A cseremiszek és a votjákok fogalmai szerint a gazdagság nemcsak anyagi jólétet jelentett. Mindennél fontosabbnak tartották a gyermekáldást, amit a nemzetség boldogulása, jóléte biztosítékának és jelképének tekintettek.

Mind a házasság előtti, mind pedig az azzal bekövetkező kapcsolatokban az exogámia ügyelése a nőkre hárult. Házasság révén ők kerültek idegen nemzetségekbe. Nemzetségi nevüknek, származásuk bizonyítékának megőrzése a szerteágazó rokonsági, társadalmi kapcsolatokkal járó köteleességek és jogok számontartását biztosította a nemzetségek tagjai számára. A női nemzetségi nevek megőrzése gyakorlatiasan eligazított az exogám nemzetségi rend viszonyaiban.

A votjákok körében a völegény atyja által felkért vőfélyek, a cseremiszek körében a völegény atyja által felkért nagyvőfély vagy nagysógor jelképesen férji jogokat kapott. Ezek a jelképek egykori gyakorlat emlékei voltak. A votják és a cseremisiz házaspárok a házasságban megőrizték korábbi szabadságuk elemeit. A szabad szexuális közeledés kiterjedt a férj, illetve a feleség fiatalabb egyenes- és oldalági rokonságára. Ez a közeledés házasságon belülinek számított. Az idősebb nemzedék vonalán azonban szigorú tilalom érvényesült, a fiatalabb nők fedetlen fővel nem jelenhettek meg idősebb férfiak előtt, az időseket megbántó egyéb szabadoságok vagy kétértelmű szavak használata rendkívül súlyos vétségnek számított. E tilalmak ügyelését az idősebb ági rokonokat illető elnevezések alkalmazása biztosította.

A nagyméretű házakban és udvarokon élő családok nem voltak és nem lehettek következetesen monogámok. Az egyenes ági leszármazottak nagycsaládi közösségeket alkottak. Bennük a nemzedéki elvek alapján elrendeződött házastársi párok az egymás közti változtatás jogával élhettek. E nagycsaládi közösségekben a házastársi morál az egyes párok számára szinte kötelező érvennyel írta elő a változtatást. A nagycsaládi közösségen belül a házastársak bármelyike, a közeledés nemzedéki szabályainak megtartásával, kapcsolatot létesíthetett. A férfiak feleségeik más nemzetségekben élő hűgükhöz is férjként közeledhettek. Ugyanez a jog, inkább kötelesség, a nőkre is vonatkozott. A házastársi viszonyban a legfontosabb ugyanis az utódok biztosítása volt. A nagycsaládi közösségek sajátos erkölcsi szemlélete az utódok biztosításának legkedvezőbb feltételeit teremtette meg. A hűségnek e sajátos értelmezése mellett azonban, a házastársi kötelek felbomlása csak kivételesen fordult elő.

A nagycsaládi közösségekben kialakult házastársi viszony következménye volt, hogy az egy nemzedékhez tartozók egyénenként nem különböztették meg atyjukat és anyjukat. Ugyanebből következően a votjában és a cseremiszen hiányoztak a férj és feleség szavak. „Férfi”, „vőlegény”, „szerető”, „soros férfi”, illetve „hajadonokból szerzett nő”, „ételt készítő nő” kifejezések jelölték a házastársi kapcsolatot.

A párválasztás személyes vonzalmak szerint, szabadon történt. A szerelmi kapcsolatokat eredetileg csak az exogám és a nemzedéki szabályok korlátozták. — A vagyoni rétegződés, az úr—szolga viszony az újabb korban természetesen már korlátozta a párválasztást. — A kezdeményezés és maga a kapcsolat azonban nem két ember személyes ügye volt. Annyira nem, hogy a házasság előtti tartózkodás közösségellenesnek minősült, vele szemben minden eszközt igénybe vettek.

A házasság előtti kapcsolat és a házasság az exogám nemzetségek társadalmi ügye volt. A rokonság létesítése teremtette meg a társadalom szervezetét. A votjások és a cseremiszek az egyes ember atyafiságának példájára képzeltek el népi összetartozásuk kötelékeit is. A nagycsaládi közösségen és a nemzetségen túlmenően a votjások és a cseremiszek kozmikus őszülők fiainak és lányainak tekintették magukat. Az atyafisági szálak példájára képzeltek el az azzal semmiféle vonatkozásban nem álló, legtágabb népi összetartozásukat. A votjában és a cseremiszen a „nép” szó, a magyarhoz hasonlóan, a 'fiak-lányok' jelentésű szavak egybeolvadásából jött létre.

A származási, atyafisági szálakkal egybefűzött csoportok gazdaságilag is kapcsolatot tartottak. Ezt az egyes munkák végzésével kapcsolatos szertartások is kifejezték. A votják menyecske lakodalma után egy időre visszatért szüleikhez, segédkezett a mezőgazdasági munkákban. Mindenekelőtt azonban a maga számára vetett kendert nyűtte, áztatta, szárította és tilolta. Tisztított kenderkóccal tért vissza férje házába. A votják és cseremisiz faluközösségek irtásföldjeinek termőereje hamar kimerült; új irtáshoz kellett fogni, ami több faluközösség együttes munkáját kívánta meg. A falu az új irtás közelébe költözött; a gerendaházakat szétszedték és az új helyen összerakták, az elhitványultak helyébe újakat raktak. A nagy ünnepségekkel járó munkálatokra és a falu költözésére az egymással házassági kapcsolatban lévő, gyakorta egymástól igen távol élő közösségek fogtak össze.

A gazdaság, a termelés a létezés feltételét biztosította, de a társadalmi berendezkedés szervezésében és a népi összetartozás tudati tényezői sorában nem állt előtérben. A mindennapokban a földművelés, állattartás, vadászat, halászat és gyűjtögetés a nagycsaládi közösségekben folyt, nem kívánta meg az emberek családon kívüli termelési szervezetét. A művelésbe fogott földek, legelők, erdők és halászhelyek a faluközösségek birtokában voltak. Használatukra minden nagycsaládi közösség egyformán volt jogosult; a népesebb, sok munkaképes felnőttel rendelkező nagycsaládok a kis lélekszámúaknál nagyobb létbiztonságban,

nagyobb jómódban éltek. Ezért volt oly nagy jelentősége az emberi termékenységnek, a gyermekáldásnak.

Csak kivételes vállalkozások alkalmából fogtak össze a nemzetségek vagy faluközösségek. Ilyenkor nem az egymás közelében, hanem a szoros atyafiságban élő közösségek összefogását írták elő a szokások. A kézműipar csak néhány ágazatban nötte ki a családi háziipar kereteit. A csere, a vásárlás ünnepi alkalmak voltak. Az önellátó családi közösségek csak néhány kivételes termék megszerzése esetén szorultak rá. A cseremiszek és a votjakok lakta területeken, igen sokáig, nem a földrajzi, gazdasági célszerűséghez, hanem az atyafisághoz igazodva lehetett területi közigazgatást létesíteni. A rokonsági elvek az élet minden területén uralkodtak.

A nyelv a tapasztalatok átadásában, a közösség tagjainak érintkezésében egyedülálló szerepkört töltött be, de a nép felfogásában természeti adottság volt, hagyományhordozó, összetartó jelentősége nem tudatosult. A votjakok és a cseremiszek nyelvi közösségként nem értelmezték összetartozásukat.

Az összetartozás tudati tényezőinek sorában első helyen álló rokonságon és képzetén túlmenően, a votjakok és a cseremiszek népi kötelékei több százból fonódtak. Közéjük tartozott a nyelv, a terület, a gazdálkodás közös (etnikai) típusa és az egymás közti közlekedés. A régi votják és cseremisz nép az atyafisági elrendeződés szerint tartotta nyilván összetartozását, ezért közösségeik az ősi származási társadalmi berendezkedés példáit állítják elének.

A közös származás tudata részben tükröztette a valóságot. A cseremisz, illetve a votják közösségek nem légmentes térben éltek. Néptörténetük sokféle keveredést élt át, a közösségeikhez csatlakozott idegenek gyarapították népállományukat. Egyébként is az időtlen időkbe vesző ősokról senki sem tudott bizonyosat, mitikus lények voltak. Így az atyafisági szemlélet, a valóság elemeinek tükröztetése mellett, mítosz is volt. A mítosz társadalmi feladatot látott el. Célszerű és a maga módján emberséges rendnek volt a tudati vetülete. Szolgált a idegen közösségtől való megkülönböztetést, ugyanakkor idegenek csatlakozását tette lehetővé oly módon, hogy a csatlakozók saját őseik sorát gazdagítva felvették a cseremisz, illetve votják ősokeket. Ezzel a csatlakozók egyenrangú atyafiakká váltak. — A társadalom szervezésében a rokonsági szemlélet olyan mítosz volt, amely a valóság elemeinek visszfényeként az életet szolgált.

A rokonsági berendezkedésnek a ritka népesség miatt előállt sajátos következményét az obi-ugorok körében találjuk. A vogulokra és az osztjakokra az A és a 0 vércsoport a jellemző, a B ritka kivétel. Ugyanez a vércsoportmegoszlás jellemzi közeli és távoli szomszédaikat. E vércsoportbeli sajátosság Észak-Szibéria népei körében igen tartós és ősi kapcsolatok következménye. Ebből nem következik, hogy az érintett kis népcsoportok összetartozásukat, rokonságukat tudatosították. Az osztjakok körében a mons és a por frátriák álltak rendszeres házassági kapcsolatban. A két frátriát mégsem fűzte össze közös szervezet, csupán néhány

közös ünnepség alkalmából jöttek össze. A mons frátiria népe lenézte, műveletlennek tekintette a por frátiria népét.

A népalakulás korai szakaszában változékonnyá a népnév. A kisebb részek, nemzetségek nevei pedig igen gyakran szenvednek változást. Ezek rendszerint valamilyen totemállat nevét viselték. Ezek a totemnevek sem állandók. Egy burját csoport eredetileg farkas őst, burjátul *csinót* tisztelt, majd türk hatásra a türkben iráni eredetű *bureed*, *buret* totemnevet vette fel, amelynek szintén 'farkas' jelentése volt. Idővel a *buret* nevet viselő csoport a farkaskultusszal felhagyott, és változatlan néven bikát tisztelt ősként. Egy másik burját néprész ősi toteme a vörös dühös (veszett) kutya volt, majd türk befolyásra áttért a hatyú kultuszára. A XIII. században a burjátokhoz csatlakozott egy mongol-türk keverék néptöredék, és a *coboly* nevet (eredetileg földrajzi név) vette fel, mert ezt az állatot kezdte ősként tisztelni. A finnugor csoportoknak is voltak totemisztikus hiedelmei, ezek az obi-ugorok körében maradtak meg. Változékonyságuk miatt azonban az ősi finnugor totemekről nem tájékoztathatunk.

A nép- és nemzetségnevek, valamint a totemek átszármazása egyik nép köréből a másikra, továbbá a népi keveredések az őstörténeti népszerveződés sajátosságaihoz tartoznak.

Miként előljáróban említettem, a társadalom- és népszerveződésnek ezek az archaikus példái tájékoztató érvényűek az i. e. 3—2. évezredre és általában a finnugor, valamint a magyar őstörténeti társadalom- és népalakulásra nézve. A cseremiszek és a votjakok berendezkedésében az archaikus elemek fennmaradása századunkig — történelmük sajátossága. Ebből azonban nem vonható le az, hogy az időszámításunk előtti évezredek állapotaiban rekedtek meg. A körükben sokáig élő ősi maradványok ellenben tanúsítják azt, hogy igen hosszú időn át alkalmasak voltak feladataik betöltésére.

Az i. e. 3—2. évezred társadalom- és népszerveződési viszonyainak megítéléséhez, a korhű adatok szinte teljes hiánya következtében, a történeti néprajz adatai nélkülözhetetlenek. Ezek még akkor is segítenek az őstörténeti nép- és társadalommodell felvázolásában, ha keletkezésük idejét lehetetlen meghatározni, és csak nagy régiségük felől lehetünk bizonyosak. E vonatkozású értéküket növeli, hogy nyelvrokon népek történeti néprajzából származnak.

Szer és *had* szavaink eredete vitatott; ha ősirániak, úgy az i. e. 3—2. évezred fordulójánál korábban nem kerülhettek nyelvünkbe. Más nézet szerint a *had* a finnugor, a *szer* pedig még az uráli kor öröksége. A *szer* uráli jelentése 'mód, állapot, szokás, népszokás' volt. Az osztjakban 'nemzetség, erkölcs, szokás, törvény' jelentése van. A cseremiszen 'természet, lelkület, szokás' a jelentése. A magyarban a *szer* szó gazdag szócsalád alapja. Önálló jelentése elhomályosult, eredetileg 'sor' értelemmel rendelkezett. Innen alakult ki 'elrendeződés, térbeli, időbeli egymáshoz csatlakozás, kapcsolódás, társulás' jelentése. Legkorábbi előfordulása 1015-ben helynévként ismert. A *had* a finnugor korban feltehetően 'nemzetség, nagycsalád, házszövetség, egy család összes gyermeke' jelentéssel rendelkezett. A finnben

'község, gyülekezet, nemzetség, faluközösség' a jelentése. A magyarban a legrégebbi jelentése 'nemzetség, nagycsalád'-féle volt; ez azonban csak a XVIII. századtól adatolt. A szó első említése 1082-ből származik *hodu* alakban, és a hadviseléssel kapcsolatos. Ez a jelentése valószínűleg úgy alakult ki, hogy a nemzetségek szerint fegyvert forgató férfiak csoportját is a nemzetséggel azonosították. Tapasztaltuk, hogy a voloszovói korban, az i. e. 3. évezred utolsó negyede táján jelentek meg a specializált fegyverek. Ilyesféle fejlemények működtek közre a fogalom átvitelében a hadviselésre és a fegyverforgató férfiak szervezett csoportjára.

A társadalmi alakulás emlékét őrző, az időszámításunk előtti évezredekben származó két szavunk történeti etimológiája, valamint a magyarhoz hasonló jelentése a rokon nyelvekben alátámasztja azt, hogy e szavak olyasféle berendezkedésre vonatkoztak, amelynek erős maradványai a votjakok és a cseremiszek körében sokáig éltek.

Az i. e. 3. évezred társadalmi szervezetére vonatkozó régészeti adatok többféle értelmezést engednek meg. Mint G. Childe megjegyezte, régészeti adatokra hagyatkozva kevés remény van a társadalmi funkciók meghatározására. A Volga—Káma vidéki finnugorok lakóhelyei a folyók partján helyezkedtek el. A mongolid és az europid rasszok keveredése a folyókon zajló közlekedést bizonyíthatná. Mivel az uráli embertani alkatról van szó, ez nem szükségképpen az europid és a mongolid fajták frissen bekövetkezett keveredésére, kapcsolatára utal. Az embertanban van olyan álláspont, amely az uralid típust ősi, eredeti europidnak fogja fel. Kialakulásában a mongolid nem vett részt, vagy ha igen, akkor az a rasszképződés korai szakaszában, a tárgyalt kort több tízezer évvel megelőzően történt. Eszerint az uralid az i. e. 10. évezredre már kialakult, vagyis nem a későbbben létrejött keveredések eredményeként állt elő. Mindenesetre a Kelet-Szibériától, a Bajkálon túli területtől a Volga—Káma vidékéig talált őskori uralid embertani leletek valamennyi fő jellemzőikben azonosak. Érdekes, hogy az europidok és a mongolidok keveredése, az egymástól sok ezer kilométerre élt, különböző népességhez tartozók esetében, valamennyi főbb jellemző vonatkozásában azonos embertani típust eredményezett. Az érintkezések az Urál keleti peremétől, esetleg még távolabbi vidéktől a Kazánka folyóig, majd a voloszovói korban az Oka folyóig terjedtek. A távoli pontok közti érintkezések esetlegesek lehettek. A szomszédos és a közeli körzetek lakosainak kapcsolatai rendszeresek voltak.

A folyók találkozásánál településcsoportok létesültek, melyeket néha széles, lakatlan sáv választ el egymástól. Meglehet, hogy a társadalmi berendezkedés írta elő ezt a település-topográfiát. E településcsoportok összekapcsolása bármely társadalomtörténeti fogalommal csak találgatás lenne. Az egyes településeken nagy területre jellemző, közös díszítőelemek változatos elrendezésével díszített, különböző összetételű anyagelegyből készült edényeket használtak. A kerámia-készítés női munka volt, így az említettek — a csere mellett — a nők települések közti mozgására utalnak.

Az i. e. 3. évezred végén megindult nyugati irányú terjeszkedés nem békés úton ment végbe. A specializált harci eszközökön kívül a férfiak társadalmi tekintélyéről vallanak a páros, férfiak és nők együttes temetkezései. Minden páros temetkezés aligha lehet egy időben elhunyt férfiak és nők közös nyugvóhelye. Valószínű, hogy a nők kényszerből követték férjeiket a halálba.

A voloszovói kor településein 2-3 házat földbe vájt átjáró kötött össze. Az egyes házakban egy, legfeljebb két tűzhely volt. A zárt folyosók feltehetően rokon családok házait egyesítették.

A közösségi kultuszok gyakorlásáról a szabadtéri máglyanyomok körül talált megpörköldött medve- és jávorszarvascsontok tanúskodnak. A voloszovói korból eredő zoo- és antropomorf kőszobrocskák szintén a közösségi hiedelmek emlékeiként foghatók fel.

A finnugor csoportok szétvándorlása a finnugor alapnyelv korának végét, új nyelvi kapcsolatok kialakulását hozta magával. Mindez új keletű kötelékeknek, az őstörténeti népalakulás új jegyeinek kialakulásával járt együtt. Az eseményeknek ebbe a kategóriájába tartozik az ugor ág kiválása a finnugor egységből. Ez a kiválás úgy történhetett, hogy az ugor ághoz tartozó csoportoknak valószínűleg nagyobbik része a Volga—Káma vidékén maradt. A másik rész átlépte az Urált, és kijuthatott a Nyugat-szibériai-síkságra.

E nagy eseménysorozat egy másik, nem kevésbé fontos fejleménnyel ölelkezett. A Volga—Káma vidéki finnugorság az i. e. 3. évezred végéig, 2. évezred elejéig vadász-halász-gyűjtögető, vagyis a természeti gazdálkodás fejlett, telepedett életmóddal járó fokozatán állt. Ennek velejárója volt a specializált halászat, ami a természeti gazdálkodáson belül igen termelékeny ágazat.

Az i. e. 3—2. évezred fordulóján megjelentek a termelőgazdálkodás első jelei. Az i. e. 2. évezred közepe táján, a szarvasmarha-, ló-, juh-, kecske- és házisertéscsontok után ítélve, a háziállatok húsanak fogyasztása a népesség táplálkozásában helyenként elérte a 90%-ot. Meghonosodott a tönkölybúza és a köles termesztése. Az i. e. 2. évezred közepéről származó, csontból készült zabla-oldaltag a lovaglást bizonyítja. A Volga—Káma vidékén megjelent a tömör kerék, egyféle taliga használata is elterjedt, ami a szárazföldi szállítást lendítette elő. Létrejöttek a Volga—Káma vidéki fémművesség központjai. Az eb, a kender és a len kivételével a Volga—Káma vidékén hiányoztak a domesztikáció életföldrajzi feltételei. A természeti gazdálkodást felváltó termelőgazdálkodás, azaz az élelem megtermelése, mindenhol az élet egészének átalakulását vonta maga után. Figyelmünket ki kell terjesztenünk a finnugorsághoz érkező hatások eredetének színhelyeire. A változások ugyanis a népalakulásban is következményekkel jártak.

IV. fejezet

Termelőgazdálkodás

A termelőgazdálkodás eredete és terjedése

A termelőgazdálkodás, a földművelés és az állattenyésztés azokban a körzetekben alakult ki, ahol a legfontosabb gabonanövények és háziállatok ősei vadon tenyészték. A földkerekségen a termelőgazdálkodásnak sok szülőföldje volt: Kínában a Hoangho és a Jangce folyók mentén, a Szovjet Távol-Keleten, az Usszuri folyó mentén, Vietnamban és az indiai szubkontinensen.

A termelőgazdálkodás kialakulásának Kelet-Európához és Nyugat-Szibériához legközelebb fekvő gócait a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában találjuk. E közel-keleti gócok — G. N. Liszicina és L. V. Priscsepenko nyomán — körzetekbe csoportosíthatók: 1. a Kaszpi-tenger délkeleti vidéke (Turkesztán—Horászán); 2. a Zagrosz-hegység és vidéke; 3. a Földközi-tenger keleti partvidéke; 4. Kelet-Anatólia; 5. Dél-Anatólia; 6. Dél-Kaukázus és Dagesztán (Kelet-Kaukázus). Meg kell jegyezni, hogy a szakirodalomban nincs egységes állásfoglalás a domesztikáció gócainak körzetesítése és az elnevezések tekintetében. A házasítás általam közölt gócai és körzetei a szakirodalomban egyéb, elfogadott csoportosítás és elnevezés szerint is előfordulnak: például Keleti-Mediterraneum, Elő-Ázsia, „Termékeny félhold” (a Zagroszt és a Tauruszt foglalja magába), Transzkaukázus stb.

Bizonyos mértékű önkényesség az elnevezések és a csoportosítás esetében elháríthatatlan. A Közel-Keleten a domesztikáció minden gócnak és körzetének sajátos történelme, valamint életföldrajzi viszonyai vannak. A sajátosságok tükröztetése a csoportosításban és az elnevezésekben lehetetlen. — Feltehetőleg a földkerekség egyéb domesztikációs területein is hasonló problémák forognak fenn.

Az itt közölt rendszerezés átvételét az indokolja, hogy a domesztikálás életföldrajzi viszonyain túlmenően, a földművelés-állattenyésztés civilizációt teremtő erejére is tekintettel van. A Közel-Kelet a világtörténelem jelentős földműves civilizációival esik egybe. Megjegyzendő azonban, hogy a két szempont együttesét nem lehet következetesen érvényesíteni. Például a Közel-Keleten fekvő Mezopotámia nem tartozik egyik közel-keleti domesztikációs góchoz sem, ott bevándorlók az i. e. 6. évezredben honosították meg a már házasított növényeket és állatokat. A Nilus völgye nem tartozik a domesztikáció egyik területéhez sem.

Oda is bevándorlók vitték a termelőgazdálkodást. Mégis mindkét körzet a földművelésre alapozott civilizációk központjainak sorába tartozik.

A domesztikáció és a korai termelőgazdálkodás minket közelről érdeklő, másik területe a Közel-Kelettel határos Közép-Ázsia. Ennek részkörzetei: Északnyugat-India (Pandzsáb és Kasmír), Afganisztán, Tádzsikisztán, Özbegisztán és a nyugati Tien-San hegyvidék. Természeti adottságainál fogva e terület jelentősége a domesztikációban a közel-keletinél kisebb. A domesztikáció itt gyérebbe kutatott. Mintegy 21 gabonafajta, 9 kerti növény és 10 gyümölcsfaj azonban Közép-Ázsiában őshonos. A lágý, a törpe, a kerekmagvú búza és több babféleiség eredeti területe. Kelet-Európa és Nyugat-Szibéria szempontjából, az ismertetett okok miatt, Közép-Ázsiát a már kialakult földművelés-állattenyésztés terjeszkedésének területeként említem.

A Közel-Keleten belüli Kaszpi délkeleti partvidékén (Turkesztánban—Horászában) a domesztikáció nem egészen tisztázott. Ez a körzet a közép-ázsiai és a közel-keleti területek közötti átmenet. A lágý és a törpe búza, továbbá az árpafajták kialakulásának egyik területe. Különösen lényeges, hogy több gyümölcsfajnak egyik ősházája, e téren csak a Kaukázus mülja felül. V. M. Masszon szerint a Kaszpi délkeleti partvidékén, történetesen a Kopet-Dag (Kopet-hegység) északi lábánál elterülő Geokszür oázison az i. e. 6. évezred elejétől ismert a földművelés-állattenyésztés. Kiinduló alanyai a már házasított gabona (kétsoros árpa, lágý és törpe búza) és állatok (juh, kecske, szarvasmarha) voltak.

A domesztikáció az i. e. 10—7., illetve 6. évezred között alakult ki a gyűjtögető-vadász gazdálkodás keretein belül. Ezt követte az i. e. 7. vagy 6—5. évezred folyamán a korai földművelő-állattenyésztő gazdálkodás korszaka. Azért helyénvaló domesztikációs gócockat emlegetni, mert egymástól elszigetelt kis fészkekben, gócockban, a helyi életföldrajzi adottságoktól függően és különböző időben, módon ment végbe a házasítás. Az évi minimális 300 mm csapadék mellett, a tengerszint feletti 150—600 m magas előhegyeken vagy fennsíkokon, kiváltképpen a barna mezei talajon a vad búza (*Triticum dicoccoides*) és a vad árpa (*Hordeum spontaneum*) kiválóan tenyészik. De mindkét vad gabona megterem a 600—2000 m tengerszint feletti magasságban is, például Délkelet-Anatóliában. Az egyik legősibb domesztikációs góc Irakban Jarmo, a Cemcema folyó völgyében, tengerszint feletti 800 m magasságban.

Nem végleges és nem egybehangzó megállapítások szerint mintegy 650 vad búzafajta létezett, illetve mutatható ki. Nagy többségük megterem a közel-keleti domesztikációs gócockban. Az árpának jelenleg két, de igen sok változattal rendelkező őse ismert. Ezek kitűnő biológiai adottságokkal rendelkeznek az alaki változásokhoz.

A vad búza és az árpa társulásban tenyésznek, kedvező viszonyok közepette — így a „termékeny félhold” területén — együttesük 1000 m²-ként 50—80 kg termést ad. Ezt alig mülják felül a faekés műveléssel, ugyanakkora területen elért 50—150 kg-os termésátlagok. A vad búza és árpa kalászhai kevés, de nagy méretű és magas

tápértékű magvat tartalmaznak. Fogyasztásuk A₁-, D₁-, B₂-, B₆-, H-vitamint, sókat, több nyomelemet, keményítőt és fehérjét biztosít az emberi szervezet számára. Az étrendben képviselt arányuktól függően, az ember kalóriaszükségletének 35—70%-át biztosítják.

A vad búza és árpa kalászkái törékenyek, ezért a beért magvak azonnal a földre peregnek. Ez biztosítja a következő termést. A vad termés gyűjtögetőinek az érés előtt gyorsan kellett learatni a termést. Kísérletek bizonyítják, hogy kőbetétes sarlóval, gyakorlatlan ember 1 óra leforgása alatt 2,5 kg gabonát tud levágni. (Kőbetétes sarló: az előzetesen megmunkált finom, apró kőpengéket fa- vagy csontlemez előre elkészített hosszanti vályataiba illesztik, és ragasztóanyaggal rögzítik.) A vad termést gyűjtögető közösségek jelentős készleteket hoztak létre a hosszú tárolásra alkalmas gabonából. Élelemtartalékaik fokozták a létbiztonságot. Az életföldrajzi adottságoktól függően, a vad gabona gyűjtése kiegészült bab, lencsefélések, köles és gyümölcsök gyűjtésével, valamint vadászattal. A vadon termő gabonaföldek és más élelemnövények termőhelyeinek látogatása, terméseik rendszeres begyűjtése a természeti gazdálkodáson belüli legprogresszívabb tevékenység volt. Ez vezette rá a közösségeket a vadtermő körzetek védelmére, majd a növénytermesztés megkísérlésére. Így az i. e. 10—7. évezred folyamán, még a természeti gazdálkodás túlsúlya mellett, megkezdődött a növények domesztikálása. A helyi viszonyok határozták meg, hogy melyik növény került az első helyre a domesztikálásban és a termesztésben.

A házasítás során az árpa és a búza előnytelen tulajdonságát, a kalász törékenységet sikerült megszüntetni. A legkorábban házasított, már termesztett gabonafélék a következők voltak: alakor vagy egyszemű búza (*Triticum monococcum*), tönke vagy kétszemű búza (*Triticum dicoccum*), tönkölybúza (*Triticum spelta*) és a kétsoros árpa (*Hordeum distichon*). Vad alanyaik két fő tulajdonságát őrizték meg: kalászkáik szorosan zárták a szemtermést, csak hántolással vagy pörköléssel váltak fogyasztásra alkalmassá. Nem kenyérbúzák voltak; nem lisztet, hanem darát készítettek belőlük, amit főzve fogyasztottak.

A kenyérgabona termesztése, a jelenlegi ismeretek szerint, az i. e. 7. évezredben kezdődött. Tehát évezredekkel a házasítást követően. A lágy búza (*Triticum aestivum*) és a törpe búza (*Triticum compactum*) voltak az első kenyérbúzák. Megjelenésüket hosszan tartó, céltudatos szelekció és keresztezés eredményezte. A kenyérbúzák kialakulásának és természetüknek vonatkozásai tanulságosak. Vadon termő ősük nincs, csak házasított, termesztett formában ismertek. A már termesztett búzák kereszteződéseiből azonban már csak azért sem jöhettek létre, mert azok hibridjei nem is minden esetben ivarképesek. A kenyérbúzák kromoszóma-száma 42, vagyis hexaploidok. Ebben a tekintetben a tönkölybúzával azonosak. A lágy búza kialakulásában a kecskebúza (*Aegilops squarosa*) vett részt, amely könnyen és eredményesen kereszteződik a tönkölyvel. Legvalószínűbb, hogy keresztezésükből állt elő a lágy búza, bár a kecskebúza az alakorral és tönkével is ivarképes utódokat hoz létre. A kecskebúza dél-eurázsiai, mediterrán eredetű

növény. Kedveli a sztyepp jellegű tájakat. Spontán elterjedésének nyugati határa Magyarország, keleten Közép-Ázsia.

A kenyérbúza legkorábbi leletei az i. e. 7—6. évezred fordulójáról, Anatóliából kerültek elő (Çatal Hüyük), az i. e. 6. évezredben Iránban (Muszijan) és Irakban (Soga Mami, Esz-Szevvan) is termesztettek kenyérbúzát. A Dél-Kaukázusban (Aruhlo, Ilanli-tepe, Imirisz-gora, Rusztepeszi, Tojre-tepe) az i. e. 5—4. évezred fordulójától ismert a lágy búza termesztése. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a Dél-Kaukázusban jóval korábban megjelent a lágy búza. A szakirodalom, így G. N. Liszicina, a *Triticum aestivum* keletkezését a grúziai (kolchiszi) tönke (*Triticum georgicum*) és a kecskebúza (*Aegilops squarosa*) keresztezéséből magyarázza. A Dél-Kaukázus, ezen belül Grúzia és Örményország az őshonos gabonák és házasításuk jelentős központjai voltak. A világon nyilvántartott 650 ősi búzából Grúziában 130, Örményországban több mint 200 őshonos. A Dél-Kaukázusban nagy számban lelhetők fel a vad és a házasított közötti átmeneti búzák. Sok búzafajta a Dél-Kaukázusban endemikus, azaz csakis ott található meg, illetve egyéb mai lelőhelyei esetében bizonyos, hogy a Dél-Kaukázusból származtak el. Hasonló a helyzet a rozs és az árpa vonatkozásában is. A Dél-Kaukázus az életföldrajz és a házasítás történetének szemszögéből Elő-Ázsiához tartozik. A terület érdekessége, hogy az endemikus búzák választékát a Közép-Ázsiából és a Földközi-tenger partvidékéről származó fajták gazdagították. A Dél-Kaukázus sok kerti növénynek: lencsének, borsónak és babféléseknek, továbbá gyümölcsnek: szőlőnek, körtének, somnak stb. is egyik őshazája. A terület jelentőségét emeli az a körülmény, hogy a házasításnak dél-kaukázusi műhelyei esnek legközelebb Kelet-Európához.

Kevésbé valószínű, hogy a lágy búza későbbi megjelenése az Anatólián kívüli területeken az egy központból való elterjedés következményeként fogható fel. A kutatás véletlenéből is következhet, hogy az ez idő szerint ismert legkorábbi lágy búzák Anatóliából származnak. A gazdálkodással kapcsolatos műveltségi vívmányok terjedésének — egyelőre elméleti — lehetőségét végérvényesen elutasítani nem lehet. Az i. e. 7. évezredben, a fejlett területeken, a távolsági kereskedelmi érintkezések messzi területek lakosait kapcsolták össze. A lágy búza esetében azonban valószínűbb, hogy ahol a létrehozásához szükséges alanyok megvoltak, ott a különböző gócekban önállóan keresztezték ki a kenyérbúzát. Az ősi kereskedelmi érintkezések a kor embereinek szemében nagy értéket képviselő presztízstárgyak vagy nyersanyagok közvetítését biztosították. Meglehet, hogy a további kutatások felvilágosítást nyújtanak majd arra nézve, hogy a lágy búza termesztésének ismerete és maga a növény kereskedelmi úton is terjedt.

Az egyes körzetekben nem endemikus növények megjelenését és meghonosodását — nagy valószínűséggel — a kisebb-nagyobb néprészek vándorlásai és megtelepedései magyarázzák. Egészen bizonyos, hogy Kelet-Európának azokban a körzeteiben, ahol a gabona- és általában a növényházasítás életföldrajzi feltételei

hiányoztak, csak közvetítés, és pedig bevándorlók közvetítésével jelentek meg és terjedtek el a házasított növények.

Ezzel összefüggésben egyvalamit nyomatékosan hangsúlyozni szükséges. A termelőgazdálkodást folytató bevándorlók a műveltségnek és gazdálkodásnak fejlettebb szintjét képviselték, mint azok a kelet-európai szomszédai, amelyek zsákmányoló gazdálkodásból fedezték szükségleteiket. E színvonalbeli különbség nem azt jelentette, hogy Kelet-Európa őslakos népei szellemi, értelmi képességeik tekintetében maradtak el a bevándorlóktól. Nem az értelem, hanem a természetből merített gazdálkodási tapasztalatok és ismeretek vonatkozásában alakult ki a színvonalkülönbség. A termelőgazdálkodást ismerő bevándorlók Kelet-Európa területén járatlanok és kezdetben bizonyára gyámoltalanok voltak. Az őslakosok szemében furcsa gazdálkodásuk „műveletlenségnek”, az általuk megszokottól, Kelet-Európa akkori életfölrajzi adottságaiból az egyetlen következő és megismerhető zsákmányoló gazdálkodástól „értelmetlenül” különbözőnek tűnt. A két különböző gazdálkodásban élő közösségek egymás szemében kölcsönösen „műveletleneknek” tűntek. A kétfajta gazdálkodást űző közösségek között nyilván nem kevés konfliktus támadt. A történelem azonban eldöntötte a gazdálkodás színvonalának kérdését, és a tudomány e történelmi döntés ismeretében állapítja meg, hogy a fejlődés hordozói a termelőgazdálkodást folytató bevándorlók voltak. Kelet-Európa őslakosai, cselekvő módon, hozzájuk igazodtak.

A Kelet-Európába behozott házasított növények a helyi viszonyokhoz igazodtak, vagyis másodlagos domesztikáción mentek át. A termelőgazdálkodás eredeti gócaihoz képest kedvezőtlenebb természeti adottságokhoz kellett igazodniuk a növényeknek. Mindezt jelentős mértékben megkönnyítették a kecskebúzától átörökölt tulajdonságok, amelyek a búza alkalmazkodóképességét fokozták. Az árpa és rozs esetében a másodlagos házasítás kisebb gonddal járt, mert az árpa +4 °C hőmérsékleten már csírázik, a rozs pedig, a zabhoz hasonlóan, a búza kísérelje. Kelet-Európában a búza terjedése az i. e. 2. évezredben elérte az északi szélesség 65°-t, az árpa, a rozs és a zab a 70°-t, természetességük északi határát.

A termelőgazdálkodás másik ágazatának, az állattenyésztésnek a kialakulását vegyük most szemügyre. A legfontosabb háziállatok, a juh, szarvasmarha, kecske, sertés, ló és teve házasítása időben párhuzamosan haladt a növények házasításával, ugyanakkor megkülönböztető sajátosságai vannak. Az állatok domesztikációjának történetének vizsgálatában elért eredmények hatálytalanították azt a vitát, amely a növény-, illetve az állat-domesztikáció elsőbbségét kísérelte eldönteni. Végérvényesen tisztázódott, hogy a növénytermesztés és az állattenyésztés keletkezésében a párhuzamosság nem jelenti, hogy a két összetartozó tevékenység kialakulása minden esetben azonos helyen történt. Vagyis a növény- és az állat-domesztikáció gócai nem minden esetben fedik egymást. Ennek okai többfélék. Mindenekelőtt, a háziállatok vad alanyai azokon a földrajzi határokon kívül is éltek, amelyeken belül a legfontosabb haszonnövények elődei kizárólagosan vadon tenyészték. A vadlovak, vad szarvasmarhák és juhok a növény-domesztikáció

gócaitól távoli területeken, így egyebek közt Kelet-Európa füves és ligetes sztyeppjén is éltek. A vad teve és ló élettereik kívül estek a növényháziasítás földrajzi határain. Haszonállattá tételük tehát nem is mehetett végbe a növénytermesztés gócaiban.

A háziasítás kezdeteinek ismert, megközelítően megbízható adatai, Bökönyi S. és Matolcsi J. nyomán — az egyes állatfajok szerint — a következők: Juh: i. e. 11. évezred eleje, Észak-Irak (Zawi Chemi Shanidar). Kecske: i. e. 9. évezred közepe, Észak-Irak (Jarmo). Sertés: i. e. 9. évezred eleje, Délkelet-Anatólia (Cayönü); i. e. 9. évezred közepe, Észak-Irak (Jarmo). Szarvasmarha: i. e. 9. évezred közepe, Görögország, Thesszalia (Argissa-Maghula); i. e. 9. évezred vége, Görögország, Makedónia (Nea Nikomedeia); i. e. 8. évezred közepe, Irán, Kuzistan (Deh Luran); i. e. 7. évezred eleje, Észak-Irak (Jarmo). Ló: i. e. 4. évezred közepe, Szovjetunió, Középső-Dnyeper vidéke (Gyereivka). Kétpúpú teve: i. e. 4. évezred, Szovjetunió, Türkmenia (Miana, Altin Depe) és Anau, a Kopet-Dag északi lábánál.

A délnyugat-szibériai sztyepp szerepe a domesztikáció történetében tisztázatlan. A Minuszinszki-medencében, az afanaszjevói műveltség területén a háziasított lovak az i. e. 3. évezredben adatoltak. A délnyugat-szibériai síkságon, az andronovói műveltségben a lótényésztés az i. e. 2. évezred közepétől, az Ob felső vidékén az i. e. 2. évezred legvégétől, a tajga déli határa mentén az i. e. 1. évezred közepén kimutatott. A helyzet hasonló a szarvasmarha, a juh és a kecske vonatkozásában is. Az állattenyésztést és a földművelést a délnyugat-szibériai síkságon meghonosító andronovói műveltség népének europid embertani alkataból az következik, hogy a Délnyugat-Szibériától délnyugatra fekvő területekről érkezett. Az ismert adatok alapján úgy gondoljuk, hogy Délnyugat-Szibéria sem az elsődleges, sem a másodlagos domesztikáció színhelyeként nem jön számításba. Területén a Közép-Ázsia délnyugati körzeteiből és Kelet-Európából érkezett andronovóiak terjesztették el a magukkal hozott állattenyésztést és földművelést.

A talán legfontosabb haszonállatnak, a szarvasmarhának a megszelídítése nem a domesztikáció elő-ázsiai gócaiban, hanem Görögország területén történt meg legkorábban. A növénytermesztés kialakulásának nevezetes iráni és iraki gócaiban mintegy 1-2 ezer évvel későbbén tűnt fel a háziasított szarvasmarha. A szarvasmarha korszakot nyitott a földművelés történetében, az első jól igazható állatként lehetővé tette a fogatolt eke használatát. A legkorábbi, marha vontatta eke i. e. 5200-ból (?) származik a Warka IV. lelőhelyről, a Közel-Keleten. A ló és a kétpúpú teve hamarabb megjelent a keleti műveltségek területén. A ló az i. e. 4. évezred végén vagy a 3. évezred elején Délnyugat-Irán területén Susában, Mezopotámiában pedig Ur városában az i. e. 3. évezredben adatolt. A közel-keleti műveltségekben nem sok lovat tartottak, tenyésztésére azonban nagy gondot fordítottak. Az i. e. 2. évezredben feljegyzett közel-keleti boghazköyi és assuri szövegek a versenyló aklimatizálásának és tenyésztésének szabályait foglalták össze. A kétpúpú teve tenyésztésének bizonyítékai a közép-iráni Tepe Szialk

előhelyen, az i. e. 4. évezredből ismertek. Az i. e. 3. évezred folyamán Irakban és Mezopotámiában, az i. e. 2. évezredben Szibériában széles körben tartottak tevét.

A növénytermesztés és az állattenyésztés kialakulásának párhuzamosságán belül, az utóbbi történetének sajátosságaira világít rá az, hogy a nyugati és a keleti indoeurópai nyelvekben van — részben — közös állattenyésztési, de nincs közös földművelési szókincs. Közös kifejezésük van a kutyára, juhra, szarvasmarhára és lóra. Az utóbbira vonatkozó szó azonban a vadló megjelölésére szolgál. Az indoeurópai ősnépi csoportok az állattenyésztés kezdetének idején még közlel érintkeztek egymással. A ló háziasítása előtt azonban érintkezéseik megszakadtak. A nyelvi adatok valószínűsítik, hogy az indoirániak az i. e. 5. évezred eleje körül távolodtak el nyugati nyelvrokonaiktól. A két indoeurópai ágban a földművelési szókincs és a háziasított lóra vonatkozó szó külön alakult ki. A rokonaiktól eltávolodott indoirániak szétszóródva éltek a Kelet-Európától Közép-Ázsiáig terjedő sztyeppen. Csoportjaik elvándoroltak a Minuszinszki-medencébe, s eljutottak Kelet-Ázsiába is. Az idek i. e. 1500 táján feltűntek Indiában, meglehet, hogy Mezopotámiában már az i. e. 3. évezredben megjelentek. Megjegyzem, az indoirániak eltávolodása rokonaiktól mindenképpen az i. e. 5. évezred vége és a 4. évezred eleje között ment végbe. A gyereivkai leletek bizonyítják, hogy az i. e. 4. évezred közepén a lótényésztés már kialakult, kezdetei valamivel korábbra eshetnek. A földművelés pedig a kelet-európai sztyeppen, annak Szibériával érintkező részén, a Volga—Urál—Emba folyók közén is, az i. e. 4—3. évezred fordulóján megjelent. A földművelés a kelet-európai és nyugat-szibériai sztyeppen egyenetlenül terjedt el, az állattenyésztéshez viszonyított aránya körzetenként különbözött. A lényeg az, hogy az i. e. 4—3. évezred fordulóján a kelet-európai sztyepp minden részén jelen volt a földművelés. Szibériával határos sávjában az állattenyésztés dominált, a földművelés azonban ott sem hiányzott.

A kelet-európai sztyeppen végbement, eddig ismert gazdaságtörténeti események valószínűsítik, hogy az i. e. 5. évezred eleje táján következhetett be az indoirániak eltávolodása nyugatibb rokonaiktól. Az indoeurópai példa szemlélteti, hogy a termelőgazdálkodás két ágazatának kialakulása egy gócban még rokon nyelvű ősnépi csoportok esetében sem mindig valósult meg. Ezen túlmenően is figyelmet érdemel az indoeurópai őstörténetnek ez a mozzanata; ugyanis az indoirániakból elkülönült ősirániak és a finnugorok története találkozott egymással. A két népcsoport őstörténete részbeni átfedésének részleteiről a későbbiekben lesz szó.

A földművelés és az állattenyésztés kialakulásának iménti példái nem cáfolják a két ágazat közös keletkezését és terjedését. A példák érdekes figyelmeztetést rejtenek; a gazdálkodás típusai, esetünkben a domesztikáció lehetőségei, az életföldrajzi adottságokból következtek. A kelet-európai sztyepp a ló vonatkozásában az elsődleges, egyéb tekintetben a másodlagos domesztikációnak volt a színhelye. Csakhogy a vadlóval együtt a vad szarvasmarha is ott élt a kelet-európai ligetes sztyeppen, az utóbbi a domesztikáció közel-keleti gócaiban is jelen volt. A szarvasmarha háziasítása egyik helyen sem következett be, hanem a behozott

tapasztalatok alapján folytatódott. Ez az eset az emberi kezdeményezés sajátosságait állítja elénk. Egyben pedig az őstörténelem megfejtetlen titkait jelzi. Mi indította az embert Thesszaliában a szarvasmarha megszelídítésére, és mi tartotta vissza, mi akadályozta ebben a Közel-Kelet jelentős földműves gócaiban és Kelet-Európában, ahol a lovat szelídítette? Erre a kérdésre nincs még válasz.

A növény-, a gabona-domesztikáció közel-keleti és dél-kaukázusi gócaiban a növények és az állatok házasítása együtt haladt, a szarvasmarha és a ló kivételével. Ősi ábrázolásain a szarvasmarha együtt szerepel az ekével; az eke és legősibb igásállata összetartozásának képzete nem véletlen. A termelőgazdálkodás korai vonulatában tehát a növények, elsőrendűen a gabonafélék és a háziállatok együttes kialakulása és terjedése a jellemző.

A lakóhelyek természeti adottságainak függvényében az egyes közösségek, a mezőgazdasági tevékenységük két ágazata közötti arány szerint, különböztek egymástól. A különbség a kezdetekben alig észlelhető. A termelőgazdálkodás terjedésének korában (i. e. 6—4. évezred) fokozatosan alakultak ki azok a közösségek, amelyekben a földművelés, illetve az állattenyésztés dominált. A termelőgazdálkodás történetének e korai szakaszában azonban a földművelés és az állattenyésztés szétválása még nem következett be. Ez a specializálódás egyelőre nehezen kinyomozható; folyamata a sztyeppi nomád állattenyésztő és a földműves népek elkülönülésében érte el végpontját. Egyes nézetek szerint már az i. e. 3. évezredben, más felfogások azt tartják, hogy csak az i. e. 1. évezredben alakult ki a sztyeppi nomád gazdálkodás.

Egész Kelet-Európa népei, így a keleti sávjában élő finnugorok őstörténetében lényeges, hogy a termelőgazdálkodás két ágazata, a földművelés és az állattenyésztés együttesen terjedt. A részletes elemzésből kiderül, hogy a terjedés idején koronként és műveltségenként, de azonos műveltségeken belül is, különbözőképpen alakult a földművelés és az állattenyésztés egymáshoz viszonyított aránya. Előbb azonban tekintsük át a termelőgazdálkodás meghonosodásának jelentőségét.

Az egyetemes őstörténelemben a termelőgazdálkodás vezette be az újkőkort, új helyzetet teremtett a technika, a szerszámkészlet és a települési viszonyok terén. A kezdeti földművelésnek gyakran öntözéses jellege közösségek összehangolt tevékenységét írta elő. Az öntözőrendszerek építése azonban többnyire elmaradt, például Kelet-Európa körzeteiben. A földműveléssel kapcsolatos munkák igényhez kötött jellege állított szabályt a közösségi tevékenység számára. Megváltoztak a lakóközrtek hasznosításának módokzatk. A földművelésre alkalmas körztek népességeltartó lehetőségei megsokszorozódtak.

A növekedést illetően bizonytalan becslésekre kell hagyatkoznunk. V. M. Masszon és I. N. Hlopin vélekedését veszem alapul. Ukrajna területe 600 ezer km² (kerekítve), ahol a természeti gazdálkodás közepette mintegy 50 ember élhetett 750 km² területen. Elméletileg 40 ezer embert tudott volna eltartani az egész ország, le kell azonban számítani a vadászatra és halászatra alkalmatlan területeket, így

körülbelül 20 ezer ember talált táplálékot a mai Ukrajnának megfelelő területen. A Volga—Káma vidék világos altalajú, vegyes lombos erdőségében a népességtartó lehetőségek kisebbek voltak. Ott a legfontosabb zsákmány a szarvas volt, 1 km² erdő körülbelül 5-10 q zöldtakarmányt ad, ebből következően az állatsűrűség, különösen az értékes, de bőséges takarmányt igénylő szarvas sűrűsége alacsony volt. A vadászok-gyűjtögetők esetében 100 km² tart el 1-7 embert. A Volga—Káma vidékén a halászat kedvező lehetőségei következtében a népsűrűség nagyobb lehetett, mintegy 50 ember juthatott 1000 km²-re. A természeti gazdálkodásban élő emberiség lélekszámát az egész földön a paleodemográfiai becslések mintegy 5 millióra teszik.

Megváltozott a helyzet a termelőgazdálkodás meghonosodásának idején. A becslések itt sem nélkülözhetők, megalapozottságukat a települések felmérései biztosítják. A közel-keleti földműves városokban 400-500 ember jutott 1 hektár területre. A nagy népsűrűséget az évente többszöri aratás tette lehetővé. Az Égei-tenger menti városokban az újkőkorbán 100, a korai bronzkorban 300, a középső bronzkorban 450, a késői bronzkorban 600 ember élt 1 hektáron. A földművelés területein átlagban 1000 ember élt 100 km² területen. A Szovjetunió területén, Dél-Türkméniaiban, a geokszüri oázis körzetében feltárt kőrézkori (i. e. 4—3. évezred) településeken 4-5 ezer ember 400 km² területen élt. A Kopet-Dag lábánál fekvő újkőkori Dzsejtun település 150-180 lakosa 20 hektár területen lakott.

A munka termelékenységére nézve a következő becslések állnak rendelkezésre. A dzsejtuni településen 30 házban ugyanannyi család élt. A kamaszokat is számítva, családonként 3 ember vett részt a gazdálkodásban. A dzsejtuniak így naponta 90, évente 33 ezer munkanap teljesítésére tudtak vállalkozni. Az i. e. 3. évezredből származó sumér fogyasztási szabályzat a földműves férfiak számára havonta 36 kg, a földműves nők számára 18 kg gabonát (árpát) irányzott elő. A kivételesen magas (72 kg) és a kivételesen alacsony (12 kg) árpajuttatás is előfordult. A földműves férfiak évente kaptak 440 kg árpat, 3 l olajat és 2 kg gyapjút. A nők 220 kg árpat 3 l olajat és 1,5 kg gyapjút. E fogyasztási normákkal számolva, a dzsejtuniaknak 44 tonna volt a gabonaszükségletük. Ezt 20 hektáron termelték meg, a hektáronkénti 20-22 q átlagot az öntözéses gazdálkodással érték. Családonként két embert számítva a mezőgazdasági munkákra, a 20 hektár háromszori megmunkálása 2500 munkanapot vett igénybe, ez a 30 családra kivetítve évi 2 hónap földműves munkát jelentett; talajlazítást, vetést és aratást. Dzsejtuni típusú kősarlóval egy ember 8 órai munkával 240 m²-ről tudta learatni az árpat. A közösség évente 450 juhót (kecskét) fogyasztott, ez körülbelül 2 ezres állományt tételez fel, amelyet 3 pásztor láthatott el. Évi munkájuk 2200 munkanapra becsülhető. A házakat napon szárított agyagtéglából építették. A házak falai 720 m³-t tettek ki, magasságuk 2,5 m, vastagságuk 0,30 m volt. A sumér előírások szerint egy ember napi teljesítménye 1,5 m³ falépítés volt. Ha 360 méter távolságra kellett szállítani a téglát, akkor napi 1 m³ fal építését irányozták elő. Dzsejtun lakosai évi átlagban 2300 munkanapot fordítottak építkezésre. Az évi 33 ezer munkanapból földművelésre, állat-

tenyésztésre és építkezésre összesen mintegy 7 ezer munkanapot kellett felhasználniuk. Vagyis az élelem és a hajlék biztosítása a közösségi munkaerőnek kisebb hányadát vette igénybe, s még így is biztonságos, hosszan tárolható élelemtartalmakat tudtak teremteni. Igaz, a munkaeszközöknek mintegy 60%-a az élelemtermelés, 40%-a a vadászat és a kézművekenység, mindenekelőtt a fazekasság számára készült. A kézművesség — a fazekasság kivételével — a település életének újkőkori szakaszában a háziipar keretei közt maradt. A későbbi szakaszban megjelentek a település középpontjában álló díszes, nagy épületek, amelyek a társadalmi-közösségi, mondhatnánk igazgatási és kultikus funkcióknak adtak otthont.

Az újkőkori dzsejtuniak még nem ástak állandó öntözőcsatornákat. Az öntözőcsatornák létesítése és gondozása szervezett munkát igényelt. A sumér előírások a csatornaásáskor 6 m^3 föld kitermelését irányozták elő, ha a csatorna mélysége 0,5 m volt. Az 1,5 m mélységű csatorna készítése esetén a fele mennyiségű föld kitermelését kívánták meg. A dél-türkmeniai Geokszür oázisban 3 km hosszú kőrézkori csatorna létesült. Elkészítéséhez 7500 m^3 földet ástak ki. Geokszürben 1500-2000 lakos élt, 150 ember 2 hónapig tartó munkájával, 2500 munkanapjával készülhetett el a csatornahálózat. Az ugyancsak türkmeniai Altin Depe településen az i. e. 2. évezred elején mezopotámiai jellegű zikkurát (templombástya) épült. Alapzatába 500 ezer db szárított téglát építettek be. E mennyiségnek csak a szállítása 2500 munkanapot vett igénybe. Ugyanakkor az Altin Depe-i lakosok a már korábban létesített, monumentális közösségi épületeket kétszeresükre bővítették. A türkmeniai Jaz-Depe területén az i. e. IX—VII. században citadella állt, alapterülete 10 ezer m^2 , megmaradt magassága 8 m, azaz 800 ezer m^3 , felépítése 53 ezer munkanapot vett igénybe.

Az élelemtermelésre fordított munkanapok arányának csökkenése fizikai és szellemi erőket szabadított fel, amit a közösségi élet egyéb területén hasznosítottak. Gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség alakult ki, a társadalmi-közösségi és kultikus funkciók ellátása uralkodó helyzettel, a kiváltságokból kirekesztettek elnyomásával párosult. Színre lépett a társadalmi munkamegosztásban a politika és a hivatásos katonáskodás sajátos funkciója. E funkció ellátása az egész településközösség érdekeinek, termelőerőinek védelmét biztosította, úgy azonban, hogy a közösségi munkával épült hatalmas erődítések és erődzerű templomok egyben a kiváltságosak helyzetének a jelképei is voltak.

A fejlődés élén haladó mezopotámiai sumér városokban az igazgatás és a gazdaság igényei megteremtették az írást, az emlékezés, a szellemi alkotás rögzítésének és a műveltség terjesztésének hatékony eszközét. Feliratos agyagtáblák gazdasági és egyéb vonatkozású irattárai létesültek.

Megváltozott a hajlék- és a településszerkezet. Az újkőkori vadász-halász népek földbe mélyített házaiban egy emberre körülbelül $1,8\text{--}6,3 \text{ m}^2$ fedett lakótér jutott. A dzsejtuni földművesek újkőkori házai, az i. e. 6—5. évezredben, egyetlen $15\text{--}30 \text{ m}^2$ helyiségből álltak, a raktárak kezdetben a házaktól külön épültek. Az egy emberre

jutó fedett lakóter nagysága számottevően nem növekedett. Ellenben a minőségi változás jelentős, szárított agyagtéglából a föld felszínére épített, vakolt és festett falú házakban laktak. A házak kettesével-négyesével csoportot képeztek, közös udvaruk volt, ahol egy kis szentély is állt. Valószínűleg rokon családok házai csoportosultak egy közös gazdasági udvar és szentély körül. A geokszüri település kőrézkori (i. e. 4—3. évezred) téglaházai több helyiségből álltak. Ezekben nagycsaládi közösségek éltek együtt, közös gazdasági udvaruk és szentélyük volt. A türkméniai Namazga Tepe település lakosai a fejlett bronzkorban, az i. e. 3. évezred vége—2. évezred eleje táján, többszobás lakásokból álló házakat építettek. A családonkénti fedett lakóterület 27—145 m² között alakult.

Az erdei Kelet-Európa fejlett újkőkori települései átlagban 500—1500 m² területet tettek ki. Folyók mentén létesültek, körülbelül 10 km távolságra egymástól. Nyugat-Szibériában és az Amu-Darja deltájában előfordult, hogy egy-egy település egyetlen 600 m²-es hajlékból állt. Az elhívtányult vagy a kártevőktől elárasztott településeket odább építették fel, ezért nem képződtek vastag települési rétegek. A termelőgazdálkodás korában a megszállt terület értéke roppant megnőtt, ezért a települések helyét nem változtatták, az elavult házakat a régiek helyén építették fel. A települések bővítése is a régen megült részekből kiindulva történt. A kezdetben kaotikus beépítést a kőrézkorban szabályos útrendszert, tervszerű alaprajz váltotta föl. Az állandó településeket lakosaik falakkal és árkokkal vették körül; ezek a védművek területenként különböző korokban jelentek meg. Az áttérés a kusza beépítésről az egyenes főutcákkal tagolt településre kényszerből történt. Meglehet azonban, hogy a településrendben népi sajátosságok tükröződtek. Anatóliában a lakosság az újkőkor kezdetétől, az i. e. 6. évezred elejétől, rendezett településeket épített. Ellenben a velük egykorú dél-türkméniai települések kuszán egymáshoz illesztett házak zsúfolt tömegéből álltak. Az emberek évezredek át ugyanazon a helyen építkeztek, lakóhelyi tevékenységük több tíz méter vastag kultúrréteget hagyott hátra. Településeik maradványai dombokat, a türk nyelvű lakosság nyelvén *tepeket* képeztek.

A települések az idők múltával megnagyobbodtak, az újkőkoriak 1,5, a kőrézkoriak 10-15, a türkméniai Altin Tepe 45 hektár területen fekszik. A méretek nagyobbodása a lakosság koncentrációjának a jele. A lélekszám-növekedés természetes szaporodásból és beköltözésből is következett. A népesség koncentrációja tevékenységek koncentrációjával járt együtt. A nagy települések az ipari tevékenység központjaiként nagy szerepet játszottak a társadalmi munkamegosztás történetében; a családi kézművesség a közszerszámok iránti igényt valószínűleg ki tudta elégíteni. A fémipar nyersanyagforráshoz, szakismerethez kötődik; a készítményei iránti tömeges igényt már csak a szakosodott ipar tudta kielégíteni. Az i. e. 3—2. évezred fordulóján a dél-türkméniai geokszüri településen kialakult az iparosok külön lakónegyede, ahol műhelyeik is álltak.

Egy-egy körzet települései közül az egyik kedvező fekvésénél, a benne folyó gazdasági, igazgatási és vallási tevékenységnél fogva irányító szerephez jutott. Az

ilyen településeken a korabeli viszonyokhoz képest jelentős lélekszámú lakosság élt, rendszerint 5 ezer embernél több. Ezek a nagy települések, ahol azonban a mezőgazdálkodásnak továbbra is igen nagy maradt a súlya, a városiasodás, az urbanizáció útjára léptek. Nagy régiségükre utal a protourbanizáció kifejezés, vele a szakirodalom azt jelzi, hogy a későbbi korok városiasodásának előfutárai voltak.

Vita tárgyát képezi, hogy mit kell a protourbanizáció ismérveinek tekinteni. Az egyik álláspont az 5 ezer fölötti lélekszámban, az írásbeliségben és a monumentális vallási építkezésben ismeri fel az ősi városiasodás fő ismérveit. A másik nézet a lélekszám tekintetében azonos az előbbivel, viszont a világi és vallási építkezést együttesen, továbbá az ipari tevékenységet tartja alapvető ismérveknek. A városiasodás fő területei Mezopotámia és Pakisztán voltak. A köztük elhelyezkedő Dél-Türkménia, azonkívül Anatólia és az Égei-tenger partvidéke az ősi urbanizálódás másodlagos területeit képezték.

Az ősi városiasodás lehetőségeinek életre keltésében a kereskedelem, a társadalmi munkamegosztás újabb szülötte működött közre. A természeti erőforrások, a gazdálkodás különbségei cseréhez, kereskedelemhez vezettek. Legkorábbi ismert példái, az i. e. 8. évezred közepétől az i. e. 4. évezred közepéig, az obszidián- (vulkanikus üveg-) szállítások voltak. A köipar e legkiválóbb nyersanyagával Kelet-Anatólia és az örményországi Van-tó vidékének obszidián-lelőhelyeiről látták el a Közel-Kelet tartományait. Nehéz megmondani, hogy a fényűzési igényeket kiszolgáló obszidián-kereskedelem mennyire volt rendszeres és specializálódott. A bizonyos, hogy a későbbi korok távolsági kereskedelme is jelentős mértékben fényűzési és presztízсарukkal folyt. Az i. e. 3—2. évezredben a kereskedelmi áruk listája már igen széles volt. Az első helyen a réz és az ón, fontos ipari nyersanyagok álltak. Az Eufrátesz a rézről kapta nevét, a legkönnyebben járható kereskedelmi útvonalak a folyók voltak. Nagy terheket vízi úton lehetett a legkisebb erőfeszítés árán nagy távolságokra szállítani. Fontos kereskedelmi áruk voltak a gyapjú, selyem, különleges szövetek, textilfestő anyagok, féldrágakövek, gyöngy, nemesfémek, fűszerek, majd a vas. A városokban kereskedő-bankár társulások alakultak, kicserélték üzleti értesüléseiket, tájékoztatták egymást a kereskedők vagy alkalmi vevők hitelképességéről. Ugyanis e társulások hitelek nyújtottak üzletek lebonyolításához, ezért üzleti nyilvántartásokat vezettek. A háborús cselekményekből következő károk megelőzésének, valamint a szigorú állami ellenőrzés és adózás elkerülésének érdekében a legfontosabb kereskedelmi központokat olyan semleges országokban alapították, amelyekben az üzleti élet állami ellenőrzése a legenyhébb volt. A kereskedelem cserével és pénzfizetéssel történt. A pénz szerepét meghatározott súlyú ezüstdarabok töltötték be. Az elterjedt hitelezés nem a gazdaság fejlettségében, hanem a kereskedelmi áru és a pénz hiányában leli magyarázatát. A városi lakosok többsége földművelő-állattartó volt, a családi keretekben végzett háziipari tevékenység szükségletük túlnyomó részét kielégítette. A hitelek kiegyenlítése rendszeresen aratás után, terményekkel

történt. A szervezett üzleti tevékenység arányait tekintve szerény, hivatásos iparra és kereskedelemre épült.

A történelmi fejlődés egyenetlensége miatt a termelőgazdálkodás következtében előállt változások mértéke területenként különbözött. Ennek érzékeltetése érdekében tértem ki a fejlődés élén haladó Mezopotámia mellett a dél-turkesztáni állapotokra. A fejlődés egyenetlenségeire figyelmeztet, hogy például Kréta szigetén a lakosság lélekszáma az i. e. 4. évezredben 14 ezer, az i. e. 2. évezredben viszont már 200 ezer körül lehetett. Ugyanezeknek az időmetszeteknek megfelelően Makedónia népessége 18 ezerről mintegy 34 ezerre növekedett. Holott Makedónia az Égei-tenger menti fejlett városok közvetlen hátszaga volt. Egyébként az Égei-tenger menti városok közel-keleti társaiknál jóval kisebbek voltak.

A paleodemográfiai becslések az átmeneti kőkor emberiségének lélekszámát valamivel 5 millió fölé teszik. Már a termelőgazdálkodás elterjedésének kezdetén, a biztonságos élelemtartalékok következtében az emberiség létszáma tizenhatszorosra növekedett; mintegy 86-87 millió körül alakulhatott a lélekszám. Ezek természetesen becslések és nem hiteles adatok.

Az emberiség tapasztalata bizonyítja, hogy a termelőgazdálkodás elterjedése gyökeresen átalakította történelmét. Eerre utal a szakirodalom, amikor a „neolitikus forradalom” fogalmát alkalmazza. Szóba jöhet-e a forradalom több évezredet átfogó fejlemény jellemzőiként? A forradalmi átalakulásnak a történelem több válfaját ismeri. A neolitikus forradalomban nem a politikai hatalom megragadása történt, nem egyik társadalmi osztály fosztotta meg erőszakkal a másikat hatalmától, előjogaitól. Gyökeres, forradalmi átalakuláson ment át az emberiség létezését — s nem csupán materiális létét — meghatározó tevékenység. Történelmének során az új létfenntartó tevékenység sokat fejlődött, de kezdeteinek alapvető vívmányai nem iktatódtak ki az emberiség történelméből. A házasított, termelésbe fogott gabonák és haszonállatok az emberi civilizáció tartóoszlopaivá váltak, a történelemben elért minden további vívmány rajtuk nyugszik. A történelemben gigantikus energiákat hordozó mag lépett működésbe, ereje tetten érhető a társadalmi berendezkedés megváltozásában, valamint a szellemi tevékenység fellendülésében. Az iménti példák szemléltetik ezt. Ez a forradalom az őstörténet sajátos feltételei közepette játszódott le. A szárazföldi közlekedés rendkívüli fáradtsággal járt, jelentős terhek szállítása szárazföldi úton elképzelhetetlen akadályokba ütközött. Az egyszerű vízi járművekkel hajózható vízi utak meghatározták a kereskedelmi érintkezések irányát. Főleg olyan távoli vidékek között létesültek kapcsolatok, amelyeket vízi utak kötöttek össze. A származási területükről elkerült növényeknek és állatoknak új életföldrajzi viszonyokhoz kellett alkalmazkodni, olyan népcsoportok kezén, amelyek maguk éppen hogy barátkozni kezdtek az új gazdálkodással. S mindez az őstörténeti népalakulás fontos fejleményeivel ölelkezett; népek alakultak, elemeikre váltak szét, hogy új alakzatokat öltsenek. S a tudomány számára még ismeretlen, talán soha meg nem

ismerhető tényező nehezítette, tágitotta évezredekre a neolitikus forradalmat. De végül is győzedelmeskedett.

Kerényi K. feldolgozásából tudjuk, hogy a földművelés kialakulásának sorsdöntő jelentőségére ráéreztek a mitológiát teremtő ókori görögök is. Mitológiájukban Démétér, Dá-métér, a „Földanya” volt a földművelés-termékenység istennője. Nevének rövid *Dá* alakja 'Föld'-et jelentett. Férje Poseidón, Poteidán néven is ismert, ez a neve azt jelenti, 'Dá istennő férje' vagy 'a Föld férje'. A régi görögök Démétér kultuszát Kis-Ázsiából, a Közel-Keletről eredeztették. Démétér előkelő családfának örvezedett; Rhéának, Zeus anyjának volt a leánya, vagyis Zeus lánytestvére volt. Sőt, a mítosz úgy tudja, Démétérben maga Rhéa született újjá. Persephonét pedig, Démétér lányát, a hiedelem Démétér megfiatalodásának tartotta. Az örökifjú Démétér tulajdonságaira vonatkoztak: „Démétér a szép bokájú”, „a gazdagajándékú” és „mindent érlelő”. Démétér egyik nászágya a háromszor learatott szántóföld barázdája volt, és gazdagságot, sokszoros termést szült. Démétér és Poseidón a görög élet formáihoz és termékeihez álltak közel; Démétér a gabonához, Poseidón a lóhoz. Démétér Poseidónnal való egyesülésében növényeket és állatokat szülő föld, más átváltozása során kalász és kanca alakot öltött. A csöddörré változott Poseidóntól isteni lovat, az Ariont hozta világra. Démétér először a Triptolemos nevű vad héroszt ajándékozta meg gabonával. Ő terjesztette el az istennő ajándékát az emberek közt, és ezzel a kenyeret nem ismerő emberek vad szokásainak megszelídítője lett. Ennek előtte Triptolemos maga is primitív, harcias lény volt. Démétér ajándéka révén emelkedett ki vadságából. Dionysost, a szőlőtöke és a bor ajándékozóját Démétér szülte. Dionysos, a „férfias-nőies” lény kétneműsége nem emberi jelleget öltött, a „faisten” nevet viselte; a fák többségére jellemző kétneműséget jelképezte. Rhéa-Démétér-Persephoné, az önmagában megújuló, alakját, lényét változtató istennő, az ógörög istenek előjogaihoz tartozó testvér nászban élt Zeusszal, a főistennel is. S mivel az utóbbinak anyja is volt, az emberi erkölcsökön felülemelkedő frigyben a természetnek emberit meghaladó hatalmát jelképezte.

A görög mitológia megérezte a földművelés jelentőségét, és a sejtés, hogy a földművelés kultusza nőistenség alakjában a Közel-Keleten született meg, beigazolódott. A termelőgazdálkodás közel-keleti központjaiban a földművelés-termékenység kultikus megtestesítője a nőiesség kihangsúlyozott jeleit viselő Magna Mater (Nagy Anya) istennő volt. A Kis-Ázsiából származtatott Démétér is nőiességére rátarti istennőként foglalt helyet a görög istenek világában. A női termékenység tisztelete sokkal ősbibb a földművelésnél, összekapcsolása a föld termékenységével a női termékenységekultusz fejleménye. E kapcsolatot az ógörög mítosz minden emberi emlékezetet meghaladó időkbe helyezte. Azt a tanakodást ugyanis, hogy a föld a nőt utánozza-e termékenységben, vagy megfordítva, nem tudja eldönteni. Végül a nő úgy dönti el a kérdést, hogy ő utánozza a földet termékenységében.

A termelőgazdálkodás kelet-európai és nyugat-szibériai elterjedésének története főbb vonásokban áll előttünk, amelyek többféle értelmezést engednek meg. Az egyik legnagyobb kérdés, milyen nyelven, nyelveken beszéltek a termelőgazdálkodás terjesztésében közreműködő népek. Ez a kérdés azért tart számot érdeklődésre, mert valamennyi kelet-európai nép, így a finnugorok etnogenezisében is, jelentőségre jutottak a termelőgazdálkodást terjesztő népcsoportok, nyelvjárásaik számottevően alakították, egyebek közt, az ősi finnugorok szókinszét is.

A termelőgazdálkodás ősi központjai kereskedelmi érintkezésben álltak Közép-Ázsia déli körzeteinek, az északi Elő-Kaukázus és Kelet-Európa déli részeinek lakosaival. Ide a kereskedelmi árukkal együtt az új gazdálkodás elemei és fogalomkészlete is terjedhetett. E déli területekről a nem rendszeres, de eléggé gyakori kapcsolatok a fejlett ipari készítményeket eljuttatták a Középső-Volga vidékére. Ezek a kereskedelmi érintkezések azonban aligha terjesztették el a finnugorok körében a termelőgazdálkodást.

A termelőgazdálkodás szülőföldjén a túlnépesedés a felesleget áttelepedésre készítette. Nincs perdöntő bizonyíték arra nézve, hogy az áttelepülők Kelet-Európa vagy Közép-Ázsia körzeteiben kerestek és találtak volna új hazát. Az ilyen kisebb-nagyobb exodusok, kitelepülések lehetőségét kategorikusan elutasító tételekkel szemben, az ilyen vándorlásokat cáfoló bizonyítékok nem merültek fel. Az valószínű, hogy a Közel-Kelet hálás életföldrajzi viszonyaihoz szokott emberek csak kényszer hatása alatt telepedtek át zordabb vidékekre.

A gabonatermesztés és állattenyésztés délről északra terjedése mindazonáltal tetten érhető, még úgy is, hogy a kiváltó okok rejtve maradnak. A Délnyugat-Türkméniaiában lévő Kopet-Dag (Kopet-hegység) északi lábától a Kelet-Erdélyig terjedő vonalban szemlélhető a termelőgazdálkodás elterjedése.

Délnyugat-Türkméniaiában a Dzsejtun típusú településeken az i. e. 6. évezred elején (esetleg már a 7. évezred végén), a Namazga Tepe, az Anau IA műveltségeken az i. e. 5. évezred elején, a Kopet-Dagtól távoli Geokszür oázisban az i. e. 4. évezred elején bizonyított az élelemtermelés. A Kaszpi keleti partvidékén, a Bolsoj Balhan hegységben lévő Dzsebel és Dam-Dam Csesme 2 jellegű lelőhelyeken az i. e. 4. évezredben megjelent a termelőgazdálkodás, főként az állattenyésztés. Nyugat-Azerbajdzsánban a Somu Tepe és Kül Tepe lelőhelyeken az i. e. 5—4. évezred fordulója táján, Dél-Grúziában az Aruhlo, Sulavari és Imirisz-hegy típusú műveltség lelőhelyein hasonlóképpen az i. e. 5—4. évezred fordulója táján a népesség földműves-állattenyésztő volt. — A déli Elő-Kaukázus utóbb felsorolt körzetei azonban beletartoznak a termelőgazdálkodás megszületésének közel-keleti fészkeinek körébe. — Az északi Elő-Kaukázus területén, a majkopi műveltségben az i. e. 3. évezred második felében virágzott fel a földműves-állattenyésztő életforma. E. I. Krupnov és N. J. Merpert kimutatták, hogy a

délnyugat-szibériai Emba folyótól a kelet-európai Prut folyóig terjedő óriási sztyeppen a gödörsíros műveltségben az i. e. 3. évezred elejétől terjedt el a termelőgazdálkodás. A Dnyeper alsó folyásának körzetébe a gödörsíros műveltség népe telepedett, földművelő-állattenyésztő életformában élt. Innen keletnek haladva a földművelés aránya zsugorodott. Az Emba—Urál—Volga folyók közén az állattenyésztés dominált, de nem hiányzott a földművelés sem. A folyók mentén elhelyezkedő állandó szállások körzetében gabonatermelés folyt. Az állattenyésztés a folyókra merőleges irányban a sztyeppre hatolt be, 30-40 km-nél tovább azonban csak kivételes esetekben legeltettek a pásztorok. A Volga ágaitól 90 km a legnagyobb távolság, ahol a gödörsíros műveltség emlékei találhatók. Az óriási területen elterjedt műveltség közös vonásaihoz tartoznak a következők. Az állattenyésztésen belül a juh és a kecske dominált. A sztyeppen korábban ismeretlen kurgán alatti individuális temetkezések zsugorított helyzetben történtek, az elhunytakat vastagon beszórták vörös festékkel, amely még a csontvázakra is lerakódott. A gödörsíros műveltség terjesztette el a kerek és csúcsos fenekű kerámiát a sztyepp egész területén. A műveltség több területi csoportra tagolódik, ezek több részletben, így a földművelés és az állattenyésztés aránya, a helyi előzmények története és — feltételezhetően — nyelvjárásaik vonatkozásában is különböztek egymástól.

Mint általában a kezdetek, úgy a gödörsíros műveltség kialakulása sem világos. Bizonyosan nem egyetlen eredőből származott le. Valószínű, hogy az Emba—Urál—Volga közén volt a gödörsíros műveltség kialakulásának a fészke, ahol létezésének végéig fennmaradtak archaikus vonások, köztük az állattenyésztés, ezen belül a juh- és kecsketartás elsőbbsége. Kialakulásában valószínűleg közrejátszottak a Kaszpi keleti partján a Dzsebel, Dam-Dam Csesme és Belt típusú lelőhelyek — elsőrendűen — állattenyésztőivel, közvetítésük révén pedig a termelőgazdálkodás közel-keleti fészkeivel létesült kapcsolatok. A sztyeppen idegen zsugorított temetkezés a Közel-Keleten, a Kaszpi déli partvidékén és Közép-Ázsiában a termelőgazdálkodás központjaiban az i. e. 6. évezredtől létezett. A Kaszpi partvidékével különösen erős kapcsolatoknak a bizonyítékai a földművesek kerámiájától idegen csúcsos és kerek fenekű kerámia, a kovakőipar, a juh- és kecsketenyésztés nagy aránya. Az Emba—Urál—Volga közéből a gödörsíros műveltség terjedésnek indult. A Kaszpitól keletre behatolt Közép-Ázsiába. Nyugati irányú terjedése közben a gödörsíros műveltség néprészei eljutottak az északi Elő-Kaukázusba, majd a Balkánra és a Kárpát-medencébe. A terjedés közben a helyi előzmények és a kapcsolatok is változtak. Ezek okozták a gödörsíros műveltség csoportjai közötti eltéréseket. Különösen hatásosak voltak a Középső-Dnyeper és a Keleti-Kárpátok közti területen az i. e. 4. évezred elejétől kialakult tripoljei, valamint az Al-Duna menti és a balkáni földművelő műveltségekkel az i. e. 3. évezred második felében kialakult kapcsolatok. Befolyásukra a gödörsíros műveltség nyugati csoportjaiban erősödött a telepedett földművelő életmód.

Mint tudjuk, a lótenyésztés kivételével az állattenyésztés az i. e. 4. évezred második felében kialakultan jelent meg a délorosz sztyeppen. Ekkor nagy vonásokban a következő volt a tenyésztett állatok aránya: szarvasmarha 62-63%, ló 18-19%, juh-kecske 13-14%; a Dnyeper—Donyec vidékén, bizonyára a ló háziásításának gyereivkai központjának hatására, a ló aránya 50%-on felül alakult. A gödörsíros műveltség elterjedésével a régi arányok változtak: juh-kecske 65-67%, szarvasmarha 16-17%, ló 7-8%. A délorosz sztyeppre a juh és a kecske domesztikált állapotban került, két lehetséges körzetből: a Kaszpi keleti partvidékéről, a Bug—Dnyeszter köze déli körzetéből és a Fekete-tenger északnyugati partvidékéről. A gödörsíros műveltség emberéről, annál többet, hogy az europid törzshöz tartozott, nem tudunk. Valamit elárul népi jellegéről az, hogy a gödörsíros műveltség Urál—Volga közti területén alakult ki az i. e. 2. évezred második felében a gerendavázás műveltség, amelynek felső időhatára már írott kútfők korára, az i. e. 1. évezred elejére esik. A gerendavázás műveltségből nőtt ki az óiráni nyelvjárásokat beszélő szkíták műveltsége. A gerendavázás műveltség nevét onnan kapta, hogy népe temetkezési szertartásához tartozott a sírgödörök fölé épített gerendatető.

Az északi Elő-Kaukázusban az i. e. 3. évezred második felében a majkopi műveltség virágzott fel, amelynek népe a Dél-Kaukázusból származott, és ősrégi kapcsolatai voltak a művelődés közel-keleti központjaival. Az északi Elő-Kaukázusba gödörsíros néprészek is érkeztek, nem tisztázott, milyen szerepük volt a majkopi műveltség létrehozásában. A majkopi műveltség területén kitűnő fémipar volt, műhelyeiből kereskedelmi úton jelentős mennyiségben terjedtek szét az arzénes bronzból és rézből készített szerszámok, fegyverek és ékszerek. Hatásukra a gödörsíros műveltség köipara fokozatosan átadta helyét a bronz- és réziparnak. A gödörsíros műveltség területén keresztül — és minden bizonnyal népének közvetítésével — terjedtek el egész Kelet-Európa területén a kaukázusi arzénes bronzból és rézből készített tárgyak. Ezek eljutottak a Volga—Káma vidékére, a finnugorokhoz is. Mivel a Volga és vízrendszere a kelet-európai közlekedés és távolsági kereskedelem gerincútvonala volt, így a finnugor lakóhelyek e fémmel folytatott kereskedelem és a termelőgazdálkodás északi terjedésének irányában helyezkedtek el.

A gödörsíros műveltség északi határa az i. e. 3. évezred végén, a 2. évezred elején Kujbisev várostól valamivel délebbre és a Dél-Urál északi körzetében húzódott. E határ mentén a Volga—Káma vidék és a gödörsíros műveltség népei érintkeztek egymással. Ezen a határvidéken különböző műveltségek találkoztak, hatottak egymásra, és új műveltségek alakultak ki. A Dél-Urálban a gazdag réz- és ónlélőhelyek lehetővé tették a bronzipar kialakulását Balanbas körzetében, az i. e. 2. évezred dereka táján. A gazdag érclelőhelyeken a keletről terjeszkedő andronovói és az Emba—Urál—Volga folyók közén a gerendavázás műveltségek találkoztak.

Ugyancsak a dél-uráli ércelőfordulások hátterével virágzott az i. e. 2. évezred második felében az abasevói műveltség, amely a Dél-Urál mindkét oldalának északi körzete, valamint az Oka felső és középső szakasza közti területen terjedt el. Az abasevóiak feltehetően a Dnyeper középső vidékéről érkeztek, viszonyuk a velük határos kultúrák népeihez nem tisztázott. A felsorolt műveltségek kapcsolatba kerültek a Volga—Káma északibb vidékének finnugor népességével. A gerendavázás műveltség mellett az abasevói műveltség kialakulását is befolyásolták a gödörsíros előzmények. Temetkezési szertartás, kerámia és fémművesség, továbbá az állattenyésztés jellege, az utóbbi és a földművelés közötti arány vonatkozásában ez a befolyás érvényesült. Az abasevói népesség embertani összetételében a keleti földközi-tengeri és a helyi europid típusok keveredése figyelhető meg. Így a gödörsíros műveltség keleti részein műveltségi változatok alakultak ki az i. e. 2. évezred közepe tájától.

A i. e. 2. évezred első harmadában a fatjanovói műveltség népe vándorolt a Volga felső vidékére, innen fokozatosan terjeszkedett az Oka és a Volga középső szakaszának vidékére, ahol az i. e. 2. évezred közepe táján jelent meg. A fatjanovóiak állattenyésztő-földművelő gazdálkodást folytattak, állattenyésztésükben a sertés dominált. Tárgyaik is más ízlésben és típusban készültek, mint a termelőgazdálkodást terjesztő keletibb műveltségek népeinek körében. A fatjanovóiak embertani alkata europid volt, benne kisebb arányban volt képviselve a keleti földközi-tengeri típus. A fatjanovói népesség erős kapcsolatokat tartott a kelet-balti területek műveltségeivel, közvetítésükkel kelet-balti tárgyak és talán néprészek a Volga—Oka közén át eljutottak a Volga középső vidékére is. A fatjanovói műveltség és népének jellege, kapcsolatainak iránya arra enged következtetni, hogy kialakulásának forrásai a Dnyeper és a Visztula közén voltak.

Tapasztaltuk, hogy a gödörsíros műveltséget megelőzően a délorosz sztyeppen, és Kelet-Európában általában, a juh- és a kecsketartás ismeretlen volt, a szarvasmarhatartás létezése is kérdéses. A gödörsíros műveltség nyugati részei kiterjedtek a Dnyeper középső szakaszának jobb parti (nyugati) körzetére is. A fatjanovóiak gazdálkodásában döntő a sertésenyésztés, ezt követte a juh- és kecsketartás, a szarvasmarhatartás pedig messze elmaradt az előzőktől, de jelen volt. A fatjanovói műveltség kialakulásában a gödörsíros műveltség szerepe nem tisztázott, kapcsolatuk művelődési és népi érintkezés formájában képzelhető el. Feltehető, hogy a fatjanovói a bronzkori indoeurópai kultúrák egyike, gödörsíros kapcsolatai jelentősek lehettek.

A vázolt művelődési kapcsolatoknak és különösen a műveltségek hordozói népi azonosításának vonatkozásában sok a bizonytalanság, a nehezen ellenőrizhető elképzelés. Meglehet, indoeurópai népek voltak. Vitathatatlan azonban, hogy a Volga—Káma vidékén élő finnugorok déli és délnyugati szomszédai az i. e. 3. évezred elejétől kezdve termelőgazdálkodást folytattak.

A majkopi műveltség népe a dél-kaukázusi és a kelet-anatóliai rokon műveltségek közvetítésével, vagy azok területén keresztül a kis-ázsiai Trójával, az északkelet-iráni asztrabad műveltség közvetítésével a sumér városokkal tartott kereskedelmi kapcsolatokat. S mivel a Volga vízrendszere Kelet-Európa történelmében a fő közlekedési útvonal volt, egészen természetes, hogy az eredetében közel-keleti kapcsolatokkal rendelkező gödörsíros műveltség népe is bekapcsolódott a mezopotámiai áruk, műveltségi vívmányok terjesztésébe. Sumér előképeket idéző bronz- és rézkészítmények a Volga—Káma vidékén is megjelentek. A tengelyköpűs kerék is mezopotámiai eredetre tekint vissza. A mezopotámiai előképeket idéző tárgyak nem mind érkeztek Mezopotámiából, hanem a közbülső területek valamelyik műhelyéből is kikerülhettek, hiszen a termelőgazdálkodás közép-ázsiai körzeteiben működő műhelyek is utánózták a közel-keleti gyártmányokat. Feltevésként is elesik az, hogy a Volga—Káma vidékén élő finnugorok és a mezopotámiai sumérok a távolsági kereskedelem révén kölcsönösen ellátogattak egymáshoz. A mezopotámiai előzményeket idéző tárgyak az i. e. 2. évezred második felében megjelentek finnugor környezetben. Ez azonban akkor történt, amikor a sumér és keleti semita keveredésből kialakult az akkád nép. Az új nép keletkezése az i. e. 2. évezred első felében történt, és a sumér nyelv kiszorult a köznapi használatból, kultikus nyelvvé vált. A sumérok többségére a keleti földközi-tengeri típus volt a jellemző. Ez az embertípus a termelőgazdálkodás északi terjedésével tűnt fel Kelet-Európában. A kérdéses embertani típus sok más közel-keleti nép körében jellemző volt, minden jel szerint onnan terjedt tovább északi irányban. Meghonosodása a gödörsíros kultúra és utód kultúrái népeinek körében, megjelenése a Volga—Káma vidékén nem bizonyítja a sumér—finnugor kapcsolatokat. Ez már az anakronizmus miatt is képtelenség; amikor a keleti földközi-tengeri típus a finnugorok területeire érkezett, a sumér nép már nem létezett.

A sumér kérdés említését egyebek mellett azért tartom indokoltnak, mert a nyugati országokban élő magyar származású értelmiségi körökben lábra kapott, feléledt a magyar nép és nyelv sumér eredetének elmélete. Hívei sajátos magyarságönréteret, kultúrfőlény-tudatot igyekeznek terjeszteni. Az elmélet hívei közt vannak, akik nemzetietlenséget tételeznek fel azokról a magyar tudósokról, akik nem fogadták el a magyar nép sumér eredetét. Padányi V. szerint, ha a sumér alapnyelv kutatása olyan intenzitással fog folyni, mint a finnugor elmélet kidolgozása, akkor a magyar történettudósok szakalkotásainak kilencven százalékát ki lehet dobni, és néhány évtized múlva egész finnugor irodalmunkat odaajándékozhatják az osztják tudományos akadémiának. Padányi V. nyilván tudta, hogy osztják tudományos akadémia nem létezik. Így is lehet ironizálni. Az azonban nem ironia, amikor a háborús főbűnösök 1946. évi, nürnbergi perén kimondott halálos ítéleteket éppen olyan megdöbbsentőeknek tartja, mint a csatát

vesztett magyar vezérek büntetését 955-ben. Badiny Jós F. hivatkozik egy tudományos konferenciára, amelyen román történészek állítólag a román nép sumér eredetét bizonygatták. Majd vádlóan megjegyzi, hogy a magyarországi marxizmusban nincs olyan mértékű marxista nemzetszolgálat, mint a románban. Magyarországon elárulják, hamisítják a magyar ősiséget, a magyar őstörténetírás magyarelles politikai érdeket szolgál. Hogy miért lenne marxista a magyar nép sumér eredeztetésének elmélete, erre nem kapunk felvilágosítást.

Komoróczy G. és Pusztai J. rámutatnak, hogy a sumér nyelv alapanyaga merőben eltér a magyar nyelvtől. A sumér és a magyar is ragozó, agglutináló nyelv, csak hogy a sumér esetragok a mondattani egység végén, az egység tagjainak sorrendjével ellentétes elrendeződésben kaptak helyet. A magyar nyelv egyes szavakat vagy szócsoportokat, szintagmákat ragoz. Az agglutináció egyébként sem kritériuma a nyelvrokonságnak. Gyökeresen különbözik egymástól a két nyelv magánhangzó-harmóniája. A magyar nyelv ősi szavaiban vagy csak magas, vagy csak mély magánhangzó volt, és a ragok, képzők a magánhangzó-harmónia szerint illeszkednek a szóhoz. A sumérban egy kéttagú szón belül csak egyugyanazon magánhangzó fordul elő, a ragoknak nincsenek illeszkedő alakváltozásai. A sumér rokotalan, szigetnyelv, vagy ha létezett rokona, az nyomtalanul eltűnt. A termelőgazdálkodás előtt a Közel-Keleten egymással alig érintkező kicsiny népesoportok éltek. Életkörülményeik következménye volt nyelvi elszigeteltségük. Az egynemű nyelvi tömbök évezredes folyamatként, Kis-Ázsiában az indoeurópai, Elő-Ázsiában a sémi nyelvek térhódítása révén alakultak ki. Komoróczy G. úgy következtet, hogy a termelőgazdálkodás és a kereskedelem a sumér nyelvet nem váltotta ki elszigeteltségéből, de a sumér találmányok vonzották a környező népeket. A sumér nyelv azonban nem vált a nemzetközi érintkezés eszközévé. Az érintkezések a sumér nyelvet kisebb részben sémi és indoeurópai, legnagyobb részben azonban ismeretlen eredetű szavakkal telítették. Archaikus sémi szavak a kereskedelem szókinsét gazdagították, az állattenyésztéssel kapcsolatos szavak a sumérban indoeurópai kölcsönzések. Ezek a jelentős arányú kölcsönzések datálók értékűek, ugyanis a termelőgazdálkodás kialakulásával, terjedésével, a rendszeres kereskedelmi érintkezésekkel történtek. Az érintkezések igényeivel a kölcsönzések nem vehették fel a versenyt, a nemzetközi kapcsolatokban a sémi és az indoeurópai nyelvek jutottak vezető helyre. Ezek a nyelvek viszont a sumérból kölcsönöztek szavakat, amelyek azonban nem mind tartoztak a sumér alapanyagához. A sumér írás megfejtése problematikus, és a sumér nyelv anyagának meghatározása megoldatlan. Komoróczy G. lehetségesnek véli, hogy egyes sumér szavak átkerültek idegen környezetbe a műveltségi javak terjedésével párhuzamban. De maga a sumér nyelv nem terjedt szét, már csak azért sem, hangoztatja Komoróczy G., mert maguk a sumérok sem keltek hosszú vándorútra.

Nem tudjuk, mit értsünk hosszú vándorúton? Néhány részletben más megoldás lehetőségét is látom. A sumérok a mezopotámiai civilizáció egyik teremtoi voltak. Meglehet, hogy a városokat alapító sumérok vándorlásai túlnyomórészt nem

terjedtek sajátos életföldrajzi-gazdasági körzetük határain kívül. Ez a tétel még bizonyításra szorul. Ugyanis a mezopotámiai találmányok átlépték az északi határt, sőt bizonyosra kell vennünk, hogy egyes mezopotámiai népek a megszokott életföldrajzi határtól északra szorultak. A kulturális javak, új gazdálkodási eljárások ugyanis csak kereskedelmi érintkezések útján nem érhettek volna el átalakító hatást. Ugyanis a termelőgazdálkodás terjedése gyökeresen átforgatta Kelet-Európa és Szibéria népeinek sorsát, műveltségét. Sokszoros nyelvi áttételen keresztül egyes sumér vándorszavak eljuthattak a Volga és a Káma vidékén élő finnugorokhoz is. A termelőgazdálkodás központjaival rendszeresen érintkező, az új gazdálkodás terjedésében közreműködő népek nyelvei ismeretlenek. A régészet vázolja a művelődési javaknak, de nem a szavaknak és nyelveknek a terjedését. Élő sumér szavak semmiképpen sem kerülhettek a finnugor nyelvekbe. Elméleti feltevésként az jöhet számításba, hogy olyan sumér eredetű szavak kerültek nyelveikbe, amelyek a termelőgazdálkodást terjesztő népek nyelveiben már korábban meghonosodtak.

A termelőgazdálkodást terjesztő népek körében a hosszú fejű és arcú, keleti földközi-tengeri embertípus jelentős arányban van jelen. Ez arra figyelmeztet, hogy közel-keleti érintkezéseik korántsem korlátozódtak a kereskedelemre. A kelet-európai őslakosság az europid nagyrasz Crô-Magnon-i típusán belül az andronovói változatot képviselte. A keleti földközi-tengeri típus megjelenése a Kaukázustól északra — jelentős tömegű vándorlásnak a következménye. Igen nagy aránya a termelőgazdálkodást terjesztő népek körében a déli eredet bizonyítéka. Ugyanis az europid nagyrasz keleti földközi-tengeri típusa kialakulásának idején nem keveredett az europid nagyrasz északi képviselőivel.

Nemcsak új gazdálkodási ismeretek terjedtek át a Közel-Kelet északi határa mentén élő népességhez. A kapcsolatokban igen jelentősek voltak a népi keveredések, amelyek több évszázadon át tartottak. A Közel-Kelet északi határán élő népek részben a keleti földközi-tengeri típushoz tartoztak, a tartós kapcsolatok következményeként alig vagy egyáltalán nem különböztek a termelőgazdálkodás gócaiból kivándoroltaktól, akik az északi határ mentén találtak oltalmat. Ez a kontaktusövezet hallatlanul jelentős szerepet játszott a kereskedelmi kapcsolatok létesítésében, azon túl pedig a műveltségi vívmányok átvételében, terjesztésében. Az érintkezéseknek ezek a számai a népi keveredésekben sodródtak erős kötelékekké. Amikor pedig a keleti földközi-tengeri típusú népesség megkezdte északi vándorlását, vonulása során az északibb europid, az andronovói típusú népekkel keveredett. Talán nem tévedek, ha feltételezem, hogy ezek a népi keveredések a nyelvek történetében is nyomot hagytak, olyan nyelvi izoglosszák keletkeztek, amelyek körzeteiben több nyelvnek az elemei voltak jelen. A gazdálkodás történetében pedig ezek a vándorlások és népi kapcsolatok azzal a következménnyel jártak, hogy a természeti-gyűjtögető és a termelőgazdálkodás találkozásokor rendkívül változatos gazdálkodási alakzatok keletkeztek. A ránk maradt eszközökből ki sem tudjuk következtetni a gazdálkodás sokféleségét.

A termelőgazdálkodás kelet-európai terjedéséért felelős népek azonosítása súlyos probléma. A régészeti kultúrák, melyek ezeket a népeket rejtik, főbb vonásaikban ismertek. Vonatkozik ez a finnugorsággal kapcsolatba került, körükben a termelőgazdálkodást terjesztő népekre, régészeti kultúrákra is. A művelődéstörténelem érdekes szakaszának csak fő vonalait ismerjük, a termelőgazdálkodás délről terjedt északra.

Termelőgazdálkodás a finnugorok körében

Az Urál keleti oldalán az andronovói műveltség népe hatolt északra, és érintkezett az Uráltól nyugatra élőkkel. A Dnyeper mellékéről érkező abasevói műveltség az Okát, a Volgát és a Bjelaját követve jutott el Baskiriába, majd onnan a Mari (Cseremis) és a Csuvas Köztársaságok területére. A déli eredetű műveltségek egyik sajátos változata, a balanovói ugyancsak a Volga mentén terjeszkedett északra: a balanovói műveltség központi területe a Kámának a Volgába szakadásától nyugatra és északnyugatra alakult ki. A Volga felső szakaszának vidékéről az Oka vidékét is túllépve a fatjanovói műveltség terjedt. A finnugorsággal legnagyobb arányban érintkező gerendavázas műveltség a Bjelajától az Okáig terjedő területen hatolt északra, és került kapcsolatba a finnugor csoportokkal. A jövevények kemény harc árán szereztek maguknak területet, a helyi finnugorság nem könnyen hátrált meg a bevándorlók nyomása alatt. A meghátrálás a bevándorlók jelentős lélekszámának, gazdasági és katonai fölényének hatására is történt. Behatolásuk sikere abból is következett, hogy a természeti gazdálkodást folytató őslakosok szempontjából településre alkalmatlan körzetek maradtak lakatlanul, amelyeket a bevándorlók szabadon birtokukba vehettek. De az új életforma, gazdálkodás és a régi így is ellentétbe kerültek, melynek levezetése harc nélkül nem mehetett végbe.

A balanovói műveltség eredete és helye a délről felvándorolt műveltségek körében nem tisztázott. Népének embertani alkatában dominál a keleti földközi-tengeri típus, éspedig a gazdag, vezető réteg tartozott ehhez. A köznép a kelet-európai Crô-Magnon-ihoz és az északi erdőövezetben honos lapos arcú europid típushoz tartozott. A balanovóiak embertani szétválása társadalmi rang szerint nem éles, a vezető rétegben azonban többségben vannak a keleti földközi-tengeri típus képviselői. A keleti földközi-tengeri embertípus megjelenése a balanovói műveltség déli eredetére utal. O. N. Bader a következőképpen jellemzi a kultúrát.

A balanovóiak kövezett padozatú borona- (gerenda-) házaikat a járósintre, vagy alig mélyített alapokra építették. Tönkölybúzáat, kölest termesztettek, szarvasmarhát, lovat, sertést, juhot és kecskét tenyésztettek. Kétkerekű szekereket használtak. Fegyvereik rézből és csiszolt kőből készültek. Temetkezési szertartásaikban, házaik nagyvonalú utánzásaként, ácsolt tetőt húztak halottaik sírjára. Szekereik köpüs kerékagya és rézbaltáik típusa a majkopi műveltséghez és Dél-

Mezopotámiához kapcsolódik. Rézszkőzeik nyersanyagát a Tatár Köztársaságban lévő bahmuti horpadás réztartalmú homokkőéből nyerték. A balanovóiak házépítése, temetkezési szertartása és embertani alkata a gödörsiros műveltség keleti területén ismert. A balanovóiak gazdálkodásának és műveltségének több eleme, főként a földművelés, a majkopi-kubáni műveltségből származik.

A gyér paleobotanikai adatok szerint az i. e. 3. évezred vége és a 2. évezred első fele közötti időben az évi átlagos csapadék a korábbiakhoz képest megnőtt. A folyók vízszintjének növekedése következtében a népesség a legmagasabb partokon telepedett meg. A csapadékosabb időjárás következtében a világos altalajú, lombos erdők aránya megnőtt. Kelet-Európában a ligetes és a száraz sztyepp közötti határ nagyjából az északi szélesség 50° mentén haladt. A Don—Donyec vidékén meredeken északnak tartva elérte a Volga középső vidékét, Kungur térségében pedig az Urált. A természeti feltételek kedveztek az állattenyésztő-földművelő közösségek északi vándorlásának.

A bevándorlók gazdasági érdekei az erdőégetést, a föld termőerejének kifáradása pedig településeik színhelyének változtatásait vonták maguk után. A természeti gazdálkodást folytató finnugorok létérdekeit bizonyára sértették a bevándorlók. Az utóbbiak az új gazdálkodás mellett új vallási hiedelmeket is hoztak magukkal. Az őslakosoknak számító finnugorok és a bevándorlók közti összeütközések elkerülhetetlenné váltak. A fegyvereikkel eltemetett, sebeikbe belehalt férfiak temetkezései is bizonyítják a nyugtalan állapotokat. Az i. e. 2. évezred első harmadának végétől azonban kialakultak a békés kapcsolatok: a finnugor népesség településein feltűnt a szarvasmarha-, juh-, kecske- és sertéstartás. Az állattartásnak ezek az első jelei nagy területen egyidőben mutatkoztak, ebből következik, hogy a finnugorság körében a termelőgazdálkodás tért hódított.

A földművelés és az állattenyésztés egy hullámban érte el a finnugorság Volga—Káma vidéki részeit, de az állattenyésztés nagyobb arányára lehet következtetni. A földművelés súlyának megítélésében tekintetbe kell venni, hogy a talaj- és az éghajlati viszonyok a földművelésről valló paleobotanikai maradványok fennmaradásának kevéssé kedveztek. A gazdálkodás új ágazatainak fokozatos terjedésével együtt haladt a helyi finnugor fémművesség kialakulása. Ennek egyfelelől a bevándorlók fejlett fémművessége, másfelől a fémműves központokkal régen létesült érintkezések, kereskedelmi kapcsolatok kedveztek.

Az i. e. 2. évezred első feléből származó tönköly-, törpebúza-, árpa- és kölesmagvak elvéve talált leletei, valamint az őrlőkövek és sarlók tanúsítják a földművelést. A folyók partjain a 15%-os humusz tartalmú feketetelevény (csernozjom) körzetei a földművelés lehetőségeit kínálták. A Volga kazanyi szakasza mentén fekvő Lugovo közelében köles-, az Oka menti Dikariha mellett feltárt sírmezőről származó edények falán búza- és árpaleletek kerültek elő. Őrlés előtt a gabonát téglalakú edényekben megpörkölték, az edények falára tapadt elszenesedett gabonamagvak ugyancsak a földművelés mellett szólnak. Hasonló edényekben a cseremiszek a múlt század folyamán nyílt tűzön sütöttek kenyeret. Az

i. e. 2. évezredben a Volga—Káma vidékén termesztett gabonából nem lehetett kenyeret készíteni. A pörkölés az őrléshez szükséges száraz állapotba hozta a gabonát, amiből pépes ételeket készítettek.

J. A. Krasznov számításai szerint a szarvasmarhák 80%-át 2,5—10 éves, néha még idősebb korban vágták le. Nemcsak húzáért, hanem tejéért is tartották a szarvasmarhát, a kétkerekű szekér megjelenése után ítélve talán igázták is. A lovak 40—60%-át 2—9 éves, 30—55%-át 10 éven felüli korban vágták le. A legnagyobb arányban tenyésztett sertést 1-2 éves korig tartották. Az adatokból valamiféle kezdetleges téli takarmányozás megléte következik, ugyanis a Volga—Káma vidék havas, hosszú telén takarmányozás nélkül nem lehet jószágot teleltetni. A rézből készített lombvágó kések a takarmánygyűjtés eszközei voltak. Az északi tájakon a begyűjtött lombot takarmányozásra használták, még történeti korokban is.

A vadászat aránya a gazdálkodásban 4—57% közt ingadozott, az egyes csoportok vonatkozásában a különbségek jelentősek. Vannak települések, amelyeken a vadállatok csontjai százalékosan ki sem fejezhetők. Itt a táplálkozás szempontjából oly fontos hús és állati zsiradék az állattenyésztésből származott. A települések nagy részében azonban a jávorszarvas, medve, vadkan, Perm vidékén pedig a rén vadászata a hús megszerzésében jelentős szerepet játszott.

A finnugor települések egészét tekintve a vadászott állatok közt a prémes állatok dominálnak. Ez a ruházkodás igényességének növekedését és — az import presztizstárgyak gyakoriságával együtt — a kereskedelmi érintkezések erősödését jelzik. Az erdők népeinek legfontosabb importtárgya a nemes prém volt.

A finnugorok szétvándorlása, jövevények megtelepedése nép- és nyelvtörténeti eseményekkel esett egybe. Az i. e. 2. évezred közepén különültek el az ugor nyelvek. Ugyanakkor a Volga kazanyi szakaszán a kazanyi, az Oka és a Felső-Volga mentén a pozdnyakovói, a permi vidéken pedig a turbinói műveltségek keltek életre. Az új gazdálkodás elterjedése a vallási hiedelmekben is változásokat hozott. A Dikariha közelében fekvő sírmezőn rituális céllal borjút temettek el. Az állattenyésztés jelentősége a túlvilággal kapcsolatos hiedelmekben, a halott ősök kultuszában is helyet kapott.

A termelőgazdálkodás a kazanyi műveltségben, Kazany város környékén, az Alsó-Káma és a Bjelaja mentén volt a legnagyobb arányú. Az Oka mentén és a permi vidéken fejlett fémművesség alakult ki, a gazdálkodásban azonban a vadászat-halászat és a gyűjtögetés aránya magas maradt. A termelőgazdálkodás egyenetlen terjedése következtében jelentős eltérések alakultak ki. Az i. e. 2. évezred utolsó negyede és az i. e. 1. évezred első negyede közötti időben, az ananyinói műveltség kezdetéig, csökkent a szarvasmarha, a juh és a kecske, ellenben növekedett a ló és a sertés aránya a népesség gazdaságában.

A társadalmi életben is történtek változások. Korábban a kő- és csonteszközök gyártása nem vonta maga után specializálódott iparosok kialakulását. A fémipar megjelenése a szakosodás megjelenését hozta magával. A kézművesek szerszámaikkal együtt és külön csoportba temetkeztek, annak jeleként, hogy a társadalomban is

sajátos rendeltetésű csoportot alkottak. Mesterségük jelentőségének elismerése a temetkezési kultuszban kifejezte a tevékenységüket övező kultikus hiedelmeket. A bronz- és kora vaskor határán kialakult sírmezőkön az egyes patriarchális nagycsaládok tagjai a számukra fenntartott helyeken, csoportosan temetkeztek. A sírokban lévő értékes és szegényes tárgyak a vagyoni különbségeket, a férfiak mellé helyezett fegyverek a férfiak irányító szerepét hangsúlyozzák. A különösen jelentős férfiak sírja fölé fegyverfajtákat ábrázoló sírköveket helyeztek. A harci bárd, tör és a rövid kard a hatalom jelképeivé váltak.

A termelőgazdálkodást terjesztő bevándorlók jelentős lélekszámából következik, hogy a finnugor népek állományának, paleoetnográfájának alakulásában jelentős szerepet játszottak. Vonatkozik ez arra az ugor ágra is, amelyikből az ugor magyarok kiváltak. Vannak-e támpontjaink a déli jövevények népi és nyelvi eredetére nézve? A délorosz sztyeppen az i. e. 2. évezred végétől a kimmerek éltek, az asszír feliratokban és a görög kútfőkben található nyelvemlékeik ősiráni nyelvjárásairól tanúskodnak. Az i. e. VII. századtól ismert szkíták szorították ki a kimmereket. A szkíták őiráni nyelveket beszéltek, őket az ugyancsak iráni nyelvű szarmaták követték. Kelet-Európa déli sávjában e nyelvtörténeti folyamatosság nem állt egymagában. A gödörsíros műveltség részeinek felbomlása után, az egymást követő régészeti műveltségek kialakulásában szintén nyomon követhető a helyi előzmények súlya. Tehát a művelődéstörténet elemeinek folytonossága sem szakadt meg.

E folyamatosság láncszeme volt a gerendavázás és a vele határos andronovói műveltség. A gerendavázás műveltség területén elő- és kis-ázsiai előképeket felidéző, írásra emlékeztető jeleket alkalmaztak az agyagedényeken. Megfejtésüket az ősiráni nyelvemlékek segítségével kísérik. Az andronovói műveltséghez tartozó novokumaki és szintastai grandiózus temetkezésekben talált küllős harci kocsik az ősiráni és ind kocsikkal azonosak. A gerendavázás és az andronovói agyagedényeken harci kocsikat ábrázoltak, az e műveltségekből származó zablák az oldaltagokkal együtt harci kocsi tengelyét és kerekeit idézik. Az ősiráni és ind fejedelmeket az észak-mezopotámiai feliratok és feljegyzések „lovakat irányítók”-nak, „száguldó kocsik birtokosai”-nak, „arccal a kocsihoz forduló”-nak titulálják. Az i. e. XIV. században, Mitanniában hurrita nyelven készült lótenyésztési műben a terminológia ősiráni és ind. Mitannia a hurriták mitanni törzse által szervezett állam. Fővárosa: Vassukanni (Vaszugani, Uszukani, Szikani), a mai Rasz-el-Ain, a Habur folyó mentén, a török—szír határvidéken.

A finnugor nyelvek az i. e. 4500—1600 közötti időkben ősiráni szavakat kölcsönöztek. A finnugor—ősiráni érintkezések hét korszakra oszlanak: az átvételek a műveltség különböző fokozatain történtek. A legkevesebb a lappban, cseremiszen, vogulban és osztjákban található: 12-14 szó. A finnben, mordvinban, zürjénben, votjákban és magyarban 24-27 ősiráni eredetű szó van. Magában a magyarban 26 ilyen szó található. Az alábbiakban adom a finnugor nyelvekben meglévő ősiráni eredetű szavak felsorolását. Harmatta J. nyomán a magyarban is

kimutatott ősiráni átvételeket kiemelve tüntetem fel. (Megjegyzem, hogy *szer*, *úr* és *aszik* szavaink ősiráni kölcsönzését problematikusnak érzem. Ezért a felsorolásban nem szerepelnek.) Gyűjtögetés, halászat, vadászat: *üz*, horog, *méh*, *méz*, *agyar*, *róka*, *szarv*, vadkan, farkas. Állattartás: *ostor*, kecske, *tej*, *tehén*, *fej*, malac, csikó. Földművelés: talaj, sarló, *ás*, gabona szakáll, gabona. Kézművesség: *ár*, szíj, kötél, *faék*, fejsze. Társadalom: *árva*, *ár* 'vendégbaráti ajándék', *rész*, *ember*, halott, hím, lánytestvér, vásárol. Szellemi élet: isten, ég, nézni, harag, *hét*, *tíz*, *száz*, ezer. Emberi test, lakás, táplálkozás: *ház*, *eszik*, *vérér*, *in*, sör, bor. Természet: *vizér*, hid, *vizár*. Ligeti L. a magyar nyelv régi iráni kölcsönzéseihez sorolja a *nád*, *bűz*, *nemez*, *szekér*, *kincs*, *hús* szavakat. Megjegyzí, hogy több nyelvtörténeti probléma vár tisztázásra a legrégibb iráni jövevényszavainkkal kapcsolatban.

Az ősiráni nyelvek korát, hozzávetőleg i. e. 800 körül az óiráni kor követte. Az ősiráni kor elején és utolsó szakaszában a finnugorok és az ősirániak érintkezéseit tanúsító kölcsönzések csekélyek voltak. Meglehet, a kutatás hiányosságai és a korszakba sorolás nehézségei is tükröződnek az átvételek csekély számában. Lehetséges azonban, hogy az ősiráni kor utolsó szakaszaiban előállt történeti fejlemények, az óiráni nyelveket beszélő kimmer és szkíta törzsszövetség kialakulásával együttjáró népmozgás idézte elő a finnugorok és az ősirániak kapcsolatának lazulását.

Az ősiráni nyelvekből vett szókincs művelődéstörténeti értékelésekor több dolgot kell szem előtt tartani. Az átvételek az újabb kőkor természeti gazdálkodásától a bronzkorban bekövetkezett gazdálkodásbeli váltásig tartó tág időhatárok között történtek. Az átvételek listája esetleg a jövőben még növelhető, de a kiegészítések sem tükrözhetnék az ősiráni érintkezéseknek a szókincs gyarapodásával járó teljességét. A sok évszázaddal későbbi bolgár-török kölcsönzéseket szintén megrostálta az idő. A XVII. század végén megszűnt hódoltság következményeként, a magyar nyelvben a mintegy 900 oszmán-török szóból napjainkra mindössze 3-4 maradt. Az ősiráni átvételek óta eltelt 3 ezer év alatt a finnugor nyelvek szókészletéből, így a magyarból is, rengeteg ősiráni szó veszett ki. Az újabb kőkor utolsó szakaszától a régészeti adatok a déli érintkezések növekvő horderejére figyelmeztetnek. A súlyosabb tévedések kockáztatása nélkül, az ősiráni kapcsolatokat is a nagyarányú déli érintkezések kategóriájához kell sorolni. Vagyis önmagában az ősiráni kölcsönzött szókincs nem térképezi fel a finnugorság őstörténetének déli vonatkozásait.

Az ősiráni nyelvterületről a Középső-Volga vidékére érkezett telepések, szókincsük és főleg műveltségük jelentős elemeinek elterjesztésével egyidejűen, részt vettek a finnugorok fizikai alkatának és népi kötelékeinek alakításában is. A keleti földközi-tengeri embertani típus elterjedése a bronzkorban, a Középső-Volga és a Nyugat-Urál vidékén, megmaradása az élő népesség, még a zürjének körében is, rámutat arra, hogy az ősiráni nyelvterületről érkező bevándorlók az egész finnugorság, így az őstörténeti magyarság kialakulásában jelentős arányban vettek részt.

A déli bevándorlók fogalma két vonatkozásban kér megvilágítást. A fogalom a bevándorló népcsoportok eredetének színhelyére, és nem feltétlenül arra utal, hogy a finnugorság körében való megjelenésüket közvetlenül megelőzően valamennyi részük a finnugorság földrajzi értelemben vett déli szomszédja volt. Egészen bizonyos, hogy ilyen néprészek is érkeztek. A Volga és Káma vidéki bronzművés-ség nyugat-szibériai kapcsolatait, nevezetesen Omszk és Tomszk vidékének bronziparával, akár az onnan érkezett bevándorlók is létesíthették. A nyugat-szibériai bevándorlók kérdése azonban nem tekinthető lezártnak. Nagy voná-sokban tisztázott, hogy az Irtis és az Ob folyók középső vidékének fémipara ugyanazoknak a déli, elő-ázsiai ösztönzéseknek a hatására alakult ki, amelyek a kelet-európai déli síkság népességére is hatást gyakoroltak. Alapos okunk van annak feltételezésére, hogy a nyugat-szibériai és a kelet-európai síkság népcsoport-jai nemcsak műveltségi, hanem nyelvi, népi, genetikai rokonságban is álltak egymással. E feltevést erősíti az hogy, A. P. Dulzon szerint Nyugat-Szibéria területén iráni nyelvekből magyarázható földrajzi helynevek vannak. A kérdés azonban, hogy e nyelvek történetének melyik szakaszából származnak, nem jutott nyugvópontra.

A finnugor nyelvek ősiráni eredetű szókincse kapcsolatban áll a déli eredetű bevándorlók érkezésével. Ebből nem következik, hogy a bevándorlók valamennyi ágának ősiráni az eredete és nyelve. A füves síkságon az ősirániak a helyben talált jelentős lélekszámú népességgel keveredtek. A népek és nyelvek érintkezésének területén nem rokonságszerű nyelvi kapcsolatok létesültek. Ezek az átfedések, izoglosszák az ősiránin kívül egyéb nyelvjárások elemeit is tartalmazták. A nyelvi affinitás körzeteiből érkeztek bevándorlók a finnugorság körébe.

A vonatkozó szókincsből kiviláglik, a finnugor—ősiráni érintkezések korai szakaszaiban az ősirániak természeti gazdálkodást folytattak. Bizonyosan nem állja meg helyét az az általánosító felfogás, amely a halász-vadász finnugorokat állítja szembe az állattenyésztő-földművelő ősirániakkal. A finnugorok műveltségének szintje különbözött déli szomszédaiétól. A 'megtisztelő ajándék, barátságos fogadtatás, érték' jelentésű *ár* szó átvétele a két népcsoport vendég-barátságon alapuló kapcsolatát jelzi. Az átvett szókincs nem bizonyítéka annak, hogy az ősirániakkal való érintkezéseket megelőzően a finnugorok nem ismerték a természeti gazdálkodás, a társadalmi berendezkedés, a hajlék és a magasabb számrendszer azon elemeit, amelyek az ősiráni kölcsönzések kategóriájában lelhetők fel. A köznapi jelentésmezőben elhelyezkedő szavak átvételéből a finnugor—ősiráni érintkezések rendszeressége következik. Az érintkezési körzetek-ben a kapcsolatokat a kölcsönösen érthető szókincselemek tették lehetővé. Említésre érdemes, hogy ősiráni nyelvtani elem nem került a finnugor nyelvekbe. Az ősirániak nem szüntették meg a finnugor népcsoportok népi-nyelvi önállóságát. Megtörténhetett, hogy a régebben ismertekkel szemben az ősirániak valamilyen új eljárást hoztak magukkal, és terjesztettek el a finnugorok körében. Talán ilyesfajta helyzettel kell magyaráznunk a méz gyűjtésére és a házra vonatkozó szókincsele-

mek elterjedését. Lehetetlen ugyanis, hogy az erdei méhészkedés ősi területén, a Középső-Volga vidékén a finnugorok ne ismerték volna a méz gyűjtését és a méhet. Az ősiráni kölcsönzések minden egyes eleme nem szükségképpen volt meg valamennyi finnugor nyelvben. Ezért az ősiráni kölcsönzéseknek azok az elemei, amelyek a magyarban hiányoznak, nem bizonyos, hogy hiányoztak annak az ugor csoportnak a nyelvjárásaiból is, amelyből az ugor magyarok kiváltak. Történtek átvételek, amelyek a finnugor népcsoportok többségében elterjedtek, de jelentősek a néhány csoportra korlátozódott kölcsönzések is. Mivelhogy az ősiráni eredetű szókincs az évezredek folyamán alaposan megrostálódott, messzemenő következtetések megtételére a megmaradt szókincs abban a tekintetben nem alkalmas, hogy a finnugorok egyes csoportjai eredetileg milyen fogalmi készletet kölcsönöztek.

Az állattenyésztés és a földművelés szókincse ősiráni, s mivel e gazdálkodási ágazatok eredetileg hiányoztak a finnugor műveltségéből, így az ősirániak bizonyosan jelentős szerepet játszottak a termelőgazdálkodás meghonosításában a finnugorok körében. A termelőgazdálkodást csak a kelet-európai síkságról, esetleg a Dél-Urál körzetéből érkezett jövevények terjeszthették el. Az i. e. 2. évezred elején a szarvasmarhatartás, majd valamivel később a lótenyésztés is elterjedt a nyugat-szibériai síkságon. A Déli- és Közép-Urálon átvezető átjárók az állattenyésztő-földműves népek számára nem képeztek leküzdhetetlen akadályokat. Így Nyugat-Szibériából is érkeztek állattenyésztők és földművesek. A Középső-Volga vidéke azonban természeti akadályt képező határ nélkül érintkezett a délorosz sztyeppel és népeivel.

A szarvasmarha, ló, kecske és juh tenyésztése a Dél-Urál körzetében, a Gyoma folyó mentén, a Davlekanovo község határában feltárt, az újabb kőkor kései szakaszából származó településen adatolt. Az europid-indiánoid küllemű lakosság északi érintkezéseit a Középső-Volga és a Káma vidékén jellemző agyagedények tanúsítják. Az i. e. 3. évezred utolsó harmadából származó település lakosainak nyelve és etnikuma ismeretlen. Nem szükségképpen kell ősirániakat gyanítanunk. Temetkezési szertartása, embertani alkata, műveltségének elemei a Dél-Kaspi vidékével mutat rokonságot. Van azonban olyan nézet is, amely ezt az europid-indiánoid, magas arcú és nagy orrú típust az ősuráliakhoz sorolja. E nézet szerint a differenciálatlan ősuráli típus az europid nagyrasz egyik változata. Kelet-Ázsiától a Volga vidékéig terjedt el, illetve fordult elő. A vázolt embertani és etnikai probléma rendezésének feltételei ez idő szerint nem értek meg.

Korai lenne állást foglalni abban a kérdésben is, hogy a Dél-Urál késő újkőkori lakosaitól átterjedt-e az állattartás a finnugorokhoz. A két népcsoport kapcsolatainak ismeretében nem alaptalan a feltevés, hogy az ősirániaktól átvett termelőgazdálkodást megelőzően egyes finnugor csoportok szerezhettek tapasztalatokat a háziállattartásban.

A termelőgazdálkodás ősiráni eredetű fogalomkészletéből a magyarban az állattenyésztésre vonatkozó szavak vannak meg, a földműveléssel kapcsolatosak hiányoznak. E helyzetnek több oka lehet. Az V—IX. század folyamán a délorosz

sztyeppen a magyar műveltséget hatalmas török hatás érte, földművelésre vonatkozó értékes szókincsünk e hatás eredménye. Ezzel egyidőben — és később is — folyamatos szláv érintkezések eredményeként szláv eredetű földművelő fogalomkészlet került nyelvünkbe. Így, ha voltak is ősirániból kölcsönzött, földműveléssel kapcsolatos szavak a magyarban, ezeket az idő kirostálta. Az állattenyésztésre vonatkozó ősiráni eredetű szókészletet azonban nem érte ez a sors, holott a török hatás rányomta bélyegét a magyar állattartó kultúra történetére. Mégis, az ősiráni érintkezések korából származó állattenyésztési szókincs, legalábbis annak része, megrögződött a magyar művelődésben. Magyarázatként egy másik ok kerül előtérbe: az az ugor csoport, amelyikből az ugor magyarok elkülönültek, nem ismerte meg a földművelést. Így a magyar ősműveltségben a termelőágazatok közül eredetileg az állattartás a jellemző, a földművelés viszonylag kései réteg benne. A művelődési ismeretek gyarapodását vizsgálva, az ennyire kategorikus csoportosítás indokait szemügyre kell vennünk.

Az állattenyésztés eredeti, nagy jelentősége ősműveltségünkben a lótarásra vonatkozó gazdag fogalomkészletből is kiviláglik: *ló*, *lófi* 'csikó', *nyereg*, *fék* és — esetleg — *kétfű*, *harmadfű* *ló* 'két-, hároméves ló'. A lótarásra vonatkozó fogalomkészlet, az *ostort* kivéve, nem ősiráni kölcsönzés. Ligeti Lajosnak az a véleménye, hogy *ló* és *nyereg* szavunk valamilyen régi török nyelvből került a magyarba. A vélemény több szempontból alátámasztásra szorul. A régi törökök az i. e. 2. évezred első felében feltételezett őshazájuk tájain, az Altaj hegység környékén éltek. Amellett éppen hogy ismerkedtek a lótarással. Arra gondolhatunk, hogy az ugor egység végén, az i. e. VII. század táján egy sajátos rendeltetésű ló és szerszámozása terjedt át az ősugorokhoz a régi törököktől. Ligeti L. fejtegetéseiben *ló* szavunk jelentésbeli párhuzamai 'málhás lovat', 'postalovat' jelennek.

A ló már a legkorábbi időkben bebizonyította kiváló alkalmasságát a nagy távolságok leküzdésére. Így elméletileg alátámasztható lenne az andronovóiak kiemelkedő jelentősége a ló elterjesztésében nemcsak Szibériában, hanem az Uráltól nyugatra fekvő területen is. Az elképzelés mellett több érv és ellenérv sorakoztatható fel. Az obi-ugorok műveltségének déli eredetű elemeiben andronovói hagyományok élnek. Felmerülhet a gondolat, hogy az obi-ugorok műveltségében az andronovói vonások forrását az ősugor együttélés korában kell keresnünk. E szerint az andronovói műveltség erős hatása egykor az egész ősugorságra, tehát az ugor magyarság közvetlen elődeire is jellemző lett volna. E lehetőséget erősítené a feltevés, hogy a honfoglalás kori magyar embertani alkat erős rokonságot mutat az andronovói, még differenciálatlan europid alkattal. A honfoglaló magyar temetkezésekre jellemző a feltorzott ló végtagjainak sírba helyezése. E szokás első jelét az andronovóiak Cseljabinszk környéki csoportjának egyetlen temetkezésében vélük felismerni. Itt azonban a lóvégtagokat nem a sírba, hanem mellé helyezték, s ez nem bizonyosan fogható fel a kérdéses szertartás tartozékaként. A Középső-Irtis és Ob vidéki bronzipari műhelyek gyártmányai az

Uráltól nyugatra fekvő körzetekben megjelentek. Nevezetesen a Káma középső szakaszán, az egykori Turbino falu (jelenleg Perm város) területén és az Oka torkolatánál fekvő szejmai temetőben talált fémtárgyak között réz és ón ötvözetéből készült bronztárgyak kerültek elő. Az előbbi helyen talált 84 fémtárgy közül 17 (20,23%), az utóbbi helyen talált 62 fémtárgyból 22 (35,48%) készült réz-ón ötvözetből. Az eddigi megállapítások szerint réz és ón ötvözetéből az Uráltól keletre készültek bronztárgyak, a szejma-turbinói típusú gyártmányok készítéséhez szükséges öntőminták az Uráltól nyugatra is kerültek elő. Ha pedig az andronovóiak egy részét őssugoroknak tételeznénk fel, akkor Nyugat-Szibériából érkező és az Uráltól nyugatra terjeszkedő őssugor csoportokat képzelhetnénk el.

A feltevések elbírálásakor tekintettel kell lennünk általában a régészeti műveltségek, így az andronovói műveltség esetében is a hordozók népi személyazonosságára meghatározásakor fennforgó nyitott és problematikus kérdésekre. Kialakulásában az ősirániak keleti ágai meghatározók voltak, körükben a harci kocsik és hajtók kultusza élt. Ez pedig, az írásos emlékek alapján, az iráni népek társadalmi berendezkedéséből és kultuszából ismert. Meglehet, a szibériai földrajzi nevek iráni rétege tőlük ered. Az andronovói műveltség Észak-Kazahsztán és Dél-Szibéria óriási területén, egymástól sok ezer kilométer távolságra fekvő körzetekben honosodott meg. Az eredeti andronovói körzetekből a műveltség az Uráltól a Jenyiszejig terjedő területen sok népcsoportra terjedt át. Ez idő szerint elterjedésének keleti határaként a Jenyiszej középső folyása ismert. Az obi-ugorság egyes csoportjainak műveltségében andronovói eredetűnek vélt vonások nem perdöntőek arra nézve, hogy az andronovói műveltség Cseljabinszk környéki csoportjában a még osztatlan őssugorságot kell látnunk. Így az sem bizonyított, hogy a szibériai műhelyek bronzgyártmányait őssugorok terjesztették el az Uráltól nyugatra. A honfoglalás kori magyar műveltséget és embertani jelleget csaknem három évezrednyi, a dolgokat gyökeresen megváltoztató fejlődés választja el az andronovói kortól. A honfoglalók műveltsége fejlett és sokrétű volt, az obi-ugorok elszigetelődtek, műveltségük megkövült. Élő műveltségük időben távoli előzményeinek kimutatása problematikus, abban több eredetű hagyomány él, egyes elemeit nyugat-szibériai régészeti műveltségek felől kísérli magyarázni a kutatás. Honfoglalóink esetében ez nem járható út. A ló tenyésztésével párhuzamosan megjelent kultusza és feltorzása temetkezések alkalmából. Ezek a kultikus nyomok feltűntek a bronzkori andronovóiak körében is. A lóvétagok előfordulásai temetkezésekben és sírok közelében Kelet-Európa területén is ismertek, a Dontól a Dnyeperig. A népeknek széles körében és korban ennyire elterjedt jelenség nem genetikai kapcsolat az andronovóiak és a honfoglalók között. Maga az adat is csekély, mert egyetlen andronovói sír közelében, nem pedig sírban figyelték meg a lóvétagcsontokat. Az andronovóiak embertani alkata differenciálatlan, a honfoglalókéét pedig a morfológiai differenciáltság jellemzi. Így a két népesség etnogenetikai vonalba állítása nem meggyőző.

Az andronovói műveltség nyugatról a gerendavázas műveltséggel határos, amely a kelet-európai sikszágon terjedt el. Ez az utóbbi is sok helyi csoportra tagolódott. Értethető módon a két műveltséget érintkezésük sávjában közös vonások rokonítják. Az andronovói és a gerendavázas műveltségeket rokonító vonások azonban olymértékben átfogóak, hogy magyarázatukat a két műveltség közös forrásában kell keresnünk.

A magyar lótarítás fogalmi készletéből *ostor* szavunk ősiráni eredete feltételezett. A 'csikó' jelentésű, ősiráni eredetű szó csak a finnben van meg. De rekonstruált finnugor kori alakjából következik a gyanú, hogy a magyar lótarítás kezdeteitől nem vonatkoztatható el.

A ló-domesztikáció és -tenyésztés legkorábbi adatai a Dnyeper középső vidékéről ismertek, a lótarítás innen terjedt szét. Ez ideig az adatolt, hogy Nyugat-Szibériába a már domesztikált ló került. Ugyanez vonatkozik a Középső-Volga vidékére is. *Ló* szavunk eredetének kérdése továbbra is nyitott. A házasított ló került a magyarság elődeihez. A kérdés: a lótarításunk szókincse nem eredetien magyar alkotású, az ugorokhoz átkerült szavakból áll? Különleges helye van *kengyel* szavunknak, a lovaglás e fontos kelléke nevének, amely az ősmagyar nyelv saját szóalkotása. Ez egyben azt a gyanút kelti, hogy az őssugor csoportok közül az ugor magyarok közvetlen elődei körében szilárdultak meg leginkább a lótarítás fogásai. A *tehén*, *tej*, *fej*, továbbá az ugyancsak ismeretlennek minősített — mégis meglehetősen, belső képzésű — *juh* szavunkkal együttesen az állattenyésztés elsőbbségéről tanúskodik ősműveltségünkben.

Az elsőbbség azonban nem kizárólagosság. A feltehetően ugyancsak belső keletkezésű *köles* és az ismeretlen eredetű *szánt*, valamint az ősspermiből jött *kenyér* szavaink a földművelés elemi fokon való ismeretét tanúsítják. A köles a finnugor lakóhelyeken vadon nem tenyészett, házasított alakban jelent ott meg. *Kenyér* szavunk eredetileg örölt magvakból készített pépes ételt jelentett, *szánt* szavunk pedig az ásóbotos talajművelésre vonatkozhatott. A *búza* és az *árpa* szavak sokkal későbbi török jövevények a magyarban. Ezek az alapvető élelemnövények az i. e. 2. évezred folyamán elterjedtek a Volga—Káma vidékén. De bárhova is tételezzük fel annak az őssugor népnek a lakóhelyeit, amelyikből az ugor magyarság kivált, az alapvető gabonanövények és termesztésük megismerését el nem kerülhették. Hacsak nem helyezkedünk arra a képtelen álláspontra, hogy az őssugorok szubarktikus körzetben éltek.

Az őssugorok életmódja

A déli eredetű bevándorlók és az őslakos finnugorok különállásából következő ellentétek és ellenségeskedések fokozatosan elültek. A műveltségi, nyelvi és szervezeti közeledés lépett előtérbe az i. e. 2. évezred utolsó harmadában. Az exogámia intézménye a közeledés és az egybeolvadás útját egyengette. A

finnugorság népi állománya gyarapodott, nyelvei és csoportjainak műveltsége új elemekkel gazdagodott. Egyes finnugor népcsoportok műveltségében lényeges átalakulás következett be a termelőgazdálkodás javára. A jövevények nyomására a korábbi lakókörzeteiből kiszorult finnugor eredetű néprészek nemcsak visszatértek korábbi földjeikre, hanem kiterjesztették lakóterületeiket. Meglehet, az Urál folyóig tolták ki lakóterületeik határát. A Bjelaja menti és a délebbi bronzkori népcsoportok rendszeresen érintkeztek egyfelől a nyugat-szibériai, másfelől a kelet-európai síkságon élő népekkel. A déli körzetekbe került finnugor néprészek életmódja, műveltsége és kapcsolatai lényegesen megváltoztak. A ligetes sztyepp és a sztyepp nem voltak merőben újdonságok a déli övezetbe ereszkedett finnugorok számára. A Volga keleti partvidékén, a mai Baskíria középső területén nagy kiterjedésű ligetes sztyepp és sztyepp van.

Abban, hogy a finnugorok a maguk egészében etnikailag felülkerekedtek a bevándorlókon, bizonyosan az játszott közre, hogy nem egyszerre, hanem hosszú időn át, több hullámban érkeztek. Így elegendő idő állt rendelkezésre az egyes bevándorló csoportok etnikai kötelékeinek átformálására, beolvasztásukra.

Az i. e. 2. évezred közepétől az 1. évezred elejéig tartó korban a Volga középső folyásának vidéke és a Dél-Urál közti területen rokon műveltségek léteztek. Ezekben kifejlődött a bronzipar, meghonosodtak a termelőgazdálkodás elemei, egyesekben pedig a zsákmányoló gazdálkodáshoz viszonyítva felülkerekedtek. A Volga középső szakaszán, a Káma, Bjeleja, Vjatka és Vetluga folyók medencéinek jelentős részén a kazanyi műveltség élt. Nyugatabbra a Volga mentén, az Oka és a Kljazma völgyében a pozdnyakovói műveltség helyezkedett el. Az Oka folyó alsó szakaszán a csirkovo-szejmai műveltség alakult ki. A már korábban említett és a délibb területekre kiterjedő műveltségek sorában nagyon jelentős volt az abasevói. Ez a Volga csuvas köztársaságbeli szakaszától a Don és az Urál folyók völgyéig terjeszkedett. Egyébként valamennyi műveltség elhatárolásának és időrendjének kérdéseiben megoszlanak a vélemények. Az álláspontok még abban sem jutottak nyugvópontra, milyen végleges névvel regisztrálják az egymástól apró részletekben elkülönülő műveltségeket. A vélemények abban egyeznek, hogy e műveltségek a helyi előzmények és a délről érkezett hatások szintéziséből jöttek létre. Időrendjük nagyjából az i. e. 2. évezred derekától, utolsó harmadától az i. e. 1. évezred első negyedéig terjedt. És valamennyiük tetten érhető a kora vaskori ananyinói műveltség genezisében.

A műveltségek hordozóinak embertani alkata hasonló. Az eredeti, kelet-európai europid alapréteget a déli jövevények erősítették és színezték. Új elemként jelentek meg a keleti földközi-tengeri típus képviselői; a permi zürjének körében ma is jelentős arányban kimutatható hatásuk. A szakirodalom egyik részében mongolo-idnak, másik részében az europid északi típusa sajátosságának minősített enyhe laposarcúság elvéte fordul elő a történeti embertani leletekben. A fontos embertani adatok messzemenő általánosításokra — sajnos — nem adnak módot. A

leletek csekély száma határt szab a műveltségek összes népességére kivetített következtetések számára.

A műveltségek elkülönülése, az embertani adatok és a nyelvtörténeti fejlemények az őstörténeti népalakulás eseményeire irányítják a figyelmet. A finnugor alapnyelvből az ugor, a finn-permi, az utóbbiból pedig a volgai-finn és a permi alapnyelvek váltak ki. Ezek a nyelvtörténeti események a tárgyalt korban következtek be.

A különböző természetű adatok összességükben sem vetítik elénk az etnogenetikai folyamatokat. Az derül ki, hogy a műveltségi és nyelvi szétválás, továbbá az embertani változások jelzik a népállomány változásait, régi kötelékek megszűnését, az újak kialakulását. Az egyes műveltségeket megkülönböztető vonások nagy területen élő lakosságot kapcsolnak össze. A megkülönböztető jegyek a társadalmi és etnikus kötelékek kategóriájába tartoznak: összekapcsolnak és szétválasztottak. A kialakult új műveltségek emlékei nem fedik fel hordozóik etnikumát. Az eltűnt és élő finnugor népektől a bronzkori műveltségekhez elvezető nyomokat elmosta az idő.

Az i. e. 2. évezred közepétől a helyi bronzipar bizonyítékai: Logovoj Borok III. lelőhelyen, Rutkinszkaja mellett öntőtégelyeket, Podborina-Serbinszkaja közelében települések egész sorában fémes és öntési salakot találtak. A Panfilovszkaja falu közelében feltárt településen egy agyagedény falát vastagon borítja vassalakréteg. A vas elterjedését ez nem bizonyítja: az i. e. 2. évezredben egész Kelet-Európában kísérleteztek vas kinyerésével. Egy ilyen próbálkozás emléke maradt ránk a szóban forgó településen. Rangos ipari körzetek alakultak ki Kazany, Szejma (Gorkij város mellett), Turbino (Perm város területe), a Dél-Urálban Balanbas vidékén. Az ismert turbinói bronzoknak mintegy egynegyede, a szejmaiaknak mintegy egyharmada ón-réz ötvözetből és a nyugat-szibériai műhelyeket idéző öntőformákban készült. A nyugat-szibériai fejlett bronzipar korát az i. e. XVIII—XVII., illetve XIV—XII. századra helyezik. A későbbi időpontot támogatja a szejma-turbinói bronzok datálása is. Az i. e. XI—VIII. század folyamán a Minuszinski-medencében honos karaszuki műveltségre jellemző bronztárgyak jelentek meg a Volga—Káma vidékén.

A Volga—Káma vidéki bronzipar formakincsét a nyugat-szibériaiakkal rokonító vonások ellenére, a feltevés, hogy a Nyugat-Szibériából érkező bevándorlók honosították meg a közös vonásokat a Volga—Káma vidékén, nem hozható nyugvópontra. Valószínűbb az a feltevés, hogy a Volga—Káma vidéki bronzok egy csoportját a nyugat-szibériai bronzokkal rokonító vonásokat részint a távolsági kereskedelmi érintkezések, részint a közös, déli eredetű alaprégteg magyarázzák.

A szejma-turbinói és a nyugat-szibériai kapcsolatok egyik példáját az ezüst lándzsacsúcsok képviselik Turbinóból. Uszty-Kamenogorszk közelében lévő ezüstlelőhelyekről szerzett nyersanyagból és nyugat-szibériai öntőminták felhasználásával készültek ezek a fegyverek. A szejma-turbinói nefrit (jade) ékszerek is a keleti érintkezések jelei. A nefrit megmunkálása nehéz, hosszú hagyomány

hiányában nehezen képzelhető el. A nefrit ékszerek gyártása Kínában őshonos. A Bajkál vidékén és az Urálban vannak nefritlelőhelyek, de egyik területen sem alakultak ki nefritfeldolgozó műhelyek. Így a szejma-turbinói nefrittárgyak hosszú közvetítőlánc kalandos útján kerültek az Urál nyugati felére. A szejma-turbinói és a szamusz-rosztovkai kések egy csoportjára az jellemző, hogy markolatukat teljes alakban ábrázolt állatok díszítik. Feltételezik, hogy kőszáli vadjuhokat és mongol jellegű lovakat ábrázolnak. Az ún. állatstílusnak különböző változatai vannak, és óriási területen terjedtek el. A teljes alakban ábrázolt állatok bronzkori stílusának kialakulását az i. e. 2. évezred közepére tételezik fel. A ferganai Hak környékén talált kincslelet egyik darabján tehénfejést, a Tepe Gimarból származó tű fején szántást ábrázoló jelenetek vannak. Ezek tehát nem egyszerűen állatábrázolások, hanem a termelőgazdálkodással kapcsolatos funkciók művészi-kultikus kifejezései, emberek és állatok együttesének ábrázolásai. Egy nyugat-szibériai bronzkés markolatát lóbefogás jelene díszíti: ember és állat együttesét ábrázolja. A szejma-turbinói körből ember és állat együttes ábrázolása hiányzik. A szakirodalom mégis határozottan nyilatkozik abban az értelemben, hogy a délen kialakult ember- és állatalakos stílus a Volga—Káma vidéki és a nyugat-szibériai állatábrázolások előzménye.

Az előkelő, nagy műhelyek mellett számtalan kis műhely bocsátott ki bronzeszközöket és ékszereket. A folyók menti településhálózat lehetővé tette a gyártmányok nagyarányú kereskedelmi forgalmát. Bronzból készültek a lándzsacsúcsok, tokos és köpűs balták, rövid kardok, török, kések, harci fokosok, szalufejszék, árák, fűrészek, kapcsok, kaparók, ivócsészék, sarlók, ékszerek, lovat és juhot ábrázoló szobrocskák.

Az ugor alapnyelvi *vas* szavunk eredetileg rezet vagy ezüstöt jelenthetett. A turbinói ipari körzetben ezüsből készültek lándzsacsúcsok és ékszerek. A rézből készült ékszereket vékony ezüstlemezbe burkolták. A finnugor népek körében az ezüstöt vallásos tisztelet övezte. A közösségek különösen tiszteletben álló vezetőit illették meg az ezüst díszfegyverek, amelyek hatalmi jelképek voltak.

A fejlődés nagy eredményeivel együtt éltek archaikus hagyományok és ipari készítmények. Meglehet, hogy bizonyos rendeltetésű nyílcsúcsok, pengék, kaparók készítésekor célszerűbb volt a fémeknél kézenfekvőbb, ősi nyersanyagokhoz való ragaszkodás. Az is meglehet, hogy a vallási hiedelmek, szertartások gyakorlása előírta az archaikus nyersanyagból készített eszközök használatát. A Volga—Káma vidék iparában a kőeszközök készítésének hagyománya nagyon sokáig, a korai vaskor századaiban is élt. Ez azonban nem a visszamaradottság példa nélkül álló jele. Kelet-Európában és Szibériában számtalan példa mutatja, hogy a magasan fejlett fémművesség ellenére is éltek a kőtechnika készítményei. A Volga—Káma vidéke a bronzkor folyamán sem tartozott a leghaladottabb műveltségi körzetekhez. A déli, fejlett műveltségek területei és az északi erdővidék műveltségei közti kapcsolatok létesülésében fontos láncszem volt. Ezt nemcsak kitűnő folyórendszerének köszönhetette, hanem annak is, hogy a déli síkság sztyeppje a

kunguri és a közép-baskíriai területen meredeken északnak tartva, mélyen beékelődik az erdőségekbe. A területnek ez a természetföldrajzi sajátossága enyhítette az erdő és a sztyepp ellentétét. A két természetföldrajzi övezet egymásba ékelődése egyet jelentett a két övezetre jellemző életforma és gazdálkodás találkozásával, valamint egymásba ékelődésével.

Engels elméleti munkásságában felismerte, hogy az őstörténelemben a korszakos változások új gazdasági tevékenység kialakulásával és elterjedésével állnak összefüggésben. Ő azonban még úgy látta, hogy az állattenyésztés kialakulása indította el az első jelentős változást. Ezt — és nagyon sokára — követte a földművelés, amely már együtt járt az ipar és a kereskedelem elkülönülésével. E fejlemények együttesen a civilizáltság korszakát nyitották meg, míg az állattenyésztés a barbárság fokán tartotta még a népeket. A tudomány új eredményei hatálytalanították a régi keletű elképzeléseket a progresszív gazdálkodási ágazatok kialakulásának idő- és sorrendiségéről. Az eredmények részleteikben korántsem véglegesek. Az azonban kitűnik, hogy a termelőgazdálkodás két ágazata szinte egyszerre alakult ki, és együttesen kezdett terjedni. A termelőgazdálkodás kialakulásának egyes gócai között eredendően voltak különbségek a két ágazat egymáshoz viszonyított arányának tekintetében. Voltak gócok, ahol határozottabban az állattenyésztés, illetve a földművelés jelei. A termelőgazdálkodás terjedésének menetében a különbségek erősödtek. A korai civilizáció központjai a Közel-Keleten alakultak ki az i. e. 7. évezredben. A földművelés, az ipar és a kereskedelem, a legrégebbi urbanizáció nagyon lassan, az időszámításunk előtti évezredek folyamán átalakították az őstörténeti Kelet-Európát. A civilizáció közel-keleti központjai még egy lényeges vonatkozásban indítottak útnak változást. A vallási-szellemi életben a földműveléssel és állattenyésztéssel összefüggésben felvirágozott a termékenységi kultusz, az anyagi termelés funkciójából kiváltak a papok és a közösségi élet irányítói. Szibéria és Kelet-Európa művészetében a bronzkortól elterjedt a ragadozó szárnyas alakja, majd a kora vaskortól az állatküzdelem-jelenet, amelyben központi szerepet a szárnyas ragadozó játszik. Irak területén, Zawi Chemi település környékén, az i. e. 9. évezredből származó szentélyben ragadozó madarak szárnycsontjait és kecskekoponyákat tártak fel. Az anatóliai Çatal Hüyükben szentélyek falain a temetkezési és a termékenységi kultusz attribútumaihoz tartoztak a szárnyas ragadozók, illetőleg a ragadozó madárnak öltözött papok. Hasonlóképpen Mezopotámiában is jelentős szerepet játszottak a kultikus szárnyas ragadozók. A Közel-Kelet civilizációs központjaiból útnak indult természeti képzetek, hiedelmek és kultikus ábrázolások befolyásuk alá vonták az eurázsiai kontinens óriási részein élő legkülönbözőbb népeket.

Az átalakulás árnyalatai gazdagabbak, a részletek kiismerhetetlenebbek, mint azt a múlt század nyolcvanas éveiben Marx és Engels feltételezhették. De elméleti alapvetésük lényegét illetően nem tévedtek; a gazdálkodásban bekövetkezett változások átalakították az emberiség őstörténetét.

Marx és Engels koruk tudományos meggyőződéséhez híven úgy gondolták, hogy az emberiség őstörténetében három gazdálkodási rendszer lépcsőfokait kellett végigjárni: a természeti-zsákmányoló gazdálkodást, az állattenyésztést és végül a földművelést. A fejlődésnek e hármas tagolódású skémáját a magyar őstörténetre is alkalmazta a tudomány. Eljárásában nem kellett a marxista történelemelmélet-hez folyamodnia, mert az elképzelés történelemszemlélettől függetlenül uralkodott. Az már speciálisan magyar őstörténeti felfogás volt, hogy a magyar történelemben csak nagyon későn, a honfoglalás után lépett be a földművelés. Marxista történetírásunk pedig úgy vélekedett, hogy a magyaroknál magasabb műveltségű szlávok hatására következett be a földművelésre való áttérés. A magyar őstörténet vonatkozásában mindkét nézet megdőlt.

Bevezető megjegyzések

A történettudomány attól az időtől tudja adatolni a magyar népet, amikor az írásos kútfők először emlékeznek meg hitelesen létezéséről. A magyar történelem első hiteles írott forrásai a X. század első felében keletkeztek. Ezekben az arab, perzsa és bizánci görög nyelven készült művekben a magyarok történelmére vonatkozó feljegyzések, részben, a IX. század hetvenes—nyolcvanas éveinek eseményeit ismertetik. Kristó Gy. úgy következtet, hogy az e kútfőkben szereplő események előzményei mintegy ötven évvel korábbiak, a 830-as években történhettek. A későbbiekben megkísérlem igazolni, hogy Kristó Gy. feltevését bővíthetjük úgy, hogy a IX. század első évtizedének fordulója az az időpont, ameddig a magyarok eseményei még több-kevesebb valószínűséggel kinyomozhatók.

Ámde a magyar nyelv vizsgálata az írott forrásoknál 1200-1300 évvel korábbra, az i. e. VIII—V. század közti időre valószínűsíti a magyar nyelv és nép kiválását az uráli nyelvcsalád ugor ágából. Kristó Gy. kritikailag átrostálta azokat a feltételezetteen magyarokra vonatkozó kútfőemléteket, amelyek némi fényt vethetnének a magyar történelem ismeretlenségbe vesző századaira. Ilyen említések azonban nincsenek. Rendelkezik-e a történettudomány eszközökkel, amelyekkel hitelesíteni képes a magyar nép létezését azokban az évszázadokban, amelyek magyarjairól a kútfők hallgatnak? Kristó Gy. e kérdésre válaszolva joggal állapítja meg, feltűnő, ha Kelet-Európának nem félreeső zugában élő népről, csaknem másfél évezreden át, semmiféle írásos híradás nem történt. Megjegyzem, hacsak nem más nevet viseltek a magyarok, vagy hatalmasabb politikai szervezet alá nem tartoztak, és annak a nevet viselték — a kor szabályainak megfelelően. Vannak példák arra is, hogy a népek belső okokból maguk változtatnak nevet. Márpedig a hitelesen magyar eseményeket tárgyaló kútfőkből arról értesülünk, hogy a magyar nép viselt más nevet is, és tartozott jelentős politikai szervezet fennhatósága alá.

Kézai Simon, középkori történetírónk a pályatársak közül a legbővebb terjedelemben jegyezte le azt a hagyományt, amelyben a magyar nép ad hírt vélt eredetéről, annak körülményeiről és színhelyéről. Népünk eredetmítoszát a Hunor és Magyar monda tartalmazza. Anonymus és a magyar ősgesta célzásokat tesz a magyar nép eredetmondájára és születésének helyére. Az első, nem magyar

szerzőktől származó, magyarokra vonatkozó hiteles említések a délorosz sztyeppen, a kazárok, bolgárok és alánok, továbbá keleti szlávok szomszédságában tudják a magyarokat. A Hunor és Magyar monda ugyancsak a sztyeppen tudja a magyar őshazát, bolgár-törökökkel és alánokkal rokonítja a magyar népet, magyar vitézeknek alán és bolgár-török asszonyokkal kötött házasságából eredezteti a magyar népet. A monda, már e családi kötelékek létesítését megelőzően, a bibliai időktől a sztyeppen, Szkítiában találja a magyarok őseit, mondai szkita királytól eredezteti a magyarok atyját, Ménrótot. Anonymus más hagyományforrásból merített, melyben Mágog a magyarok őse és névadója a népnek, a magyarokat jófajta szkita népnek tartja. A XI. század második felében keletkezett ősgesta a kunok és a besenyők országán vezeti a népet a Kárpátok övezte földre. Az eredethagyományok eltérései ellenére, Szkitia tűnik fel a magyarok őshazájaként, a sztyepp népei állnak rokonságban a magyarokkal. A magyarokat a sztyeppen hosszan tartó, nagy erejű hatás érte, a sztyeppen talált állapotokkal összhangban alakított eredetmitoszt ismerjük. Úgy tűnik tehát, a Hunor és Magyar monda igazolja Kristó Gy. véleményét, amely szerint a IX. század első harmadával korábban nem eshet szó a magyarság etnikai, nyelvi, politikai és kulturális egységéről, vagyis magyar népről. Horváth János, veszprémi kanonok, történétíró, 1817-ben, a századforduló táján Pauler Gy., a későbbiekben pedig mások ütköztek a Kristó Gy. következtetésében rejlő problémába. Régi keletű a gond, hogy a történettudomány milyen mértékben építhet a társtudományok eredményeire. A szkepticizmus nem ok nélküli, például a régészet etnikai következtetései a magyar őstörténetben ingatagok, a régészek az emlékek ugyanazon adott csoportját a legkülönbözőbb népek hagyatékának állítják be. Más azonban a helyzet a nyelvtörténet vonatkozásában. A nyelvtörténeti kutatások nemzeti anyagból indulnak ki, annak a fogalomkészletnek a sorsát követik időben visszafelé, amely részt vett a népi létezés számmon tartó regék, mondák teremtésében. A nyelv a legkorábbi időktől kezdve részt vett a népi identitás alakításában.

Pauler Gy. ráismert egy útra, amely kivezethet abból a problémából, amivel Kristó Gy. szembe találta magát. Pauler Gy. elfogadta Budenz J. és Hunfalvy P. álláspontját a magyarság finnugor eredetéről, és feltételezte a magyarok IX. század első harmadánál korábbi létezését, bár néhány történeti szómagyarázatot fantasztikusnak ítélt. Pauler Gy. véleménye azért tanulságos, mert az elsők között volt, akik sikraszálltak a baskir—magyar azonosság mellett, és azt tartotta, hogy a baskíriai magyarok 830 tájt vándoroltak a sztyeppre. Kristó Gy. osztja Pauler Gyulának ezt a véleményét. A magyar nép kialakulásának időpontját tekintve, Boba Imrének is az a véleménye, hogy a 830 körüli évek jöhetnek számításba. Kristó Gy. és Boba I. fejtegetéseit figyelemmel követve kiderül, hogy szkepticizmusuk nem leküzdhetetlen. Kristó Gy. arról ír, hogy a 830 előtti magyarság már hosszú ideje élt Baskíriában, Magna Hungariában, onnan vándorolt a sztyeppre, és ennek a korábbi magyar történelemnek a tanulmányozása külön stúdium tárgya. Boba I. pedig azt fejtegeti, hogy a 830 előtti magyarság az Oka vidékén élt. Igaz, az

Oka vidéki népet a későbbi magyar nép ugor elemének tartja. Szándékuk ellenére a jeles történészek ezzel a véleményükkel a magyarság IX. század előtti létezését valószínűsítik. Már Zichy I., újabban pedig Györffy Gy. és Szűcs J. következtettek arra, hogy egy immanens közösségi tudattal rendelkező magyarság érkezett a sztyeppre, talán már a VI. században. A *Megyer*, *Nyék* törzsnevek és a *magyar* népnév finnugor eredetükkel hívják fel a figyelmet a sztyeppre vándorolt magyarság szerveztségére. A Hunor és Magyar monda néhány eleme: a népet vezérlő szarvas, az *Eneth* név, az exogámia, a vadászó életmód — egy ősi monda váza, amelyre ráépült a sztyeppi környezetben formálódott tartalom. Népi, nyelvi és kulturális egységet nélkülöző nép a sztyeppen, annyi hatalmas nép eltűnésének színhelyén, nyomtalanul olvadt volna be más népekbe. — A nyelvtörténet révén a magyar nép pusztja létezésénél többet alig tudunk. Történelmére nézve feltevéseknél többel nemigen rendelkezünk, így aztán Kristó Gy. és Boba I. kételyei számára bőven marad hely.

Nézőpont függvénye, hogy az őshazakutatást fontosnak tartjuk-e. A honfoglaló magyarság műveltségének és politikai szervezetének szemszögéből nézve, élő aktualitás a magyar nép születési helyének ügye. A honfoglalás és az államalapítás művében a legtávolabbi előzmények bélyege érhető tetten. A napi politika fogalomtárában gyakran történik hivatkozás a több ezer éves magyarságra, a keleti magyarságra. A magyar őstörténetnek nincs lehetősége a napi aktualitásoktól való elhatárolódásra, és nem is lenne helyes, ha arra törekedne. Felismerte ezt az összefüggést Pauler Gy. is, aki azt tartotta, hogy a baskír és a magyar egy nemzet volt, de ezt csak a törzsökös magyar ismerheti fel, nem olyan, aki talán Magyarországon született és magyarul is beszél, hanem olyan legyen, akiben megvan az igazi magyar természet, igazi magyar érzés, s így a magyar folklór nyilvánulását a baskírban megtalálja, felismerje. — Kit tekintünk tehát törzsökös magyarnak? Aki felismeri a magyar—baskír azonosságot? — Hatalmas mennyiségű tanulmány és könyv született annak tisztázása érdekében, ami voltaképpen misztifikáció. A magyar néperedetről kialakított mítosz, a maga korlátai között, élesztette a szellemi ellenszegülést a fasiszta német szellemi és politikai agresszióval szemben, amely nyíltan épített a faji fölény elméletére. És ez az elmélet nem csekély mértékig az őstörténetből merítette érveit. A küzdelem kimenetelét nem a keleti magyarság szupremációjára épülő eszmeifuttatások határozták meg. Ez már csak azért sem volt lehetséges, mert ami tudománytalan volt a fasiszta Németországban, a konzervatív Magyarországon sem lehetett igaz tudomány. Mélyen sajnálatos, hogy a német fasizmus hazai szálláskészítőinek szócsövében, az *Egyedül vagyunk*-ban a magyar őstörténet és régészetének művelői megjelentek írásaikkal, nyilatkozataikkal.

Dzsajhani, horászáni tudós államférfi 920 táján összefoglaló néprajzi, történeti, földrajzi művet írt a Kaszpitól keletre és nyugatra élő népekről. Értékes művében a 870-es évekre visszamenőleg vett fel adatokat, így a magyarokról szóló tudósítása részben ezekre az évekre megy vissza. A gazdag és művelt közel-keleti és közép-ázsiai országokat előzőnlő arabok kezére roppant nagy értékű tudományos irodalom került. Ez az irodalom fontos ismereteket közölt a művelt keleti országoktól északra és nyugatra elterülő vidékek népeiről. A közel-keleti és a közép-ázsiai népek ugyanis ősidőktől rendszeres kereskedelmi és szellemi érintkezésben álltak Szibéria és Kelet-Európa népeivel. A Szaszanida-kori sziklafeliratokban is megemlékeznek ezekről a területekről. A mongol-tatár inváziót megelőző időben az arab írók lelkesedéssel nyilatkoznak a közép-ázsiai városokban talált gazdag könyvtárakról. A bennük talált feljegyzések eligazításokat adtak a távoli északi vidékek egzotikus népeiről. Az arab hódítás előtti értesüléseket tartalmazó művek és feljegyzések elpusztultak. Erre a sorsra jutott az arab és perzsa nyelven készült művek zöme is. Dzsajhani műve sem került el ezt a sorsot. Elveszett művének tartalma Ibn Ruszta X. század végi, arab nyelvű kivonatolásában maradt ránk. A XI. század elején Gardizi készített belőle perzsa nyelvű kivonatot. A magyarokra vonatkozó részeket Gardizi, szerencsére, úgy jegyezte le, hogy nála megtalálhatók az Ibn Rusztánál hiányzó részek is. A *Hudúd al-álam* című, 982—983 táján írt anonim, perzsa nyelvű világföldrajzból kiderül ugyanis, hogy az a többlet, ami Gardizi művében Ibn Rusztával szemben megtalálható, eredetileg valóban benne volt Dzsajhani értesüléseiben. A XI. században a mór Bakri készített földrajzi-néprajzi művet, s irodalmi hagyományokat követve, értesüléseket közöl a magyarokról. A kelet-iráni Marwazi XI—XII. század fordulójáról származó sztyeppi tudósításait a XIII. században a kelet-iráni Aufi perzsára fordította. A XV. században Sükrulláh ibn Sihab-ál-din perzsa nyelven megírt krónikájában felhasználta Aufi művének egyes részeit, köztük az eredetileg Marwazitól származó értesüléseket a sztyeppi népekről. Sükrulláh művéből török fordítás és átdolgozás is készült. A török átdolgozásban néhány olyan kiegészítés olvasható, amelyek Aufi és Marwazi műveiből hiányzanak. E kiegészítések forrásaként Czeglédy K. Dzsajhani fogalmazását sejtí. Ligeti L. felhívja a figyelmet a Dzsajhanit kivonatoló írók sajátos szövegértelmezéseire, pl. Gardizi a népnevünket rejtő, ámde számára „értelmetlen” *al-majgirija* helyett „értelmes” arab szót jegyzett le perzsa végződéssel.

A magánhangzók vonatkozásában az arab írás sajátosan jár el, tulajdonképpen mellőzi őket. Félhangzókkal, vagy a mássalhangzók felett, illetve alatt kitett jelekkel utal a magánhangzókra. De a jelek kitételében az arab írás nem következetes. Arab nyelvű szövegek visszaolvasásakor ez a sajátosság nem okoz gondot, mert az arab nyelv ismerői a mássalhangzókból kikövetkeztetik a szavak teljes hangalakját. A nem arab szavak leírásakor és — kiváltképpen — visszaolvasásakor súlyosabbnál súlyosabb nehézségeket, félreértéseket okoz az

arab írás. Gardizi az arab írásra áttért perzsa nyelven írt, a nem arab szavak, különösen népnevek elolvasása gondot okozott neki, könnyen tévedhetett. A modern tudományos szakirodalomban meghonosodott az a vélekedés, hogy a magyar (*madzsgar*) és a baskír (*badzsigir*) népnevek könnyen felcserélődhettek. Az eredeti tudósítás kivonatolása növelte a névtévesztés esélyeit. A. Castrén, Kuun G., Pauler Gy. szerint a névfelcserélődést elősegítette az, hogy a régi baskírok és az ősmagyarok rokon népek voltak, csupán lakóhelyeik különböztek. A régi baskírok a Volga-könyöktől, illetőleg a Volga bal parti mellékfolyójától, a Kondurcsától északra éltek. Az ősmagyarok pedig a délorosz sztyeppen laktak. Németh Gy. azonos népnek vette a baskírt és a magyart.

Balkhi (meghalt 934-ben), spanyolországi mór földrajztudós a X. század elejéről származó művében Dzsajhani szöveghagyományához híven említi meg a magyarokat. Műve Isztakhri és Ibn Haukal másolataiban maradt ránk, a magyar—baskír névtévesztést mindketten elkövették.

Ibn Fadlan a bagdadi kalifa, MuktaDIR Billáh követségének titkáráként utazott Volgai Bolgáriába 921—922-ben. A volgai bolgárok voltak az iszlám legészakibb hívei, a követség egyik fő feladatként azt kapta, hogy gondoskodjék az iszlám megerősítéséről a bolgárok körében. Ibn Fadlan úti jelentést írt utazásáról, ebből tudjuk, hogy Buharában találkozott a nagy hírű Dzsajhanival, aki a fiatal buharai emír főminisztere volt. Ibn Fadlan tanácsokat kapott Dzsajhanitól, így az utazás sikeres megvalósulásában Dzsajhaninak része volt. De Ibn Fadlan úti jelentése a Dzsajhani teremtette irodalmi hagyománytól függetlenül készült. A jelentés legteljesebb szövege XIII. századi másolatban, a meshedi szöveggyűjtemény részeként maradt ránk. Sajnos, a meshedi szöveg sem tartalmazza Ibn Fadlan teljes úti jelentését.

A. P. Kovalevszkij megállapítása szerint Ibn Fadlan művén kívül a gyűjtemény tartalmazza Ibn al-Fakih terjedelmes földrajzi művét és Abu-Dulaf két feljegyzését. Ibn Fadlan jelentéséből perzsa átírások készültek a XII. és XVI. század folyamán, ezek tartalma eltér a meshedi gyűjteményben található szerkesztés szövegétől. A. P. Kovalevszkij úgy véli, hogy Ibn Fadlan művéből már a X. században készült egy rövidítés. Ezt másolták át a XIII. század legelején, és maradt meg a meshedi mecset könyvtárában, ahová 1656—1657-ben egy bizonyos Ibn Hatun adományaként került. A perzsa átírások mintájául a teljes szöveg szolgált. Jakut, a kiváló arab enciklopédista, a XIII. század huszas éveiben járt Mervben; tisztelettel emlékezik meg művelt, udvarias lakosairól és arról, hogy Mervben tíz nagy könyvtár állt az érdeklődők rendelkezésére, amelyekhez hasonlókat Jakut egyebütt nem talált. Megemlíti egy Hatun családi könyvtárat is, meglehet, ennek a családnak a leszármazottja vitte Meshedbe a több író művét tartalmazó gyűjteményt.

Ibn Fadlan tájékoztatása azért lényeges, mert személyes tapasztalatokat összegzett. Az Araltól délre elterülő Horezmben egy nagy kereskedőkaravánhoz csatlakozott. Útja az Urál folyón át, a Volga bal partján vezetett a volgai bolgár földre. Ezt közvetlen megelőzően Ibn Fadlan áthaladt a baskírok földjén, s a

türkökből való, különálló népként jellemzi őket. Ő jegyezte le elsőként a *baskir* népvét, ezért közlése becses. A szakirodalomban megrökönyödést vált ki, hogy a baskiok déli határát a Volga-könyök és a Kondurcsa folyó közé teszi. S mivel északról a volgai bolgárokkal voltak határosak, a baskiok szűk helyre szorúlnak. Ibn Fadlan nem ismerhette a baskir föld keleti kiterjedését, mert arra nem járt. A baskir nomádok a Dél-Uráiban is előfordulhattak, amellet Ibn Fadlan a baskiokat kialakulásuk korai szakaszában ismerte meg. Meglehet, hogy arról a szűkebb területről tudósít, ahol a baskirság kialakulásának fészke volt. A Jaik (Urá) és a Kondurcsa folyók között feltüntetett folyónevekben Ibn Fadlan a törökös kiejtést igyekezett visszaadni. Ebből következik, hogy török nyelvű népcsoportok is éltek a kérdéses területen, melyek a későbbiek folyamán a baskiokba olvadtak.

Ibn Fadlan ránk maradt szövegében nincs említés a burtaszokról, holott Ibn Ruszta, aki Ibn Fadlannál néhány évvel korábban, de nem személyes benyomások, hanem irodalmi hagyományok alapján írta művét, a volgai bolgárok déli szomszédaiként a burtaszokat jelölte meg. A burtaszok kimaradását Ibn Fadlan listájából esetleg az magyarázhatja, hogy ő a Volga bal partján élő népeket ismerte. Ebből feltételezhető, hogy a burtaszok a Volga jobb partján laktak.

A. P. Kovalevszkij rámutatott, hogy Ibn Fadlan úti jelentésének meshedi kéziratában a baskiok neve következetesen *basfart* alakban fordul elő. Ebből a következetességből arra gondol, hogy az eredeti kéziratban is úgy állt a *baskir* név. A. P. Kovalevszkij *basgardra* javítja a szót, szerinte az arab *g* helyébe azért került *f*, mert mindössze a betű feletti egyetlen pont különbözteti meg a két arab betű szóközei alakját. Feltételezi, hogy a *basgard* régebbi a *basgird*, *basgurd* (*baskort*) szóalakoknál. Ez utóbbiak az Ibn Fadlan utáni arab és perzsa irodalomban tűntek fel. A *baskir* népvét *basdzsirt* meg *badzsart* alakban is lejegyezték, amit az arab és a perzsa írók könnyen összetévesztettek a magyarok *badzsgar* nevével. A baskiok nevében eredetileg arab *s* és *k* betűk álltak. A magyarok nevéből ezek a betűk hiányzanak, van ellenben *g* betű, ami viszont a *baskir* név gráfiai közül hiányzik. A nép- és a névtévesztés bekövetkezett, bár A. P. Kovalevszkij úgy véli, a *basdzsirt*, *basdzsart* nem a *baskir* név legkorábbi alakja. A *magyar* népnév arab leírásában szókezdő *b* áll, ez az arabban eléggé általános *b—m* kontaminációnak a következménye. Ligeti L. a *baskir* és *magyar* népvét esetében az adatok tarka kavardását teszi szóvá, a *baskir* név felváltva jelentkezik magyar és török népvétként. Elutasítja a *magyar* és a *baskir* név eredeti összefüggését. Megnyerően egyszerű megoldást talált: a *majgir*ből a volgai bolgárban lett *bajgir*. A kazár területre vándorolt *majgir*-*bajgir*, azaz magyar nép helyére érkezett kipcakos török népvét környezete, a terület előző gazdái után *bajgirn*ak nevezte el. Az ilyen jellegű népnévátvitelre van példa. Történettudományos érv metszette át a nyelvészeti gordiuszi csomót.

A magyar—baskir azonosítás néprajzi és irodalmi félreértésből történt. A. P. Kovalevszkij kimutatta, hogy Ibn Fadlan törekedett a nép-, személy- és földrajzi

nevek tőle telhető pontos lejegyzésére. Például a *bolgár* népnév átadásakor a helyi bolgár-török dialektus rögzítésére törekedett, amikor második szótagkezdő *g* mássalhangzót írt a többi arab szerzőtől eltérően, akik ugyanott *k* gráfiát tüntettek fel. A volgai Bolgárország északi felében egy folyónevet két alakban jegyzett le: először *Dzsausiz*, a továbbiakban következetesen *Dzsausir* alakot használt; a szóvégi *z* és *r* különbség a bolgár-török nyelvjárássok sajátossága. A folyó jelenlegi *Gauserma* neve megőrizte a *bolgár* kiejtés *r*-ét. A baskír föld déli határvidékén a Volga bal oldali mellékfolyójába szakad a *Kunduzcsa* nevű folyó, nevét *Kundurcsa*, *Kondurcsa* alakban is ejtik. Ibn Fadlan idején valami *Künsülü*-féle ejtése lehetett, mert ilyen kiejtést engedő gráfiával jegyezte le a szót. Ibn Fadlan utazásának éveiben a kérdéses körzetekben nyelvi-etnikai változások mentek végbe, nyelvjárási sajátosságok színezték a bolgár-török nyelvet. És persze a bolgár-török nyelv is dialektusokra tagolódott. Ibn Fadlan megkísérelte átadni, az arab írásban is, a helyi nyelvi sajátosságokat.

A baskír—magyar névtévesztés azoktól az iszlám tudósoktól is eredhet, akik csak irodalomból ismerték Kelet-Európa népeit. Gyakorlati ismereteik hiányában, a csak irodalmi műveltségükre alapozott tudásuk évszázadokra szólóan alapozta meg a régi baskírok és a magyarok azonosságának téves elméletét.

Az előzőekben már említettem, hogy a mongol-tatár invázió fájdalmas veszteséget okozott a közép-ázsiai és közel-keleti könyvtárakban. Az egyik legfájdalmasabb és pótolhatatlan veszteség azonban nem Közép-Ázsiában, hanem Volgai Bolgárországban érte a történettudományt. Al-Garnati 1135—1136-ban itt találkozott Jakub ibn Numan bolgár jogtudóssal és bíróval, aki feltehetően megírta népe történetét. Al-Garnati művében gyakran említi találkozásait és beszélgetéseit Jakub ibn Numannal, tisztelettel említi történeti művét.

Baskír eredetmondák és a magyar őshaza

A baskírok néprajzi csoportjai saját eredetmondákkal és népnév-etimológiai hagyományokkal rendelkeznek. A sokféle eredethagyomány meglelte a baskír népen belül azt tükrözteti, hogy a baskírok több népcsoport keveredéséből alakultak ki. Ebben a keveredésben a többféle török, nyelvileg a kipcsak török ágak dominálnak. A déli és a nyugati baskír részek eredetmondái azt tartják, hogy a *baskort* vagy *baskurt* szó a népet védelmező, vándorlásaiban vezető totemállatot, a farkast jelenti. A farkas tisztelete a közép-ázsiai török népek körében különösen elterjedt volt. Az oguz turkománok mondabeli ősatyját, Oguz kagánt, kék farkastól származtatják. Oguz íjat és pajzsot ajándékozott népének tulajdonbélyegként, azaz tamgajelként. A farkasőst tisztelő baskírok tamgái íjat és pajzsot jelképeznek. A csuvasban a *baskír* népnévnek *puskart* alakja van, ami meglehet, tatárjárás után bekövetkezett hangtani fejlemény. Így az irodalomban napvilágot látott elmélet,

mely szerint a *baskír* népnév csuvas alakjának eredetét az osztjákok *paster*, *paskor* nemzetségneve magyarázná, nem kaphat megerősítést.

Mindazonáltal finnugor és ugor népelemek a baskír etnogenezisben részt vettek, sőt a keleten maradt magyar töredékek is beolvadtak a baskírságba. A baskíroknak főként keleti, valamint nyugati és északnyugati részei az *istäk*, *isztäk* népnevet viselték, és használják részben ma is. E baskír néprészek Isztäk kán leszármazottainak tartják magukat. A szó az *osztják* népnévhez kínálkozik párhuzamként. Az *isztäk* népnév és személynév ugor eredeztetését az akadályozza, hogy a karakalpakok, kirgizek, a toboli és a barabai tatárok körében is elterjedt néprésznevként. A kirgizek hősmondájában a Manasz nevű főhős anyai nagybátyja az *Isztäk* nevet viselte. A baskír és a közép-ázsiai isztäk néprészek tagjai párhuzamban állnak. Az isztäk baskírok eredetmondája azt tartja, hogy Isztäk ősatyjukat arany fülbevalós farkas vezette az obi-ugor földről a tatárok közelébe. Az ősatya népe kezdetben nem értette a tatárok nyelvét. Az *isztäk* név eredetével és elterjedésével a következőkben foglalkozom.

A kipszakos török baskír nyelv északi, északnyugati és nyugati nyelvjárásaiban jelentős finnugor eredetű szókincs van. A baskír népi öltözködés és népművészet volgai-finn és permi elemeket fogadott be. A Baskíriával határos Csuszovaja és Szilva folyók vidékén a vogul nyelvből származó földrajzi nevek fordulnak elő, ott ugyanis a XVIII. században még vogul lakosságú falvak voltak. Vogulok és osztjákok a Kámától nyugatra is éltek. A XVI—XVII. század folyamán a baskírok keveredtek az európai ugorokkal. Az ugor együttélésnek Urálon inneni vagy túli színhelye, az obi-ugor—magyar rokonság — a tudományt régtől foglalkoztató kérdések. Hozzájuk csatlakozik a baskírok *isztäk* nevének kérdése, még abban az esetben is, ha a név ugor eredete felől nem szerezhetünk bizonyosságot. A közelmúltban, illetve jelenleg az ajl, uszergan, tamjan baskírokhoz tartozó néprajzi csoportok viselik az *isztäk* nevet. De a középkorban és későbbben is ezt a népnevet — néha — a *baskír* népnév szinonimájaként használták, vagyis az *isztäk* névvel az egész baskírságot vagy legalábbis annak jelentős részét illették. Mivel ezek a kérdések a magyar őshaza helyének problémájához kerültek, ezért vizsgálatot érdemelnek. Fejtegetésemben támaszkodom R. G. Kuzejev baskír tudós eredményeire.

Az obi-ugor—magyar rokonság elsőrendűen nyelvtörténeti, de még abban is csekély elemre korlátozódik. Egyéb vonatkozásokban rokonságszerű egyezések az őstörténeti magyarok és az obi-ugorok között nem találhatók. Már a múlt század végi és a század elejei tudósok is erre a felismerésre jutottak.

Az obi-ugorság embertani alkatában erősek a paleomongoloid vonások, műveltségükben a paleoszibírid örökség dominál. Minden tekintetben különböznek a volgai-finn és a permi népektől. Az obi-ugorok sok néptöredék keveredéséből alakultak ki. Ez a keveredés rajta hagyta bélyegét nyelvükön is. Alaprétegük egy kis lélekszámú ősgor és jelentősebb erdei paleoszibírid néptöredékek egyesüléséből alakult ki. Ez az etnikai és nyelvi alapréteg az i. e. 2. évezred közepe és az 1. évezred eleje között jött létre, nagyjából akkor, amikor az

ugor egység felbomlása végbement. A következő időkben a Nyugat-Szibéria déli övezetéből északra felszorult, különböző néptörzsek csatlakoztak az obi-ugorokhoz. Műveltségükben a déli eredetű bronz- és kora vaskori elemek részben ösugoroktól, részben pedig sok egyéb, ismeretlen néptörzsektől származnak. S mivel az obi-ugorok déli határai a jelenleginél sokkal délebbre húzódtak, műveltségük déli vonásai érintkezésekből is származtak. A vogulok és az osztjákok nyelvének és — esetleg — egyes műveltségi elemeiknek ugor eredetére nézve kétféle feltevést kell mérlegelni, a döntés lehetősége nélkül. Az egyik feltevés szerint az obi-ugorok elődei nyelvcserevel jutottak nyelvükhöz. Ezért a vogul és az osztjákok nyelvjárások az ugor ághoz tartoznak, de az ösugor etnikai komponens és ennek műveltsége csak nyomaiban maradt meg. Ezt a feltevést erősítik a következők: a vogulban és az osztjáokban olyan szavak vannak, amelyek csak a magyarral egyeznek, tárgyas ragozásuk, birtokos névmásaik és birtokos ragozásuk rendje szintén csak a magyarral egyezik. A másik feltevés szerint, a vogul és osztjákok nyelvjárásokban vannak a magyarral egyező, ugornak minősülő elemek. Egészükben azonban ezek a nyelvjárások nem tartoznak az ugor ághoz. Bennük a paleoszibírid és az ugor kornál sokkal ősbib, uráli eredetű jellegzetességek dominálnak. A másodikként említett feltevést az támogatná, hogy az obi-ugorok népi alkatában és műveltségében nem az ugor örökség a meghatározó.

A vogulok és az osztjákok élő és régi műveltségében a tajgától délre fekvő, ligetes és füves sztyeppről származó vonások terjedtek el. Közülük többnek a származását nem sikerült régészeti műveltséghez és legkevésbé néphez kötni. Vannak azonban olyan műveltségi elemek, amelyek elárulják, hogy a bronzkori andronovói, valamint a kora vaskori tagari és tastiki régészeti műveltségekből származtak át az obi-ugorok elődeikhez. A kölcsönzések nemcsak érintkezések következményei. Az említett műveltségek hordozóinak egyes részei az Irtis és az Ob mentén északra vándoroltak, és részt vettek az obi-ugorok kialakulásában. Csakhogy az obi-ugorok körében élő déli eredetű műveltségi elemek nem korlátozódnak az osztjákokra és a vogulokra. Azok a Bajkálig megtalálhatók Szibéria őslakos népeinél.

Az obi-ugorok belátható történetéből megismert állapot és lakóhelyek az ugor együttélés viszonyainak és színhelyeinek rekonstruálásához csak nagy fenntartásokkal hasznosíthatók. Az obi-ugorok történelme a magyar őshaza területe kijelölésének ügyét nem mozdítja elő.

A baskírok körében elterjedt *iszták* népnév ugor eredete felől nem lehetünk bizonyosak. Ha a *iszták* név, feltehetően, régi eredetű, de a baskírok körében későn, az i. sz. 1. évezred második felében tűnt fel. Azoknak a kipcsakos török kubaljak, tirnakli, aj (ajle) és szárt néprészek második neveként bukkant fel, amelyek a X—XI. századtól olvadtak be a baskír népállományba. Ezek a kipcsakos nyelvű török néprészek az Aral-tó északi és a Szir-Darja alsó szakaszának vidékéről vándoroltak az Urál hegység és a Volga középső folyásának vidékére, a baskírok kialakulásának színhelyére. Ha a *iszták* név a keleti és az északkeleti baskír etnikai határ területén élő

baskírok alcsoportjai körében a leggyakoribb. Az uszergan, tamjan, tirnakli, tübelasz (kuvakan), duvan, kubaljak, szárt és bikatun baskírok alcsoportjainak neveként fordul elő leggyakrabban. A felsorolt baskír részek — az uszerganok kivételével — későn, a X—XI. század fordulójától csatlakoztak a baskír etnikai maghoz. Az uszerganok ugyanis, a velük közös eredetű tangaurok és burzjanok, az ősbaskírság magvát alkotják. Az ősi baskír népmag lakóhelyei a Volgától az Urálon túlra terjedtek. E legrégebb török nyelvű mag megjelenése a Volga középső vidékén a VIII—IX. század fordulója körüli időkre tehető. Az egyes uszergan részeket a XIII—XIV. századi nagy népmozgalmak szorították északkeletre, ahol új rokonsági kapcsolatokat létesítve, alcsoportjaik felvették az *iszták* nevet. Földrajzi helynévként az *iszták* megtalálható Nyugat-Baskíriában is, itt ugyanis szórványként éltek iszták-baskírok, a más eredethagyományokkal rendelkező baskírok környezetében.

A baskír nép kialakulásának színhelyén, Délkelet-Baskíriában, ahol az uszergan, barzjan, tangaur, tama, tamjan, tangur, jurmati, jurmi és bajlar baskírok élnek, az *iszták* név a XV—XVI. században tűnt fel, és csak alkalmanként használták. A délkeleti baskírok egy olyan töredékre terjesztették ki az *iszták* nevet, amelynek zöme Közép-Ázsiába vándorolt el. Az iszlám egyházi irodalomban a XV. század végén kialakult felfogás a délkeleti és délnyugati baskírság egészére átvitte az *iszták* nevet. De minden alkalommal, amikor ezek a baskírok önmagukat *iszták*nek nevezték, figyelmeztettek, hogy a kazahok és egyéb népek nevezték őket *iszták*nek valamikor nagyon régen. A délkeleti és a délnyugati baskírok embertani alkatukban dél-szibírid (turáni) és közép-ázsiai jelleget őriznek, nyelvjárásaikban jelentősek a karakalpak és turkomán érintkezések bizonyítékai, mind a hangképzés, mind pedig a szókincs vonatkozásában. Eredet- és történeti mondáik változatosak, de valamennyiben uralkodó helyet foglal el a Szir-Darja vidéki eredet hagyománya, valamint a farkas vagy kutya-féle állat védelmező, népvezető szerepköre. Ezek az elemek az ősi türk-mongol eredetmondái hagyományhoz fűzik a délkeleti és délnyugati baskírságot. Aszen, a türkök ösátyja kékesszürke farkast tisztelt ősként. A farkas tiszteletéből következik a *baskír-baskort* népnév népi etimológiája, mely a *baskort* szó 'farkas' jelentésű második tagjából és 'fej' jelentésű első tagjából *basi kort* 'farkas az élen' népnévmagyarázatot konstruált. A baskírokat vezérlő farkas szerepköre a sztyeppi népek, a hunok, bolgárok és magyarok totemállatainak szerepkörével vág egybe. Ez nem minden esetben lép nyíltan színre, mert kozmikus lény, amely változtatja alakját. Az egyik baskír monda azt tartja, hogy egyszer három vitéz útnak eredt, mert fel akarták kutatni fejedelmük elveszett csődörét, kancáját és tündérszép lányát. Az ifjak a Jurjuzan folyó partján lelték meg az elveszett lányt és a közelben a két lovat. A hely megtetszett a vitézeknek, nemzetségükkel átköltöztek a Jurjuzan partjára. A kékesszürke farkas a mondában néha szép hajadonná változik. Az ismertetett mondában a fejedelem-kisasszony nem ment át alakváltozáson, de keresésének motívuma, csodás megtalálása rokon a farkas szerepkörével. Egy másik monda azt

tartja, hogy a kuvakan törzset két baskír vadászifjú vezette az Altajtól a Jurjuzan felső folyásának vidékéig. A baskír mondáknak ez a típusa a Hunor és Magor testvérpár történetéhez kínálkozik párhuzamként. A motívum rokonsága nem bizonyít etnikai rokonságot, mivelhogy hasonló mondák a népek széles körében fellelhetők.

Különböző ugor részek bekapcsolódása a baskír nép kialakulásába hitelt érdemel. Hangsúlyozom, hogy különböző ugor csoportok szerepét kell fontolóra venni. A magyar és a külföldi történetírás csak azt tartotta számon, hogy ősmagyar részek olvadtak be a baskírságba, illetve a régi baskírok és a magyarok azonosságát hangoztatta. Az utóbbi elmélet elvesztette érvényét. Viszont az ugor és a baskír népi, valamint műveltségi kapcsolatok kérdéseinek köre sokkal szélesebb, mint az a korábbi ismeretek alapján valószínűsíthető volt.

Először a nem magyarral összefüggő ugor—baskír etnikai kérdéseket veszem sorra. Az Uráltól keletre már az i. e. 2. évezred eleje tájától éltek ugorok, így elméletileg elképzelhető lenne, hogy az i. sz. 1. évezred első felében az Aral-tó északi körzetében egy ugor csoport olvadt be azokba a kipszakos török részekbe, amelyek a baskírokhoz csatlakoztak. Ez az elképzelés azon feneklik meg, hogy az *osztják* és az *iszták* népnevek azonossága, illetve kapcsolata bizonytalan. Tisztázásra szorulna az is, éltek-e ugor csoportok az Aral és a Szir-Darja vidékén, amelyek eltörökösödtek, de presztízszük olyan nagy volt, hogy nevüket átadták az őket magukba olvasztó török népeknek. Ilyen fejleményt valószínűsítő adatok nincsenek.

A barabai sztyeppen a XVII—XVIII. század folyamán éltek vogulok és osztjákok. A barabai és az isimi tatárookra a XVIII. században áttért az *iszták* név, de nem az osztjákoktól. A nogajok és a kazahok adták az *iszták* nevet az isimi és a barabai tatároknak. Az ugorok régi barabai lakóhelyein élő tatárok az *iszták* nevet 900-1000 évvel később kapták, mint a régi baskírság részei. A barabai és az isimi tatárok akkor vették át az *iszták* nevet, amikor a barabai ugorok súlyosbodó terheik miatt lakóhelyeik feladására kényszerültek. A ritkuló ugor népesség nem adhatott nevet a sokkal erősebb tatároknak. Elképzelhető lenne, hogy a terület előző gazdáinak nevét a nogajok és a kazahok átvitték a tatárokra. Az efajta névadásra van példa. Ez az elképzelés azonban csak abban az esetben nyerne megerősítést, ha az *iszták* név osztják eredete felől megbizonyosodhatnánk.

Az *iszták* baskírok hagyományában az ugor őshaza említése naiv népi historizálás bélyegét viseli. Az obi-ugor hantiknak nem önelnevezése az *osztják*. A szó az Ob folyó régi török nevének származéka, az *As-jak* szónak 'obi emberek' -féle jelentése van. A népnévnek ez a megfejtése nem kifogástalan, mert a XV. század végén, amikor az oroszban felbukkant, az Uráltól nyugatra élő népet jelölt.

A baskírok szüzgü és upej törzsei neveinek török környezetben nincs analógiája. A legősibb upej településen feljegyzett eredethagyomány az Irtis vidékéről származtatja az upej törzset, azt tartja, hogy a legrégebb időkben vándorolt az Urálba, és csatlakozott a baskírság ősi magvához. Az upej törzsnek csak ez az

egyetlen eredetmondája van, holott a baskír törzsek és nemzetségek rendszerint több mondaváltozatban ismerik eredetüket. A szüzgü törzsnek is egyetlen eredethagyománya maradt meg. Ez azt tartja, hogy a szüzgü és az ajle törzsek ősatyái testvérek voltak, a két testvértörzs egykor Dél-Baskíriában együtt élt, a túlnépesedés miatt a szüzgük átengedték lakóhelyeiket ajle testvéreiknek, ők maguk pedig a baskír néprajzi határ északi szegélyére vándoroltak. A szüzgük nyelvjárása és műveltsége valóban közel áll az ajlekéhez, az utóbbiak azonban közép-ázsiai eredetű, kipcsakos türkök. A szüzgü és az upej nevek párhuzamait obi-ugor környezetben fellelni nem sikerült. Az upej szó a balti upe 'folyó' szóval állítható párhuzamba, és van olyan feltevés, hogy az Ufa folyó neve az upe szó származéka. Az upej és a szüzgü törzsek hagyományaitól eltérően, az sem lehetetlen, hogy a két törzs népe az Urál vidékén élt már a törökség megjelenése előtt. Majd az ősbaskír környezetben törökösödtek el, a XIII—XIV. századi népmozgalmak pedig a baskír etnikai határ északi, északkeleti végeire sodorták őket. Nem lehetetlen, hogy az upejek és a szüzgük eltörökösödött uráli ugorok, ahogyan azt a baskír R. G. Kuzejev hangoztatja.

Nagyon régen törökségbe olvadt altaji ugor alkotóelemre gondolhatunk a baskírok *kuvakan* (*kukan*, *kurkan*) nevű törzsének kialakulásában is. Ez a törzs szintén a baskír néprajzi határ északi, északkeleti határvidékén él. Eredetmondáik több helyről, az Altaj vidékéről, Mongóliából, a Bajkál vidékéről és Kazahsztánból származtatják a törzs népét. *Tübeljasz*, illetve *tubeljasz* nevet viselő nemzetsége még a XIX. században is rendszeres kapcsolatot tartott Altaj vidéki rokonaival, akik arra igyekeztek rábírní a tubeljaszokat, hogy térjenek vissza altaji hazájukba. A *kuvakan* törzsnevet az altaji török *ku* 'hattyú' jelentésű szóból vezeti le a szakirodalom. A *kuvakan* mondák közös eleme szerint két testvér érkezett elsőnek a Jurjuzan folyó felső szakaszának vidékére, és két legkiemelkedőbb hegynek a *Kuksi-tau* és *Basitas-tau* nevet adták. E nevek párhuzamai az altaji török földrajzi névadásban lelhetők fel. A baskír *kuvakanok* önmagukat mongol és hun eredetűnek is tekintik, eredetmondáik meg sem emlékeznek lehetséges ugor és szamojéd ősokról. Azt viszont tudjuk, hogy az altaji kis török népek kialakulásában az altaji ugorok és szamojédok részt vettek.

A Kelet- és Dél-Baskíria területén élő tabin törzs részeinek a neve *Taz*, *Tazlar* (a *tazlar* a *taz* többes száma). Néprész neveként a *Taz*, *Tasz* az észak-altaji kumandin törökök körében ismert, de általánosan fellelhető a kazahok, kirgizek, üzbégek, turkománok és nogajok között is. A *Taz*, *Tasz* népnév kialakulásának színhelyét az Altajban tételezhetjük fel, ugyanis *A mongolok titkos története* című elbeszélő kútfő a XI—XII. század körüli erdei népek körében emlékezik meg róla. Lakóhelyei pedig az Altaj—Szaján hegyvidéken lehettek. Így nem lehetetlen, hogy a baskír tazok őseihez ugor és szamojéd részek is csatlakoztak. Az azonban bizonyos, hogy Urálba érkezésükkor már török nyelvűek voltak. Eredetmondáikban nincs emléke ugor ősöknek.

A baskirokkal határos volgai-finn és permi rokon népek részei bekapcsolódtak a baskirok etnogenezisébe. Ennek azonban semmi köze nincs a feltételezett, régi magyar—baskír azonossághoz, illetve rokonsághoz. Az előzőkben adott áttekintésből kiviláglik, hogy különböző ugor csoportok bekapcsolódása a baskirok kialakulásába lehetséges, de nem bizonyos. Fény derült arra is, hogy a baskír hagyományok nem őrzik ugor ősök emlékét. Még a sejthető ugor részvétel is rendkívül csekély a baskirok kialakulásában. Ugorok éltek az Urálban és az Altajban, de hogy az egymástól több ezer kilométerre fekvő két körzet közül melyik az ősugorok eredeti lakóhelye, nincs eligazító adat. Ennélfogva arra nézve sincs támpont, hol kereshetjük a magyar őshazát.

Magyar és baskír közös törzsnevek

Két magyar törzsnévnek van baskír megfelelője: a magyar *Jenő* párja a baskír *Jenej*, a magyar *Gyarmat* párja a baskír *Jurmati*. A két név mind a magyarban, mind pedig a baskírban törzsnév. A magyar őstörténeti irányultságú turkológiában merült fel az a gondolat, hogy még öt baskír néprész nevei állíthatók párhuzamba magyar törzsnevekkel, illetve méltóságnevekkel. Először a baskír szavakat, zárójelben a magyar megfelelőiket tüntetem fel: *Tarhan* (*Tarján*), *Kesze* (*Keszi*), *Nagman* (*Nyék*), *Misar* (*Megyer*), *Julaman* (*Gyula*). A *Jenő*—*Jenej* és a *Gyarmat*—*Jurmati* megfelelések szabályszerűek. Az előző öt név párhuzamba állítása viszont nem az. Először, nem azonos nagyságrendű szervezeti egységek neveiről van szó. A magyar törzs-, illetve méltóságnevek baskír nemzeti al csoportok neveivel kerültek egybevetésre. A nemzeti al csoportok neveiről nehezen tételezhető fel, hogy egykor törzsnevek voltak. A baskír *Jurmati* törzsen belül az egyik nemzeti al csoport, tehát még csak nem is nemzetség, viseli a *Misar* nevet, amely a magyar *Megyer* törzsnévvel került párhuzamba. A *Megyer* törzs nevéből eredt a magyar népnév, ezért arra kell gondolnunk, hogy ez a törzs képezte a magyarság népi magvát. A baskír *Misar* eredetének megítélésében további nehézséget okoz, hogy a baskirok nyugati szomszédainak, a kazanyi tatároknak az állományában is vannak *Misar* nevet viselő részek, akiket nyelvjárás- és műveltségbeli sajátosságaik a kazanyi tatárokhoz kötnek. A nyugati baskír *Tabin* törzs nemzeti al csoportja viseli a *Kesze* nevet, amely a magyar *Keszi* törzsnévvel került egyeztetésre. A további három baskír név ugyancsak alacsonyabb szervezeti egységekre vonatkozik.

Másodszor, nem tisztázott, hogy a magyarban és a kipcsakos török baskír nyelvben a párhuzamba állított szavak valóban azonosak-e. De még abban az esetben is, ha az azonosság feltevése bizonyossággá válna, nyitva maradna a kérdés, a felsorolt szavak a régi baskírból kerültek-e a magyarba, vagy megfordítva? Az átvétel irányának kérdése a nyelvtudomány körébe vág, nyitottsága tartózkodásra int. Az átvétel iránya a történettudomány szempontjából is kérdést foglal magában.

A hét magyar—baskír néprész név egyezésének esetén nyitva marad a kérdés, jelentős magyar szervezeti egységek vettek-e részt a baskír népalakulásban, illetve épp oly jelentős ősbaskír csoportok kapcsolódtak-e be a magyar etnogenezisbe? Igaz ugyan, hogy a magyar törzsnevek feltett baskír megfelelői, kettő kivételével, a baskíroknál szervezeti alcsoportok neveiként fordulnak elő, mindazonáltal így is jelentős ősbaskír, illetve magyar részek bekapcsolódását tanúsítanak a magyar, illetve a baskír nép kialakulásába.

Harmadszor, jelentős magyar, illetve ősbaskír szervezeti egységek részvételéből a baskír, illetőleg a magyar etnogenezisben nyelvtörténeti nyomok is következnenek. A magyar nyelv megőrizte honfoglalás előtti török jövevényszavainak egy részét: ez a szókincs azonban bizonyosan nem sajátosan kipszakos baskír származást mutat fel. A baskírban nem sikerült magyar eredetű nyelvi hatást kimutatni. A XI. századi kiváló tudós, Mahmud Kaskari, a baskír nyelvet a közönséges, értsd a kipszakos török nyelvek példájaként említette meg. A baskír nyelv közel áll az orhoni-jenysiszeji türk feliratok nyelvéhez, az említett feliratokon szereplő igék töveinek 95%-a a baskírban megvan. A Tangur törzshöz tartozó baskírok attól a Kül tegintől származtatják magukat, akinek tiszteletére az Orhon partján az egyik türk feliratot állították. A feliratok a VIII. században készültek, nyelvzetüknek azonban nagyon hosszú előtörténete van. Azoknak a török csoportoknak a nyelvjárásai, amelyek a baskírságot alkották, nagyon régen sajátos csoportot képeztek a török nyelvek rendszerében.

Negyedszer, nem elképzelhetetlen ugyan, hogy a magyarban a *Gyula* nemcsak személy- és méltóságnév, hanem törzsnév is volt, ez azonban nem bizonyos. Viszont a vele párhuzamba hozott *Julaman* a baskírban szervezeti alegység elnevezéseként ismert.

A kifogástalanul egyeztetett *Jenő—Jenej* és *Gyarmat—Jurmati* törzsnevek esetében is felmerül néhány kérdés. A *Gyarmat—Jurmati* vonatkozásában a török mellett felmerült a szarmata-alán eredet lehetősége is. Megmaradok azonban mindkét név török eredetének gondolata mellett. Ha a *Jurmati* és a *Jenej* magyar néprészek baskírsághoz csatlakozásának emlékét őrzik, akkor az esemény csak azután következett be, hogy az ugor magyarok népállománya és szervezete, a szoros és minden bizonnyal igen hosszan tartó török érintkezések következtében, török néprészekkel gyarapodott, illetve törökös jelleget vett fel. A török kapcsolatok nyelvünkben is nyomot hagytak. Feltételezhetnénk tehát, hogy a baskírok lélekszámában jelentős Jurmati és Jenej részek nyelvjárásain a beolvadt magyarok nyelve hátrahagyta bélyegét. A baskírok Jurmati és Jenej nyelvjárásaiban azonban nyoma sincs a magyar nyelv hatásának. Igaza lehet R. G. Kuzejevnek, hogy a Jurmati és a Jenej magyarok már a baskírokhoz való csatlakozásukat jóval megelőzően nyelvükben, következőképpen népi identitásukban is eltörökösödtek. E megállapítás javára szól az, hogy a *Jurmati* törzsnévnek nem a magyarra jellemző gy-s, hanem j-s alakja van meg a baskír nyelvben.

Ha a Jurmati és a Jenej néprészek egykor valóban az ősmagyar népállományból váltak ki, úgy a baskirokhoz történt csatlakozásuk idején már csak elnevezésükben őrizték eredetük emlékét. Idővel még ez is elhomályosult, mert a Jurmati és a Jenej baskírok származáshagyományai közép-ázsiai török ősokeket tisztelnek. A Jurmati és a Jenej részek a baskír etnogenezis IX—X. századi, korai rétegéhez, a baskírság legrégebbi állományához tartoznak.

Az iménti fejtegetésekből következik egy kérdés a magyar—török kapcsolatok színhelyére és korára nézve. A török ősbaskírok a VIII. század végénél, a IX. század elejénél nem korábban jelentek meg nyugat-uráli hazájukban. A törökös szervezetű ősmagyarok pedig már a IX. század utolsó évtizedében megkezdték a Kárpát-medence birtokbavételét, eltávoztak török kapcsolataik színhelyéről. Más szóval, a magyar és a baskír honfoglalást alig száz esztendő választja el egymástól. A törökös szervezet átvétele néhány év alatt megtörténhetett. Ezért, ha csak a szervezettel lenne dolgunk, akkor a régi Baskíria és az alig száz esztendő a magyar—török kapcsolatok színhelyeként, valamint időtartamaként számba jöhetne. Mivel azonban a török érintkezések mély nyomot hagytak a magyar nyelvben és műveltségben, a két honfoglalást elválasztó időtartam rövidsége miatt a régi Baskíria színhelyként nem jöhet számításba. Hiszen a nyelvi és műveltségi hatások meggyökeresedéséhez az alig száz esztendő nem elegendő.

A baskír *Jurmati* és *Jenej*, valamint a magyar *Jenő* és *Kürtgyarmat* elnevezések esetében két lényeges különbség vonja magára a figyelmet. Először: nincs nyoma annak, hogy a magyar honfoglalók Jenő és Kürtgyarmat törzseinek népe török nyelvű lett volna. Másodsor: a magyar Kürtgyarmat törzs két töredéktörzs, a Kürt és a Gyarmat egybeszerveződéséből alakult ki. R. G. Kuzejev úgy tartja, hogy a Jenej és a Jurmati néprészek a pontusi sztyeppen szakadtak el rokonaiktól, és vándoroltak vissza a Dél-Urálba.

A visszavándorlás valószínűségének szemügyre vétele előtt megjegyzem, hogy a magyar őstörténeti irányultságú turkológia a magyar *Jenő* és *Gyarmat* törzsneveket bolgár-török eredetűnek tartja. A baskír szakirodalom is azon a véleményen van, hogy baskírságba olvadt magyar néprészek előzőleg bolgár-török hatásra törökösödtek el. Ez a vélemény meggyőző, azt azonban hangsúlyoznom kell, hogy a két törzsnév a közép-ázsiai kipcakos körben is elterjedt.

A Dél-Urálba történő visszavándorlások példái ismertek a baskír etnogenezisben döntő szerepet játszó kipcakos török néprészek vándorlásainak történetéből. Ezek a Dél-Urál és Kazahsztán, a Dél-Urál és a pontusi sztyepp között többször is vándorlásba fogtak, míg megtalálták végleges helyüket a baskírok körében. Az őstörténeti népállományból nemcsak ellenséges támadások vagy egyéb katasztrofális események szakítottak ki részeket. A gazdasági tevékenység szükségletei vagy egyszerűen az ősi lakóhelyekhez való ragaszkodás is váltott ki elszakadásokat a nép törzsellományából. Nem lehetetlen, hogy ilyenfajta békés okból hagyták fel pontusi lakóhelyeiket az Urál vidékére visszavándorolt magyarok is.

Az orhoni-jenyiszeji típushoz tartozó baskír nyelv tanúsítja, hogy a finnugorok, ugorok és ősmagyar csoportok aránya a kialakuló baskírságban nem volt jelentős. Figyelmet érdemel azonban, hogy a XVIII—XX. századi baskírok embertani alkatában lényeges különbségek voltak. Ezek pedig hosszú évszázadok eredményeként jöttek létre. Kezdeik visszanyúlnak a IX—XII. század közti korra. Az egységesen kipcsakos török nyelvű baskírok kialakulásában többféle népi alkotóelem játszott közre. A kelet-uráli baskírok körében a mongolidság határozott vonásai mondhatók jellemzőknek. Ezek a baskírok a kazahokhoz és a kirgizekhez állnak közel, a délszibírid (turanid) típushoz tartoznak. Az Urálon inneni, az északnyugati baskírok embertani alkatában azok az europid vonások uralkodnak, amelyek a környező finnugor népeknek is jellemzői. A délnyugati baskírok embertani alkata a két csoport közötti átmenetet képviseli.

Sok vitát váltott ki a baskír etnogenezissel egybeeső régészeti kultúrák korának meghatározása. Az időrendi vita még most sem zárult le. Korábban az i. sz. V—VII. századra, jelenleg a VII—VIII. századra teszik e régészeti kultúrák alsó határát, míg a felső időhatárt a XII. századra helyezik. A pjanobori és a kara-abizi kultúrák elemeit őrző bahmutyinói és turbászli régészeti kultúrák népei részben helyi, finnugor eredetűek voltak. A bahmutyinói kultúra az Ufa, az Aj, a Bjelaja és a Káma folyók alsó vidékén helyezkedik el. A turbászli kultúra ettől délre, a Bjelaja és a Gyoma folyók középső vidékén található. E kultúrák helyi eredetű finnugor népességéhez jelentős arányban keveredtek déli bevándorlók. Mindkét kultúra hordozói europidok voltak. Az ufai és a szterlitamaki kurgántemetők népességének kultúrája a szaltovói kultúrkör Don—Donyec vidéki területéről származott. A népesség itt is europid alkatú volt.

A Volgához közelebb felvő körzetekben léteztek a kusnarenkovói és a kara-jakupi kultúrák. Ezek népei délszibírid (turanid) alkatúak, a jelek szerint a délszibériai sztyeppről érkeztek a Dél-Urál nyugati részébe. Egy ősi, paleoszibíridnek nevezett embertani alkat is jelen van a kultúrák népességében. Valószínűleg e két kultúra hordozói képezték az ősbaskírság magvát, akik a IX. században vándoroltak nyugat-uráli lakóhelyeikre az Urál hegység és az Aral-tó között fekvő területről.

Baskíriai földrajzi nevek

A felsorolásban szereplő régészeti kultúrák hordozóinak etnikai személyazonosságáról a földrajzi helyneveket kellene vallatni. A baskíriai földrajzi nevek eredetének vizsgálata nem tekint vissza nagy múltra. A földrajzi neveket két nagy csoportra sikerült osztani: nagyobbik csoportjuk török eredetű, kisebbik csoportjuk a törökségnél korábbi népességtől származik. Az utóbbi csoportba azonban nagyon sokféle eredetű földrajzi név tartozik, rendszerezésük és meghatározásuk a jövő feladataihoz tartozik. Három földrajzi név kelti fel az érdeklődést. A Dél-Urálban a *Magas*, *Veres* és *Ízes* szavak fordulnak elő földrajzi helynévként. A

Magas szó folyók, valamint települések és hegyek neveként ismert Baskíriában a Bajmaki és a Bjelokataji járásokban. A *Veres* csak folyók neveként fordul elő a Janauli és a Nurimanovi járásokban. Az *Ízes* folyók és települések neveként a Tujmazini, Birszki, Ziancsurini, Abzelilovi és Sarani járásokban található.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a magyar *Magas* helynévként 1098-ból, a *Veres* víznévként 1121-ből ismert. A magyar *íz* személynévi *Ezeleg* alakban 950 táján bizánci görög szövegben fordul elő, földrajzi névként való alkalmazására magyar nyelvterületen nincs példa.

Fontos lehetne, hogy mindhárom magyar szó korai szórvány nyelvemlékekhez tartozik. Mivel a *Magas* és a *Veres* legrégebb földrajzi neveink sorában előfordulnak, meglétük elméletben elképzelhető a magyarság honfoglalás előtti lakóközeteiben is.

Amiként azt Vásáry I. kimutatta, a baskír földrajzi nevek nem hasonlíthatók magyar szavakkal. A baskír földrajzi nevek orosz átírása „nem vegytiszta” alakban tükrözteti azokat. A *Vörös, Vörösle* ’völgy, patak’ jelentésű szó csuvas jövevény a baskírban, eredetije feltehetően *Varas* volt. A baskír nyelv sajátosságából következően lett belőle magas hangrendű *Vörös*. A *Magas, Mogas* személynévként fordul elő a kipszakos karakalpak nyelvben. A baskírban *Maga* az alapszó, és pataknévként bukkan fel, a névszerkezet és származékai jellegzetesen baskírok, *Magasli, Magasti*. Az *Idős* szófejtését Vásáry I. megoldatlannak tartja. Az alapszava, meglehet, *id* vagy *idä*, amelynek jelentése megfejtetlen.

Vásáry I. a téves baskír—magyar szóazonosításokhoz sorolja a *Qondoros* baskír pataknévet, amely a köztörök *qunduz* ’hód’ jelentésű szó csuvasos alakjából származik. *Kondor* közszo a magyarban nem adatolt. A szó szláv eredetű, magyar *kondor* ’göndör, kunkorodó’ párja a magyar *Tekeres* típusú magyar vízneveknek. A baskír *Ükereste* orosz *Ukurustu* feljegyzése megtevesztő. Magyar azonosításában közrejátszik, hogy a baskír *Ükereste* valóban ’ökröstó’, azaz ’ökörítató’, de a magyar *Ökröstó* alakhoz nincs köze. Az *üker* ’ökor’ alapszó szintén csuvasos forma a baskírban. A szó kipszakos alakja *Üged*, amelyet az *Üged, Üged-tamag* baskír földrajzi nevek tartalmaznak. A régi csuvasos *üker* értéke a baskír—csuvas érintkezések történetében az, hogy a XII. századnál korábban kerülhetett a csuvasból a baskírba.

A csuvasos földrajzi nevek baskír környezetben kétféle következtetést engednek. Ibn Fadlan már a X. század elején felfigyelt arra, hogy a Volga-balparti vidéken volt egy bolgár-törökös (ócsuvasos) és egy kipszak törökös földrajzinév-adás. A baskírok kialakulásában bizonyosan részt vettek ócsuvasos nyelvű bolgár-török töredékek. A másik következtetés, hogy a XII. század utáni időkben folytatódott a békés baskír—csuvas érintkezés, együttélés. Népelemek egybeolvadása hosszan tartó folyamat, még a rokon nyelvű népek esetében is.

Szemponunktól a lényeg az, hogy a „magyar hangzású” baskír földrajzi nevek nem támasztják alá a magyar—baskír azonosságot, és nem segítik dülőre vinni a magyar őshaza kérdését.

Nyelvünk finnugor és ugor kori öröksége a 'vízfolyás, folyó' jelentésű *ér*, valamint az 'áramló víztömeg' jelentésű *ár* szavunk. E szavainkkal állíthatók párhuzamba a Volga—Káma és a Nyugat-Urál területén nagyon gyakori folyó- és víznevek. Az *ér* szó gyakorisága a víz- és folyónevekben figyelmet érdemel, meglehet azonban, hogy látszatazonosságról van szó: *Biszér, Biszért, Biszéra, Viséra, Viszéra, Visérka, Bizárka, Bizár, Biz* stb. Az e nevekben jelenlévő *ér* és *ár* szavaknak ugor vagy magyar eredete nem bizonyos, tekintetbevételük azonban így is indokolt. Nem elképzelhetetlen, hogy a *bisz-*, *visz-* és *biz-* elemeknek a finnugor vagy az ugor kori víz- és folyónévképzéshez van közüük.

A magyar őshaza és az obi-ugorok

A következőkben azt veszem szemügyre, hogy a hagyományos életformát és műveltséget leginkább őrző obi-ugorok régebbi lakóhelyei tájékoztathatnak-e bennünket az őszukok és a magyar őshaza helyéről. Jelentős tudománytörténeti előzményei vannak annak a feltevésnek, amely Nyugat-Szibéria déli síkságára, illetve az erdő és a sztyepp határvidékére helyezi az ugor és a magyar őshazát. E feltevés főbb alkotóelemei a következők. A magyar, a vogul és az osztják együttesen az ugor nyelveket képezik. Vagyis nyelvi rokonságuk foka közvetlenebb közös őseket tételez fel, mint köztük és az uráliak egyéb ágai között ez kimutatható. Az obi-ugorok hagyományos műveltségében maradtak meg leginkább az őszuk műveltség elemei. Ezek sorába tartoznak azok a vonások, amelyek az obi-ugorok jelenlegi, északi lakóhelyeivel ellentétben egy hajdani délies életmódra engednek következtetni. A lótenyésztés és lókultusz, a hagyományos díszítőelemek a nyugat-szibériai sztyeppen és ligetes sztyeppen elterjedt bronzkori andronovói, valamint az Altaj hegység és a Minuszinszki-medence területén kialakult kora vaskori tagari és tastiki kultúrákból eredtek.

A baskir iszták-probléma tárgyalásakor volt szó arról, hogy osztjákok, vogulok és szamojédok a XVIII. században Dél-Szibéria és az Altaj vidékén is éltek, ott eltörökösödött maradékaik a XIX. század közepe táján még fellelhetők voltak. Az obi-ugorok hagyományos műveltségének állattenyésztő-lovas múltat tükröző rétege feltehetően a dél-szibériai régészeti kultúrákból származik. A vadász-halász és gyűjtögető életmóddal kapcsolatos műveltségükben fellelhetők a tajgában kialakult jellegzetességek, melyekhez a szubarktikus környezetben átvett műveltségi elemek járulnak. Az utóbbiak tehát a tajgánál északibb területen honos sajátosságok. A dél-szibériai régészeti kultúrákból eredeztethető műveltségi vonások azonban nem sajátosan az obi-ugorokra jellemzők, szinte valamennyi szibériai kis nép körében megvannak. Különösen vonatkozik ez az andronovói, a tastiki és tagari kultúrákból eredető díszítőmotívumokra.

Mivel az obi-ugorok északi lakóhelyein a délies állattenyésztésnek nincsenek meg a feltételei, de ugyanakkor a ló kultikus tiszteletének nemcsak a szertartásokban,

hanem az epikus alkotásokban is nagy hagyományai vannak, feltételezik, hogy éppen ez a délies állattenyésztő műveltség képezi a vogul és az osztják hagyományos műveltség eredeti rétegét. Ez a feltevés indítja útjára a másik feltevést, mely szerint a XVIII. századi osztják, vogul és szamojéd szörványok Nyugat-Szibéria déli területén őshazájuknak a bizonyítékai. Ez volt V. N. Csernyecovnak és Molnár Eriknek a véleménye.

Felmerül a kérdés, más megoldás nem lehetséges-e. Az obi-ugorok lótartásra vonatkozó szókincsének jelentős része közös a magyarral: *ló, ostor, nyereg és fék*. De a *kengyel* már nem. A sztyeppi fejlett lovaglás nélkülözhetetlen eszközt az ugor rokonaiktól már régen elvált magyarok fedezték fel, és adtak neki eredeti magyar nevet. Az obi-ugorok és az ugor magyarok lótartásában és lovaglásában minőségi különbség van.

V. J. Mogyin szerint az osztjakok barabai sztyeppen élt elődeiknek XVII—XVIII. századi temetkezéseiben a lovas vadász életmódra jellemző tárgyak találhatók: zabla, kengyel és baloldalt az övre függeszthető nyiltegez a sírmellékletek jellemző tárgyai. A kistovkai ősosztják temetkezéséből származó kengyel XVII—XVIII. századi, tehát rendkívül kései. Az ősosztják temetkezéssel egykorú vogul temetkezésekből nem kerültek elő kengyelek. Az ősvogul műveltség egyébként is különbözött az osztjától. A különbség leglényegesebb eleme, hogy az ősvogulok nem ismerték a lovaglást.

A lovaglás hiánya az ősvogul műveltségben azért különös, mert a *magyar* népnévhez éppen a vogulok önelnevezése, a *manysi* és *mos* frátia-név áll közel. Ebből pedig annak kellene következnie, hogy a vogul nyelvjárásokban a lovaglás szókincsé közös legyen a magyarral. Ez azonban nem így van. A lovaglás kezdete Nyugat-Szibériában és Kelet-Európa erdőövezetében az i. e. 2. évezred eleje—középe közötti időre tehető.

A nyugat-szibériai sztyeppen a lovaglás az andronovói kultúrában jelent meg. Tapasztaltuk, van olyan feltevés, amely szerint az andronovói kultúrának az Isim—Tobol folyók vidékén és Cseljabinszk környékén kialakult változata az ősugorok és az ugor magyarok hagyatéka. Andronovói eredetű díszeknek ugor etnikumot meghatározó értékük nincs. A lóvértágok sírba helyezése a honfoglalás kori magyar temetkezések egyik jellemzője. E szertartási elem eredete a lótenyésztés történetének korai szakaszára megy vissza. Sok nép életmódját alakította döntő mértékben a lótenyésztés, minek következtében a ló kultusza is kialakult körökben, és temetkezési szertartásaikban is helyet kapott a loáldozat. Ezért önmagában véve, a halott lelki nyugalma érdekében hozott loáldozat bármennyire is fontos eleme egy adott nép életmódjának és hiedelmeinek, etnikumot meghatározó értéke a lóvértágok sírba helyezésének önmagában nincs.

A nyugat-szibériai barabai sztyepp északi peremén feltárt XVII—XVIII. századi osztják és vogul temetkezések sírmellékleteiből hiányoznak az andronovói jellegzetességek és a lóvértágok. A Kistovka település közelében feltárt 140 sír

közül 14-ben voltak lófogak, illetve lóállkapocs féldarabjai: összesen 1 pár kengyel, 2 zabla és 5 vascsat került elő.

Két körülmény szorítja szűk határok közé a következtetések megvonását. Először: nagyon kevés XVII—XVIII. századi temető ismert. Másodszor: a vogulnak, illetve osztjáknak minősített temetők etnikai jellemzői nem kielégítőek. A temetőket hátrahagyók népi személyazonosságának jellemzői nem a sírmellékletek tárgyaiból, hanem a történeti néprajzból következnek. Történetesen abból, hogy az idézett évszázadokban az adott körzetekben osztjások és vogulok éltek. Az osztjások őseinek tulajdonított temetkezések sírmellékleteiből következik, hogy körükben a lovaglás kiváltság volt, társadalmi rangot jelentett. Egyébként a vogul és az osztják epikában a hősök és az istenek lovagolnak, az egyszerű vadászok, a „köldöke metszett” férfiak gyalogos vadászok. Az andronovói kultúrában a lovaglás és a lótartás nem volt kivételes dolog. Ott az igényes felszereltség jelentett rangot.

Az obi-ugorok lótartásának szerény színvonalát a nyugat-szibériai őshaza elmélete azzal indokolja, hogy éghajlati változás következtében az obi-ugorok elődeit a déli irányban terjeszkedő tajga utolérte. A tajgában pedig a délies állattenyésztés visszaszorult. Az ugor magyarok, akik az ő sugarok déli csoportjai voltak, megmaradtak a ligetes sztyeppen. Ennek következtében életmódjuk változatlan maradt. A természeti körülmények változásai az őstörténeti népek életét valóban átalakították. Ez az általános igazság azonban nem bizonyítéka az ugor és a magyar őshaza nyugat-szibériai színhelyének.

A nyugat-szibériai tajga és sztyepp határvidékén a népek könnyen váltottak át a tajgai vadászéletről a pusztai állattenyésztésre, majd ismét felcserélték életmódjukat. Zichy I. és Ligeti L. azzal érveltek a nyugat-szibériai őshaza mellett, hogy az ugor magyarok és a török népek kapcsolatának első színhelye Nyugat-Szibéria volt. Ugyanis a szibériai síkságon keltek át azok a török népek, amelyek aztán Kelet-Európa sztyeppvidékén állapodtak meg. Zichy I. feltételezte, hogy a hunok is török nyelvűek voltak, és ők találkoztak a ligetes sztyepp északi szegélyén élő ugor magyarokkal. A magasabb szervezettségű hunok és más török népek összeházasodtak az ugor magyarokkal, akik uraik irányítása alatt elhagyták a tajga határát, és pusztai lovas nomád néppé alakultak át. Közben szervezetük is törökös jelleget vett fel, de hun és más török uraik a magyarok uráli eredetű nyelvét vették át. Ez a felfogás Zichy I. nyomán kristályosodott ki.

A hunok török nyelvűsége nem több mint feltevés, hun nyelvemlékek nem maradván, a bizonyítás kizárt. A hunok török nyelve pusztai okoskodás eredménye. Az viszont tény, hogy az északkelet-szibériai jakutoktól a földközi-tengeri oszmán-törökökig terjed a török nyelveket beszélő népek elvékonyodó, meg-megszakadó lánc. A jelentős nyelvcsalád tagjainak kialakulása csak úgy képzelhető el, hogy a török nyelvek történetének korai szakaszában sem csekély lélekszámú népek használták. Azt azonban tudnunk kell, hogy jelenleg a tadzsikok kivételével török nyelvű Közép-Ázsiában az időszámításunk előtti évszázadok folyamán iráni

nyelveket beszéltek. Még a középkor századaiban sem némultak el az ősi iráni nyelvek, Közép-Ázsiában a török nyelvek fokozatosan léptek az iráni nyelvek helyébe. Uralomra kerülésük — a török népek történeti aktivitásán kívül — annak is következménye volt, hogy a mongol hódítás eredményeként kialakult Arany Horda kormányzati nyelve a kipszak török lett. Nyugat-Szibéria első lótenyésztő népeinek nyelvét nem ismerjük, az i. e. 1. évezred közepe táján a kelet-európai szkíta kultúrával rokon kultúrák elterjedése Délnyugat-Szibériában valószínűleg abban leli magyarázatát, hogy iráni rokon nyelveket beszélő szaka-szkiták éltek Nyugat-Szibéria déli síkságán. Egyelőre nem tisztázott, hogy ezen a síkságon mikor jelent meg és terjedt el a török nyelv. Meglehet, A. P. Dulzon elmélete közelít a probléma tisztázásához.

Ligeti L. és Sz. I. Vajnstein rámutattak az életformaváltásra az altaji kis török népek körében. Az altaji török népek között vannak tajgalakó vadászok, gyűjtögetők és sztyeppi állattenyésztők. A tajgában élő törökök népi és nyelvi szubsztrátuma ugor és szamojéd, hagyományos műveltségükben igen erősek az uráli eredetű hagyományok. Ezzel szemben a sztyeppi törökök szubsztrátumában rendkívül csekély az uráli örökség, hagyományos műveltségükben pedig alig van nyoma uráli hagyományoknak. Az altaji törökök tajgában élő részét zömmel eltörökösödött szamojédok és ugorok alkotják, míg a sztyeppen lakók körében elvéve akadnak eltörökösödött uráliak.

Az Altaj vidékén a tajga és a sztyepp határosak egymással. Ez azt jelenti, hogy az életmód felcseréléséhez nem szükséges hosszú vándorlásba fogni. Az altaji törökök nyelvi-népi szubsztrátumának és hagyományos műveltségének különbségei abból következnek, hogy az altaji ugorok és szamojédok tajgalakó vadászok és gyűjtögetők voltak, nem — illetve csak elvéve — váltottak át a sztyeppi életre, pedig tözsomszedságuk kínálta a vadászatnál és gyűjtögetésnél nagyobb létbiztonságot nyújtó állattenyésztést. Eltörökösödött utódaik is a tajgában maradtak, még török hatásra sem hagytak fel hagyományos életmódjukkal. Figyelemre érdemes az altaji ugorok és szamojédok nyelvének sorsa. A sztyeppen nyilvánvalóan a törökség fölnye érvényesült valamennyi vonatkozásban. Az már kevésbé ennyire egyértelmű, hogy a tajgában is ez volt a helyzet, pedig a nyelvi-etnikai eltörökösödés ott is bekövetkezett. Nyilvánvalóan azért, mert ha a törökségnek nem létszámbeli, akkor szervezeti fölnye érvényesült.

Kivétel-e az altaji szamojédok és ugorok következetessége az erdei életmód megválasztásában? Mert ha az, akkor történeti szempontból jelentéktelen epizódnak minősül következetességük. A Volga és a Káma egybeszakadásának vidékén a volgai bolgárok megőrizték délies életmódjukat és műveltségüket. Szomszédai finnugor népek voltak, melyek sokat kölcsönöztek volgai bolgár szomszédaitól, különösen a földművelés, állattenyésztés és a politikai szervezet szokincsének vonatkozásában. De át nem vették a volgai bolgárok életmódját, kivételesen telepedtek meg erdeiken kívül. Az északi erdei élethez való ragaszkodás ütközik ki az Onyega és a Ladoga vidéki, a balti és fennoskandináviai uráli népek

történetében is. Az egyetlen kivétel ebben a tekintetben a magyar történet, mégpedig annak őstörténeti szakaszától kezdve.

A történeti folyamatok nagy, általános törvényszerűségein kívül kockázatos dolog szabályszerűségeket emlegetni. Az altaji szamojédok és ugorok ragaszkodása az erdei élethez, eltörökösödött leszármazottaik esetében is, szabályszerűen jellemzi az uráli népek történetét. A magyarok rendhagyók. Kiválásuk az uráli történelem hagyományos sodrásából azonban csak az uráli népek történeti sorsának szemszögéből nézve rendhagyó. Mert ha a történelem nagy összefüggéseibe állítva szemléljük a magyar őstörténet sajátos vonulatát, akkor kiderül, hogy például az indoeurópai perzsák történeti sorsa is rácsafol a szabályszerűségekre, ha ilyen egyáltalán feltételezhető az indoeurópai népek történetében. A perzsa történelem vonulata nem vethető össze az angol, a német vagy a kurd történelem vonulatával.

Az egy nyelvcsaládhoz tartozó népek történetét tekintve, a szabályszerűség hiánya a szabály. Az évezredek mélyén felismerhető őstörténeti közös múlt nem jelölte ki a nyelvcsalád népei történetét egybefűző szabályszerűségeket. Az uráli népek vonatkozásában mégis szabálynak tűnt az északi tájakhoz való ragaszkodás. A magyar őstörténet esetében ez a ragaszkodás nem tapasztalható. Az uráli népekre tekintettel sajátosszámba menő magyar őstörténetre azért alkalmaztam a kivételesség fogalmát, mert élesen ráirányítja a figyelmet a magyar nép eredetének rejtett problémáira, kiváltképpen a magyar nyelvtörténet feltáratlanságára.

Összegzem a nyugat-szibériai magyar őshazával kapcsolatban mondottakat. A rendelkezésre álló érvek nem erősítik meg azt a feltevést, hogy a magyar őshaza Nyugat-Szibériában volt. Az obi-ugorok hagyományos műveltségének délies elemei fiatalabbak műveltségük tajgai élettel kapcsolatos alaprétégénél. Az osztják és a vogul hagyományos műveltség rétegeinek kialakulása a következőképpen történhetett. Az obi-ugorok elődei többségükben tajgai vadászok voltak, akikhez kis lélekszámú ugor állattenyésztők kerültek. Az asszimilálódott ugorok korábbi életük néhány elemét megőrizték, a magyarokkal közös lótenyésztési szokincsuik ennek következménye. A tajgai őslakosoknál fejlettebb ugorok nyelve határozta meg a keveredés eredményeként kialakult nép nyelvének jellegét. Ebből következik a magyar és az obi-ugor nyelvek rokonsága. A lótenyésztés szerény színvonala a XVII—XVIII. századi barabai osztjákok körében feltevésem mellett szól. Nem zárom ki azonban más megoldások lehetőségét. Az altaji ugorok és szamojédok a X—XVIII. század folyamán, igen lassan törökösödtek el, életmódjuk sem változott gyorsan. Úgy gondolom, amennyiben állattenyésztésük jelentős arányú lett volna, úgy a füves sztyeppen élték volna át nyelvcserejüket. A sztyepp szomszédságában megmaradtak tajgai vadászoknak. Elképzelhető, de nem látom még bizonyított-nak, hogy a szibériai ősugorokat éghajlatváltozás szakította ketté, és változtatta északi csoportjaikat tajgai vadászokká. Az éghajlati változások története aligha igazít el a magyar őshaza nyitott kérdéseiben. A nyugat-szibériával egyidőben, egybeült is történtek éghajlati változások.

A XI. század második felétől kezdték a magyar krónikások írásba foglalni a magyar őshazával összefüggő hagyományainkat. Ezt az ősgestát a XII. század során folytatták. Középkori krónikairódmunknak ez a legrégebb latin nyelvű darabja nem maradt ránk. A XII. század végi és XIII. századi krónikásaink még olvasták, és bőven merítettek belőle motívumokat. Krónikásainknak ez az eljárása megengedi az őskrónika tartalmi magvának kikövetkeztetését. Ebben a kikövetkeztetett tartalmi magban utalások találhatók a magyar őshazára. Az utalások eligazító hatálya — az átvételek során történt betoldások, kihagyások és az összefüggések megváltoztatásai következtében — megfogytakozott.

Anonymus 1200 körül írt gestájában a nyestben szerfölkött bövelkedő, Don melléki Szcitiát tudta magyar őshazaként. *Dentü-mogyer*nek is nevezi Szcitiát, fogalomhasználatában a *Dentü-mogyer* a Szcitiát lakó népet is jelenti. Tudomása szerint a honfoglalók a Don (Etel)—Szuzdal—Kijev—Havaserdő útvonalon érkeztek a Kárpátokba. A középkorban a *Don* mellett *Etel*, *Etil*, *Itil* néven a Volgát és a Kámát is emlegették. A *Dentü* feltehetően a *Donyec* magyar hangzása.

Kézai Simon a XIII. század nyolcvanas éveiben, a megközelítően száz évvel korábban élt Anonymushoz hasonlóan, szintén úgy tudta, hogy a honfoglalás előtt a magyarok Szcitiában laktak. Kézai ismeretei Szcitia fekvéséről, természeti viszonyairól, továbbá a vonatkozó földrajzi nevekről egyfelől a klasszikus ókori, másfelől korhű politikai-földrajzi és néprajzi értesületekből származtak. Kézai a kétféle forrásból származó ismereteket egyesítette. Az egész eurázsiai sztyeppet Szcitiának tartotta. Úgy értesült viszont, hogy Szcitia keleten Mongóliáig, Európa végződéséig, valamint az Aral-tótól délre lévő Horezmig és a kaukázusi Grúziáig terjed. A másik oldalról Szcitiát a mitikus Rifei hegyek határolják. Szcitiát a Don folyó öntözi, ezt a folyót a magyarok *Etil*nek nevezik. Amint azonban a Rifei hegyekből előjön, már *Don* a neve, és a síkságon az alánok földjét öntözi. Szcitia nyugat felől a besenyők és a fehér kunok országával határos. Északi szomszédja Szuszdal ország, ennek erdei ember számára áthatolhatatlanok, és csak júniustól augusztusig süt a nap. Szcitia hegyeiben kristályt találnak, griff fészkel, és a magyarul *kerecset*nek mondott vadászsólyom költ. Szcitia egy ország, de három tartománya Baskiria, Dentia és Mogoria. Szcitia földje termékeny, ligetekkel, erdőkkel és füvekkel ékes, erdei vadakban csodálatosan bövelkedik. Kézai úgy értesült, hogy a magyaroknak Szcitia előtt is volt hazájuk, ahol a magyarok keletkeztek. A középkori keresztény krónikás szemléletéhez híven, a magyarok első őshazáját a bibliai Eviláth-tal, a Paradicsommal határos országgal azonosította. Kézai a magyarokat és a hunokat azonosoknak tekintette, úgy vélte, e nép születésének idején az első őshazát Perzsiának nevezték. A magyarok későbbben a perzsiai hazával határos Maeotiszbba költöztek, amely füben, fában, halban, szárnyasokban és vadban bövelkedett ugyan, de a megsziporodott népnek szüknek bizonyult, ezért a magyarok Szcitiába költöztek. Kézai tudomása szerint a

honfoglalás útvonala a besenyők és a fehér kunok országán, a továbbiakban pedig Kijeven és az Északkeleti-Kárpátok átjáróin át vezetett.

Kézai Simon művébe beleszötte a hun—magyar azonosságot hirdető hun történetet. Kézai a hun—magyar azonosság elméletéhez híven, kétszer foglalkozik az őshazával, a honfoglalás útvonalával és a honfoglalással. A hunok vándorlásának harmadik állomásaként említi Szuzdalt, miután a besenyők és fehér kunok földjén átkeltek. Itt megemlíti még a fekete kunok területét, de kihagyta Kijevet.

A XIII. század hetvenes éveinek elején tevékenykedő Ákos mester, aki talán szerzője volt az V. István kori gestának, szintén merített az őskrónikából. A feltehetően XII. századi szöveg hagyomány szerint a honfoglalók a besenyők és a fehér kunok országán, továbbá Szuzdalon és Kijeven át érkeztek a Kárpátokhoz.

Mindhárom szerző, egymástól függetlenül, a magyar hagyományból merítette értesüléseit a honfoglalás útvonaláról. Az útvonal fő állomásainak felsorolásában és sorrendjében az eltérések lényegeseek. Mindazonáltal közös motívum: Szuzdal, Kijev és a Kárpátok említése; Szcitiát is a közös motívumkincshez kell sorolnunk, bár az Ákos mesternek tulajdonított szövegezésben a Szcitia fogalom nem szerepel.

Aligha Kézai fogalmazta meg elsőnek a hun—magyar azonosság elméletét. Az azonosítás elemi alakban már a XI. században meghonosodott a nyugati krónikairódalomban. Az elmélet alapanyaga Anonymusnál is fellelhető: szerinte a hunok és a magyarok közös őstől származtak, az Árpádok és Attila pedig Szcitia első királyának, Mágognak az ivadékaiból eredtek. Anonymus azonban még úgy állította össze nép-genealógiáját, hogy a magyarok Mágog királytól kapták előkelő nevüket. Vagyis ha Attila időben meg is előzte az Árpádokat, a nép-genealógiában Anonymus a magyaroknak adta az elsőszülöttség és az előkelő névviselet előjogait.

Kézainál a hun—magyar azonosság elmélete kikerekedett, a hun történetet krónikájának élére állította. Az ősgestából kölcsönzött őshaza és vándorlás motívumait úgy szabdalta fel, hogy kerüljön belőlük mind a hun, mind pedig a magyar honfoglalás előtörténetébe. Az egykor összetartozó motívumok feldarabolásakor, egyéb híján, saját elképzeléseire támaszkodott. Az ősgesta szöveg hagyományát csorbitó eljárás ellenére, Kézai művének segítségül vételével lehet leginkább következtetni a XI. századi őshazahagyomány magvára. Ugyanis Kézai merített legbővebben az ősgestába foglalt őshaza- és vándorlásmotívumokból.

A XII—XIII. század fordulójától, a XIII. század nyolcvanas éveig keletkezett krónikáinkban fellelhető őshaza utalások jelentősége a következőkben foglalható össze. Szuzdal Anonymus korában emelkedett jelentőségre mint a hasonló nevű orosz fejedelemség székvárosa. Szuzdal a Kámenka folyó partján, Moszkvától északkeletre fekszik. Az orosz kútfők 1024-ben említik először, ennél bizonyára korábban keletkezett. Szuzdal tehát nemcsak város-, hanem fejedelemség-, országnév is. Területén és szomszédságában finnugor népek éltek. Szuzdalon keresztül ősrégen kialakult kereskedelmi útvonal haladt. Vlagyimir, kijevi nagyfejedelem hadjáratainak alkalmából, a X. század végén több ízben is használta a Szuzdalon át vezető utat. Már a bronzkorban forgalom zajlott a Szuzdalon áthaladó úton. Szuzdal

átmenőállomása volt annak az útvonalnak, mely a IX. században a délkeletre fekvő Volgai Bolgáriába, a nemzetközi tekintélyre emelkedett, művelt országba vezetett. Meglehet, hogy Volgai Bolgáriából még keletre haladt az útvonal folytatása.

XIII. századi gestaszerzőink egy bizonyosan ősi és nagy jelentőségű kelet-európai útvonalról szereztek tudomást. Tudták, hogy ez az út Szuzdalon és Kijeven át a Keleti- és Északkeleti-Kárpátok átjáróihoz vitt. Csakhogy ez az útvonal Magyarországon már a XI. században ismert volt: XIII. századi történetíróink, egymástól függetlenül, az ősgestából merítették ismereteiket ennek az útvonalnak a létezéséről. Amit a XI. század második felében leírt hagyomány hozott kapcsolatba a magyar őshazával és vándorlásokkal.

Meglehet, irodalmi sémánál nem több az a leírás, amely a magyarok Szuzdalba jutását vázolja, mégis figyelemre érdemes. Anonymus szerint a magyarok délről, Dentü-mogyerből az Etel folyón (Don vagy Volga) átkelve érkeztek Szuzdalba. Innét délnyugatnak, a Dentü-mogyeri lakóhelyeikkel szinte azonos szélességi fokon fekvő Kijevnek tartottak. Az Ákos mesternek tulajdonított leírás arról tudósít, hogy a magyarok a besenyők és a fehér kunok országain átkelve jutottak Szuzdalba. A kunok országának említése a magyarok vándorlásaival összefüggésben anakronizmus, ugyanis a kunok a XI. század derekán rendezkedtek be a pontusi sztyeppen. Az ott talált besenyőket részben csatlakozásra, részben pedig távozásra kényszerítették. Kézai Simon ugyanezt a sajátos útvonalat a hunok vándorlásainak ismertetésekor mondja el. A magyar honfoglalás útvonalának előadásakor a Szuzdalba vándorlást nem említi, helyette a Kijevhez érkező magyarokat mutatja be. Mivel Kézainál a magyarok és a hunok azonosak, a kétféle útvonal egyazon ősi motívum szabad alkalmazása következményének tűnik, a különbségnek ezért jelentősége nincs.

Mivel a besenyők és a kunok országai a déli sztyeppen helyezkedtek el, ezért a magyarok mindkét előadásban először délről a messzi északkeleti Szuzdalba, ezt követően pedig a régebbi sztyeppi lakóhelyeikkel nagyjából azonos földrajzi szélességen fekvő Kijevhez vonultak. A középkori hagyományból az derül ki, hogy a magyarok vándorlásaik megkezdése előtt a déli sztyeppen éltek, mert csak ebben az esetben kelhettek át más sztyeppi népek országain. Megítélesem szerint ugyanis a krónikás hagyományban a hangsúly a magyarok vándorlásának déli kiindulópontján van. Az e vándorlások idejére nézve anakronisztikus országok említése mellékkörülmény. Megütközést a vándorlás iránya vált ki, mert az az életforma gyökeres megváltozását jelenti. Kedvezőtlen körülmények nyomására a sztyeppi pásztornépek rákényszerültek az erdei vadászéletre. Úgy azonban, hogy az eredeti lakóhelyükkel határos ligetes sztyeppen rendezkedtek be rövid időre, míg a kedvezőtlen körülmények meg nem szűntek. Vagyis a sztyeppi népek szemszögéből az életmódváltás átmeneti állapot volt.

Szuzdal mélyen az erdőövezetben van, a délről odakényszerült népnek a visszatérés reménye nélkül kellett feladnia délies életformáját. Az ilyesfajta változás nehézségeiről a középkori krónikásoknak aligha lehetett tudomásuk.

Anonymus tudósítása a Don melléki síkság prémes állatokban való gazdagságáról e vidék mai állapotainak ismeretében tűnik tévesnek. Igaz, prémes állatokban mindig is a Volga—Káma és mellékfolyóinak vidéke bővelkedett. Ezért Anonymus jellemzése inkább az északi erdőségre vonatkozna. Ebben az esetben Anonymus nem tévedett, az ő korában is, és sokkal inkább a magyar honfoglalás előtti századokban, a Don és mellékfolyói mentén húzódó erdőségek prémes állatokban bővelkedtek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a középkori irodalmi földrajzi ismeretek szellemében, amelyeket Anonymus is osztott, a Don melléke jelentette a Volga vidékét is. A két folyó közötti vízválasztó szükülete miatt a két folyót egynek gondolták. Ezért a török eredetű *Etil*, *Itil* név a Donra és a Volgára egyaránt vonatkozott. S mivel a Volgába szakadó Káma hatalmas folyam, rá is átszármazott az *Etil* név. A mondottakból nem következik, hogy Anonymus említésén a nyestben gazdag Don vidékéről a Volga—Káma mellékét kellene értenünk. Arról van mindössze szó, hogy a XIII. század harmincas—negyvenes éveiben történt kelet-európai nagy utazásokig, amelyek hiteles földrajzi értesüléseket eredményeztek, az antik hagyományokból eredő középkori irodalmi ismeretek Kelet-Európa földrajzáról homályosak voltak. A Don ókori *Tanaisz* neve alatt is érthették a Volgát. — Közbevetőlegesen jegyzem meg, a XIII. századi nagy utazások földrajzi eredményei bizalmasnak számító diplomáciai értesüléseket tartalmazó úti jelentésekben kerültek előadásra. Ennek következtében a Kelet-Európára vonatkozó hiteles földrajzi ismeret néhány kiválóság privilégiuma volt.

Kézai Anonymusnál egyértelműbben tartotta fenn a vadban és legelőben gazdag, ezért a vadász-halász és állattenyésztő életmódra egyaránt alkalmas Maeotisnak, a Don alsó szakasza vidékének magyar emlékét. A Kézainál olvasható jellemzés valóságot vetít elénk, amit a kijevi orosz írók, a *Poveszty Vremennih Let*, az orosz őskronika szerzői jól ismertek. Ismereteik a kijevi orosz állam kialakulásánál sokkal korábbi értesüléseket rendszereztek, és még azért is tanulságosak, mert a kijevi évkönyvírók, ha nem is akadálytalanul, a X—XII. század folyamán rendszeresen szereztek megbízható értesüléseket a sztyepp, kiváltképpen pedig a Don alsó szakasza menti körzet viszonyairól. Az utóbbi iránti megkülönböztetett érdeklődésük abban leli magyarázatát, hogy ott szórvány szláv települések léteztek, és a kereszténység is élt. A kijevi híradásokból tudjuk, hogy a Dont és mellékfolyóit kísérő ligetek, csallitok vidékein, e természet oltalmazta tájakon a harci cselekmények vagy egyéb bajok által veszélyeztetett lakosok szokott életmódjukat folytatták. A sztyeppről elvándorolt magyaroknak régen keletkezett, valamint a sztyeppel határos területen maradt keleti szlávoknak még ugyancsak a pogány korból eredő hagyományaiban Maeotis jellemzése azonos volt. A Maeotistra és a hasonló tájakra vonatkozó ismeretek rendszerezése a kijevi írók körében még akkor is folyt, amikor a sztyeppre vonatkozó pogány magyar hagyományok már halványultak, sőt, szándékos feledtetésre kerültek. A XI—XII. századi, kijevi orosz értesülések Maeotisról egybevágtak az írásbeliség előttről származó ismeretekkel.

Ez pedig a pogány magyar hagyomány valóságmagvára és Kézai írói erényeire irányítja a figyelmet.

Anonymus kedvelte a szóalkotásokat, körükbe tartozik Szkítia szinonimája, a *Dentü-mogyer* és lakosainak *dentü-mogyer* neve. Kézainál Szkítia egyik tartományának neve *Dentia*, az utóbbi azonossága Anonymus *Dentü-mogyer* fogalmával problematikus. Többen hajlanak arra, hogy a Donyec neve rejlik a két fogalomban. Ebben az esetben Anonymus szóalkotása 'Donyec menti Magyarország'-ként, 'Donyec menti magyar'-ként értelmezhető. A Kézainál szereplő *Dentia* pedig 'Donyec menti ország'-ot jelentene. Ezek az értelmezések azonban kifogás alá esnek. A *Dentü* értelmezhető összetett szóként, de nem bizonyosan. *Den-* tagját az alán *den* 'folyó' jelentésű szóval is próbálták, sikertelenül, egyeztetni. Anonymusnál a *Dentü* mintegy a Szkítia fogalmi párja, Kézainál *Dentia* része a hatalmas Szkítiának. Kézai Szkítia egyik tartományaként mutatja be Mogoriát is, amit már joggal értelmezek Magyarország említéseként. Eligazító támpont hiányában nem lehet tisztázni, hogy Anonymus vagy Kézai értette-e félre közös kútfejüket, az ősgesta vonatkozó részét. Már a XI. század dereka táján sem volt egyértelmű a szóbeliségben őrzött hagyomány a magyarok egykori földjeiről, azok neveiről. Miként a fehér lóról is két változatban maradt ránk a monda, úgy az ősrégen elhagyott szállásföldek emlékét fenntartó szájhagyomány ugyancsak több változatban élt az ősgesta írójának idején. Kézai hívebben őrizte meg a Maeotisra és az őshazákra vonatkozó, pogány korból származó történeti hagyományainkat. Kézai hun történetével kapcsolatban felhívom a figyelmet a következőkre. Hun hagyományainkkal összefüggésben két dologról van szó. Először: a hun történet tudós elmélet, a hun—magyar azonosságnak nincs alapja. Másodszor: lehetnek-e, vannak-e Kézai hun történeténél sokkal ősbib, még honfoglalás előtti hun eredetű hagyományaink, kapcsolataink? Igen, lehetnek. Róluk a megfelelő helyen szólok.

A magyar hagyomány sztyeppi lakóhelyekről indította útnak a magyarokat. Érthetetlen, mi okból kerültek volna Szuzdal vidékére és onnan a Kijevi Oroszország érintésével az Északkeleti-Kárpátok átjáróihoz. A sztyepről elinduló magyarság szemszögéből az útvonal körülményes és értelmetlen. Arról nem is szólva, hogy a besenyőktől eltávolodni igyekvő magyarok számára a sztyeppen át rövid útvonal állt rendelkezésre a Kárpát-medencéhez. A magyarok kedvelt természetes védművei a gyepek voltak, céljuknak kitűnően megfelelték a sztyepp folyóit kísérő erdők. A Dzsajhani-szöveghagyományból merítő keleti írók elmondják, hogy a magyar törzsek kihasználták a folyók menti erdők és csalikok oltalmát, településeik ott húzódtak meg, és falvaikban teleltek. Ha Szuzdal orosz város neve ott bukkanna fel a magyar hagyományban, ahol a magyar őshazát, vándorlások kezdetét ismerteti, funkciója könnyen érthető lenne. Szuzdal az Oka folyótól északra nem nagy távolságra fekszik. Boba I. azon az állásponton van, hogy az ugor magyarok az Oka folyó vidékéről indultak el a sztyeppre. Csakhogy a *Szuzdal* név a magyar hagyományban nem a vándorlások kezdetén áll.

Szuzdal csak 1024-ben tűnt fel a kijevi orosz kútfőkben. Említése a magyar ősgestában, majd Anonymus és Kézai Simon gestáiban időrendi szemszögből kifogástalan. De mi lehet az oka annak, hogy a Magyarországtól távoli orosz föld neve bekerült a magyar ősgestába, a magyar történetírás elsősülöttébe, mégpedig a vándorlásokat ismertető részbe. A honfoglalás előtti időkben, sőt a X. században keletkezett magyar hagyomány a *Szuzdal* nevet nem ismerhette, mert az orosz város és a hasonló nevű fejedelemség még nem létezett.

Anonymus arról tudósít, hogy Taksony fejedelemségének idején, kegyességének hallatára sok vendég özönlött országába, különféle nemzetekből. Bulárföldről sok izmaelitával jöttek Billa és Baks nevű igen nemes urak. Taksonytól sok birtokot kaptak, s azonfelül várat is, amelyet Pestnek hívnak, örökre nekik engedte. Bulárföld annyi mint Bolgárföld, és Taksony idején kettő volt, miként Anonymus éveiben is. Az egyik a Duna délkeletre fordulásának mentében Taksony országával volt határos, a másik a Volga és a Káma egybeszakadásának vidékén feküdt. Az előbbi Bolgárország népe bizánci keresztény volt, a volgai bolgárok pedig a X. század elejétől izmaeliták, böszörmények, azaz iszlám hiten lévők voltak. Taksony idején a volgai Bolgárországból érkezettek iszlám vallású telepesek, éppen Magyarországra. A telepesek Billa urának a neve a volgai bolgár Biljar, Bilár város nevére emlékeztet. Vajon nem Anonymus névadási szokásának egyik példájával állunk-e szemben? Ő szeretett földrajzi nevekből személyeket alkotni, ha elképzeléseinek ez felelt meg. De miért alkotott volna személynevet egy távoli, egzotikus város nevéből, amely városnak talán még a létezéséről sem hallott. Anonymus azt írja, hogy Billa és Baks megkapták Pest várát, alapítását nem nevükhöz fűzte. Ha ezt tette volna, az egész történet hitele meginogna, ugyanis Pest város neve bolgár szláv eredetű.

A volgai Bolgárország szomszédos volt azzal a területtel, amelynek *Szuzdal* neve Taksony éveiben még nem létezett. A terület ősi gazdája finnugor nép volt, a merja, és éppen Taksony idején kezdtek novgorodi szlovén és krivics telepesek érkezni a merja földre. Nem tudjuk azonban, hogy a szláv telepesek hogyan nevezték új hazájukat. A volgai bolgár telepesek aligha hozhatták ezt a nevet Taksony országába. Annak viszont hírét terjeszthették, hogy valahol Bolgárország környékén keleten maradt magyarok élnek, ami Taksony idején elképzelhető. Ezen a ponton feltevésem érintkezik Boba I. elméletével. A Kárpát-medencében országot alapítókat érdekelték a keleten maradt részek. Bíborbanszületett Konstantin császár a X. század derekán lejegyeztette, hogy a délorosz sztyeppen a *Szavartoi aszfalo*inak nevezett magyarok egy része a perzsiai részekre, értsd, kaukázusi területre vándorolt. Ezekkel a keleti magyarokkal a honfoglalók követeket és ajándékokat cseréltek.

Az eltávolodott néprészek hosszú ideig tartották kapcsolataikat, közös hagyományait. Erre nézve bőséges példát ad a baskír néptörténet, amelynek alapos kutatása vezetett el a régi baskír—magyar azonosság megcáfolásához. Amit egyébként Gombocz Z. és A. C. Macartney már régen szükségesnek tartottak. A

kettévált baskír néprészek nehezen tudták eldönteni, melyik területet tekintsék hazájuknak, és melyik népnevet fogadják el. A baskír népalakulás története lezárult, a kipszakos török nyelvű baskírok nyelvjárásai azonban napjainkban is őrzik azokat az eredeti nyelvjárási sajátosságokat, amelyek árulkodnak az egyes baskír részek elődeinek származásáról. Mennyivel inkább így volt az a X—XIII. század folyamán, a baskír nép kialakulásának korában.

A baskír néptörténet általános érvényű szabályszerűsége világít rá, amellyel a magyar őstörténetben is találkozunk.

A *Szuzdal* név más módon bekerülhetett a középkori magyar történetírásba. A X. századi Magyarországon megtelepedett volgai bolgárok tartották kapcsolataikat korábbi hazájukkal. A kapcsolatok egyik útvonala a *Szuzdal* nevet kapott területen keresztül vezetett. Elképzelhető, hogy Magyarországon már a X. században, a XI. század második felében pedig bizonyosan ismerték a Kelet-Európát átszelő kereskedelmi útvonalakat, azt is, amelyik a szuzdali földön haladt. Ez a kereskedelmi és földrajzi ismeret előkelő helyre állítja a középkori magyar irodalmat kortársai körében. A korabeli nyugati irodalom homályos elképzelésekkel rendelkezett Kelet-Európáról.

Két feltevéssel kíséreltem értelmezni a *Szuzdal* név szereplését a honfoglalás előtti történelmünket ismertető gestaszövegben. Elsőként említettem, hogy egzotikus hangzású és mert fontos útvonal mentén feküdt — ez indokolja bekerülését a magyar hagyományba. Középkori íróink úgy gondolták, ha az ő korukban fontos szerepe volt a nemzetközi forgalomban, akkor a honfoglalás előtti magyarok is bizonyosan használták az útvonalat. Másodikként említettem, hogy a volgai Bolgáriából érkezett telepések hírt hoztak a régi hazájuk környékén élő magyarokról. A XI. század második felében közölték, hogy útvonalukon egy új orosz fejedelemség keletkezett. A hagyomány az iszlám hiten lévő bolgárok emlékét tartotta fenn, ők pedig minden bizonnyal a volgai bolgár földről érkeztek. Érkezésüket a hagyomány joggal kapcsolja össze Taksony személyével, mert valóban nagyszabású szervezőtevékenységet folytatott. A *Billa* személynév lehet ugyan Anonymus névalkotása, de mögötte tárgyismeret rejlik. A név egy olyan országgal függ össze, amelyet a középkor utazási viszonyai közepette csak óriási nehézségek árán lehetett elérni. A Taksonyhoz özönlő sok vendég közül Anonymus a volgai bolgároknak figyelmet szentelt. Figyelmessége a magyar őshaza és vándorlás szemszögéből mindössze jelkép. A hazai bolgárjaink körében ápolt hagyományból a *Szuzdal* név értelmét veszítve került az ősmagyarok vándorlásainak történetébe.

Julianus útja és a magyar őshaza

A középkori magyar történeti irodalomban lejegyzett őshazahagyomány-törödek emlékezete a délorosz sztyeppig terjed. A pogány eszményekkel egybeszővődött őshazahagyományok a XIII. századra — még a sztyeppi tartózkodás

helyszíneit illetően is — elhomályosultak. A hellyel-közzel hiteles földrajzi közlések kiszakadtak összefüggéseikből, a fő támpontok kihullottak az emlékezetből, vagy kimaradtak az irodalomból. Ezért középkori kútfoink a magyar őshaza kérdésében nem tudnak eligazítani. Ilyen eligazítást egyébként abban az esetben sem várhatnánk, ha a magyar törzsek délorosz sztyeppen való tartózkodásával kapcsolatos hagyományokat a teljességükben jegyezték volna le középkori íróink. Nincsenek olyan példák, amelyek segítségével valamiféle szabályszerűséget alakíthatnánk ki arra nézve, hogy a szájhagyományban élő történeti emlékezet visszafelé meddig terjedően tartalmaz többé-kevésbé hitelesen eligazító tudósításokat. Van olyan magyarázat, amelyik azt tartja, a szájhagyomány emlékezete 3-4 vagy még kevesebb nemzedékig terjed. Ám a baskír genealógiák, amelyeket a XVI—XVII. században történt lejegyzésükig a szájhagyomány őrzött, a X—XI. századig terjedően őriznek hitelt érdemlő eligazítást. Az észak-kaukázusi oszétek és szomszédaiak hősi eposzai a szkíta korig, az i. e. V. századig visszamenően tartalmaznak hiteles értesüléseket. A VII—XI. századi életmódot, öltözködést, fegyverzetet és szertartásokat olyan hitelesen mutatják be, hogy szinte azt hihetnénk, a régészeti ásatásokhoz készült útbaigazító szövegek. Ezek a példák mintha másként hangzanának, mint amit az ősmagyar hagyományok esetében állítottam.

Valóban, a baskír és a kaukázusi példák nem egyeznek feltevésemmel. A sztyeppen lakóhelyeket talált magyar törzsekre új környezetük mély hatást gyakorolt. Szellemi műveltségüket átfedték a sztyeppi környezettől átvett kultúrjává. Történeti hagyományaik alakításában az új sztyeppi környezet vált meghatározóvá. A pogányság és a kereszténység kemény küzdelmében az utóbbi törte meg a pogány történeti tudat erejét. A baskírok és az észak-kaukázusi oszétek megmaradtak hagyományos környezetükben, az előbbieket iszlám vallása és az utóbbiak kereszténysége meglehetősen felszínes maradt, nem volt erejük pogány eredetű hagyományaik kiiktatásához.

A következőkben Julianus 1235—1236. évi utazásáról írt, ún. Riccardus-féle jelentésből, Györffy György fordításában közlöm szó szerint azokat a helyeket, amelyek a keleten maradt magyarokkal kapcsolatosak. Riccardus — feltehetően szintén domonkos rendi szerzetes — talán Julianus előjárója volt.

„A keresztény Magyarok Történetében azt találták, hogy van egy másik, Nagyobb Magyarország, ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának, minthogy földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak és pusztítottak, végül elérkeztek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a rómaiak legelőjének mondtak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek közül, meghódítván a népeket, amelyek akkor itt laktak. Ahol is végül szent István, első királyuk a keresztény hitre térítette őket; míg az előmagyarok, akiktől származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok.

A domonkos barátok, miután ezeket a Magyarok Történetében megtalálták, megszánták a magyarokat, akikről származtak, hogy mind az ideig hitetlenségben tévelyegnek. Elküldtek hát négy barátot keresésükre, hogy Isten segédelmével megtalálják őket, ahol csak tudják. Annyit tudtak a régiek írásaiból, hogy keleten laknak, de hogy hol vannak, nem is sejtették.”¹

Sok viszontagság után egy Ottó nevű szerzetes, aki kereskedőnek öltözve utazott, talált néhány magyarul beszélőt, akik eligazították ugyan Ottót, de ez mégsem jutott el a keleti magyarok tartományába. Visszatért Magyarországra, hogy több segítőt vegyen maga mellé, akik majd vele együtt térítenek a pogány magyarok körében. Ottó, akit a viszontagságok megviseltek, meghalt. Előtte azonban még érkezése volt, hogy a keleti magyarok megkeresésének útját-módját elmagyarázza szerzetes társainak.

IV. Béla király költségén négy domonkos rendi szerzetes, köztük Julianus, útra kelt, hogy felkeresse az előmagyarokat. Világi ruhát öltöttek, hajukat, szakállukat pogány módra megnövesztették és útra keltek. Bolgárián át Konstantinápolyba érkeztek, ahonnan hajóval eljutottak az Északnyugat-Kaukázus vidékére. A Kubán és a Terek folyók közötti füves pusztaságon átkelve megérkeztek Alánföldre, amelynek lakói keresztények voltak. Julianus és társai Alánföldön vették hírért a szomszédban tartózkodó tatároknak. A további viszontagságokat és veszedelmeket nem vállaló két szerzetes visszafordult. Julianus társával, Gerhardusszal folytatta útját. Harminchét napos viszontagságos utazással maguk mögött hagytak egy pusztaságot, nyilván a Don és Volga közötti sztyeppet. Elérkeztek egy *Vedának* írt muzulmán ország *Bundaz* városába. Innen egy másik városba mentek, amelyet a Riccardus-féle jelentés nem nevez meg. Györffy Gy. a muzulmán geográfusokra hivatkozik, akik úgy tudták, hogy Bundaz, illetőleg Burtasz város után a volgai bolgár Szuvar város következett. Julianus hűséges társa, Gerhardus ebben a meg nem nevezett városban elhunyt. Ezután Julianus egy muzulmán pap szolgájának szegődött, és annak családjával Nagy-Bolgárországba, azaz a volgai Bolgáriába érkezett.

„Nagy-Bolgárország nagy és hatalmas ország, melynek gazdag városai vannak, de mindnyájan pogányok. Ebben az országban nyilvánosan beszélük, hogy rövidesen kereszténnyé kell lenniük és a római egyháznak kell alávetni magukat, de annak napját, mint mondják, nem tudják, — mert így hallották bölcseiktől.

Ennek az országnak egyik nagy városában, mely állítólag ötvenezer harcost tud kiállítani, a barát egy magyar nőt talált, aki a keresett földről erre a vidékre ment férjhez. Ez megmagyarázta a barátnak az utat, hogy merre menjen, s azt állította, hogy két napi járóföldre biztosan megtalálhatja azokat a magyarokat, akiket keresett. Így is történt.

Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt

¹ GYÖRFFY, Napkelet 40.

házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak a harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.”²

A következő részben a jelentés a tatárokról szól. A keleti magyarok a tatárok fegyvertársaivá lettek, és együttesen tizenöt tartományt elpusztítottak. Julianus a keleti magyarok földjén találkozott egy tatár vezér követével, aki beszélt magyarul.

„A barát mindezt megtudva, jöllehet a magyarok kérték, hogy maradjon, nem állt rá két okból. Először azért, mert ha a pogányok országaiban és Oroszországban, melyek a keresztény magyarok és emezek között fekszenek, híre menne, hogy ezeket a katolikus hitre térítik, nyugtalanná válnának és talán ettől kezdve minden utat elzárnának, attól tartva, hogy ha ezeket amazokkal sikerülne a kereszténységben összekötni, minden közbeeső országot meghódítanának. Másodszor azért, mert elgondolta, hogy ha rövidesen meghalna vagy megbetegedne, munkája füstbe menne, minthogy sem ő nem boldogulna velük, sem magyar rendtársai nem tudnák, hogy hol található ez a nép. Mikor tehát vissza akart térni, kitanították őt ezek a magyarok egy másik útra, amelyen gyorsabban utazhat. Megindult pedig a barát hazafelé a Szent János ünnepe előtti harmadik napon és néhány napi pihenőt tartva az úton, vizen és szárazföldön utazva karácsony másodnapján lépte át Magyarország kapuját, jöllehet Oroszországon és Lengyelországon át lóháton jött.

Az említett Magyarországról való visszatérő útján tizenöt nap alatt folyón szelte át a mordvinok országát.”³

A jelentés röviden előadja a pogány mordvinok szokásait. Megölt ellenségeik koponyáit levágják, s ha valaki közülük útra kel, akkor minden levágott koponyát előtte hordanak, és minél több koponyát hordanak előtte, annál nagyobb a becsülete. Kelyhet is készítenek koponyából, és abból örömet isznak. A mordvin jószágok is azt híresztelik, hogy rövidesen keresztényeknek kell lenniük. Kértek is térítőt a szomszédos orosz fejedelemtől, de az nem küldött, mert majd a római egyházhoz kell az oroszoknak is, meg a mordvinoknak is csatlakozniuk. Györffy Gy. kritikai észrevételében megállapítja, hogy a mordvin követség II. Jurijsz Vsevolodovics (1212—1238) vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemhez érkezhettek, aki viszont aligha adott olyan választ, amelyet a Riccardus-féle jelentés szájába ad.

IX. Gergely pápa személyes jelentéstételre magához rendelte Julianust, aki 1237 márciusában érkezhett Rómába. Sokáig nem időzött a pápai udvarban, mert 1237. tavasz utóján ismét útra kelt a keleti magyarokhoz. Még római tartózkodása

² GYÖRFFY, Napkelet 42—43.

³ GYÖRFFY, Napkelet 43—44.

idején, négy másik domonkos rendi szerzetes is elindult Nagy-Magyarország felé. E második útról készült jelentésből idézek néhány részletet.

Az események tragikus fordulatot vettek, a tatárok megsemmisítették a Nagy-Magyarországot. „... Nagy-Magyarországra [mentek], ahonnan a mi magyarjaink erednek; harcoltak velük tizennégy éven át, s a tizenötödik évben legyőzték őket, amint ezek a pogány magyarok élőszóval elmondták nekünk.”⁴ — A jelentés részletesen foglalkozik a tatárokkal, hódításaikkal, az alávetett lakosság helyzetével. Ebben a jelentésben a tatár történelem dominál. A keleti magyarokról már csak mellékesen esik szó, de néhány földrajzi fogódzó megbecsülést érdemel.

A tatárok a keresztény Magyarország ellen készülnek, sőt még Róma és az azon túli területek meghódítását is latolgatják. Jurij Vszevolodovics vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem élőszóban tájékoztatta Julianust a tatár tervekről. Tehát Julianus második utazásakor huzamosan időzött Szuzdalban, valójában ott rekedt, mert a szétszóródott keleti magyarok elmondták neki, hogy a Nagy-Magyarországba vezető út a tatárok miatt járhatatlan. A tatárok követeket küldtek Magyarország királyához, „akiket — mikor Szuszdal földjén át mentek — a szuszdali fejedelem elfogott, és a királynak küldött levelet a fejedelem elvette tőlük. Ezeket a követeket mellém adott társaimmal együtt láttam is. Az említett levelet, amelyet a szuszdali fejedelem nekem adott át, elvittem Magyarország királyának.”⁵ Julianus tolmács segítségével elolvasta a magyar királynak írt tatár levelet, tartalmát idézi a pápának készített második jelentésében. — A jelentés utolsó részében olvasunk egy részletet, amely a keleti magyarokkal van kapcsolatban.

„Ismét midőn a római udvarban tartózkodtam, előttem elment Nagy-Magyarországba négy rendtársam, akik átkelven Szuszdalföldön, ennek az országnak a határain találkoztak némely pogány magyarral, akik a tatárok elől menekültek. Ezek készségesen felvették volna a katolikus hitet. És mielőtt a keresztény Magyarországra jöttek volna, meghallotta ezt az említett szuszdali vezér, felháborodva visszahívta a mondott barátokat és megtiltotta, hogy a római hitet prédikálják azoknak a magyaroknak, és emiatt kiűzte őket földjéről. Mégis ezek a kellemetlenség megszűntével nem akartak visszatérni és a megtett utat könnyen feladni, tehát elkanyarodtak Rjazany városához, hátha onnan utat találnának Nagy-Magyarországba vagy a mordvinokhoz, vagy magukhoz a tatárokhoz. Két szerzetest itt hagytak maguk közül, és tolmácsok vezetésével az imént elmúlt Péter és Pál apostolok ünnepén érkeztek ahhoz a másik mordvin fejedelemhez, aki azon a napon, amikor érkeztek, egész népével és családjával felkerekedvén — mint fentebb mondtuk —, a tatároknak vetette magát alá. Hogy azután mi lett ezzel a két szerzetessel; vajon meghaltak, avagy az említett fejedelem a tatárokhoz vezette őket, senki sem tudja. A két visszamaradt barát, csodálkozván ezek késésén, a következő Szent Mihály ünnepe körül elküldtek egy tolmácsot, hogy megbizonyo-

⁴ GYÖRFFY, Napkelet 47.

⁵ GYÖRFFY, Napkelet 49.

sodjanak életbenmaradásukról, ezt azonban rátámadó mordvinok megölték. Én pedig és társaim, látván a tatárok által elfoglalt földet, és megszemlélvén a megerősített vidékeket, mivel már semmi gyümölcsöt nem szüretelhattünk, visszatértünk Magyarországra.”⁶

Nem tartozik szorosan vett tárgyamhoz a Julianus és rendtársai kelet-európai utazásainak éveiben létező nemzetközi helyzet értékelése. Mivel azonban a Nagy-Magyarországon élő előmagyarok vagy keleti magyarok megtalálásának lehetőségei nagymértékben függtek a nemzetközi helyzet alakulásától, néhány szót kell ezekről ejtenem. A tatárok jelenléte határozta meg Kelet-Európa helyzetét, ezen belül a Volga és a Káma egybeszakadásának körzetében fekvő Nagy-Bolgária vagy volgai Bolgária és a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség között kitört viszályok bonyolították a helyzetet. A XIII. századi Kelet-Európa területén különböző államok osztoztak, a harmincas években a déli sztyeppen kun és más kisebb, török eredetű nomád népek éltek. Mivelhogy a mongol-tatárok életfeltételeinek leginkább a sztyepp felelt meg, kelet-európai hódításaikat a sztyepp övezetében kezdték. Délről megkerülték a Kaszpi-tengert, betörték az Észak-Kaukázus területére, 1223-ban az Észak-Kaukázus és Horezm felől érkező tatárok előbb a kun—alán, majd a Kalka folyónál a kun—orosz szövetséges seregekre mértek súlyos vereséget. A délorosz sztyepp, akkor kun sztyepp, a mongol-tatárok kezére került, de ekkor még csak ellenőrzésük alá vonták a sztyeppet. Alán szövetségeseiket a kunok sorsukra hagyták, részben nyugat felé menekültek, többségükben behódoltak a tatároknak. Éppen 1236-ban Batu kán indított újabb hadjáratsorozatot, melynek következményeként megszervezte a kelet-európai sztyeppet is magába foglaló Arany Hordát. Ugyanekkor már tervbe vették a Volga középső folyása mentén fekvő volgai Bolgária és más — többségükben finnugor — földek meghódítását, az Arany Horda államához csatolását.

Kelet-Európa ligetessztyepp- és erdőövezetében az orosz fejedelemségek voltak a legjelentősebbek. A Kijevi Oroszország 1132-ben, Msztyiszlav Vlagyimirovics — Vlagyimir Monomach fia — halála után független orosz fejedelemségekre hullott szét. E széthullás előzményei mélyen gyökereztek a kijevi orosz történelemben. Keleten, az Oka folyón túl az orosz fejedelemségek terjeszkedni nem tudtak, bár ilyen törekvéseik voltak. Terjeszkedésük útjában, a Volga mentén az erős volgai bolgár állam állt, melynek fővárosa, Bolgari a Volga bal partján helyezkedett el. A Volgán zajlott a keleti kereskedelem, amit a bolgárok tartottak kézben, székvárosuk a keleti kereskedelem fontos központja volt. Volgai Bolgária szomszédja, a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség az egzotikus áruforgalom hasznát igyekezett magának biztosítani. A két állam 1120 és 1220 között változó szerencsével háborúskodott egymással. A XIII. század húszas éveiben a vlagyimir-szuzdali oroszoknak sikerült kikényszeríteni a bolgár főváros áthelyezését Biljarba, a Volga keleti mellékfolyójának, a Cseremsannak a partjára. A X—XIII. századi

⁶ GYÓRFFY, Napkelet 50.

volgai bolgár—orosz viszonyra adatokat tartalmazó orosz évkönyvek-ből ismerjük, hogy a Volga-jobbparti bolgár települések népessége az 1220. évi vereség következtében megcsappant. Legjelentősebbikük, Osel is alig élt.

A mongol-tatár veszedelem a vlagyimir-szuzdali és a volgai bolgár államot 1229-ben közeledésre, majd laza szövetségre kényszerítette. B. D. Grekov és N. F. Kalinyin szerint a Volga-jobbparti bolgár települések és erődítések felelevenítéséhez az oroszok nem járultak hozzá. A bolgár lakosság többsége továbbra is a Volga bal partján maradt.

Az orosz fejedelemségek szláv népességének körében jelentős finnugor népcsoportok éltek. Így Moszkva környékén és a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség területén muromák és merják laktak. Ezek a területek eredetileg az ő földjeik voltak, az oroszok a X. század végétől kezdtek megtelepedni körükben. A Kijevi Oroszország széthullását követően az orosz fejedelemségek politikai egysége megszűnt, de megmaradt a nyelv, a műveltség, a vallás és nem utolsósorban a nemzetiség egysége. Az egységnek ezek a tényezői a XIII. század húszas—harmincas éveiben nem éreztették hatásukat a politikai életben.

Az orosz földek északkeleti végein elhelyezkedő vlagyimir-szuzdali fejedelmek megértették, hogy a halálos veszedelem a mongol-tatórok részéről nemcsak őket fenyegeti, hanem a keleti keresztény orosz államok összességét. Ezért érdeklődéssel követték minden eseményt, amely a sztyepp bármelyik szegletében bekövetkezett. Nem véletlen az a nyugtalanság, amiről Julianus beszámol két utazásának tapasztalatait összegezve. Az egyházszakadás óta mindig történtek kísérletek arra, hogy a pápaság égisze alatt visszaálljon a keresztény egység. E tényleg létező törekvés propagandisztikus jegyeit megtaláljuk Julianus jelentéseiben is, amikor a római katolikus egyház kelet-európai térhódításának vágyát hangoztatja. Ide kell sorolnunk azt a kitélt is, miszerint a keleti magyarok katolikus hitre térítése esetén a két Magyarország szövetsége meghódítaná a közbeeső országokat.

A kun sztyepp nyugati szegletében a Vatikán kun térítő püspökséget alapított. Ott tevékenykedő papjai révén értesüléseket szerzett a XIII. század húszas éveitől előállt helyzetről. Julianus jelentéseiből kiviláglik, hogy a Julianus és társai utazását megelőzően egy Ottó nevű prédikátor barát, majd Julianus római időzésekor egy másik domonkos rendbeli prédikátorcsoport is járt Kelet-Európában. A Vatikán figyelmét felkeltették a mongol-tatár háborúkkal kapcsolatos események, bizonyosságot akart szerezni a fejlemények természetéről. Nem véletlenül rendelték Julianust személyes jelentéstételre a pápai udvarba. A domonkos rendi szerzetesek alkalmazása e kényes és nehéz feladatok ellátására érthető. Rendjüket azért hozták létre, hogy térítsenek, és a katolikus vallásban ingadozókat megerősítsék. A magyar királyi hatalom nem kedvelte a vallási kérdések feszegetését, alattvalói ugyanis igencsak sok vallásnak voltak hívei. A Vatikán többszöri sürgetésére azt nem tagadhatta meg, hogy a magyarországi vallási életet megrendszabályozzák. E közvetlen célon túlmenően, a magyar történelemnek a XIII. század első negyedében már távoli, mégis jelentős keleti előzményei eszközként kínálkoztak a

prédikátorrend számára. Paulus Ungarus 1221-ben szent Domonkos személyes utasítására Magyarországon megkezdte a rend felállítását. A régi keleti kapcsolatokra is tekintettel, természetes, hogy Róbert esztergomi érsek 1229-ben megalapította a kun püspökséget. A közvetlen előzmény az volt, hogy a Kalka folyónál vereséget szenvedett kunok egy része a magyar király fősege alá helyezte magát, főuraik egy része pedig katolikus hitre tért.

A nagyratörő vatikáni tervek megvalósulásának alig volt valószínűsége. A komoly veszedelemnek kitett Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség urának azonban még a propaganda is aggodalomra adott okot. Az orosz évkönyvek feljegyezték, hogy tisztán katolikus propaganda-kezdeményezésre a XII. század második felében az elbai és balti szlávok szörnyű pusztítást szenvedtek el. Azt pedig valamennyi orosz fejedelemségben, így Vlagyimir-Szuzdalban is jól tudták, hogy vatikáni propaganda hatására kezdődtek el a keresztes hadjáratok. A Bizáncon átvonuló seregek a sértések és súlyos atrocitások sorozatát követték el a keleti kereszténység szent birodalma ellen. A negyedik keresztes hadjárat seregei pedig nem is mentek a Szentföldre, hanem 1204-ben bevették Konstantinápolyt, kifosztották, és megalapították a Latin Birodalmat. Maga az a tény, hogy a Bizáncon átvonuló keresztes seregek fokozatosan vazallus állam rangjára süllyesztették, majd *latin* névre keresztelték azt a Bizáncot, ahonnan az orosz földek kereszténysége származott, amelyre az orosz egyház előjárói és az orosz fejedelmek tisztelettel néztek, figyelemzavaró volt az orosz fejedelmek számára.

A katolikus propaganda terhes emlékei, a mongol-tatár veszedelem aktualitása, a pápai főség alatt tevékenykedő kun püspökség, vatikáni érdeklődés a mongol-tatárok iránt, mindez együttvéve méltán váltott ki nyugtalanságot a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemségben, érthető, hogy szuverén állam uralkodójaként a fejedelem megtiltotta a szétszóródott keleti magyarok térítését a katolikus hitre. — A nyugati kereszténység akkori kereteiben, a vallási propaganda hatására szervezett kegyes célú hadműveletek csak úgy valósulhattak meg, ahogyan azok történtek. A Vatikán mit sem tehetett a megvalósulás formái ellen. Az orosz fejedelemségek számára pedig elfogadhatatlanok voltak a nyugati egyház védnöksége alatt álló katonai és politikai eszközök. A XIII. századra a keleti egyház oly mélyre behatolt az orosz népi műveltségbe, hogy még a gondolata sem merülhetett fel annak, hogy a római katolikus egyházzal, a gyűlölt latinokkal, az annak képviselőiben fellépő államokkal bármiféle szövetség létrejöjjön. Népi felkelés söpörte volna el azt az orosz fejedelmet, aki ilyet kezdeményezni mer. — A zord valóságon változtatni nem lehetett. Az események feltartóztathatatlanul sodródtak tragikus pályájukon.

Ilyen nehéz nemzetközi feltételek közepette valósult meg Julianus utazása. Utazásának vázolt körülményeiből is következnek a jelentéseiben felbukkanó ellentmondások, következetlenségek. Nagy-Magyarország megközelítése nem volt egyszerű feladat — nemcsak a természeti, a korabeli utazással járó viszontagságok, hanem mindennekfelett a kedvezőtlen nemzetközi feltételek avatják teljesítménnyé.

Julianus utazása a nagy földrajzi felfedezések sorába tartozik, és néprajzi vonatkozásai is jelentősek. Ezt hangsúlyozni kell, mert a személyével foglalkozó irodalomban az az elmarasztalás is érte őt, hogy nem járt a keleti magyarok körében. Ezt az elmarasztalást alaptalannak kell tartanom. Tudósításainak hitelét a későbbi utazók megerősítették. Mindamellet Julianus utazásával kapcsolatban több nyitott kérdést kell felsorolni.

Györffy Gy. megjegyezte, hogy az a „Magyarok Története”, amelyikből a domonkos rendiek Nagy-Magyarországról értesültek, a magyar ősgesta lehetett. Azt ellenben nem tudták meg, merre volt ez a másik Magyarország. A Riccardus tollából származó első jelentés nem említi a *Szuzdal* nevet, holott mind Anonymus, mind pedig Kézai Simon az ősgestából vehették át *Szuzdalt*. Vagy az ősgestának az a XIII. századi szövege, amelyiket a domonkosok forgatták, nem tartalmazta a *Szuzdal* nevet? Ez meglepő lenne, hiszen Kézai Simon a tatár pusztítás viharai után, a XIII. század nyolcvanas éveiben szerkesztett gestájához átvette a *Szuzdal* nevet. A második utazást összegező jelentésben többször szerepel a *Szuzdal* név, ott volt Julianus és társai, valamint korábban érkező rendtársai utazásának végpontja. Az orosz fejedelemség nevének mellőzése az első utazás alkalmából még azért is különös, mert a keleti magyaroktól visszatértében a mordvin földön kelt át, és eközben érintenie kellett a vlagyimir-szuzdali föld déli sávját. Julianus elindulása előtt egy Ottó nevű rendtársa útítársaival együtt három évig bolyongott Kelet-Európában, és rábukkant az előmagyarokra, de földjükre nem jutott el. Hazatérve a keleti magyarok megkeresésének minden útját-módját elmagyarázta domonkos rendtársainak.

Julianus útítársaival az ismert nyomokon indult el. Vállalkozása nem vak véletlennek indult, királyától ellátmányt kapott, és Konstantinápolyig a királytól rendelt fegyverek vigyázták az utazók biztonságát. Az Alániától Nagy-Bolgáriáig tartó utazás közben az útírányt illető bizonytalanság a jelentésből nem derül ki. Viszont az utazás minden jelentős szakasza esetében említés történik arról, hogy útítársakat várt Julianus. Csatlakozott a helyi viszonyokat ismerő utasokhoz. Alánföldről való elindulását éppen útítársak hiánya akadályozta. Az első utazásról szóló jelentésnek ezek a kitételei fontosak, mert tanúsítják a sztyeppi utazás szabályainak ismeretét. Már a X. századi úti jelentések ismertetik azt, hogy a sztyeppen átkelni szándékozó kereskedők és utazók karavánokba szerveződtek. A nagy társulások adtak biztonságot az utazóknak. A kelet-európai körülményekben járatlan ember nem találhatta ki az utazásnak ezeket a szabályait.

Györffy Gy. arra gondol, hogy a kereskedőnek öltözött Ottó a Kaukázus felett elterülő térségben kereste a magyarokat, és ott találkozott a szavárd magyarok képviselőivel, akik az alánoktól délre, a Kaukázus déli oldalán éltek. Mert ha a volgai bolgárok szomszédságában élő magyarokkal találkozott volna, akkor az Oroszországon át vezető, jól ismert útvonalra irányította volna rendtársait. Ez a feltevés megtámogatható még azzal is, hogy az irodalmi tájékozottsággal rendelkező szerzetes arról értesült a magyar irodalomból, hogy a magyarok

Szkitiából eredtek. Márpedig ez a földrajzi fogalom a sztyeppre irányította figyelmét.

Györffy Gy. gondolatát megtartom, de egy másik feltevést állítok mellé. Ottó egy meg nem nevezett pogány országban talált néhány magyarul beszélőt. Ez egyetlen orosz fejedelemség és Alámföld sem lehetett, mert esetükben a *pogány* jelző nem állja meg a helyét. A Riccardus-féle szövegből az derül ki, hogy Ottó kereskedőnek öltözve jutott el abba a bizonyos pogány országba, ahol magyarokkal találkozott. Ennek előtte mintha a szöveg azt mondaná, Ottó és társai szerzetesekként utaztak és szenvedtek sok veszedelmet. Hároméves barangolásuk idején bizonyosan eljutottak orosz fejedelemségekbe is, ahol tapasztalniuk kellett a latin egyház iránti ellenszenvet, s nemcsak a hatóságok, hanem a lakosság részéről is. Ottó valóban csak úgy utazhatott tovább, ha kereskedőnek adta ki magát, a távolsági kereskedelem szervezői ugyanis Kelet-Európa-szerte védelmet élveztek. Elképzelhető, hogy viszonylagos biztonságot adó öltözetben és társulásban Ottó át tudott kelni a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemségen, és a vele határos valamelyik finnugor földön találkozott, éppenhogy a volgai bolgárok szomszédságában élő keleti magyarokkal. A Riccardus-féle szöveg ugyanis a finnugor és a volgai bolgár földeket nevezi pogány országoknak. Ottó azért irányíthatta Julianust és társait egy olyan útvonalra, amelyik délről és keletről megkerülte az orosz fejedelemségeket, mert azokban — láttuk — jogos bizalmatlanságot tapasztalt.

Feltevésem mellett érvényesnek tekintem Györffy Gy. magyarázatát is. Az utóbbi valószínűsége azzal is indokolható, hogy Ottó és társai, akárcsak őket követően Julianus és társai, tengeren is utaztak. Márpedig Kelet-Európát csak ugyanazon a fekete-tengeri útvonalon lehet megközelíteni, melynek főbb állomásait Julianus és társai érintettek.

A nemzetközi konfliktusok feloldhatatlansága és az elmés feltevések nem zárják le azt a kérdést, Julianus és társai miért utaztak óriási kerülővel, továbbá, miért tartottak tétovázás nélkül a volgai Bolgáriába.

Az előmagyarok nem tudtak arról, hogy a tőlük elszármazott magyarok hol, merre laknak. Amikor azonban Julianus visszafelé készült, a keleti magyarok kitanították őt egy másik útra, amelyen gyorsabban utazhatott. Ez az útvonal a mordvinok földjén és a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemségen át vezetett. Az utóbbi érintése Julianus második útjáról szóló jelentéséből derül ki, mert a domonkos rendieknek tragikus híreket hozó utazása itt végződött. Utoljára találkoztak a keleti magyarok maradékaival. Nem véletlen, hogy a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemségből kitiltott négy barát egyenes vonalban délre tartva, Rjazanyba érkezett. Ezzel a keresztény orosz földek és a pogány bolgár, valamint finnugor földek közötti határsáv közelében maradtak. Ezzel igencsak fontos támpontot hagytak számukra arra nézve, hol éltek az előmagyarok. — Erről részletesen a továbbiakban. — Hogyan értsük azt, hogy a nyugatra szakadt véreik hazájának fekvését nem ismerő keleti magyarok egy rövidebb útvonalra irányították Julianust. Okoskodhatunk úgy is, hogy a keleti magyarok a nevezetes nemzetközi útvonal keleti

szakaszát ismerték, és miután Julianustól tájékozódtak a keresztény magyarok lakóhelyéről, e nyugatra vezető útvonalon indították el. Mindazonáltal a visszafelé vezető útvonal kérdése nem zárható le.

Meg kell jegyezni, hogy az Ottó és Julianus első útjáról szóló jelentés megszerkesztője, Riccardus is felelős lehet a nyitott és le nem zárható kérdésekért. Riccardusnak nem anyanyelvén diktált Julianus, elbeszélése hemzsegett a szokatlan, új fogalmaktól, melyek Julianus rendtársát nehéz feladat elé állították. Riccardus sem marasztalható el a szövegének megértését akadályozó nehézségekért.

Vegyük szemügyre Julianus első útjának azt az utolsó szakaszát, amely Nagy-Magyarország közvetlen közelébe vitte őt. A Julianust eligazító magyar asszony egy olyan nagy-bolgáriai városban volt férjénél, amelyik állítólag ötvenezer harcost tudott kiállítani. Györffy Gy. megjegyzi, hogy a székváros, Bolgari, és az ország nevének azonosságából következik az a félreértés, mely szerint egyetlen város tudott mozgósítani annyi harcost, amennyit az egész bolgár állam volt képes kiállítani. Julianus 1237-ben a Volga-jobbparti Bolgáriában nem találhatott nagy várost, mert az 1222. évi orosz—bolgár szerződés értelmében az oroszok nem engedtek katonai erődítménynek is számító nagy építkezéseket a Volga jobb partján. Györffy Gy. azon megállapításának lényege, hogy jelentős bolgár város az 1230-as években csak a Volga bal partján létezhetett, igazolást nyert az orosz—bolgár kapcsolatok történetében. A lényegét nem érintő véleményeltéremem csupán annyi, hogy azokban az években már nem Bolgari, hanem Biljar volt a főváros, mely biztonsági okokból nem a Volgánál, hanem annak bal parti mellékfolyójánál állt. Bolgari is a Volga bal partján helyezkedett el, kikötővárosként azonban megszenvedte az oroszok támadásainak következményeit. Mivel Bolgari volt a keleti kereskedelem volgai góca, az e kereskedelemből származó előnyök megszerzéséért háborúzó oroszok támadása éppen Bolgari ellen irányult. Ez a gondolat V. I. Tatischev XVIII. századi orosz történetírónál is felmerült. A háborús károkat szenvedett város Julianus idején már lehanyatlott. Azt gondolom tehát, hogy Julianus valamilyen másik bolgár nagyvárosban találkozott a magyar asszonnyal.

Györffy Gy. úgy sejtí, hogy a Bundazból (Burdaszból) a másik muzulmán városba tartó Julianus először a Volga bal partján álló Szuvarba érkezett. A X. századi keleti geográfusok értesüléseire hivatkozik, akik úgy tudták, hogy a burdaszok (mordvinok) és a volgai bolgárok között Szuvar város feküdt. Burdasz a Volga jobb partján volt, így Györffy Gy. azt sejtí, hogy Julianus Burdasz és Szuvar közötti úton kelt át a Volgán. A Julianus első utazásáról szóló jelentésben nincs említés a Volgán való átkelésről vagy hajózásról. Ezt a némaságot Perényi J. perdöntőnek tekinti abban, hogy Julianus nem kelt át a Volgán, egész utazása során a nagy folyó jobb, nyugati partján maradt. Perényi J. ezzel a Julianus utazásával kapcsolatos egyik nyitott kérdésre mutat rá. Györffy Gy. ezt a hallgatást lényegtelennek tartja, több ezer kilométeres utazása során Julianus sok folyón kelt

át, visszafelé útjában pedig maga említette, hogy vízi úton is jött, de egyetlen alkalommal sem említette meg a folyók neveit. Úgy vélekedem, miután az a kérdés tisztázottnak tekinthető, hogy Julianus a Volga bal partján érte el Nagy-Bolgáriát, a Perényi J. által felemlített nyitott kérdést más szemszögből vizsgálom.

A Volga jobb vagy bal partjának problematikáját az eddigi vélemények abban ismerték el, hol fedezte fel Julianus Nagy-Magyarországot, a nagy vízi útvonal nyugati vagy keleti partján? A kérdésre adandó válaszból következtek azok a feltevések, amelyek a magyar őshaza fekvésére vonatkoztak. Én úgy gondolom, a kérdést ketté lehet választani, így a válasz is kettéválik. Az egyik kérdés, hol tartózkodott Julianus Nagy-Magyarország megtalálásának küszöbén. Erre a kérdésre válaszoltam az imént. A másik kérdés, hol voltak a keleti magyarok lakóhelyei. Erre a kérdésre kísérem meg a választ a következőkben, miközben a legnagyobb tisztelettel veszem tudomásul az eddigi válaszokat.

Kútfont így mondja el a megrázóan jelentős eseményt: „Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett.” [Latinul: *Invenit enim eos iuxta flumen magnum Ethyl.*]⁷ Ennél többet a színhelyre nézve a kútfontból meríteni nem tudunk. Meg kell jegyezni, hogy a Volga neve itt bukkan fel a jelentésben. Ezt úgy értelmezem, hogy a *Volga* név az egész jelentés gerincét képezi, mert Julianus úti célja mégiscsak a keleti magyarok lakóhelyeinek földrajzi meghatározása volt. Az egész Riccardus-féle jelentésre sajnálatosan jellemző következtetlenség ebben az alapvető földrajzi tájékoztatásban is jelen van. Nem derül ki, hogy a kérdéses nagy-bolgáriai városból délnek vagy északnak kellett-e fordulnia Julianusnak, hogy kétnapi utazás után rábukkanjon a magyarokra. A Volga ugyanis a Nagy-Bolgáriát átszelő szakaszán észak—dél irányban folyik. Mivel a keleti magyarok a tudósítás szerint földet nem műveltek, ellenben lótenyésztők voltak, arra kell gondolnom, Julianus délnek fordulva talált rá a Volgánál lakó magyarokra. Ugyanis lótenyésztő nép a Volga sztyeppi szakaszán élhetett, mely déli irányból nyúlik fel a Volga—Káma egybeszakadásának körzetébe. Az északnak tartó Julianus hatalmas erdőségekbe, finnugor rokonaink körébe érkezett volna, akik azonban aligha értették volna meg beszédét. Így azonban újabb nyitott kérdésbe ütközünk. Julianus délről közeledett Nagy-Bolgáriához, s amint kikövetkeztethető, azon a sztyeppi területen kelt át, amelyet a Volga oszt ketté. Csodálkoznunk kell azon, hogy Julianus nem értesült ütközben a Volga mellett élő magyarokról. Julianusnak abban a tántoríthatatlanságában, hogy a volgai Bolgáriába érjen, azt a sejtésemet látom megerősítve, már útjának kezdetén tudott valamit Nagy-Bolgária és a keleti magyarok szomszédságáról. Emellett feltételezem, a keleti magyarok Volga-balparti lakókörzetei nem lehettek kiterjedtek, többségük nem ott élt. A keleti magyarok a maguk összességében jelentősek voltak, hiszen a mongol-tatárok tizennégy éven keresztül nem alkudoztak volna egy kis szigetnyi etnikummal a Volga menti sztyeppen.

⁷ GYÖRFFY, Napkelet 43.; GOMBOS, Catalogus 2049.

Julianus a Volga bal partjáról indult el kétnapi útjára, hogy a keleti magyarokkal találkozzon, de ebből nem következik, hogy a Volga bal partján bukkant rá falvaikra. A latin szövegben a *iuxta* előjárószo nem különösen szerencsés a vele jelzett földrajzi színhely azonosításakor. Megbeesülöm Györffy Gy. értelmezését, megengedem azonban azt is, hogy a *iuxta* előjáróval arra történt célzás, hogy a Volga után következtek a magyarok. Az előjáró ugyanis egy ilyen földrajzi értelmezést is megenged. Feltevésemben úgy gondolom, hogy a folyó bal partjáról közeledő Julianus átkelt a Volgán, és ott érte el a keleti magyarok szállásait. A latin előjárószo efféle értelmezhetőségén kívül, feltevésemet alátámasztom a Julianus második utazásáról szóló jelentésnek azzal a részével, amelyből arról értesülünk, hogy a Szuzdalból kitiltott domonkos barátok egyenesen délre, Rjazanyba távoztak. A két város légvonalban mintegy 200 km-re fekszik egymástól, a domonkosok Rjazanyból akartak továbbhaladni Nagy-Magyarországba, amely ekkor már nem létezett. De arra nyilván gondoltak, hogy a keleti magyarok menekülő töredékeivel e délibb körzetben találkozhatnak. A Volga e középső szakaszán már hatalmas folyó, jól hajózható, hiszen fontos kereskedelmi útvonal haladt rajta. De menekülők átkelése szempontjából komoly vízi akadály, Szuzdalba és egyéb orosz körzetekbe csak azok a magyarok érhetek el, akik a Volga jobb partján laktak. — A későbbiekben, Vásáry I. nyomán részletesen foglalkozom majd a *magyar* népnévből kialakult orosz földrajzi nevek kérdésével, már most jelzem azonban, hogy a *Mozsar* helynevek, amelyek a menekülő keleti magyarok letelepedésének emlékét őrzik, egészen a Tambovi területig bukkannak fel.

Szót kell ejtenem a keleten maradt magyarok nyelvéről. A Riccardus-féle szöveg azt mondja, hogy Julianus bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük. Tehát mindent megértettek, amit Julianus mondott nekik és viszont. Nem tudjuk, hogy a Julianus által megtalált keleti magyarok mikor szakadtak el a többi magyaroktól. Számptalan lehetőségből kettővel foglalkozom. 1. Meglehet, hogy a déli sztyeppről vándoroltak vissza keleti magyarok a Volga mellékére, a VI—VIII. század között. 2. A keleti magyarok az őshaza közelében maradtak, a sztyeppre az V. században távoztak a magyarok. A két magyar néprész nyelve mintegy 500-800 év óta külön, eltérő nyelvi, vallási, kulturális és politikai környezetben fejlődött. A jelentés alacsony fejlettségi szinten élő keleti magyarokról szól, amiben jókora a túlzás, sőt ellentmondás, mert falvaik voltak, távoli történeti időkbe vesző történeti tudattal, és jelentős katonai erővel rendelkeztek. A keleti magyarok fejlődtek az elszakadás óta eltelt időben, csak más környezetben, ami nyelvi következményekkel is járt. A hosszú évszázadok óta külön fejlődő magyar nyelvek között bizonyára különbségek keletkeztek. V. I. Taticsevs orosz évkönyvből merített értesülése a volgai bolgárt a magyar nyelvvel egyezőnek tartotta.⁸ A nem helytálló, ám érdekes

⁸ TATICSEV, V. I., Isztorija Rosszijszkaja III. Moszkva—Leningrad, 1964. 246.

híradás mögött nem sejthetjük-e a volgai bolgárok közelében, körében élő keleti magyarokat? Figyelemre érdemes, hogy az orosz évkönyv XII—XIII. századi szerkesztése tartalmazza a hírt.

Benkő L. a legkorábbi összefüggő magyar nyelvű emlékeinket — *Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom, Königsbergi Töredék és Szalagjai, Gyulafehérvári Sorok* — gondos elemzésnek vetette alá. E magyar nyelvű emlékek keletkezési ideje nagyjából Julianus utazásának korával azonos. Amint arra Benkő L. figyelmeztet, jóval korábbi előzmények eredményeit, vívmányait összegzik. Csiszolt stílusuk, gazdag, kifejező szókincsük, nyelvtani szerkezetük egy hallatlanul színvonalas magyar nyelvű, középkori kultúrát bizonyít. A hitélettel kapcsolatos néhány szláv, görög és latin eredetű szó kivételével, e nyelvemlékek tiszta magyarsága előtt kegyelettel kell tisztelegnünk. A korabeli helyesírási következtetések támasztotta nehézségeket leszámítva, a 800 évvel későbbi magyar olvasó számára ezek az ómagyar irodalmi szövegek érthetők. Néhány szavuk szorul magyarázatra, de ezek töve is él a mai irodalmi és beszélt nyelvben. Meghökkenítő, éppen ezért a nyelv iránti mélységes tiszteletre indítanak azok a statisztikai egybevetések, amelyeket Benkő L. végzett el annak érdekében, hogy kimutassa a következőket: 1. mi a megfelelés a szavak szótagszáma vonatkozásában a nyelvemlékek nyelve és a mai beszélt nyelv között; 2. milyen az arány a nyílt és a zárt szótagok között a nyelvemlékek nyelvében és a mai magyar nyelvben. Az egyezések szinte a teljes azonosságot mutatják.

Ha tehát tájékozódásként azt vesszük alapul, hogy a tőlünk 800 évnyi távolságban keletkezett magyar szövegeink mennyire közel állnak hozzánk, akkor a Julianus korához viszonyítva 500-800 évvel korábban elkülönült magyar néprész nyelvének esetében is feltételezhetjük, megengedhetjük a megértést. Azt tartózkodással fogadom, hogy a hittel kapcsolatos dolgokat is tökéletesen értették keleti magyarjaink. Kevésbé hihető, hogy az *angyal*, *arkangyal*, *barátaim* stb. szavakat Julianus ajkáról a keleti magyarok megértették. És egészen bizonyos, hogy a szomszédos bolgár-törökök és a finnugor rokon népek köréből olyan kölcsönszavak kerültek a keleti magyarok nyelvébe, amelyeket Julianus nem értett. Az azonban hihető, hogy az alapvető kölcsönös értést és a nem értett szavak kölcsönös megmagyarázását az évszázadok óta külön élő két magyar nyelv közös szókincse és nyelvtana megengedte. — Mindezt azért kellett bemutatni, mert a hiperkritikus álláspontok ezen a ponton is kétségbe vonták Julianus utazásának hitelességét, nevezetesen azt, hogy valóban megtalálta a keleten maradt magyarokat.

Julianus az őshaza közelében maradt vagy a sztyepről a Volga vidékére vándorolt keleti magyarokat találta-e meg? A középkori magyar történeti hagyomány Nagy-Magyarországnak, azaz a Régi-, Ősi-Magyarországnak tisztelte azt a területet, ahol Julianus a keleti magyarokat fellelte. A hagyományban a valóság elhomályosulhat, ezért a tudomány számára tévedést is közvetíthet. A könyvemben eddig előadott ismereteim arra a meggyőződésre indítanak, hogy Julianus az őshaza közelében maradt magyarokat fedezte fel. Teljesítményéért

ővezze emlékét tisztelet és megbecsülés. Annak ellenére — amiért nem ő tehet —, hogy az utazásának eredményeit összefoglaló jelentésből nem hüvelykezhető ki megbízhatóan a magyar őshazának vagy környékének a területe.

Julianus utazásának és eredményeinek bemutatásával nem tettem mást, mint tisztelettel megtartva az eddigi kutatások eredményeit, leróttam szerzőik iránti nagyrabecsülésemet. Csupán gondolataik néhány építőkövét vettem kézbe, és kíséreltem megfelelőbb helyet találni számukra. A nyitott és problematikus kérdések lezárását pedig én sem kíséreltem meg. Talán majd ennek is eljön az ideje.

A továbbiakban azokkal az orosz földrajzi nevekkal foglalkozom, amelyek a magyar népnévből képződtek, illetőleg a tudományban az a vélemény alakult ki, hogy belőle képződtek. Ebben a főleg nyelvészeti megállapításokat tartalmazó részben mindenekelőtt Vásáry I. kritikai munkásságát veszem alapul, aki a sok évtizedes nézeteket vette vizsgálat alá, megállapítva, hogy az idő alaposan megrostálta a korábbi orosz földrajzi névgyűjtéseket. Megemlékezem Perényi J. kutatásairól is, aki Vásáry I. nézeteivel szemben egy korábbi felfogás híve maradt.

Vásáry I. megállapítja, hogy Fejér Gy. reformkori történészünk a magyar szakirodalomban először említette a Mescsereket az Urál vidéki népek sorában, a cseremiszek és a mordvinok mellett. Fejér Gy. a XVIII. századi orosz és német munkákból merítette a Mescserekkel kapcsolatos ismereteit. Nyilván a *mescser* szó hangalakjának a *magyarral* való hasonlósága indíthatta el Fejér Gy. ötletét, miszerint a Mescserek a magyarok maradványai. Fejér Györgynek ez a megjegyzése a szakirodalomban sokáig észrevétlen maradt, míg Munkácsi B., feltehetően Fejér Gy. megjegyzéséről nem is tudván, arra a megállapításra jutott: a *megyerből* lett az orosz *mescser* és a tatár *misar*, a csuvas *mizsar*, a *magyarból* pedig az orosz *mozsar*. Vásáry I. kritikai vizsgálódásáig lényegében Munkácsi B. nézetei határozták meg a *mescser/mozsar* névalakoknak a keleten maradt magyarokkal való azonosításait. Perényi J. is azt a felfogást hangoztatja munkáiban, számos orosz újabb kútfőadat bevonásával, hogy a *mescser/mozsar* név hátrahagyói a XIII. században az Oka vidékére menekült keleti magyarok voltak.

Vásáry I. megállapítja, hogy a magyarok először egy 1483. évi oklevélben fordulnak elő a kaszimovi kánság adózó népei között, *macsar* néven. A kaszimovi kánság kis ütközőfejedelemség volt a Moszkvai Nagyfejedelemség és a Kazanyi Kánság között, területét a Rjazanyi Fejedelemség keleti szegletéből hasították ki. Ez a terület jó 500 km-re fekszik a Volga középső folyásától, ahol Julianus a keleti magyarokra rátalált. Láttuk, hogy a mongol-tatár támadás elől menekülő keleti magyarok megtelepedése orosz területen már 1237-ben megkezdődött. A szuzdali földdel délről határos rjazanyi földön 200 év múltán is szerepelnek adózó magyarok. Egy 1539-ből származó oklevél a magyarokat (*mozserjane*) és a baskirokat együtt említi Temnyikovban. Ebből az oklevélből kiderül, hogy a Volgán túlról baskirok is menekültek nyugatra, a magyarokkal együtt. Az orosz évkönyvek 1551 alatt említik meg azt, hogy a Kazanyhoz közeledő oroszok hűségesküre vonták a csuvasokat, cseremiszeket, mordvinokat és mozsarokat

(magyarokat). Kazány elfoglalása után (1552) Enbarsz murza átadta az orosz cárnak a kazanyiak hódoló oklevelét, amely a hódolók sorában megemlíti a mozsarokat (magyarokat).

Vásáry I. megjegyzi, a XVI. század közepe után írott kútfők nem említik a mozsar/magyarokat. Emléküket a földrajzi helynevek őrzik. A régi orosz közigazgatási elnevezések szerinti felsorolásban a következő kormányzóságok területén található *Mozsar* elemet tartalmazó helynév: Rjazanyi, Tambovi, Penzai, Nyizsnij-Novgorodi, Szimbirszki, Szaratovi, Kazanyi, Ufai, Vjatkai Kormányzóságokban. Az élő közigazgatási elnevezésekkel élve, a Gorkiji területtől a Szaratovi területig terjedő sávban, többségükben a Volgától nyugatra találhatók *Mozsar* elemet tartalmazó településnevek. Ugyanis egymástól elszigetelt, etnikai települések emlékét őrzik a *Mozsar* típusú földrajzi nevek. A következő alakokban fordulnak elő a keleti magyarok szórvány településeire utaló földrajzi nevek: *Mozsari*, *Mozsarovka*, *Mozsarka*, *Mazsar-kasy*, *Mocsari*. Vásáry I. fenntartással fogadja az egykori Vjatkai Kormányzóságból származó *Madjar* és *Madarovo* adatokat. Ezeket Munkácsi B. idézi, de nem nyilatkozik arról, milyen nyelvű a két helynévadat, ezenfelül Vásáry I. nem találta meg őket a forradalom előtti orosz Helységnevtár vjatkai kötetében. Szuzdal közelében van egy *Mzsari* nevű horhos, a múlt században a helyi lakosok úgy vélték, hogy ott volt egykor a „Magyarok szállása”. Vásáry I. ezt az adatot is fenntartással kezeli, mivel az orosz *Mzsari* az orosz 'moha' jelentésű szó tájszólási változata is lehet. Az egykori Kazanyi Kormányzóságból származnak a *Mazari*, *Madari* elemet tartalmazó földrajzi nevek. Ezekről azonban kiderült, hogy a csuvas és a tatár nyelvű *mazar* szóval függnek össze, azt a helyet jelölik, ahová az elhunyt ruháit, használati tárgyait dobták, és az arab *mazar* 'sír' szóra megy vissza. Vásáry I. körültekintésre int a *Mozsari*—*Mazsari* helynevekkel kapcsolatban, mert azok alkalmakként az arab eredetű közszóra is visszamehetnek.

Az orosz *mozsar*—*mazsar* szóalak *zs*-jét Vásáry I., elfogadva Németh Gy. álláspontját, tatár közvetítéssel világítja meg. Az első *zs*-s orosz adat 1539-ből származik, bár — mint Vásáry I. elismeri — az oroszok már a XIII. században kapcsolatba kerülhettek a keleti magyarokkal. Ezek azonban ekkor már tatár fennhatóság alatt éltek. A *magyar* népnévnek akár egy *dzs*-és, akár egy *gy*-és alakját is tételezzük fel, a tatárok csakis *dzs*-vel vették át. Az oroszban *dzs* nincs, ezért az idegen nyelvi *dzs*-ét hanghelyettesítéssel, *zs*-vel veszi át. Ezért, szögezi le Vásáry I., a *mozsar* szóban joggal láthatjuk egy tatár *madzsar* alak átvételét. A *mocsar*, *macsar* alakkal kapcsolatban Vásáry I. arra a megállapításra jut, hogy az idegen nyelvi *dzs*-ét, az általánosabb *zs* hanghelyettesítés mellett, az orosz *cs*-vel is átvehette. Ebben az esetben volgai bolgár közvetítésre gondolhatunk, jegyzi meg Vásáry I. A két *Mocsari* helynév csuvas területről származik, a csuvas nyelv bolgár-török jellege pedig közismert.

Vásáry I. felhívja a figyelmet arra is, hogy az oroszban az első szótag gyakrabban *o*-val, ritkábban *a*-val szerepel. Hangsúlytalan szótagról lévén szó, az orosz

bármely *o* hangot *a*-val adhat vissza. Az orosz alak második szótagjában, egy kivételével, *a* hang van. Vásáry I. bizonyosra veszi, ez azért van, mert a magyar népnév eredetileg vegyes hangrendű volt. A *mozsar* névhez az oroszban az *-in* vagy a *-janin* produktív névképzők járnak, míg az összes többi népnév az *-a* terület- és népnévképzővel van ellátva. Vásáry I. megállapítja, nehéz eldönteni, mi lehet az oka a különbségtevésnek, esetleg arra gondolhatunk, hogy a keleti magyarság kis létszámú szórvány lehetett, ezért az *-a* területnévképzőt nem alkalmazhatták rájuk.

Vásáry I. érdemeinek elismeréseként mutattam be részletesen megfigyeléseit. Nem lévén nyelvész, nyelvtudományos érveit nem vonhatom kétségbe. Ezt már azért sem tenném, mert Vásáry I. érvelései nem zártak, más megfontolások számára is helyet ad a vitás és problematikus pontokon. Egy történeti érvet mégis fel kívánok említeni, amely más irányt szabhat Vásáry I. értékes fejtegetéseinek. Nem szükségképpen kell arra az álláspontra helyezkednünk, amit Vásáry I. a magyar őstörténeti irányultságú turkológia klasszikusától, Németh Gyulától vett át, hogy a *mogyar/madzsar* népnevet az oroszok csakis tatár közvetítéssel vehették át. Az a nézet pedig, hogy a XIII. században a keleti magyarok nem voltak már önállóak, hanem tatár uralom alatt élő kis néptöredék, önmagától megdőlt. Hiszen a tatárok csak 1237-ben indítottak döntő támadást a keleti magyar falvak ellen, ez söpörte el őket, készítette menekülésre lakóit. Ezt megelőzően a mongol-tatárok szövetségeseiknek fogadták el a keleti magyarokat. Ezek szerint tatár uralom alatt élő keleti magyarokról csakis a XIII. század harmincas éveinek végétől lehet szólni. Jelentéktelen népcsoport, a döntő mongol-tatár támadást megelőző állapotukban, a keleti magyarok nem lehettek.

A vlagyimir-szuzdali oroszok, akik már a XI. századtól megismerték a Volga menti tartományok etnikai viszonyait, nem szükségképpen csak a mongol-tatárok közvetítésével ismerték meg a keleti magyarokat. Kevéssé valószínű, hogy 1237-ben a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem tiltakozott volna ismeretlen néphez tartozó néhány menekülő római katolikus hitre térítése ellen. A mindenképpen illetéktelen domonkos missziós tevékenység azért járt a diplomáciai sértést elkövetők kitiltásával, mert a vlagyimir-szuzdali földön tisztában voltak a menekülő keleti magyarok katonai értékével és adózóképeségével. V. I. Tatiscev sajátos értesülése a magyar—volgai bolgár nyelvrokonságról megerősíti Vásáry I. álláspontját, hogy a XIII. században az oroszok már ismerték a keleti magyarokat. A kútfő ugyanis 1164. évi eseménnyel összefüggésben mondja egyezőnek a két nép nyelvét. Persze az, hogy az első *zs*-és orosz kútfőadat 1539-ből származik, nyelvészeti és történeti szempontból egyaránt fontos. Ezt megelőzően viszont, 1483-ból van egy *cs*-és alakunk is. Ez sem XI. vagy XII. századi. Aligha vonhatnánk azonban kétségbe azt, hogy a *Mozsar* elemet tartalmazó, a keleti magyarokra vonatkozó településnevek orosz környezetben a XIII. század harmincas éveinek végétől jelentek meg, akkor, amikor e név tulajdonosai ősi szállásaik elhagyására kényszerültek.

Számol ezzel Vásáry I. is. Azt mondja ugyanis, ha a *Mozsar* elemű helyneveket térképre vetítjük, két településgóc rajzolódik ki: az egyik a Volga nagy

kanyarjában, a jobb parton található, a másik pedig a Rjazanyi terület középső és a Tambovi terület északi részén. Vásáry I. leszögezi, hogy ez az állapot annak következménye, hogy a mongol kor utáni keleti magyarság zöme a Volgától nyugatra élt. Ezt részben úgy is értékeli, hogy a mongol uralom létrejötté után a keleti magyarok nyugat felé húzódtak. Feltűnőnek tartja azonban, hogy a Volga bal partján alig maradt fenn magyarokra utaló földrajzi név. Vásáry I. a Julianus-út elemzése eredményeként arra a következtetésre jut, hogy az a magyar csoport, amelyiket Julianus megtalálta, a Volga jobb partján élt. Ez utóbbi megállapítást illetően véleményeink azonosak. Abban is egyetértünk, hogy az orosz és más idegen etnikumok területein fokozatosan jelentek meg a keleti magyarok települései, s talán abban sem állunk távol egymástól, hogy e folyamat kezdetei bizonyosan a XIII. század harmincas éveiben bekövetkezett katasztrófára mennek vissza.

Mint látjuk, Vásáry I. azon a véleményen van, hogy a *magyar* népnévet tartalmazó orosz földrajzi nevek nem a magyar őshazának és még csak nem is a keleti magyarok eredeti lakóhelyeinek földrajzi lenyomatai. Szabályszerűség, hogy a népnévelemet tartalmazó földrajzi nevek sohasem azon a területen keletkeztek, amelyet az illető nép összefüggően benépesített. Az ilyen nevek kialakulását az indokolta, hogy az adott területen domináló nép megkülönböztette a földjére betelepedett idegen néptöredék falvait. Ebben a szellemben kell értékelnünk a *mozsar* elemet tartalmazó orosz helyneveket a keleti magyarok eredeti földjének és a magyar őshazának a fekvése szempontjából.

A Riccardus-féle szövegből kiderül, hogy a keleti magyarok fő foglalkozása a lötenyésztés volt. Megjegyezni kívánom, hogy a jelentésnek ezt a kitételét nem szabad fenntartások nélkül fogadni, mert közben a keleti magyarok falvairól is tudósít. Az azonban — a fenntartások mellett — megegyezik az ugarságból kivált, önálló életét megkezdő magyarságról kialakítható összképpel, hogy szokásaik, gazdálkodásuk a ligetes és a füves sztyepphez kötik őt. Úgy gondolom, hogy ennek az Uljanovszk (Szimbirszk), Szaratov és Tambov környéki Volga-vidék felel meg. Az sem véletlen, hogy Vásáry I. a Volga nagy kanyarulatában fedezte fel a *mozsar* elemet tartalmazó helynevek másik góciát. Kazanyig a Volga folyásának iránya nyugat—kelet, Kazanynál élesen déli irányt vesz fel, és viszi vizét a Kaszpi-tengerbe. Kazanyig a Volgának északi (bal) és déli (jobb) partvonulata van. Az északi parttól kezdődnek az óriási erdőségek, a középkor és a korábbi korok századaiban még inkább így volt, az őserdők áttüremlettek a déli partra is. De összefüggően nem borították el a déli partvonulatot, éppen ezért az ősi földművelő-pásztor népek, a fatjanovóiak, voloszovóiak, balanovóiak stb. számára ez a körzet felelt meg. Oroszul *opoljének*, 'mezőség'-nek nevezik ezt a tájat, nem véletlenül ezt szemelték ki maguknak a vlagyimir-szuzdali oroszok X. századi elődei. Ezen a Kárpát-medencéhez képest északinak számító tájon a föld termékeny. Úgy gondolom azonban, hogy ide már a mongol-tatár uralom elől kitérő keleti magyarok vándoroltak.

Vásáry I., Perényi J. és Györfly Gy. a *Mozsar* elemű helynevek keleti magyar eredetét egyaránt elismerik. A vélemények a *Mescser*, *Mescserjaki* név és a belőle képzett földrajzi nevek értékelésében térnek el egymástól. Történeti szemszögből a *Mescsera* név azért feltűnő, mert az orosz évkönyvek ún. középső csoportjában, a Kijev alapítása utáni történetben már szerepel. Az orosz évkönyveknek ebben a csoportjában, miként azt Vásáry I. és Perényi J. felfedezte, a *mescsera* saját nyelvvel rendelkező népként van feltüntetve, a finnugor népek sorában, a muromák és mordvinok társaságában. Ha a Kijev alapítása körüli idők hitelt érdemelnek, akkor a VIII. századra kell következtetnünk. Perényi J. figyelte arra, hogy az önálló nyelvvel rendelkező mescserek említése az orosz krónika régebbi szövegcsoportjában, a Laurentius- és a Hypatius-féle kéziratban hiányzik. Ezért arra gondol, hogy a mescserek említése XIV. századi betoldás. Vásáry I. érvei így hangzanak: mivelhogy az orosz őskrónika szövegrészeit tartalmazó legkorábbi, Laurentius-féle másolat is 1377-ből származik, a középső orosz évkönyvcsoport kéziratai pedig a XV—XVI. században készültek, a két csoport közötti időbeni különbség oly kicsi, hogy a mescserekre vonatkozó betoldás a régi évkönyvcsoport másolóitól is származhat. Magyaroknak tartott mescserek ugyanis már az 1240-es években éltek Rjazany vidékén.

Vásáry I. nyomon követi a Rjazanyi terület történetét. A délről nyitott Rjazanyi területre a IX. századtól két irányból, Novgorod felől a Volgán és délnyugatról Kijev irányából érkeztek keleti szláv telepések, főként vjaticsok. A mescsereknek tulajdonított rjazanyi régészeti kultúra a szláv behatolás hatására, a IX—X. század folyamán eltűnt. Vásáry I. azt tartja, hogy a mescserek már a IX. században beolvadtak a szlávokba. Ugyanakkor, mint láttuk, azt is elismeri, hogy a Rjazanyi területen még a XIII. században is éltek mescserek. A mescser-kérdés ellenmondásai elemzésre késztetnek.

Boba I. figyelembe vette a mescser-kérdésben rejlő lehetőségeket, nevezetesen azt, hogy a magyar tudományban történtek kísérletek a mescser—magyar azonosítás vonatkozásában. Boba I. határozottan adott hangot annak, hogy a mescserek és a magyarok azonosak. — Vásáry I. megállapítása szerint a *mescser* és a *magyar* szó hasonlósága indította őt határozott állásfoglalásra. S mivel a finnugor őslakosság a régészeti leletek alapján a IX. században eltűnt a Rjazanyi területről, Boba I. véleménye szerint a magyarok 830 táján a Don—Dnyeper vidékére távoztak a Rjazanyi területről.

Vásáry I. a következő kormányzóságok területein mutat ki *mescser* elemet tartalmazó földrajzi neveket: Rjazanyi, Vlagyimiri, Tulai, Tambovi, Penzai, Nyizsnijj-Novgorodi, Szimbirszi, Kazanyi, Ufai, Vjatkai és Permi Kormányzóság. E helynevek *Mescserka*, *Mescsera*, *Mescserki*, *Mescserjaki*, *Mizsar*, *Mizsari* alakban bukkannak fel a leggyakrabban. A *mescser* elemet tartalmazó orosz helynevek elterjedése meglepően egyezik a *mozsar* elemet tartalmazó és bizonyosan a magyarokkal kapcsolatos helynevek elterjedési körzetével. Vásáry I. szerint a *mescser* elemet tartalmazó helynevek a Rjazanyi területről kiindulva,

észak—északnyugati irányú elhúzóást jeleznek. Ebben annak nyomát látja, hogy a mescserek délnyugatról kapott szláv nyomás hatására a Rjazanyi terület északi, erdő borította részeibe vándoroltak. Majd onnan is továbbvették útjukat északnyugati irányban. Vonulásuk útvonalai a Moksa és a Cna folyók lehettek. Vásáry I. kimutatja, hogy az Okától északra elterülő rész földrajzi helynevei, a szláv réteget leszámítva, volgai finnugor jelleget mutatnak. Magyar nyomot viszont e helynevekben felfedezni nem lehet. E volgai finnugor eredetűnek minősített helynevek részletes elemzését a finnugor nyelvtudomány illetékességébe utalja.

Vásáry I. időrendben bemutatja a volgai bolgár állam 1236-ban bekövetkezett romlását követő népmozgalmakat. Ezek keretében 1298-ban az egyik mongol-tatár fejedelem, Bachmet fegyverrel birtokba vette Mescserát, ott született Beklemis nevű fia felvette a kereszténységet, és Mihály nevet kapott. Vásáry I. tehát adatolja a Mescser néprajzi terület azonosságát a Rjazanyi területtel. Ennek alapján állítja, hogy a *mescser* elemet tartalmazó helynevek tulajdonosai a Rjazanyi területről vándoroltak északnyugati irányban. Vásáry I. felteszi a kérdést, hogyan történhetett az, hogy a *magyarból* az oroszban *mozsar*, a *megyerből* viszont *mescser* lett, hiszen mindkét esetben *gy-ből* vagy *dzs-ből* kell kiindulnunk. Vásáry I. az orosz hangtörténet segítségül vételével arra a következtetésre jut, hogy a *mescserben* az orosz *scs* egy idegen nyelvi *sc-t* vagy *s-t* adhat vissza. Eszerint az orosz *mescser* kiinduló alakjaként egy finnugor *mescer* vagy inkább *meser* szót tételezhetünk fel. Mivel egyfelől a történeti adatok a mordvinok közelségében említik a „meser” néptörzset, másfelől a *meser* eredeti név *mes-* tagja közel áll a *moksa* névhez, Vásáry I. feltételezi, hogy a „meser”-ek a mordvinok moksa ágához álltak közel. Az *-er* tagban vagy képzőt, vagy önálló szót tételez fel, mint amilyen a *magyar* népnév második tagja. Arra nézve, hogy a *mozsar* és a *mescser* különálló néptörzsek voltak, az orosz kútfők is eligazítanak. Soha sem tévesztik össze a két népnevet, tulajdonosaikat különálló népeknek ismerik.

Vásáry I. munkásságát vettem segítségül a *mozsar* és a *mescser* elemeket tartalmazó orosz földrajzi helynevek áttekintéséhez. A korábbi kérdésfeltevések a *mozsart* és a *mescsert* egyaránt attól a keleti magyarságtól eredeztették, amely a mongol-tatár nyomás elől telepedett szét a Volgától nyugatra fekvő területen. Erre a feltevésre épült az az elmélet, amely a Rjazanyi kultúra IX. századi eltűnését a magyarok 830 körüli délre vándorlásával magyarázza.

A keleti magyarsághoz, annak a mongol-tatár hódítás miatti szétteltelepedéséhez, de nem eredeti lakóhelyeihez és nem a magyar őshazához, a *mozsar* elemet tartalmazó helynevek illeszkednek. Ezekből a *mozsar* elemű helynevekből is csak feltevések és kombinációk útján sikerül következtetni a *mozsar* nép, azaz a keleti magyarok eredeti lakóhelyeinek fekvésére. Azok minden bizonnyal a Volga jobb, nyugati partvidékén voltak, Julianus ott talált rájuk. Még ennél is lazább feltevés erejéig állítom, hogy a keleti magyarság eredeti földjének, ahol Julianus a magyarokra bukkant, köze van a magyar őshazához. Vagy úgy, hogy a keleten maradt magyarok földje azonos a Nagy-(Régi-) Magyarországgal, ahogyan azt a

Riccardus-féle jelentés alapján vélnünk lehet, s Julianus is hitte, vagy úgy, hogy a keleti magyarok földje a magyar őshaza közelében volt.

A keleti magyaroknak az az életmódja, amely a Riccardus-féle jelentésből kiviláglik, sztyeppi, erdős sztyeppi körzettel áll összhangban. Ennek bátorítására tételezem fel, hogy a keleti magyarok hazája, és ennek megfelelően a magyar őshaza is, a Volga Uljanovszk—Kujbisev szakaszától délre, nagyjából Szaratov vidékéig terjedt. Azt sem tartom azonban kizártnak, hogy a magyar őshaza délebbre is kiterjedt.

De hogyhogy nem értesült a keleti magyarokról Julianus akkor, amikor délről haladt a volgai Bolgárországba? Megbízható válasz nincs a kérdésre, miként Julianus útjának és rendtársai korábbi utazásának sok egyéb problematikus kérdésére sincs biztos válasz. A magyar őshazával kapcsolatos sok évszázados találgatások, feltevések és kutatások vívmányaira támaszkodva adtam elő feltevésemet. Természetesen, más megoldások is lehetségesek. Korábban magam is azt véltem — ahogyan Györffy Gy. is tartja —, hogy Julianus a Volga bal partján, a régi Baskíria területén fedezte fel a keleti magyarokat, és az őshaza is az egykori Baskíriával azonos. Amint a későbbiekben majd tapasztaljuk, Györffy Gy. elméletének el nem hanyagolható erényei vannak. Most is valószínűnek tartom, hogy Julianus magyarjainak egy része a Volga bal partján is élt. Zömükben azonban a folyó jobb parti területein laktak. Abu-Hamid Al-Garnati 1135—1136-ban, a Volga-vidéken tett útjával kapcsolatban említi az ar (aru) nevű népet, Isztakhri és Ibn Haukal már a X. században tudtak róla. Al-Garnati és Ibn Haukal északon lakó népként jellemzi az ar-t, ellenben Isztakhri a kazárok és a volgai bolgárok szomszédjának tudja. Az *ar* szó jelen van a *Magy-ar*, az *er-zä* és a *mescs-er* népnevekben. Jelentése 'férfi'. Az *ar* név nem rejtheti-e a keleten maradt magyar töredéket? A. L. Mongajt és A. P. Novoszelcev északon élő szláv (Rus) és finnugor keveréknépnek tartják az ar-t. A népnév tág értelmezése és az ellentmondásos kútfőértésülések miatt az ar-kérdést nem tekintem lezártnak.

VI. fejezet

Szellemi műveltség

Ebben a rövid fejezetben azt kísérlem meg, hogy fogalmat adjak szellemi ősműveltségünk korai rétegéről. Tisztában vagyok a vállalkozás szokatlanságával, hiszen már az is komoly és nehezen teljesíthető vállalkozás, ha őstörténetünk egészét veszi a kutatás, és e széles időkeretekbe illesztve foglalja össze szellemi ősműveltségünket.

Könnyen megtörténhet, hogy a vázlatomban szellemi ősműveltségünk korai rétegéhez sorolt jelenségekről kiderül, nem oda tartoznak. Az ilyesfajta kockázatot vállalni kell, őstörténetünk bármely részkérdését illetően. Mit értek szellemi ősműveltségünk korai rétegén? Egyrészt azokat a szellemi ismereteket, tapasztalatokat, amelyek a munkaeszközökben, készségekben és a település-topográfiában testesültek meg. A kiváló amerikai etnográfus, L. Morgan szavai szerint a kőből készült nyílcsúcsban a vad ember intelligenciája csúcsosodik ki. Valóban, az eszközök készítését a felismert, tudatosított szükségyszerűség irányította. Ha csak a rutin, a hagyományosan begyakorlott mozdulatok irányították volna a ház építését és az eszközök előállítását, akkor az emberi nem bajosan emelkedett volna ki az ősműveltség korai szintjéről.

Másrészt ősműveltségünk korai rétegén azokat a képzeteket, babonákat, vallási hiedelmeket értem, amelyek a természet sokféle jelenségét és magát az embert kísérelték megmagyarázni. E hiedelmek, szellemi ismeretek kövületei néhány kivételesen szerencsés esetben régészeti emlékekben is megmaradtak. Őrzik, őrizték elemeiket a Volga vidéki, nyugat-uráli és nyugat-szibériai rokonaink folklórja. De néhány érdekes képzetet a magyar népi műveltség is megőrzött, bár uráli eredetük nem bizonyított, és uráli származásuk bizonyítását én sem vállalom.

Mindkét értelmezés a súlyosabbnál súlyosabb melléfogások veszélyét tartogatja. Nem tudunk azonosítani olyan régészeti kultúrákat vagy emlékcsoportokat, amelyek létrehozóiról bizonyosan állíthatnánk, hogy a finnugoroknak vagy a ugoroknak ahhoz a csoportjához tartoztak, amelyikből az ugor magyarság kivált, avagy éppenséggel ugor magyarok voltak. Ez azzal a nem kívánatos veszéllyel jár, hogy ősműveltségünk korai rétegének fogalma alá helyezek olyan jelenségeket is, amelyeknek semmi közük őstörténetünkhöz. Ezt a kellemetlen tévedést azért

vállalom, mert a régészeti forrásanyag történeti értelmezésének kifejtett módszertani elvéhez tartom magam. A különböző korok régészeti emlékei példázzák, milyen szinten állhatott annak a népcsoportnak a szellemi ősműveltsége, amelyikből az ugor magyarok kiváltak.

A rokon népi műveltségekben fellelhető ősi jelenségek tárgyunk alá vonása két szempontból is végzetes tévedéseket eredményezhet. Ma még szinte lehetetlen meghatározni a népi szellemi műveltség egyes elemei keletkezésének idejét. Ha ez vagy az a szellemi jelenség a rokon népek egy részének, illetve többségének körében él, még nem biztosíték arra nézve, hogy eredeti finnugor vagy ugor szellemi alkotás. A mai obi-ugorok elődeinek ugor részei délről kerültek fel a sarkkör vidéki körzetekbe. Az ott talált összibirid népesség szellemi műveltségének több elemét az ugorok átvették, mert új életkörülményeik viszonyaihoz kellett igazítaniuk szellemi képzségeiket. Volgai finnugor rokonaink ősi iráni kapcsolatokkal rendelkeztek, de a sokkal későbbben odaérkezett szlávok szellemi műveltségéből is vettek át olyan ismereteket, amelyek a szlávok műveltségének ősiindoeurópai rétegéhez tartoznak. Ezek messzemenő, téves elméleti és időrendi magyarázatokhoz vezethetnek. Holott a finnugor népek volgai és nyugat-uráli csoportjai a X. századnál korábban szlávokkal nem érintkeztek rendszeresen.

Ha ennyi nyílt és rejtett csapda teszi járhatatlanná témám útját, akkor miért vállalkozom a kudarcra? Ennél a kudarnál csak az nagyobb, amikor a honfoglalás körüli, illetve a X. századi magyarság szellemi műveltségével egy szinten kerül bemutatásra minden, ami a szellemi műveltség fogalma alá tartozik. Így az a benyomás keletkezik, hogy a kora vaskor századaiban önálló fejlődés útjára lépett magyarság, valamint az őstörténetének utolsó szakaszát élő magyarság szellemi műveltsége mit sem változott. A temetkezési szertartásokban kifejezett túlvilági képzetek a honfoglalás századában is akár kora vaskori alapokra épülnek. Csakhogy a kora vaskorban keletkezett képzetek megváltozott szellemi környezetben töltöttek be szerepkört. Jelentőségük és értelmezésük nem volt azonos a magyar őstörténet hajnalán és alkonyán.

Az i. e. 2. évezred dereka táján a finnugor népcsoportok elkezdtek a fémesszközök gyártását. A technikai tapasztalatok gyarapodása együtt járt a szellemi látókör bővülésével. Megismerték a tűz alkalmazásának új módszerét, a fémek megolvasztásához és öntéséhez szükséges hőmérséklet elérésének módját. Kiismerték a réz- és bronzöntés fortélyait. Távoli vidékekre vezető folyami utazásaik során földrajzi ismereteik bővültek, megismerték a távolsági kereskedelem szabályait.

Az ember szempontjából a természet hasznos és kártékony tulajdonságokkal rendelkezik. A hatalmas folyók táplálékot adó halakban bővelkedtek, áradásaik azonban az ember életét veszélyeztették. Az erdők vadjai táplálékot és irhát vagy drága prémet adtak, de a ragadozók veszélyt is jelentettek. A szellemi műveltség kezdetleges állapotában a dolgokban rejlő kettős tulajdonságot titokzatos lények működésével magyarázták. Akár az eleven, akár az élettelen tárgyak kettős tulajdonságát eleven szellemek működésével hozták kapcsolatba. A jó és a rossz

szellemek harcának kimenetele döntötte el, hogy az ember számára hasznos vagy káros tulajdonságok kerekednek-e felül. Ez a meglevevítő szemlélet, ez az animáló képzet a tudományban az animizmus nevet kapta.

A dolgokban rejtező két szellem küzdelmét igyekezett befolyásolni az ember, a maga javára fordítani a szellemek küzdelmének kimenetelét. A votjások és a cseremiszek fonal mosásakor kenyeret és italt áldoztak a folyó jó szellemének, hogy fonaluk tiszta és tartós legyen. Településeik költöztetésekor a nemzetségek őseinek szellemét jelképező tüzet és kegytárgyakat szertartások közepette vitték az új helyre. Az ősi faluhely elhagyása miatt esetleg megharagudó férfi ősök szellemét akarták így kiengesztelni.

A földi eseményeket az emberek a szellemek világában zajló események tükörképeként fogták fel. Az égben lakó szellemek, istenségek dolgoztak, tanácskoztak, viszálykodtak, házasodtak és hűtlenkedtek. Az obi-ugorok Numi Tarem főistensége és felesége hol egyetértésben éltek, hol pedig civakodtak. Az égi, kozmikus lények nem váltak még ketté abszolút jóra és gonoszra, mindegyikük ilyen is volt és olyan is. Nemcsak természetük, alakjuk is bizonytalan volt.

A termelőgazdálkodásra áttért finnugorok hiedelmeiben új elemek keletkeztek. A votjások és a cseremiszek a téli napforduló és a gabonaérés idején, a földanya termékenységének fokozása érdekében olyan ünnepségeket tartottak, amelyek a föld és az ember termékenysége közötti kapcsolatot fejezték ki. Fiataljaikat szerelmi játékokra biztatták, a fiatalok szabad közeledéseinek színhelyei gabonaéréskor a gabonaföldek voltak. A szertartásos szerelmeskedés idején fogant életeteket különösen megbecsülték.

Az animista világképre jellemző, hogy a különböző népek, népcsoportok kultuszaiban nem alakultak ki elvi különbségek. Ebből nem következik, hogy ugyanazon képzeteknek, például az ősök tiszteletének vagy a termékenységi szertartásoknak a népek kisebb társadalmi csoportjaiban, például egyes votják és cseremisz közösségekben nem alakultak ki sajátos vonásai. Ezek a sajátosságok azonban nem terjedtek ki a hiedelmek lényegére. A votjások és a cseremiszek a maguk összességében közös ősök leszármazottainak tekintették magukat. Emellett minden votják és cseremisz nemzetségnek, faluközösségnek megvolt a maga őskultusza, külön tisztelegtek azoknak az ősöknek az emléke előtt, akiket a nemzetségek közvetlen elődeinek tartottak. A nemzetségi sajátosságok annyira lényegesek voltak, hogy még századunk harmincas éveiben is a votják és a cseremisz falvakat aszerint lehetett nagyobb közigazgatási egységekbe besorolni, hogy mely falvak lakosai tiszteltek közös ősoket.

A kutatás nem akad fenn azon, hogy az őstörténet idején, és még később is, idegen ajkú népek csoportjai léptek közösségre néha önként, néha pedig kényszerből. Ezek az alakulások éppoly könnyen szét is hullhattak, amilyen könnyen létrejöttek. Az egyesüléskor azonban az idegenajkúság láthatóan nem okozott leküzdhetetlen nehézséget. Ennek egyik magyarázata abban rejlik, hogy a közösségre lépett idegen ajkú népcsoportok lényegében azonos hiedelemrendszer

ismeretében fogták fel a szövetkezés elkerülhetetlenségét. És e hiedelemrendszer alighanem legfontosabb eleme az őskultusz volt. A közösségre lépett népcsoportok megőrizhették saját őseik tiszteletét, de ehhez felvették a bizannyal legtekintélyesebb népcsoport őseinek tiszteletét. A lényeg az volt, hogy az újabb ősök tisztelete nem dülta fel a minden emberi emlékezetet meghaladó időktől létező saját hiedelemrendszerre. Az idegen ajkú népcsoportok kikényszerített szövetkezése abban az esetben okozott súlyos megrázkódást, ha a közösségekre a lépést kikényszerítő legerősebb csoport olyan vallási képzeteket erőszakolt a gyengébb felekre, amelyek számukra idegenek voltak.

Sok nép, így a finnugor népek nagy részére is jellemző, hogy önelnevezésükben az 'ember, férfi' jelentésű szó szerepel. A *magyar* népnév *magy-* tagja ugor eredetű és jelentése 'férfi'. A második, *-ar* tag eredete felett vita folyik, nem elképzelhetetlen török eredete, bár az újabb vizsgálatok finnugor tőszónak minősítik, jelentése ugyancsak 'férfi'. A két szó akkor olvadhatott össze, amikor az első tag jelentése már elhomályosult. A 'férfi' jelentésű szó a népnévben patriarchális berendezkedésre utal.

Az *Emese* női név *eme-* tagjának ősi jelentése 'emberi nő' volt; a vogul nyelvjárásokban 'nő, anya' jelentése van. Innen ered az anyasággal kapcsolatos *em* 'emlik, szopik' jelentése. A becéző képzős *Emese*, *Emesű* jelentése 'emberi anyácska'. A személynévvé vált névszónak eredetében totemisztikus hiedelmekhez nincs köze, noha a turul-mondában totemisztikus környezetben jelenik meg. A cseremiszen és a votjakban a 'nemzetség' jelentésű *vorsud* szó a 'születik' ige származéka. Jelentésbeli párhuzama a 'boldog szülő anya, boldog ő' jelentésű szó. A cseremiszi Mudor nemzetségi istenség neve anyát jelent, akit a férfi ősökkel egy sorban tiszteltek. A patriarchális berendezkedés nem zárta ki az őszanya kultuszát. Ez azért sem következhetett be, mert a származáskultusznak az anya éppen olyan fontos része, mint a férfi. Ebben a tekintetben elegendő az Árpád-nemzetség eredetmítoszára, a turul-mondára gondolnunk, amely a most tárgyalt szellemi jelenségeknél sokkal későbbben keletkezett. *Emese* mitikus megtermékenyülése az eredetmítosz elengedhetetlen kelléke, az égből alászálló turul *Emese* méhéből fakasztotta a magyar fejedelmi, majd királyi nemzetséget.

A boldogság, erő és gazdagság a szapora, népes nemzetség fogalmával azonosult. A votjakok és a cseremiszek sok életben maradt fiúgyermeknek életet adó, hajadon lányukat nem adták férjhez, mivelhogy „szorgalmukkal” férj nélkül is sok munkás kezét ajándékoztak a nemzetségnek. Egy votják hagyomány azt tartja, hogy a Csepca folyó menti Ebga-Kar nevű régi településen élt egykor a híres Ebga anyácska, aki igen sok gyermeket hozott a világra. A nemzetségi szemléletben a termékenység, a gondos anyaság tiszteletre érdemes munka volt. A patriarchális társadalom a férfi- és a női kezdet egységében szemlélte önmagát.

A nemzés, fogamzás, születés kapcsolata a tapasztalat határán kívül esett. Miként sok nép, a magyarság ősi hiedelmében is magvak, magvas eledel fogyasztásának következménye az áldott állapot. Ennek a hiedelemnek nincs köze

a későbbi mag, magzat képzettársításhoz. A szibériai goldok azt tartják, hogy a megszületésre váró emberi lelkek madarak alakjában a világfán ülnek. Onnan leröppenve a legtisztességesebb asszonyok méhébe bemennek, és ott emberre válnak. A magyar Emese ilyen legtisztességesebb asszony, aki kozmikus madártól esett teherbe. — Feltételezem, hogy az őstörténetünk kései szakaszában kialakult turul-mondának volt egy ősből alaprétege, amely általában az emberi élet eredetkultuszával kapcsolatos. Az *Emese* név ősi jelentése vezetett erre a sejtsre. — A tisztos anya fogalmának ellentéte a magyarban a török eredetű *boszorkány* szó: ledér, rontó erővel rendelkező nőt és férfit jelentett.

Az emberi létezés oka a lélek tevékenysége. Valamennyi finnugor népnél a *lélek*, *lélegzet*, *lehelet* szavak a lélekhitte és a léleknek a testtől elválasztható létezésével összefüggő fogalmak. A magyarban hirtelen indulatban valaki „kiönti a lelkét”; a súlyos betegbe vagy gyöngé emberbe „hálni jár a lélek”; halálakor az ember „kileheli a lelkét”; az alvó ember lelke eltávozik, és a testtől független életet él. Finnugor rokonaihoz hasonlóan, a magyarság egy *íz*, *isz* nevű árnyékleket is ismer: „az *íz* egyen meg” átok örzi emléket. Ettől az árnyéklelektől óvakodni kellett. A magyar *hagymáz* szó *hagy*- tagja rossz szellemet, -*máz* tagja betegséget jelentett. Ez a lélekkel kapcsolatos fogalom a betegséget, rontást okozó lélekre vonatkozik.

Az emberi élet keletkezésével kapcsolatos képzetek az élet-lélek folytonosságába vetett hiedelemmel kapcsolatosak. Az élet önmagából keletkezett, volt születés előtti, földi és síron túli élet. A cseremisz, votják és obi-ugor nemzetségek a hármastagolóadású élet folyamatában szemlélték önmagukat. A cseremisz és a votják nemzetségi szentélyekben egymásba illeszkedő edények vagy más, nagyság szerint egymásba illeszkedő tárgyak jelképezték a vérrokonsági atyafiság születésre váró, élő és elhunyt nemzedékeinek folytonosságát és jelenlétét. Az Ob folyó vidékén fekvő Obdor környékén, egy obi-ugor szentélyben lévő arany anyácska, kinek méhében lánya s ennek méhében gyermeke, ugyanezt az eszmét fejezte ki. A síron túli élettel összefüggő képzeteket vetítik elénk az i. e. 3—2. évezredből származó temetkezések a Volga—Káma vidékén. Az i. e. 2. évezred folyamán már igen értékes tárgyak kerültek a sírokba. A síron túli életről kialakított hiedelmek fejlődtek, bonyolultabbá váltak.

Az élőknek homályos elképzeléseik voltak a síron túli életről. Azt tartották, hogy az elhunytak lelkei nem hagyták el a nemzetséget, s mivel titokzatos erőkké álltak kapcsolatban, maguk is kiismerhetetlen tulajdonságokat szereztek. A cseremiszek a temetés utáni 40. napon, az elhunythoz hasonló embert a halott rokon ruhájába öltöztették, megvendégelték, s minden módon kedvébe jártak. Ez pedig beszámolt elhunyt hasonmásának túlvilági életéről.

Az élet-lélek hiedelem a személy és a neve közti bensőséges kapcsolatot, a név és a lélek azonosságát tételezte fel. Az osztjákok az elhunytak névrokonainak nevét megváltoztatták, a vogulok az elhunytak nevét sokáig nem ejtették ki, a cseremiszek csak régen elhunyt őseik nevét adták az élőknek. Mindezt a névmágiának nevezett képzetek jegyében cselekedték. A nem régen elhunytak

nevének használata a rontó tulajdonságot szerzett lélek felidézését vonhatta maga után.

A hiedelmekben, szokásokban járatlan gyermeket óvni kellett a rontástól. A csúnya nevű életet elkerülte a rontás, ezért a gyermek jelentéktelenségére utaló óvóneveket adtak. Ez a magyarázata a még a középkorban is használt *Mavagy*, *Nemvagy*, *Nemél*, *Haláldi* típusú magyar személynéveknek. Persze a középkorban ezek a személynévek az alantas társadalmi helyzetre utaltak. Az óvónevek alkalmazásának egyik maradványa az a magyar népszokás, hogy a kisgyermeket kedveskedő-becsmerlő nevekkel illették. A cseremiszek, votjákok és obi-ugorok csak a nemi érettség bekövetkeztekor adtak szép neveket. Ez a szokás egyébként a népek igen széles körében ismert.

A névejtési tilalom miatt bizonyos lények és tárgyak megnevezése lehetetlen volt. A magyar regösénekek csodamadara „az kinek az feje aranyos, az kinek az farka főrendes”, de nevét nem mondták ki. *Farkas*, *szarvas* és *sértés* szavaink ugyancsak a névejtési tilalom emlékei. Idetartozik a szláv eredetű *medve* szavunk is, éspedig kétszeresen, mert az eredeti szláv név sem nevezi meg az állatot. Az eurázsiai népek igen széles körében élt a medve kultusza. Az obi-ugorok a farkast rénpusztító fogas állatnak nevezik.

A medve tisztelete a finnugor népek körében általános volt. Tisztelete hatalmas erejének, szertelen, kiszámíthatatlan természetének következménye. Az obi-ugorok őrizték meg legteljesebben a medve tiszteletét. A medvének még a testrészeit sem nevezik meg. Holott a földi medve csupán mása.kozmikus őseinek. A voloszovói műveltség Udelno-Sumeckaja III. nevű lelőhelyén máglyanyom körül gondosan elhelyezett, megpörköltödött medvelábesontok voltak. Alighanem ezek a leletek a medvetisztelet legrégebb emlékei a finnugor területen. A *Kalevala* egyik runája a medvekultusszal kapcsolatos. A kozmikus medvét nem vadászhurkos, „köldöke vágott emberfi”, hanem istenfi ejtette el. A Moszkva környéki gyakovói műveltség területén előkerült sírokban agyagból készült medvetalpokat helyeztek el. A Jaroszlavl város alapításáról szóló orosz legenda szerint a Volga és a Kotoroszli partján egykor egy Medvezsi Ugol (Medve Zug) nevű merja falu állt, ahol Jaroszlav fejedelem megküzdött a merják által tisztelt medvével. S mivel az esemény Szent Illés napján történt, a fejedelem által legyőzött medve szentélyének helyén a szent tiszteletére emeltek keresztény egyházat.

A szarvas tisztelete a magyar hitvilágban tartós elem volt. A Hunor és Magyar mondában a népet vezérlő szarvasünő szerepköre totemisztikus. Nagyon valószínű, hogy a magyar csodaszarvas ugor kori, vagy még korábbi előzményekre megy vissza. Egy osztják eredetmondában jávorszarvas vezette új hazába az őt üldöző vadászokat. A Hunor és Magyar monda őstörténetünk kései szakaszában alakult abban az alakjában, ahogyan azt középkori krónikáink megőrizték. Úgy vélem azonban, hogy ennek a mondáknak is van egy igen ősi alaprétege, amely a népet vezérlő, totemisztikus szarvas szerepkörét tartotta fenn.

A farkas a magyar hiedelemvilágban jelentős szerepet játszott, ugor, illetve

finnugor kori eredete valószínű. Az Irtis vidéki osztjákok mondáiban a világügyelő férfi vasm farkas képében üldözi a réneket. A magyar hiedelem is ismeri az emberre baljós vas- vagy rézfarkas mitikus alakját. Az obi-ugorok körében a farkasra tett eskü a legjelentősebb. A farkasra tett esküt az ősmagyarok is alkalmazták. Persze a farkas tiszteletével is az a helyzet, mint az őstörténeti szellemi jelenségek összességével. A farkas tiszteletét megtaláljuk a török népek körében, Belső-Ázsiától az Al-Dunáig terjedő területen. A honfoglalás előtti magyar—török kapcsolatok ismeretében fel kell tételeznünk, hogy a magyar farkas-eskü és farkastisztelet erős török hatást kapott. Nem más a helyzet a népet vezérlő totemszarvas esetében sem.

A ló az i.e. 2. évezredben terjedt el a Volga—Káma vidékén, tenyésztésével egyszerre kezdődött meg kultikus tisztelete is. Az obi-ugor mitológiában az égi atyának százlovu ménese van. A kozmikus medveőst fekete, vörös és jég színű lovakon vágató három istenfi üldözte. A fehér lovon nyargaló Arany Fejedelem borította a pusztulás ködét a menekvő medvére. A régi vogulok pelimi szentélyének területén álló nagy fán rengeteg lóbőr volt felfüggesztve, a fa körüli vér- és máglyanyomok a feltorzás emlékét őrizték. Az északi sarkkör vidékére szorult vogulok és osztjákok nem tarthattak lovakat, viszont nagy ünnepeik loáldozat nélkül nem mehettek végbe. Távolról, az Urálon innen lakó zürjénektől szereztek be áldozatra szánt lovakat. — A honfoglaló magyarok temetkezési szertartásaiban a lónak nagy volt a jelentősége. S mivel a ló tenyésztésével összefüggő szokásaink csaknem teljességében ugor kori, vagy a magyar nyelv belső képzésű ősi rétegéhez tartozik, így a magyar lókultusz eredetét is az ugor korban ismerjük fel. Az állatkultusz emlékei az i.e. 2. évezredre lelőhelyeken feltárt állatszobrocskák. Nehéz lenne meghatározni, hogy az állathiedelmek igen tág határain belül mi volt a szerepkörük. Az állatok ábrázolásával kapcsolatos varázslás nem totemizmus, de határos vele. A totemizmus állatoknak emberi nemzetségek, néprészek őseiként való tisztelete, az animizmus fejlett változata. A totemősként tisztelt állat nem földi, hanem kozmikus lény volt. Földi hasonmása azért élvezett tiszteletet, mert a kozmikus lélekállatra emlékeztetett, és egyes tulajdonságaival is rendelkezett. A totemállat emberi hangon szólalt meg, földi asszonyokkal nászra lépett, s ebből csodás erővel felruházott utódok származtak. A totemizmus kifinomult képzeteknek jelképei egyetlen reális állatra sem hasonlítottak. Emlős- és szárnyas állatok egyesített vonásaival rendelkeztek, ábrázolásaikba antropomorf vonások vegyültek. A totemisztikus nézetek kezdeti állapotával áll kapcsolatban az a hiedelem, hogy a totemőssel különleges adottságú emberek lelki és vizuális kapcsolatot tudtak létesíteni. Az ilyen különleges képességgel rendelkező emberek ősatya vagy ősanja a totemős és földi asszony házasságából származott. Példaként hozom fel, hogy a burját, jakut és mongol mondák azt tartották, hogy az első sámán fejedelem kozmikus szárnyas ragadozótól, illetve farkastól született.

A sámánok, a magyar őshit táltosai kiválasztott emberek voltak, akik elhivatottságukat csak hosszú küzdelem után érték el. A magyar táltosjelölt az

extázis állapotában menló vagy bika alakjában viaskodott a túlvilág szellemeivel. Első túlvilági utazása után vált táltossá. Hivatásának kellékei voltak a túlvilági utazásaihoz szükséges, lovat jelképező dob, a varázsbót, a különleges köntös és főveg. A táltos lovának, a dobnak az emlékét őrizi a dobbal való gyógyításra utaló gyermekdal és a babonás jövőbe látás kelléke, a felfordított szita. A sámán, illetve a táltos lelkének utazása a szellemek világába a monoton dobolás hatására kiváltott hisztérikus idegroham, extázis állapotában történt. Ennek az állapotnak az emlékét őrizi *révül, rejtezik, hevül* és talán *részeg* szavunk. A tetszhalott állapotba került táltos lelke elrévült, elrejtezett, isten hevébe került. A sámán-, a táltos-felszerelés egyes darabjai a kiválasztott személynek a túlvilág szellemeivel vívott első küzdelme után, a szellemek által közölt módon és alakban készültek. — A ló-, illetve az állattenyésztés vetülete az, hogy a táltos menló vagy bika alakjában vívja első küzdelmét a szellemekkel. A táltos dobja a lovat jelképezte, ez hangsúlyozza a ló szerepét a magyar vallásos hiedelmek történetében.

A sámán, táltos gyógyító javas-, tudós ember, a közösség eszményeinek ismerője volt, látomásai a földi és a túlvilági élet közti kapcsolatot biztosították.

A totemős a termékenység, a férfierő eszményének hordozójaként jelent meg. Különleges szellemi és fizikai képességei a vele kapcsolatban álló személyekre is átszármazhattak. Az első sámánok, táltosok népüknek nemcsak szellemi vezetői, hanem fejedelmek is voltak. Még azután is, hogy a két funkció szétvált: a fejedelmek, így például a türkök kagánjai hatalmuk eredetének jelképeként főtáltosi szertartásokat gyakoroltak.

A totemizmussal kapcsolatos samanizmus Eurázsia népei körében mindenhol létezett. Az ősmagyarok táltos-szertartásai és -hiedelmek török elemekkel egészültek ki. A bika alakjában viaskodó táltos képzeete török hatás következménye volt, a varázsbót jelentésű szó is török eredetű a magyarban.

Az ezüsből, a szent fémből készült fegyverek a kivételes személyiséget övező tisztelet jelképei voltak. A kiemelkedő jelentőségű férfiak sírjainak megkülönböztetése is e tisztelet jele volt. Az i. e. 2. évezredből származó páros temetkezések esetében nehéz elképzelni, hogy egy időben elhunyt házastársak voltak. Feltételezem, hogy a páros temetkezések jelentős részében az asszonyok szertartások közepette követték férjüket a síron túli életbe. Férjeiket a túlvilági életbe követő asszonyokról a finnugor szó hagyományból nem értesülünk. Ellenben az obi-ugorok körében régen áldoztak embereket ínség idején. Az orosz évkönyvek pedig arról tudósítanak, hogy a korai középkor századaiban az európai finnugor népek szintén emberáldozatokat mutattak be ínség idején. — Az előzőkben sok szép példáját említettem az emberi élet védelmének és megbecsülésének. Az emberáldozatot nyilván a végső kétségbeesés, a kegyetlenül sújtó természeti erők kiengesztelésének hiedelme diktálta. Ritkán előforduló, kivételes jelenség volt.

A színeknek is volt kultikus jelentőségük. A fehér színt a finnugorok tisztelték. A fehér ló mondája ráirányítja a figyelmet arra, hogy a magyarság hiedelmeiben jelentős volt a fehér ló, ami rokon az obi-ugorok fehér lovának gondolkörével. A

fehér szín tisztelete az ezüstnek, a finnugorság fehér színű fémének tiszteletével kapcsolatos. Az i. e. 2. évezred első felének ezüst kultikus fegyverei, az ezüstlemezzel borított réz ékszerek az ezüst tiszteletének kezdeteire utalnak. Az obi-ugor mondákban a világügyelő férfi szárnyas csodalova négy ezüstitálra szállt le. A pelimi szentélyben a vogulok ezüstszemű bálványok előtt, tiszta ezüstit tartva kezükben foháskodtak az ezüst férfi atyához. Az erdei szentélyekben ezüsből készült kegytárgyakat őriztek fehér nyírfahéj edényekben. A Volga—Káma vidéki finnugorság szentélyeiben ezüst-, cink-, ólom- vagy rézarcú bálványok jelképezték az őseket. — Kérdelem, nem állítom, hogy vajon a magyar népi hiedelmekben szereplő rézorrú bába és fogalompárja, az ólomfejű barát vagy a vassógor, aki földi asszonyokat rabolt el, nem távoli, elhalványult visszfénye-e a finnugor ősök fémszobrainak. — Az obi-ugorok ezüstit vagy nyírfahéjjal fedték le az elejtett medve szemét. A vogul és osztják nyelvjárásokban az egyes ezüsfajták elnevezésében a kozmikus medveős mitikus anyjának *Saber*, más esetben *Kemi* nevét használják összetételben. A *Saber* névben az i. sz. V. század második felében megjelent szabir nép neve lappanghat. Ez esetleg arra utal, hogy a finnugorok ezüstitisztelete az V. század második felétől török hatásban részesült.

A számneveknek is mágikus jelentőségük volt. Szent szám volt a hét. Az obi-ugorok szentélyében hétágú szent tűz lobogott, az égi atyának hét jeles háza és hét fia volt, az emberiség ősanja egyméhbeli hét magzatot szült, az obi-ugorok egy kötélvégre fogott hét rénbikát áldoztak. A magyar hagyomány hét honfoglaló törzs nevét őrizte meg, a magyar népmesék kedvelt száma a hét.

A világfa, a magyar népi hiedelmek tetejetlen fája, mintegy egységbe foglalja az élő és a holt természetről kialakult elképzeléseket. A világfa képzete az indoeurópai népek körében alakult ki, közvetítésükkel terjedt el. E hiedelmek lényege az, hogy a világfa, illetve a vele azonos jelentőségű aranyoszlop körül forog a túlvilági ház vagy palota. Az eurázsiai népek nagy részének hiedelmeiben megtalálható a világfa. A képzet széles körű elterjedése miatt nehezen hihető, hogy az indoeurópai eredetű világfa volt az egyetlen ilyen jellegű hiedelem. Az történhetett, hogy az indoeurópai világ-faképzet terjedésekor az egyes népek hasonló jellegű hiedelmeivel találkozott. A világfa-képzetekhez hasonló helyi előzmények megkönnyítették az indoeurópai indíttatású képzetek befogadását.

A finnugor és a török népek tetejetlen fa-hiedelmei azt tartják, hogy a tetejetlen fa egyik odújában él a hold és a nap anyja. A magyar népi hiedelmekben a hold- és a napmotívumos tárgyakat tisztelet illeti meg. Elképzelhető, hogy ez a tisztelet a tetejetlen fa odújában élő nap- és holdanya tiszteletéből ered. A finnugor népek körében általános az a hiedelem, miszerint a tetejetlen fa a madárlábon forgó ház, illetve kastély tengelyében áll. A magyar táltosjelöltnek első révülésekor a tetejetlen fát kellett megmásznia, és a rajta élő szellemekkel viaskodott. A tetejetlen fa égi jelenség volt, egyszerű halandó nem, csak a szellemek kiválasztottjai, a sámánok, illetve a táltosok láthatták révülésük idején.

A finnugor népek szentélyeinek középpontjában állt a szent fa. Az ágaira

függesztett áldozati tárgyak, a feltorzásra szánt állatok leölésére szolgáló fegyvereket és bálványokat rejtő bálványházak az égi tetejetlen fa és környezetének földi jelképei voltak. Az udmurtoknál a szentély területén álló szent fára függesztett ezüstedények a tetejetlen fán lakó holdat és napot jelképezték.

A magyar szellemi ősműveltség rétegeit felszínre hozó néprajzi kutatások eredményei jelentősek. Annak kimutatása azonban, hogy az adott jelenség mióta van meg a magyar népi műveltségben, roppant nehézségekbe ütközik. A magyar népi hiedelmek ősi rétegében bizonyosan vannak olyan képzetek, amelyek az újabb kőkorból talán még régebbi korban keletkeztek. Azt azonban nehéz vagy csaknem lehetetlen kimutatni, hogy a valóban ősi hiedelem szellemi műveltségünk uráli, finnugor vagy ugor kori, avagy ősmagyar rétegéhez tartozik-e. Rendkívül ősi vallásos hiedelmek még a kereszténység felvétele után is kerülhettek és kerültek is a magyar népi műveltségbe. És miként az előzőekben erről szóltam, a kereszténység előtti vallásos képzetek lényegüknél fogva nem tudják elárulni keletkezésük és létezésük eredeti népi közegét. Ezzel a nehézséggel azoknak a kereszténység előtti hiedelmeknek a vizsgálatakor is szembe találjuk magunkat, amelyek a honfoglalás utáni időkben kerültek hozzánk.

Meglehet, hogy az olvasó szűknek és jellegtelennek ítéli meg ezt a fejezetet. Népi műveltségünk ősi rétegét nagyon sok tetszetős elmélet segítségével lehetne párhuzamba hozni a tárgyalt kor műveltségi jelenségeivel. Ezek a próbálkozások nem lennének hosszú életűek. Az idő kíméletlen rostája az iménti fejtegetéseket is szigorú vizsgálatnak veti majd alá. Mindössze kísérletnek tartom ezt a fejezetet, csupán arra irányítja rá a figyelmet, hogy őstörténeti szellemi műveltségünknek is van története, fejlődött, tökéletesedett.

És még valamire felhívom a figyelmet. A finnugor, ugor ősnép, az utóbbiból kivált ugor magyarság szellemi műveltsége a kontinens szívében élő népekével azonos szinten állt. A szellemi ismeretek hatalmas forrása a tapasztalat és a munka volt. Távoli elődeink a természettel vívott küzdelmükből következtetéseket vontak le. Ezek két síkon történtek. Az első síkon azok a tapasztalatok, ismeretek kerülnek szemünk elé, amelyek a települések, házak építésében, a szerszámok és használati eszközök készítésében öltöttek testet. Meglehet, sőt valószínű, hogy a szellemi tevékenységgel járó munkafolyamatokat is varázslások vették körül. A második síkon ugyanis a szellemi ismereteknek ez az elvont része állt előttünk, de már alig felismerhető árnyékként. Az ősi korokban élt elődeink a természet, az élet és az elmúlás titkait is megpróbálták érteni. Megfejtésükhöz nem rendelkeztek ismeretekkel, helyüket a vallásos hiedelmek, babonák, tévhitek foglalták el. Ezek a maguk idején jelentős szellemi vívmányok voltak. Igaz ugyan, hogy a tetejetlen fával nem lehet megmagyarázni az élő és az élettelen világ összefüggéseit. Azt viszont nem lehet elvitatni ettől a — mai szemmel — naiv hiedelemtől, hogy a látható és láthatatlan világ, az anyag és a szellem egységét igyekezett kifürkészni és magyarázni. És ez az ünnepélyes, nagyszerű törekvés a gondolkodó, töprengő ember arcát vetíti elénk évezredek mélyéből.

VII. fejezet

Törzs és törzsszövetség

A korai és a fejlett vaskor

A Volga—Káma vidékén a vas alkalmazásának legkorábbi jelei az i. e. 2. évezredből származnak. Vasból készült tárgyak ebből az időből nem maradtak ránk, alaktalan vassalakok azonban tanúsítják a vas kinyerésének kezdeti kísérleteit. Nem ismerjük ezeknek a kísérleteknek az eredményességét. A Volga—Káma vidékén a vaskorszak kezdete az i. e. IX—VIII. századra esik, és korai szakasza az i. e. III. századig tart. A fejlett vaskor az i. e. III. századdal kezdődik, és záró időpontja voltaképpen nincs, hiszen a vas megjelenésétől az eszközök nyersanyaga nem változott többé. Tárgyunk szemszögéből az i. sz. IV. századdal zárom a Volga—Káma vidéke történetének vizsgálatát, egyes esetekben azonban a IX. századig tartó fejleményeket is tekintetbe kell venni.

A korszak kezdetén a vas még igen ritka és drága fém volt, a használatban a bronz- és rézeszközök domináltak, de nem ment ritkaságszámba a kőből készült eszközök gyártása sem. A vas alkalmazása az i. e. III. században vált általánossá. A vas elterjedésének igen lassú folyamata nem a Volga—Káma vidéki népességre jellemző igénytelenségből, illetve visszamaradottságból következett. Kisebbség nagyobb eltérésekkel ugyanez volt a helyzet egész Európában.

A réz és a bronz nyersanyagainak előfordulásai bizonyos körzetekre korlátozódtak, különösen a jó minőségű nyersanyagok előfordulásai voltak ritkák. Más a helyzet a vas nyersanyagával. Az érces vas föld alatti bányászata korán megjelent, ez azonban kevésbé volt általános. A fémes vas kinyerését sokkal könnyebben tudták megvalósítani az ún. gypvasból. Ez a nyersanyag szinte mindenhol jelen volt, vizenyős, lápos területeken a felszín alatt természetes úton jöttek létre ezek a gypvaslelőhelyek. Nagy előnyük volt, hogy önjáróak, oxigéndús adalékok nélkül, önmagukban is könnyen feldúsultak, belőlük egyszerű eljárással kinyerhető volt a fémes vas. A fémes vas előállítása gypvasból egyszerű eljárással történt, de még ehhez is el kellett érni az 1000 °C körüli hőmérsékletet. A gypvas ugyanis körülbelül 950 °C-on indul meg, a faszénben és befúvatott levegőben lévő oxigén ezen a hőmérsékleten tud egyesülni a fémmel. Ezt a viszonylag magas hőmérsékletet elérni és tartósan biztosítani a vaskor első szakaszában nem volt egyszerű feladat. A tűz frissítését biztosító levegő befúvása egyben hűtötte is azt az egyszerű

szerkezetet, amelyben a vas előállítása végbement. A gypvas megindulásához szükséges hő biztosítása tehát hozzáértést követelt. Az ősi vasolvasztó szerkezetek — nevezzük őket kohóknak — vizsgálatából kiderült, hogy a mintegy 0,80-1,0 m magas kis kohók belsejében sikerült előállítani a megfelelő hőt. A „kohó” fogalom alkalmazása ezekre az ősi készségekre kissé megtévesztő. Ugyanis ezekben a törpekohókban a fémes vas nem került folyékony halmazállapotba. A törpekohókban feldúsult fémvas fajsúlya megnőtt, képlékeny tézsta-szerű gomolyok jöttek létre, amelyek a kohó fenekén halmozódtak fel. A szaknyelv ezt a képlékeny, de még igen sok salakkal keveredett fémes vasat bucavasnak nevezi. Éppen ezért az ősi törpekohókat bucítókemencéknek is nevezik. Ezeknek a szerkezeteknek a termelékenysége igen alacsony volt, 15-25 kg gypvasból körülbelül 1-2 kg bucát kaptak. A használható nyersanyag ennél is kevesebb volt, mert a bucavasat kalapálással és újabb hevítésekkel a salaktól meg kellett tisztítani. Ennek következtében a megtisztított vas nagyon hajlékony lett. A belőle készült eszközök, fegyverek éle hamar kicsorbult, s maguk az eszközök elgörbültek. Hosszú út vezetett addig a találmányig, míg a lágy, úgynevezett kovácsvasból újabb dúsitással sikerült megfelelő minőségű vasat előállítani. Kardok, török, nyilcsúcsok, fejszék és fokosok élének biztosítása pedig már valóságos művészi fogásokat tételezett fel. Az elmondottakhoz még hozzá kell számítani azt, hogy a frissen begyűjtött gypvasat nem lehetett kohósítani, a nyirkos, sötétvörös föld erre alkalmatlan volt. Szárítani, majd pörkölni kellett a begyűjtött gypvasat. Amíg a begyűjtött gypvasból kész eszköz lett, hosszú hónapok teltek el. — Hiába állt rendelkezésre a gypvas szinte mindenhol, a vasgyártás nagy termelési tapasztalatot és ügyességet tételezett fel. Ennek megszerzése nem volt egyszerű dolog. Arról már nem is szólva, hogy szinte minden nyersanyagtípus feldolgozásának megvolt a maga titka. Minden ősi vasművesnek — az általános tapasztalatokon túlmenően — ismernie kellett saját nyersanyagának sajátosságait. El kellett sajátítania azokat az apró titkokat, amelyek ismeretében el tudta érni célját. A vas kinyerése hatalmas szellemi vívmány. Természetes tehát, hogy a vasműveseket, régi magyar szóval a vasverőket, vasgyúrókat, szinte vallásos tisztelet és félelem övezte. Azt tartották felőlük, hogy titokzatos erőkkel állnak kapcsolatban. Ők maguk is táplálták ezt a hiedelmet, műhelyeiket a településektől távol állították fel, oda idegeneket nem engedtek. Alighanem a vasverők voltak az elsők, akik foglalkozásuk szervezeti csoportját létre hozták. Szervezeti különállásukat szertartásokkal is erősítették. Szervezeti különállásuk előre vetítette a társadalmi munkamegosztásnak azt a vonulatát, amely a kézművességet leválasztotta a termelőtevékenység egyéb ágazataitól.

A Volga és a Káma vidékén a vaskori viszonyokat régészeti kultúrák nevei fémjelzik. Közülük a legkorábban, 1858-tól ismertté vált ananyinói kultúra a leghíresebb. Az ananyinói kultúra helyi előzményekből alakult ki. Úgy természetesen, hogy a különböző hatások és bevándorlók is beleszóltak az ananyinói kultúra

kialakulásába. Az anyanyinói kultúra nyugaton az Unzsa—Vetluga közöttől a Kelet-Urálig, északon Permig, délen Kujbisevig és a Dél-Urálig terjedt.

Az anyanyinói kultúrát az i. e. III. századtól a pjanobori kultúra követte, ennek elterjedési körzete sokkal szűkebb volt, mint az anyanyinói kultúráé. Viszont a pjanoborival rokon kultúrák egyéni vonásai felerősödtek. A szibériai érintkezések háttérbe szorultak, ellenben a nyugati és különösen a déli kapcsolatok a korábbinál erőteljesebbé váltak.

Mint a régészeti kultúrák esetében általában, a Volga—Káma vidékén kialakult kora vaskori kultúrák létrehozóinak népi személyazonosságát illetően különböző álláspontok alakultak ki.

A. P. Szmirnov, a Volga—Káma vidék történetének kiváló ismerője, aki több ponton megközelítette a magyar őstörténet problémáit, megállapította: sajnos még nem ismer a tudomány ugorokra jellemző tárgyakat. Mérvadó álláspontja abból a szempontból is fontos, hogy a Volga—Káma vidéki vaskori régészeti kultúrák népi háttérének vizsgálatakor tette megállapítását. Azt hiszem, a nagy tapasztalatokkal rendelkező A. P. Szmirnov álláspontját tiszteletben kell részesítenem. Abban ugyanis nem csupán személyes tapasztalatai, hanem az érdekelt tudományág eredményei összegződtek. A kora vaskorban az ugor magyarság már egészen bizonyosan megkezdte önálló életét, lakókörzeteiben bizonyosan hagyott hátra emlékeket. A magyar őshazával foglalkozó fejezetben azt a nézetet tettem magamévá, hogy ez a körzet kiterjedt a Volga két partjára, és az Uljanovszk—Szaratov vagy a még délibb Volga-vidéken sejtem a magyar őshazát. Régészeti kultúrához azonban nem tudom kötni az ugor magyarokat.

A vaskori régészeti testvérekultúrákat a fogalom széles értelmében vett finnogorságnak tulajdoníthatjuk, részletes etnikai bontás nélkül. László Gy. eredménytelen kísérletet tett arra nézve, hogy az anyanyinói kultúra hordozóit a magyarokkal azonosítsa. Utóbb az imenykovói, i. sz. V—IX. századi kultúrával kapcsolta össze az ugor magyarokat. Próbálkozások voltak arra nézve is, hogy a gyakovói és gorogyeci kultúrák egyes kisebb csoportjait a muromák és merják hagyatékának tekintsék. Mindezek az érdekes próbálkozások rövid életű elméletek maradtak.

Nincs ahhoz megbízható támpont, hogy a vaskori kultúrákat vagy azok alcsoportjait a helyben élő vagy az elvándorolt, avagy az oroszokba olvadt finnugor népek elődeihez kössük.

Külön figyelmet kell szentelni a Volga—Káma vidék nyugat-szibériai kapcsolatainak, innen ugyanis bevándorlók is érkeztek. Nyugat-Szibériában az Ob és mellékfolyói mentén délről északra terjedt a vas használata. Különböző nézetek alakultak ki az Ob vidéki vaskori kultúrák kialakulásának idejéről. V. N. Csernyecov, az Ob-vidék történetének kiváló ismerője az i. e. V—IV. századra tette az Alsó-Ob vidékén a vaskor kezdetét, és az obi-ugorok ugor elődeinek északra vándorlásával hozta összefüggésbe. M. V. Grjaznov, az Ob felső folyása vidékének kiváló szakértője azon a nézeten van, hogy azok a vaskori jelenségek, amelyeket V. N. Csernyecov az Ob alsó folyásának vidékén már az i. e. V. században feltételez, az

Ob felső folyásának vidékén is csak az i. sz. II—IV. század közötti korban jelentek meg. Az egész Ob vidékét tekintve M. V. Grjaznov úgy véli, az i. sz. V—VII. század folyamán terjedt el a vas használata. M. V. Grjaznov szerint az Ob felső folyásának vidékén kialakult vaskori kultúra a Minuszinszki-medencéből odavándorolt késő tagari és tastiki kultúrák népeitől származik. Az Ob középső és alsó folyásának mentén kialakult vaskori kultúrában ananyinói hatások is jelen vannak. Ezek azonban az ananyinói kultúra életének utolsó szakaszából, az i. e. V. századból származnak.

Mint tapasztaltuk, az álláspontokat 1000-1500 évet kitevő időrendi, a népmozgalmak irányát és a népek meghatározását érintő különbségek választják el egymástól. A nézetkülönbségek ellenére nem zárom ki annak lehetőségét, hogy a vogulok és az osztjákok ugor nyelvű elődei szerepet játszottak a vas Ob menti elterjesztésében. A jelek arra mutatnak, hogy az Ob menti vaskor későbbben alakult ki, mint a Volga—Káma vidékén, és jellegében kezdetlegesebb. Az obi-ugorok ugor nyelvű elődeinek délről északra vándorlása bizonyított. E vándorlás idejéről magának a vándorlásnak a pusztá ténye nem igazít el. Úgy vélem, hogy az osztjákok és a vogulok ugor nyelvű elődei az i. sz. V—VIII. században kezdték elhagyni Altaj vidéki és délnyugat-szibériai lakóhelyeiket. Ekkor az Altaj völgyeit és a szibériai sztyeppet megmozgató nagy népvándorlások hozhatták mozgásba az ősgorokat. A népvándorlás nyomása elől kitért ugorok vándoroltak az Ob és mellékfolyói mentén északra. Obi-ugorok még a XIX. század elején is éltek sokkal délebbre. Nem bizonyos, hogy az északra vándorló ugorok terjesztették a vas használatát az Ob mentén, de ha az valóban velük áll összefüggésben, akkor sincs alapunk annak feltételezésére, hogy már az i. e. V. században megkezdték az északi körzetekbe irányuló vándorlásaikat.

Gazdálkodás és település

A. H. Halikov megfigyelései szerint a Volga és a Káma vidékén a kora vaskori erődített és nyílt települések a folyók egybeszakadásának körzeteiben, kiváltképpen a feketetelevény-sávokban, jól védhető fokokon helyezkedtek el. Az ananyinói kultúra területén az erődített települések domináltak. Az erődítések folyópart felőli szakaszát magas földsánc és az erre épített cölöpmellvéd oltalmazta. A földsánc belső részsüjét mészkőlapokkal burkolták. A pjanobori kultúrához tartozó erődített településeket kettős árok és sánc vette körül. A belső sáncon kőből mellvédek épültek. Egy-egy sánc jelenlegi szélessége 14 m, magassága 6 m. A sáncok jelenlegi szélessége lekopás következménye, a sáncok alapzata ma jobban szétterül, mint építésük és használatuk idején. Az ananyinói erődített települések belső területe 2—8 ezer m², ritkán 1—3 hektár. Az ananyinói erődített településeket minden bizonnyal csak veszélyek idején használták, védművek voltak. A pjanobori erődített települések igen nagyok voltak, és állandóan használták őket. Az

ananyinói lakosság nyílt falutelepüléseken folytatta életét, voltak egészen kisméretű falvak is. S végül léteztek néhány kis épületből álló települések. A votják és a cseremiszi vidéken nemrégén még divatban voltak az egy-egy gazdasághoz tartozó kicsi, évszaki tanyák. Meglehet, hogy az ananyinói és a pjanobori kis települések ezeknek a votjákok és cseremiszek körében divott évszaki gazdasági tanyáknak voltak előzményei.

Az ananyinói házak — kevés kivétellel — a talajszinten épültek, vastag fenyőgerendákból. Az ananyinói házak 150-160 m², a pjanobori házak kezdetben 50-55 m², későbbben 35-40 m² alapterületűek voltak. A házakhoz vermek, raktárak tartoztak. Az ananyinói nagy házakban minden bizonnyal több nemzedéket magába foglaló családközösségek laktak. A pjanobori házakban páros családok laktak. Az ananyinói településeken átlagban 2-4 ház állt, a pjanobori településeken tucatnyi. A pjanobori kultúra területi kiterjedése kisebb volt, mint az ananyinói kultúráé, de a népesség településenkénti lélekszáma megnőtt. A Bjelaja folyó Kámába szakadásának 5-6 ezer km²-nyi szakaszán a 10 ananyinói településsel szemben 93 pjanobori, köztük 36 erődtített település létesült.

A települések személgödreiben talált házi- és vadállatcsontok tájékoztatnak a termelő- és a természeti gazdálkodás arányáról. V. J. Calkin szerint az ananyinói települések között az eltérések jelentősek voltak a két gazdálkodási ágazat arányában. A települések csoportjait véve alapul, az ananyinói népesség gazdálkodásában 25-31%, illetve 52-75% volt a vadászott állatok aránya. Az ananyinói kultúra egészét tekintve 74,6% a háziállatok és 25,4% a vadászott állatok csontjainak az aránya. A vadászott állatokat 100%-nak véve, a következő a vadászott állatok megoszlása: a húst adó vadak csontjai 33,2%-ot, az emberi táplálkozásra alkalmatlan kis prémes állatok csontjai 67,8%-ot tesznek ki. A prémes állatok zúzott koponyái a hurkokkal, csapdákkal történő vadászatról tanúskodnak. Figyelembe kell venni, hogy az adatok tájékoztató jellegűek. — Hasonlításként megemlítem a sztyeppen lakó szkíták településeiről származó állatcsontok aránymegoszlását. A szkítáknál 95,4% volt a tenyésztett és 4,6% a vadászott állatok aránya. A vadászott állatok 61%-a húst adó vad volt, 39%-a pedig prémes állat. A szkíta előkelők előszeretettel üzték a húsállatok vadászatát.

A ligetes sztyepp és az erdő övezetében élő finnugorok körében a természeti adottságokhoz igazodott a gazdasági tevékenység. A prémes állatok igen jelentős vadászata és a déli vidékekről származó kereskedelmi áruk megléte az ananyinói és a pjanobori településeken és temetőikben bizonyítja, hogy a nemes prémek kereskedelmi forgalomba kerültek.

A háziállatok csontjait tekintve, a háziállatok fajonkénti megoszlása a következő volt: ló 36,5%, szarvasmarha 29,8%, sertés 24,3%, juh és kecske 9,4%. Ezek az adatok önmagukban nem tükrözik a valóságos helyzetet. A sertés évi szaporulata nagy, a juhé kicsi, de mindkettő szaporulata hamar fogyasztásra került. E két faj kisebb törzsállomány esetén is magas húsfogyasztást biztosított. A háziállatállományon belüli tényleges megoszlás a következőképpen alakulhatott: ló 39-

44%, szarvasmarha 37-39%, sertés 11,5-16%, juh és kecske együttesen 5,5-8%. — Érdemes megjegyezni, hogy a XVIII—XIX. században a cseremiszek, zürjének, baskírok, votjákok és mordvinok körében a jószágállomány megoszlása hasonlóan alakult. A természeti adottságok meghatározták azokat az arányokat, amelyek a Volga—Káma vidékén élő népek állattenyésztésének lehetőségeit hosszú időn keresztül jellemezték.

Az ananyinói és a pjanobori szarvasmarhák marmagassága átlagban 122 cm volt, ezek viszonylag természetes, a sztyepről származó állatok voltak. E nagy testű marhák körében elég gyakran fordultak elő még a sztyeppen is ritka, nagy szarvú egyedek. A nagy testű marhák mellett gyakoriak voltak a kis természetű szarvasmarhák. Tisztázatlan, hogy a zordabb takarmányozás miatt bekövetkezett testméretcsökkenésről vagy valamilyen nem sztyeppi eredetű szarvasmarhákról van-e szó. A finnugor népek szarvasmarhái természetesebbek voltak, mint a korai középkorban közéjük telepedett keleti szlávoké. Hosszú szarvú marhák és magas természetű lovak még az időszámításunk kezdete körüli évszázadokban is csak Horezm területén fordultak elő, de még ott is rendhagyó kivételnek számítottak. Az Aral-tó déli partvidékéről ősidőktől vezettek kereskedelmi útvonalak a Volga—Káma vidékére. Mivel a volga—kámai finnugor népek állatállományában más vonatkozásban is felismerhetők a horezmi eredetű sajátosságok, elképzelhető, hogy a nagy szarvú marhák Horezmből vagy a vele határos körzetekből kereskedelmi úton kerültek a finnugor népekhez.

A Volga—Káma vidéken élő finnugorok lovai a szkíta és a szarmata lovaknál alacsonyabbak, 112-118 cm, elvéve 136-144 cm marmagasságúak, vékonyabb lábúak voltak. A juhek kis testűek, horezmi jellegűek. Bennük tételezik fel az asztrahán prémjuhek elődeit. A házi sertések nagy testüket valószínűleg annak köszönhették, hogy kereszteződtek a vaddisznókkal.

Jelentős méretű állattenyésztés a Volga—Káma vidék éghajlati viszonyai mellett takarmánygyűjtés nélkül elképzelhetetlen. A télire szánt takarmány begyűjtésére két lehetőség kínálkozott. Az egyiket a folyók hatalmas ártéri környezete kínálta, ahonnan kiváló minőségű szénát lehetett begyűjteni. Az udmurtok, cseremiszek és baskírok néprajzi adataiból ismert, hogy ezek a népek sarlóval napi átlagban 0,5-1 kis magyar holdról vágtak le fűvet. A másik lehetőséget a lombkévék gyűjtése kínálta. Az erdőkben gazdag északi tájakon a begyűjtött lombkévéket még nem oly régen is alkalmazták takarmányozásra. Néprajzi példákból ismert, hogy szárított gombát, őrölt fakérget szintén használtak erre a célra. — Az ananyinói és a pjanobori településeken, temetőikben talált masszív, egyenes élű bronz-, majd vaskéseket lombkévék gyűjtésére használhatták. E vágószerszámok néprajzi példákból ismertek, és valóban lombvágásra használták őket. Az i. sz. II. század körül terjedni kezdtek a rövid kaszák. Ezek a szerszámok a takarmánygyűjtést termelékenyebbé tették.

A *fű, szár, levél, alom* és *vessző* szavaink nyelvünk ugor kori rétegéhez tartoznak. Azt már sokkal nehezebb megmondani, hogy bizonyítják-e az imént bemutatott

takarmánygyűjtési eljárásokat. *Aszik* szavunk is esetleg ugor kori, a magyar nyelv belső képzésű szavainak rétegéhez tartozik a *mező*, *avar*, *gaz*, *gyaka* (gyaka, gyaksa — hegyes karó a takarmány felszúrásához, ugor kori eredete problematikus). Feltételezem azt, hogy ezek a szavaink tükröztetik az ugor magyarok ismereteit a takarmányozás terén.

A kora vaskori finnugorok lovaglását a csont és bronz alkalmazásával, későbbben vasból készített zablák és a lovasokat ábrázoló kispasztikák bizonyítják. A kispasztikákon jól látható a lovas népekre jellemző, baloldalt az övre függesztett nyíltegez. A gyalogos vadászok a hátukon hordták a nyíltegezt, hogy mozgásukat ne akadályozza.

Ju. V. Krasznov megállapítja, hogy az i. e. I. évezredben ekés földművelés csak a sztyeppen és a ligetes sztyeppen folyt. Ebből a korból származó, bizonyosan földművelő eszközt a Volga—Káma vidékén eddig nem találtak. A néprajzból ismert kapás földművelés fogalmának őstörténeti alkalmazása a Volga—Káma vidékének egykori finnugor népeire nem állja meg a helyét. Az ananyinói és a pjanobori temetők sírjaiból zömök csont- és vashegyek kerültek elő. Meglehet, hogy ezek a csont- és vashegyek a talajlazító dorongok, más néven ásóbotok végéhez rögzített csúcsok voltak. Az északi területeken hosszú időn keresztül használtak talajlazító dorongokat. — Valószínűnek tartom, hogy a finnugor népek az ananyinói és a pjanobori kornál sokkal korábban használtak már ásódorongokat. Alkatrészeit azonban csak az említett kultúrák lelőhelyein sikerült felfedezni. Az ásódorongok segítségével viszonylag nagy földdarabokat sikerült művelés alá fogni. A kapánál sokkal hatékonyabb szerszámok voltak.

A XVIII—XIX. század folyamán a volga—kámai finnugor népek körében az égetéses gazdálkodásnak élt egy olyan egyszerű változata, melynek során a talaj megmunkálása elmaradt. Az erdőrészt felégetését követően, ágakból rótt boronákkal járták meg a hamuborított földdarabot. — Ágboronák régészeti leletekből nem kerültek elő. Valószínű azonban, hogy az égetéses földművelésnek ezt az egyszerű módját már a korai vaskorban alkalmazták. — Az égetés hamuja szerfelett kiszigerelte a talajerőt: a zürjének ötvenszeres, sőt nyolcvanszoros termést takarítottak be az égetés utáni első vetésből. Ezt követően a termés rohamos csökkenése következett be. A folyóparti rétek alkalmasak voltak a művelésre, a későbbi néprajzi példák azt bizonyítják, hogy e rétek csak abban az esetben kerültek művelés alá, ha talajuk feketetelevény volt. Ellenkező esetben a gyökerekkel átszőtt réti talaj feltörése, a gaz kiirtása nem volt kifizetődő. A feketetelevény földekről lekerült első termések tizenötszörösek, hússzorosak voltak.

A pjanobori korban az égetéses-irtásos földművelés eljárásai tökélesedtek: megjelent és elterjedt a nehéz, nagy pengéjű fejsze, az irtás hatékony szerszáma. Elterjedt egy kapaszerű szerszám, a kustán is. A votjákok, cseremiszek és baskírok a kustánt még századunk elején is használták irtáskor, a fák gyökereit vágták át vele. E két szerszám elterjedése bizonyítja az égetéses-irtásos földművelés

tökéletesebb eljárásainak alkalmazását. A pjanobori kor végén, az i. sz. II. század táján kezdtek terjedni a vas ekepapucskok és a rövid kaszák. Az ekepapucs bizonyítja az igavonó jóság alkalmazását a talajművelésben. A szántás a termésátlagok növekedését hozta magával. Nem az egységnyi területről begyűjtött gabona mennyisége nőtt meg, bár a szántás ebben az értelemben is növelte a termésátlagot. A nagyobb termés mindenekelőtt azért állt elő, mert az eke elé fogott jóság erejének kihasználásával, a korábbinál sokkal nagyobb területeket tudtak megművelni. Az i. sz. II. században terjedtek el a kerek malomkövek is. A kézi őrlésnek ezek a fejlettebb eszközei kapcsolatban állnak a nagyobb gabonatermással és a kenyérmagvak tökéletesebb feldolgozásával.

Az ananyinói korban az alakor és a tönkölybúza a Káma felső folyásának vidékén, természettségük legészakibb körzetében is meghonosodtak. A pjanobori korban a fő gabonanövények az alakor, a tönköly, a kétsoros árpa és a köles voltak. Mellettük terjedt a törpe búza is, a búzafélék gyomnövényeként a zab és a rozs is megjelent. A kenyérmagvakon kívül nagyobb arányban termeltek lent és kendert.

Hérodotosz, görög történetíró, az i. e. V. század második felében, feltehetően a Bug-líman melletti görög városban, Olbiában értesüléseket szerzett a kelet-európai népekről. Meglehet, hogy egyes értesülései nyugat-szibériai népekre vonatkoznak. Hérodotosz tudomást szerzett a jürkákról, akiket a jugra, ugra, ugor néppel kíséreltek meg azonosítani. Ezek az azonosítási kísérletek nem jártak meggyőző eredménnyel. A Hérodotosz művében alkalmazott egzotikus népnevek azonosítása többek között azért okoz nehézséget, mert Hérodotosz közvetítőktől hallotta a Kelet-Európa északkeleti körzeteiben élő népek neveit. Közlióitól nemcsak a népneveket hallotta torzítván, hanem lakóhelyeik földrajzi elhelyezkedéséről is bizonytalan híreket hallott. Hérodotosz értesülései a jürkákról azért tartanak érdeklődésre számot, mert korhű néprajzi tudósítást ad a ligetes sztyeppen élők lovas vadászatáról. A tudósítás így hangzik: a vadász „fára mászva lesbe áll, mindegyiknek készenlétben van a lóva — amelyet betanított hasra feküdni, hogy alacsonyabb legyen — és a kutyája; ha meglátja a fáról a vadat, rányilazva és lóra szállva üldözi, a kutya pedig kíséri”.¹ Hérodotosz közlésében vannak pontatlanságok: a ló hasra nem fekszik, a vadász pedig nem a vadászt követi, hanem a sebzett vad nyomára vezeti gazdáját. Az értesülés azonban így is becses, mert betekintést enged a ligetes sztyeppen űzött lovas vadászat eljárásaiba. Elképzelhető, hogy az ugorok és az ugor magyarok is alkalmazták a lovas vadászatnak ezt a módját.

Hérodotosz úgy tudta, hogy földművelést és állattenyésztést a budinok földjén megtelepedett gelonok űzték, akiknek egy Gélonosz elnevezésű, fából épült nagy városuk is volt. Hérodotosz hellén eredetűeknek tudta a gelonokat, valójában nem tudjuk, kik voltak az ezen a néven említett lakosok. Lehetséges, hogy szkíta és görög kereskedők kisebb csoportjai megtelepedtek a prémben gazdag erdőségek-

¹ GYÖRFFY, MEH 50.

ben. A fejlett gazdálkodás bizonyítékai vándorkereskedők kis csoportjaitól nem származhattak. A távolsági kereskedelem központjaként számba jöhető jelentős település több is volt a Volga—Káma vidékén, de olyan nagy város, amilyennek Hérodotosz leírja Gélonoszt, a Volga—Káma vidékén és attól délebbre nem került napvilágra. Hérodotosz tudomása szerint ugyanis Gélonosz falának nagysága minden oldalon 30 stadion volt. Egy stadion egyenlő 185 méterrel, eszerint Gélonosz minden oldalon 5,5 km kiterjedésű lett volna. Hérodotosz közlésének ezt a részét nem tekinthetjük megbízhatónak.

A bevándorolt gelonokkal ellentétben, akiket Hérodotosz földművelőknek írt le, s gabonaföldjeiken kívül kertjeik is voltak, az őslakos budinokat nomádoknak jellemezte, akik az ott lakók közül egyedül táplálkoztak fenyőmaggal. A budinok jelentős, nagyszámú nép, kék szeműek és vörösseszőke hajúak voltak. Hérodotosz kiemeli, hogy a budinok és a gelonok földjét erdőségek borították, melyekben sok prémes állat élt, s a budinok bundájukat prémmel szegélyezték. A hérodotoszi tudósításnak ebben a részében is a hihetően valóságos dolgok keverednek a valószínűtlenekkel. Hérodotosz informátorait bizonyosan érdekelték a nemes prémelek, ezért ismertették a vadászat módját és a prémes állatokban gazdag budin erdőségeket. Értékesnek kell tekintenünk a budinok küllemének leírását. Ami azonban nomád életmódjukat illeti, nem árt fenntartásokkal élnünk. A korban hiteles régészeti leletek mindenekelőtt a Volga és a Káma mentén egykor élt népek gazdálkodásáról és települési viszonyairól tanúskodnak. A régészeti adatok a kora vaskori lakosságnak földművelő-állattenyésztő, telepedett életmódját bizonyítják. Ez az életmód magába foglalta a prémvadászatot is. A folyók menti települések meglétének nem mond ellent az, hogy a népesség egyik-másik része az ősi gyűjtögető-vadász élethez igazodva, változtatta lakóhelyeit. Hihető, hogy a hérodotoszi budinok egy része főként a prémes állatok vadászatának szentelte magát. Ennek megfelelően a prémvadász budinok életvitele a nomádokéra emlékeztetett. Csakhogy a prémes állatok vadászata télen vagy késő ősszel folyik, amikor az állatok prémje a legértékesebb. — Nem valószínű, hogy Hérodotosz idejében ez másképp lett volna. — A prémvadászat időszakán kívül a vadászok egyéb foglalatossággal tartják el magukat, településeken élnek. S nem hihető, hogy az i. e. V. század második felében ez másképpen alakult volna. Az erdőségek népeinek gazdálkodása vonatkozásában a régészeti adatok bizonyító ereje nagyobb, mint Hérodotosz tudósítása, aki másodkézből szerezte ismereteit.

A budinokat egyébként a permiekkal kísérelték meg azonosítani. Ezeknek az azonosítási kísérleteknek az eredményessége kérdéses. Hérodotosz leírása északi, majd keleti irányban haladva sorolja fel a népeket. A felsorolás kiindulópontja a Fekete-tenger északi partvidékén elhelyezkedő görög gyarmatvárosok. Hogy keleti irányban milyen messzire terjed Hérodotosz néplistája, szinte lehetetlen meghatározni. A népfelsorolásban szereplő isszédonokat a tibeti törzsekkel szokták azonosítani annak a néprajzi adatnak az alapján, hogy ezek az isszédonok elhalt rokonaik húsát a halotti tor alkalmából megették. Ugyanezen a hérodotoszi

tudósításon alapul az a feltevés is, hogy az isszédonok a mordvinok ősei. Az egyik feltevés Belső-Ázsia szívéig terjeszti ki Hérodotosznak azt a tudósítását, amelyiket egy másik feltevés a Volga középső folyásának mentén élő mordvinokra vonatkoztat. Meg kell jegyezni, hogy maga Hérodotosz is kételkedett informátorai szavaiban, így például a kecskelábú embereket nem hitte el, azt sem fogadta el, hogy volt egy nép, amelyik hat hónapon át aludt. Ha azonban a hat hónapon át tartó sarki éjszakára gondolunk, akkor még ez a tudósítás is — amelyet maga Hérodotosz hitetlenkedve fogadott — a valóság valamelyes elemét tartalmazza.

Hérodotosz népleírásának hitelét az adja meg, hogy északnak, majd keletnek forduló kereskedelmi útvonalat ismertet. Ez az útvonal több ágra vált szét. Az egyik kétségkívül a Volga és a Káma vidékére vezetett, és ott fordult keletnek, haladt át az Urálon. Az Uráltól keleti irányban haladva, az útvonal feltehetően elérte az Ob és az Irtis egybeszakadásának körzetét. Innen a Minuszinszki-medencébe irányult, majd Mongólián át Kínába tartott. Ennek az igen ősi útvonalnak az Ob—Irtis egybefolyásának körzetéig tartó szakaszát Hérodotosz tudósításának alapján sejtjük. Mindössze sejtjük, mert Hérodotosz meg sem emlékezik a nyugat-szibériai nagy folyókról. Az útvonal még keletebbre tartó szakaszait pedig a nagy népmozgalmak, vándorlások történetének és az útvonal mentén talált régészeti leleteknek, kereskedelmi áruknak a segítségével próbálgatjuk kibogozni. A Kelet-Európát és Szibériát átszelő útvonal Hérodotosz koránál jóval előbb kialakult. Így létezése Hérodotosz idején már tekintélyes múltra tekintett vissza. Ebbe az útvonalba más fontos kereskedelmi útvonalak futottak. A Voronyezs, Poltava és Kijev körzetében élő szkitáktól, az Észak-Kaukázus területén élő népektől, továbbá Horezmből és a Közép-Ázsia déli részén lakó kusánoktól vezető utak Baskíria területén egyesültek.

A sztyeppről érkeztek az akinakaszok, a rövid, 35-40 cm hosszú vaskardok, amelyek díszes markolattal készültek, továbbá az állatküzdelmeket ábrázoló bronz ékszerek. A pjanobori korban a 80-120 cm hosszúságú szarmata kardok érkeztek a Volga—Káma vidékére, különösen pedig Baskíria területére. A szarmata kardok markolatát arannyal díszítették. Az Észak-Kaukázusból érkeztek a vas, bronz és réz felhasználásával készült díszes török és harci bárdok, Majkop körzetéből fényűzési igényeket szolgáló edények jutottak el a Volga—Káma vidékére. Iránból kerültek a baskíriai Jurjuzan és Kugenak folyók mellékére az i. e. V. századi ezüst étkezőtálak, valamint Prohorov környékére az arameus felirattal ellátott, i. e. IV-III. századi ezüsttálak és -edények.

Achaemenida nyakperek, aranyba foglalt kalcedon pecsét és az Iránban elterjedt cypraea moneta, azaz kagylópénzek szólnak az erősödő iráni kapcsolatok mellett. Feltehetően iráni hatásra keletkezett a kiterjesztett szárnyú ragadozó madár alakja az anyanyinói és pjanobori bronz kisplasztikában. Ezek a ragadozó-madár-ábrázolások nem egyetlen, hanem több szárnyas ragadozó összevont, mintegy eszményi alakját adják vissza. A szibériai bronzműhelyekből származó készítmények is nagy mennyiségben érkeztek a Volga—Káma vidékére. A

Minuszinszki-medencében kialakult tagari műveltség műhelyeiből kikerült bronz tokos balták és harci bárdok az ananyinói és pjanobori korban a helyi készítmények számára szolgáltak mintaként. Az i. e. I. században baktriai rézpénzek és római eredetű tárgyak kerültek a volga—kámai finnugorokhoz. A nagy értékű, fényűzési igényeket kielégítő presztízstárgyak ellenértékeként nemes prémek kerültek a távolsági kereskedelmi forgalomba.

A távoli tájakról érkező igényes tárgyak a helyi ízlést befolyásolták. Az idegen hatásokra készséggel válaszoló finnugor fémműhelyek mesterei kiváló minőségben gyártottak ékszereket, mitikus jeleneteket ábrázoló kisplasztikákat és fegyvereket. A helyi műhelyek mesterei nem egy esetben elérték a mintaként szolgáló készítmények színvonalát.

A Finnországba vezető északi útvonalak sem merültek feledésbe. E vízi utak mentén, egészen Finnországig, ananyinói és pjanobori tárgyak kerülnek elő.

A pjanobori kortól az iráni kapcsolatok megerősödtek. A híres keleti ezüstök, fényűző edények 75%-a a pjanobori népesség és lomovatovói utódai területén kerültek elő. Az i. sz. VI. század elejétől jelentős mennyiségben érkeztek bizánci ezüst- és aranyedények.

A távolsági kereskedelmi forgalom erősödésével párhuzamban, Baskíriától a Volga felső folyásának vidékéig közös jegyeket hordozó fémművesség hódított. Ennek az a magyarázata, hogy a délnyugat-uráli, jelentős ipari központokból a helyi mesterek készítményei fokozatosan elterjedtek.

Az ananyinói és a pjanobori korszak együttesen mintegy 12-13 évszázadot tesz ki. Többet tehát, mint a magyar honfoglalástól napjainkig eltelt idő! A távolsági kereskedelmet adatólő tárgyak e roppant hosszú korszakból származnak. Lehetetlen megállapítani, hogy a szűkebb időhatárokon belül milyen mérvű, milyen intenzitású volt a távolsági kereskedelem. Hérodotosz értesülései arról, hogy az i. e. V. század második felében létesültek jelentős kereskedelmi központok az erdőségekben élő népek körében, összhangban vannak a drága presztízskészítmények nagyobb arányú elterjedésével a finnugorok között. Hérodotosz értesüléseinek hitelét erősíti az is, hogy a sztyeppen lakó szkíta törzsek kereskedelmi kapcsolatai a görög gyarmatvárosokkal, valamint a fényűzési igények kielégítésére létrejött szkíta-hellén ötvösség az i. e. V. század második felétől virágzott fel. A szkíta-görög kereskedelem távoli, egzotikus háttere volt a nemesprém-kereskedelem. Ennek kiindulópontjai a finnugor népek lakóhelyei voltak, de ez a kereskedelem csak akkor tudott jelentős arányokat ölteni, amikor a déli sztyeppen és a Fekete-tenger parti görög városokban igény támadt a fényűző öltözködésre. Vagyis a finnugorok bekapcsolódása a többé-kevésbé rendszeres távolsági kereskedelmi forgalomba függvénye volt annak a nagyszerű nemesfémiparnak, amely a szkíták körében és a görög városokban bontakozott ki. A szkíták és a görögök közötti kereskedelmi forgalomnak volt távoli visszfénye az, amit a finnugor népek körében észleltünk. E kereskedelmi kapcsolat elég jelentős ahhoz, hogy a vad erdekben elszigetelten élő finnugorságot hirdető elméletet cáfolja.

A szkíták és a görög városok közötti gazdasági kapcsolatok jelentőségének megértéséhez hozzá kell tenni azt, hogy az nem szorítkozott a fényűzési cikkek cseréjére. A tengerparti görög városok gabona- és húsellátása a szkíta sztyeppről történt, sőt a szkíta gabona tengeri úton eljutott az örökös kenyérhiánnyal küszködő görög városállamokba. És ez már valóban gazdasági kapcsolat és nem távolsági kereskedelem volt.

A Volga—Káma vidéki prémkereskedelem azonban jóval későbbben, az i. sz. VI—X. század folyamán bontakozott ki, amikor a Fekete-tenger parti görög gyarmatvárosok már régen nem éltek. A szkíták is elvándoroltak, maradékaik pedig más népekbe olvadtak. A későbbi századok kereskedelmi viszonyaiban azonban továbbra is meghatározó maradt az, ami a déli sztyeppen történt. A közép-ázsiai fejlett államok, valamint Irán és Bizánc a kereskedelmi érintkezések erjesztői voltak. A fényűzési arany- és ezüstedények óriási arányban áramlottak a Volga—Káma vidékére. A nemes prémek iránti igény hatalmas mértékben megnőtt. A prémért cserébe érkezett nemesfém tárgyak, művészi értékük ellenére, keletkezésük színhelyein már nem jelentettek értéket. A keresztény Bizánctól pogány mitológiai jelenetekkel díszített edények, Iránból és a közép-ázsiai államokból az iszlám terjedése miatt időszerűtlenné vált, Szaszanida-izlésben készült edények kerültek a Volga—Káma vidékére. De ez már annak a kornak a fejleményéhez tartozik, amikor a magyar őstörténet színhelyét már nem a Volga és a Káma vidékén kell keresnünk.

A későbbi eseményekre vonatkozó kitérő után, szemügyre veszem a kora vaskori fémkohászatot és gazdálkodást. A legkorábbi ismert vasműhelyek az i. e. I—i. sz. II. századból maradtak ránk. Ezek 90 × 70 cm átmérőjű, ovális, 75-85 cm mély gödörkohók. A gödrök padozatában cipó alakú mélyedéseket képeztek, amelyekben a vasbucák lerakódtak. Meglehet, hogy ezekkel az egyszerű műhelyekkel egyidőben jelentek meg a technikailag tökéletesebb, ácsolt gerendakeretbe foglalt, szögletes alaprajzú gödörkohók. Ezek nyilván hosszabb használatra voltak alkalmasak. A járószinten épített alacsony kohók az i. sz. II—III. században jelentek meg: ezek falát is gerendakeretbe foglalták. Ez a Volga—Káma vidékén a középkorban is alkalmazott finnugor kohóépítési eljárás volt. A pjanobori korszak vége felé sisakok, lemezes mellvérték, kardok és munkaeszközök készültek a vasipari műhelyekben. Az ötvöstárgyak nemesebb példányai ezüstszerű, nem korrodálódó fehér rézből készültek. A vizsgálatok kiderítették, hogy a fehér színt és a fényes felületet a nyersanyaghoz adagolt kriolittal érték el. A kriolit-adagolás a Volga—Káma vidéki fémművesség sajátos jellemzője.

A bőr- és prémruházat mellett terjedt a növényi rostból és gyapjúból készült ruházat is. Az ananyinói és a pjanobori korban általánosak voltak az orsógombok és bronz varrótük. A gyapjuszöveteket agyagföldoldatban avatták, és festőbuzér segítségével pirosra, illetve barnára festették. Az 1 cm²-ként mindkét irányban 16, illetve 10 és 25 szálát tartalmazó szövetek egyszerű szövéstechnikával készültek. A sírkövekre vésett ábrázolások és a kisplasztikák elárulják az öltözet egyes

darabjainak jellegét. A férfiak bő nadrágot, rövid köntöst és csuklyaszerű fejfedőt viseltek. A nők ruházata a térdet alig takaró, ingszerű ruha és a férfiakéhoz hasonló nadrág volt. Az öltönyt derékban réz-, bronz-, rangos esetekben ezüstveretekkel ékesített bőrv fogta össze. Ez az öltözet a szkíta és a szarmata viseletre emlékeztet. A sztyepp népeivel tartott és egyre erősödő kapcsolatok az élet minden vonatkozásában, így az öltözet tekintetében is éreztették hatásukat. A textilanyagokból készült ruhák viselete a testi higiénia javulásával járt. A bőrből készített ruházat tisztántartása szinte lehetetlen, viselete a testi tisztaság csaknem teljes hiányáról tanúskodik. Változatos ékszerek, amulettek egészítették ki a ruházatot. Divatba jött az illatszerek használata is, a középiráni, szarmata eredetű *búz* szavunk eredetileg 'illat'-ot jelentett.

A legfejlettebb állapotok a sztyeppel határos területeken, így Baskíriában a Bjelaja középső folyásának és a Kámába szakadásának vonalától nyugatra, délnyugatra eső részeken alakultak ki. Az irodalomban hangot kapott az a vélekedés, mely szerint az ananyinói és a pjanobori műveltség ufai (kara-abizi) változata az ősmagyarság emléke. Ezek a vélemények az ősmagyarság hagyatékával azonosítják a Bahmutyino melletti, i. sz. III—VII. századi temetőt: márpedig az abban képviselt műveltség kara-abizi előzményekre megy vissza. — Nem tudom elkötelezni magam e vélekedések mellett.

Szánt szavunk a föld valamiféle megmunkálását, majd ekés művelését jelentette. *Irt, irtok, irtás* szavunk a votják és zürjén nyelvjárásokban a 'metsz, körülvág, kettéhasít' jelentésű szavakkal áll párhuzamban. Nem elképzelhetetlen, hogy az erdők irtásakor alkalmazott igen ősi eljárások emlékét őrzi a magyar szó. Tájnyelvi szavaink a *horol, horoló, huriló*: a műveletet, 'földet fölnyes', és a művelet szerszámát jelentik e szavaink. Ugor kori párhuzamai ismeretlenek. *Ültet, avat* — az utóbbi jelentése 'behatol' — ugor kori földművelésünk emlékei lehetnek. A fogatolt kétkerekű jármű az i. e. 2. évezred elején a Volga—Káma vidékén elterjedt. *Szekér* szavunk középiráni eredetű szó; a fogatolt eke a pjanobori korszak végén, a középiráni korban jelent meg. A fogatolt eke és a szekér egyidejű, illetve csaknem egyidejű találmányok voltak. Meglehet, hogy a két találmány egyszerre terjedt el a Volga és a Káma vidékén. A szövessel készült kelmék már az ananyinói korban megjelentek, *vászon* szavunk viszont csak a középiráni korban jelent meg nyelvünkben. *Tej* szavunk is valamilyen középiráni nyelvből került a magyarba, a tej és tejtermékek fogyasztása azonban sokkal korábban megkezdődött.

Ipar szavunk óiráni eredetű, ez időrendileg is kapcsolódik a kézművesség fellendüléséhez. *Kés* szavunk megint csak középiráni nyelvből került őseink szókincsébe, párhuzamai jelen vannak a vogulban, osztjákban és cseremiszen. Eredeti jelentése sokféle lehetett. Nem tudjuk, hogy az ősmagyarok hogyan nevezték a szkíta akinakaszt és a szarmata hosszú kardot. Márpedig e két létfontosságú fegyvert az ősmagyarok ismerték. A fényüzési iparhoz tartozik a valamelyik óiráni nyelvből származó *arany* szavunk, párhuzamai a vogulban és az osztjákban rezet jelentenek. A fémek, különösen a hasonló színű fémek nevei a

rokon nyelvekben gyakran felcserélődnek: a magyar *őn* megfelelője a vogulban ezüstöt, a vas a finnben rezet jelent. Az *ezüst* szó elhomályosult szóösszetétel, fehér vasat jelenthetett. A számoláshoz, kereskedéshez tartozik az óiráni *ár* (valaminek az ára) és *tíz* szavunk. Középiráni nyelvből került őseinkhez *vár* szavunk, ez a pjanobori kultúra idejének felel meg. Az erődök, várak építése már az ananyinói korban jelentős arányokban folyt, valódi fellendülése azonban valóban a pjanobori korban következett be.

Az eszközkészletnek a pjanobori kultúra idején bekövetkezett gazdagodása az égetés-irtás tökéletesebb eljárásának alkalmazását eredményezhette. Ez a haladotabb módszer a következőképpen ment végbe. A fák törzsét körben mélyen bevágták — *irt* szavunk rokon nyelvi párhuzamai erre az eljárásra vonatkoznak —, ezzel megállították a fákban a keringést. Az így lábon kiszáritott fákat felégették, az égetést több éven át ismételték. Ezt követte a gondos gyökértelenítés, korhasztás és talajjegytengetés. Az irtással megszabadított területet elkerítették, és több éven át legelőnek, kaszálónak használták. A gondosan előkészített földdarabot keresztbe és hosszában felszántották. Az így kialakított erdei szántókat a pihentetés idején sem hagyták elvadulni, hiszen több éven át tartó gondos munkával hódították el az erdőtől.

A természeti, zsákmányoló gazdálkodás korában az élelemszerzés szempontjából rendelkezésre álló terület szinte korlátlan volt. A termelőgazdálkodás terjedésével ez a helyzet fokozatosan változott — féltett, védelmezett körzetté vált az élelemtermelésre alkalmassá tett terület.

A települések körzetének a zsákmányoló gazdálkodás korában is volt értéke, az idegen betolakodókkal szemben védelmezték. A termelőgazdálkodás terjedésével a települések körzetének értéke megnőtt: a kezdetleges égetéses-irtásos eljárással 3-4, az előrehaladottabb eljárással 10-15 évi munkával készítették elő a mezőgazdasági termelés feltételeit. A nagyarányú és komoly szervezettséget megkövetelő munkával értékessé tett településkörzethez a ragaszkodás megerősödött. Védelmezése nagy terhet rótt a település lakosaira, és nem is annyira az idegen betolakodókkal szemben, hanem a természettel és a vadak dúlásaival szemben kellett védelmezni a megművelt területet. Az erdő igyekezett visszahódítani az elsajátított földeket, az erdők vadjai pedig kitűnő élelemtartaléknak érezték a szántókat.

Feltevésekre kell hagyatkoznunk a művelésre alkalmassá tett földek tulajdonviszonyai vonatkozásában. Úgy gondolom, hogy a megült körzetek közösségi tulajdonban voltak, művelésre alkalmassá tételük népes csoport szervezett munkáját kívánta meg. Ez pedig bizonyos mértékű irányító funkciót is feltételez. A fegyverek és a szerszámok személyes tulajdonban voltak, tulajdonosaikat a sírba is elkisérték. A kiváló minőségű fegyverek és a presztízstárgyak szűk csoportra korlátozódtak. E szűk csoport tagjai előjogokat élveztek, ennél fogva tudtak beszerezni drága, import felszereléseket. Uralkodó helyzetükből következhetett, hogy a települések lakosai és gazdálkodásuk körzete felett ellenőrzést gyakoroltak. A földművelés minden szakaszához vallási hiedelmek, szertartások fűződtek, a

termékenység szellemének megnyerése érdekében tiszteletben kellett tartani a hagyományokat. A vallásos hiedelmeket tükröző felszerelési tárgyak irányító funkciókra utalnak. A fegyveres férfiak ellenőrizték csoportjuk életét, katonai erényeik gyakorlását fegyverzetük bizonyítja. Védelmezték az ellenőrzésük alá került emberek lakókörzeteit. A társadalmi és gazdasági rétegződés helyben kialakult formáit befolyásolták. A fejlettebb déli területek népeivel kialakult kereskedelmi érintkezések. A kereskedelmi útvonalakon nemcsak áruk, eszmék és eszmények is közlekedtek. A munkeszközök és fegyverek tökéletesedésével elváltak egymástól a termelés és a védelem funkciói. A katonai funkció kikezdte a közösségi tulajdont, a föld magántulajdonának kialakulása azonban sokáig tartott. A Volga és a Káma vidékén élő finnugor rokon népek körében a föld magántulajdona csak késői történeti időben kezdett terjedni, általánossá azonban nem vált.

A termelőgazdálkodásról kialakult összkép megbízható: a tulajdonviszonyok állapotát tekintve csak a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség tényei a bizonyosak.

Miként az őshazáról írt fejezetben kifejtettem, megbízható támpontjaink a magyar hazáról nincsenek. Feltehető, hogy a magyarok a Volga két partján egyre délebbre húzódtak, műveltségükben gyarapodtak a déli elemek. Nyelvünk a középiráni korban gazdagodott iráni nyelvekből átvett kölcsönszavakkal. Ezek száma jóval nagyobb volt a jelenleg ismerteknél. Egyfelől, nyelvünk iráni jövevényszavainak felderítése még nem befejezett. Úgy vélem, hogy az i. e. III. és az i. sz. III. évszázad közötti korban a magyarság iráni kapcsolatai erősödtek, nyelvünk története ezt körvonalazza. Talán még azt is ide sorolhatom, hogy honfoglalás kori régészeti emlékeinkben szkíta és szarmata kori hatások ismerhetők fel. Iráni kapcsolatainkkal kapcsolatos vélekedésem Ligeti Lajoséval rokon, azt hangoztatja ugyanis, hogy az ősmagyarsággal szomszédos permiek nyelveiben az ősmagyarral azonos korú, terjedelmében lényegesen bővebb az iráni jövevényszóróréteg. Bereczki G. elutasítja a magyar—permi érintkezéseket, Hajdú P. lehetségesnek véli azokat. Ligeti L. úgy véli, a magyar—permi érintkezéseknek a vizsgálata még sok meglepetést tartogat.

Társadalmi szervezet

Az újabb kőkori mongoloid hatásokat a bronzkorban az europid változatok elnyomták. Az ananyinói kor elején egy jelenleg már nem létező mongoloid típusú népesség jelent meg a Volga és a Káma vidékén. A. V. Zbrujeva szerint Északnyugat-Szibériából eredeztetik ezt a típust. E típus megjelenésének sajátossága, hogy szinte kivétel nélkül nők képviselik. Az europid alapréteggel történt keveredés eredményeként sokféle változat alakult ki. A mongoloid hatások a Volga felső folyásának vidékén felvirágozott gyakovói régészeti kultúra népességében is megjelentek. A Volga—Káma vidéki népesség szibériai, mongoloid kapcsolatának

horderejét semmiképpen sem szabad alábecsülni. Igaz viszont, hogy az ananyinói kultúra egészére nézve az europid népesség a jellemző. A pjanobori kultúra hosszú fejű, europid népessége elmosódottan őrizte a mongoloid beütés hatását. A kora vaskor elején megjelent mongoloidok rejtélyesek: nem tudni, milyen nép rejlik bennük. Valamilyen török népág megjelenésére gondolhatnánk, miként a szakirodalomban meg is próbálták a mongoloidokat a törökséggel azonosítani. A törökség embertani alaprége felderítetlen. A török népágak körében az europid dominál, de jelentős az europid-mongoloid keveredéséből létrejött turáni (dél-szibirid) típus aránya is. Kevéssé valószínű, hogy az ananyinói kor elején megjelent mongoloidok hódítók voltak, hiszen többségükben nők. Ez a körülmény nehezíti az eligazodást a mongoloid-kérdésben. Rejtélyük kibogozását alighanem megakadályozza az a tény, hogy ennek az ősi mongoloid típusnak ma már nincsenek élő képviselői. Nagyon régi népesség reliktumai lehettek már a kora vaskor elején is, az amerikai földrész északi területein (Kanadában és Alaszkában) élő őslakosság típusában figyelhetők meg. Ez pedig azt jelentheti, hogy ennek az ősi mongoloid népességnek a csoportjai, legkevesebb 10 000 évvel ezelőtt, részt vettek Amerika benépesítésében. Azok között az északi vadászok között voltak, akik az Ázsiát és Amerikát összekapcsoló szárazulaton átvándoroltak Amerikába.

Az ananyinói és a pjanobori népesség körében három társadalmi csoportot lehet megkülönböztetni: gazdagokat, tehetőseket és szegényeket. Az ananyinói férfisírok mellékletekben sokkal gazdagabbak, mint a női sírok. A gazdag és tehető férfiak sírjainak jellemző mellékletei voltak a fegyverek. A pjanobori korban viszont a női temetkezések nagyobb pompája ötlük szembe. 2—6 éves gyermekek sírjai hiányoznak a temetőkből, holott a gyermekhalandóság aránya óriási lehetett. A Glagyenovo közelében feltárt votják gyermektemető rávilágít a kisgyermeksírok hiányának okára. A végleges nevet nem kapott, elhunyt kisgyermekek nem kerülhettek a közösségi temetőbe, mert még nem tartoztak a közösséghez. Az elhunytak kiismerhetetlen szokásokat vettek fel: az élőknek elég gondot okozott azoknak a halottaknak a kiengesztelése, akik már végleges nevük birtokában hunytak el.

Az Ananyino és Novomordovo községek közelében feltárt temetőkbe előkelő férfiak temetkeztek. Sírjaikat sírkövek jelölték, melyekre fegyveres férfiak alakját vésték fel. Mindkét sírmező az i. e. VIII—VI. század folyamán volt használatban. A novomordovói temetőbe a közeli és távoli közösségek vezéreit temették. Gyaníthatóan ez volt a helyzet az ananyinói férfitemető esetében is, ahová nagy területen élő közösségek vitték előkelő harcosaikat végső nyugalóhelyre. Andrejev község határában a gorogyeci kultúrához tartozó temetőt találtak, melybe ugyancsak előkelő férfiakat temettek. Az egyik feltárt kurgán alatt lenyűgözően pompás temetkezés volt. Oszlopokon nyugvó emelvényen a vezér maradványait találták meg, alatta kétoldalt egy-egy előkelő harcos feküdt, kardok, kopják, nyilakkal teli tegezek és gazdag ékszerek társaságában. A sírkamra fala mellett zsugorított helyzetben fekvő, melléklet nélküli csontváz volt. Az utóbbi nyilván szolga,

rabszolga maradványa, aki urát a túlvilágba nem önszántából kísérte. A vezérük oldalán eltemetett harcosok — urukkal együtt — akár csatában is veszthették életüket. Az sem lehetetlen azonban, hogy vezérük katonai kíséretének tagjaiként, hűségük bizonyítékeként, urukat a halálba is követték. Az andrejevi temetkezés a társadalmi rétegződéssel és szervezettel összefüggő hiedelmekbe enged betekintést.

Már az ananyinói kor elejétől létező fejedelmi temetkezőhelyekből következik, hogy az egyes településeken élő közösségek nagy területre kiterjedő szövetségeket alapítottak. A szövetségek élén álló vezérek rendelkezésére fegyveres kíséret állt. Az utóbbi rangos férfiakból alakult, akik számára a fegyveres szolgálat állandó hivatást jelentett. A vezérek és fegyveres kíséretük tagjai nem közösségük temetőjében kerültek örök nyugalomra. A szövetséges közösségek vezéreiből számára közös nyugvóhelyet létesítettek, ahol közösen elfogadott szabályok és hiedelmek szellemében temették el a vezéreket és fegyvereseiket. A szövetségeket tehát vallásos hiedelmek is megpecsételték. Az egységes temetkezési szertartások az előkelő férfiak számára ugyanis a közös eszmények, a szövetséggel kapcsolatos kultikus élmények kifejezői voltak. A vezéri temetőikben lévő sírok számából következik, hogy a szövetségek meglehetősen nagy területre terjedtek ki. Lehetetlen megállapítani, hogy a szövetségek létesítését mennyire befolyásolták a közös származás és a házasodás szálai. Nem bizonyítható, de megengedhető a feltevés, hogy a rokonsági szálak mellett a területi érdekek is szóhoz jutottak a szövetségek kialakításában.

A népesség nagy része a települések melletti közösségi temetőket használta. Ezekben is megfigyelhető a vagyoni helyzet és a tevékenységi funkciók szerinti elkülönülés. Az iparosok, különösen a fémfeldolgozást végzők, a közösségi temetőkön belül elkülönített helyre temették halottaikat. A sírok sokfélék az egyes temetőkön belül is: voltak kőbéléses, csónak alakú sírok, gerendatetős és kurgánsírok. A sírok sokfélesége azzal magyarázható, hogy az interetnikus érintkezések következtében különböző elképzelések terjedtek el a túlvilági életről. A bevándorlók is hozhattak magukkal különböző temetkezési szertartásokat.

Az i. e. II. század folyamán használt Csegenda II. temető összetétele fogalmat ad a társadalmi rétegződés mennyiségi vonatkozásáról. A feltárt 220 sír 5,4%-a gazdagoké, 11,6%-a tehetőseké, 31,4%-a átlagosaké, 15,3%-a szegényeké, 36,3%-a nincsteléneké (melléklet nélküli) volt. A Csegenda II. temetőbe temetkező emberek csaknem 52%-a szegényes életmódot folytatott, a gazdasági és társadalmi rétegződés következményei ezt bizonyítják.

Az előkelők eszményeit a kisplasztikák és a fegyverek díszítései fejezték ki: gímszarvast marcangoló ragadozók, szárnyas ragadozó emlősök a kedvelt motívumok. Az állatharcjelenetek ábrázolásai Dél-Szibéria ipari központjaiban alakultak ki, onnan terjedtek szét. A bronz kisplasztikában gyakori az emberi és állati testrészek összevonása: az emberábrázolásokon az egyes testrészeket képzeleti vagy valóságos lények helyettesítik.

Az állatharcok jelenetei a harcias eszményekkel, a katonai kíséret funkciójával hozhatók kapcsolatba. Nehezebben értelmezhetők az ember-ábrázolások. Az emberi testrészek zoomorf ábrázolásai esetleg úgy értelmezhetők, hogy ezek az egyes testrészek funkcióját jelképezték. Az obi-ugorok népköltészetében a kezét fűrge hódcskákhoz, a lábakat gyors szarvashoz hasonlították. Meglehet azonban, hogy ezek a különös ábrázolások arra az iráni képzetre mennek vissza, amely az élővilág közös eredetét, egységét vetíti elénk. A hiedelmek változékonyak, a keletkezési helyüktől távoli területeken a képzetek ábrázolásai merőben más jelentést vesznek fel. A baskíriai Kuganak folyó mentén talált kincsleletben egy bronz kisplasztika életfát ábrázol, úgy azonban, hogy az életfán arcok is vannak, amelyek nem tartoznak az életfa-hiedelmek eredeti anyagához.

Kevésbé feltűnőek, ám tömeges előfordulásuknál fogva sokkal jelentősebbek a köznép életmódjával, gazdálkodási tevékenységével kapcsolatos ábrázolások. Ilyenek a használati tárgyakat díszítő hétsugaras napkorong-ábrázolások, amelyek a földművelő-állattenyésztő tevékenységgel kapcsolatos termékenységi hiedelmekre utalnak.

A pjanobori kultúra idején a női ékszerek fényűzőbbé váltak, ez értékelhető akként is, hogy a fegyveres kíséret harcias eszméi visszaszorultak. A társadalom patriarchális berendezkedése nem vonta maga után a nők társadalmi jelentőségének csökkenését. A nők társadalmi funkciójának változásait alig ismerjük. Mivel a temetkezések a társadalmi állapotoknak is vetületei, igen valószínű, hogy a pjanobori nők tekintélye jelentős volt.

Az ananyinói és a pjanobori korban hatalmas védművek épültek, melyek a fegyverekben képviselt eszményekkel közösen a katonai kíséret jelentőségét emelik ki. A tekintélyes védművek az állandó veszély, a háborúskodás, legalábbis a békétlenség állapotát sejtetik. E sejtésnek ellentmond, hogy az i. sz. II. század elejéig jelentős háborús pusztításoknak nincs nyoma. Dél-Baskíriában a finnugor népesség és a szkíta, majd szarmata törzsek számottevő ellenségeskedés nélkül ékelődtek egymásba. Szomszédságuk idején nem kellemetlenkedtek egymásnak, legalábbis számottevő mértékben nem, mert az erődítéseket támadások nem érték. Az erődített településeket tehát a katonai helyzet nem indokolja. Építésük különös, hiszen igen nagy területről egybegyűjtött emberek magas szervezetségű, összehangolt tevékenységét igényelte. Bennük jelentős építészeti tapasztalat testesült meg. Az építkezés időt vett igénybe, az egybegyűjtött embereket az építkezés ideje alatt élelmezni kellett és egyéb szükségleteik kielégítéséről gondoskodni. Az állandó támadások veszélyében élő közösségeknek idejük sem lett volna e nagyszabású erődítések létesítéséhez.

Úgy gondolom, hogy a várak presztízsjelképek voltak. A gazdaságilag megerősödött, a megült földjeihez ragaszkodó közösségek és szövetségeik tekintélyének kifejezői voltak.

Adatok hiányában nagyon nehéz, valójában lehetetlen megmondani, hogy az egyes településeken élő emberek szervezetét minek nevezhetjük: nemzetségnek,

nemzetiségi alcsoportnak-e. Ugyanez a helyzet a fejedelmek alá tartozó szövetségek elnevezése tekintetében is. Annyi bizonyos, hogy a jelentős területre kiterjedő szövetségek szerepet töltek be a finnugor népek kialakulásában, a nyelvi, nyelvjárási és néprajzi határok történelmében.

Zichy I. nyomán a finnugor népekről az a kép alakult ki, hogy erdeikben visszavonultan élő, békés, még a háborgatást is türelemmel elviselő népek voltak. Katonai érényekkel nem dicsekedhetnek. Egy bizonyos, a világtörténelemben hódításaikkal és vérengzéseikkel hírnevet szerzett hadvezérek nem a finnugor népek köréből kerültek ki. A békés, alkotó tevékenységre való hajlam pedig tiszteletet érdemlő népi tulajdonság. Hátrányuk abból származott, hogy a finnugor népek a feudalizmus kései szakaszában fejlődésükben megrekedtek, a cári kormányzat részéről sok bántalmazást kellett elviselniük. Megindító hűséggel ragaszkodtak pogány hiedelmeikhez, ez pedig a térítőpapok türelmetlenségét vonta maga után.

Katonai szervezettség és harcias érények hiányát azonban jogtalanság számon kérni a finnugor népektől. Történeti példák bizonyítják, hogy a csatatereken vitézül álltak helyt. A merja és a muroma harcosok a IX—X. század folyamán a Kijevi Oroszország seregeiben jeleskedtek. A kijevi fejedelmek Bizánc ellen vezetett hadjárataiban is részt vettek. V. L. Janin rámutatott, hogy a keleti szlávok északi államának, Novgorodnak a történetében pedig kiemelkedő szerepet játszottak a finnugorok: Novgorod úgy alakult ki, hogy a szláv és a finnugor lakosság szövetségre lépett. A két nép előkelőiből alakult ki a Novgorodot kormányzó testülete, mégpedig úgy, hogy a város finnugor és szláv negyedei arányos képviselőkhöz jutottak a kormányzó testületben. A X. század végére a városon belül eltűntek az etnikai különbségek, orosz várossá lett. De a város egykori népi összetételének emléke és politikai hagyománya megmaradt. Novgorod városrészeinek lakosai egykori népi különállásuknak megfelelően kaptak helyet a kormányzó szervezetben, még akkor is, amikor a népi különbségek már nem léteztek. A novgorodi feudális köztársaság uralmát kiterjesztette az északi területekre, amelyeken a finnugorok képezték a többséget. Ezeken a területeken a szláv és a finnugor népesség kultúrájának és életmódjának színvonala azonos volt. A két nép előkelői közösen töltöttek be vezető tisztségeket, vettek részt az egész novgorodi terület igazgatásában. Hatalmának növelése érdekében Novgorod támadásokat intézett az északkeleti finnugor területek ellen, lakóit adózásra igyekezett szorítani. Az európai Jugria népe az 1193 és 1357 közötti időben sokszor verte vissza Novgorod adószedési kísérleteit; 1146-ban mintegy 3 ezer harcosból álló novgorodi seregére mért vereséget.

Egy Vicsegda menti vogul fejedelem 1455-ben elfoglalta Usztyvim városkát, az éppen ott tartózkodó permi püspök, Pitirim a támadás alkalmából életét vesztette. A volgai Bolgária, majd a Kazanyi Kánság hadseregeiben votják, cseremisiz és mordvin harcosok szolgáltak. Ez a magyarázata annak, hogy e népek hadszervezetre vonatkozó szokásainak a bolgár-török és a kazanyi tatár szavak dominálnak. Cseremisiz, votják és mordvin katonák harcoltak 1552-ben a Kazanyi Kánság

székvárosáért küzdő orosz seregben, de ott voltak a várost védelmező tatárok soraiban is.

Figyelemre méltó a zürjének műveltségének színvonala. A XIV. század folyamán körükben térítő permi Szent István püspök zürjén ábécét szerkesztett a térítő munka sikerének érdekében. Oroszból fordított egyházi szövegeken kívül, eredeti irodalmi alkotások zürjén írással nem keletkeztek. Ennek egyik okát abban kell látnunk, hogy a permi püspök egyházi felettesei nem nézték jó szemmel az önálló zürjén írást, terjedését minden eszközzel akadályozták. Permi Szent István kultúrát terjesztő tevékenysége tiszteletet érdemel. A zürjén írásbeliség megteremtésére irányuló erőfeszítése abból a felismerésből eredt, hogy a zürjének pogány műveltsége elérte azt a szintet, amikor az önálló írás szükségletté vált.

Finn (Suomi) rokonaink igen későn, a XVI—XVII. század folyamán fogadták be a kereszténységet, többségükben az ágostai hitvallású protestantizmust, kisebb részükben a pravoszláv vallást. A római katolikus térítések már a XII. században megkezdődtek körükben, de igen szerény eredményekkel. Viszontagságos történelmük folyamán hol svéd, hol pedig orosz fennhatóság alatt éltek. Nemzeti újjászületésük óta nagyszerű nemzeti kultúrát teremtettek. Polgári demokratikus politikai berendezkedésük és intézményeik tiszteletre méltóak.

Nyugat-Szibéria középső és északi része nem alkalmas sűrű benépesítésre. A természeti feltételek a zsákmányoló életmódot tették lehetővé, az obi-ugorok ugor elődei állattenyésztésük és földművelésük felhagyására kényszerültek. Az északi körzetekben a zsákmányoló életmód csak úgy lehetséges, ha az emberek kis csoportjai egymástól igen nagy távolságra telepednek meg. Az óriási területen szétszórtan élő vogulok és osztjákok nyelve sok nyelvjárásra oszlik. Az egymástól távoli települések lakói nem is értik egymást. Ennélfogva nyelvi integrálódásuk nem következett be. Nem tisztázott, hogy a vogul és az osztják nyelvjárások nagy különbségei északi lakókörzeteikben jöttek-e létre, vagy pedig a délebbre fekvő területeiken is léteztek már a nagy nyelvjárási különbségek. Mivel vogul és osztják nyelvemlékek nincsenek, a kérdést a jelenlegi nyelvi állapotból kiindulva lehet csak vizsgálni, ami nem könnyű feladat. Az obi-ugorok fizikai alkatában, kultúrájában déli eredetű hagyományok maradtak fenn, például a ló kultusz. Délies vonásaik következtében különböznek Szibéria északi népeitől. Ebben a tekintetben a török nyelvű jakutokra emlékeztetnek, akik a török népek északra került ágát képezik.

A vogul és az osztják nyelveknek a nyelvtörténet szempontjából nagy jelentőségük van. Az obi-ugor folklór és hagyomány becses adatokat szolgáltat a finnugor őstörténet vizsgálatához. Ebben a vonatkozásban és különösen a magyar őstörténet vonatkozásában azonban csak nagy körültekintéssel lehet az obi-ugor párhuzamokhoz folyamodni. Az obi-ugorok anyagi és szellemi kultúrájában, hagyományaiban ugyanis a szubarktikus életből következő jelenségek dominálnak.

Szemlém végén szót kell ejtenem az eltűnt finnugor népekről. A merják és a muromák a Kijevi Oroszország szövetségesei voltak. Amikor azonban a XI—XII. században, a déli zaklatott állapotok elől északkeletre elvándorolt oroszok

létrehozták a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemséget, a merják és muromák ellenszegültek. Sajátosan alakult a merja, muroma és orosz földművesek viszonya. Kultúrájukban, életmódjukban lényeges különbség nem volt. Legfeljebb annyi, hogy az orosz falusi lakosság — formális kereszténységénél fogva — az orosz egyház szellemi irányítása alá tartozott, a merják és a muromák pedig pogányok voltak. A muromák és a merják kulturális hasonlóságuknál és régi orosz kapcsolataiknál fogva viszonylag gyorsan összeolvadtak az orosz telepésekkel. Hagyományaik és kultúrájuk gazdagította az orosz népi műveltséget. Európid fizikai alkatuk lényegesen színezte a bevándorolt oroszok embertani alkatát.

Történeti szemlémet azért iktattam be, mert sok tévhit akadályozza a finnugor népek történetében fellelhető különbségek megértését. Bármely nyelvcsalád népeinek történetét tekintve, a finnugor népekéhez hasonló, ha nem nagyobb különbségeket találunk. Nem csekélyek az indoeurópai angolok és az albánok, vagy az oroszok és az egykori tádzsikok közötti különbségek sem. Mégis, egyetlen indoeurópai nép történésze sem becsülte alá vagy vont a kétségbe népének indoeurópai eredetét, csak azért, mert a nyelvcsalád népeinek történetében lényeges különbségek alakultak ki. A magyar nép finnugor eredetét és rokonságát kétségbe vonó nézetek hátterében nem a finnugor népek egyenetlen történeti teljesítménye, hanem a történettudományhoz nem tartozó fontolgatások rejlenek. A finnugor népek többsége sokat tett annak érdekében, hogy az északi erdőségek az ember kezéhez simuljanak, s kultúrájukkal az emberiséget gazdagították. Északi rokonaitól a távoli délre szakadt magyarság a Kárpát-medencében alapított államot, élő történelmet, ott, ahol az előtte megforduló sok népnek ez nem sikerült.

Követésre méltónak tartom, ahogyan a modern finn tudomány és kultúra mélyen a finn ősműveltségben, őstörténetben gyökeredzik. A korszerűség és a humanitás hiányát nem lehet számon kérni a finnektől. Azért felelnek meg magas szinten ezeknek a követelményeknek, mert zivataros évszázadaik során kiharcolt kultúrájukat, hagyományaikat, életfelfogásukat nemzeti, közérthető jelrendszerré változtatták. Gránitmúltjukkal azonosulva alakítják jövőjüket.

Az ugor magyar társadalmi szervezet

Bizonyára volt olyan szava az ugor magyarságnak, amellyel ugor ági rokonait nevezte. Ez a szó vagy ezek a szavak kihaltak a magyar nyelvből. Az *ugor* fogalom, az *osztják*, *vogul* és még inkább a *hanti*, a *manysi* népnevek a magyar nyelv modern kori gyarapodásához tartoznak. Az osztják és a vogul nyelvjárásokban sem találjuk meg népünk ősi nevét, amely még az ugor együttélés idejéből származik. Ugyanez a helyzet a többi rokon nyelv esetében is.

Megyer és *Nyék* törzsneveink magyar eredetűek. Az előbbinek vegyes hangrendű *Majgir* (*i*), *Mogeri*, *Mageri* változata is lehetett. Népnevünk első *mogy*-, *magy*-tagja a vogul *many*- és az osztják *mos* néprésnév párhuzama. Feltehetően létezett

egy *Mańc* alapalakja, ebből eredhetett a vogul *many-*, az osztják *mos* frátrianév és a magyar népnév *magy-* tagja. Az utóbbinak magas hangrendű változata a *Megyer* törzsnév *megy-* szótagja. A *Megyer* törzsnevet először a X. századi görög kútfőben találjuk leírva. A magyar népnév legkorábbi előfordulását a keleti kútfőkben találjuk, melyek a IX. század második felében említik a magyarok földjét. Czeglédy K. kimutatta, a keleti kútfőkben *majgir* (*i*) alakban írták le népnevünket. S mivel az orosz kútfőkben, valamint földrajzi nevekben előfordul a *mozsar* név, amit a Volga vidékén maradt magyarokra vonatkoztattunk, van olyan felfogás, hogy a magyar népnév eredetileg, az ősmagyar kor elején *madzsar*-félének hangzott. Bár sem a vogul *many-*, sem pedig az osztják *mos* nem népnevek, a *Mańc* pedig nyelvtörténeti rekonstrukció, népnevünk eredetének kérdésében ezek igazítanak el bennünket. *Megyer* és *Nyék* törzsneveink az ugor magyar korban keletkeztek. Az ananyinói és a pjanobori kultúra idején, az i. e. VIII. századtól az i. sz. III. századig terjedő korban nagy területekre kiterjedő szövetségek alakultak. E szervezetek keletkezése a korszak egyik jellemzője. Népnevünk és két törzsnevünk ennek a fejleménynek a részeként foghatók fel. A *Nyék* törzsnév közszoói jelentése 'szárnyék, védelmet adó készség, építmény'. Felettébb valószínű, hogy a *Nyék* törzsnév az egész nép katonai védelmét ellátó néprészt jelölte. Tapasztaltuk, hogy a katonai, védelmi feladat a tárgyalt korban öltött sajátos szervezeti alakot. Így *Nyék* törzsnevünk közszoói jelentése is illeszkedik a kor fejleményéhez.

A *Megyer* és a *Nyék* az írott kútfőkben törzsnévként jelennek meg. Biborbanszületett Konstantin a X. századi magyar szervezet részeként tüntette fel a két törzsnevet. Nem lehetetlen, hogy a *Megyer* és a *Nyék* már az ugor magyar kor elejétől törzsnevek voltak. A kora vaskor területi szövetségei törzsek szövetségeiként is felfoghatók. A nemzetség és a törzs szervezeti egységekként hosszú évszázadokon át léteztek. Létezésük elején a vérségi kapcsolatok alapján funkcionáltak, néprajzi egységek voltak. Létezésük utolsó korszakában őrizték eredeti funkciójuk hagyományait, valójában azonban politikai keretek, egy-egy nagy hatalmú vezér szervezésében létrejött mesterséges alakulatok voltak. A magyar nemzetségek és törzsek funkciója is változott.

Az ananyinói és a pjanobori egyesülések vonatkozásában a törzs és a törzsszövetség fogalmait fenntartásokkal alkalmaztam. A *Megyer* és a *Nyék* létezésüknek már első korszakában is lehettek ugyan törzsnevek, mégis helyesebbnek tartom a bizonytalanabb értelmű néprésznév használatát. Végül is semmiféle támpontunk nincs arra nézve, hogyan nevezték a kora vaskori szövetségeket. Az is óriási tudományos eredmény, hogy pusztá létezésüket bizonyítani tudjuk. Az pedig kiváltképppen jelentős dolog, hogy a *Megyer* és *Nyék* néprészneveink megjelenését e szövetségek egyik láncszemeként lehet bemutatni.

Jóannész Malalas bizánci szerző az 527 körüli események kapcsán megemlíti a *Mogerisz*, *Muagerisz* nevet. Mogerisz, Muagerisz a Don és a Kubán közén élt hun vagy bolgár eredetű kutrigurok fejedelme volt. Moravcsik Gy., kiváló bizantinológusunk a kutrigur fejedelem nevét a magyar népnévvel azonosította. Úgy gondolta,

hogy a személynevet adó népnek, a magyaroknak is, a VI. század elején már valahol a Don és a Kubán vidékén kellett tartózkodniuk. A korabeli történeti hagyomány nem egy esetben tart nyilván olyan személyneveket, amelyek népnévből keletkeztek. Ilyen például a kutrigurok ősatya, Kotragur, a kazárok Khazarag őse és a magyar nép Magor ősatya, aki a csodaszarvas-mondában szerepel. — Mogerisz, Muagerisz nevének és személyének magyar eredetét a kritika elutasította, valóban problematikus, hogy a bolgár-török ághoz tartozó kutrigurok magyar fejedelmet emeltek volna maguk fölé. Korábbi aggályaimat nem tudom eloszlatni, erre még nem látok lehetőséget. Annyiban azonban módosítani kényszerülök véleményemet, hogy a *Mogerisz*, *Muagerisz* név eredetét nyitott problémának, a korábban elhangzott bírálatokat pedig sietősnek tekintsem. Nem elképzelhetetlen, hogy a kutrigur fejedelem a magyar népnévből kapta nevét.

Mogeriszt, Muageriszt népe megfosztotta hatalmától, mert a kereszténységet erőszakos eszközökkel terjesztette. Helyébe testvérét emelte fejedelmi méltóságba, akit Jóannész Malalas *Grod*, Theophanész Homologetész — a VIII—IX. század fordulóján — *Gordasz* néven említ. Pais D., kitűnő nyelvtudósunk a *Gordasz* névben az *ugor*, illetve az *onogur* népnevet vélte felismerni. Azt a feltevését is hangoztatta, hogy a *Gordasz* név a *Nyék* törzsnév gótra fordított alakja, és 'kerítés'-t jelent. Nagynevű nyelvészünk ezen feltevéseit nem lehet alátámasztani.

A magyar népnév társadalomtörténeti jelentőségének mérlegelésekor párhuzamként kínálkozik a *türk*, *türük* népnév. A régi és az élő török nyelvekben a *türk* fogalom többféle jelentésben fordul elő. Mahmud Kasgari, XI. századi kiváló tudós a *türk* szót több fogalom képzésében alkalmazta, ezeknek azonban nincs közük a népnévhez. Mahmud Kasgari szójegyzékében a *türk* szó előfordul, a „zeniten lévő nap”, a „szőlő érés ideje” és „ereje teljében lévő fiatal ember” fogalmakat kifejező jelzős szerkezetekben. V. Barthold a *türü*, *törü* 'törvény, szokás' jelentésű szóból értelmezte a *türk* népnevet. Politikai fogalomnak és nem törzsnévnek fogta fel. Vámbéry Á. a *türk* szót 'alkotás, ember' jelentésben értelmezte. Németh Gy. 'erő, hatalom' értelmet tulajdonított a *türk* szónak, a besenyő *árdem* 'érdem' törzsnévvel azonos jelentésű szavak kategóriájához sorolta. Értelmezése V. V. Barthold értelmezésével rokon, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi *türk*, *türük* törzsnévet nem ismert el. Németh Gy. a legtekintélyesebb türk törzs nevének tartotta, amely a VI. században kiterjesztette nevét az összes többi törzsre. A kiterjesztés vonatkozásában V. V. Barthold és Németh Gy. következtetései ismét találkoznak, mert V. V. Barthold is azon a véleményen volt, hogy a *türk* név a VI. században terjedt át a türk törzsekre, melyek azonban megőrizték saját neveiket is. V. V. Barthold azt tartotta, hogy a *türk* névnek ez a kiterjesztése politikai és nem etnikai közösséget jelentett. A. N. Kononov összegezte a véleményeket, mutatta ki, hogy a *türk* szó jelentése hosszú történettel rendelkezik, és ennek során árnyalati és lényeges értelmi változásokon ment át. A csuvas nyelv segítségével arra a felismerésre jutott, hogy a *tür*, *tör*, *tösz* eredetileg totemisztikus fogalom volt, 'istenség'-et jelentett. Ezzel szoros kapcsolatban jelentette a fő helyet, a tűz melletti megtisztelő helyet, ami a

totemet és jelképét illette meg. A későbbiekben 'szokás, törvény, szabály, bíróság' jelentést vett fel. Jelentette még a kán fiak méltóságát, 'herceg' jelentése is előfordul. A. N. Kononov szerint a *türk* többes számú gyűjtőnév, azok a rokon törzsek vették fel, amelyek körében a *tür*, *tör* nevű totemnek a tisztelete élt.

A türk rovásírásos feliratok gyarapodása, az Asina türk fejedelmi nemzetség eredetére valló totemisztikus emlékek felbukkanása Belső-Ázsiában — erősítik A. N. Kononov véleményét. A türk eredetmondák azt regélik, hogy a szürke nőtény farkas utódait az Asina-nemzetségből származó Asjan sad a Turfán vidékéről vezette az Altaj északi lejtőjére, és ott vették fel a közös *türk* nevet. Az eredetmondák a *türk* név totemisztikus eredetére utalnak, a rokon törzsekre való kiterjesztését késői fejleményként tartják számon. Kezdetben csak azok a törzsek vették fel a *türk* nevet, amelyek a szürke farkasanyától számították eredetüket. A türk eredetmondák bizonyítják, hogy a *türk* névnek ez a totemisztikus, mitikus értelme nem tűnt el, csak idők folyamán a közhasználatban elhomályosult, mert politikai jelentést vett fel. A politikai szövetség értelemben használt *türk* név a hódítások következményeként kiterjedt a nem türk ajkú népekre.

A. N. Kononov felismerése azért jelentős, mert a türkökkel foglalkozó irodalomban háttérbe szorult az, hogy a török népek kialakulásában ugyanazok a szabályok érvényesültek, mint más népek esetében. A türk népek politikai és katonai teljesítménye lenyűgöző. Ezért szervezetüknek erőt, hatalmat képviselő vonatkozásai ötlenek szembe. Egyébként, méltánytalanul, a türkök művelődéstörténeti teljesítménye nem kapta meg azt az értékelést, amit megérdemel.

A *türk* népnév jelentéstörténetének két vonatkozásban van köze a *magyar* népnévhez. Az őstörténeti magyar népalakulás egyik jelentős fejezete a sztyeppen ment végbe, ahol török népek is éltek. A történeti földrajzi környezet azonosságán túlmenően, a magyar és a türk népalakulás történetét rokonítja az a tény is, hogy a magyar törzsek a sztyeppen tartós és szoros érintkezésbe kerültek türk népágakkal. A bizánci kútfők a magyarokat turkoknak nevezték, második hivatalos népnevünk, az *onogurból* kialakult *ungar*, ha igaz, török népről származott át őseinkre.

Finnugor rokonaink népneveinek és a *magyar* népnévnek a *türkhöz* hasonló politikai jelentése az őstörténet folyamán nem volt. Legalábbis forrásszerűen ezt bizonyítani nem lehet. A kabarok csatlakozásával a *magyar* népnév a három kabar törzsre is kiterjedhetett. Igaz, a csatlakozás idejéhez viszonylag közeli időpontban keletkezett bizánci kútfő, Biborbanszületett Konstantin császár műve, a magyarokat és nyelvüket turknak nevezi. Viszont a XII—XIII. század fordulóján Anonymus a *magyar* népnevet ősidőktől létezőnek és a magyarok eredeti nevének tudta.

Egyébként a türk eredetű *bolgár* népnévnek sincs politikai jelentése. A *bolgár* népnév akkor kapott politikai értelmezést, amikor a bolgár-török bevándorlók és a balkáni szlávok egybeolvadásából kialakult nép felvette a *bolgár* nevet. A bolgár-türökök másik ága a Volga és a Káma egybefolyásának vidékén alapított

tekintélyes középkori államot. Ott a *bolgár* népnév csak periferiálisan terjedt át a bolgárokhoz csatlakozott cseremisz, votják és mordvin részekre.

Feltételezem, a *magyar* népnév korábban alakult ki, mint a *türk* népnév. Az áttekintett kora vaskori események egyik részeként értékeltem. Természetesen a kora vaskorban kialakult szövetségek méretei és állománya rengeteg változáson ment át. Úgy vélem, hogy az a teherbíró mag állt össze, amelyből részek váltak ki, amelyhez néprészek csatlakoztak, és változatos műveltségi hatásokat olvasztott magába. A magyar mag legnagyobb vívmánya etnolingvisztikai szilárdságának megtartása volt. A kora vaskortól a honfoglalásig műveltsége gyökeresen megváltozott, a nyelvéhez és népi hagyományaihoz inkább kötődő szellemi életében tartotta fenn eredetének néhány motívumkincsét. Ezt az utóbbit is átfedte a sztyeppi környezetben felvett szellemi műveltség.

A magyarság önálló erőként való színre lépése egybeesett a kora vaskortól kezdődő egyetemes jelentőségű fejleménnyel. Az ősközösségi társadalom helyébe az előkelőkre és a köznépre szakadt társadalom lépett. Fokozatosan kialakult az a társadalmi szervezet, amely a X. század végéig létezett. Ez a társadalmi berendezkedés megtartotta a közös származás rendező elvét. *Nemzetség* szavunk őrzi a közös származás egykori jelentőségét. A valóságos és a képzeleti rokonsági szálak funkciója a nép- és társadalomszerveződésben jelentős maradt. Mellette és fölébe kerekedve azonban az uralom és az alárendeltség, az úr—szolga viszony erősödött. Egy átmeneti korszak kezdődött, amely még nem volt osztályrend. Több értelemben volt átmeneti ez az állapot. Egyesítette magában az ősközösségi egyenlőség maradványait és a születő úr—szolga viszonyt. A szakirodalomban többféle elnevezéssel illetik ezt az átmeneti kort. Nevezik átmeneti társadalmi állapotnak, törzsi, törzsszövetségi rendnek és ázsiai termelési módnak. Ugyanakkor a különböző nézetek azzal a közös vonással rendelkeznek, hogy valamennyi az ősközösségi és a születő osztályviszonyok csíráinak együttes létezését, egybefonódását tartja meghatározónak.

Úgy gondolom, a tartalomban megmutatkozó közös álláspont a lényeg, az elnevezés azonban távolról sem formális dolog. Ennek az átmeneti állapotnak az eddigi vizsgálata szinte kizárólag a kelet-európai és a határos közép-európai népek történelmének, a feudalizmus genezisének a szemszögéből kísérte a fejleményeket. Ebből a látószögből nem követhetők azok az események, amelyek a szibériai népek körében mentek végbe, és azok sem, amelyek Közép-Ázsiában és a Kaukázusban következtek be. A viták tárgyát képező társadalmi állapot átmeneti volt abban az értelemben is, hogy egyes népek megrekedtek ezen a fokon, más népek útja visszakanyarodott az őstörténeti életformához, mások pedig továbbléptek az osztálytársadalom felé. Ebben a vonatkozásban is több út kínálkozott. Hiszen a kora vaskor kezdetétől a kora középkorig csaknem két évezred pergett le! És ez a két évezred a rabszolgatartó társadalom többféle alakzataitól a kora feudális társadalom születéséig, a barbár viszonyok megrekedéséig sokféle társadalmi berendezkedést látott. Úgy vélem, hogy ez a durván mért két évezred mozaikos

alakzatot mutat mind az időrendi, mind pedig az egyes területi és etnikai vonatkozásokban. Az átmeneti vagy a barbár állapotra utaló elnevezések persze roppant tökéletlenek, de nem szerencsésebbek a többiek sem. Úgy gondolom, hogy a tárgyalt két évezred területenként és népenként kisebb szakaszokra tagolódik. Ennek a tagolódásnak a vizsgálata után lehet majd egyeztetni a nézeteket az elnevezés tekintetében. A fogalmi tökéletlenség tudatában, én a törzsi és törzsszövetségi társadalom elnevezést alkalmazom. Azzal a kikötéssel, hogy ez is sokféle volt: amint utaltam rá, a törzs és a törzsek szövetsége történeti intézmények, amelyek jelentős változásokon mentek át. Egyelőre mégis azt tapasztalom, hogy a létesülő és széthulló, népenként és koronként változatos törzsek és szövetségeik gyatra, de mégiscsak fogalmi elhatárolást adnak kézbe. Ha a magyar őstörténetre szorítkozva használnám a törzs, törzsszövetségi társadalom elnevezést, akkor egy egyetemes jelenség vizsgálatához szükséges széles látókört szorítanám be nemzeti keretekbe, ami nem lenne célszerű eljárás. — Engels, amikor a vérségi alapokon nyugvó ősközösségi társadalomból az osztálytársadalomba való átmenetet vizsgálta, két jelentős fogalmat vezetett be. Az egyik a katonai demokrácia, a másik a törzsek néprajzi és nyelvi határait áttörő törzsi, területi szövetségeknek a fogalma. Figyelemmel arra a vitára, amely a szovjet tudományos irodalomban kibontakozott a két fogalom azonosságának, illetve különbözőségének vonatkozásában, azon a véleményen vagyok, hogy a társadalmi szervezet esetében Engels a törzs és törzsszövetségi fogalmat, a kormányzat, a hatalom gyakorlásának formájára a katonai demokrácia meghatározást használta. Engels a marxizmus klasszikus őstörténeti művének megírásakor Marx egyetemes történeti jegyzeteire támaszkodott. Korunk ismeretei az őstörténetről messze felülmúlják a XIX. század második felének őstörténeti ismeretanyagát. Különösen viharosan gyarapodtak az ismeretek a második világháborút követő évtizedekben. A. M. Tallgren, a kiváló finn tudós, már a háborút közvetlenül megelőző időben felhívta a figyelmet arra, hogy az európai civilizáció kezdetének vizsgálatában nagy horderejű felfedezések küszöbén állunk. Ő az anatóliai ásatások kezdeti eredményeit és saját megfigyeléseit tartotta szem előtt. Saját megfigyelései arra vezették, hogy Kelet-Európa területén a művelődési állapotok egyfelől az anatóliai kultúrák hatását, másfelől belső fejlődésének eredményeit és a szibériai hatások összeolvadását bizonyítják. Felismerését azzal lehet kiegészíteni, a közép-ázsiai hatások is jelentősek voltak.

VIII. fejezet

Magyarok és a délorosz sztyepp

Magyarok és volgai bolgárok

Julianus magyarjainak elődei az őshazában, illetve környékén maradtak. Vagy az is lehetséges, hogy a Julianus által megtalált magyarok elődei a sztyeppről vándoroltak fel a Volga középső folyásának vidékére? Ebben a kérdésben éppoly nehéz dűlőre jutni, mint abban, hogy mikor és milyen irányt választva vándoroltak el a honfoglalók elődei a magyar őshazából. A legkisebb valószínűsége A. C. Macartney véleményének van, miszerint Julianus találkozása a keleti magyarokkal kitalált mese. A magyarok délre vándorlása elválaszthatatlan a bolgár-török kapcsolatoktól. Ezeket a kapcsolatokat, helyesebben együttélést, nyelvünk mintegy 280-300 török eredetű jövevényszava adatolja. Ez a régi, honfoglalás előtti török eredetű szókincs hosszan tartó együttélést bizonyít. Uráli eredetű alapszó-kincsünkhöz viszonyítva a régi török kölcsönzéseink aránya magas. Tekintettel kell lennünk arra, hogy ezer évvel korábban a török eredetű szavak aránya magasabb volt, sok régi török szó kiveszett nyelvünkéből. A magyar fejedelmi nemzetségben gyakoriak a török személynévek. A kútfőkben megemlített magyar fejedelmi címek török eredetűek, a honfoglalás kori hét ismert törzsnevünk közül ötnek a neve török, és a törökség körében kialakult törzsnévadás szabályainak felelnek meg. Az egy évezrednél is régibb török kapcsolatainkban a bolgár-törökség dominál. Bolgár-török népek éltek a Kaukázus előterében, a délorosz sztyeppen, a Volga és a Káma egybeszakadásának vidékén, a Balkán-hegység környékén és a Kárpát-medencében. Bolgár-török kapcsolataink szemszögéből tehát több színhely és időpont jöhet számításba. Gombocz Z., Németh Gy. és Ligeti L. honfoglalás előttinek tartják a magyar—bolgár-török együttélést, színhelyének és időtartamának vonatkozásában azonban nincsenek azonos véleményen. Elméletileg lehetséges, hogy bolgár-török szavaink körében vannak olyanok, amelyek a honfoglalás után jutottak nyelvünkbe. A bolgár-török nyelvek egykor jelentősek voltak, de kihaltak. A csuvas és a magyar nyelv őrzi a régi bolgár-török nyelvjárások sajátosságait, az előbbi török nyelv lévén, teljesebben tartotta fenn a bolgár nyelv emlékét. A. N. Asmarin, a századelőn írt alapvető művében, a magyar és a csuvas nyelvek közös eredetű szókincsén keresztül mutatta ki a magyar és a volgai török történelem találkozását. Kényelmes megoldás lenne, ha a magyarok a volgai

bolgár-törökökkel léptek volna kapcsolatba a Volga és a Káma egybeszakadásának vidékén, amelytől délre a magyar őshazát sejthetjük, és ahol Julianus rátalált a keleti magyarokra. A kézenfekvő megoldás két akadályba is ütközik: nincs időrendi támpontunk arra nézve, hogy mikor érkeztek a volgai bolgárok északi lakóhelyeikre, nem tudjuk, mikor vándoroltak el a honfoglalók elei az őshaza tájékáról.

Voltak kísérletek, melyek az ananyinói és a pjanobori kultúrák hordozóit török népekkel hozták kapcsolatba. Az i. sz. III—IX. század közti időben a délorosz és a nyugat-szibériai sztyeppről jövevények érkeztek. A bevándorlók lélekszámát nehéz lenne meghatározni, kulturális befolyásuk azonban jelentős volt. A helyi és a jövevény kultúrák egyesülése a sztyeppen jellemző gazdálkodási és települési szokások bélyegét viseli. Az új régészeti kultúrák annyira hasonlítanak, hogy megkülönböztetésük nem mindig meggyőző. A bevándorlók jelentős népmozgást okoztak, különösen a mezősegi körzetekben, ahonnan a finnugor néprészek elvándorlásra kényszerültek, részint pedig alkalmazkodtak a jövevényekhez. A III. és IX. század közti bevándorlók életviszonyainak a mezőségek feleltek meg, mert a sztyeppen kialakult gazdálkodásukat honosították meg az északibb tájakon. — Úgy vélekedem, hogy az ugor magyarok kettészakadását, a honfoglalók eleinek elvándorlását a délorosz sztyeppre a szóban forgó mozgalmak idézték elő. — A régészeti adatok azonban a néprajzi változások irányáról nem tájékoztatnak, nem világosítanak fel a bevándorlók nyelvjárásairól. Többeket megejtett az az elképzelés, hogy a VI—VIII. század közti idő valamelyik szakaszában törökök is érkeztek a Volga középső folyásának vidékére. Így vélekedett A. H. Halikov is.

Ibn Fadlantól származik az első hiteles híradás a volgai bolgárokról. Ibn Fadlan 922-ben járt a bolgároknál. Dzsajhani értesülései a volgai bolgárokról talán egy-két évtizeddel korábbiak. Ez abból sejthető, hogy a horászáni államférfi tájékoztatta Ibn Fadlant a volgai Bolgáriába vezető útról és az utazás módjairól. Irán nagyon régtől kereskedett az északi népekkel, B. N. Zahoder feltételezi, iráni kereskedők feljegyzéseket készítettek utazásaikról, azok egyes darabjai eljuthattak Dzsajhanihoz. A horászáni miniszter tájékoztatásából sejthető, hogy a volgai bolgárok a IX. század végétől, a X. század elejétől a Volga és a Káma találkozásának vidékén éltek. Többet tudnánk sorsukról, ha nem veszett volna el a volgai bolgárok története, melyet Al-Garnati spanyolországi arab utazó 1135—1136-ban a volgai bolgár fővárosban forgatott. Szerzőjeként egy bolgár jogtudóst, kádit tüntet fel, aki Abul-Maáli al-Dzsuvaini neves hittudósnak volt a tanítványa vagy eszmei követője. Al-Garnati megemlékezik egy Jakub ibn an-Numen nevű bolgár kádiról, akit B. Dorn a bolgár történet szerzőjével azonosít. Ez az azonosítás nem kifogástalan, mert a bolgár fővárosban nyilván több kádi is működött.

Gombocz Z. úgy vélte, hogy az elő-kaukázusi bolgárok rokonai, a volgai bolgárok a VII. század elején érkeztek a Volga—Káma-torkolathoz. Így vélekedett A. M. Tallgren is. Németh Gy. azon a véleményen van, hogy Ibn Ruszta tudósításai a bolgárokról a IX. század elejének viszonyait őrizték meg. Theophanész

Homologetész, bizánci történetíró a VIII—IX. század fordulóján készítette művét. Ebben ismertet egy mondát, amely arról szól, hogy 642-ben meghalt Kovrat, a kutrigurok fejedelme. Őt fia osztozott népén, négy fiú néprészekkel elhagyta az atyai földet, szétvándorlásuk történetében azonban a Volga középső szakaszáról nincs említés. A déli jövevényekre valló régészeti adatok gyarapodása erősítette a gyanút, hogy köztük lehetett az egyik Kovrat-fiú népe. A. H. Halikov képviselte azt a — későbbiekben megváltoztatott — nézetet, hogy a VII. században mindenképpen, de meglehetősen, már a IV—V. században érkeztek törökök a Volga és a Káma találkozásának vidékére, valamint a Nyugat-Urálba. R. G. Kuzejev és S. F. Muhamedjarov úgy vélik, a VIII. század végénél, de inkább a IX. század elejénél korábbi időkben a volgai és a nyugat-uráli török népek elődeit nem lehet bizonyítani. Állásfoglalásuk problematikus, de osztom.

Moravcsik Gy. hiteles onogur emlékek tartja a bizánci történetben fenntartott mondát. A Kovrat-fiak szétvándorlását más tudósítások is megőrizték, tudjuk például, hogy a balkáni bolgárok elődei Aszparuh fejedelmük vezetésével a VII. század utolsó harmadában érkeztek az Al-Dunán túlra. Moravcsik Gy. az onogurokat és a kutrigur-utrigurokat azonos népnek vélte. Kovrat országában az onogurok domináltak, az egység inkább politikai volt, semmint népi. Az onogurok és a kutrigur-utrigurok népi összeolvadása Kovrat uralkodásának éveiben még a kezdetén tartott.

A. P. Kovalevszkij, Németh Gy. és mások felfigyeltek arra, hogy az *-r*-es török volgai bolgárok közt *-j*-és nyelvet beszélő törökök is éltek. A következtetés Ibn Fadlan nép- és földrajzinév-listáján alapszik, ő ugyanis igyekezett úgy lejegyezni a neveket, ahogyan azokat hallotta. Ezekkel a sajátos szavakkal kapcsolatban két kérdés merül fel. A volgai bolgárok jövevények voltak, készen találtak földrajzi neveket. Vajon Volgai Bolgárországban, 922-ben, a *-j*-és törökre jellemző földrajzi és népnevek törökök-e? És ha valóban a *-j*-és törököktől származnak, bizonyítják-e, hogy a nevek viselői, illetve adományozói a VII. század közepén, illetve a IX. század elején érkeztek a Volga és a Káma egybefolyásának területére? Ez a két kérdés nyitva maradt. A. P. Kovalevszkij lehetségesnek véli, hogy egyik-másik *-j*-és törökre emlékeztető népnév a bolgárok által helyben talált néprészek neve.

Moravcsik Gy. figyelt fel arra, hogy a török népek politikai egyesüléseinek nevei az idők folyamán népnevekként tűntek fel. A *bolgár* névnek lehetséges a 'keverék' jelentése, ez magyarázhatná a *-j*-és törökökre jellemző nép- és földrajzi nevek felbukkanását a volgai bolgároknál, a név utal a népalakulásra.

Sajátos tudományos közmegegyezés alakult ki abban, hogy a volgai és a nyugat-uráli törökök első elődei a IX. század elején érkeztek a Volgához és az Urálba. Hatásosabb lenne ez a közmegegyezés, ha a VII. század második felére vagy a VIII. század első harmadára nézve jött volna létre. Az elsőként szereplő időben bomlott fel Kovrat országa, és mind a két időpontban hatalmas erejű arab támadás érte a sztyeppen lakó törökséget, például 730 tájt a kazár fejedelem és vert serege a Volga partján vonult északra, de nem érte el a Káma torkolatát. A IX. század elejére

kialakított feltevés, mint jeleztem, problematikus. Magyar részről talán azért támogatták a IX. század elejét, mert a magyar—bolgár—török együttélést Volgai Bolgária közelében képzték el. A magyaroknak, akik a IX. század végén már a Kárpát-medencében rendezkedtek be, így maradt még idejük a bolgár szomszédsághoz. Gombocz Z. lemondott erről az elméletről, mert felismerte, hogy a magyar—bolgár—török masszív érintkezések színhelye nem szükségképpen volt a volgai Bolgárország szomszédságában. A csuvasok kivételével, a volgai és az uráli török népek a -j-és, kipszakos török nyelvet beszélik. Ennek az a magyarázata, hogy a középkor századaiban Közép-Ázsiából és Szibériából nagy lélekszámban érkeztek kipszakos nyelveket beszélő törökök, hatásukra az egykori volgai Bolgárország szívében, a Káma-torkolat vidékén a bolgár nyelv kihalt.

Mivel az ugor magyarok lakóhelyeit úgy képzelem el, hogy az európai finnugorság déli peremén voltak, a török érintkezések történetének első fejezetei megvalósulhattak úgy is, hogy a két nép nem változtatott lakóhelyet. A III—IX. század közti idő első szakaszában különösen, de a későbbiekben sem csak török népek voltak az ugor magyarok déli szomszédai. A hunok töröknyelvűségét sokan feltételezik, de nem bizonyítják, ezért nem valószínű, hogy a hunok révén valósultak meg a magyarok török érintkezéseinek első fejezetei. Képtelenségnek tartom, hogy a IX. század elejének néhány éve, amikor a bolgár—törökök éppen csak a Kámához érkeztek, elegendő lett volna a kapcsolatok tapasztalt mélységének kialakulásához. A Kárpát-medence és a Volga közötti hatalmas távolság, a IX. század eleje és vége közti kurta idő ellentéte nem tudja befogadni a magyar—bolgár—török érintkezések masszív nyelvtörténeti adatait. Ezt a problémát Kelet-Európa történetének olyan kiváló ismerője sem tudta megoldani, mint M. I. Artamonov, aki megkísérelte valószínűsíteni azt, hogy a magyarok a IX. század első harmadától szinte átnyargaltak a délorosz sztyeppen.

Elméletileg szóba jöhetne a Kárpát-medence a bolgár—török kapcsolatok színhelyeként. Moravcsik Gy. azon a véleményen volt, hogy Kovrat birodalmának felbomlását követően, a 640—670-es években az onogurok egyik ága Pannóniába vándorolt. Az antik irodalmi hagyományokat követő bizánci írók Pannónián a Dunántúlt értették. Ez az értelmezés azonban korántsem volt következetes. Theophanész Homologetész az egész Kárpát-medencét értette Pannónián. A VII. század folyamán, több hullámban jelentős lélekszámú népesség érkezett a Kárpát-medencébe, és jellegzetesen sztyeppi eredetű műveltséget hozott magával. A szakirodalomban griffes-indás kultúra néven ismert ez a műveltség. Nagy temetői és falvai után ítélve, telepedett, földműves életformát folytatott a lakossága. Népi személyazonossága azonban felettébb kérdéses. Meglehet, hogy több népet rejt a griffes-indás kultúra, köztük voltak török nyelvet beszélők, meg lehet onogur töredékek. A Kárpát-medence régi földrajzi nevei közt onogur bolgár nevek Erdélyben, a Maros vonalától délre bukkannak fel. Keletkezésüket a Balkán-hegységtől északra terjeszkedő bolgárok megtelepedése magyarázhatja. A griffes-

indás kultúra elterjedésének egyéb körzeteiben onogur eredetű földrajzi nevek nem mutathatók ki.

A kabarok viszont bolgár-török nyelvet beszéltek, velük a magyarok együtt éltek a Kárpát-medencében, és kölcsönösen megtanulták egymás nyelvét. Így feltételezem, hogy bolgár-török kapcsolataink a Kárpát-medencében folytatódtak. De az érintkezések legjelentősebb fejezetei a honfoglalás előtti századokban valósultak meg. Így tartja ezt a kérdés kiváló szakértője, Ligeti L. Ő a kazár földön kialakult magyar—török érintkezéseket tartja meghatározóknak, és a magyar—kazár kapcsolat nem volt rövid epizód.

III—IX. századi népmozgalmak

A pjanobori műveltség és testvérkultúrái felbomlottak. Egymással rokon új kultúrák alakultak ki. Ez annak köszönhető, hogy Nyugat-Szibériából és a Fekete-tenger partvidékéről egyaránt rokon sztyeppi kulturális, továbbá — minden bizonnyal — népi hatások érték el a Volga és a Káma vidékét.

A Vjatka felső folyásába szakadó Csepca folyó mentén a polomi, a Csuszovajával délről egyesülő Szilva folyó és a Káma felső folyásának mentén a lomovatovói, a Vjatka—Volga—Káma közén az azelinói kultúra alakult ki. Számunkra sokkal lényegesebb a délibb körzet. A Káma alsó folyásának mentén, az Izs és a Bir folyók közén a mazulinói kultúra, ettől délre, a Volga két partján az imenykovói kultúra létezett. A lomovatovói és a mazulinói műveltséghez délről a bahmutyinói kultúra csatlakozott, amely a Dél-Uráltól a Bjelajának a Kámába torkollásáig terjedt, de néhány helyen a Kámát északi irányban átlépte. E felsorolt kultúrák szétválasztása és elnevezése esetleges. A sztyeppi eredetű hatások felhatolása egészen a Káma felső folyásának vidékére annak a következménye, hogy a kunguri sztyepp a Volga keleti partján mélyen felnyúlik az északi erdőségek szívébe. A sztyeppnek ezt az északra hatolását a szakirodalom reliktumnak, maradványnak nevezi. Akárhogyan is legyen, ez a kunguri sztyepp változatos tájaival, viszonylag kedvező éghajlatával és növényzetével segítette a sztyepről érkező bevándorlók meghonosodását.

A lomovatovói, a bahmutyinói és az imenykovói kultúrákat a szakirodalom több ízben is az ugorokkal, illetve a magyarokkal hozta összefüggésbe. Ezeket és a hasonló népi azonosításokat kísérleteknek kell tekintenünk. Mindegyik magában hordozta a jelentős eredményeket és tévedéseket. Eredmény honfoglalás kori kultúránk kelet-európai hátterének, kialakulási területének kitágítása. Tévedés a népi háttér kategorikus azonosítása. Sem a tágabb etnikai jelentéssel rendelkező ugor, sem pedig a magyar régészeti kultúrát bizonyítani nem sikerült.

Nem tisztázott a déli hatások érkezésének időpontja sem: van olyan elmélet, amelyik a III. századhoz, van, amelyik az V. századhoz köti a bevándorlók megjelenését. Az bizonyos, hogy a hatalmas kulturális átalakulás a bevándorlók és a finnugor népesség között kialakult kapcsolatnak, majd egybeolvadásuknak volt a

következménye. A bevándorlók a sztyeppes síkságot és a ligetes sztyeppet részesítették előnyben. Folyók mentén építették fel erődített és nyílt településeiket. Az állattenyésztésnek életükben és hiedelmeikben betöltött jelentőségét bizonyítja a ló és a szarvasmarha feltorzása halottaik eltemetésekor. Erdélyi I. és Ojtozi E. a lomovatóvói kultúra példáján elemezték a változásokat.

A sztyepről érkezett bevándorlók hatására az állattenyésztés került első helyre a gazdálkodásban. A Bjelaja déli vidékétől a Kámaig és a Volga jobb parti körzetéig a ló és a szarvasmarha aránya 50-70%, ezen belül kevés teve is előfordul, a sertés aránya 20-50%, a juh és a kecske együttes aránya 15-20% volt. Az V—VI. század fordulójától a helyzet fokozatosan változott: az őrlőkövek, ekepapucskok, sarlók, rövid kaszák, a búza-, köles-, rozs-, zab-, árpa- és borsómagvak leletei a földművelés fölénybe kerülését tanúsítják. A gabonaféleségek gazdagodása a táplálkozás változatosságát bizonyítja.

Fegyverzet tekintetében a késő szarmata, korai alán kori egy- és kétélű hosszú kardok, nyílcsúcsok, lándzsák, valamint a lószerszámok és övveretek ugyancsak a sztyeppel létesült szoros kapcsolatokra mutatnak. A lakosság fizikai alkatában az europid vonások maradtak dominánsak, Nyugat-Szibériából érkeztek mongoloid vonásokkal rendelkező bevándorlók is.

A késő szarmata és korai alán típusú tárgyak elterjedése a Volga középső folyásának vidékén és a Nyugat-Uráiban nem dönti el azt a kérdést, hogy a bevándorlók melyik etnikumhoz tartoztak. Említettem, hogy az V—VI. század fordulójától a finnugor területek déli határán török népcsoportok már megjelenhettek, és elméletileg az sem lehetetlen, hogy kisebb egységekben a finnugorok körében is kezdtek megtelepedni. A III—V. század között a délorosz sztyepp és a délnyugat-szibériai sztyepp lakói szarmata és alán törzsek voltak. A délnyugat-szibériai és a délorosz sztyeppet mélyen érintő népmozgalmak a III—V. század folyamán a szarmata és alán népességet mozdították ki. A bevándorlóknak ebben a korai hullámában, feltehetően, a helyükről kiszorított szarmaták és alánok voltak többségben.

Jordanes, gót történetíró 551-ben a Fekete-tenger északi partvidékén élő népek sorában említi a hunugurokat, nevük a bolgár-török *onogur* névvel vethető össze. Jordanes szerint a hunuguroktól indult ki a rágcsáló állatok prémjével folytatott kereskedelem. Ez az értesülés azt a benyomást ébresztheti, hogy a hunugorok a prémjeiről híres Volga—Káma vidékén, vagy ott is laktak. Jordanes néplistájából az világlik ki, hogy a hunugorok a délorosz sztyeppen éltek, mert Bizáncnak sok gondot okoztak harciasságukkal. Ettől persze a nevezetes prémkereskedelemnek lehettek fő kezdeményezői, két okból is. Először, kereskedelmi kapcsolatban állhattak a Volga és a Káma mentén élő finnugor prémvadászokkal. Másodszor, maguk a hunugorok foglalkozhattak prémvadászattal sztyeppi hazájuk körzetében is. Ugyanis a délorosz sztyeppet átszelő hatalmas folyókat kísérő galéria-erdőségekben (törökül: tugaj erdőségekben), azokban a korai századokban, de még a IX—X. században is, bőséggel éltek prémes állatok, például hód is. A hunugorok

prémkereskedelméből még nem lehetünk bizonyosak arról, hogy a Volga—Káma vidékén laktak. Azt azonban aligha lenne célszerű elfelejteni, hogy a prémjéről híres finnugor terület már az i. e. V. század közepén, a hérodotoszi időkben is vonzotta a prémkereskedőket. A sztyeppen élő hunugurok folytatták a prémkereskedelmet.

Menandrosz, VI. századi bizánci történetíró műve, javarészből Biborbanszületett Konstantin császár utasítására, a X. század közepén készített kivonatokban maradt ránk. Menandrosz azt írja a türkökről, hogy régebben szakáknak nevezték őket. Menandrosz értesülései a türkökről 569-ből származnak, a *szaka* nevet antik hagyományból merítette. Hérodotosz nevezte így, iráni szóval, a szkíták egy részét. És Menandrosz is szkítákat értett a *szaka* néven, mert szövegében a türköket szkítáknak is nevezte. Indítékaitól függetlenül, Manandrosz közel járt az igazsághoz, amikor a türköket szakáknak nevezte. Nem abban az értelemben, mintha a türkök valóban szaka-szkíta, vagyis iráni eredetű nép lettek volna. Abban az értelemben járt közel a valósághoz, hogy a türkök népállományába valóban kerültek, ha nem is éppen szkíta, de késői szarmata és alán néprészek, mégpedig nem is jelentéktelen arányban.

Jordanes közlésének abban áll az értéke, hogy a hunugurok a finnugor területek déli szomszédai voltak a VI. század közepén. Menandrosz, Priszkosz, Theophülaktosz Szimokattész és Theophanész Homologetész is tudták, hogy a VI. század folyamán a délorosz sztyeppen politikai és — talán már — etnikai vonatkozásban is a türkök domináltak. Menandrosz közlése a türkök állítólagos régi nevééről szerény érvként jön számításba ahhoz, hogy a Volga—Káma vidékére a VI. századnál korábban érkezett bevándorlók iráni nyelveket beszélő késői szarmaták és alánok voltak. A volgai finnségi és a permi nyelvekben nagy számban fordulnak elő török eredetű szavak. Zömük a szomszédos, kipszakos nyelveket használó törököktől kerültek hozzájuk. Ezek a szavak a XIV. századtól kezdve bármikor bekerülhettek ezekbe a finnugor nyelvekbe, hiszen a szomszédságból következő volgai-finn, permi és kipszakos török kapcsolatok szorosak. Van azonban e finnugor nyelvek török jövevényszavainak bolgár-török csuvas rétege is. Ennek átvételének időpontjáról a nyelvtudomány egyelőre csak azt tudja mondani, hogy a X. század után történhetett. Mivel a volgai és a nyugat-uráli finnugor nyelvmlékek legkorábbi darabjai is évszázadokkal a X. század után keletkeztek, e nyelvek X. század körüli állapotát nehéz tanulmányozni. Ezért a bolgár-török átvételek idejére tett megjegyzés nem is annyira a nyelvi kritériumok, mint inkább a történeti források alapján történt. Egyébiránt a volgai bolgár-törökség nyelvének kipszakossá válása sokáig tartott, a XIV—XV. századi sírfeliratokon még előlépnek a bolgár-török sajátosságok. A népnyelvben pedig sokkal inkább éltek még a XV. századnál későbbben is a bolgár eredetiségek. A csuvas nyelv pedig erősen ragaszkodott bolgár-török vonásaihoz. A csuvasok és finnugor szomszédai kapcsolatai igen jelentősek, így finnugor szomszédai nyelvének bolgár-török jövevényszavai részben a csuvasból is származhattak. Bárhogyan is legyen, a volgai finnségi és a permi nyelvek bolgár-török jövevényszavainak segítségével nem jutunk előbbre a

finnugor—török kapcsolatok kezdeteinek felderítésében. Más szavakkal, e finnugor nyelvek bolgár—török jövevényszavainak segítségével nem tehetjük korábbra a volgai bolgárság megtelepedésének idejét. Ez ismét arra figyelmeztet, hogy a magyar—török intenzív kapcsolatok színhelyét a délorosz sztyeppen kell keresnünk.

A Volga—Káma vidék III—IX. század folyamán kialakult déli kapcsolataiban a bevándorlókon kívül a tisztán kereskedelmi érintkezéseket is nagymértékben tekintetbe kell vennünk. A III. századtól kezdve egyre nőtt azoknak a nagy értékű bizánci és iráni műhelyekben készült arany- és ezüstedényeknek a mennyisége, amelyek a Volga—Káma vidékére kerültek. Ezek után terjedt el a híres permi ezüstök híre a modern tudományban és a kincskereső kalandorok körében. Az utóbbiak tevékenysége következtében e nagy értékű történeti emlékeknek csak töredéke került a tudomány szolgálatába. Túlnyomó többségükben iráni és közép-ázsiai műhelyek termékei, ezért keleti ezüstök néven is szerepelnek a szakirodalomban. A nemes prémekért cserébe érkezett edényekkel együtt az ugyancsak presztízsáru jelleget öltött fegyverek és lószerszámok, övveretek is kerültek a finnugorok körébe. Tehát nem minden déli eredetű használati tárgy bizonyítja a bevándorlást. A dolgok természetéből következően csaknem lehetetlen elkülöníteni a kereskedelmi úton érkezett tárgyakat a bevándorlók megtelepedését bizonyító, ugyanazon típusú tárgytól. Amikor a hunugorok prémkereskedelmére gondolunk, emlékezetünkbe kell idéznünk a keleti ezüstöket és a — valószínűleg — egyidőben terjedő fegyverzetet, lófelszerelést és férfiviselethez tartozó öveket. A tárgyak kétféle kategóriájának egyidejű terjedése feltételezhető, de nem bizonyított.

Ja. I. Szmirnov századunk elején tette közzé a még ma is csak részben túlhaladott megállapításokat tartalmazó monumentális művét a keleti ezüstökről. I. A. Orbeli és K. V. Trever, O. N. Bader, V. A. Livsic és V. T. Lukonin, legfrissebben pedig V. P. Darkevics foglalkoztak behatóan a keleti ezüstökkel. Ezen belül azzal, hogy és mikor kerültek azok a Volga—Káma vidékére. A Káma vidékén előkerült mintegy 150 ezüstkészítmény 79%-a iráni, 14%-a bizánci, 7%-a ismeretlen eredetű. A Káma vidékére kerülésük idejével kapcsolatban egyfelől az a vélemény alakult ki, hogy a III—IV. században is jutottak már keleti ezüstök és bizánci készítmények a finnugor népekhez. A prémért cserébe érkező ezüstök száma az V. századtól fokozódott, és a VII. századtól érkező tárgyak képezik a többséget. A keleti ezüstök Káma-vidékre való kerülése a VIII. század végén gyakorlatilag megszűnt. A VI. századnál korábban preislám, a VIII. század közepéig pedig arab pénzek datálják az edényeket.

A Káma-vidéket a déllel összekötő volgai vízi úton kívül létezett még néhány útvonal. Horezmből szárazföldi-vízi kombinált útvonal vezetett északra, a Jaik (Urál) és a Bjelaja folyókon át a Kámába. Egy másik útvonal Észak-Kazahsztánból indult ki, a Jaik (Urál), Bjelaja, Ufa, Szársz, Ireny, Szilva folyókon át érkezett el Perm vidékére.

V. P. Darkevics — Ja. I. Szmirnov gyűjtéséhez mérhető művében — bírálat tárgyává tette a korábbi megállapításokat. Véleménye szerint a IX. századnál korábban elvélve érkezett keleti ezüst a Káma—Volga vidékére. A korábbi időpontok már csak azért sem jöhettek számításba, mert a permi ezüstök túlnyomó többsége a IX—X. és még későbbi századokban készült. És nem iráni műhelyekben, hanem Közép-Ázsiában. A közép-ázsiai városokban Szaszanida-ízlésben még akkor is készültek tárgyak, amikor a Szaszanida-dinasztiát már régen elfelejtették. A Volga—Káma vidékén élő finnugorság körében viszont a Szaszanida-ízlésben készült edényekre volt kereslet, mert az azokon ábrázolt fejedelmi és királyi vadász- vagy udvari élettel kapcsolatos jelenetek a finnugor népek hitvilágában nagy szerepet játszó Nap fejedelem, a Világügyelő férfi személyével azonosultak.

V. P. Darkevics hatalmas anyaggyűjtése és alapos vizsgálatai több ponton módosítják a korábbi felfogásokat. Egyebek közt abban, hogy a közép-ázsiai műhelyek valóban nagy mennyiségben gyártottak szaszanida ízlésű tárgyakat, a névadó dinasztia bukása után is. V. P. Darkevics kritikai megállapításait érdemes egybevetni V. A. Livsic és V. T. Lukonin írásszakértői következtetéseivel. Paleográfiai vizsgálataik kiderítették, hogy azokon az edényeken, amelyek V. P. Darkevics gyűjtésének is a zömét alkotják, a feliratok középperzsa, szogd, horezmi, türk, arab és kaukázusi nyelveken készültek. A szogd és a középperzsa írás az arab hódítás (525) után is használatban volt, különösen azokon a területeken, ahol a zoroasztrizmus mély gyökereket eresztett, a Kaszpi déli partvidékén és Horászában is. A szerzők a szogd feliratokon belül buharai és szamarkandi írásmódot különböztetnek meg. Ez edényeken található feliratok — néhány kivételtől eltekintve — a VI. századnál nem későbbiek. Kivételt képez egy ezüsttál, amelyen a 714. év szerepel és a Ja. I. Szmirnov gyűjtésében közzétett egyik bizánci edény, amely azonban már a VI. század végén, legkésőbbben a VII. század elején már Buharában volt, mert ott kapott kereskedelmi feliratot. A feliratok többsége az edényeknek drachmában és annak törtrészében kifejezett súlyát közli, kisebbik részükön évszámok és az egykori tulajdonosok nevei vannak feltüntetve. A szerzők megjegyzik, hogy a fényűzési igényeket szolgáló közép-ázsiai kerámiákon a permi ezüstökön talált feliratokhoz hasonló írások olvashatók.

V. A. Livsic és V. T. Lukonin a keleti ezüstök kereskedelmi történetét tárták fel. J. A. Orbeli és K. V. Trever a művészet-, stílus- és eszmetörténet nyomdokain haladtak. Ezek a kutatások is felismerték a keleti ezüstök kereskedelmi jelentőségét, de annak részleteit nem ismerték. Kiderült, hogy az ezüstök drachmasúly szerint kerültek kereskedelmi forgalomba. Művészi jegyeik láthatóan nem játszottak szerepet értékesítésükben. Sajnos, az edényeken közölt drachmát és törtrészeit egyetlen ismert közép-ázsiai érték-súly rendszerrel sem sikerült azonosítani. Az ezüstök előtörténete elárulja azokat a körzeteket, amelyekben az ezüstök megfordultak, mielőtt a Káma vidékére érkeztek, ahol kereskedelmi pályafutásukat bevégezték. Drachma-értékük a feliratokból kivilágló területeken és nem a Volga—Káma vidékén volt fontos. — A finnugor népek szentélyeibe

kerültek a keleti ezüstök, a rajtuk ábrázolt jeleneteket a finnugor népek saját mitológiájuk oldaláról értelmezték. Sajátos, nem eredeti értelmezésben ismét színre lépett művészi értékük is. — V. P. Darkevics kitűnő művében kétségbe vonta az ezüstök Káma vidékére kerülésének időrendjét: a korábbi következtetésekhez képest sokkal későbbi időpontokat hozott javaslatba. V. A. Livsic és V. T. Lukonin írásszakértői megállapításai szerint a keleti ezüstedények túlnyomó többségén, mondhatjuk egy-két kivételtől eltekintve, VI. századnál nem későbbi feliratok vannak. Márpedig akkor az edények korábban készültek, már csak azért is, mert egy részük eléggé kalandos úton jutott el a közép-ázsiai kereskedőkhöz, mint például a VI. századi bizánci edény, amelyen azonban legfeljebb a VII. század elejéről származó buharai felirat van. Így legalábbis a keleti ezüstöknek a permi lelőhelyekről előkerült mintegy 150 példányt kitevő csoportja nem illik bele a V. P. Darkevics által javasolt időrendbe.

Készítésük idejétől bizonyos értelemben független az ezüstök északra kerülésének ideje. Abban az értelemben mindenképpen független, hogy nem szükségképpen mindegyik példányuk került már a VI—VII. században a Káma vidékére. Mert igaz ugyan, hogy a 150-nek mindössze 1,5-3%-án található VI. század végénél későbbi felirat, ebből azonban nem következik, hogy a többi a feliratozás után rögvést a prémkereskedők kezére jutott. A feliratok éppen abban a kérdésben, hogy mikor kerültek az edények a finnugorokhoz irányuló kereskedelmi forgalomba, nem igazítanak el. O. N. Bader kimutatta, hogy a permi ezüstök megjelenését a preislám és az iszlám pénzek datálják, az utóbbiak legkésőbbi darabjai, amelyek a keleti ezüstök társaságában kerültek elő, a VIII. század közepén készültek. A kelet-európai, népes pénzletekben az iszlám előtt pénzek meglehetősen rendszertelenül jelennek meg. Az iszlám dirhemek azonban időrendi vonatkozásban szabályt követve fordulnak elő. Arra nincs példa, hogy IX—X. századi tárgyakkal együtt csak VIII. század közepén készült dirhemek forduljanak elő. Igaz, a VIII. század végénél, a IX. század elejénél korábbi dirhemek Kelet-Európában ritkák. A volgai útvonalat — a jelek szerint — a muzulmán kereskedők a IX. század elejétől kezdték rendszeresen használni. Ebből nem következik, hogy a nagy arányokban meginduló muzulmán kereskedelem kezdeményezői korábban nem jelentek meg a prémekben gazdag erdős területeken. V. L. Janin és Sz. A. Janina, a keleti pénzek forgalmának kitűnő ismerői rámutatnak arra, hogy a Volga és a Káma vidéke epizodikusan már a VI—VII. században részesült a távolsági kereskedelemről. A Kelet-Európába irányuló dirhem-forgalom sajátossága az, hogy éppen az északi területeken gyűlt fel az a viszonylag kevés iszlám pénz, amely a VIII. század közepe és vége között készült.

V. P. Darkevics következtetéséből kiderül, hogy a keleti ezüstedények északra kerülése a VIII. század végén nem állt le, folytatódott még a IX—X. században is. — A keleti ezüstök kérdésével foglalkozom még a kultúrtörténetről szóló fejezetben. Itt azért hoztam szóba a keleti ezüstöket, mert rávilágítanak a távolsági kereskedelem minőségi változására, a nagy értékű tárgyak forgalma és a

magyarságnak a délorosz, akkor a kazár sztyeppre kerülése között összefüggés tételezhető fel. A Volga—Káma vidéke és a délorosz sztyepp között éppen abban az időben lendült fel a kereskedelem, amikor a magyar törzsek délre kerülése gyanítható. A finnugor népek már nagyon régi hagyományokkal rendelkeztek a déli kapcsolatok vonatkozásában. A tárgyalt korban ezek az érintkezések jelentőségükben megnöttek, a két irányban haladó forgalom felkeltette az érdeklődést az egzotikus gazdagságot tartogató dél iránt. A sztyeppi eredetű fegyverzet, viselet, temetkezési szertartások mélyen meghonosodtak az északon maradt finnugorok körében is. Még inkább ez gyanítható a sztyepp határán élő ugor magyarság esetében.

Erdélyi I. és Ojtozi E. a lomovatovói kultúra csuszovaja—szilvai csoportjának erős bahmutyinói érintkezéseire irányítják a figyelmet. Ennek a csoportnak a területéről származik az a XVIII. századi vogul szójegyzék, amelyre Gulya J. hívta fel a figyelmet, ugyanonnan ugor jellegű földrajzi nevek is felbukkantak.

A tankejevcai temető a Volga bal partján, a Káma-torkolattól délre, a volgai bolgárok Bolgari nevű székvárosától 20 km távolságra, a Tatár Autonóm Köztársaság kujbisevi járásában került elő. Az 5000 sírra becsült temetőből 881 sír tudományos feltárása történt meg, ebből 56 volt XI. századi, iszlám előírások szerinti temetkezés. E. A. Halikova, E. P. Kazakov, M. Sz. Akimova és A. G. Petrenko véleményéből az derül ki, hogy a honfoglalás kori magyar temetkezési szertartással egyezik a tankejevcai sírok tájolása, esetenként az elhantolt fölé későbbben elhelyezett lókoponyák és -végtagok, a tárgyak tükörképi helyzete a sírban, vagyis az életben baloldalon hordott szablyát és övcsatot a halott jobb oldalán helyezték el. A tankejevcai temetőből 19 db selyemre dolgozott, egész arcot beborító ezüst halotti álarc került elő. Az arcot fedő ezüstlemez részben domborított, a szemek és a száj helyén nyílások vannak. Másik 11 esetben álarc nyomait sikerült kimutatni, az ezüst álarcok gazdag mellékletű sírokból kerültek elő. A szegények álarcjai könnyen enyésző anyagokból készültek, ezért azoknak csak a nyomait sikerült kimutatni. A Volga középső folyásának vidékén 10 más lelőhelyről is kerültek elő halotti álarcok.

Dienes I. mutatta ki, hogy a honfoglaló magyarok a halotti álarc két változatát ismerték. Az egyik puha anyagból készült, amelyre ráerősítették a szem- és a szájnyílást fedő ezüstlemezeket. Ez a típus a tiszzaeszlár-bashalmi temetőből került elő. Analógiáját a nyugat-szibériai osztjákoknál találta meg. A másik típus az arcot egészen befedő vékony ezüst- vagy aranylemez volt, amelyen a szem- és a szájnyílásokat kivágták. A két típus közül az utóbbi hasonlít a Volga vidéki halotti álarcokra.

A honfoglalás kori magyar leletekkel való hasonlóság kiterjed a szterlitamaki emlékekre is. A jelentős egyezések a Bolsije Tigani közelében feltárt temetőből származó tárgyakkal állnak fenn. Bolsije Tigani szintén a Káma torkolatától délre, az egykori volgai bolgár székváros környékén van. A Bolsije Tigani-i temető a VIII. század utolsó negyedében alakult ki, és a IX. század első negyedében használatával

felhagytak. E. A. Halikova és A. H. Halikov megállapítása szerint a Bolsije Tigani-i temetőt használó népesség szertartása és anyagi műveltsége áll a legközelebbi rokonságban a honfoglaló magyarokéval.

A tankejevcai népesség egyik része a ősi finnugor területekről érkezett, és telepedett le a Káma torkolatától délre. Új lakóhelyükön még folytatták etnokulturális hagyományaikat. A tankejevcai lakosság másik része a Don—Donyec vidéki szaltovo-majaki kultúra területéről érkezett. A magyar leletekkel azonos vagy hasonló lovas temetkezések ehhez a Don—Donyec vidékéről jött lakossághoz tartoznak. A. G. Petrenko archaeozoológiai következtetései megerősítik a déli kultúrájú csoport eredetét. Lovaik a déli sztyeppről származtak, még csak nem is hasonlítottak az erdővidék lovaira. A tankejevcai népességen belül a Don—Donyec vidékéről érkezettek kisebbségben voltak, ugyanakkor szervezet és fegyverzet tekintetében nagyobb presztízzsel rendelkeztek.

A tankejevcai és a szterlitamaki típusú lelőhelyekről származó tárgyak nemcsak a honfoglalás kori magyar leletekkel állnak párhuzamban. A tárgyak analógiái kiterjednek Dél-Szibéria, Közép-Ázsia és az Észak-Kaukázus körzeteire. Főleg a kerámia vonatkozásában állnak fenn hasonlóságok. Az egyezések legnagyobb arányban a szaltovo-majaki kultúra kései emlékeivel állnak fenn. A Bolsije Tigani-ból származó leletek analógiái is széles területre terjednek ki, de a legjelentősebb egyezések a honfoglalás kori magyar leletekkel mutathatók ki.

A tankejevcai sírokból előkerült csontvázak igen csekély része, mindössze 76 csontváz volt alkalmas embertani vizsgálatra. Belőlük 73 a pjanobori, europid morfológiai típus folyamatosságát, az europid jelleg finomodását, rögződését bizonyítja. A 3 másik esetben gyenge laposarcúság, mongoloid beütés volt megfigyelhető. Ez a mongoloid beütés a tankejevcai időnél sokkal korábban bekövetkezett mongoloid keveredés következménye. A tankejevcai emberek a Káma felső folyásának és a Vjatka vidékétől a Dél-Urálig és a Volga alsó folyásáig elterjedt europidok morfológiai típusán belüli változathoz tartoztak. A tankejevcai változat ma is él a votjakok, cseremiszek és mordvinok között. A szterlitamaki lelőhelyről két igen rossz állapotban lévő koponya ismert, mindkettő europid. Nincs lehetőség arra, hogy a tankejevcai és a szterlitamaki népesség embertani egybevetése megtörténjen. A Bolsije Tigani-i temetőből előkerült emberi csontvázak vizsgálata még nem történt meg. Az előzetes diagnózis a tankejevcaiakkal való hasonlóságot mutatta ki. Ez azonban még sok irányban változhat. — A tankejevcai, Bolsije Tigani-i és — talán — a szterlitamaki népesség eltér a bolgártörök embertani alkattól. Az utóbbi az europidnak egy másféle morfológiai típusához tartozik. A bolgárok körében a mongoloid beütés viszonylagos erősségére utal a laposarcúság nagyobb aránya. Ez érvényes a szaltovo-majaki kultúra csoportjainak népességére is. — Ami pedig a tankejevcai és a Bolsije Tigani-i népesség, illetve a honfoglaló magyarok embertani alkata közötti összefüggést illeti: morfológiai különbség forog fenn. Mindkettő europid, de a honfoglaló magyarok arcszélessége 5 mm-rel kisebb, mint a volga—kámái

népességé. A honfoglalók europid jellege erősebb, mint amazoké, ez pedig ősrégen kialakult különbséget vetít elénk.

Mint tapasztaltuk, a Bolsije Tigani-i lakosság a IX. század első negyedében felhagyta temetőjét. Ennek többféle oka és következménye lehetett. Mivel a honfoglalás kori leletekkel a Bolsije Tigani-i emlékek állnak a legszorosabb kapcsolatban, E. A. Halikova és A. H. Halikov azon a véleményen vannak, hogy a honfoglaló magyarok közvetlen elődei voltak a Bolsije Tigani-i emberek. Az előzetes embertani diagnózis nem pártfogolja ezt a véleményt, hiszen a jelentős különbségek évszázadok alatt jöttek létre. A magyar—bolgár-török kapcsolatok színhelyeként ismét felmerült a Volga és a Káma vidéke, nevezetesen a régi Baskiria területe. A magyar őshaza vizsgálatakor már említettem, hogy a *Jenő* és a *Gyarmat* törzsnevek egyeznek baskir néprészek neveivel. Rámutattam, hogy a volgai Bolgárország népének kialakulásában az őshaza környezetében maradt magyar részek jelentéktelen arányban vettek részt. A régi baskirok és a honfoglalás előtti magyarok azonosságának teóriája névtévesztés következtében honosodott meg. Ez az érdekes irodalmi hagyomány nem igazít el bennünket. A Bolsije Tiganiból származó nagy jelentőségű leletek azonban érvként jöttek számításba annak bizonyításához, hogy a honfoglalók elődei a IX. század elején hagyták el őshazájukat, és a század végén már a Kárpát-medencében tartózkodtak. Megemlítettem, hogy ez a megoldási kísérlet olyan szűk időhatárok közé szorítja a magyar—bolgár-török kapcsolatokat, hogy azokban nem férnek el e kapcsolatok nyelvi, szervezeti és politikai tényei. — Ha az etnikai személyazonosság régészeti leletek felőli meghatározásának módszere rendelkezésre állna, akkor a magyar őstörténet egyik gordiuszi csomóját vághatnánk át.

A Bolsije Tigani-i tárgyak azon nagy jelentőségű leletek részét képezik, amelyek egy olyan közös forrásnak a létezését bizonyítják, amelyikből több nép, köztük a honfoglalók műveltsége leágazott. Még nem tudjuk, hol alakult ki ez a közös műveltségi forrás. A. H. Halikov nevéhez fűződik az az elmélet, amely a szaltovomajaki kultúrkörhöz tartozónak, annak keleti szegélyén véli ezt a forrást.

A dolgok mérlegeléséből kényszerű következtetés, hogy a VII—IX. században, amely korra az említett emlékek jellemzők, a honfoglalók elődei már nem tartózkodtak az őshaza környezetében. Műveltségük forrása azonban azonos vagy csaknem azonos volt azzal, amelyikből a Volga—Káma vidékén a VII—IX. századi régészeti kultúrák kialakultak. A különbségek sem lényegtelenek. A tankejevukai, szterlitamak-i és a Bolsije Tigani-i temetőkben képviselt kultúrának egyik forrása származott onnan, ahonnan a honfoglaló magyaroké. Az emlékek bemutatott csoportjával jellemzett kultúra a finnugor rokon népek részvételével alakult ki, ezt az embertani vizsgálatok is megerősítik. A honfoglaló magyarok, kiváltképpen pedig a sztyeppen lakó elődeik műveltsége más körülmények hatása alatt fejlődött. Az utóbbi esetben a körülmények a sztyeppi életmódhoz való teljes alkalmazkodást írták elő.

A Volga—Káma vidékén élő finnugor népek elődeinek jelentős közreműködése a VII—IX. századi műveltségi állapotok kialakításában néhány történetelméleti kérdésre irányítja a figyelmet. Ezek a kérdések kapcsolatban vannak az ugor magyarok elvándorlásának ügyével.

Magyarok és régi törökök

A nagy műveltségű Zichy I. volt az, aki a két világháború közötti években irányt mutató munkásságot fejtett ki a magyar őstörténet alapkérdéseiben. Két fő tételben foglalta össze véleményét: az egyik tétel azt tartalmazta, milyen szinten állt az ugor magyarok műveltsége az őshazából való elvándorlaskor, a másik tétel a magyar—bolgár-török együttélés és egybeolvadás jelentőségét foglalta össze.

Zichy I. tételeinek elemzése elé kell bocsátanom a következőket. Zichy I. nagy műveltségű történész volt, minden értesülést megszerzett, ami a húszas évek elején a tudományban rendelkezésre állt. Lehetőségeihez mérten jól ismerte a Volga—Káma vidék és a délorosz sztyepp történetét. Mészöly G., Németh Gy. és különösen Ligeti L. több ponton lehetetlennek ítélték Zichy I. követését. A bírálatok ellenére Zichy I. álláspontja a két világháború között mérvadó volt a magyar őstörténetben. Zichy I. szemszögéből írta meg Hóman B. is a magyar őstörténetet abban a nagyszabású történeti szintézisben, amely a két világháború közötti időben hivatalos rangra emelkedett. Zichy I. fő tételeinek elemzésével Hóman B. szintézisének lényegét is jellemezzük.

Zichy I. első tétele szerint a finnugor népek az i. sz. VII. század tájáig részleges kőkorszakban éltek. Ennek következtében számba vehető társadalmi szervezetük sem alakult ki, csak külső hatás alatt tudtak, részben, magasabb művelődési fokra emelkedni. A magyar őstörténet finnugor és ugor korszakai esetében sem lehetett más a helyzet. Időszámításunk kezdete körül az előmagyarok lakóhelyei a Permi terület déli sávjától a nyugat-szibériai Isim—Tobol vidékéig terjedt. Zichy I. előmagyarnak nevezte azt az ősnépet, amely finnugor eredetű volt, műveltsége és nyelve is finnugor előzményekből nőtt ki. A finnugor népek, köztük az előmagyarok stagnáló, fejlődésükben visszamaradt népek voltak. Zichy Istvánnak tudomása volt a Volga—Káma vidékén kialakult fejlett fémművességről, de a fejlettebb műveltségre és életformára utaló leleteket nem a finnugorokkal, hanem valamilyen más etnikummal, részben törkökkel hozta kapcsolatba, akik a finnugorok körében telepedtek le. Zichy I. a fejlett türk kultúra alatt az ananyinói kultúra tárgyait értette. — Az ananyinói kultúrát, kortársaihoz hasonlóan, Zichy I. is késő bronzkorinak vélte — tévesen.

A második tétel az előmagyar és bolgár-török kapcsolatok történetét adja elő. Zichy I. arra gondolt, hogy az előmagyarság az ananyinói késő bronzkorban már ismerkedett a finnugorok körében letelepedett törkökkel. A történeti magyarság és a magyar történelem azonban nem a Volga—Káma vidékén, hanem Nyugat-

Szibériában, az Isim és a Tobol vidékén, az erdő és a füves síkság találkozásán indult útjára. Zichy I. nem nyilatkozik arról, mikor kerültek az előmagyarok az Isim—Tobol menti sztyepp határvidékére. Felteszi, hogy az i. e. II—I. század táján, a Minuszinszki-medence irányából hun néprészek érkeztek az Isim—Tobol mentére, ott megállapodtak, uralmukat kiterjesztették a szomszédságukban élő, kezdetleges előmagyarokra. Zichy I. a hunokat bolgár-török vagy ócsuvasos nyelvűeknek tartotta, feltevésében másokkal osztozott. A bolgár-török nyelvű hunok letelepedésre, földművelésre hajlamos nép voltak, akik azonban minden egyebekben, társadalmi, politikai berendezkedésükben és katonai szervezetükben, de legkiváltképpen szellemükben tiszta sztyeppi lovas nomádok voltak. A bolgár-török nyelvű hunok előmagyar szolgálkkal őriztették nyájaikat és műveltették földjeiket, közülük szereztek maguknak asszonyokat is. Az előmagyarok prémszákmánya is vonzotta a hunokat. A bolgár-török uralkodó nép és az előmagyar szolganép kapcsolatai egybeolvadást eredményeztek. Török uraik tanítgatása eredményeként a finnugor eredetű előmagyarok kiemelkedtek elmaradottságukból, felhagyták stagnáló finnugor műveltségüket. Ugyanakkor az előmagyarok megőrizték nyelvüket, a bolgár-török nyelvű hunok felhagyták nyelvüket, felcserélték szolgálk nyelvére. A fejlett műveltség, gazdálkodás, politikai berendezkedés és szellemiség bolgár-török (hun) szókincse viszont bekerült az új nép nyelvébe. Az i. sz. V. század táján a megjelenésében bolgár-török (hun) történeti magyarság egy ismeretlen népmozgalom sodrásával a Kaukázus előterébe került. Ott megint bolgár-török népcsoportokkal taftott kapcsolatokat, ahol a történeti magyarság hun eredetű szellemisége jelentősen gazdagodott. A hatalmas sztyeppi hagyományokba nyúló, történeti magyar szellemiség megteremtette azokat a katonai és szervezeti erényeket, amelyek biztosították a történeti magyarság függetlenségét, elvezették a honfoglalás után az önálló államisághoz.

Kiegészítésként jegyzem meg, hogy az önálló államisághoz vezető szellemi örökség megítélésében Hóman B. felfogása annyiban elkanyarodott Zichy I. elméletétől, hogy Hóman B. a nomád fejedelem szakrális karizmájának és a germán királyi intézménynek a szintézisével magyarázta a magyar állam kialakulását.

Zichy I. következtetéseit nem bírálhatjuk felül az ismeretek mai szintjén. Elismeréssel kell adóznunk azért, hogy őstörténetünk sarkalatos kérdéseit világította meg. Tárgyszerűen járt el, amikor az ugor magyar—bolgár-török kapcsolatok eredményeként a törökös jellegű történeti magyarságot hangoztatta. Hiszen a történeti kútfők erre jogosították fel. A történeti kútfőkben ugyanis a magyarság török népként jelent meg, még elnevezésében is. Zichy I. mégis optikai csalódásba esett. Több ízben is hivatkozott a kiváló finn szakértő, A. M. Tallgren eredményeire, aki kitűnően ismerte a Volga—Káma vidék történetét. Zichy I. nem fogadta el A. M. Tallgren véleményét a finnugorság műveltségének színvonaláról. Még abban is kételkedését fejezte ki, hogy a szkítákon keresztül a Volga—Káma vidéki finnugoroknak a Fekete-tenger parti görög városokkal lehettek kapcsolatai.

Ezúton is köszönetet mondok a Finn Nemzeti Múzeum igazgatóságának azért, hogy A. M. Tallgren iratait átnézhettem. A neves finn tudós a világ sok kiválóságával állt szoros tudományos kapcsolatban. Mindenekelőtt azonban a szovjet tudósokkal ápolta a tudományos információcserét. A. M. Tallgren kitűnő informáltsága a Volga—Káma vidékének őstörténetéről a szovjet szakértők előzékenységéből következett. A. M. Tallgren alapos ismeretekkel rendelkezett a délorosz sztyepp régészeti emlékeinek és történetének vonatkozásában is.

Meglepődtem, hogy A. M. Tallgren iratai között nem találtam nyomát Zichy Istvánnal való tudományos kapcsolatának. A kutatók, sajnos, nem kimondottan rendszeretők. Meglehet, hogy a Zichy—Tallgren-levelezés — ha volt — elkallódott vagy lappang. Sajnálattal tételezem fel azonban, hogy a két tudós nem tudott tudományos kapcsolatra lépni egymással. Örömmel venném tudomásul feltevésem alaptalanságát. Személyes tudományos kapcsolatuk hiányának alapvető oka nem egyéniségükben rejtett. Mindketten mohón ragadtak meg minden alkalmat ismereteik gyarapításának érdekében. Zichy I. tudományos meggyőződése szerint a finnugor őstörténetet a stagnálás jellemezte. Őt csak a visszamaradottságra utaló tények érdekelték, és még A. M. Tallgren ismereteinek megbízhatóságát is kétségbe vonta, amennyiben azok nem egyeztek meg elképzelésével. Ámde, a finn tudós jól ismerte a dél-szibériai és a délorosz sztyepp viszonyait is, ahol Zichy I. — joggal — a magasabb műveltséget felismerte. A. M. Tallgren nem kételkedett a sztyeppi kultúra magasabb színvonalában és abban, hogy az onnan érkezett hatások befolyásolták a finnugor kultúrákat. A sztyeppi kultúra történetét és kapcsolatait A. M. Tallgren nagy távlataiban és összefüggéseiben ismerte. Zichy I. ismeretei ebben a vonatkozásban jelentősek voltak, de szemléletének látószöge szűkebb volt, mint a finn tudósé. Zichy I. csak azt vette észre, ami a magyar őstörténet látószögébe esett, illetőleg amiről úgy vélte, hogy abban benne van. A sztyeppi kultúra magasabb szintjének történeti magyarázata nem érdekelte Zichy Istvánt. A két tudós alapvető szemléleti és módszertani kérdésekben nem egyezett egymással.

Lényeges volt társadalmi-politikai nézeteik különbsége is. A keményen vitatkozó A. M. Tallgren és a halk szavú Zichy I. egyaránt a nemzeti eszmények hívei voltak, mindketten a nemzeti tudat alakításának szolgálatába állították az őstörténetet. Nemzeti eszményeik azonban merőben ellentétes alapokra épültek, merőben eltérő társadalmi háttérből táplálkoztak. A. M. Tallgren radikális demokrataként a finn nemzeti mozgalom egyik vezető egyénisége volt. Az arisztokráciát nem kedvelte, mert az hazájában a nemzeti elnyomás, a nemzeti függetlenség hiányának a fogalmával azonosult. Eredeti, finn nemzeti arisztokrácia nem létezett. Még az orosz régészet nagy támogatójával, P. Sz. Uvarova grófnővel is összekülönbözött politikai okokból, 1905 táján. A kölcsönös ellenszenv okát V. A. Gorodcov, a kiváló orosz tudós említi Tallgrenhez írt levelében, amelyben igyekezett a fiatal finn tudóst megértésre hangolni az orosz grófnő iránt, aki egyszerűen megvetette a politikát, és a tudományból kirekesztett mindenfajta nemzeti szempontot. Miként V. A. Gorodcov megjegyezte, a grófnő haragudott az ukránokra és az oroszokra is.

A. M. Tallgren nem érzett ellenszenvet az orosz nép iránt. Ellenkezőleg, tisztelte az orosz értelmiséget, és mélyen együttértett az orosz néppel, bízott jövőjében. Finn nemzeti érzéseit a demokratikus orosz értelmiség megértéssel fogadta, sőt kibontakozását minden eszközzel támogatta. A. M. Tallgren tudományos egyéniségének, szakismereteinek megalapozásában, magas szintre emelésében az orosz demokratikus tudományos körök nagy szerepet játszottak. Iratok bizonyítják, hogy a cári hatóságok előzékenyek voltak A. M. Tallgren tudományos érdeklődésének kielégítése terén, minden elérhető támogatást megkapott tőlük. És ritka eset a nemzeti eszmék képviselőinek történetében, hogy Tallgren sohasem került szembe orosz barátaival, mindig tisztelettel nyilatkozott róluk. A Szovjetunió iránt is, nem Tallgrentől eredő zavaró tényező ellenére — az oroszok iránti régi szimpátiája alapján — megbecsülést érzett.

Zichy I. szerény, humánus gondolkodású, a politikai élettől visszavonultan élt. Politikai vonzalmaiban magyar úr volt, az orosz tudományra odafigyelt, de a Szovjetunió iránt — helyzetéből következően — nem tudott tárgyilagos lenni. Tudományos, eszmei működésében a két világháború közötti évek magyar nacionalizmusának egyik megalapozója volt, és egyben folytatója a magyar történelmi arisztokrácia nemzeti hivatás eszményének. Nem volt, nem is lehetett tehát a szélsőséges, jobboldali nézetek híve. Az embertelen sovinizmus sem fért össze egyéniségével. Nem Zichy I., a magyar őstörténet veszített azzal, hogy nem figyelt fel A. M. Tallgren eredményeire, nem méltányolta azokat. Ez nemcsak sajnálatos, hanem különös is, mert azon orosz tudósok, nevezetesen A. A. Szpicin és V. A. Gorodcov műveit, melyek eredményeire A. M. Tallgren tekintettel volt, Zichy I. méltatta. Igaz, ők sem tudták meggyőzni Zichy Istvánt a finnugor ősműveltség színvonalának kérdésében. Zichy I. elméletét éppen ezen a ponton támadták kortárs bírálói is. Egyik kiváló kritikusa, Ligeti L. elfogadta, hogy a magyar—török érintkezések Nyugat-Szibériában kezdődtek. Ezzel együtt kimutatta, a vadász-gyűjtögető életmód egyetemesen megvolt. Az erdőség határán a népek önerejükből, külső segítség nélkül tértek a lovas nomád életre. Szükségből pedig a népek változtattak életmódjukon, a sztyeppről visszavonultak az erdőkbe.

Molnár E., a marxista történelemszemlélet kimagasló művelője elfogadta a magyarok nyugat-szibériai lakóterületeit, ott tétélezte fel iráni kapcsolataikat. Már a felszabadulás előtt bebizonyította, hogy a magyar őstörténet finnugor vonatkozásainak aláértékelése szemléleti és nem tárgyi okokból következik. A magyar nacionalizmus egyetlen árnyalata sem tudta elfogadni, hogy a politikai szervezet magas szintjére eljutott ősmagyarország nemcsak nyelvében, történetiségében is rokona azoknak a finnugor népeknek, amelyek a politikai szervezetnek magyarokéhoz hasonló szintjére valóban nem érkeztek el. Molnár E. a nemzeti elfogultság elméleti gyökereit a magyar őstörténet területén, a török kapcsolatok horderejének eltúlzásában ismerte fel. Nagyrabecsülés mellett, egy lényeges ponton nem tudom követni Molnár E. bírálatát. Népalakulásunk története bizonyítja, hogy az ugor magyarok keveredése török népágakkal mélyreható következményekkel járt.

Nem egyedül a bizánci kútfők nevezik a magyarokat türköknek, illetőleg illetik törökös népnevekkel. Igaz, a bizánci szerzők a népnevek alkalmazásában irodalmi hagyományokat követtek: a középkori oroszokat is, akár a magyarokat, hunoknak vagy szkítáknak nevezték. Türköknek azonban az oroszokat sohasem nevezték, mert ez a népnév, vagy az egyéb törökös népnevek szorosan tartoztak az V—X. századi sztyepp néprajzi állapotához. Hogy a magyar néptörténetben milyen jelentős következménnyel járt a török érintkezés, arra jó bizonyítékul szolgálnak a keleti kútfők. Ezek először nevezik meg a magyarokat saját nevükön. Az olvasó eligazitása érdekében, hogy kik is a magyarok, a róluk írt tájékoztatást azzal indítják, a magyarok a türkök egyik fajtája. Aligha tételezhetjük fel, hogy Dzsajhani bizánci befolyás alatt nevezte a magyarokat a türkök egyik fajtájának. Egyébként A. Toynbee úgy véli, a IX—X. századi magyarokkal kortárs bizánci szerzők közül csak ketten nevezték a magyarokat türköknek. Dzsajhani meggyőző bennünket arról, hogy azért tették ezt, mert az V—X. század közötti időben a sztyeppen élő népek közül azokat nevezték türköknek, akik viselkedésükben, szervezetükben a török népekhez igazodtak. A. Toynbee, neves angol történész figyelt fel arra, hogy Bölcs Leó és Bíborbanszületett Konstantin nevezték műveikben a magyarokat türköknek. Szóhasználatukat A. Toynbee akadémikus modorosságnak minősíti. Az ősmagyarokkal kortárs bizánci szerzők *Ongroi* névvel illették a magyarokat. Ezt a megfigyelést fontosnak tartom, és azzal egészítem ki, hogy az *Ongroi* is török népnépnév, de még nem egyetlen népnév a neve.

Molnár E. nagy érdeme, hogy a török kapcsolatokkal egyidejűen létezett alán kapcsolatok fontosságára világított rá. Az iráni nyelvet használó alánok is átvették a sztyeppi életmódot, fegyverzetet, de megőrizték szervezeti függetlenségüket.

Vámbéry Á., Zichy I. és Németh Gy. a honfoglalás körüli idők magyarságának törökös jellegére mutatva rá, tárgyyszerűek voltak. Németh Gy. több lényegi pontban nem osztotta Zichy I. nézeteit. Németh Gy., a magyar őstörténeti irányultságú turkológia klasszikus művének megalkotója, elképzelhetetlennek tartotta, hogy a törökökkel kapcsolatba került ugor magyarok a fejlettségnek ugyanazon a szintjén voltak, mint a néprajzi irodalomból megismert XVIII. századi obi-ugorok. Az ugor magyar *Nyék* törzsnév értelmezésekor valószínűsítette, hogy ez a törzs már a török érintkezések előtt védelmi feladatkört látott el. És mivel ebben Németh Gy. jellegzetesen török szervezetre ismert, azt bizonygatta, hogy a *Nyék* törzs valamilyen nagyon ősi török érintkezésnek a következményeként szerveződött meg, s ami a lényeg, a törökös neveket viselő törzseink népéhez hasonlóan, népe is török eredetű volt. Németh Gy. tevékenységének késői szakaszában a *Nyék* nevet már nem is ugor, hanem török eredetűnek minősítette. Ez a túlzás abból az elméleti feltevésből következik, amely őstörténetünknek minden fejlettebb szervezetre utaló jelenségét csak török, Németh Gy. esetében bolgár-török hatás következményeként tudta elfogadni.

Zichy I. nyelvcserélméletével kapcsolatban a következőket kell megjegyezni. Valóban sok példa van arra, hogy a katonailag nagyobb presztízsű nép átvette a

hódítottak nyelvét. De népnevet sohasem, mert az a szervezettel összefüggő dolog. A hódítók abban az esetben vették át a hódítottak nyelvét, ha az utóbbiak műveltségének színvonala a hódítókénál magasabb volt. A germán frankok átvették a romanizálódott gallok nyelvét, de a politikai fölényre valló népnevet ők adták át. Analóg esemény ment végbe a Balkán-hegység vidékén megtelepedett bolgár-törökök és szlávok között. Az említett példák nem jogosítanak fel szabályba foglalásukra. Arra azonban alkalmasak, hogy e példák mást bizonyítsanak, mint amit Zichy I. feltételezett az előmagyar—bolgár-török érintkezés eredményeként. Csekély kivételtől eltekintve, az idegen népek ma is türk eredetű népnévvel illetnek bennünket. Önelnevezésünkben megmaradt az ugor eredetűnek vélt *magyar* név, amelyhez éppen olyan politikatörténeti jelentés tapad, mint a *frank* és a *bolgár* nevekhez.

Zichy Istvánt követően többször is szóba került az Isim—Tobol menti sztyepp akár őshazaként, akár pedig a magyar—török kapcsolatok kialakulásának színhelyeként. Legújabbán Fodor I. ismétlen erre a területre gondol. Feltevése régi elmélet, a szargati kultúra magyarosítása nélküli a bizonyítást. A magyar és az obi-ugor nyelveknek ugor kori, lótarással kapcsolatos közös, magyar eredetű szókincse van: *ló, nyereg, fék, másodfű ló, harmadfű ló* és — esetleg — *ostor*. A kérdéses szókincs a lótarás korai szakaszában keletkezhetett. A lovaglás az i. e. 2. évezred dereka tájától, az Urál mindkét oldalán adatolt. A lovas műveltség, harcmódor forradalmi találmányának, a kengyelnek a neve viszont önálló magyar szóalkotás. A *kengyel* szó egyeztetése az obi-ugor nyelvekkel nem járt eredménnyel, ezekben ugyanis a magyar *kengyellel* egybevetethető szó nincs.

A kengyel megjelenésének időpontja meghatározatlan: az i. sz. V. századtól széles elterjedtsége adatolt. Feltehetően időszámításunk első századaiban alakult ki. — Az első kengyelek valószínűleg fából és más, könnyen enyésző anyagokból készültek, ezért nem maradt nyomuk. — Az időszámításunk kezdete körüli időkben az ugor magyarok közeli nyelvrokonaiktól már távol éltek. A lovaglás és a lótarás fejlesztése a magyar történelem önálló fejleménye, amiben az osztjakok és a vogulok ősei már nem vettek részt.

Tudnunk kell, hogy az obi-ugor nyelvekben nem maradt meg a magyarok eredeti népneve, és a magyar nyelv sem őrizte meg obi-ugor közeli nyelvrokonaink eredeti népneveit. Mint már utaltam rá, elméleti, nyelvtörténeti rekonstrukció alapján tételezzük fel, hogy egy őssugor *mańc* szóból származott a *magyar* népnév első szótagja. Több oka lehet az eredeti népnevek hiányának a rokon nyelvekben. Arra gondolok, hogy a rokon ugor nyelvekben eredeti népnevek még nem is léteztek. Az érintkezésben álló őssugorok csoportjaikat a népnévvel különböztették meg. A népnevek az őssugorok szétválásának következményeként születtek meg. A *magyar* népnév az ősmagyar nyelv saját anyagából született, önálló fogalomalkotás. Azt elképzelhetőnek tartom, hogy eredeti jelentésüket veszített, régi szavakból jött létre. Tekintetbe jöhet az is, hogy csoportnév alakult át népnévvé. Az írott kútfőkben törzsnévként feltűnő *Megyer* egy ilyen átalakulás feltevését megengedi. Párhu-

zámként a *tör*, *türk* népnév kínálkozik egy ilyesfajta fejleményhez. A népnév megkülönböztető fogalom, mitikus tartalmat is hordozott, az emberek olyan sokaságát jelölte, akiket mitikus hiedelmek közös tisztelete fűzött egybe.

Az őstörténet korában a névmágia a név és hordozója közötti bensőséges kapcsolatot szentesítette. A lélekhit alighanem legfontosabb része a név és tulajdonosának egysége volt. Az a vallásos hiedelem, hogy a névvel kapcsolatos manipulációk következményekkel járnak a név tulajdonosára. A névtől való megfosztás maga után vonta tulajdonosának pusztulását, lelkének távozását. A népnév és hordozójának esetében a mágikus összetartozás tudata még jelentősebb volt. A VIII. század első felében keletkezett orthoni türk feliratok egyikében, a Kül tegin-feliratban az áll, hogy a törkök neve és híre ne hulljon szét, a türk nép neve és híre ne váljék semmivé. A hiedelmek szerint, a nép saját nevének megőrzése a nép fennmaradásának a záloga volt. Ebben a feliratban egy rész bizonyítja, hogy a nép- és a személynévvel kapcsolatos hiedelmek a mágikus képzeteknek egyazon kategóriájához tartoznak. Azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy politikai és közösségi tartalmánál fogva, a népnév jelentősebb a személynévnél. Kül tegin felirata egy helyen azt mondja, a türk nevüket felhagyott és kínai személynéveket felvett türk vezérek a kínai császár szolgálivá lettek, a kínai császárnak szereztek országokat és hatalmat. Az eredeti türk személynév felhagyása és a kínai elfogadása a népi személyazonosság elvesztésével, szolgálattal járt együtt. Ugyanez a felirat a nép és a hagyományok, a szokások azonosságáról tájékoztat. A törvényeit elhagyó türk nép rabszolga lett, a bölcs kagán az ősök törvényei szerint szervezte, keltette új életre a népet. A. N. Kononov és V. V. Barthold nyomán ismert, hogy a törkök „törvény” szavának eredeti fogalmi tartalma a „szokások és a hagyományok összességé”-vel egyezett. A *törü*, *türü* szó pedig szótöve a *türk*, *török* népnévnek, amely eredetileg a családfő alá tartozókra érvényes szabályoknak, későbbben az egész nép szokásainak összességét jelentette. A *türk* népnévben a szokások és a nép fogalmának egysége törvényszerűséget tükröztet. Felettébb figyelemre érdemes, hogy *törvény* szavunk nemcsak török eredetű, hanem jelentéstörténete azonos a török nyelvekben tapasztaltakkal. A régi török szó elvont fogalmat jelentett, és alkalmasint azért tudott gyökeret eresztetni a magyar nyelvben, mert már átvételkor az átadó török néppel azonos — vagy csaknem azonos — magyar szokásrendszert jelentett. Alakilag a *törvény* szónak nincs és nem lehet köze a *magyar* népnévhez, hiszen kölcsönzés következtében került nyelvünkbe. De a *törvény* szó fogalmi tartalma azért fejlődhetett a magyarban a török nyelvekéhez azonos módon, mert a nagyság a fogalom átvételét megelőzően már réges-régen hagyományközösség volt. Az ugor magyarságnak önmagáról alkotott képzeivel a török eredetű *törvény* szó megfelelt.

Úgy vélekedem tehát, hogy *magyar* és *kengyel* szavaink önálló szóalkotásaink, keletkezésük idején az ugor magyarok nem éltek együtt az osztjakok és vogulok őseivel. Egyébiránt, az Isim és a Tobol vidékének időszámításunk körüli történetét

még gyéren világítják meg a kútfolk. Kiváltképpen a néprajzi viszonyok vannak homályban. A rendelkezésre álló és gyarapodó régészeti adatok a körzet település- és gazdaságtörténetét világítják meg. A régészeti adatok természetéből következően, az ott egymást követő kultúrák hordozóinak népi személyazonosságát nem tudjuk felfedezni.

Zichy I. nyomán meghonosodott az előmagyar fogalom, ugyanő magyar ugoroknak is nevezi azt a népet, amely a bolgár-törökséggel keveredett. A keveredés következményeként létrejött népalakulást nevezi Zichy I. történeti magyarságnak. Zichy I. módszeresen járt el akkor, amikor a néptörténetben bekövetkezett változásokat tudományos műszavakkal igyekezett meghatározni. Az általa kedvelt előmagyar fogalmat a történelemszemléletben érte szerencsétlenség, mert a stagnálás kifejezőjévé vált. Követhetnénk azt az eljárást, hogy az előmagyar fogalomról lehántjuk az elavult szemléletet, és nélküle alkalmaznánk a kérdéses fogalmat. Szerencsésebb lemondani alkalmazásáról, mert az előmagyar fogalom egy meghatározott történelemszemlélet névjegye. Néptörténetünk első szakaszának megjelölésére az előmagyarnál alkalmasabb tudományos műszavak az ugor magyar vagy magyar ugor szópárok, ugyanis jellemző néprajzi állapotot fejeznek ki. A török és alán népágakkal történő keveredésből létrejött népi állapot jellemzésére a történeti magyarság helyett alkalmasabb az ősmagyarság. Ez az őstörténeti magyarságot nem elhatárolja, csak megkülönbözteti a középkori magyar állam népétől, az utóbbi ugyanis más szervezeti keretekben élt, mint az őstörténeti magyar nép. Egyébként az előmagyar fogalom értelmetlen is. Mihez viszonyítva „elő”, és ha már magyar, akkor miért „elő”?

Okkal állítja Czeglédy K., hogy az önállóság útjára lépett nép *magyarnak*, *megyernek*, illetve vegyes hangrendű párjával *majgerinak* nevezte önmagát. Nevével és szokásainak kultuszával elhatárolta magát a más nevű, más szokású népektől. Az őstörténeti magyar nép a szervezettség sajátos szintjén állt. A népi kötelekekből viszonylag könnyen váltak ki részek, de éppen olyan gyakran csatlakoztak is hozzájuk idegen népcsoportok. Magyar részek kiválását történeti viszontagságok is előidézték. Történeti kútfolkból tudunk az őshaza környékén maradt magyarokról és a bizánci görög *Szavartoi aszfaloi* néven említett, valahol a Kaukázus környékén letelepedett magyar részről.

Elméletben könnyű a modern és az őstörténeti magyarság néptörténeti folytonosságát hirdetni. Minősíthető-e népnek az a magyarság, amely még a IX—X. századi kútfolkben is különböző, mégpedig nem saját néven tűnik fel, amelynek törzsi fejedelmei még a X. század második felében is saját belátásuk szerint politizáltak, és — néhány közös érdekű ügy kivételével — nem engedelmeskedtek a nagyfejedelemnek?

Különböző korokban, társadalmi-gazdasági rendben alakulnak ki népek. Nem törvényszerű, hogy minden népnek őstörténeti előzménye van. Ju. V. Bromlej elemezte a népalakulások történeti körülményeit, azok következményeit a néptörténetekben. Az adott társadalmi-gazdasági rend, melynek keretében az adott

nép létrejött, rajta hagyja bélyegét a népalakulás jellegén, megszabja a népet alkotó kötelékeket. Példának okául, napjainkban zajlik a függetlenségüket éppen hogy kiharcolt afrikai államokban a néptörténet tragikus fordulatokat sem nélkülöző folyamata. Ez a folyamat, annak ellenére, hogy a fiatal afrikai államokban nemzetségek és törzsek léteznek, nagyon távolról emlékeztet az őstörténet korszakában végbement népalakulásra. Éppen ezért kockázatos dolog e példákra való hivatkozással szemléltetni az őstörténeti népalakulást. Az afrikai államokban fellelhető ősi eredetű szervezetek még átmenetileg is csak másodlagosan érvényesülhetnek a népalakulásban. Az afrikai államok határai az egykori gyarmatok határaival esnek egybe. Azok pedig szétszabdalták az eredeti szervezetek szerint egybetartozó hagyomány- és nyelvi közösségeket. Az afrikai államok valóban felvilágosult elméi korunk követelményeivel összhangban álló népmódot tartanak szem előtt. A korunk nagy problémáiból következő küzdelmek a felelős afrikaiakat rádöbentették, hogy az eredeti kötelékek maradványai szétporlanak a modern kori történelem pörölycsapásai alatt. A történelem nem türelmes a fiatal afrikai államokhoz.

A történelem erői a magyar őstörténet korszakában sem voltak irgalmasak, az őstörténet népeket áteresztő örökövei éppen olyan érdesek voltak, mint napjainkban. Valószínűtlen, hogy korunk magyarja be tudna illeszkedni az őstörténeti magyar nép hagyományrendszerébe, azonosulni tudna az ősi kultuszokkal és hagyományokkal. Nehezen értené meg például a ló feltorzásának jelképét a népi összetartozás ápolásában. Ugyanez lenne a helyzet fordítva is.

Ju. V. Bromlej a népalakulás akár több társadalmi-gazdasági renden áthatoló vonulatában a változás és a folyamatosság dialektikus egységére és ellentmondásaira mutatott rá. A történelem különböző viszonyosságainak következményeként népek eltűntek, beolvadtak más népekbe. Nem a népeket alkotó emberek teljes fizikai megsemmisülésével járt ez együtt, az emberek sokaságát néppé alkotó tudati elemek és nyelv felcserélődését jelentette. A nép olyasféleképpen viselkedik, mint a nyelv: vagy eltűnik, vagy történeti korszakokat él át. Létezésének történeti tudatát veszített nép szűnik meg létezni saját azonosságában. Ezt tudták már az orhoni feliratokat készítő törkök is. Az emlékezetét veszített ember többé nem azonos önmagával. Az azonosítási hagyományainak felhagyására kényszerülő nép emberek sokasága, még csak nem is közösség.

A nép és a nyelv viselkedésének nagyfokú hasonlósága, érzésem szerint, egybetartozásuk következménye. Megismétlem, mert fontosnak tartom. A nyelv nem egyszerűen a kölcsönös közlés és értés eszköze, a nyelv a nép történetiségének az emlékezete. Benne élnek azok a mondák, személynevek, szertartásszövegek, tiltások és kötelezettségek, amelyek a népi tudat legmagasabb rendű kifejezései. És e legmagasabbrendűségnek a szemszögéből teljesen lényegtelen, hogy a nyelv tudományos igazságokat vagy őstörténeti mítoszokat hordoz, örökít át, a népi öntudat tartalmaként. A népi öntudat tartalmának ápolása és gyarapítása a történelem minden korszakában magasstos tevékenység. A magyar őstörténet

táltosa ebben a tekintetben éppen olyan fontos szerepkört töltött be, mint korunk elméleti szaktudósa. Mondottam, hogy a népek eltűnése nem fizikai megsemmisülést jelent. Az eltűnés folyamatának két típusára mutatok rá. Az egyik esetben az együttélés származékaként békés úton történik az egybeolvadás, valamelyik népi tudat és nyelv felülkerekedése. A másik típus esetében az erőszak kifinomult és durva eszközeinek alkalmazásával megy végbe az eredeti népi kötelékek, hagyományok ápolásának felszámolása. Az első eset a tudomány szempontjából sajnálatos, mert örökre lezárja a történeti megismerés lehetőségét. A másik nemcsak sajnálatos, hanem felmentésre érdemtelen büntett. — Vannak nyelvek, mint a latin és a szanszkrit, amelyek túléltek népüket, sőt, a latin például még fejlődött is a középkorban. Ezek kivételek ugyan, de figyelmeztetnek arra, hogy a nép és a nyelv egységét, viselkedésük hasonlóságát ne tekintsük kivétel nélküli szabálynak.

Veres P. kitűnő munkájában kimutatta, hogy a magyarság történelmének kezdetétől népként létezett, természetesen úgy, hogy a létezésének feltételeiből következő tudati elemek változtak, a régi tudati elemek fontossági sorrendje felcserélődött, új értelmezéseket kaptak. Példa erre a magyar nép eredetmondája. Ebben a népet vezérlő szarvasűnő a Don alsó folyásának vidékén új értelmezést kapott, a népnevet adó Magor ősatya mellé lépett Hunor, a másik ősatya. — Másként vélekedik Kristó Gy., szerinte a magyar nép a IX. század harmincas éveitől létezik. Ugyanakkor az általa megjelölt időpont előtt is megemlékezik magyar népről. Olvasója nem kap tájékoztatást arról, mit értsen a nép kétféle említésén.

A sztyeppre vándorlás

A magyar őshazát a Volga középső folyásának mentén, a folyó két partján tételeztem fel. Úgy vélem, hogy egyes részeik dél-uráli körzetekben is laktak. Egyelőre halvány régészeti nyomok vannak arról, hogy az V—VII. század közötti időkben, a Volga alsó folyásának vidékén késő pjanobori típusú tárgyak bukkannak fel azoknak a sztyeppi eredetű emlékeknek a társaságában, amelyek a Volga középső és alsó folyásának arculatát átalakították. A kitűnő tatár tudós, A. H. Halikov a magyar őshazát a Volga-könyök és Volgográd közötti területre helyezi, ahonnan 750 körüli időben vándoroltatja el a magyarokat. E vélekedés idézésének abból a szempontból van jelentősége, hogy A. H. Halikov is tekintetbe veszi a Volga alsó folyásának vidékét. Úgy okoskodom — mert ennél többet nem tehetek —, hogy az ugor magyarok nem áradathoz hasonló népvándorlás hullámával, hanem hosszan tartó, lassú mozgással helyezték át lakóhelyeiket a déli síkságra, hagyták el a ligetes, erdős sztyepp határát. Dél-uráli és sztyeppi érintkezéseik következményeként megismerték déli szomszédaik életmódját. A sztyeppi nomád élet hatást gyakorolt a magyarokra, de a *kenyér, szánt, falu, fal, ház, vár* olyan ősi fogalmak, amelyek részben a gazdálkodással, részben pedig az

arra visszautaló településrenddel állnak összefüggésben. Ezek az ugor korból származó fogalmak nem mentek feledésbe, következésképpen a magyar törzsek egész történelmük során használták ezeket, ismerték az állandó települési formát. A Volga alsó folyásának vidékéről származó régészeti leletek sorában tölgyből, nyír- és nyárfából készített tárgyak fordulnak elő. Ebből következik, hogy a folyókat tágj erdők szegélyezték, az erdőkkel, ligetekkel tarkított sztyepp kitűnően megfelelt a magyarok életmódjának.

A Volga alsó folyását szegélyező sztyepp jöhet számításba a magyar—török érintkezések első színhelyeként. Embertani szempontból e vidék lakossága a következő komponensekből állt. A Kelet-Európában őshonos Crô-Magnon-i (differenciálatlan europid) már az i. e. 2. évezredtől elő-ázsiai, keleti földközi-tengeri típusú népességgel keveredett. A Nyugat-Szibériából átszármazott andronovói, ugyancsak europid típusú csoportok színezték a helyi népesség alkatát. Az i. sz. III—IV. századtól a Volga alsó folyása mentén élő lakosság kultúrájában a don—donyeci, közép-ázsiai és kelet-kaukázusi hatások domináltak. Az V. századtól alánok, őket követően pedig török népágak jelentek meg a délorosz sztyeppen, a Volga alsó folyásával határos területen is. A Volga alsó folyásának mentén, valamint a délorosz sztyeppen a lakosság embertani alkatában változások kezdődtek. Ezek fokozatosak voltak, az embertani adatok nem bizonyítanak hirtelen lakosságcserelődést. Az ősidőktől domináló europid típusok a közép-ázsiai, másként folyóközi és pamír-fergánai jellegű vonásokat hordozó bevándorlókkal módosultak. Dél-Szibériából gyenge mongoloid keveredés eredményeként kialakult dél-szibirid, másként turanid típusú lakosság is érkezett. Kétséget kizáróan bevándorlók hozták magukkal az imént felsorolt embertani alkatokat. Ezek keveredtek a hozzájuk képest kelet-európai alapnépességgel. A felsorolt embertani típusok nem népi különbségekként határolódtak el egymástól. A késői szarmaták és az alánok körében valamennyi morfológiai típus jelen volt. Valószínű azonban, hogy a turanid inkább a török népágakra volt jellemző. A „jellemző” szót azonban tág értelmezésben kell felfogni, mert az embertani típusok földrajzi, tehát lakókörzetenkénti elkülönülése nem figyelhető meg. Ebből pedig az következik, hogy a népek kevert embertani alkatúak voltak. Figyelemre érdemes, hogy a honfoglaló magyarok embertani alkata közel áll a dél-uráli szauro és szarmata népesség körében fellelhető típusokhoz. Honfoglalás kori régészeti emlékeinkben ősi szkíta és szarmata vonások örözödték meg. Mindezek aligha nevezhetők szilárd támpontoknak az ugor magyarok sztyeppre vezető útvonala vázolásakor. A Volga, a Don és a Donyec menti útvonal feltételezését az írásos kútfők adatai bátorítják. Ezek ugyanis a délorosz sztyeppen lakó magyarokról tudósítanak. Ide mutatnak a középkori történetírói hagyományainkban élő, de még a honfoglalás előttről származó mondatöredékek is. A IX—X. századi keleti és bizánci kútfők, a XI—XIII. századi magyar krónikák persze időben távol vannak már az ugor magyarok délre vándorlásának feltételezett, lehetséges időpontjától. Írásos tájékoztatásaink már csak a sztyeppen lakó magyarságról, az ott kialakult magyarságról tudnak. Az

Anonymusnál és Kézai Simonnál fennmaradt magyar eredetmonda egy ellenérvet tartalmaz arról, hogy a magyarok a Don vidéki sztyeppen alakultak ki. Anonymus Mágogtól, Kézai Simon Ménrótól eredezteti a magyar népet. A két bibliai, mitológiai névnek nem sok köze lehet a magyar eredetmondához. Annál inkább annak a mondában megbúvó feltételezésnek, hogy a magyar nép Ügyek, illetve Magor és Hunor előtt már létezett. Anonymusnál ez a naiv elméletben lappangó feltevés a meggyőződés szintjére emelkedett, ő ugyanis a magyar nép nevét a bibliai Mágog, nem pedig Ügyek nevéből eredeztette. Márpedig Anonymus jól tudta az eredeti népnév jelentőségét. Elméletének hitelt nem adhatunk, de az az önellentmondás, hogy a magyar nép a sztyeppen született ősatyjánál korábban is létezett, Anonymus vagy inkább informátorainak meggyőződését fejezi ki a magyar nép sztyeppi korszakánál korábbi létezéséről.

Érdektelenek az indítékok, amelyek a középkori történetírói hagyományokban Szkítia, a sztyepp jelentőségét emelik ki. Ott azonban valóban nagy horderejű fejlemények következtek be a magyarság történetében. A fejleményeket a szintézis szóval tudom legjobban jellemezni. A sztyeppre kijutott magyar nép, amiként azt a település- és gazdálkodási kultúrával kapcsolatos eredeti szókincse bizonyítja, ismerte a sztyepp viszonyait. Életkörülményei a sztyeppen változtak, alkalmazkodnia kellett az új természeti feltételekhez. Ott a török népagak műveltségbeli fölényének jegyében történt az alkalmazkodás. A magyarság ismeretei török forrásból gyarapodtak, a gyarapodás a magyarságnak arra az időre már létező kultúrkincseinek átrendeződését, bővülését, a politikai látókör szélesedését jelentette. Nem a nincstelenség, a kulturális stagnálás szintjéről való kimozdulást. A magyar törzsek politikai, szervezeti alárendeltségbe jutottak. Ez éles helyzet, nagy iskola volt. Az elméletek csak abban az esetben szolgálják a valóság átfogóbb megismerését, akkor irányítanak új felismerésekre, ha az adatok aranyfedezetére épülnek.

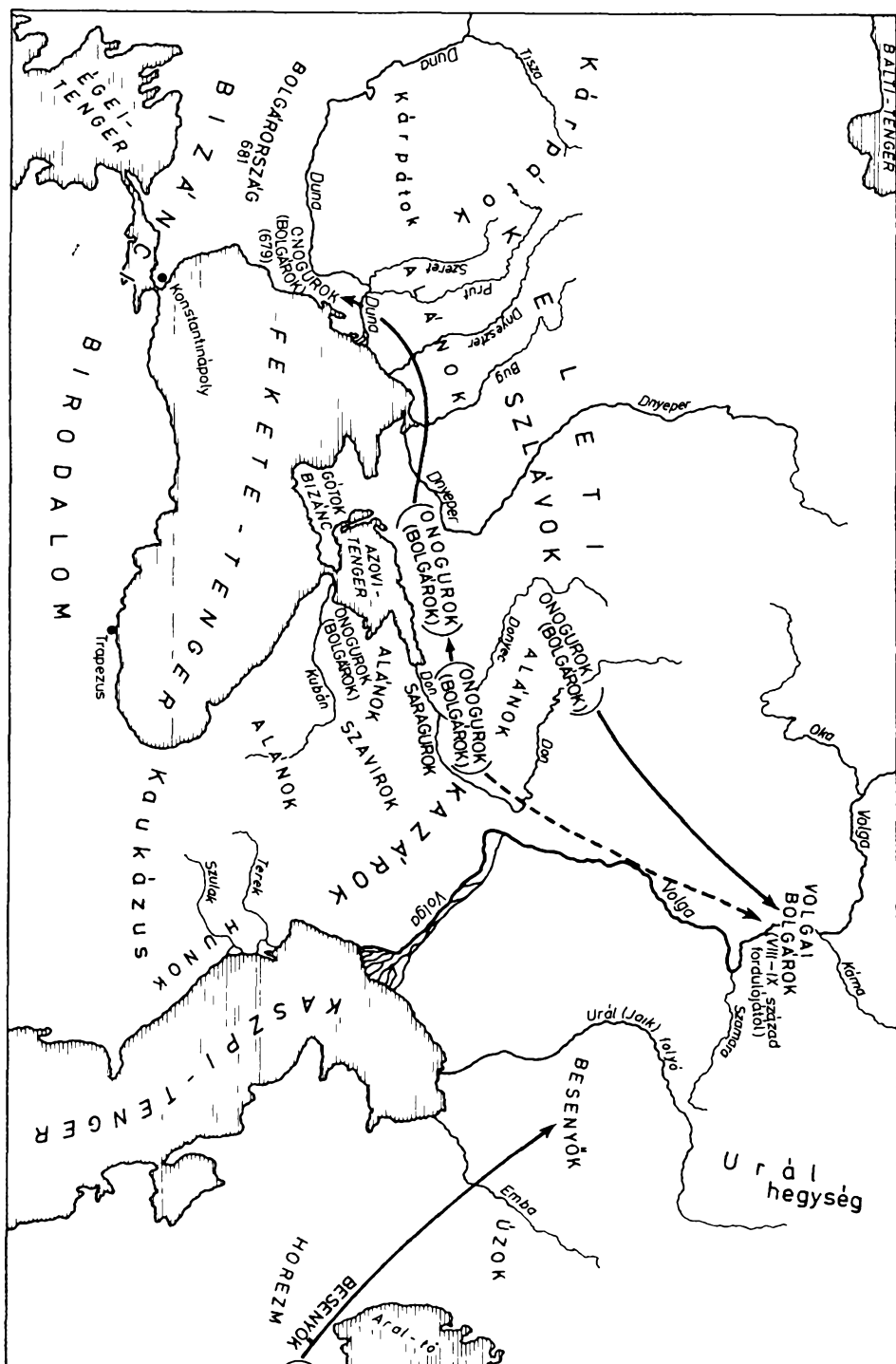
És ha már az adatoknál tartunk, megjegyzem, hogy a magyarság sztyeppre vándorlása életmódjával kapcsolatos. Sokak közt Kristó Gy. és Fodor I. a magyarságot lovas nomád népnek tartja. De nem mindenki teszi ezt, C. A. Macartney, R. Grousset és A. Toynbee más véleményen vannak. A lakóterület változtatása, nagyszabású vándorlás nemcsak a lovas nomád népek, a földműves germán, szláv és alán néptörzsek történetéből is tudott. Takács L. kimutatta a magyar irtásos gazdálkodás ősi elemeit. Fel merem tenni, népünk nem véletlenül azzal az irt-ort fogalommal jelöli a földművelés sajátos módját, amelyik nyelvünknek még uráli öröksége és középkori szórvány nyelvmélekeink egyik becses darabja. A fogalom nyilván azért nem veszett ki nyelvünkéből, mert a magyarság egész belátható történelme folyamán ismerte és alkalmazta az irtást. Látni fogjuk, hogy a sztyeppi Kazárország lakosai irtással is szereztek művelésre alkalmas földet.

IX. fejezet

A sztyepp népei

Tudománytörténetünk hozza magával, hogy a magyar őstörténeti irányultságú turkológia arányaiban nagy, megmért értékekkel járul a sztyepp történetének megismeréséhez. A magyar őstörténeti irányultságú iranisztika még nem tud felmutatni arányaiban a turkológiához felzárkozó eredményeket. Az aránytalanság magyarázatát még a századfordulót is megelőző tudománypolitikában kell keresnünk. Kiváló nyelvészünk, Munkácsi B., napjainkban pedig kitűnő iranistánk, Harmatta J. munkássága nem tüntethette el az aránytalanságot. A magyar nyelv alánból vett kölcsönzéseinek felderítése érdekében, magában az iranisztikában vannak még megoldásra váró feladatok: olyan iráni nyelvmlékek kerültek napvilágra, amelyeket a kelet-európai sztyeppel érintkező közép-ázsiai tartományokban beszéltek. Az alán nyelvek felderítése érdekében sokat tett V. I. Abajev, az oszét nyelv és történeti etnológia kiváló művelője. Az oszét részben a régi alán nyelvjárás egyikének a leszármazottja. Kniezsza I. monumentális szórendszerezésének eredményeként ismerjük a magyar nyelv szláv jövevényszavait. De a sajátosan keleti szláv kölcsönzések kimutatása példátlan nehézségekkel jár. A magyar honfoglalás körüli századok szláv nyelvei közötti megfelelések magas foka kétségesse vagy lehetetlenné teszi annak pontosítását, hogy a honfoglalás ideje táján a magyarba került szláv szavaknak melyik szláv nyelv volt az átadója. Perényi J., Rot S., G. Vernadsky és többen mások megkísérelték a magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok feltételeinek tisztázását.

Az aránytalanságok kiegyenlítődéséhez idő kell. Azt az ismeretek aránytalanságai ellenére állítom, a magyar őstörténetben a török és az alán kapcsolatok jelentősége azonos szintű volt. A magyar törzsek szándékosan sem kerülhették el a török és az alán érintkezéseket. A Kaukázus előteréig nyúló sztyeppen a magyar, az alán és a török törzsek szomszédok voltak. A magyar törzsek sztyeppi történetük késői szakaszában kerültek szoros kapcsolatba a keleti szlávokkal. Ez a szomszédság a török és az alán szomszédsághoz viszonyítva, nem tartott sokáig. Mindamellet a keleti szlávok szervezeti berendezkedésével kapcsolatos szláv szókinszből néhány fontos szó így is átkerült a magyarba.

2. A sztyepp idegen népei a VI—IX. században

A sztyepp az Alpok keleti nyúlványaitól Ázsia szívéig, a kínai Nagy Falig tart. Nem csodálkozhatunk tehát krónikásaink tanácsstalanságán Szkítia — a mi fogalmaink szerint a sztyepp — keleti határának megvonásakor. Évszázadok felfedező munkássága tette ismertté, hogy a nagyjából az 50° szélességtől délre húzódó sztyepp eltérő természeti adottságú, több tájegységre tagolódik. A magyar történelem színhelye a kelet-európai sztyepp volt. E táj a Fekete-tenger északi partvidékén terül el, nevezik ezért pontusi sztyeppnek is, néprajzi neveket is viselt, illetve visel. Nevezték kipcsak, kun, kazár sztyeppnek — a XVI. századtól a délorosz sztyepp nevet viseli. Szinte végtelen a kelet-európai sztyepp is, a rajta megtelepedett orosz kozákok a tájékozódás érdekében — a tengerhajózást segítő világítótornyokhoz hasonlóan — szárazföldi világítótornyokat létesítettek. Ezek tetején éjjel tűz világított, nappal sűrű, fekete füstöt eresztettek. Több falunév a mai napig nevében viseli az orosz *majak* 'világítótorony' szót. A sztyeppet hazájuknak ismerő embereknek is támpontokra volt szükségük tájékozódásuk érdekében. A víz- és szélmarások süppedéseket, horhosokat hoztak létre a sztyeppen. A Volga—Don-szűkülettől eltekintve, a folyók vízválasztói szélesek: a Volga, Donyec, Don, Déli-Bug, Dnyeper, Dnyeszter, Szeret, Prut és mellékfolyóik öntözik a sztyeppet. A Volga a Kaszpiba, a többi nagy folyam a Fekete-tengerbe viszi a vizét. A kelet-európai sztyepp nyugati határa az Al-Duna, de a táj a Balkán-hegységig terjed. A sztyepp nyugati zárvánnya a mi Nagy Alföldünk, amely azonban enyhébb éghajlata, tagolatlan felszíne következtében eltér a kelet-európai sztyepptől.

A Szovjet Földrajzi Enciklopédia adatai szerint a kelet-európai sztyepp két tájegységre, az erdős és a füves sztyeppre tagolódik. Hazai irodalmunkban a füves sztyepp helyett a száraz sztyepp elnevezés terjedt el, helytelenül. Kelet-Európában ugyanis a száraz sztyeppre emlékeztető zárványok fordulnak elő, és azok főként humán eredetűek. Az európai részen az erdős és a füves sztyepp nagyjából az é. sz. 45°—56° között helyezkedik el. Egy északi és egy déli kitérő bontja meg a sztyepp határát. A füves sztyepp déli határa nagyjából az é. sz. 45° mentén fut, de a Volgától keletre az é. sz. 47-48°-ra emelkedik. A füves sztyepp északi határa az Al-Dunánál, az é. sz. 46°-án kezdődik, a Volgát az é. sz. 53° táján, a Szizrany—Kujbisev-könyöknél lépi át. Az Urált az é. sz. 54°-nál, Ufa városától délre éri el, és átlépi a Bjelaja folyó középső szakaszát. Innen a füves sztyepp határa meredeken délre ereszkedik, és a Gyoma—Szakmara folyók mentén délről megkerüli az Urált. Az erdős sztyepp északi határa az é. sz. 50°—56° között húzódik, Kijevnél meredeken északra fordul, Gorkij és Kazany városoknál éri el a Volgát, Ufa városánál pedig az Urált, és a hegyvonulatot délről kerüli meg. Mind a füves, mind pedig az erdős sztyepp folytatódik Szibériában, ahol azonban sajátos vonásokat vesz fel. Az európai erdős sztyeppnek az európai tajgában két zárvánnya van: a Szilva folyó mentén, Kungur város körzetében és az Ufa folyó felső folyásának mentén, Krasznoufimszk és Janaul városok vidékén.

Nyugatról keletre haladva a sztyepp évi középhőmérséklete és a csapadék csökken. Ogyessza környékén az évi átlaghőmérséklet +9,4 °C, az évi csapadék 367

mm, a Volgán túli Akmolinszk körzetében $+1,4^{\circ}\text{C}$ az évi középhőmérséklet és 287 mm a csapadék. A különbség miatt nyugaton a földművelés, keleten inkább a nomád állattenyésztés honosodott meg, az i. e. 4. évezredtől fokozatosan. A sztyepp talaja a kiváló feketetelevény, a füves sztyeppre az évelő, kalászos fűfélések a jellemzők. A gyökerek nagy mélységbe ereszkednek, sűrű szövevényként kötik meg a talajt, és a talaj mélyebb rétegeiben tartalékolt vizet szállítják a növénynek. A legforróbb idényben a füves sztyepp déli részén a növényzet fejlődése megáll, de az európai részen vegetációs szünet nincs.

A sztyepp jelenlegi élővilága nagyban különbözik attól, amit a magyar törzsek ott találtak. A vízválasztókról eltűntek a vadlovak és vad szarvasmarhák hatalmas csapatai. A legérzékenyebb változás a folyók mentén következett be. Az emberek, főleg a művelésre alkalmas földre éhes kozákok, irtották a tujaj erdőségeket. A folyók, a legkisebb erek mentén is a széles levelű fák, tölgyből, juharból, hársból és nyárból álló, világos altalajú erdőségekben, ligetekben, csallitokban bőségben éltek jávor- és gímszarvasok, őzek, szajga antilopok, vaddisznók és hódok. A ligetes, árnyas részeken az európai bölények, vad szarvasmarhák csordái, a vadlovak ménesei leltek táplálékra és oltalomra. Ez a gyönyörűsége élővilág örökre eltűnt. Az emberi mohóság játszotta ebben a kisebb szerepet. A földműves emberek számára állati igaerővel, különösen a korai századokban, a sztyepp termékeny, de gyökérszettel átszőtt talaja befoghatatlan volt. A humuszban gazdag, laza talajú erdők felégetése, irtása útján lehetett valóban kiváló tulajdonságú szántókhoz jutni. Az irtások nemcsak a talaj művelhetősége, egyéb szempontból is felülmúlták a nyitott, sztyeppi földek minőségét. A megmaradt erdők útját állták a perzselő nyári szeleknek, a folyóvizek közelsége és az erdei növényzet kedvezően befolyásolta a talaj vízháztartását. A perzselő nyárban sem égett ki a vetés. — A folyók, különösen a Don és a Donyec mentén — még a jelenlegi, a réginél sokkal kedvezőtlenebb viszonyok mellett is — a legrekkenőbb nyárban is alig kell leásni, máris feltör a friss, ivásra alkalmas víz. — A folyók menti erdőségek irtását nem a kozákok kezdték, és nem ők tetőzték be pusztulásukat. Már a magyar törzsek sztyeppi életének korában a földműves települések mind irtások helyén létesültek. Ibn Ruszta és Gardizi jegyezték fel, hogy a kazárok országában az út művelés alatt álló földeken át vezet, források, fás helyek közt, folyók mentén, és ott voltak a lakott körzetek. Csakhát a kisebb lélekszám akkor még nem fenyegette végpusztulással az erdőségeket. A végítéletet az orosz tengeri flotta építése mondta ki, a XVIII. század elejétől, az évszázados tölgyesek a hajóépítés legnemesebb nyersanyagát biztosították.

Mindezt azért kellett részletezni, mert szakirodalmunkban és még inkább a szélesebb közvélemény körében az az elképzelés él, hogy a sztyepp nyáron napperzselte sivataggá válik. Ez igaz részben. Éppen ezért a szakirodalomban elterjedt az a felfogás, hogy erdei vagy erdő táji lakóhelyeikről kikerült magyar törzsek a ligetes sztyeppen találtak új hazát maguknak. Az a vélekedés, hogy a füves sztyepp nem felelt meg a magyarság életmódjának — abban az értelemben

helytálló, hogy a füves sztyepp jelenlegi körülményei valóban nem kedvezők. Láttuk az V—X. században, és még sokkal későbbben is, más volt a helyzet. Mivel a sztyeppen megtelepedett magyar törzsek szűkebb lakóterületeinek meghatározásakor vitás kérdések vannak, mert a rendelkezésre álló adatok többféle értelmezést engednek meg, eleve nem rekeszthető ki a feltevés, hogy magyar törzsek éltek a ligetes sztyeppen is. Kiváltképp, mivel délre vonulásukkor át kellett rajta kelniük. Ám a magyar törzsek nomád vonásai, a rájuk ruházott *türk* név, alán és török érintkezéseik inkább a füves sztyeppet jelölik ki a magyarok lakóhelyeként.

Honfoglalás előtti török jövevényszavaink

Gombocz Z., Németh Gy., Ligeti L., Pais D., Bárczi G., Czeglédy K., Rásonyi L., Moravcsik Gy., Molnár E., Györffy Gy., újabban Vásáry I. és Róna-Tas A. foglalkoztak régi török jövevényszavaink forrásainak, valamint átvételük színhelyeinek problémáival. Ezekben az elsődrendűen turkológiai problémákban a döntő szó kimondása a turkológia feladatkörébe vág. Mivel régi török kölcsönzéseink a magyar nyelv fejlődéséhez igazodva folytatták életüket, a magyar nyelvtörténet szakértői értékes segítséget tudnak adni a problematikus kérdések tisztázásához. Mivelhogy az egykori volgai bolgároktól nyelvrokonaink is kölcsönöztek szavakat, a finnugor összehasonlító nyelvészet eredményei is fontosak. Régi török kölcsönzéseink kérdéseinek körében történeti problémákkal is találkozunk, így a történettudomány megfigyelései is hasznosíthatók. — Előrebocsátom, hogy nem nyelvészeti, hanem történeti problémák tárgyalására vállalkozom mind a régi török, mind az alán, mind pedig a keleti szláv érintkezéseink tárgyalásakor. Hozzáfűzöm még, hogy a délorosz sztyeppen a magyar törzsek ismeretlen nyelvű népekkel is találkoztak: e körülmény megemlítésén túlmenően a kérdéssel foglalkozni nem áll módomban. Előfordul, hogy egyik-másik észrevételem megerősíti, vagy kérdőjelezi a turkológia, illetve a magyar nyelvtörténet eddigi eredményeit. Nyelvtörténeti tárgyú dolgokat ezzel az eljárással sem bizonyítani, sem pedig cáfolni nem szándékozom, nem is szándékozhatom.

Gombocz Z. azon a véleményen volt, hogy a Nyugat-Szibériából a délorosz sztyeppre vándorolt magyarság már szervezett lovas nép volt. Zichy I. értékelése ütközik ki Gombocz Z. véleményében. A turkológiai elemzésekben azonban Gombocz Z. önálló utakon járt. Régi török kölcsönzéseink körében több fogalomkategóriához tartozó szavak találhatók. Vannak köztük olyanok, amelyek az eurázsiai sztyepp bármely pontján bekerülhettek a magyarba. Találhatók viszont olyanok is, amelyekről ezt elmondani nem lehet: a borkészítés teljes szókincse: *szőlő, seprő, szűr, bor*; fa- és gyümölcsnevek: *kőris, alma, körte, kökény, som*; halnevek: *söreg és tok*. Gombocz Z. életföldrajzi felsorolása szerint a *kőris* nem éri el a Volgát, a Kaukázusban, a Fekete-tenger parti erdőkben és a Kubán folyó

vidéken közönséges. A som a Kaukázusban és a Krímben általános, a kökény keleten Orenburgig terjed, az alma és a körte szintén déli körzetre utal. A szőlő északi határa az északi szélesség 49°-tól délre fut, és nem lépi át a Volgát. Az alma és a körte az Uráltól keletre már nem honos. A tok előfordul az Obban, de gyakoribb a Fekete-tenger és a Kaszpi vízrendszerében. A söreg pedig csak az Aralba, Kaszpiba és a Fekete-tengerbe futó folyókban tenyészik. Gombocz Z. megjegyzi, ezekkel a növényekkel és halakkal a magyarság a Tobol—Isim vidékén nem találkozhatott. A felsorolt szavak hangalakja bolgár-török átvételre utal, a Kaukázus vidéki, ősi bolgár birodalom török népétől kerültek a magyarsághoz.

Gombocz Z. életföldrajzi vázlata kiegészítésre szorul. Sz. A. Pletnyova körültekintő kutatásainak nyomán a szőlő elterjedési területét a délorosz sztyeppen másként ismerjük. A Don alsó folyásánál a szőlő északi határa a Don bal parti, keleti mellékfolyóinak, a Manicsnak és a Szalnak a vízválasztóján a két folyóval párhuzamosan fut keleti irányban. Majd meredeken északnak szökik, átlépi a Dont, és nyugati partjával párhuzamosan futva metszi a Don felső folyását, azután a Don északkeleti mellékfolyójával, a Medvegyicával párhuzamosan megy északnak, végül átlépi az Ilovlja felső folyását, és Kamisin város körzetében eléri a Volgát, de azt nem lépi át. Van azonban egy másik, ettől délre futó határ. Ez a Manics folyó torkolatától indul ki, ezzel a folyóval párhuzamosan, a déli parton húzódik, metszi a Manics déli mellékfolyójának, a Jegorliknak a vonalát, délről átlépi a Manicsot, és most már annak északi partján fut keletnek, egy hurokszerű, délkeleti irányú kitüremlés után meredeken északnak fordul. Átlépi délről a Szal folyót, és a Don régi folyását követi, egészen a Volga—Don-szűkületig, itt élesen keletre irányul, és Volgográd körzetében eléri a Volgát. Északi párjához hasonlóan, a Volgát nem lépi át.

Gombocz Z. vázlatához viszonyítva a különbség annyi, hogy az északi határ a Don alsó folyásánál mélyen az északi szélesség 48° alá ereszkedik, rövid távon azzal csaknem párhuzamosan haladva szökik fel éles kanyar után csaknem az északi szélesség 50°-ig, a Volgához. A déli határ kevéssel az északi alatt kezdődik, leereszkedik csaknem a 46° alá, és Volgográdnál sem éri el a 49°-t. Az eltérés a következők miatt érdemel szót. Először: a délorosz sztyepp Don menti részén a szőlő a ligetes sztyeppen nem fordul elő, az ott megtelepedett magyarok nem ismerhették volna meg a szőlőt. Másodszor: nem egyetlen növénynevről, hanem a borkészítés teljes kifejezőkészletéről, egyfajta szőlőtermesztési és borkészítési eljárásról, kultúrtörténeti hagyományról van szó. Harmadszor: a sztyeppi szőlő déli határa nem azt jelenti, hogy attól délre a szőlő ismeretlen növény. A híres Kaszpi melléki (kelet-kaukázusi) és a dél-kaukázusi szőlőkultúra területe messze délebbre van. Ennek azonban más a kultúrtörténeti múltja. — Megjegyzem, a két szőlőterület nem maradt hatástalan egymásra. — Földrajzi értelemben az eltérés Gombocz Z. véleményétől nem túlzottan jelentős, történeti szemszögből van igen érzékelhető különbség.

Gombocz Z. a Tobol—Isim vidéki elmélettel nem zárta le a honfoglalás előtti magyar—török érintkezések színhelyének és idejének problematikus kérdéseit. Régi török jövevényszavaink túlnyomó többségét bolgár—török vagy ócsuvasos szavaknak nevezte. A csuvasokat viszont a volgai bolgárok egyenes leszármazottainak tartotta. Érdeklődése a volgai bolgárok történetéhez fordult. Lehetségesnek vélte ugyanis, hogy a magyarok a volgai bolgároktól kölcsönözték török jövevényszavaik többségét. Zacharias rétor 555 körül írt egyháztörténetében a kaukázusi nomádok között említi a bugar, azaz bulgar népet. Ephesusi János 585 körül lejegyezte a bolgár és a kazár nép eredetmondáját, amelyben az áll, e testvérnépek ősatyái, Bulghariosz és Khazarig testvérpárok voltak. Az ősatyák neveiben a *bulgar* és *kazár* népnevek rejlenek. A mitikus ősatyák annyiban valószínű emlékezetet őriznek, amennyiben a bolgár—kazár rokonságot nyelvtörténeti adatok hitelesítik. A kazárok a Kaukázus előterében, valamint a Volga és a Don alsó folyásának körzeteiben éltek. Ezeknek az adatoknak az alapján Gombocz Z. megállapította, hogy a bolgár és a kazár rokon népek, valahol délen éltek egymás szomszédságában, szétválásuk idejéről nem tudott nyilatkozni. Annyit jegyzett meg, hogy a bizánci kútfők 627-ben említik először a *kazár* nevet, feltehetően azért, mert akkor jutottak önálló szerephez. Gombocz Z. hivatkozott arra az onogur mondára, amelyet két IX. századi bizánci író, Theophanész Isaurikosz és Niképhorosz pátriárka jegyzett le, nyilván korábbi kútfőből merítve. Kovrat onogur fejedelem öt fia megosztozott népén, és a 642—670 közötti években szétvándoroltak. A legidősebb fiú, Baján a Don alsó folyásának vidékén, a régi Bolgáriában maradt. A meggyengült bolgárookra a kazárok kiterjesztették uralmukat, egy részük északra vándorolt, és megalapította a volgai Bolgáriát. A volgai bolgárságra is kiterjedő kazár uralmat 922-ben Ibn Fadlan említi. Gombocz Z. óvatosan következtette: ha csuvasos jövevényszavaink VII. század előttiak, akkor kaukázusi bolgár forrásból, ha VII. századnál későbbiek, akkor volgai bolgár forrásból erednek. A következtetés közel áll N. I. Asmarin álláspontjához. Gombocz Z. nyitva hagyta a magyar—csuvasos török érintkezések kezdetének és színhelyének kérdéseit. Mindazonáltal jelentősen mozdította elő tisztázásukat. Miután volgai Bolgária kialakulását a VII. század utánra tétellezte fel, bármely időpont tekintetbe jöhet. A jelenleg rendelkezésre álló adatok segítségével már azt is tudjuk, hogy a VIII—IX. század fordulójánál korábban a volgai Bolgária nem alakult ki. Feltételezhetjük azonban, hogy török néptörzsek, közöttük akár csuvasos nyelvűek is, korábban már megtelepedhettek a majdani volgai Bolgária területén. Ezekkel az északnak tartó török csoportokkal az ugor magyarok átmenetileg kapcsolatba kerültek. Gombocz Z. azonban tartós és szoros magyar—csuvas török kapcsolatokat gondolt. Ilyenre gondolok én is. Ebben az esetben a volgai bolgárság nem jön számításba.

Györffy Gy. gondolatokban gazdag műveiben azt hangoztatja, hogy török jövevényszavaink egy része a volgai Bolgárországban, másik része a déli sztyeppen jutott nyelvünkbe. Bizonyos, miként állítja, hogy a régi törökből vett szavaink nem

egyidejűleg és nem egyetlen forrásból származnak. Más megoldás lehetősége is kínálkozik. Ezt a másik megoldást már Gombocz Z. körvonalazta azzal a feltevésével, hogy ócsuvasos jövevényszavaink a VII. századnál korábban is nyelvünkbe kerülhettek. Az időpont vonatkozásában tett kikötésétől eltekinthetünk, mivelhogy nemcsak az V—VI. század fordulójától a VII. század elejéig, hanem sokkal később is adatolt ócsuvas nyelvű törökök jelenléte a déli sztyeppen.

Moravcsik Gy., Németh Gy., Gombocz Z. és Czeglédy K. érdemes munkásságát kritikai értékelésnek vetette alá Ligeti L., aki monumentális művében azt a véleményét fejtette ki, hogy a honfoglalás előtti magyarságot ért jelentősebb ócsuvasos nyelvi és műveltségi hatás színhelye a Kazár Kaganátus volt. A magyar—kazár érintkezések legkevesebb két évszázadon át tartottak.

A délorosz sztyepp volt az a hatalmas földrajzi egység, ahol a magyarság akár egyidejűleg, akár egymást követően, különböző török népekkel került szomszédságba. Biborbanszületett Konstantin jegyezte le azt a magyar hagyományt, amely a sztyeppen — egymást követően — Levediát és Etelközt tudta régi magyar lakóhelyekként. Valójában ennél több is lehetett.

A mintegy 300 körüli, honfoglalás előtti török jövevényszavainkból a tárgyam szemszögéből lényegesekeket mutatom be Ligeti L. nyomán. Az állattenyésztéssel kapcsolatos szókincs: *barom, bika, ökör, tinó, ünő, borjú, ürü, kos, toklyó, üvecs* 'kétéves juh', *gyapjú, kecske, olló* 'kecskegida', *disznó, ártány, serte, karám, köpű, tyúk, karám, ól, vályú, árkaný és kantár*. A földműveléssel kapcsolatos szókincs: *tarló, búza, árpa, eke, sarló, arat, ocsú, szór, őrl, dara, gyümölcs, dió, alma, körte, komló, kender, csalán, tiló, csepű, orsó, borsó, kölyű, szőlő, szűr, seprő és bor*. A lakóhellyel és berendezésével kapcsolatos szókincs: *sátor, karó, kút, kapu, szék, bölcső, koporsó* 'láda', *kancsó, söpör*. Eszközök és mesterségek szókincse: *harang, gyűszű, kölyű* 'zúzomalom, kézi mozsár', *gyárt, csavar, gyúr, ács, szűcs, szatócs*. Öltözködéssel és szépítkezéssel kapcsolatos szókincs: *ölt, illik, saru, csat, ködmön, köpönyeg, szirony* 'díszítésre használt, csipkézett finom bőrdarabka', *bársony, gyöngy, gyűrű, kép* és *tükör*. A társadalmi és erkölcsi élettel kapcsolatos szókincs: *sereg, törvény, tanú, bilincs, bélyeg, tolmács, bér, vagyon, kölcsön, tar, gyász, érdem, orv, gyón, ildomos, gyarló, gyaláz, tűr, bosszant, bocsát, ál, bátor*. Vallásos hiedelmek, szellemi élet szókincse: *turul, bölcs* 'varázsló, vajákos', *bűn, báj, ige-, igéz, sárkaný, ír, betű, szám, ok, idő, dél*. Halászattal és vadászattal kapcsolatos szókincs: *gyalom* 'húzó háló', *hurok, tőr* 'vadfogó készség'. Fegyverzet szókincse: *buzogány, balta, csákány*. Testi tulajdonságokkal kapcsolatos szókincs: *erő, csipa, csécs* 'ragya', *kanyaró, tar, öreg, kéneső* 'élősdiek elleni szer'. Természeti jelenségek szókincse: *nyár, homok, tenger, sár, árok, szél, szesz* 'szag, pára', *gyertyán, bojtorján, kökörccsin, kikirics, üröm, torma, gyékény, káka, kolokány* 'édesvízi növény', *kóró, kocsány, gözü* 'patkány, rágcsáló', *borz, görény, bölény, oroszlán, keselyű, ölyv* 'ölyv, ragadozó madár', *karvaly, sólyom, gödény* 'vízimadár', *tűzok, szongor*

'súlyomfajta ragadozó', *bögöly*, *serke*. Színek és egyéb fogalmak: *kék*, *sárga*, *korom*, *apró*, *kicsiny*, *csökk* 'kisebbedik, lehanyatlík', *ér* és *szökik*.

Gombocz Z., Ligeti L. és Róna-Tas A. figyelmeztetnek, hogy régebbi török jövevényszavaink eléggé tekintélyes része más nyelvekben is megvan, mivelhogy műveltségi, vándorszavak. Érdekes azonban, hogy a mongolban jelentős mennyiségben van csuvasos török jövevényszó, holott ezek a nyelvek egymással sohasem érintkeztek. E jelenség magyarázatára szolgál az a feltevés, hogy nem a köztörökből fejlődött ki a nyugati típusú, a csuvasos, hanem fordítva, a csuvasos képviseli az ősi állapotot. És ennek vetülete a mongol—csuvasos török egyezés. A kérdés, miként az altaji nyelvrokonság kérdésének tisztázása is, a turkológia illetékességébe vág. A probléma megemlítése azért tanulságos, mert rávilágít arra, hogy a magyar—csuvasos török egyezések történettudományos jelentősége messze túlmutat a magyar őstörténeten. Más szavakkal élve, ilyen módon is kiderülnek őstörténetünk egyetemes összefüggései. Ligeti L. hívta fel az érdeklődést egy másik nyitott problémára. Nevezetesen legrégibb török jövevényszavainkban nem csuvasos jelleget találunk, ilyenek például a *nyereg*, *nyár*, *nyak*, *hód*, *hattyú*. Ezek az átvételeink köztörök forrásra vallanak, miként *Tas* személy- és földrajzi nevünk is. Az utóbbinak a csuvasos *tul* felel meg. Anélkül, hogy a probléma tisztázásához kívánnék véleményt nyilvánítani, kérdelem: nem képzelhető-e el olyan csuvasos török nyelvjárás egykori létezése, amelyben ún. köztörök hangrendű szavak is éltek. És ebben az esetben az imént felsorolt szavaink csuvasos szavainknál nem régebbiek.

Az oroszán és a keselyű a félsivatagos, sivatagos területeken élő állatok. Ilyen körzetben a magyarság nem élt. Ezeknek a szavaknak nincs tehát értéke abból a szempontból, hol kerültek be a magyar nyelvbe. A teve a nemzetközi kereskedelmi forgalom nélkülözhetetlen málhás állata volt, a kelet-európai sztyeppen lakó magyarok ismerték a tevét. Minden bizonnyal maguk is tartottak. Összességében szemlélve a természetre és az állatvilágra vonatkozó régebbi török eredetű szókincsünket, az a déli sztyeppre és az azt átszelő folyók menti erdős, csalitos tájakra utal. Ilyen például *hód* szavunk, amely nem tartozik ugyan csuvasos szavainkhoz, de egykor a sztyepp folyóinak mentén hód bőségben tenyészett.

Hét ismert törzsnévünk közül ötnek a neve török: *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér* és *Keszi*. A *Kürtgyarmat* két törzsnévnek az összetétele: a *Kürt* egy Jenyiszej vidéki rovásírási feliratban törzsnévként szerepel, párja személynévként a dunai bolgárok fejedelmi névsorában tűnik fel. *Gyarmat* jelentése 'fáradhatatlan', szibériai, kelet-turkesztáni és baskír törzsnévként ismert. Török, illetőleg iráni eredetének kérdése további vizsgálatokat igényel, azzal a kikötéssel sorolható török eredetű törzsnéveink sorába, hogy maga a szó iráni eredetű is lehet. Török törzsnévi előfordulása viszont adatolt, tehát a törökből is kerülhetett a magyarba. *Tarján* a török *tarhan* vagy *tarkan*, adózástól mentesített, kiváltságos réteg elnevezése, a kazároknál 'kiváltságos ember'-t jelentett. Tarkanjaik a dunai bolgároknak is voltak. Árpád fiának *Tarkacsu* neve 'tarkan'-t jelent. A *Kürt* esetében már

tapasztaltuk, hogy a török törzsnevek előkelő, fejedelmi személyek neveiként is feltűnnek. Németh Gy. a török törzs- és személynévadás egyik szabályának tartotta ezt a szokást. *Jenő* — a török *ynak* — jelentése 'bizalmas, tanácsadó, miniszter', előfordulása a bolgár-törökben elképzelhető, bár nem adatolt. A baskírok körében törzsnévként él. *Kér* 'vitészség'-et jelent, a közép-ázsiai törökök körében elterjedt törzsnév. *Keszi* jelentése 'rész, darab, ág', valószínűleg megfogyatkozott néprész kapta ezt a nevet. Előfordulása Ázsia törökjei körében gyakori, bolgár-törökök körében nem adatolt, de egykori megléte nem lehetetlen. Németh Gy. a *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő* és *Keszi* törzsneveket bolgár-török eredetűeknek tekinti. A *Kürtöt* kizárta ebből a sorból, holott bolgár-török fejedelem nevéként adatolt. Ligeti L. azt tartja, hogy törzsneveink magyarázatának hiányzanak a feltételei.

Török eredetű törzsneveink esetében az a lényeg, hogy a sztyeppi magyarság török szervezetére utalnak. Közelebbi nyelvi forrásuk kérdése másodlagos. A felsorolt törzsnevek szinte valamennyi nem csuvasos török környezetben adatoltak, és igen széles körben elterjedtek. Érdekes módon R. G. Kuzejev ugyanezt tapasztalta a baskír törzs-, nemzetség- és néprésznevek vizsgálatakor. A török törzsnevek elterjedésükben nem követik a török nyelvcsaládon belüli elhatárolódásokat. Sajátos viselkedésük esetleg azzal magyarázható, hogy a törzsnevek, eredetileg nemzetségnevek, nagyon régiek, és a népes török nyelvcsalád tagjainak egykori szervezeti kapcsolatára utalnak. A probléma további vizsgálata azoknak a kutatásoknak a részeként is elképzelhető, amelyek a köztörök vagy a csuvasos török nagyobb régiségét kívánják tisztázni. — Németh Gy., aki nagyon hangsúlyozta a csuvasos kapcsolatok jelentőségét a magyarság kialakulásában, a lényeges szervezeti téren is bizonyítani akarta a csuvasos nyelvű törökség döntő befolyását a magyarságra. Ez irányú meggyőződését úgy is osztom, hogy török eredetű törzsneveink többségének nyelvjárási hátterét még tisztázni kell. Ezek a nem csuvasosnak látszó török törzsnevek a sztyepp régi török népeinek körében valóban éltek. Ez valószínű, mert Kelet-Turkesztántól Baskíriáig azonos törzs- és nemzetségnevek bukkannak fel a török népek körében. És nem Baskíria, hanem a délorosz sztyepp volt a török szervezeti nevek elterjedésének határa. A magyarok nehézség nélkül átvették ezeket a törzsneveket. Osztom Németh Gyulának azt az álláspontját, miszerint a szervezeti elnevezések átvétele magának a törökös berendezkedésnek az átkerülésével járt együtt. Előfordulhatott hírből hallott dolgok neveinek átvétele, ezek a szavak azonban ki is veszték nyelvünkől. Az olyan jövevényszavak, amelyek fogalmi tárgyaikkal együtt kerültek átvételre, nyelvünk szilárd szókincsállományának képezik részét. Török eredetű törzsneveink a török típusú szervezettel és hatalmi hierarchiával együttesen honosodtak meg magyar környezetben. Törzsnév eredetű földrajzi neveink megléte a honfoglalás utáni Magyarországon megbízhatóan tájékoztat a magyar törzsi és törzsszövetségi berendezkedés szilárdságáról. Merőben más kérdés, hogy az azonos törzsnévből keletkezett földrajzi neveink nem összefüggően, hanem szétszórtan lelhetők fel. Az

azonos törzsnevekből keletkezett földrajzi neveink tehát nem tájékoztatnak a honfoglalók törzsi keretekben történt megtelepedéséről.

A magyar szervezeti berendezkedéssel külön téma keretében foglalkozom a továbbiakban. Néhány elvi szempont kifejtését azonban itt tartom helyénvalónak. Györffy Gy. kitűnő műveiben a magyar törzsszervezetet — helyesen — mesterséges képződménynek magyarázza, amely a honfoglalás körüli idők küzdelmeiben szétzilálódott, ezért a honfoglalók nem törzsi szervezetben telepedtek meg. A X. század utolsó negyedében pedig a törzsek a fejlődés akadályozóivá váltak, miért is a nagyfejedelmi hatalom megkezdte felszámolásukat. Néhány lényeges pontban eltérő magyarázat lehetőségét is látom. Az ősi exogám nemzetségek az idők folyamán törzsekbe álltak össze: Megyer és Nyék törzseink eredetileg ilyenek voltak. Ősi állapotukban azok a török törzsek is ilyenek voltak, amelyeknek neveit és szervezetét a magyarok átvették. Ezeket a nemzetségekből kinőtt törzseket spontán vagy eredeti úton létrejött törzseknek nevezhetjük. A mesterséges beavatkozás jegyeit persze ezek is hordozzák, mert az exogám nemzetségek új szervezetbe foglalása beavatkozás nélkül nem valósulhatott meg. Az V—X. századi török törzsek, szövetségeik, valamint a még magasabb rendű szervezeteik mesterségesen létrehozott berendezkedések voltak, még akkor is, ha magukon viselték a vérségi kapcsolatok ősi jegyeit. A sztyeppi népek szervezetei összeomlottak, majd újraszerveződtek. És éppen az újraszerveződésükben kifejezésre jutott nélkülözhetetlenségük igazolja Engels álláspontját, hogy a törzsi alakulások a társadalmi, gazdasági, nyelvi, etnikai és politikai fejlődés fokozatai, az államisághoz vezető út állomásai. De, teszem hozzá, egyben a fejlődés mellékösvényeinek leágazásai is. Györffy Gy. magyarázata éppen ebben a vonatkozásban tartalmaz mély értelmű kikötést. Kristó Gy. és Szegfű L. adatolják, hogy a honfoglaló magyarok törzsei élő szervezetek voltak. Neveikből keletkezett földrajzi neveink egy rétege.

Németh Gy. a honfoglalás előtti magyar történelem sztyeppi korszakában a magyarok négy népnevét különbözteti meg: *ungri* (*ongroi*), *szabartoi*, *türk* és *magyar*. A négy név valójában négy politikai korszak emlékét hordozza, és azoknak a népeknek a nevét őrizték meg a magyarok, amelyek az V. század óta a Kubán vidékén uralkodtak. Egyben pedig azon a véleményen volt, hogy a déli tájakkal kapcsolatos török jövevényszavaink a Kubán vidékén kerültek nyelvünkbe. Tapasztaltuk, hogy a sztyeppi szőlő nem terjedt a Kubánig, ettől persze Németh Gy. feltevése a magyarok Kubán vidéki tartózkodásáról még valós lehet.

Törökös berendezkedésünkhöz szorosan illeszkedik a magyarok három, kútfőkben említett neve: a *szabartoi* a Szibériából előjött szabir nép, az *ungri* (*ongroi*) az onogur bolgárok, a *türk* pedig — magától értetődően — török nép emlékét őrzi. A két utóbbi népnév nyilvánvalóan török eredetű, a *szabirról* feltételezhető, hogy török népnév. Viszont a szabirokról oly keveset tudunk, hogy eredetük rejtélye még megfejtésre vár. Mivel az *Ungarn*, *Hungarian*, régi keleti szláv *qgri*, orosz *Vengr* népnévünk mai, és él, e népnévünk eredetére és kialakulására

Németh Gy. és Moravcsik Gy. véleményét idézem fel. Németh Gy. szerint a török *onugur* -**ongur* — szláv *qgrin* szabályos fejlődés eredménye. A török **ongur* feltehető, mert a háromtagú török szó középső magánhangzója gyakran kiesik: bolgár-török **šarakan* — magyar *sárkány*. Az *on* szó 'tíz'-et jelent, az *ogur* szó a bolgár nyelvjárásokban *gur* alakban is megvolt: például *oturgur* = *otur ogur*, *kuturgur*; **tukurgur* = *tokur ogur*. Az *ogur* azonos az *oguz* népnévvel, az utóbbi *guz* alakja a *gur*hoz hasonlóan összetételekben tűnik fel: *tokuz oguz*. Kiváló turkológusunknak ezt az utóbbi értelmezését idézem, de követni nem tudom. Lényegesnek Moravcsik Gy. megállapítását tartom: régi török eredetű népnévünknek bizánci görög *Ongroi* alakja az *ogurból* nem, csak az *onogur* alaktól jöhetett létre. Ennek felel meg az ősi szláv *ugri-qgre* nazális alakja, amely a bizánci görög *Ongroi* közvetítésével terjedt el nyugaton. A szlávok *ugrinak* nevezték az onogurokat, és ezt a nevet adták a magyaroknak is. Moravcsik Gy. véleménye úgy módosulhat, hogy az *ugri-onogur* nevet a szlávok azért alkalmazták a magyarokra, mert az *onogur* név már a magyar—szláv érintkezések előtt átszármazott a magyarokra.

Németh Gy. is megkísérelte a *Gordasz* név etimologizálását. A név eredeti alakját *Ogurdanak* tétélezte fel, ami — szerinte — a török *ogurból* és a magyar *-da* becézőképzőből (például *Vár-da*, *Leven-te*) alakult ki. A kútfőkben mindössze kétszer, kétszer is különböző alakban előforduló név megfejtése nem sok sikerrel kecsegtet.

Öt törzsnevünk és szervezetünk mellett régi népneveink egy része is török. Ez bizonyítja, hogy a sztyeppi török népek körében az ugor magyarság nagyarányú török hatásban részesült. Bizonyosan igazuk van mindazoknak, akik magyarság feletti török uralmat hangoztatnak. Erre gondolt Németh Gy. is, amikor a magyarokra alkalmazott népnevek felsorolásakor négy politikai korszakot említett. Merőben másként vélekedem azonban a következők tekintetében. Németh Gy. azt állítja: szervezet, alakulási képesség szempontjából a Megyer törzs is török volt, a török törzsekkel szemben a finnugor törzseket mint alakulási tényezőket — nem lehet elképzelnünk. Németh Gy. — és korábban Ligeti L. is — azon a véleményen volt, hogy a nyelvi eredet nem azonos az etnikai eredettel. Németh Gy. a nyelv- és néprokonság különbözőségének érzékeltetése érdekében az utóbbit az antropológiai viszony kategóriájához sorolta. — Valóban, a nép, a néprokonság biológiai, antropológiai viszony is. És a történeti embertan felbecsülhetetlenül értékes adatokat tár fel népalakulásunk történetében. Amint azonban elvi állásfoglalásaimban megindokoltam, a nyelv- és a néprokonságot egymással csaknem egybeeső viszonyoknak tartom. Az eltérést a tudomány eszközeivel még nem sikerült — talán sohasem sikerül — feltárnunk.

Ligeti L. áttekintette az *onogur* név történetével kapcsolatos nézeteket. Nem talált megnyugtató választ a kérdésre, hogy az *onogur*, *qgr*, *Ungarus* átalakulás miatt, mikor és egyáltalán bekövetkezett-e. Még az Etelköz tájékán élő magyarság körében a bolgárok *onogundur*, *onundur* nevéből keletkezett a *nandur*, *nándor* név. Ligeti L. nem azonosítja az onogurokat a bolgárokkal.

R. Grousset munkája, ha nem is tölti ki az űrt, amit a törökség őstörténetének hiánya miatt érzünk, de Sz. G. Kljastornij műveivel együttesen korszerű ismereteket ad a török népek közös ősmúltjáról. Egy török őstörténeti műre nagy szükség van. Éspedig nem az egyes török népek mai szemléletének, hanem a régi török népekre vonatkozó kútfők adatainak megfelelő török őstörténet töltene be nagy űrt. Szinte valamennyi török nép rendelkezik saját történelmének tudományos feldolgozásával. Ezek mindegyike sok értékes tájékoztatást tartalmaz a törökség ősi ágairól, a figyelmet azonban, érthető módon, a saját török nép egyéni őstörténetére, illetőleg — ennek hiányában — korai történetére összpontosítja. A nemzeti látószögből sok minden kívül reked, ami a tudomány számára a törökség közös őstörténetében fontos. Gyakran fordul elő az is, hogy az ősi, nemzeti szempontból még differenciálatlan törökség történelmét a sokkal későbbi, jobbára XX. századi nemzeti eszmények jegyében az egyes török nemzetek kizárólagosan sajátjuknak, egyedüli nemzeti dicsőségük kútfőjének értékelik. A rovásírásos török nyelvemlékeken kívül, a régi török történelemre vonatkozó tájékoztatásokat tartalmaznak az ősi civilizált országokban keletkezett irodalmi emlékek. Az országoknak ez a sora Kínától Bizáncig terjed, köztük művelt turkesztáni államok vannak, melyek nyelvét a tudomány csak most fedezte fel. Ebben a felfedezésben nagy érdemeket szerzett Harmatta J., kiváló iranistánk. A szerteágazó kútfők olyan nyelvészeti feladat teljesítését tételezik fel, amely csak nemzetközi összefogással teljesíthető. S akkor még az epigrafikai és numizmatikai emlékek egyre gyarapodó mennyiségét nem is vettem tekintetbe. Ha csupán a Szovjetunióban felállított, hatalmas tudományos gyűjteményekre korlátozódnánk, óriási a mennyisége azoknak az iratoknak, amelyek századok óta rejtik a régi törökségre vonatkozó információkat. Kínában, Indiában, Pakisztánban, Iránban és Afganisztánban pedig úgyszólván feltáratlan irodalmi emlékek vannak. Segyik-másik országban az emlékek biztonsága felől, sajnos, nem lehetünk meggyőződve. A régi törökségre vonatkozó bizánci értesülések rendszerezésének monumentális munkáját kiváló tudósunk, Moravcsik Gy. végezte el. Tiszteletet érdemel mindazoknak a munkássága, akik előbbre vitték a régi törökség megismerésének ügyét. Az orosz, szovjet és a magyar tudósok eredményei, a más nemzetekhez tartozó tudósok munkásságához mérten is, kiemelkedőek. Azokat sorolom fel, akiknek munkásságára a következőkben különösképpen támaszkodom: V. Thomsen, V. V. Radlov, Vámbéry Á., Sebestyén Gy., P. K. Kokovcov, J. Markwart, V. V. Barthold, V. M. Minorsky, Gombocz Z., N. I. Asmarin, Z. V. Togan, Sz. E. Malov, Németh Gy., Ligeti L., M. I. Artamonov, A. P. Kovalevszkij, A. M. Scserbak, D. M. Dunlop, A. Zajaczkowski, B. N. Zahoder, A. N. Bernstam, Sz. A. Pletnyova, Vásáry I., Ecsedy H., J. A. Fjodorov, G. Sz. Fjodorov, Róna-Tas A., Györffy Gy., A. V. Gadlo, Sz. G. Kljastornij és O. Pritzak.

V. Thomsen dán nyelvész a türk rovásírásos feliratok megfejtésében elért első eredményeit 1896-ban, a Helsinkiben megjelenő *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* című kiadvány V. kötetében adta közre. Több körülmény játszott közre abban, hogy V. Thomsen a Finn-Ugor Társaság kiadványában jelentkezett első megfejtési kísérletével. Döntését nem utolsósorban az befolyásolta, hogy a finn nemzeti ébredés tudományossága, M. A. Castren és A. Ahlqvist nyomán, az urál—altaji nyelv- és néprokonságot tette magáévá, ezért a finnugor őshazát Ázsiában kereste. Az orhoni feliratok megfejtésétől többen remélték, hogy a finnugor nyelvcsalád történetéhez is adalékot ad. A nagy reményeket tápláló finn nemzeti lelkesedés jól szolgálta a turkológiát, követésre érdemes hagyományt teremtett. Ez számunkra annál is inkább előírás, mert honfoglalás előtti török kapcsolataink jelentősek voltak.

A következőkben arra szorítkozom, hogy a régi törökség jelentőségét és a honfoglalás előtti magyar—török érintkezések körülményeit mutassam be. A feladat vállalásának van egy historiográfiai indítéka. A reformkort előkészítő szellemi mozgalmaktól kezdve, a „mi a magyar” kérdésre adott válaszokhoz a szerzők őstörténetünk sztyeppi korszakából merítették fő érveiket. A tudományos ismeretek előrehaladtával a lovas nomád hagyományok, a törökös szellemiség, államalkotó képesség, őstörténetünk török vonatkozásai a magyar nemzeti ideológiák, nemzeti jellemrajzok fundamentális érveiként tűntek fel, és nemzedékek magyarság eszményét határozták meg. A magános volgai lovas, a turáni szellem, a szemlélődő, passzív magatartás, a megfontolás bölcsessége, a keleties lovagiasság, a szélsőségek elutasítása — eszményképekként őstörténetünk törökös jellegére utaltak. A korszerű őstörténeti módszerek alkalmazásáért sikraszálló Vámbéry Á., kitűnő történészek és turkológusok, Pauler Gy., Zichy I., Hóman B., Deér J. és Németh Gy. ideálnak fogták fel a törökség történetét. Nagy hibába esnénk, ha ezt a történetideál-modellt egyszerűen nem létezőnek nyilvánítanánk, és másfél évszázad elméleti irodalmi termését egy tollvonással próbálnánk kiiktatni nemzeti tudományosságunkból, irodalmunkból és művészetünkéből. Hunfalvy P. engesztelhetetlen ellenfele volt Vámbérynak, mert utóbbi a magyarság török néprokonságát hirdette. Hunfalvy P. a hunokat, avarokat is finnugoroknak tüntette fel, minden komoly érv hiányában tette ezt, és csak azért, mert ő ugyanazokkal a „nemzeti” jellemvonásokkal a finnugor őstörténetet tüntette ki, amelyekkel Vámbéry Á. a törökséget látta el. És meg kell mondani, hogy Vámbéry, a nemzeti jellemvonások ábrázolásakor, nagyon is mérvadó tapasztalatokból indult ki, amelyeket a különböző török népek körében gyűjtött. Mégpedig olyan körülmények közepette, amikor még őrizték a török őstörténet több jellemzőjét, mint például a nemzetségi és törzsi szolidaritást, a katonai szervezethez tartozó fiatal emberek elszántságát. A régi török történelemhez forduló irodalmunk problémáját abban tudom összegezni, hogy őstörténetünk török vonatkozásainak párhuzamait eredeti környezetükből kimetszette. Nézőponton kívül maradt az eredeti környezet, a sztyeppi szervezet történetisége. Molnár E. felismerte, hogy őstörténeti és elméleti irodalmunkban a

régi törökség modellje ég és föld között lebeg. Bírálatának sajnálatos egyoldalúsága viszont abban érhető tetten, hogy a régi törökségben csak az omló-bomló, a lazán egybefűzött politikai szervezeteket, szövetségeket vette észre. Bírálatának ezek a problematikus vonásai a szovjet tudományos irodalom egy részében kialakult felfogás átvételéből származnak. Azt a fogalmat, hogy szovjet történettudományos irodalom, csak a legnagyobb általánosítás esetében szabad használni. Ezen belül rengeteg nézőpont, irányzat létezik. A kazár, magyar, besenyő, kun és mongol-tatár hadakkal vívott harcok mély nyomokat hagytak a falvaikban élő orosz népben. A sztyepp népei iránti bizalmatlanság a középkori orosz irodalom központi témája volt, hiszen a középkori orosz szerzők a népi folklórból és személyes tapasztalataikból egyaránt jól ismerték a sztyeppről érkezett hadak viselkedését. És miként az a középkorban szokás volt, a középkori orosz írók ideológiai kliséket alkottak. — Ilyenek a mi krónikáink besenyő és kun képe is. — Az irodalmi sémák lényege a keresztény orosz nép és a pogány sztyepp ellentéte volt. A sztyepp népeiről készült középkori klisék bekerültek az orosz polgári történettudományba. Ez annál is inkább könnyen ment, mivel a kereszténység és a „pogányság”, azazhogy az iszlám közötti határ a sztyeppen húzódott, igaz, már nem Kijevtől 80 km-re. A szovjet történettudománynak az a része, amely a kijevi orosz állam szemszögéből foglalkozott a sztyeppi népekkel, a kútfőadatokban igazolva látta a középkori sémákat. Már az orosz polgári tudományban kialakult, a szovjet tudományban pedig felerősödött az az irányzat, amely a középkorból átöröklött irodalmi hagyományokból kimaradt részleteket is bemutatta sztyeppi népek történetéből. E vonatkozásban jelentős munkát végeztek azoknak a szovjet-török nemzeteknek a történészei, akik nemzeteik előzményeiként vizsgálták a sztyepp kora történeti viszonyait. És nagy figyelmet fordítottak a régi törökség műveltségi eredményeire. A sztyepp népeinek és a középkori orosz nép kapcsolatának árnyalatokat is ismerő képe néha szenvedélyes viták árán szabadul meg a középkori eredetű, ideológiai sémáktól.

Sz. G. Kljastornij nyomán a régi törökség eredetmondáját mutatom be. Az egyik monda úgy tudja, hogy a törökök ősei egy nagy mocsár, más változat szerint a nyugati tenger partján éltek. Gonosz szomszédaik megrohanták őket, s — egy tízéves sebesült kisfiú kivételével — kardélre hányták a törökök őseit. A sebesült fiúcska a sztyeppen talált menedéket, ahol egy kölykeit szoptató nőstény farkas talált rá. A nőstény farkas felnevelte a fiút, a későbbiekben az ifjú feleségül vette a nőstény farkast. A farkas nevelte ifjút a törökök ősi ellenségei megtalálták és elpusztították. A vemhes nőstény farkas a Turfán vidékén, egy barlangban tíz fiúgyermeket hozott a világra. Az ifjakká serdült gyermekek megnősültek, és mindegyik saját nemzetséget alapított. Az egyik fiú neve Asin volt, és egy új törzs fejedelme lett. A nemzetségek száma több százra gyarapodott: lakóhelyeik szűknek bizonyultak. Asin fejedelem egyik leszármazottja, név szerint Aszjan sad az Altaj hegységbe vezette népét. Ott azonban a hatalmas zsuan-zsuan nép szolgálivá lettek a törökök, vasat gyártottak és azzal adóztak a zsuan-zsuanoknak. Az Altaj

hegységben vették fel a *török* nevet, mert a hagyomány azt tartja, hogy az Altaj eredeti neve *Török* volt. — J. Markwart, a sztyeppi népek történetének kiváló ismerője ezt a mondát nyugati török, közelebbről bolgár eredetmondának tartotta. A monda színhelyeül pedig a Kaukázust tételezte fel, az esemény időpontját pedig a késői hun korra tette. A. N. Kononov a *türk, török* népnév vizsgálata kapcsán mutatott rá a monda keleti, altaji eredetére. Sz. G. Kljastornij a Mongol Népköztársaságban, a Góbi-sivatag déli részén, Bugut körzetében, egy nagy török kurgán mellett egy emlékművet talált. Az emlékmű kőből készült, egy teknősbéka hátán tart egy feliratos táblát, a felirat szogd nyelven készült, Mahan tegin (herceg) fegyveres kíséretének emlékét dicsőíti. A tábla felső szegélyére az iménti monda egyik jelenetét vésték fel: a nöstény farkas szoptatja az Asin nemzetség ösét, az ellenség által megsebzett fiút. Az emlékművet a VI. század nyolcvanas éveiben állították.

A török eredetmonda másik változata a következőképpen hangzik. Az ősi török törzs a Szo területen élt. A. Sz. Arisztov véleménye szerint, Szo az Altaj hegység északi lejtőjén a Lebegy folyónak a Buk folyóba szakadásának a vidéke. A törzs Abanbu nevet viselő vezérének tizenhét testvére volt, egyikőjüket Nöstény Farkas Fiának nevezték. Ennek egyik fia pedig fehér hattyú lett. A fiak az Abakan és a Jenyiszej folyók mentén telepedtek le, kaptak birtokot és népet. A legidősebb fiú, Nodulu sad nemzetségéhez csatlakozott Abanbunak, az ösatyának a nemzetsége, így ez lett a legtekintélyesebb nemzetség. Nodulu sad tíz felesége tíz fiút szült, és a fiak anyáik nemzetségének nevét viselték. A legfiatalabb feleség fia kapta az Asina nevet. Nodulu sad nehéz háborúkat vívott, és elesett a harcmezőn. A küzdelmekből Asina került ki győztesen, és az Aszen sad nevet vette fel. Fejedelemségét fia, azaz pontosabban unokaöccse, Tuu örökölte. Az utóbbinak a fia Bumin, az orhoni feliratokban említett Bumin alapította meg a régi törökség legjelentősebb szervezetét, a kaganátust. Sz. G. Kljastornij megjegyzi, hogy a fehér hattyú fiú a *Lebegy* 'hattyú' jelentésű folyónév megszemélyesítése. Az eredetmonda két változatának közös vonásait így összegzi: nöstény farkas, az ösök pusztulása, menekülés, tíz török nemzetség, Asin-Aszen sad, végül a *török* népnév késői keletkezése. — Néhány érdekes dolog ötlük még szembe: a monda mindkét változatában egybefolynak az igen ősi totemisztikus és anyaági, valamint a sokkal fiatalabb politikai hagyományok. Egyfelől, Asin-Aszen sad totem ősanja nemzetségétől kapta nevét, ő maga pedig a török kagáni nemzetség, dinasztia ösatyja. Másfelől, a kagáni nemzetség arisztokratikus eredethagyománya ötvözte az egész nép eredetmitoszát — nép teremője a fejedelem, a kagánok propagálták ezt a politikai hagyományt.

A magyar eredetmondák szerkezetileg különválasztva őrzik a nép és fejedelmi nemzetségének eredetmitoszát. Középkori krónikásaink tisztelték ezt a szerkezeti szétválasztást. Sajátos módon, Anonymusnál találunk kísérletet a magyar nép és fejedelme eredetmondáinak egybeszerkesztésére. Naiv névetimológiájával azt állítja, hogy a magyar nép neve Mágog királytól származik, és az ő ivadékaiból

sarjad Attila és Ügyek. Az utóbbi fia Álmos, ennek fia pedig Árpád volt. De mintha megfeledezett volna erről a genealógiáról, mert a későbbiekben Álmost és Árpádot a hun király, Attila utódainak tüntette fel. Tárgyunk esetében a lényeg az, hogy a magyar népi és fejedelmi eredetmondák szerkezeti különállása a török mondánál eredetibb.

Szerencsés helyzet, hogy a török eredetmondát egybe tudjuk vetni az orhoni feliratok három jelentős emlékében, a Kül tegin, Bilge kagán és Tonjukuk cselekedeteit megörökítő feliratokban található történeti adatokkal. A három felirat 720 és 735 között készült. A három felíratra Sz. E. Malov és Kakuk Zs. közlései alapján hivatkozom. Mindhárom felírat a politikai és hadvezéri érdemek felmagasztalása közben visszautal a török nép eredetére, ősi állapotára, valamint a népszervezés újabb keletű módszereire, és kiváltképp a kagánok és főméltóságok szervezőtevékenységét erősíti.

A régi törökség az Ötüken, másként a Csugaj rengetegében élő vadász-halász nép volt. Innen küldött karavánokat a kínaiakhoz, akiktől fényűzési árukat szerzett be. Erkölcsi tiszták voltak, őrizte az ősatyái által rendelt törvényeket, szokásokat. A népet a szent Ötüken erdő népének nevezték, itt szervezte meg az Ég-Istenhez hasonló, az égtől született türk kagán a birodalmat. Az erdőségekből a síkságra költözött török nép Kína vazallusa lett, idegen érdekekért vére patakokban folyt, csontja hegyként emelkedett. Elteris kagánt a török Ég és a szent török Föld-Víz felemelte, hogy a török nép ne pusztuljon el, neve megmaradjon. Elteris kagán tizenhét emberrel indult el, hamarosan hetvenre szaporodtak, és a sereg farkasokhoz vált hasonlóvá. Elteris hadat vezetvén, újabb férfiakat gyűjtött maga köré, és összesen hétszázan lettek. Amikor számuk hétszázra növekedett, az ősök törvényei szerint megszervezte és új életre keltette népét, a nehéz sorsra jutott tíz nyíl népét. Mert a kagán nélküli nép meghalt, semmivé lett, a török nép helyén semmi szervezet nem maradt. Mert eltékozolta Bumin és Istemi kagánok örökségét, akik az ember fiai felett uralkodtak, és a kagánok ősatyáiként megszervezték a török nép birodalmát, megszabták törvényeit.

Először időrendi megjegyzéseket fűzök a három felíratból vett adatokhoz. A régi törökök az Altaj, illetőleg a Hangaj hegység környékén tűntek fel. Tisztázásra vár, hogy a szent Ötüken vagy Csugaj az Altajban, illetve a Hangajban volt-e. A törökök Bumin fejedelmük és annak Istemi nevű öccsének vezetésével 552-ben megdöntötték a zsuán-zsuánok uralmát. A zsuán-zsuánokban többen a keleti avarokat látják. Az első török kaganátus 552 és 630 között állt fenn: Bumin és utódai a keleti török birodalom, Istemi és utódai a nyugati török birodalom kagánjai lettek. Kínában a keleti török hadak támogatásával került trónra 617-ben a harcias Tang-dinasztia. A Tang-kori Kína hadserege 630-ban leverte a keleti török birodalmat, és Tai Csung kínai császár vette fel a török kagáni címet. Van olyan vélemény is, hogy a kagán elnevezésű uralkodói címet ez a kínai császár vezette be. Kína veszélyeztette a nyugati török birodalmat is: 639–640-ben és 647–648-ban a nyugati török birodalomtól elhódította a Tarim-medencét,

gyakorlatilag a nyugati török birodalom keleti felét. Kína seregei 657-ben még nagyobb vállalkozásba kezdtek, eljutottak az Aral-tó vidékére, a hadjárat következtében török népcsoportok Afganisztánba, Indiába, Kis-Ázsiába és Kelet-Európába menekültek. A Tang-dinasztia uralkodóinak hódító politikája a nyugati török birodalmat is komolyan veszélyeztette, és ebben a török iga alól szabadulni akaró ujgurok szövetségeseik voltak. — Majd tapasztaljuk, hogy Kína nyugati törökök elleni fellépése következményekkel járt a délorosz sztyepp népeire, azokon belül a magyar őstörténetre. — Elteris kagán és a bojla бага tarkan címet viselő kormányzója, Tonjukuk újjászervezték a keleti török birodalmat, amelyet azonban az ujgurok 744—745-ben végleg megdöntöttek. Mongóliában, a Góbi-sivatagban, a Szevrej hegy gerince közelében török és szogd nyelvű felirat Bögü ujgur kagán 762. évi Kína elleni, sikeres hadjáratának emlékét örökíti meg. Vagyis a török birodalmi szervezet helyébe az ujgur lépett. A birodalmi szervezetét veszített török népágak nyelvi és népi különállása megerősödött, és fokozatosan, sokféle népkeveredés közben, létrejöttek a nyelvrokon török népek. A nevezetesebb keleti kagánok uralkodásának éveit a következők: Bumin meghalt 552-ben, Istemi nyugaton uralkodott 552—575-ben, Elteris uralkodott 680—691-ben, Kapagan 669—716-ban, Bilge 716—734-ben.

Az 580-as években készült Bugut környéki felirat szogd nyelven íródott, de török politikai eseményt és mitológiai jelenetet örökít meg. Sz. G. Kljastornij fejtegetéseit követve mutatom be a törökség egyik legjelentősebb kulturális vívmányának, az orhoni török írásnak a történetét. Amiként azt a kérdés szakértője megjegyzi, a ma még nélkülözhetetlen feltevéseket az elkövetkező felfedezések majd hatálytalanítják. Az orhoni török írás végső soron a sémi eredetű betűírás leágazása. Az eurázsiai betűírást a szogdok terjesztették Belső-Ázsiában, a szogd hatás aligha vitatható az orhoni török írás eredetében. A szogd és a török nyelvek hangrendszerre különbözik, ezért a török írás nem minden szogd írásjelet vett át. Viszont a szogd írás nem ismerte a törökben meglévő hangokat, ezek jelölésére a török írásban részint ideográfiák, részint pedig betűk keletkeztek. Ezek bizonyára önálló török találmányok. Azonfelül az orhoni török írás betűi nem mindig a hasonló szogd betűk jelentésével azonos hangot jelölnek. Az orhoni török rovásírás keletkezésének ideje és színhelye ismeretlen. — Menandrosz bizánci görög történetíró azt írja, hogy II. Jusztinosz bizánci császár 568-ban fogadta a törökök követtségét, melynek élén egy Maniah nevű szogd férfi állt. A követtség átadta a szkíta betűkkel írt kagáni üzenetet a császárnak. *To grámmá to Szkütikon* elnevezéssel illetett írás szogd is lehetett.

Elképzelhető, hogy a régi szogd írást az Asina nevű régi török törzs emberei már az V. században, Kelet-Turkesztánban eltanulták. Az orhoni török feliratokban egységes irodalmi török nyelv lépett színre Mongóliában, Dél-Szibériában és Szemirecsjében, a kaganátus központi területén. — Szemirecsje a Kazah Köztársaság déli és a Kirgiz Köztársaság északi körzete, a Csü, Talasz és Ili folyók völgye. — Elképzelhető, hogy az Asina törzs nyelvjárásának alapján keletkezett az

a régi török irodalmi nyelv, amelyen a szép, tömör, férfias stílusban szerkesztett feliratok készültek. Sz. G. Kljastornij a bizánci göröghöz hasonlítva, török *koinen*nek nevezi a feliratok nyelvét. Ez a nyelv átfogta a törökség ágait, ezt használták a kaganátus képzett tisztségviselői, a kormányzat és az utasítások nyelve volt ez.

Sz. G. Kljastornij az orhoni török írás történetében három szakaszt különböztet meg: 1. archaikus, VI—VII. század, Szemirecsje és Jenyiszej vidéke. Egyik emléke az Észak-Ferganában, Kurgumi közelében feltárt sírból származó bronzgyűrűn lévő felirat. A felirat esetleg VI—VII. századi, betűi közeliek a szogd betűkhöz; 2. klasszikus szakasz, a második kaganátus kora, a VIII. század első fele; 3. kései szakasz, az ujjur kaganátus kora, a VIII. század második felétől a IX. század végéig. Kelet-Turkesztánban a IX. század folyamán papírra írt „rovások” készültek. Az orhoni írást, a szögletes betűket, kemény anyagokba, kőbe, fába, fémbe rótták. Az írás jobbról balra haladt. Agyagtáblákra írt török szövegek nem kerültek elő, mégsem kizárt, hogy nyirkos agyagtáblákat is használtak írásra. Az orhoni írás nyugati területén gyakoriak a ligatúrák, az egyéni betűkapcsolások, amikor az egyik betű meglévő vonalát a következő betűhöz használták fel. A terjedelmes feliratokban az egyéni írásmód viszonylag ritka.

Az orhoni írás jobbról balra haladt, néha azonban úgy, hogy a jobbról induló szöveg következő sora balról haladt jobbra. Az orhoni írás kevés magánhangzót ismer, s ha jelöl, akkor a szó végén. A régi török nyelvben egy szó csak magas vagy csak mély hangrendű lehet. A magánhangzók összhangja szigorú, vonatkozik ez a képzők, ragok magánhangzóira is. Az orhoni írásban viszont szinte minden mássalhangzó számára több betű van fenntartva, alkalmazásuk a szó hangrendje szerint is változott. Például más *k* betűt írtak a magas, és mást a mély hangrendű szóban. Sz. E. Malov, a régi török írás kiváló ismerője megjegyezte, a mássalhangzókat jelölő betűk alkalmazásában rendellenességek is előfordulnak. Ezek abból származhatnak, hogy a vésnőkök, gyakran idegenek lévén, eltévedtek a török mássalhangzók rendszerében.

Művelődéstörténeti szempontból két dolgot emelek ki az orhoni írásról mondottakból. Először: még a mai viszonyok közepette is művelődési teljesítmény lenne egy azonos szókinccsel, irodalmi képrendszerrel, kiforrott hangrendi és alaktani szabályokkal rendelkező nyelvnek és írásának a meghonosítása a több millió négyzetkilométert kitevő, hatalmas területen. Másodsor: az orhoni írás a kormányzati feladatok kiterjedésének, a törökség szervezeti önállóságának, hódításainak, kaganátusának idejében keletkezett.

Felmerül a kérdés: hihető-e, hogy kormányzati, esetleg egyéb szükségleteket is szolgált az az írás, amelyen jobbra érdemeket megörökítő sírfeliratok készültek. A legterjedelmesebbek is a vallásos hiedelmekhez tartozó halotti kultusz- és eredetmítosz-szövegek, stílusuk epikus. Hiányzik belőlük a kormányzati utasítások tárgyilagossága. Joggal következtetünk arra, hogy az orhoni írás a vallásos kultuszok emelkedettebb szükségleteire korlátozódott, nem lépett még ki a

kormányzás szűkébb területére. Az ismert epigráfia ezt a következtetést támogatják.

Más irányban is indíthatunk gondolatsort. Az orhoni írás kormányzati szükségleteket szolgált. Menandrosz értesüléséből kiderül, hogy II. Jusztinosz írásban kapott üzenetet a kagántól. S mivel a követség élén szogd állt, Sz. G. Kljastornij joggal jegyzi meg, az üzenet szogd írással is készülhetett. Hiszen írástudó szogdok alkalmazást kaptak a kagáni kormányzatban. A Szovjet Tudományos Akadémia Szibériai Tagozatának novoszibirszki Történettudományi Intézetében egy cseréptöredéken orhoni írással készült, követhet címzett utasítás csonkult szövege van. Ezúton mondok köszönetet A. P. Okladnyikovnak, az intézet igazgatójának azért, hogy a leletet tanulmányozhattam.

A más gondolatsort megindító adatok szerények. Uralkodók érintkezését nem sorolhatjuk a napi kormányzási eseményekhez. A cserépre rótt utasítás nem fényes követnek szólt. A kagán keze alá tartozó kormányzók utasításait követeknek nevezett tisztségviselők adták tudtul a behódolt népeknek. Az orhoni feliratok nyelve a török nyelvjárások feletti nyelv volt, és aligha csak kultikus élmények átadására alakították ki. Több millió négyzetkilométernyi területen kultikus nyelv nem terjed el. Az eredetmítoszok ápolására a nyelvjárások alkalmasabbak, közvetlenül szólnak az érdekeltekhez. A sírfeliratokra jellemző, hogy a mitológia és a közelmúlt eseményei keverednek bennük. A kormányzati propaganda, a hódítások magasztalása a kultikus szövegrészekből nő ki: a kormányzás programja és a kultusz ápolása egységet képez. Az uralkodás köznapisága, véres eseményei nem nélkülözhetik a mitológiai jelképeket: a kagán az Ég ajándéka. De csak a török kagán. Kül tegin felirata mondja: elvettük a birodalmat attól, akinek birodalma volt, megfosztottuk kagánjától azt, akinek kagánja volt, térdre kényszerítettük azt, akinek térde volt, fejet hajtattunk azzal, akinek feje volt. A türgis kagán, mert álnok volt, megöletett, bujrukjai és bégjei is megölettek. — Türgis a nyugati törökök egyik törzse, bujruk a kagán hivatalnoka, a bég nemzetségfő. — Az uralmon alapuló kormányzás bölcsőjében érjük tetten a valóságot eszményítő mítoszt. Eszmények nélkül nincs kormányzás, ez ősi emberi találmány. Ezt a találmányt a régi törökök jól ismerték. Felismerésük hitre épült, komolyan hittek mítoszaik, vallásos hiedelmeik hitelességében. A birodalomszerte felállított sírfeliratok gyakorlati eszményeket ápoltak: olvasták tehát őket. Azok bizonyosan olvasták, akiknek a kagáni kultusz ápolása és terjesztése tisztük volt. Közvetve ez is feltevésem javára szól, az orhoni török írás — eddigi tudásunk szerint — még szerény mértékben ugyan, de már kormányzási feladatok ellátásában is szerepet kapott.

Elérkeztünk a török eredetmonda-változatok és a feliratok tartalmának egybevetéséhez. A mondaváltozatokból megtudjuk: egy tízéves fiú maradt életben, a nőtény farkas tíz fiút szült, Nodulu sadnak tíz felesége tíz fiút szült. Kül tegin, Bilge kagán és Tonjukuk felirata tíz nyíl népének nevezi a nyugati törököket, de vonatkoztatják ezt a nevet a keleti birodalom népére is. Tonjukuk nehéz hadjáratát azzal jellemzi, hogy tíz éjen, tíz napon át meneteltek. A török mondaváltozatból

úgy hírlík, Abanbu vezérnek tizenhét testvére volt, egyik nőtény farkastól született. A másik változat szerint a sebesült kisfiút nőtény farkas nevelte, a farkasanya lett a felesége. Kül tegin és Bilge kagán felirata tudósít, hogy Elteris kagán tizenhét emberrel indult el népe megszervezésére, a hetvenre szaporodott sereg farkasokhoz lett hasonlónak. A Tonjukuk-felirat azt tartja, hogy Elteris kagán tizenhétszer harcolt a kínaiak ellen. Az egyik mondaváltozat úgy tartja, hogy Aszjan sad unokaöccsének fia, Tumin alapította a kaganátust. A terjedelmes feliratok a mondák Tumin kagánját Bumin néven ismerik, aki Istemivel szövetségben 552-ben szabadította fel a törököket. Az eredetmonda-változatokból az világlik ki, hogy a *török (türk)* név az Altajban, illetve a Hangajban terjedt át a rokon törzsekre. A terjedelmes feliratok a mondaváltozatokkal egyezően Bumin nevéhez fűzik a török törzsek egyesítését, a *török* név kiterjesztését a birodalomba került népekre. A feliratok ugyanilyen érdemeket ismernek Elteris kagán esetében is. A nyugati törökök, a tíz nyíl alattvalói hódítás következményeként kapták a *török* nevet.

Megvonom a következtetéseket. A tíz és többszörösei, valamint a tizenhét mitológiai tartalmat hordoznak. A farkas totemállat, a bátorság és a hűség jelképe. Az eredetmonda-változatokban keverednek időhöz nem köthető csodás, valamint VI. századi események. A mitológiai csodákat hiteles VI. századi és még későbbi események foglalják keretbe, Bumin a mondaváltozatoknak és a feliratoknak is egyik főszereplője. A néperedet-mondák az emberiség nagy szellemi találmányaihoz tartoznak. A török eredetmondák esetében nyomon követhető alkalmazkodóképességük a változó körülményekhez. Az ősi mondai mag köré épültek fel az új események: a nép nem létezik kagánja és birodalma nélkül, a nép és a kagáni nemzetség eredetmítosza összeolvadt, a politika mítoszban fogant, nem is szakította szét születésének burkát. A török eredetmondák és a terjedelmes orhoni feliratok népképzete ugyanaz a rokonsági, származási hiedelem, amelyet megtalálunk a finnugor népek eredetmondáiban, így a magyar eredetmondában vagy bármely más nép eredetmondájában. Az egybetartozás származási, rokonsági szemlélete átűt a Kül tegin-felirat birodalmi szemléletén: Elteris kagán ősei törvényei szerint szervezte meg a népet, a birodalmat. Bilge kagán hűgát, a hercegnőt adta Barsz bégnek, és kagáni címet is adományozott neki. Fáradozván elérte, hogy népei nem voltak többé olyanok, mint a tűz és víz egymáshoz. A négy világtáj minden népét uralma alá vetette, békét teremtett köztük, mind uruknak tekintették.

Nehéz lenne ellenőrizni, hogy Elteris kagánnak valóban tizenhét, hetven s végül hétszáz emberrel sikerült-e megszervezni a birodalmat. A számok mitológiai tartalmat hordoznak, ez abból is kiviláglik, hogy akkor tudta Elteris kagán ősei törvényei szerint megszervezni a népet, amikor fegyveres kíséretének létszáma hétszázra emelkedett — tíz többszörösére. A számok iránti óvatosság jegyében emlékeztetek arra, hogy Tonjukuk felirata kétezer harcost komoly hadseregként említ. Bilge kagán és Kül tegin hadserege öt tümenből álló kínai sereget győzött le,

nyilván nem néhány ezer harcosuk élén vívtak meg a kínai sereggel. A tümen ugyanis tízezret jelent, amiből megintcsak nem az következik, hogy az öt tümenbe szervezett kínai hadsereg valóban ötvenezer embert számlált. Néhány elszánt, bátor ember kezdeményezése lavinaként növekedett, és elegendő volt a néhány rokon törzs egyesítéséhez, ami a régi török fogalmaknak megfelelően már birodalom, szervezet volt.

Sz. G. Kljastornij azt tartja, hogy a régi törökök Asina vezére alá mindössze ötszáz család tartozott, amikor az Altajban a zsuán-zsuánok szolgálatába álltak. A feltételezett lélekszámnak itt sincs jelentősége. Talán csak annyi, hogy a viszonylag kis lélekszámú népesoport is komoly teljesítményre volt képes a sztyeppen. Ennek két okára hívom fel a figyelmet. Első ok: a nyáját őrző nomád pásztor állandó készenlétben volt állatai, legfőbb vagyonának védelmére. A fegyverforgatást, a lovas hadviselés minden fortélyát megtanulta a ragadozó vadállatok és az idegen pásztorok rablótámadásainak kivédésekor. Vagy ő maga vállalkozott merész rajtaütésekre. A hajtóvadászat a fiatalság katonai nevelésének kiváló eszköze volt. A sztyeppet ősidőktől forgalmas karavánutak szelték át, a karavánok védelme, vezetése ugyancsak katonai rátermettséget kívánt meg. És még valami: üzleti érzéket, s a régi törökök ennek sem voltak hiányában. A véres események a sztyepp életformájához tartoztak, a török eredetmondákban előforduló népirtás valamiféle bosszúhadjárat mitizált emlékét őrzi. Ligeti L. a különböző török és mongol népek történetéből gyakran idézi ezeknek a rabló- vagy bosszúhadjáratoknak a történetét, amelyek aztán néha túlnőtték az eredeti célkitűzéseket, és hatalmas hódító hadjáratokká, világrésznyi területek történelmét átalakító eseményekké nőttek.

Második ok: a régi törökök a VI. század közepén nem történelmi vákuumban cselekedtek. Iráni nyelvű lovas nomád népek voltak az elődeik az i. e. 1. évezred közepétől: a szaka, majd a kusán törzsek, őket követték a hunok és az avarok.

A régi törökség kaganátusait megelőző évezredben kialakultak a sztyeppi fegyverzet, hadviselés, nép- és birodalomszervezés módszerei. Mai kifejezéssel élve, a török törzsek cselekvésmodelleket kaptak. A sztyeppen lezajlott évezredes történelem nem tűnt el, ellenkezőleg, mély nyomokat hagyott. Téves az az elképzelés, amely azt tartja, hogy minden sztyeppi nép új lapot nyitott a történelemben, mert az előző sztyeppi népek cselekedeteinek még a nyomát is behordta a szél. Szinte általánosan osztják a régi török történelem szakértői azt a véleményt, hogy a régi törökök hunokkal keveredtek. Maguk a törökök átvészelték a zsuán-zsuán szolgálatot, volt tehát kiktől örökölni a cselekvés modelljét. — És még valami. Többször említettem az iráni nyelvű szogdokat, melléjük kell venni az ugyancsak iráni nyelvet használó tohárokat. Toharisztán és Szogdiana a Szír-Darja és a Vaskapu mentén határosak voltak. Közép-Ázsiában pedig a VI. század második felében még létezett a hun heftalita állam, ebben az iráni nyelvű lakosok állami méltóságokra emelkedtek. A *Hudūd al-ālam* című, anonim perzsa mű ismerteti annak a hatalmas útvonalnak a részét, amelynek mentén a szogd

kolonizáció terjedt. Kínában, Toharisztánban létesültek jelentős szogd kereskedelmi és ipari települések. A Kínából nyugatra irányuló selyemkereskedelmet kaparintották meg, de ennél többre is jutottak. Csupán Szemirecsje területén, a Talasz, Csü és Ili folyók völgyében 18 szogd város létezett, részben már az V., zömmel a VI—VII. századtól. Kína nyugati határán, a Nagy Sztjepp szélén az út szétágazott. Az egyik ága a Takla-Makán sivatag déli szélén, Turfán, Besbalik érintésével ért el az Ili folyóhoz. Egy másik ág Karasar, Kucsá, Bedel-hágó és az Isszik-kul déli partjának érintésével ért ki Szemirecsje vidékére. A harmadik ág Kotan, Jarkend és az Alaj folyó völgyén át vezetett Toharisztánba. Sz. G. Kljastornij hivatkozik V. Henning és G. Halun véleményére, hogy a szogdok már az i. e. IV—III. században megkezdték vándorlásukat Kínába. És a szogd kolóniák nem szakították meg kapcsolataikat az anyaországgal. Dunhuan kínai városban a IV. században körülbelül ezer szogd telepes élt, a Lob-nor körül 627—649-ben jöttek létre szogd települések. A szogd városok körül szántók, szőlők és gyümölcsösök létesültek. A szogdok a törökök hegemoniájának idejére már csaknem egy évezredes tapasztalatot gyűjtöttek a sztjeppi népekkel kapcsolatban. Egy kínai kém, aki a törökök körében élt, a császári udvarnak küldött jelentésében írja: a törökök önmagukban egyszerű lelkűek és nem előrelátóak, köztük nem nehéz ellentéteket szítani. De körükben sok szogd él, akik ravaszak és alattomosak, ők tanítják és irányítják a törököket. Az első kaganátus bukása után a Tang-dinasztia tábornokai sok ezer szogd földművest, kereskedőt és iparost telepítettek át Kínába. — A szogdok megtörték a kínai udvar törökellenes blokádját, mert az a törökök gazdasági és politikai elszigetelésével próbálta kínai szolgálatra bírni őket. A szogd kereskedelem eredményes volt: a IV. századtól Szogdianában már szöttek selymet, az V. században Kotanból Közép-Ázsiába került a selyemhernyó-tenyésztés, a VI. században Fergana, Szogd, Merv és Gurgan területén is tenyésztettek selyemhernyót. Ugyancsak a VI. században Irán és Bizánc saját nyersselyemmel rendelkezett. Taki Bahrami iráni szerző úgy tudja, az egyik selyemhernyófaj őshazája Irán. A szogd nyersselyemgyártás és a díszített selyemszövés, a brokátkészítés technikája a VII—VIII. században olyan szintre emelkedett, hogy az eladás már kezdett nehézségekbe ütközni. Túl jóra sikerült Kína selyemmonopóliumának megtörése. A szogd városok kényelme, a település-életformával járó foglalkozások a törökök tetszését is elnyerték, mert egyre többen telepedtek meg a szogd városokban. Különösen a nyugati törökség vonzódott a letelepedéshez, ők voltak legközelebb a fejlett közép-ázsiai körzetekhez.

V. V. Barthold és Sz. G. Kljastornij rámutatnak a török és az iráni nyelvek kapcsolatára, a tohár és a szogd nyelv jön számitásba. A régi török nyelveknek a régi iráni nyelvekből vett kölcsönzései további vizsgálatokat igényelnek. Az előrehaladást nehezíti, hogy a tohár nyelv kihalt, a szogd egyik nyelvjárását a Pamír hegység magassíkján beszéli egy kis népcsoport. A 'kínai'-t jelentő *tabgacs* szót VI. század előtti szogd kölcsönszónak is tartja a szakirodalom, de az is lehetséges, hogy az Észak-Kínát meghódító és a kínai lakosságba olvadt mongol nép neve volt.

A 'farkas' jelentésű *böri* szó párhuzamai megvannak a szogdban, az óperzsában, szaka-kotanban, az oszétben, s talán megvolt az alánban is. A török méltóságot jelentő *sad* szó talán a szogdból, az ugyancsak török méltóság *jabgu* neve a kusánból származik, de esetleg már a korábbi szaka nyelvben is megvolt. Az *Asina* nemzetségnév talán szintén a szaka 'méltóságos, nemes' *asana* szó átvétele. Sz. G. Kljastornij és sokan mások bizonytalannak tartják ezeket az iráni eredeztetéseket. Nem érdektelen, hogy R. N. Frye neves iranista is lehetségesnek tartja a *jabgu* iráni kölcsönzését. Kasgari Mahmud, XI. századi török tudós azt mondja, hogy a *jabgu* két fokkal alacsonyabb a *kagánnál*. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy valamennyi török nyelven *ta*nak nevezték mindazokat, akik iráni nyelven beszéltek. Azt is megjegyezte, hogy ezzel a szóval kezdték — helytelenül — illetni az ujugrokat és a kínaiakat is. Úgy gondolom, nem véletlen, hogy lényeges régi szavakkal kapcsolatban merült fel az iráni eredet. Iráni eredetűnek tartják a török „bor” szót, a „ház” és „város” szavak szogd, illetve középperzsa jövevények a törökben.

A török szervezet kialakulásának második okát azért részleteztem, mert a régi törökökkel foglalkozó irodalomban nézőponton kívül maradnak az előzmények. Holott éppen folyamatában világosodik meg a sztyepp története. Én csak utaltam erre a körülményre. A sztyepp népei történetének folyamatos feldolgozása még a régi törökség történetének megírásánál is fontosabb és — egyben — elképzelhetetlenül nehezebb feladat. Bár szerintem a sztyepp népeinek folyamatos történetét bemutató kézikönyv még a súlyosabbnál súlyosabb fogyatékoságai ellenére is jobb lenne a jelenlegi ürnél. Egy ilyen fogyatékos összefoglalás meg tudná világítani a régi törökség helyét és szerepét a sztyepp népei történetének folyamatában. Segítségével világosabb fogalmat alkothatnánk arról, mit vett át a törökség, hogyan formálta örökségét. Végezetül, a nyitott kérdések, a hiányzó láncszemek leltára a kutatást segítené.

A honfoglalás előtti magyar—török kapcsolatokban az egyik legjelentősebb mozzanat a sztyeppi törökös szervezet és hatalmi rangsor átvétele volt. A magyar törzsek Ligeti L. szerint az ócsuvas nyelvű kazár törökökkel álltak kapcsolatban. Úgy látom, hogy a keleti és a nyugati kaganátus különállása, sőt ellenségeskedései ellenére, mindkettő szervezete és belső hatalmi rangsora nagyjából azonos volt. Németh Gy., Ligeti L., Czeglédy K., Györffy Gy., A. N. Bernstam, M. I. Artamonov, Sz. E. Malov, Sz. G. Kljastornij eredményeire támaszkodva, a leglényegesebb török hatalmi rangsort mutatom be. A régi törökség, a VI. század derekán a következő társadalmi tagoltságban lépett színre. Rabszolgák, köznép, *alpagu* 'harcos, vitéz', fegyveres kíséret, előkelők és a fejedelmi nemzetség. Ez a társadalmi tagolódás az egyes csoportok gazdasági állapotát is többé-kevésbé meghatározta. Az egyes nagy csoportokon vagy rétegeken belül sokféle rangsorolás létezhetett. Erre abból tudunk következtetni, hogy az előkelők betöltött tisztük szerint rangsorolódtak, a fegyverforgatásra alkalmas férfiak külön csoportot képeztek, az *alpagu* nevet viselő hivatásos harcosokra és a *böri* 'farkasok' nevet viselő fegyveres kíséretre tagolódtak. Kutlug *sad* fegyveres kíséretének elne-

vezéséből ismerjük a hivatásos harcosoknak ezt a kettős rangsorolását. A fegyveres kíséret az előkelő urak személye körül töltött be szolgálatot, helyzetük kiváltságosabb volt, mint az egyszerű fegyvereseké. Az utóbbiak, mivel külön néven tűnnek fel, hivatásszerűen katonáskodtak, a kaganátusok sűrű háborúskodásai megkivánták e több ezer, kitűnően felfegyverzett harcosból álló sereget. A különösen fényes katonai kíséret tagjai nemcsak a fegyverforgatás és a lovaglás kiváló mesterei voltak, kormányzási megbízásokat is teljesítettek. Közülük emelkedtek ki az előkelők csoportjába tartozók. A későbbi török nyelvekben *nökör*, *nöhör* 'társ' néven tűnnek fel. A kagánok fegyveres kíséretéhez tartozók *bujruk bég* néven is szerepelnek: ez a nevük azonban inkább a kíséret tagjainak tisztük szerinti tagolódására utal, és kevésbé tekinthető a kagáni fegyveres kíséret csoportnévének. A kíséret 'farkas' elnevezése totem eredetű, a vezér iránti önfeláldozás, bátorság és az ellenség iránti fondorlat gyűjtőneve. A köznéppel és a meghódoltakkal szembeni mohóságukban túltettek mindenkin, de mégsem a sztyeppek ragadozó állatának régi török *kurt* nevét, hanem totemnevet viseltek.

Miként a terjedelmes feliratokból kiviláglik, a régi törökség társadalmi tagolódására és szervezetére a vérségi képzetek, valamint a részben még rokonsági vagy azok mintájára kialakított nemzetségek és törzsek nagy hatással voltak. Különösen A. N. Bernstam figyelmeztet erre a körülményre. A „testvéreim, fiaim”, „minden nemzetségem és népem”, „valamennyi bégem” megszólítások kettős értelemben fordulnak elő általában a feliratokban. Így szólnak a valóságos vérrokonokhoz és a közéjük sorolt háznéphez. A Kúl tegin-felirat déli oldalának bevezető soraiban ezek a megszólítások az egész *el*, a birodalom valamennyi alattvalójához szólnak. A birodalom egészére kivetített vérrokonsági szemlélet — ahhoz ráadásul nem csak rokon nyelvű törzsek tartoztak — tanúsítja, hogy a társadalmi-gazdasági alá- és fölérendeltség mellett éltek a vérségi hagyományok. S még komoly szerepkört töltöttek be.

A nyugati törökök közös neve a „tíz nyíl népe”, részeik azonban *türgis*, *kara türgis*, *tölisz* és *tardus*, néprajzi, törzsi-nyelvi sajátosságaikra utaló nevükön is feltűnnek a feliratokban. És ezek a néprészek behódolásuk után kagánt, sadot és jabgut kaptak, olyan címeket viselő méltóságokat, akik az Aszina-nemzetséghez tartoztak. A társadalmi rétegek kapui nem záródtak még be. Az emberek születési előjogaik, rokonsági szálaik révén, érdemeik vagy vétségeik miatt egyik csoportból a másikba emelkedtek vagy süllyedtek. A születési előjogok nem arisztokratizmust, egyszerűen hatékony morális kötelezettségeket jelentettek. Az arisztokratizmus a kagáni nemzetségben érvényesült. A nemzetségi előjogokból következett, hogy nemcsak a vétkest, hanem egész nemzetségét — a csecsemőig — érte zord büntetés, leginkább a kardélre hányás.

A kiforratlanság az előkelőkön belüli rangsorban, a szerepkörök lazaságában, a címek és tisztségek kapcsolatában is tükröződött. Annak nincs különösebb jelentősége, hogy a feliratok a nem török népek uralkodóit is kagánoknak nevezik. Bumin és Istemi után a keleti és a nyugati birodalom élén egy-egy kagán állt.

Valójában egyidőben több kagán tevékenykedett. A tíz nyíl népe ellen vívott háborúk említésekor nemcsak a nyugati török kagánról van szó, hanem az egyes részek, türgisek, tardusok és töliszek kagánjairól is. Miután pedig a keleti kagán meghódította őket, a türgisek ismét kagánt kaptak, a tardusok és töliszek pedig sadot és jabgut. Az utóbbiak is magas méltóságok voltak, mert a kagán nemzetiségének voltak a tagjai. Sz. G. Kljastornij közli, hogy 699-ben Kapagan kagán kormányzati reformot vezetett be. A bal szárny, a keleti rész sadja Diszif, a kagán öccse lett, 20 ezer tölesz harcos főparancsnoka is volt. A jobb szárny, a nyugati rész sadja Kapagan fia, Mogiljan (a későbbi Bilge kagán), 20 ezer tardus harcos vezére lett. Két herceg került a két rész élére helytartóként, akik a sad címet viselték. A két sad fölé Kapagan legidősebb fiát, Bögüt emelte, aki kagáni címet kapott, és 40 ezer főnyi hadseregnek parancsolt. Bögü serege alkotta az egész birodalom hadseregének magvát. A tisztségeknek ez a megosztása, a címek és a feladatköröknek ez a kapcsolata azonban csak elvben létezett, mert egyidejűleg több sad és jabgu tevékenykedett. És Kapagan nemcsak Bögü, hanem Inel fiának is kagáni méltóságot adományozott. A fő uralkodó leggyakrabban *kagán* néven szerepel, de *kán* néven is előfordul, különösen Tonjukuk feliratában. A kagán első asszonyának címe *katun* volt.

Többször említettem a *bujruk* címet. Előfordul önmagában és *bujruk bég* összetételben is. Nem valószínű, hogy a *bujruk* a fegyveres kíséret kollektív neve volt, Kül tegin feliratában értesülünk arról, hogy fogságba ejtette a türgis kagán bujrukját. Nyilván jelentős személyiség volt, ha egy sírfeliratban megemlítik foglyul ejtését. Szerepelnek még a következő címek: *sadapit beg*, *tarkan*, *tegin*, *tutuk*, *eltebir*, *tojgun* és *apa tarkan*. A *tarkan* kiváltságos, szabad embert, a *tegin* herceget, az *apa tarkan* főparancsnokot jelentett. A *tutuk* kínai eredetű méltóság, kormányzót jelentett, az *eltebir* valószínűleg kagáni megbízottat. A *sadapit beg* címben a *sad* méltóság elnevezése rejlik, helyét és szerepkörét, miként a *tojgunét*, nem ismerjük. Egyszer fordul elő a *bojla bogu tarkan*, az előkelő Tonjukuk nevével kapcsolatban. Tonjukuk a kagán bizalmi embere, mondhatni minisztere, főtanácsadója és hadvezére volt egy személyben. Egyszerűsítve kormányzónak titulálják a szakirodalomban.

A turkológusok és történészek kimutatták, hogy a régi török előkelőségek személynevei tulajdonosaik méltóságát, származását fejezték ki. Kiváltképpen Gombocz Z., Németh Gy., Ligeti L., Czeglédy K., Bese L. és Györffy Gy. eredményeire hivatkozom. *Tonjukuk* — 'első méltóság', *Elbige katun* — 'nép bölcse' (a kagán felesége), *Elteris* — 'birodalmat egyesítő'. Nem bizonyos, de gyanítható, hogy személynévként is használták a *Tarkan*, *Tutuk* és a *Bujruk* méltoságcímeket. A régi török névadásnak ez a vonása azért érdekes, mert a régi magyar névadás átvette az említett szabályt: *Álmos*, *Ákos*, *Géza*, *Bulcsú*, *Gyula*, *Vajk*, *Zoltán* (*Zolta*, *Solt*) mind méltóságot jelentő nevek.

V. Besevliev gyűjtötte össze legutóbb a dunai bolgárok méltóságelnevezéseit: *bagatur*, *bojla*, *tarkan*, *izopan* (*zsupan*), *kán*, *kagán*, *olgu* (*oglu*) *tarkan*. A nyugati

törökség nyugati szegélyén kevesebbet, de lényegében ugyanazokat a címeket találjuk, mint keleten. A *tzopan* (*zsupan*) keletkezése nem tisztázott. Elképzelhető, hogy bolgár-török környezetben keletkezett, esetleg szláv nyelvi hatás is közrejátszott.

Annak ellenére, hogy az egyes méltóságok feladatkörének elhatárolódása homályos, a régi török rangsor igen gazdag, és még abban az esetben is, ha különböző címeket viselő emberek töltötték be egyforma feladatkört, kétségtelen, hogy a kagáni udvar rendelkezésére álltak a kormányzásban, hadvezetésben és diplomáciában jártas emberek. A kínai kém nem a teljes valóságot közölte császárával, amikor a törökök előrelátásának, kormányzati ismereteiknek hiányát jegyezte fel.

Arra bizonyossággal tudunk következtetni, hogy a legmagasabb kormányzati szinten is tisztázatlanok, pontosabban kialakulatlanok voltak a határok. Ezen a ponton a kínai kémjelentés, ha felszínesen is, de lényeges dolgot vett észre. A törökök között könnyű volt ellentéteket szítani. Erővel is csak rövid időre sikerült egyesíteni még a rokon törzseket is. A régi török felfogás azt tartotta, hogy a birodalom, a politikai szervezet, az Égi kagán és a nép egymástól elválaszthatatlanok. A kagán mágikus ereje egyesítette a népeket, minden hatalma alá tartozó nép töröknek számított. Csakhogy nemcsak Aszina törökjei, a többi török néprészek sem kívánták nevük eltűnését, azaz létezésük megszűnését. A nem török népek is állhatatosan védtek önállóságukat. A kagánok sohasem tudták elejét venni a törzsek hatalmasai pártütéseinek és a hatalmuk alá kényszerített népek függetlenségi harcainak. A népképződés az őstörténelem századaiban is hatalmas erő volt.

Példa nélküli, egyedülálló szervezetek voltak a VI—VIII. századi török kaganátusok? H. J. M. Claessen, P. Škalnik és R. Cohen megvizsgálták a korai állam és a megelőző berendezkedés jellemzőit. Fejedelemségnek nevezik a korai államot közvetlenül megelőző politikai berendezkedést. Megállapítják, hogy a fejedelemséget a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség, a hierarchia, a hivatali feladatok felosztása és az erősen centralizált kormányzás jellemzi. A fejedelemség védelmezi az egyenlőtlenséget, elnyomja a kiváltságokból kirekesztett köznépet. A fejedelemség területi szervezet, a részterületein működő kormányzati szervezet a központinak a reprodukciója. A fejedelemség széthullásakor minden egyes résztartomány a központból lemásolt hatalmi szervezettel rendelkezett. M. Claessen és P. Škalnik hangsúlyozzák a méltóságok öröklődését, az eszmények arisztokratizmusát. Mindamellett a fejedelemségben még hiányzik az elnyomás megszilárdult jogi szervezete, és képtelen megakadályozni a széthullást. Az alárendeltséget vallásos hit itatja át, a fejedelem főpap is, a teokratikus szemlélet megtestesítője.

L. Krader elemzi a korai állam kialakulását az ázsiai török-mongol nomádok körében. Ezek a népek az utóbbi két évezredben osztályokra szakadtak, létrehozták államaikat. Az utóbbi két évezredben a sztyeppen kialakult államok egymás reprodukciói, felépítésük és kormányzati rendszerük változatlan. L.

Krader álláspontja a korábbihoz viszonyítva megváltozott, ugyanis korábban úgy gondolta, hogy a nomád népek körében állam nem alakult ki. Továbbra is hangsúlyozza a vérségi, rokonsági szervezetek továbbélését, azt tartja, hogy a rokonsági, archaikus keretekben élő köznép érdektelen az államban. L. Krader nézetei figyelemre méltóak, több ponton azonban másként látom a dolgokat. A török népek körében az előkelők megőrizték rokonsági hagyományait és szervezeteit, de megváltoztatták szerepüket. Úgy vélem továbbá, hogy az utóbbi két évezredben az államszervezetek reprodukálása mellett változások is mentek végbe. Végül is a VI—VIII. századi török kaganátusok több lényeges vonásukban különböztek Dzsingisz kán és utódainak államától, bár a hasonlóság fennáll. L. Krader érdektelen a korai államot megelőző kormányzati forma, a fejedelemség iránt, holott meggyőződésem, hogy M. Claessen, P. Škalnik és R. Cohen elméleti fejtegetései és következtetései kulcsot adnak a régi török kaganátusok értelmezéséhez. Vitájuk a marxista államelmélettel, nevezetesen Engelsszel indokolatlan. Helyesen figyelmeztetnek arra, hogy a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenség mellett sok egyéb körülmény játszik közre a fejedelemség és a korai állam kialakulásában. Az egyenlőtlenséget nyilvántartják a fejedelemség ismérveinek körében is, de a fejedelemséget és a korai államot előidéző tényezők között nem ismerik el szerepét. A vezérek, fejedelmek, a nagy emberek kiváló képességeit állítják előtérbe a fejedelemséget létrehozó körülményekben. Ki merné kétségbe vonni a kimagasló egyéni képességek és teljesítmények jelentőségét, ugyan ki tagadná, hogy Bumin, Elteris, Kapagan, Kül tegin és Tonjukuk rendkívüli, bölcs és nem csupán előkelő és gazdag emberek voltak. Olyan személyiségek, akik kimagasló teljesítményt értek el, neveiket méltán tartja nyilván a tudomány. Elegendő egy pillantást vetni a régi török történelemre, hogy felismerjük a kaganátus születésének körülményeit. Az arany, az ezüst, a brokát, a selyem, megejtő gazdagság, elpuhító drágaságok, a karavánok tűnnek fel a feliratokban a kaganátust létrehozó okok sorában. A töménytelen sárga arany és fehér ezüst, valamint rabszolgák szerzése a kaganátus tevékenységének lényegéhez tartozott. A fegyveres kíséret létezésének feltétele volt a zsákmány. Az egyenlőtlenség sokkal előbb létrejött, mint a kaganátus. Nem szükségképpen látványos az egyenlőtlenség, néhány előjog korlátozása megteremtette az okokat ahhoz, hogy a török köznépet elégedetlensége miatt kordában kelljen tartani. „Vagy lehet-e valami valótlanság az én szavaimban?” — kérdi Kül tegin éppen akkor, amikor a nincstelen és nyomorult népről szól. Ebben az összefüggésben igaza van R. Cohennek, M. Claessennek és P. Škalniknak, hogy a politikai szervezet az egyenlőtlenség további szervezésének az eszköze. Különösen szembeötlő ez a fejedelemség esetében, a rokonsági szervezetek és hagyományok még határok között tudták tartani az úr—szolga viszonyt. A kaganátus hódításainak kollektív haszonélvezője volt a kagán török törzse, a hódítók kollektívan, szervezetenként kaptak előnyöket. De a hatalom és a gazdagság csúcsain az előkelők helyezkedtek el.

A kaganátust ismérvei alapján nem sorolhatjuk a korai államok típusához, fejedelemség volt, a törzsszövetségnél magasabb szervezet. A birodalom fogalmat sokszor alkalmaztam, tettem ezt egyfelől az orhoni török feliratok szóhasználatához ragaszkodva. Másfelől a kaganátusok olyan roppant terület fölött rendelkeztek, hogy a méreteket a birodalom szóval is érzékeltetni akartam. — Ha Európában a néhány ezer négyzetkilométernyi területen kialakult fejedelemségeket birodalomnak nevezett el a történetírás, akkor minden okom megvan arra, hogy a kaganátusokat birodalomnak nevezzem.

A Kelet-Európa irányában terjeszkedő törökség, miként említettem, részben kezdett megtelepedni. Az elszegényedett török nomádok átmeneti vagy végleges letelepedésére van adat. Az az elmélet azonban, amely az elszegényedéshez köti a nomádok letelepedését, még ellenőrzésre szorul. A Szemirecsje városaiban megtelepedett törökök nem tönkrement pásztorok, hanem tehetős emberek voltak. Ibn Fadlan jelentéséből ismerjük, hogy a Volga és az Emba közén élő úzok és besenyők között sok szegény élt, akik nomádok maradtak.

Többen a hunokhoz, a IV. századhoz kötik a törökök megjelenését Kelet-Európában. A hunok töröknyelvűsége azonban még bizonyításra szorulna. Az bizonyos, hogy az V—VI. század fordulóján a délorosz sztyeppen onogur, bolgár-török törzsek éltek. Mivel a mongol nyelvben ugyanolyan ócsuvasos jövevényszavak vannak, mint a magyarban, nem kizárt a bolgár-törökök belső-ázsiai eredete. A csuvas és a mongol nép történeti időkben nem találkoztak egymással. A mongol nyelv ócsuvasos szavai régen kerülhettek kölcsönzésre.

Moravcsik Gy. és Györfly Gy. Menandroszra hivatkozva írják, hogy 569-ben a Volgától nyugatra lakó ugorokon egy Szizavulosz, Szilzivulosz nevű török kagán uralkodott, 575-ben az onogurok és az alánok kerültek uralma alá, 576-ban a nyugati törökök bevették a kimmeriai Boszporusz városát, a mai Kercset. A Kaszpi- és a Fekete-tenger vidékén 576-ban egy Turxanthosz nevet viselő kagán uralkodott, aki a bizánciaknak azt mondotta, hogy uralma alá tartoznak az onogurok és alánok. Az avarok távozása után a törökök fennhatósága a VI. század végén kiterjedt a Kaukázus vidékére is. Györfly Gy. azon a véleményen van, hogy Szizavulosz néven Menandrosz Istemi kagánt említi. A név egyik elemeként a *jabgu*, *zabgu* méltóságcímet sejtí. *Turxanthoszt* azonosítja Istemi öccsével, és nevét *Türk sad*nak értelmezi. Ezt az értelmezést jóval korábban már Moravcsik Gy. is valószínűnek tartotta. Theophanész a *jabgu*, *zabgu* szót görög írással *Ziebel* alakban jegyezte le. A bizánci szerzők következetlenek voltak a török szavak átadásában, ugyanazt a szót akár több alakban is leírták. A török névadásban szabály volt, hogy az előkelő nemzetségből származók tulajdonneve egyben méltóságcím is volt. A Szizavulosz *jabgu*, *zabgu* elemének, továbbá a *Turxanthosz Türk* és *sad* elemeinek feltételezése vizsgálatra szorul. Kevésszer vagy csak egyszer felbukkanó és nem bizánci görög szavaknak az értelmezése nagy gondot okoz.

Homályban van Kovratnak, a kutrigurok és az utrigurok kiváló fejedelmének viszonya a nyugati kaganátushoz. Uralkodása idején, 610—648-ban érte a keleti és

a nyugati kaganátusokat a nagy erejű kínai támadás. A türk birodalom átmeneti megroppanása új helyzetet teremtett. Az új helyzet indíthatta Kovratot új szövetséges keresésére. Hérakleiosz és — A. Toynbee szerint — II. Konstans bizánci császároknak lett barátja. Kovrat felvette a kereszténységet, és fiatal éveit a bizánci udvarban töltötte. Szövetségeseit támogatta a Szaszanida Irán elleni háborúban a 620-as évek végén.

Kovrat, az onogur történelem kiemelkedő személyisége, sokáig az Avar Kaganátus vazallusa volt. I. Sz. Csicsurov kétségbe vonja e függőség hitelességét. Szádeczky-Kardoss S. és A. Toynbee hitelesnek ismerik el azt, hogy az avar kagánok a Donig tudták érvényesíteni akaratukat. Amíg azonban Szádeczky-Kardoss S. 631—632-re, A. Toynbee 636—639-re tételezi fel a Kovrat székhelyén követelődő avar követek elűzését, Onogur ország avar függőségének felszámolását. Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy Kovrat már a formális szakítást megelőzően az Avar Kaganátus ellenségének, Bizáncnak volt a szövetségese. Az avar kagán nem nagy sikerrel tudta akaratát vazallusára kényszeríteni.

Kovrat halálát követően birodalma felbomlott, a legidősebb fiú a Don menti Onogur országban maradt, fivérei azonban népeikkel szétvándoroltak. A. V. Gadlo az Észak-Kaukázus V—X. századi néptörténetét vizsgálva, figyelmét kiterjeszti a Don alsó folyásának vidékére, mivel ez az Észak-Kaukázus kapujának számít. C. J. F. Dowsett közreadta Moses Daszuranci örmény író krónikáját, aki megemlíti a török népek *sad* és *Jebukagan* nevű uralkodóit. A. V. Gadlo és F. Dowsett említik a *sad* és *Jebukagan* nagy erejű támadását Észak-Kaukázus ellen a 626—627-es években. A török hadak bevették Csor, azaz Derbent várát, amelyet a perzsák bevehetetlennek tartottak, és Tbiliszi ellen indultak. Tbiliszi bevételük nem sikerült, de a *sad* és *Jebukagan* seregei kifosztották a kaukázusi Albaniát, az avganok országát. — A *sad* cím régi ismerősünk, a *Jebukagan* névben az ugyancsak jól ismert *jabgu*, *zahgu* és *kagan* szavak találhatók. A. V. Gadlo és F. Dowsett a *Jebukagan* a nyugati kagán helytartójával azonosítják, fia viselte a *sad* címet. Az bizonyos, hogy a VII. században Észak-Kaukázusban a fejlemények kulcsa a török uralkodók kezében volt. Itt persze megint nem világos Kovrat helye abban a képben, amit A. V. Gadlo és F. Dowsett az örmény és bizánci kútfők segítségével vetít elénk. A. V. Gadlo támaszkodik Ananias Sirakaci örmény író és a bizánci Niképhorosz, valamint Theophanész közléseire, Kovratot a hunok és onogurok uralkodójának nevezi. Birodalmának központja az Azovi-tenger keleti partvidékén volt: ezt a területet a Kubánig nevezték Nagy-Bolgáriának, vagyis az eredeti, igazi Bolgáriának. Ezeknek az adatoknak az ismeretében még nagyobb rejtély Kovrat viszonya a nyugati kagánhoz. Kercset a nyugati törökök már 576-ban elfoglalták, az azonban nem tűnik ki, hogy Kovrat birodalmához tartozott-e. A problémák tisztázása nem feladatom. Németh Gy., Moravcsik Gy., Szádeczky-Kardoss S. és Györffy Gy. azon a véleményen vannak, hogy a magyar törzsek Kovrat birodalmához tartoztak. Véleményüket osztom. Mivelhogy a Kovrat uralma alá

tartozó népek között sejtjük a magyarokat is, néhány feltevést fűzök a felbukkant problémákhoz

A nyugati kaganátus Azovi- és Fekete-tenger mentén fekvő birtokai nagyon távol voltak a kaganátus központjától, ellenőrzésük és megközelítésük nehézségekkel járt. Ezen a területen más néprajzi és politikai állapotok léteztek, mint a kaganátus szibériai és közép-ázsiai részein. A Don és a Donyec menti sztyeppen, továbbá az Észak-Kaukázushoz csatlakozó területen a legnagyobb lélekszámban az iráni nyelvjárásokat beszélő alánok éltek. Menedéket találtak ott hun, avar, germán töredékek, Kubán és az Észak-Kaukázus vidékének néprajzi helyzete rendkívül tarka volt. A Kaukázus mai nyelvi és néprajzi tarkasága nem új keletű. A kelet-európai sztyeppen a törökség jelentős volt, de már nem volt abban a fölényes helyzetben, mint a keleti tartományokban. Politikai, katonai jártasságukat az Azovi- és Fekete-tenger menti sztyeppen is kamatoztatni tudták, de lélekszámuk és nyelvük aránya megcsappant. Az egy nyelvcsaládhoz tartozó, óriási területen széttelepedett török népek nyelvjárásai, műveltségei és hagyományai eltérőek voltak. Tapasztaltuk, hogy a nyugati törökség egészében és részeiben nem érezte jól magát a kaganátusban. A keleti török népek jellegzetes emlékei a veretes övvel, karddal ábrázolt férfiak kőszobrai. Egyik vagy mindkét kezükben csészét, illetve serlegeket jelképező idomtalan kőlapok, „balbalok” kísérik őket. Temetőik vagy kőlapokkal kirakott és elkerített halotti torok színhelyén állították fel a szobrokat. Kevésbé valószínű azonban, hogy az elhunytak képmásainak szánták őket. Inkább a nemzetségek férfi őseinek jelképeit vélhetjük bennük. Minuszszyk kivételével ezek a kőszobrok a VI. század második felétől terjedtek el Belső-Ázsia szívéig Szemirecsjéig. A nyugati törökség elterjedésének keleti felében, Szemirecsjében még megtaláljuk ezeket a férfi őseket jelképező szobrokat. Nyugat-Kazahsztántól kezdve Kelet-Európában, a nyugati törökség elterjedésének fő területén, kevés a férfiszobor, többségükben női szobrok vannak, balbalok kísérete nélkül. Annak sincs jele, hogy torzóhelyeken állították fel őket. A kelet-európai kőszobrok megjelenésének ideje tisztázatlan, egyesek a XI. század közepére teszik, ebben az esetben kunokhoz kellene kötnünk őket. Kelet-Európában a szkíták is állítottak fel kőszobrokat, melyek ivókürtöt tartanak kézben. Sajátos, hogy a nyugati törökök nem folytatták rokonaik szokásait, és még a szkíta korból eredő sztyeppi hagyományok sem ösztönözték őket szobrok állítására. Úgy látszik, hogy a nyugati törökök eredethagyományai különböztek keleti rokonaiktól, mert vagy nem állítottak szobrokat, vagy ha a női szobrok az ő hagyatékaik, akkor nem férfi, hanem női őseket tiszteltek, ami éppenséggel nem idegen a török eredetmondák szellemétől. A nyugati török területen is kerülnek elő rovásírásos szövegtöredékek és tamgák, tulajdonjelek. Vásáry Istvánnak, a kazár és a nyugati török feliratos emlékek szakértőjének szíves szóbeli tájékoztatásából tudom, hogy a nyugati török írásjelek az orhoni török írásból származnak, de saját írásjeleik is vannak. És még az orhoni eredetű betűk hangértéke is gyakran más, mint a keleti törökben.

A vázlatosan előadott fejlemények erősítették az Azovi- és a Fekete-tenger vidékén tevékenykedő török uralkodók elszakadási törekvéseit. A kaganátust fellázító pártütések és belháborúk amúgy is szokásosak voltak. Kovrat, Jebukagan (Dzsebukagan) és a sad egymástól és a nyugati kagántól is függetlenek voltak. Kovrat kiemelkedik a török uralkodók sorából. Már Organasz nevű nagybátyja, a VII. század elején, népes kíséretével együtt megkeresztelkedett Konstantinápolyban, és ennek jutalmaként bizánci patriciusi méltóságot kapott. A bizánci nevelésben részesült Kovrat számára a török kaganátus kiváltképpen terhes volt. Ebben a korban egy uralkodó számára a kereszténységhez tartozás a felekezeti mellett politikai elkötelezettséget, cselekvési előírást jelentett. Moravcsik Gy. kutatásainak eredményeként tudjuk, hogy a VII. század első felében, Organasz és Kovrat korára, a bizánci missziós tevékenység a sztyepp népeinek körében már jelentős múlttal rendelkezett. Boszporuszban (Kercs) a IV. században, Phanagóriában (Tamany) pedig a VI. században püspökségeket állítottak fel. I. Jusztinianosz (527—565) politikai céljainak szolgálatába állította a missziós tevékenységet. A térítőpapok és a püspökök a bizánci birodalmi politika előfutárai voltak, ahol meg tudták vetni a lábukat, ott a bizánci udvar lehetőséget kapott az események folyamatos ellenőrzésére és befolyásolására. Ennek jellemzésére Moravcsik Gy. a IV. századi Theotimosz, Tomi püspökének példáját említi, akit a Duna deltájában lakó hunok a rómaiak (bizánciak) Isteneként tiszteltek. Az örmények apostola, a Felvilágosító Szent György sikereket ért el a kaukázusi és Kubán menti népek térítésében, egy IV. századi püspöki levél a zsoltárokat tanuló hunokat említi. I. Jusztinianosz idején a kaukázusi abházok (*Abazgi*) és cserkeszek (*Zichi*), valamint a sztyeppen lakó hunok, ogurok, bolgárok és más török népek körében a kereszténység terjedt. Egy VIII. század közepén készült bizánci püspökségi listából kiderül, hogy akkor az V. században alapított krími gót püspökséget, melynek székvárosa Dorosz (Mankup) volt, érseki rangra emelték. A krími gót metropolita alá hét püspököt — köztük a hun és az onogur püspököt — is rendelték. Az 520-as években keresztény egyházi szövegeket kellett hun nyelvre fordítani. Ezek a fordítások elvesztek, így nem tudjuk, milyen ábécével készültek. Moravcsik Gy. feltételezi, hogy a bizánci kútfők *hun* szava az *onogur* vagy a *bolgár* helyett áll. A Kubán és mellékfolyóinak mentén keresztény templomok romjai vannak, kökeresztek kerültek elő, az egyik nagyméretű keresztben görög felirat tudatja, hogy itt Isten rabszolgája György nyugszik. Vagyis sírkereszt volt. A keresztet a Kubáni terület, Majkopi járás, egykori Gubszkaja kozák falutól 5 versztre fedezték fel. Az egykori Batalpasini járás, Sztorozseva kozák falu határában és a nagy Zelencsuk folyó völgyében, régi templomromoktól nem nagy távolságra két-két török típusú kőszobrot fedeztek fel. A szobrok közül kettő ép, kettő sérült. Az ép szobrok egyike kezében szablyát, a másik kupát tart. A szobrok vállain és fővegén talpas, „máltai” keresztetek vannak. Moravcsik Gy. közli, hogy a VI. századi bizánci kútfők a hunok és bolgárok templomait emlegetik. Egy ugyancsak VI. századi kútfő arról tudósít, hogy a perzsa fogságba került török harcosok homlokán tetovált kereszt volt, amit

anyáik a keresztények tanácsára tettek, hogy a betegségtől megvédje fiúkat. A török stílusban készült kőszobrok fővegén lévő kereszt a homlok részen látható. A Kaszpi-tengerbe rohanó Szulak folyó partján, a Csir Jurt nevű város határában M. G. Magomedov hatalmas kurgántemetőben két, kereszt alaprajzú templom romjait tárta fel. Mindkét templom a kereszt kultusz emléke.

A kereszténység és az ősi pogány vallási hiedelmek egyesítésének nem régen még élő néprajzi példái voltak az oszétek (alánok utódai) és a kaukázusi hevszurok körében. A kevéssé látogatott magaslatokon Rekom nevet viselő szentélyek épültek, melyeknek papjai is voltak. Ezek a szentélyek kőből vagy gerendából épített, néha egyszerű épületek, kegytárgyaik körében egyformán megtalálhatók voltak a pogány világ ősi és a bizánci kereszténység tárgyai. A szertartásokat rosszul ismerjük, azt tudjuk, hogy a papok között voltak zászlóvivők, és a szentélyek előtt véres állatáldozatokat is mutattak be. Állatáldozatok felajánlása egyébként a hivatalos grúz egyházban is befogadott szokás. Az oszét és a hevszur Rekomokra vonatkozó adatokat A. M. Tallgren hagyatékában találtam.

Nem kételkedem abban, hogy a kereszténységnek és a pogányságnak imént idézett, sajátos egyesítése a Don és a Donyec menti sztyeppen is szokásban volt. A nyugati törökség mind szokásaiban, vallásos hiedelmeiben és politikai szervezetében eltávolodott keleti rokonaitól. A kereszténység nesztóriánus, eretnek irányzata a keleti törökség között terjedt, közöttük már a VI. században buddhista térítések is folytak. A nyugati törökség életformája átalakulásának a bélyegét viseli a szaltovomajaki kultúrkör, amely a Kaszpi vidékétől az Al-Dunáig terjedt. Kultúrkörnek azért nevezzük, mert kultúrák egész sora tartozik hozzá. E sztyeppi kultúrák belső hasonlósága olyan mérvű, hogy egységes művelődéstörténeti folyamat részeként foghatók fel. Ez a kultúrkör jellemzi a Kazár Kaganátust is, amelynek függőségében a magyar törzsek éltek.

A szaltovomajaki kultúrkörben tükröződő életformát azzal az alapvető ismerettel kell tekintetbe venni, hogy a török és általában a sztyeppi népek az akkori világ legkiválóbb lótenyésztői és -nemesítői maradtak. A mondák isteni ménjei Toharisztán és Tádzsikisztán hegyei közt éltek, a Vahs folyó völgyéből a fehér fejű és lábú huttali, Ferganából a davani, a Tien-San hegység, Isszik-kul vidékéről pedig az ahaltekini mének érkeztek a sztyeppre. A sztyepp lótenyésztői ezekkel a pompás ménekkel nemesítették ki és tartották fenn azokat a kiváló, szívós harci lovakat, amelyeket a bizánci hadtudomány tisztelettel emlegetett.

A sztyeppen talált műveltségi állapotoknak a törökségre gyakorolt hatását tetten tudjuk érní Ibn Fadlan 922—923-ban szerzett személyes tapasztalataiban és Ibn Ruszta 930 körül írt föld- és néprajzi művében. Ibn Fadlan látogatásának idején a volgai bolgárok egy része még nomadizált. Ibn Ruszta, aki a horászáni tudós államférfi, Dzszajhani művéből merített, megjegyzi, hogy a bolgárok egyebek közt lóval is adóztak királyuknak. Mikor a bolgárok házasságot kötnek, a király egy-egy lovat vesz tőlük adóba. A volgai bolgárok harci lovait, páncéljait és teljes fegyverzetét Ibn Ruszta külön is méltatja. A jelentős lótenyésztés nagy hasznot

hozhatott a bolgár király kincstárának. A két arab szerző azonban megjegyzi, hogy a volgai bolgárok országában földművelés is folyt: búzát, árpat, kölest és más egyebet vetnek. Biljar, Bolgari és Szuvar településeken előkerültek ekék, csoroszlyák és gabonavermek. A Finn Nemzeti Múzeumban őrzött és Biljarszkból származó X. századi bolgár eke leltári száma: 5385:4223, Zauszailov-gyűjtemény. Az ekevas hossza 37 cm, szélessége 26 cm. A felerősítés módja köpüs. Az eke vasperemén körben csúszóvas látható, az eke aszimmetrikus. Az ugyanabból a gyűjteményből származó csoroszlyák hossza 55—60 cm. A kerti művelésre szolgáló ásók hossza 19—30 cm közötti, szélességük 12-13 cm. Egy vasolló hossza 23 cm. Ilyen ollókat a Volga—Káma vidékén nem régen gypjúnyírásra és szűcsmunkára egyaránt használtak. Ibn Fadlan felpanaszolja, hogy a volgai bolgárok vermeiben a gabona megdohosodott, mert nyirkosak. Ezzel szemben a feltárt vermek szárazak voltak, a bennük talált búza- és árpaszemek nem korhadtak el. A volgai Bolgárország jelentős gabonataralékokkal rendelkezett, a szuzdali oroszok 1024-ben a volgai bolgár kereskedőknél vásárolt és a Volgán felhajózott bolgár gabona segítségével menekültek meg az inségtől. A volgai bolgárok fejlett földművelését bizonyító adatok a X. század első negyedéből származnak. Ibn Ruszta adatai esetleg a IX. század utolsó negyedére vonatkoznak. Így a volgai bolgárok fejlett földművelésének kezdetei a IX. század végénél nem korábbiak, jelentős tárgyi emlékei a X. század első negyedéből adatoltak. Ezt azért kellett megjegyezni, mert így kiderül, hogy honfoglalás előtti földművelésünk török rétege volgai bolgár hatásból aligha származik. Hiszen a volgai bolgár földművelés kialakulásának idején a magyarok már a Kárpát-medencében éltek. Ibn Ruszta és Ibn Fadlan úgy tudták, hogy a volgai bolgároknak nem voltak pénzeik. Ibn Ruszta úgy tudósít, hogy a nyestprémet használják pénz helyett, egy nyestprémet két és fél dirhemben számítanak át. A bolgárok elfogadják a fehér (ezüst), kerek dirhemeket, amelyeket az iszlám országokból bevisznek hozzájuk. Ibn Ruszta még a IX. század utolsó negyedének volgai bolgár viszonyait írta át a tudós Dzsahjani művéből. Viszont éppen az idő tájt, amikor Ibn Fadlan a volgai bolgárok körében járt, indult meg az önálló volgai bolgár pénzverés. Az önálló pénzkibocsátás az állami függetlenség bizonyítéka. A. P. Kovalevszkij szerint az első volgai bolgár pénzek a 918—922-es években készültek, és gyakran öntőformákban gyártott, durva példányok voltak. Kezdetben a közép-ázsiai uralkodók és Sas (Taskent), Balh, Szamarkand, Niszabur városok nevével jelentek meg a volgai bolgárok durva pénzutánpótlásai. A közép-ázsiai dirhem-utánpótlások egyes példányai azonban már verőtökén készültek, és ezeken Mikail ibn Dzsafar bolgár uralkodó neve szerepel. Ez a Mikail Ibn Dzsafar valószínűleg fia volt annak a bolgár királynak, aki török Almus és iszlám Dzsafar néven ismert. Az utóbbi nevet Ibn Fadlan adta neki, aki az iszlámra frissen áttért volgai bolgárokat eligazította az igaz hit szabályaiban. A 948—959 közötti években Talib ibn Ahmed, Szuvar város fejedelme, 976—977-ben pedig Mumin ibn Ahmed, Bolgari város ura kezdett pénzt kibocsátani. Az önálló volgai bolgár pénzek is követték a közép-ázsiai dirhemeket. A szuvari felirattal ellátott pénzek

előhelyei után ítélve, a város a Volga bal parti (keleti), Utka (bolgár nevén Vatyg) mellékfolyójának torkolatvidékén, a Közép-Ázsiába irányuló szárazföldi karaván- és a volgai hajóút találkozásánál állt.

A volgai bolgárok a Kazár Kaganátus alattvalóinak számítottak. Ugyanis a bolgár királyok és alattvalóik adóztak a kazár kagán kincstárának, minden ház után egy cobolyprémet fizettek. A bolgár király fia a kazár kagán udvarában élt, lányát pedig köteles volt a kazár kagán háremébe adni. A volgai bolgárok szükség esetén lovassereget küldtek a kazárok megsegítésére. A volgai bolgár király a maga országában és a neki engedelmeskedő népek körében gyakorolt uralkodói jogokat. Ibn Fadlan *malik al-saqaliba*, a „szlávok királyá”-nak emlegeti Almust (Dzsafart). A „szlávok” az adott összefüggésben nem csak valóságos szlávokat, hanem általában a bolgár király nem bolgár-török alattvalóit jelenti. A keleti szlávoknak a Volga mentén megtelepedett részei valóban adózhattak a volgai bolgár királynak. A kijevi orosz *Poveszty Vremennih Let* arról értesít, hogy a X. században a vjaticsok és a radimicsok a kazároknak adóztak. Tudjuk, a volgai bolgárok a kazárok vazallusai voltak, a bolgár gyakorolhatta az uralkodói hatalmat a kazár fennhatóság alá vont szlávok és finnugor népek felett. A török dinasztikus szemlélet jegyében a kazár kagán vazallusának vazallusait is saját adózó népeinek tartotta. Ezt a szemléletet fejezi ki a *Poveszty* tudósítása is.

A bolgár király *Almus* neve azonos a mi magyar *Álmos* nevünkkel. Ebből nem következik, hogy a mi *Álmos* nevünk egyenesen a volgai bolgároktól került a magyar törzsekhez. Ez a férfinév általános volt a törökség között, a sztyeppen lakó török törzsektől vették át a magyarok.

Kazár Kaganátus, alánok, keleti szlávok

A Kazár Kaganátus politikai, szervezeti fogalom, a másik kettő népi-nyelvi fogalom. I. M. Artamonov a kazárok történetét írta meg, D. M. Dunlop pedig a zsidó kazárok történetét összegezte. Valójában egyik kitűnő tudós sem csak a kitűzött feladatát valósította meg, mert mindketten a Kazár Kaganátus történetét írták meg saját szempontjaik szerint. Mert valójában a kazár nép csak részét, és talán nem is nagy részét alkotta a Kazár Kaganátus népeinek. Ez persze a fogalmi zavarok egész halmazát okozza, mert a Kazár Kaganátusban észlelt politikai berendezkedés, társadalom, gazdálkodás, anyagi és szellemi műveltség részben valóban a kazár nép sajátja. Ennek a résznek az arányát a kaganátus többi népeihez viszonyítva, még csak érzékeltetni sem sikerülhet. Azt tudjuk, hogy a kazárokon kívül onogurok, bolgárok, magyarok, alánok és keleti szláv csoportok vívmányainak az összességét kell tisztelnünk a Kazár Kaganátus történetében. És rajtuk kívül még igen sok népet sorolnak a kútfők a kaganátus népeihez, köztük a kazár történelem egyik problematikus kútfője a zsidó—kazár levelezés. Nevezetesen a következő nehezen értelmezhető népneveket ismerjük, amelyek tulajdonosai,

állítólag, még a X. század hatvanas éveiben a kazár kagán alá tartoztak: *Bur.t-s*, *Bul.g.r*, *S.var*, *C.r.misz*, *Ariszu*, *V.n.n.tit*, *Sz.v.r*, *Sz.l.vijun*, *Bász*, *T.i.t* (*T.k.t*). És még nyugati irányban, a Fekete-tenger partján élő 13 nép adózott a kazároknak. P. K. Kokovcov, V. Minorsky és H. Paszkiewicz a következőképpen kísérelték meg érthetővé tenni e felsorolt neveket. Magyarázataikat azonban kérdőjelek között adják. *Bur.t-s* = burtászok, *Bul.g.r* = bolgárok, *S.var* = szuvar, *C.r.misz* = cseremis, *V.n.n.tit* = vjatics, *Sz.v.r* = szeverjan, *Sz.l.vijun* = szláv. A többi népnév nem azonosítható. A probléma abból áll elő, hogy a kazár történelem foghíjas, legfontosabb forrásai olyan keleti nyelveken keletkeztek, amelyek írásmódja a magánhangzókat nem vagy alig jelölte. Az arab és a héber írás ebben a tekintetben szinte feloldhatatlan nehézségeket támaszt, különösen idegen szavak értelmezésekor. A perzsák is átvették a perzsa nyelv változatos magánhangzóinak átadására alkalmatlan régi arab írást. Az arab betűkkel készült régi perzsa szövegek népneveinek megfejtése nehézséget okoz. C. J. F. Dowsett és K. P. Patkanjan (Patkanov) a kazár történelemre vonatkozó fontos tudósításokat tartalmazó örmény kútfőket adtak közre. P. K. Patkanjan középkori grúz irodalmat is közreadott, eredményei felett már eljárt az idő. A magyar tudósok közül Istvánovits M. és Bíró M. jelentős kezdeményezéseket tettek a középkori grúz krónikák és egyéb művek közreadásában. Ezek igen fontos ismereteket közölnek a sztyepp népeinek történetére nézve. Schütz Ö. a régi örmény irodalom feldolgozásában szerzett érdemeket. A baj az, hogy mind az örmény, mind pedig a grúz középkori művek szerzői nem személyes ismereteik, hanem irodalmi hagyományok után nevezik meg a sztyepp népeit. Így fordul elő, hogy IV. századi grúz-alán eseményekben kipcsakok, besenyők tűnnek fel, ami anakronizmus.

Az említett szerzőkön kívül A. Zajaczkowicz, A. Sz. Pletnyova, Németh Gy., Ligeti L., Czeglédy K., Györffy Gy., Erdélyi I., Vásáry I., A. M. Scserbak, Veres P., Bálint Cs., Dienes I., M. G. Magomedov, G. E. Afanaszjev, A. V. Gadlo, V. V. Kropotkin és O. Pritzak munkásságára támaszkodom.

A sztyepp és az Észak-Kaukázus egyik jelentős népe volt az alán. Történelmük feldolgozásában olyan előzmények, mint amilyenek a kazár és általában a török népek történelmében rendelkezésre állnak, hiányzanak. Pedig a magyar—alán kapcsolatok jelentősek voltak, de főleg a nyelvi érintkezések témája hiányosan ismert. Az alán törzsek ismertetésében támaszkodom E. Cs. Szkrzsinszkaja, E. I. Krupnov, N. J. Merpert, V. I. Abajev, Harmatta J. és a kazár témában már említett szerzőkre.

A keleti szlávok határozták meg egész Kelet-Európa történelmét: kemény harc árán jutottak jelentőségre. A fegyverek próbáján túlmenően kultúrájuk, gazdálkodásuk és nyelvük jelölte ki azt a folyamatot, amely a keleti szlávokat élre vitte. A keleti szlávok földművesek voltak, állandó jelleggel vetették meg lábukat, falvakat és városokat alapítottak. Harciasságuk mellett türelmesek voltak a más nyelvű népek iránt, átadtak és szívesen vettek át művelődési vívmányokat, és nyelvüket készséggel gyarapították más népektől kapott szókincs-

csel. Östörténetünk sztyeppi idején a keleti szlávok szervezete a sztyeppen még alig volt jelen. A magyar törzsek sztyeppi életük befejező szakaszában álltak szorosabb kapcsolatban a keleti szlávokkal. A szláv nyelvek közös sajátosságai akadályozzák a magyar—keleti szláv nyelvi érintkezések tisztázását. Kockázattól sem mentes néhány megállapításra a nyelvi kapcsolatok vonatkozásában a keleti szláv történelem logikája késztet. — A keleti szlávokat óriási irodalom tárgyalja, a szerzők bárminemű felsorolása még annál is megtévesztőbb lenne, amit a korábbi esetekben megkerülni nem tudtam. Helyzetemen csak az könnyít, hogy a sztyeppen a keleti szlávok még szerény helyet foglaltak el. A keleti szlávok ismertetését B. A. Ribakov, V. L. Janin, V. V. Szedov, G. Vernadsky, V. P. Susarin és Sz. A. Pletnyova eredményeire alapozva adom elő. Néhány részletkérdésben a keleti szláv történelem sok más művelőjére is tekintettel vagyok.

Bíborbanszületett Konstantin császár így tudósít a magyarok és a kazárok összetartozásának időtartamáról: „Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”¹ A magyarokról szóló keleti kútfők a 870 körüli magyarokat a kazároktól függetleneknek tudták. Azt közlik, hogy a magyarok támadásaitól tartó kazárok országuk határait megerősítették. A Kazár Kaganátus története összefonódott a magyar őstörténettel, minden lényegesnek, amit a kaganátusról megtudhatunk, köze van népünk történetéhez.

A *kazár* népnév megfejtésével sokan kísérleteztek, Ligeti L. és Róna-Tas A. úgy vélik, hogy az újugrok qasar nevű törzse és a nyugatra távozott kazárok valamikor egy törzsközösséghez tartoztak. D. M. Dunlop egyenesen ujugur eredetűnek véli a kazárokat. Vélekedésének, Ligeti L. szerint, nyelvi akadályai vannak. M. I. Artamonov egy szír kútfőre alapozva azt közli, hogy Maurikiosz császár uralkodása idején (582—602) Belső-Szkitiából három testvér 30 ezer szkíta élén kivonult, és 65 nap után elérték a Tanaiszt (Dont), a Bulgar nevű testvér 10 ezer emberrel különvált és a Dunához vonult. Ott Maurikioszhoz fordult, és bebocsátást kért a birodalomba. A császár Felső- és Alsó-Moesiát, valamint Daciát adta Bulgar népének. Ezeket a szkitákat a bizánciak bolgároknak nevezték el. A másik két testvér az alánok országába vonult, amit Barsziliának neveztek. Amikor Barszilia fölött egy idegen nép kezdett uralkodni, akkor az ország lakóit kazároknak nevezték el a legidősebb testvér, Kazarig neve után. A harmadik testvér sorsáról nincs említés. Barsziliában volt *Turaye* nevű város, amelyet J. Markwart „Török kapu”-nak, F. Altheim pedig a „Kapuk kapujá”-nak értelmez. Az utóbbi pedig nem más, mint Derbent, amit az arabok neveztek el *Bab al-abwab*-nak, a „Kapuk kapujá”-nak. Ugyanis a Kaszpi-tenger és a Kaukázus keleti nyúlványai közötti keskeny síkságot, délen Irán közelében, Derbent erődtímenyei védelmezték. Tudjuk azonban, hogy a VI. század közepén a nyugati törökök bevették azokat a híres erődtímenyeket.

¹ MORAVCSIK, ÁMTBF 43.

A kazárok eredetmondája szabályszerűen követi a rokonsági, származási elvet. A monda úgy tudja, hogy a bolgárok és kazárok testvérnép voltak. Mindkettő vezérétől kapta nevét. A kazárok népállománya Barsziliában alánokkal gyarapodott. Ennek a Barsziliának a földrajzi helye nem világos. Az azonban az arab és perzsa kútfőkből, különösen pedig a kazár—arab háborúk történetéből kiderül, hogy a kazárok korai történetének köze van a keskeny, dagesztáni tengerparthoz. Elégge valószínű, hogy Derbent kazár kézen volt.

Az arab kútfők a kazárok nyelvét töröknek, perzsának és semmiféle nyelvhez sem hasonlónak nevezték. Az utóbbi jellemzés indította útjára azt a feltevést, hogy a kazárok nyelve magyar volt. A kazárok keverék nép voltak, és többféle török nyelvjárást használtak. P. B. Golden gyűjtötte össze és rendszerezte a kazár nyelv szórvány emlékeit. A szerény szórványok után ítélve, a kazárok többsége bolgár-török nyelvű volt. Éspedig az uralkodó réteg kipcsakos, az alattvalók pedig bolgár-török nyelvjárásokat használtak. Ez az elhatárolás persze feltételes, mert egy ismert kazár fejedelemlánynak *Csicsak* 'Virág' neve bolgár—török, bár a törökség körében igen elterjedt női név volt. A kazár Csicsak Bizáncban az Iréné nevet kapta, mert 732-ben a császár felesége lett. Ligeti L. ócsuvasos nyelvnek tartja a kazárt.

A *kazár* népnév használata nem azonos a nyelvvel, a kor szabályainak szellemében a kazár kagán alá tartozó népek felvették a *kazár* népnevet. A kazárok 556 táján az onogurokra telepedtek, és keveredni kezdtek az alánokkal. A Toynbee úgy sejtí, az 567 és 589 közötti években a kazárok részei még a közép-ázsiai sztyeppen tartózkodtak, ott háborúztak a perzsákkal. Kérdéses, melyik területre gondol A. Toynbee. Valószínűbbnek tartom, hogy a kazárok a Kaszpi-tenger és a Kaukázus nyúlványai közti keskeny síkságon vívták háborúikat a perzsákkal. D. M. Dunlop és A. Toynbee egyaránt úgy vélik, hogy Kovrat halála és a nyugati kaganátusra mért kínai csapás következtében előállt helyzetet kihasználva, a kazárok lettek a helyzet urai. Az Irán felől előnyomuló arabok 712-ben berendezkedtek Közép-Ázsia nagy területén, és Dél-Szibéria irányába törtek. A kínai támadás és az arab hódítás között nyolcvan év telt el, a kútfőkből nem világlik ki, hogy a nyugati kaganátus milyen befolyást tudott gyakorolni Kelet-Európa sorsára. Valószínűnek tartom, hogy nem a nyugati kagán irányította az eseményeket. Organasz, Kovrat és a kazárok politikája sejteti, ez lehetett a helyzet. Más kérdés, hogy a kelet-európai török népagak korántsem csak békés érintkezésben álltak dél-szibériai és közép-ázsiai rokonaikkal.

A kazárok különböző népnevei emlékeztetnek azokra a politikai szervezetekre, amelyekhez a kazárok tartoztak. M. I. Artamonov és D. M. Dunlop hivatkoznak arra a 627 körüli szír értesülésre, hogy Kazarig szkítái, akik az alánokkal összetelepültek, egy hódítás következményeként vették fel a *kazár* nevet. A szír tudósításban homályban marad a hódító. Én azonban úgy értelmezem ezt a homályos helyet, hogy a kazár népelem felülkerekedésével terjedt el népneve. A szír kútfő a bolgárokat és a kazárokat testvérnépeknek tartja, a szkíták alatt török néptörzseket érthetünk. Márpedig a sztyeppi népek gyakorlatából következik,

hogy a hatalomra került nép adja nevét a politikai szervezet alá tartozó néptörzseknek.

Nemcsak a nyugati kaganátus és a kelet-európai törökség távolodott el egymástól. Az azovi- és a fekete-tengeri sztyeppen megállapodott török népek is részekre szakadtak. Kovrat birodalmának megrendülését rögvest kihasználták a kazárok. A kazárok korai lakóhelyeinek egyik körzete a Volga deltájának vidékétől a Szulak folyóig terjedt. Politikai befolyásuk azonban kiterjedt Derbentig, Szulak és Derbent között hun maradványok telepedtek meg, akik kazár befolyás alá kerültek. Legalábbis a VII. század közepe táján már ez volt a helyzet Dagesztánban. A *kazár* elemet tartalmazó dagesztáni földrajzi nevek tanúsítják, hogy ott kazár részek telepedtek meg. Mégpedig idegen népelemek között, mert különben nem lett volna értelme kazár elnevezést adni azoknak a településeknek, ahol kazárok laktak. A dagesztáni hunok Alp nevű fejedelmének címében 681—682 táján ugyanaz az *ilutver*, *iltever*, *elteber* név szerepel, amit a kazár kagánok a vazullus népek fejedelmeinek adományoztak. Ezt a méltóságot kapta a volgai bolgárok királya is. Alp fejedelem környezetéhez tartozó két főember nevét a D. M. Dunlop, M. I. Artamonov és F. Dowsett által idézett örmény kútfők *Zirdkin Kursan*, illetve *Csat Kazar* alakban említik. Czeglédy K. szerint a két név helyes olvasata: *Kursan Ir tegin* és *Kazar sad*. Mindkét névben jól ismert török méltóságcímeket látunk viszont. A zömükben IX—X. század folyamán keletkezett arab közlések a kazárokról sokkal korábbi szír, iráni és szogd értesüléseket vettek át, és a Kazár Kaganátust már 557 táján független alakulásnak tüntetik fel. Ezt teljesen kizártnak tekinthetjük. Miként az arab kútfők azon állításának sincs hitele, hogy a kazárok már a bibliai időkben léteztek. Magyarázata van annak, hogy az arab szerzők a kazárokat őrségi ismerősüknek tüntetik fel.

Az arab hódítások sajátosan segítették a kazárokat függetlenségük elnyeréséhez. Az arab seregek nemcsak Közép-Ázsiában nyomultak elő, Irán felől a dagesztáni tengerparton át igyekeztek kijutni a kelet-európai síkságra, ahol meg akarták vetni lábukat. E tervük sikere esetén Kelet-Európa, de talán egész Európa története más fordulatot vesz. Ne feledjük, hogy földrészünk nyugati felén, a Pireneusokon keresztül szintén az iszlám nevében törtek előre arab seregek, melyek urai Spanyolországban vetették meg lábukat. A Kelet-Kaukázus és a Kaszpi-tenger közötti keskeny, nagyon termékeny és festői szép síkságon a kazárok és hun szövetségeik álltak az arab seregek útjában. A kazár—arab háborúk története két szakaszra oszlik. Az első szakasz 642—652, a második 716—737. Már az első szakasz elején az arabok megszerezték Derbent hatalmas erődítményeit, miután a dagesztáni síkság déli szegélyében és a környező hegyek völgyeiben megvetették lábukat, fontos katonai és diplomáciai támpontokhoz jutottak. A Derbent és Szulak közötti mintegy 100-110 km-es szakaszon a kazár és az arab ütközetek szinte szünet nélkül zajlottak. A kazár seregek erélyes támadásokkal próbálták kiűzni az arabokat. A Szulak folyó előterében és attól északra Targu, Balangar, Csungar és Szamandar nevű kazár erődök és városok zárták el a kelet-európai sztyeppre vezető

utat. Czeglédy K. a *Balangart* és a *Csungart* mongolos földrajzi neveknek tartja, jobb- és balszárnyat jelentenek: török szervezetre jellemző elrendeződésre utalnak. M. I. Artamonov — Tabarira hivatkozva — Balangar másik *Bulkar* (*Bulgar*) nevét is közli. I. M. Artamonov és D. M. Dunlop Szamandart a kazár kagán első székvárosának tartják. A várost több ezer szőlőskert vette körül.

Az arab hadseregeknek nem sikerült megtörni a kazárok ellenállását, Targu falai alatt több ízben is öldöklő csaták zajlottak. A kagán azonban okult a 642—652. évi harcokból, és székvárosát a Volga deltájában lévő Itilbe, arabul al-Bayda-ba helyezte át. A háború első szakaszában az araboknak nem sikerült megnyerniük a kaukázusi törzseket. Ebben egyébként később is csak szerény eredményeket értek el. A síksághoz szokott arabok a hegyek szorosain nem igen próbáltak átkelni, hogy a kazárok hátába kerüljenek. Vagy ha ilyesmit próbáltak, a hegyi törzsek csapdájába estek.

Az arabok 652 és 716 között viszonylag békében hagyták a dagesztáni síkságon lakó kazárokat. Valójában az arabok felkészülésének volt ez az ideje. Gondos diplomáciai előkészületeket hajtottak végre, ezek során megnyerték a hegyi törzsek bizalmát, akik nemcsak kioktatták az arabokat a hegyi hadviselésre, hanem utat mutattak az arab seregeknek a Darjal-szoroson (Alán kapu) át. A Darjal-átjáró a Kaukázuson át vezet az észak-kaukázusi sztyeppre. Az útvonal Tbiliszitől vezet az Aragvi, majd a Terek folyó felső folyásának mentén. Az araboknak azonban még így is több mint tíz éven át kellett vívniuk kemény háborúkat anélkül, hogy a kazárokat meg tudták volna törni. Holott az arab seregek és szövetséges segédhadaik a dagesztáni síkságon és a Darjalon át összehangolt hadműveleteket folytattak. Végül Marwan ibn Muhamed, tehetséges arab tábornok, Derbent parancsnoka 736—737-ben átvette a Kazárországot támadó arab hadsereg főparancsnokságát. Marwan kitűnően ismerte a helyi viszonyokat és a kazár hadviselést, mert az előző, részleges eredményeket hozó kazárellenes háborúban már részt vett. Az arab kútfők azt állítják, hogy Marwan ibn Muhamed elsőprő győzelmet aratott a kazárok felett. M. I. Artamonov és D. M. Dunlop minden tekintetben hitelesnek fogadják el a Marwan háborújáról készült arab beszámolókat. Úgy vélem, hogy néhány vonatkozásban eltérő gondolatoknak is van helyük. Marwan totális győzelméről szóló beszámolók esetében nem mellékes, hogy a népszerű, tehetséges tábornok, ügyes diplomata és intrikus II. Marwan néven bagdadi kalifa lett. A hadjáratát ismertető arab beszámolók pedig már akkor készültek, amikor az Umajad-kalifák trónján ült.

Marwan hadai elfoglalták a Kaszpi mentén épült kazár erődöket, és pedig úgy, hogy a Darjal felől érkező hadtest képviselte a fő erőt. Ez elvágta a kazár erődök felmentésének útját, mert szétszórta a kagán hadseregét. Marwannak valószínűleg sikerült a maga oldalára állítani az alánok egy részét, a megosztott alánok maradék seregét pedig legyőzte. Állítólag Itil, a kagán új székvárosát is bevette, és a Volga mentén északi irányba visszavonuló kazár kagán tarkanjait küldte Marwan táborába béke ajánlatával. Marwan a béke fejében két követelést terjesztett elő: a

kagán és népe vegye fel az iszlámot, és ismerje el függőségét, fogadjon vazallusi hűséget az arab kalifának. A kagán elfogadta a feltételeket, térítőket kért. A kagánt üldöző Marwan megtámadta a kazárok vazallus népét, a burtaszokat, és a hírek szerint 20 ezer burtasz családot délre hurcoltak az arabok.

A békekötés után Marwan sietve távozott, sok foglyot és gazdag zsákmányt hurcolt magával. A kazár katonai erő — állítólag — megtört, elesett a kagán Kazár Tarhan nevű hadvezére is, aki a Volga jobb partján elhelyezett utolsó kazár sereget vezényelte. E sereg veresége után az Urálig hátráló kagán minden feltétel elfogadására kényszerült. A visszavonult Marwan két iszlám vallási tanítót (*faqih*), Nuh ibn al-Saib-ot és Abd al-Rahman-t küldte a kazár kagán udvarába. A kagán ellenvetésekkel fogadta a két vallási tanítót, ragaszkodott a vér, sertés és más tisztátalan húsok, továbbá a bor fogyasztásához. A két meghökkent faqih hosszasan vitatkozott a teendőkön, végül is közölték a kagánnal, hogy a tisztátalan ételek és ital fogyasztása szigorúan tilos, felmentést adni nem lehet. A vita után a kagán és legszűkebb környezete felvette az iszlámot. Ezzel azonban az iszlám térhódítása a kagán környezetében véget is ért. Ugyanis alig 3-4 évvel később a kagán és főemberei a zsidó vallást vették fel. Ennek az átgondolt diplomáciai lépésnek az ismertetésére visszatérek.

Marwan hadjáratának következményei komolyak voltak. A Szulak menti hatalmas kurgántemetőt, a keresztikultusz templomait és a szomszédos kazár erődöt a felbőszült arab katonák kifosztották. Az elvétele előkerült ékszertöredékek és aranypénzek bizonyítják, hogy a kurgánokba előkelő gazdagok temetkeztek. Nehéz megmondani, nemzetiségükre nézve kazárok voltak-e ezek a rangos emberek. A Kazár Kaganátus előkelői komoly értékekkel rendelkeztek, meg tudták szerezni a nagy hírű kaukázusi ötvösök remekeit. Ebből arra is következtek, hogy a szolgálatukra rendelt köznéptől kisajátított javak is jelentősek voltak. A kaganátus virágzó gazdasággal rendelkezett.

A. Toynbee úgy véli, hogy Marwan két faqih-ának kudarcba fulladt térítési kísérlete után, 813 és 819 között, majd pedig 965 táján, további két iszlám térítési kísérlet történt Kazárországban. Kevésbé valószínű, hogy az utóbbi esemény kapcsán térítési kísérletre kell gondolnunk. Ugyanis 965 körül a kagán horezmi katonákból toborzott gárdája megtagadta, hogy hittestvéreik ellen harcoljanak.

D. M. Dunlop megemlékezik egy érdekes hagyományról, amely azt tartja, a kazár kagán udvarában tevékenykedett az az Abd al-Rahman ibn Zubayr nevű faqih, aki továbbvitte útját, és a volgai bolgárok körében térített nagyobb eredménnyel. D. M. Dunlop maga is lehetségesnek véli, hogy a kazár kagán környezetében megforduló, egyik hasonló nevű iszlám vallási tanító kezdeményezte a volgai bolgárok térítését. A VIII. század harmincas—negyvenes éveiben bolgárok még nem éltek a Káma-torkolat körüli területen. Ez azonban még nem zárja ki annak feltevését, hogy az akkor még a Don és a Donyec felső folyásának vidékén élő bolgárok körében iszlám vallási tanítók nem térítgethettek. Jelentős eredményekkel azonban nem dicsekedhettek, mert a volgai Bolgárország egykori,

központi területén feltárt tankejevukai temetőben csak a XI. század elejétől kezdtek iszlám előírás szerint temetkezni. A tételes vallások térítőinek a tanaikkal ismerkedő népek körében sok mindennel kellett megbékélni. Például Ibn Fadlan a már iszlám hiten lévő volgai bolgárok körében ruhátlan férfiak és nők együttes fürdőzését tapasztalta. Tiltakozása ezen nem változtatott. Dogmatikai és szer-tartásbeli szabálytalanságokat is szóvá tett, abban szívesen vették Ibn Fadlan segítségét.

M. I. Artamonov, D. M. Dunlop és V. Minorsky árnyalati véleménykülönbség-gel elfogadják az arab beszámolókat a kazár hadsereg teljes pusztulásáról, a Kazár Kaganátus válságos helyzetéről. Ugyanakkor fontosnak tartják, hogy az arab hadsereg kivonulása után röviddel, a kazár uralkodó és közeli hívei a zsidó vallásra tértek, és eszükbe sem volt tiszteletben tartani a vazallusi hűséget. Az M. I. Artamonov és D. M. Dunlop közötti véleménykülönbség a zsidó vallás elfogadásá-nak időpontja tekintetében 30-40 év, ami a fennforgó bizonytalanságok miatt jelentéktelen. Úgy vélem, hogy e kitűnő szerzők álláspontja a vallási kérdésben magában rejtí annak a lehetőségét is, hogy Marwan vitathatatlan diadalát másként értékeljem.

Mindkét szerző szokatlannak tartja Marwan gyors távozását; nem hagyott hátra arab seregrészt, hogy az a kiszabott feltételek megtartására felügyeljen, pedig ez az arab hódítások során szabállyá vált. Még csak követeket sem hagyott hátra a kagán udvarában. És miután a kagán egyetlen kényszeregyezséget sem tartott meg, az arabok meg sem kísérelték a számonkérést. Pedig ugyanaz a Marwan, aki állítólag tönkretette a Kazár Kaganátust, 744-től bagdadi kalifa volt. A megelőző években pedig döbbenetes embertelenséggel a kaukázusi törzseket kényszerítette hódolásra. Az arab jelentések 72 különböző nyelven beszélő népről és fejedelemről tudnak a Kaukázus déli részén, ahol Marwan tevékenykedett.

D. M. Dunlop abban látja az arabok sikertelenségének okát, hogy a Kazár Kaganátust a kis kaukázusi fejedelemségek módján kezelték. Megelégedtek azzal, hogy a kagán elismerte függőségét. A VIII. század harmincas éveinek végére az arabok már csaknem egy évszázada ismerték a kazárokat, sokszor találkoztak velük a csatatéren és a diplomáciai alkudozások idején. Az arab seregek megszokták, hogy támaszpontjaiktól távol küzdenek, nem volt újdonság számukra a kazár sztyeppen vívott háború.

Czeglédy K. is azon a véleményen van, hogy Marwan gyors távozásának nyomós okai voltak. A legvalószínűbb az, hogy a kazár kagán ellenállása hatékony volt, a tél közeledett, és Marwannak sietni kellett a hadjárat befejezésével. Meg kellett elégednie látszathódolattal, hiszen célja nem az volt, hogy felperzselje, hanem hogy az iszlám világhoz csatolja a Kazár Kaganátust. Az arabok számtalan felperzselő háborút viseltek a kazárok ellen, amit a kazárok viszonzni tudtak. Az arab politika arra irányult, hogy a Kazár Kaganátust kiiktassa, és szabad kezet kapjon Kelet-Európában. D. M. Dunlop, M. I. Artamonov és V. Minorsky megjegyzi, ha a Kazár Kaganátust sikerült volna leverni, akkor az arab seregek a közeli években a

Don és a Dnyeper partján jelentek volna meg. Márpedig éppen ez a célkitűzés került le az arab politika napirendjéről. A Kazár Kaganátus tőszomszédságában berendezkedett arabok erős és tekintélyes államokat szerveztek, a közép-ázsiai Szamanida Emirátust, a Kaszpi-tenger partján Shirvan és Derbent váltak az arab hatalom képviselőivé. Ezek egyike sem merészkedett többé kezét emelni a Kazár Kaganátusra.

Híradás szól arról, hogy a visszavonuló Marwan az elő-kaukázusi síkságon súlyos katonai vereséget szenvedett, elvesztette a zsákmányt és a magával hurcolt foglyokat. Az arab katonák viselkedését minden írott kútfőnél érzékletesebben fejezi ki a Szulak folyó mentén létesült gazdag kurgántemető kifosztása. A kazár kagan alá sok nép tartozott, és nem jószántukból. Az új hódító megjelenésekor azonban inkább álltak ki a Kazár Kaganátus mellett, és nem — vagy csak rövid időre — pártoltak át az előnyomuló arabokhoz. A kazár történelemmel foglalkozó szerzők különböző álláspontokat vallanak a Kazár Kaganátus szerepét illetően. B. A. Ribakov és V. Minorsky primitív, durva hatalomnak minősíti. Más állásponton van M. I. Artamonov, D. M. Dunlop és A. Zajaczkowski. Az utóbbiak nézetéhez nagyban hasonló véleményen vannak a magyar szakértők is, Németh Gy., Ligeti L., Györffy Gy. és sokan mások.

Az arab seregek 716—717-ben Konstantinápoly alatt, 732-ben a Pireneusokon átkelve a Frank Birodalom, 736—737-ben Kelet-Európa kapujában álltak. Ha előnyomulásuk folytatódik, más fordulatot vett volna Európa történelme, az iszlám valláshoz, kultúrához csatlakozott volna. Kelet-Európában másként indult volna útjára a keleti szlávság korai feudális állama, a Kijevi Oroszország. A kereszténység diadala a keleti szlávok körében az európai hagyományokhoz, kultúrkörhöz kötötte a keleti szlávokat. És hogy ez lehetővé vált, abban a kazár hatalomnak döntő jelentősége volt. Ezt méltatja V. Minorsky és különösen G. Vernadsky, valamint M. I. Artamonov. Véleményüket osztja D. M. Dunlop is.

Személy szerint a keresztény európai kultúrkör híve vagyok, és nem látom indokát álláspontom megváltoztatásának, bár jól látom, hogy a kora középkori keresztény kultúra művelőinek merevsége számtalan bajt okozott. De mit tehetek, ennek a földrésznek vagyok a szülöttje és patriótája. Ugyanakkor igyekszem megérteni az Európával összeforrt ázsiai kulturális hagyományokat és vallási filozófiákat. Balgaság lenne, ha az iszlámot az arab hadseregek példásnak éppen nem mondható viselkedése alapján ítélnénk meg. Mert hol látott már a történelem példásan viselkedő hadsereget? Még súlyosabb tévedés lenne, ha a korai iszlámot és kultúráját a későbbi századokban tapasztalható tespedés alapján ítélnénk meg. A korai századokban terjedő iszlám még nem merevedett meg, nem tehetette, mert a meghódított Iránban és Közép-Ázsiában mérhetetlen kulturális kincsek, kifinomult filozófiai rendszerek éltek. A kereszténységet nem vállaló bizánci görög tudósok Iránba helyezték át iskoláikat. Szellemi örökségük nem minden darabja táplálta az arab katonák tábornoktűzét. Azt az antik örökséget, amit a keresztény kultúra megbélyegzett, az iszlám tudósai mentették át, a föld- és néprajzi irodalom,

a tudományos csillagászat, a földmérés, az orvoslás, a testi kultúra, az erotika tudományát az iszlám tudósai vették át az antik hagyományokból. És ezen a téren a művelt közép-ázsiai városokban tevékenykedő tudósok működése emelkedik ki. Az európai tudomány arab forrásokból vette vissza azt, ami eredetileg az európai antik tudomány és irodalom kincse volt. Ibn Fadlan mély tisztelettel emlékezik meg az idős, méltóságteljes tudós államférfiről, Dzsajhaniról, akinek mi magyarok is sokat köszönhetünk, más népekkel egyetemben. Nélküle sokkal kevesebbet vagy semmit sem tudnánk e népek életének korai szakaszáról. Jakut, a világhírű arab enciklopédista elragadtatással nyilatkozott a XIII. századi közép-ázsiai városokban működő köz- és magánkönyvtárakról, amelyekben a föld és az ég minden titkát fűrkészni lehetett. Ibn Fadlan páratlan értékű híradását a közép-ázsiai, észak-kazahsztáni és volgai népekről nem ismernénk, ha az egyik horászáni magánkönyvtár nem őrizte volna meg.

És mindennek mélyen köze van a magyar őstörténethez. Az arabok politikai terjeszkedésének Kelet-Európában vége szakadt. Ám az iszlám országok kereskedői és utazói, arabok és perzsák is, de zömmel Közép-Ázsia törzslakosai, rendszeresen használták a kelet-európai népekhez vezető útvonalakat, tájékozottak voltak viszonyaik felől. Ezek a kereskedők kimunkálták a kora középkori kereskedelem és karavánforgalom szabályait, jogrendszerét. Ibn Fadlan számol be erről a rugalmas, az érdekelt népek szokásjogát is magába foglaló nemzetközi kereskedelmi jogrendszerről. Ez magában foglalta a kollektív és a személyi felelősséget, az elszámolások egysége az ezüstdirhem volt. A kora középkori Kelet-Európában és Skandináviában az iszlám országok dirhemei terjedtek el fizetési eszközként. Az ezüst pénzlábbal (amely többé-kevésbé egységes volt, 2,5-2,8 gramm ezüsből verték a dirhemeket) és a pénzforgalomra alapozott kereskedelemmel az iszlám országok üzleti emberei ismertették meg a kelet-európai és a skandináviai népeket. A nemzetközi kereskedelem bonyolítását a muzulmán és a Rusoknak, illetve normannoknak nevezett kereskedők tartották kézben. Kiváltképpen a harcias normannok egyidőben voltak rablólovagok és békés kereskedők. A kereskedők tevékenysége közelítette egymáshoz a kelet-európai népeket, javaik cseréje érdekeltté tette őket a szükségleteiket messze túlszárnyaló termelésben. A kelet-európai népek körében nagy mennyiségű afrikai, Abbaszida-dirhem forgott. S mi több, V. L. Janin és Sz. A. Janina azon a véleményen vannak, hogy éppen az afrikai műhelyekben készült dirhemek súlya volt a leginkább állandó.

H. Pirenne, a kiváló belga történész a Nagy Károly előtti Földközi-tengert arab beltengernek nevezte el, éppen azért, mert az arab kereskedelem ezen a tengeren bonyolódott. Az Abbaszida-dirhemek nagy aránya és jelentősége a kelet-európai népek között arra hívja fel a figyelmet, hogy a földközi-tengeri arab kereskedelem még a Fekete-tenger északi partjától nagyon messze élő népek gazdasági életére is következményekkel járt. Hiszen az Abbaszidák pénzverdéiben készült dirhemek annak a földközi-tengeri arab kereskedelemnek a közvetítésével jutottak el először

a közel-keleti, majd közép-ázsiai városokba, ahonnan a hatalmas értékeket közvetítő kereskedő társulások szállították Kelet-Európába. Vagy a fényűzési cikkeket szállító arab hajók elérték a fekete-tengeri kikötőket is? — Ki tudja? — Az utóbbi azért képzelhető el nehezen, mert a bizánci flotta ellenőrizte a Fekete-tenger bejáratát, és az arab—bizánci viszony minden, csak szívélyes nem volt soha. Az arab hajók pedig komolyan fenyegették Konstantinápoly biztonságát.

A kelet-európai utakon méltóságteljesen ballagó karavánok az eszmék és világvallások terjesztésében is közreműködtek. Az iszlám vallási tanítók terjesztették Allahba vetett hitüket. Itilben, a kazár fővárosban mecsetek működtek, és a volgai bolgárok felvették az iszlámot. A Kaukázus térségében az ősi örmény és grúz kereszténységen megtört ugyan az iszlám ereje, de egyébként nagy eredményeket ért el. Az iszlám terjedésének határa a Volga lett, tőle nyugatra a korai századokban csak szórványos eredményeket ért el.

Kelet-Európában a keresztény bizánci befolyás dominált. A kazárok, helyesebben a kaganátus átvette onogur elődjének diplomáciai hagyományait. De csak azokra szorítkozott, mert a vallás tekintetében saját utat követett. A Kazár Kaganátus és Bizánc kapcsolatai jók voltak, ezt tanúsítja, hogy II. Jusztinianosz császár (685—695; 705—711) rokonságba került a kazár kagánnal. A trónjáról távozni kényszerült császár a kazár kagán udvarában talált oltalmat, és 695—698 táján, Herszonészoszban a kagán lányát vette feleségül, aki a keresztségben Teodóra nevet kapott. II. Jusztinianosz utóda, Vardánosz, más néven Philippikosz ellencsászár (711—713) szintén a kazár kagánhoz fordult segítségért, amit meg is kapott, és így foglalta el trónját. V. Konstantin császárfi korában kazár hercegnőt, Csicsakot vette feleségül 732-ben, aki Iréné nevet vett fel a keresztségben. Fiuk, IV. Leó császár (775—780) a származására utaló *kazár* ragadványnevet kapott. A kazár kagánok bizánci belpolitikai viszályok kimenetelét döntötték el, kitűnően ismerték a birodalom belviszonyait. Viszonzásként a bizánci kormányzat segítette a kaganátust, a IX. század harmincas éveiben bizánci hadmérnökök működtek közre a kaganátus nyugati határvidékén létesült védművek építéskor. Ezek a védművek a magyarok ellen is épültek.

Minden szövetségi viszony ellenére a kazár—bizánci kapcsolatok nem voltak zavartalanok. A kazár terjeszkedés következtében Boszporusz, Phanagória és Herszonészosz, melyekben régi püspökségek tevékenykedtek, kazár fennhatóság alá kerültek. 787 táján a Krími-félsziget déli partszegélyén lévő Dorosz (Mankup), gót püspöki székhely is kazár kézre került. A konstantinápolyi pátriárka számára megnehezült az egyházi igazgatás a partvidéki városokhoz tartozó, főleg a sztyeppi népek körében működő négy missziós püspökségben. A missziós püspökségek sorához tartozott a hun és az onogur püspökség. Ezért vált szükségessé a VIII. században a bizánci egyházi főség alá tartozó püspökségek átszervezése. A doroszi gót püspök érseki hatáskört kapott, így metropolita rangban az ő felelőssége alá osztották be a kazár kézen lévő püspökségeket. A kazárok azonban nem egészében vették birtokukba Bizánc fekete-tengeri tartományait. Ezek igazgatásának és

védelmének intézése Konstantinápolyból szerfölött nehézkessé vált, és hatékonysága sem volt kielégítő. A sztyeppi népek fenyegetéseinek kivédésére a Kazár Kaganátus volt a kéznél levő és hatékony erő. Éppen ezért a Fekete-tenger partvidékén fekvő bizánci tartományok lakosai gyakran kértek segítséget vagy kormányzót (*tudun*) a kazár kagántól. Biborbanszületett Konstantin császár többször említi a klímavidek (Fekete-tenger partvidéke) kormányzásának nehézségeit: oda feltétlenül megbízható, nagy hatáskörrel felruházott, a hadseregvezénylésben igen jártas császári megbízottat kellett küldeni. A kazár és a bizánci érdekek ütközése arra indította a bizánci kormányzatot, hogy az alánokkal ellensúlyozza a kazár kagán terjeszkedő politikáját.

Biborbanszületett Konstantin tudósít arról, hogy a X. század közepe táján az úzok, a fekete bolgárok és az alánok tudják fenyegetni a kazárokat. Az alánok körében a VII. századtól folytak keresztény térítések, és az alán keresztények lélekszáma jelentős volt. Az alánok kereszténységéről és keresztitizteletéről a mi Julianusunk közlése is érdekes, aki a XIII. században járt Alánországban. M. I. Artamonov idéz egy késői, XVII. századi egyházi hagyományt, amely egy bizonyos Teodoroszt tart az alánok térítőpüspökének. Ugyanő úgy véli, hogy az a bizonyos sírkereszt, amit a VIII. században állítottak Isten szolgája György emlékének, az alánok kereszténységének az emléke. Ibn Ruszta a 920-as években úgy értesült, hogy az alán király keresztény, de alattvalóinak többsége pogány volt. I. M. Artamonov Maszúdi híradására hivatkozva közli, hogy az alán fejedelmek 932-ben elhagyták a kereszténységet, a püspököt és papjait Alánország elhagyására szólították fel. Az alán egyház meggyengült szervezetileg és dogmatikailag, de nem tűnt el, mert Julianus és rendtársai tapasztalták az alánok ragaszkodását kereszténységükhöz, a keresztet pedig a pogány alánok is roppant módon tisztelték. I. M. Artamonov az alán egyházban látja a bizánci külpolitika támaszát, amely még az igen erős kazár hatalom elleni háborúra is rá tudta venni az alán fejedelmeket.

Biborbanszületett Konstantin úgy tudósít, hogy Alánország a Dnyepertől keletre és északra feküdt. Azt is mondja, hogy a Don és a Duna alsó folyása között élő besenyőktől ötnapi útra laknak az úzok és a kazárok, az alánok pedig hatnapi útra. Nyitva marad a kérdés, hogy a besenyő föld melyik pontjából számolta a császár a távolságokat. Úgy tudjuk, hogy alánok éltek az elő-kaukázusi sztyeppen, de északabbra, a Don és a Donyec középső folyásának vidékén is. Az alánok Kazárország kilenc leggazdagabb tartományával voltak határosak, ahonnan az ország minden terméke és gazdagsága származott. Ezért az alánok nagy kárt tudtak okozni a kazároknak, ezenfelül akadályozni tudták a kazárok közlekedését Sarkelbe és Herszonészoszba. A klímák és főként Herszonészosz ellen irányuló kazár támadásokat az alánok szövetségével meg lehetett akadályozni, mivel a kazár hadsereg nem tudott egyszerre két irányban is harcolni. Ezek és nem sokkal több derül ki abból, amit Biborbanszületett Konstantin az alánokról közöl, illetve fontosnak tartott. Az alán fejedelmet egyszerűen alánnak nevezi, méltóságát

bizánci görög *eksziusziokrator* szóval jelöli. M. I. Artamonov a IX—X. századi arab írók közléseiből merítve az alán király *kekandadzs* méltóságcímét idézi. A VIII—IX. század folyamán az alánok nem szívesen bonyolódtak kazárellenes politikába, a X. század harmincas éveiben tettek komoly, de eredménytelen kísérletet annak érdekében, hogy a kazár fennhatóságtól szabaduljanak. A balul sikerült alán—bizánci szövetség következménye volt az alán egyház papjainak kiűzése.

A bizánci kormányzat szemében a kazár kagán nagyhatalomnak volt a fejedelme. Ez derül ki Bíborbanszületett Konstantin császárnak abból a tudósításából, amelyben közli, hogyan címeztek diplomáciai üzenetet a kazár kagánnak és a kijevi nagyfejedelemlnek. A kagánhoz címzett üzeneteket így vezették be: Atjának, Fiúnak és Szentlélek egy igaz Isten nevében, Konsztantinosz és Romanosz az Istenhez hű római császárok Kazária legnemesebb és legdicsőbb kagánjához. Az üzenethez három aransolidus értékű aranypecsétet alkalmaztak. A kijevi nagyfejedelemlhez a következőképpen üzentek: Konsztantinosz és Romanosz a krisztusszerető római császárok üzenete Oroszország fejedelméhez. A fejedeleml méltóságot a görög *archontosz* szóval és nem az eredeti orosz szóval fejezték ki. Az üzenethez két aransolidust érő aranypecsétet alkalmaztak. A X. század derekán, amikor Bíborbanszületett ceremoniális könyve készült, az erőviszonyok már nem a Kazár Kaganátus, hanem a Kijevi Oroszország javára alakultak. A diplomáciai hagyomány azonban őrizte annak emlékét, amikor a VII—IX. században a kagán még nagy hatalmú úr volt a sztyeppen.

A krími gót püspökség átszervezése érsekséggé a VIII. század nyolcvanas éveiben, jelentős püspökségek kazár kézre kerülése, miként azt Moravcsik Gy. megállapítja, nem vonta maga után a bizánci egyházi szervezet sérelmét. A kazárok Itilben, a kazár székvárosban is engedték püspökség felállítását. Igaz, élére egy szökött bizánci katonát állítottak püspöknek, aki nyilván úgy látta el tisztét, ahogyan tudta. Ez az intézkedés, a kazár uralkodó nagylelkűsége ellenére, a bizánci egyházi kinevezések szabályába botlott. A bizánci egyház működésének területén a püspökök nem feltétlenül élveztek nagy javadalmakat, és nem minden esetben voltak egyházi fejedelmek, de minden körülmények közepette magas egyházi képesítéssel rendelkező szerzetesek emelkedhettek püspöki méltóságba. A szerzetesi fogadalom és képzettség volt a püspöki cím elnyerésének feltétele. Erről a kazár kagán és főemberei nyilván nem tudtak. A lényeg mindenképpen az, hogy a kazár politika nem húzott ujjat a hatalmas egyházi szervezettel. Ami pedig az egyes sztyeppi népektől kiinduló fenyegetéseket illeti, melyek komoly konfliktusokat okoztak a kazár—bizánci kapcsolatokban, a kagán nem mindenért volt felelős. Maga a kazár politikai szervezet sokat küzdött annak érdekében, hogy az uralma alá vont sztyeppi népeket féken tartsa, a kazár érdekek tiszteletére kényszerítse. A kaganátus alá sok nép, sokféle érdek tartozott, nehezen kormányozható szervezet volt. Mégis, történetének nehéz szakaszában, amikor az arab támadást kellett kivédenie, a kaganátus népei a támadók ellen fordultak — meglehet nem a kazár

fennhatóság védelmében; az arab seregek atrocitásaihoz viszonyítva a kazár kagán uralmát a népek megszokták, elviselhetőnek tűnt. Ez a megszokás túszok, rabszolgák szedését, sarcok, adók fizetését, katonák állítását és engedelmességet jelentett. Mindez hozzátartozott a sztyeppen kialakult hagyományokhoz, politikai szervezetekhez, és a korai középkor idején természetes volt. Ami a kazár politikai szervezet oldalára billentette a mérleg serpenyőjét, az az volt, hogy a kazár előkelők és helytartók nem ingerelték az alattvalóikat vallási szokásaik miatt. Azokban az időkben a vallási hiedelmek és a közösségi hagyományok szinte fedték egymást. A kazár politizálás nem kényszerítette az alárendelt népeket hagyományaik felhagyására.

A kazár politikának ezt a vonását felismerhetjük abban, ahogy a kagán akaratából a zsidó vallás — némi túlzással — államvallássá lett a kaganátusban. Abban a tekintetben, hogy a kagán és előkelői a zsidó vallásra tértek és azt támogatták, a zsidó vallás valóban uralkodó helyre került a kaganátusban. A szervezett, gyülekezeti szabályzattal rendelkező vallások csak abban az esetben számíthatnak sikerre, ha a hatalom csúcsán lévő uralkodó és előkelői pártfogására támaszkodhatnak. Márpedig a zsidó vallás elnyerte a kaganátus hatalmasainak védelmét. A zsidó vallás kazárság közti terjedésének kérdései nyitottak, ellenére annak, hogy kitűnő tudósok, J. Markwart, P. K. Kokovcov, V. Minorsky, M. I. Artamonov és D. M. Dunlop sokat tettek tisztázásuk érdekében. Több lényeges kérdés vonatkozásában azonban még jelenleg is csaknem ugyanabban a bizonytalanságban vagyunk, mint az 1000 vagy 800 évvel korábbi érdeklődők. Mikor vette fel a kagán előkelőivel a zsidó vallást, annak melyik irányzatát fogadta be, illetve melyikhez jutott hozzá, mennyire terjedt el ez a vallás a kaganátusban? Ezeknek a nem elvont és nemcsak a kazár, hanem a mi történelmünkhöz is tartozó kérdések megválaszolásában az aligha bizonyítható feltevéseknél és — egyszerűen — találgatásoknál többet nyújtani nem lehet.

Az üldözésektől sokat szenvedett középkori zsidók álmodoztak a kazárok hatalmáról, akik megszabadítják a gettókba kényszerített zsidókat. A középkori tudós rabbik is nagy érdeklődéssel fordultak a kazár zsidó gyülekezet emlékéhez, ápták azt, és amennyire az a középkori zsidó tudományosságtól tellett, alkalmazták a kritikát. Körükben különösen nagy érdeklődést váltott ki a spanyolországi zsidó Hashdai ben Shafrut és Jozsif kazár király közötti levélváltás, amely 954 és 961 között történt. Hashdai levelei másolatban sem kerültek elő, Jozsif király válaszából tudunk következtetni tartalmukra. Kérdései a kazárok és királyuk származására, életmódjukra, országukra, kormányzatukra és vallási életükre vonatkoztak. Jozsif király válaszában rövid és terjedelmes változatai másolatokban megtalálhatók a Leningrádi Városi Könyvtár kéziratárában.

A problematikus levélváltást elsőként Jehudah ben Barzillay, barcelonai zsidó hittudós említi 1090 és 1105 között írt művében. Idéz is a terjedelmes változatból. Ennélfogva a szakirodalom, P. K. Kokovcov, M. I. Artamonov és D. M. Dunlop a terjedelmes változatot tartja eredetinek, a rövid változat belőle készült. Jehudah

közli, úgy olvasta a kéziratokban, hogy Joszif király a kazár papnak, Áronnak volt a fia, levelezett Hashdai bar Isakkal. Óvatosságra int, nem tudni eredeti-e a levél, az viszont tény, hogy a török származású kazárok zsidók lettek. Valamivel későbben, 1140-ben Jehudah ha-Levi nevű hittudós arabul írt egy könyvet a kazárokról, amelyet későbben ibn Tibbon fordított héberre. Ha-Levi a rabbinisztikus irányzat védelmében írta művét. Úgy tünteti fel, mintha 400 évvel korábbi, a kazár kagán udvarában végbement hitvitát idézne kérdések és feleletek formájában.

J. Markwart a kazár kagán válaszában csak rövid változatát ismerte, és hamisítványnak minősítette. Ezzel a véleményével nem maradt egyedül. Joszif kagán létező válaszában valódiságát bebizonyítani nem lehet. A kairói ózsinagóga Ganizah-ából (használaton kívüli egyházi iratok tára) összesen mintegy 100 sort kitevő levéltöredékek kerültek elő. A töredékeket Cambridge-ben őrzik. Szerzője (szerzői?) tengeren érkezett Konstantinápolyba, és egy előkelő személyiség futára volt. Urának nevében megemlíti Joszif kazár kagánt, akit ugyancsak urának címez. A levél írója Bíborbanszületett Konstantin császár feleségét, Helénét kéri a zsidók oltalmazására. Tudvalevő, hogy Heléné igen tevékeny volt a kormányzati ügyekben. Létezik tehát egy, Joszif létező válaszához függetlenül keletkezett említés, amelyből kiderül a kazár udvar és egy másik jelentős zsidó személyiség érintkezése. Az utóbbi jelentős személyiség Hashdai ben Shafrut is lehet. Ez természetesen nem bizonyíték arra nézve, hogy Joszif kagán válasza valódi. Elképzelhető, hogy a Kazár Kaganátussal egykorú irodalmi művekből, a X. és a XI. század vége közötti időben szerkesztették meg a terjedelmes változatot, majd belőle készült a rövidítés. Mindkét változatban a mondai részek mellett olyan hiteles értesülések olvashatók, amelyek a kazár történet arab és perzsa kútfőiben is fellelhetők. Az egészen bizonyos, hogy Joszif kagán válaszában két változata nem XVII. századi koholmány. És még kevésbé valószínű, hogy A. Sz. Firkovics készítette őket az újabb korban, ahogyan azt jó tekintélyű tudósok is vélték. Nehezen képzelhető el, hogy a XII. században azért helyeztek el levéltöredékeket a kairói ózsinagóga Genizah-ába, hogy majd az évszázadokkal későbbi iratok néhány állításával kapcsolatban az eredetiség látszatát keltsék. Az előrelátásnak ilyen misztikus képességével a legkiválóbb kairói rabbi sem rendelkezett a XII. században. D. M. Dunlop joggal idézi azt a véleményt, hogy bárki is készítette Joszif kagán válaszában, az csak olyan személy lehetett, aki jól ismerte az utat Konstantinápolyból a kazár fővárosba; ez a Krím-félszigeten át vezetett Tamatarhába (Tamany), és onnan szárazföldön tovább a kazár központig.

Mikor térhettek zsidó hitre a kazár főemberek? Ha-Levi 1140 körül írt hittudományi művében úgy tudta, a kazár kagán udvarában 740-ben történt a rabbinisztikus irányzat védelmében a hittudományi vita. És ebben az állítólagos vitában a kagán az ortodoxiát védelmezte. Joszif terjedelmes válaszában az áll, hogy Bulan kagán idején, azaz a válasz idejétől számítva 340 évvel korábban tértek a kazárok zsidó hitre. Ebben az esetben a 621—622 körüli időpontot kapjuk, ami azért képtelenség, mert 737—734-ben, Marwan elvonulása után a kazár uralkodó

az iszlámra tért, és csak annak elutasítása után hódított tért a zsidó vallás. D. M. Dunlop úgy távolítja el ezt a képtelenséget, hogy 340 helyett 240 évet olvas, ebben az esetben a 740—750 körüli idő jön ki a jelentős vallástörténeti esemény időpontjaként. Ekkor a zsidó vallás felszínesen terjedt, mert a VIII—IX. század fordulóján, Obadiah kagán idején vezették be — állítólag — a *Tora*, a *Mishna* és a *Talmud* együttes tiszteletét, zsinagógák és iskolák épültek a hit ápolására. Legalábbis a XI—XII. századi zsidó irodalmi hagyományokban ez a hír terjedt el.

Erdélyi I. — jugoszláv kollégáink előzékenységéből — közzétette azokat a Dunacséb (Čelarevo) környéki, VIII. századi sírokból feltárt leleteket, amelyeken menorah (hétágú gyertyatartó), etrog (kürt) és sofar (gránátalma) ábrázolásai vannak. A temetőben a késő avarnak tartott nép ún. nagy falerás csoportja temetkezett. A kérdés jelenlegi lényegéhez nem tartozik a népesség etnikuma. A lényeg az, hogy tárgyaik nagy csoportján vitathatatlanul zsidó vallási jelképek jelentek meg. E zsidó vallási jelképek terjedése a sztyepp népeinek körében nem azt jelenti, hogy e jelképek viselői a komoly vallási előírások szellemében zsidó hitűeknek minősülnek. Miként a kereszt jelét komolyan vették a sztyepp népei, éppen úgy becsben tartották a zsidó vallás szent jelképeit. A keresztény és a zsidó tanítások pedig keveredtek a pogány hiedelmekkel. A VIII. század folyamán a zsidó vallás felszínes terjedése mindenképpen igazolt.

Nem elvont problémát feszegettem. A Pécs környéki Kozár község határában Kiss A. honfoglaló magyarok temetőjét tárta fel, és néhány sírban héber betűs gyűrűt talált, értelmük a feliratoknak nincs, valószínűleg kabalisztikus jelekként alkalmazták őket. A szakirodalomban elterjedt az a vélekedés, hogy a zsidó vallás csak 860 után terjedt el a kazárok körében, miután Cirill (Konstantin) megkísérelte a kereszténység terjesztését a Kazár Kaganátusban. Cirill vállalkozása azért nem járt sikerrel, mert a kagán környezetében tudós rabbikat talált, akik hittudományi érveikkel a szláv népek térítője fölé kerekedtek. Györffy Gy., D. M. Dunlop, S. W. Baron és M. I. Artamonov azon a véleményen vannak, hogy a zsidó vallás elemei a magyarokhoz csatlakozott kabarokkal kerültek a magyarokhoz, ha egyáltalán a kabarok közt voltak már zsidó hiten lévők. Biborbanszületett Konstantin úgy tájékoztat, hogy a kabarok a kazárok egyik fajtája voltak. A dunacsébi leletek új irányt mutatnak a zsidó hit elemeinek sztyeppi terjedésében. Miként arra Erdélyi I. felhívta a figyelmet, nem szükségképpen kell csak a kabarokra összpontosítanunk, amikor a zsidó vallás nyomait keressük a honfoglalás előtti magyarság körében. A zsidó vallás terjesztői több úton is eljuthattak a magyar törzsekhez, még mielőtt a kabarok csatlakoztak volna a magyar törzsszövetséghez.

S. W. Baron, D. M. Dunlop, M. I. Artamonov és J. Markwart a következőképpen látják a zsidó vallás terjedésének lehetőségeit a Kaukázustól északra elterülő sztyeppen. Bizáncban sok zsidó élt, a VII. és a X. század közti időben a bizánci kormányzat és egyház négy nagyszabású zsidóüldözést szervezett. Ezek véres események is voltak, de inkább az volt a céljuk, hogy a zsidó gyülekezeteket tömegesen hitük megtagadására és a kereszténység felvételére kényszerítsék.

Bizáncban a zsidók gyilkolásának olyan eseményei, amilyenek a nyugati országokban előfordultak, nem történtek. A más hiten lévőkkel való fegyveres leszámolást Bizáncban a keresztény szekták tagjai ellen alkalmazták. A 787. évi niceai zsinat zsidókkal kapcsolatos rendelkezései a tömeges, erőszakos térítések eredménytelenségének láttán, tiltották azokat. Ellenben a zsidók egyénenkénti térítésére ösztönöztek. A kormányzat által szervezett nagy szorongatásokon túlmenően a bizánci zsidóknak naponta kellett elviselni bántalmazásokat, értékeik elkobzását, tevékenységük korlátozását. Joszif kagán válaszában megemlíti, hogy a bizánci zsidók közül sokan vándoroltak ki a kazárokhoz. A Bizánchoz tartozó fekete-tengeri városokban már a IV. századtól éltek zsidók, akik közvetlen kapcsolatban voltak a sztyepp népeivel.

Másfelől, az arabok kezére jutott Szaszanida Irán, továbbá Közép-Ázsia városaiban, Bagdadban, Iszfahanban, Balkhban, Szamarkandban, Buharában és Derbentben régtől fogva nagy zsidó közösségek voltak. Iránban, a babiloni talmud szülőföldjén, a legkedvezőbb időkben tucatnyi zsidó hittudományi egyetem működött. Az iráni zsidók vallási kérdésekben igen tekintélyesek voltak, hiszen őseik a babiloni fogsággal kerültek Iránba, tehát ősi vallási előírások őrzői voltak. A zsidók háborítatlansága azonban viszonylagos volt, ugyanis Irán hivatalos vallásfilozófiája, a zoroasztrizmus nevében bárkinek jogában állt vallási szabályaik és családi köteleik megsértésére kényszeríteni a zsidókat. Az V. század végén kegyetlen pogromok tizedelték meg az iráni zsidókat, életben maradt gyermekeiket a zoroasztrizmus szellemében nevelték. Iszfahan, az iráni zsidók egyik szent városa is sokat szenvedett. A VI. század végén mindössze két zsidó hittudományi egyetem működéséről hallunk Iránban. Pedig a VI. század és a VII. eleje a viszonylagos biztonság kora volt. Úgy hírlik, az egyik Szaszanida uralkodó egyik felesége zsidó nő volt; figyelembe véve, hogy a Szaszanida uralkodók feleségeinek és ágyasainak létszámát 3000-ben korlátozták, nem sokat jelentett az iráni zsidóság helyzete szempontjából. A VI. század első harmadában a radikális társadalmi reformokat is követelő mazdakizmus polgárháborút robbantott ki Iránban. A zsidók a mazdakizmus oldalán álltak, mert az jogot adott családi életük védelméhez. A zoroasztrizmus ugyanis a férjes asszonyok számára is kötelezővé tette, hogy bárki kívánságának engedjenek, a megtagadás erőszakot vont maga után. A mazdakizmus a nők egyetértését is előírta, így a férjes zsidó nők iráni jogot kaptak volna családi köteleik megvédelmezéséhez. Az egyéb vonatkozásokban is radikális társadalmi változásokat követelő mazdakizmus a VI. század első harmadában polgárháborút robbantott ki, híveinek felkelését leverték. Az 530-as években sok zsidó menekülésre kényszerült. Részint a kaukázusi, részint pedig a közép-ázsiai városokban találtak oltalmat. A kelet-kaukázusi tat zsidók ősei valószínűleg az exodusnak ezzel a hullámaival érkeztek, és alapították meg településeiket. A derbenti nagy mecset zsinagógának, de semmiképpen sem keresztény templomnak épült, ahogyan azt egyesek feltételezik.

Az arab hódítók kezdetben kénytelenek voltak az iráni zsidó és keresztény közösségek vezetőire támaszkodni, mert az anarchiába fulladt Szaszanida Irán kormányzata széthullott. Nem lehetetlen, hogy a kormányzati züllöttség láttán az iráni zsidók és keresztények nem bánták, talán még üdvözölték is az arabokat. Az iráni zsidók egyik vezetőjének a győztes arab hadvezér az egyik Szaszanida hercegnőt adta feleségnek, ami egyfelől hízelgő, másfelől meghökkenítő volt a zsidóság számára. Ugyanis a zsidó jog szerint csak írással szabadon engedett rabszolganő lehetett szabad férfi hitvese. Márpedig a Szaszanida hercegnő fogolyként rabszolgának számított. A későbbiekben az arab hódítók a más hitűekkel szemben, így a zsidók ellen intézkedéseket hoztak, nem építhettek új zsinagógákat, külön adókkal sújtották őket, és bántalmazásoknak is ki voltak téve. Az arab intézkedések a zsidó exodus újabb hullámverését indították meg, amely a kelet-európai sztyeppen ült el, bőven jutott belőle a közép-ázsiai városokba is. Ott az arab hódítók több tízezer lelket számláló zsidó közösségeket találtak. Az elvándorlások okai a zsidó szektamozgalmakban is tetten érhetők. Az új településeken a szekták tagjai a maguk szabályai alapján rendezkedhettek be, amiként azt a tat zsidók is tették — teszik mind a mai napig. Egy Ananias nevű vallási tanító (754—775) Iránban alapította a karaita, más néven fundamentalista szektát. Tagjai a Kaukázusba vették útjukat, Tbiliszipben és más kaukázusi városokban a VIII. század második felében létesültek karaita gyülekezetek.

Feltett kérdéseink egyikére azt a választ tudom adni, hogy a kazár előkelők a VIII. század harmincas, negyvenes éveitől fokozatosan ismerkedtek meg a zsidó vallással. A kérdések másik része arra vonatkozott, hogy a zsidó vallás melyik irányzata talált utat a kazárokhoz, és a zsidó hittudósok hogyan viszonyultak az idegen népek körében folyó zsidó térítések ügyéhez. A két utóbbi kérdés megválaszolása a hittudomány hatáskörébe tartozik. Én jelzésekre szorítkozom.

Kazárország neve héberül *Meshekh*. A Bagdadi Kalifátusban élő, tekintélyes zsidó vallási vezetők lelkesedés nélkül fogadták a zsidó hiten lévő kazárok hírért, valamiféle nem szabályos zsidó gyülekezeti életéről és szertartásokról szereztek tudomást. A forgalom a kalifátus városai és a sztyepp népei között jó volt, a zsidó hittudósok kelletlenségének magyarázata nem a távolság. Egyébként a zsidó valláson lévő kazároktól küldöttség érkezett Bagdadba, segítséget kért a vallási ügyek rendezésében, mert az ortodoxia ösvénye kanyargós és keskeny. A. Zajaczkowski, aki maga karaita volt, azt erősíti, hogy a kazárok körében a karaita szekta kerekedett felül. A karaita kazárok utódait a Krim-félszigeten és a Lengyelországban lakó karaitákban vélte felismerni. A. Sz. Firkovics, akinek a hagyatékában Jozsif király válaszát megtalálták, krimi karaita volt, és szenvedélyesen kutatta a kazár történelmet, karaita testvéreiben ő is a kazárok leszármazottait látta. Ha A. Sz. Firkovics hamisította volna Jozsif válaszát, abban a karaita tanoknak nyoma kellene lenni. P. K. Kokovcov, D. M. Dunlop és S. W. Baron megítélése szerint Jozsif válaszában karaita nézeteknek nincs határozott nyoma. Ellenben az kiderül a válaszból, hogy a kazárok rendelkezésére álló naptár nem volt

szabályos, így a zsidó vallási ünnepek megtartásában nem tudták követni az előírásokat.

S. W. Baron úgy látja, hogy a kazárokhoz főleg a fekete-tengeri és a kaukázusi városokból érkeztek zsidók. Mindkét helyen szinkretikus zsidók éltek, olyanok, akik elszakadtak és elszigetelődtek a tekintélyes vallási központoktól, hittételeikben a legkülönbözőbb szektás irányzatok tanításai keveredtek. Ezenfelül az elődeiktől örökölt vallási tanítások megkoptak, és saját kútforrásból igyekeztek a hiányokat pótolni. A phanagóriai zsidó temetőből származó régi sírkövek elárulják készítők vallási tévelygéseit. Az Iránból kiköltözött szektás zsidók radikális irányzatokhoz tartoztak, nem a zsidó hierarchia csúcsán lévő gazdagok, hanem kézművesek, parasztok és pásztorok voltak. Vallási kérdésekben maguk is irányításra szorultak. Ezek a nehéz beszédű, kérges kezű, de jobbra írni-olvasni tudó emberek magyarázgatták vallásukat a sztyepp naiv gyermekeinek. Magától értetődik, hogy annak a zsidó szektának a szellemében folytatták beszélgetéseiket, amelyikhez tartoztak. S. W. Baron úgy véli, a kazárok körében spontán, öntudatlan heterodoxia terjedt, és talán a VIII—IX. század fordulójától kezdett, ha kezdett, valamiféle egységesebb irányzat kialakulni. Megjegyzéséhez fűzöm a következőket: minden szervezett vallás, a zsidó is, egyben jogforrás, jogrendszerét mindenekelőtt az uralkodói tevékenységet, öröklést szabályozó intézkedésekbe ülteti át. Az egyéni uralkodói jogsértéseket igyekszik elleplezni. A zsidó vallás még az exarcháktól, az idegenben élő zsidók vezetőitől is megkövetelte a vezetőkre érvényes zsidó jogszabályok megtartását. Hiszen a babilóniai *Talmud* az iráni zsidó értelmiség hatalmas szellemi alkotása volt. A kazár kagánok esetében nem egyéni félresiklásokból, hanem a legtisztább pogány szokásjogból származó szabályok érvényesültek.

A zsidó vallási vezetők igen különbözőképpen nyilatkoztak az idegenek körében folyó térítésekről. M. I. Artamonov arra hivatkozik, hogy a rabbinátus nyersen tagadta a zsidó vallás terjesztésének szükségét, mivel a *zsidó* etnikai jelentést hordoz, néphez tartozást jelent. A zsidó vallási ünnepek megemlékezések valamilyen történeti vagy mondai eseményről, a néptörténet bélyegét viselik. Ezek az események más nép számára még akkor is közömbösek, ha zsidó hitre tér. Az *Ószövetség* nem egyéb, mint a zsidó nép történetének írásba foglalása. Az etnikai zsidó vallás lényegénél fogva nem térítő vallás, bár szervezett egyháza van. — Más irányból közelítek a témához. A hittudósokra tartozik annak tisztázása, milyen körülmények közepette, melyik vallási tekintély, hogyan nyilatkozott a zsidó térítésekről. Kérdem: a VI—X. században hol volt már az etnikai zsidóság? A diaszpórák zsidói olyan erőszakos és kényszerű keveredéseken mentek át, hogy csak a valóság sérelmére lehetne azt állítani, hogy a bizánci zsidók a választott népnek etnikailag ugyanolyan képviselői voltak, mint az irániak. A választott nép eszménye régen elszakadt a valóságtól, csak a zsidó közösségek felelősségérzetét erősítette, hogy származásától függetlenül, minden körökben született vagy odakerült kisgyermeket vallásuk, hagyományaik szellemében felneveljenek. A

vallásban keletkezett repedések is ellenséges részekre osztották a zsidókat, földönfutóvá tették egymást. Vallásuk etnikai eszméje már a korai középkorban ideológiai kellék volt. Egyszerre volt eszköze az önszegregációnak és a pogromok szervezésének. Csak utalok rá, hogy a vallás és a nép azonossága a bibliai időkben volt részben valóság, amely aztán mondai hitként a részekre szakadt zsidó vallásban a közös származás tudatát ápolta évszázadokon át.

A zsidó hiten lévők arányát mérlegelve a Kazár Kaganátusban, S. W. Baron idézi Muqaddasi-t, aki azt írja, hogy Kazárország nagy, földje száraz, sok juh, mén és zsidó található benne. S. W. Baron azt tartja, hogy a kaganátusban a keresztények és az iszlám hívei nagyjából azonos lélekszámúak voltak. Bizalommal hivatkozik Ibn Fadlan értesülésére, aki — S. W. Baron szerint — azt írja, hogy a kazárok közt a zsidók voltak a legkevesebben, annak ellenére, hogy királyuk is zsidó hiten volt. S. W. Baron ebből a közlésből a kazár előkelők megtérése előtti zsidók csekély arányára következtet. Úgy füzi tovább gondolatát, hogy a bizánci üldözések miatt menekülő zsidók fokozatosan növelték a kaganátusban lakó zsidók lélekszámát. Enélkül a zsidók aránya oly csekély maradt volna, hogy a kazár ügyeket nem tudták volna befolyásolni. S. W. Baron úgy véli, a kazárok bizánci kapcsolatai szorosabbak voltak, mint a kalifátussal, mivel az utóbbit a Kaukázus és a barátságtalan Kaszpi-vidék elszigetelte a kaganátustól. A Kaszpi és a Kaukázus közötti partsáv nem kietlen, virágzó városok voltak ott, az arab előnyomulás fő irányába esett. Rajta és a közép-ázsiai városokon keresztül a forgalom rendszeresen folyt, az utóbbiakon át irányuló útvonalat annak az Ibn Fadlannak a tudósításából ismerjük, akinek jól tájékozottságáról S. W. Baron kedvezően nyilatkozik. Ibn Fadlan nem az áttérés előtti, S. W. Baron szerint is a 740—750-nél korábbi, hanem a sokkal későbbi kazárországi zsidókról nyilatkozik. Ibn Fadlan ugyanis 923-ban járt, ha járt, a kazároknál, és nem a bevándorolt, hanem a zsidó hiten lévő kazárokról közölte ismereteit. A kettő nem ugyanaz. Nem bizonyos, hogy S. W. Baron hivatkozása az arab utazóra pontos. Ibn Fadlan megcsonkult meshedi kéziratának kritikai kiadásában A. P. Kovalevszkij azt írja, hogy az arab utazó nem járt a kazároknál, a róluk szóló értesüléseit a volgai bolgárok körében gyűjtötte. A meshedi kézirat éppen a kazár kormányzat ismertetésénél csonkult meg. A kazárokról szóló további értékes részek eredeti szerzője lehet ugyan Ibn Fadlan, de azokat A. P. Kovalevszkij — és mindenki más — Jakut XIII. századi enciklopédiájából csatolja Ibn Fadlan meshedi kéziratának kritikai kiadásához. — Erre a tényre szükségtelen lenne figyelni, ahogyan ezt a Györffy Gy. szerkesztésében megjelent kötet is teszi. Ugyanis Jakut a ragyogó horászáni könyvtárakból hozzájutott Ibn Fadlan úti jelentésének a meshedi kéziratnál bővebb változatához is. Lehetséges az is, hogy eredetileg a meshedi kézirat magába foglalta a Jakutnál található többletet. — A zsidó hiten lévő kazárokról szóló félmondat vagy rövid mondat a meshedi kéziratból már hiányzik: A. P. Kovalevszkij a kérdéses mondatot Jakuttól csatolta kritikai kiadásához. És a kérdéses félmondat így hangzik: a kazárok és királyuk mind zsidók. Györffy Gy. is bizonytalanságban van

afelől, hogy Ibn Fadlan járt-e a kazároknál. Ibn Fadlan értesüléseinek pontossága iránt kételyeket kelt Amin Razi megjegyzése, amit A. P. Kovalevszkij idéz. Abban az áll, hogy a kazárok körében a nappalnak, az éjnek, szélnek, esőnek, földnek és az égnek külön istenei vannak, a legfőbb az ég istene. Ez pedig pogányság a javából.

Bizonyos, hogy a zsidó vallású bevándorlók fontos szerepet töltöttek be, ők győzték meg a kazár kagánt a körülmetélés szükségéről, miként azt S. W. Baron a kairói Genizah-ból származó töredékekre hivatkozva megjegyzi. Semmi kétség az iránt sem, hogy a nagy háborús tapasztalatokkal rendelkező zsidó harcosok rangos helyre kerültek a kazár hierarchiában. Lényeges dologra hívja fel a figyelmet S. W. Baron, D. M. Dunlop és M. I. Artamonov, hogy politikai megfontolásokból vették fel a kazár előkelők a zsidó vallást, és tették meg mintegy államvallásnak. A fegyverrel támadó kalifátus és Bizánc vallásait elutasították, mivel a kereszténység és az iszlám a két nagyhatalom valamelyikének ellenőrzését, főhatalmát hozta volna magával. Ilyen veszély a zsidó vallás esetében nem fenyegetett. A lényegre mutat S. W. Baron, hogy a kaganátus jelentős hatalom létre, inkább önvédelmi és nem támadó fegyverként alkalmazta a zsidó vallást. Semmi nyoma sincs annak, hogy a kazár hatalom határain kívül vagy azon belül zsidó vallásra kényszerített volna népeket. A kaganátuson belül vallási kérdésekben lelkiismereti szabadság honolt. A vallási engedékenységnak egyik jele volt, hogy az egyik kaukázusi fejedelem megülte az iszlám, a zsidó és a keresztény heti pihenőnapot.

S. W. Baron egy előremutató megállapítást tesz a civilizált központokból érkezett zsidó kézművesek, földművesek és kereskedők szerepére vonatkozóan. Kezdetlegesebb szomszédait megtanították a földművelés, kéziipar és a javak cseréjének fejlett formáira. Tény, hogy a Kazár Kaganátus virágzása idején a Volga deltájában rizstermesztés folyt, amely a kaganátus bukásával el is tűnt. M. I. Artamonov, Sz. A. Pletnyova, M. G. Magomedov és sokan mások kiváló eredményeket értek el a szaltovo-majaki kultúrkör területén létrejött magas színvonalú településkultúra és gazdasági tevékenység bemutatásában. Ez a kultúrkör a Kazár Kaganátus idején létezett, és területe részben fedi a kaganátus egykori területét. M. I. Artamonov és M. G. Magomedov felfigyeltek azokra a művelődési jelenségekre, például település-topográfiára, kerámiára, melyeknek előzményei Közép-Ázsiában és Dagesztánban alakultak ki, onnan kerültek a szaltovo-majaki kultúrkörbe. Még senki figyelmét nem keltette fel, de úgy gondolom, vizsgálatra érdemes a földművelés fejlett formái hasonló eredetének a kérdése. Nem tartom értelmetlennek annak vizsgálatát, hogy zsidó telepések nem működtek-e közre létrehozásában. Úgy gondolom, hogy a gazdálkodás fejlettebb formáinak elterjesztésében a zsidók közreműködése legalább annyira fontos, mint a vallás tekintetében.

A sztyeppen és annak szélein megtelepedett zsidó kézművesek, földművesek és kereskedők személyes példamutatása vonzó hatást váltott ki. Bármely szektához is tartoztak, vallásuk előírta az emberbaráti szeretet gyakorlását és a családi kapcsolatok tisztaságát. Nem mintha a sztyeppi népek ezeknek a tulajdonságoknak

a teljes hiányában éltek volna. Ibn Fadlan közléséből ismerjük, hogy a sztyepp népei gyakorolták a vendégszeretetet. A kara-török államban írt verseskönyv, a *Kutagdu Bilig* pedig szabályba foglalja a kereskedők védelmét, mert nemcsak igényeket elégítenek ki, hanem fontos közléseket, távoli országok népeinek bölcsességét adják tovább. Az emberszeretet a zsidó vallás kötelező normája, valamennyi biblikus vallási irányzat közül elsőnek hirdette meg és állította kötelező erkölcsi normaként az emberi élet védelmét. És a sztyepp népei közé telepedett kétkezi zsidók a maguk kezdetleges módján példát mutattak, mert különben önmagukat rekesztették volna kívül vallásukon, amitől pedig a legnyomorultabb zsidó is félt.

A Kazár Kaganátus népeinek, így a magyar népnek egyik legrégebbi és legjelentősebb kulturális élménye a nagy vallási irányzatokkal, az iszlámmal, kereszténységgel és a zsidó vallással való megismerkedés. Felszínes és pogánysággal vegyített ismerkedés volt ez, de jelképeik és tanításaik elemeinek elterjedése, behatolása a sztyepp népeinek életébe a szellemi kultúra színvonalát emelte. Ez nem elméleti eszmefuttatás, népünk elődei már a honfoglalás előtt két biblikus vallással és minden bizonnyal az iszlámmal is megismerkedtek. A honfoglalás, pontosabban az államalapítás előtti kultúrtörténetünk szemszögéből egyik jelentőségét sem állíthatjuk a másik elé. Későbbi fejlemény a nyugati kereszténység diadala. A civilizált világ határán megállapodott magyarság három nagy vallás térítői működésének a körzetében élt. Szántszándékkal sem kerülhette el tanításaik elemeinek megismerését. Népünk szellemi életének egyik legrégebbi rétegéhez tartozik a zsidó biblikus vallás elemeinek ismerete. Ezeknek az ismereteknek az összessége zsidó vallásnak nyilván nem nevezhető, de e vallásból leszármazott értékek nemzeti kultúránkunk védelmet és tiszteletet érdemlő ősi rétegéhez tartoznak. Értelmetlen volna azt állítani, hogy a magyar zsidók töretlen leszármazottai azoknak, akik már a honfoglalás előtt csatlakoztak a magyar törzsekhez. Azt viszont állítom, hogy a zsidó felekezet a magyar történelemnek a keresztény és az iszlám felekezetekkel azonos korú, ősi alkotóeleme. Ennek az ősi erkölcsi értéknek a tiszteletét nem zavarhatják a legújabb korban keletkezett előítéletek, illetve az Izrael állam politikájáról kialakított vélemény; ez a politika, mély sajnálatra, nem kelt együttérzést.

A. Koestler érdekes könyvet bocsátott közre a zsidó kazárokról, akiket a világ modern zsidósága néptörténetének központjába állít. A könyv nemcsak tartalma, szerzőjének személyisége miatt is nagy visszhangot váltott ki. A *New Statesman*, tekintélyes hetilap biztosított teret ismertetésére, melynek szerzője J. Cameron. Megtisztelő, hogy mind a könyv szerzője, mind pedig angol recenzense megemlékeznek a kazár történet vizsgálatában elért eredményeiről. Egyben pedig mindketten kifogásolják azt az egyetlen bekezdést, amelyben a kazár előkelők zsidó hitre téréséről emlékezem meg. A kérdéses bekezdés így hangzik. „A Kaganátus esetében vizsgálódásainkat nem terjeszthetjük ki eszmétörténeti kérdésekre, de az olvasó figyelmét felhívjuk a Kaganátus államvallásának kérdésére. A Kaganátus-

ban a zsidó hit vált a vezető réteg hivatalos vallásává. Természetesen a zsidó hit államvalláskénti elfogadása nem zsidó etnikumú nép részéről érdekes eszmetörténeti fejtegetések kiinduló pontjává válhat. Ezúttal azonban csak azt hangsúlyozzuk, hogy Bizáncból és a Kaukázusból kiinduló keresztény térítések, keletről a Szamanida Emirátusból kisugárzó mohamedán hatás, és két hatalom politikai nyomása ellenére — a kazárok történetével foglalkozó valamennyi történészt meglepő fordulatként — egy államilag senki által nem támogatott, de szinte mindenki által üldözött vallás hivatalos befogadásában nem véletlent, hanem a Kaganátus független politikájának egyik jelét kell látnunk.”² A. Koestler azt is hiányolta, hogy annak ellenére, hogy a magyarokat a kazárok kormányozták, csak egyetlen bekezdést szenteltem a vallás kérdésének. Mentségemül legyen mondván, nem kedvelem az eszmetörténetet, következésképpen nem vagyok szakértője, vallástörténeti és dogmatikai kérdésekbe különösen nem szívesen bocsátkozom. Tőlem telhetően most igyekeztem kitölteni azt az űrt, amire annak idején magam hívtam fel a figyelmet. Néhány eszmetörténeti meditációm akkori könyvem jegyzetanyagába üztem abban a reményben, hogy azokat ott kevesen vagy éppen senki sem találja meg. Reményem igazolódott, bizonyosan szerencsémre. Miért is csodálkozásomra, imént felidézett álláspontom lényegét ma is vállalom, néhány kiigazításra azonban rászorul. Először, tudománytalannak tartom ott is és jelen könyvemben is a *mohamedán* fogalmat, a vallásnak *iszlám* ’alázat’ a neve. Amikor a magyarban e vallás híveire terelődik a szó, az *iszlám* fogalom nehézkessé válik, és rögvest a helytelen *mohamedán* szó kerül tollra. Mégis ragaszkodnunk kell a dogmatikailag szabályos *iszlám* szóhoz, ha alkalmazása nehézkes is. Végül is egy világméretű eszmei irányzat követőit tanításuk lényegébe foglalt névvel kell illetnünk. Másodszor, miként azt az előző oldalakon kifejtettem, a tárgyalt kor vonatkozásában egységes zsidó nép létezése kétséges. Az egymástól távoli, elszigetelt diaszpórák nem alkottak népet. Vallási vezetőik ezt nem vették tudomásul, a nem tudós zsidók őszövétségi eredetmondákra hivatkozva erősítették összetartozásuk enyésző-elenyészett szárait. Ezeket a tévedéseimet A. Koestler nem fedte fel. Pedig nagyon hiányzik az a fogalom, amely a szétszóródott zsidó vallású közösségeket megkülönböztető és összekapcsoló sajátosságokat összegzi. Méltányolom a korábbi könyvemből vett bekezdés angolra fordítását, amely a lényeget tekintve megegyezik könyvem későbbi angol fordításával. A. Koestler tudná csak megindokolni állítását, miszerint én, a magyar marxista történész, szembeötlő zavarodottsággal („with obvious embarrassment”) veszem tudomásul a kazár előkelők zsidó hitre térését. Hozzátette még, hogy reagálásom kissé nagyobb zavarban hagyja az olvasót, mint az korábban, könyvem olvasása előtt volt. J. Cameron könyvismertetésében A. Koestler után idéz engem, és hozzáteszi, hogy bármilyen államvallás hogyan képes „véletlenül” zsidó vallásba fordulni, olyan kérdés, amely csak egy magyar marxista számára támadhat. Az elmés kérdésre

² BARTHA, IX—X. sz. 35.

akkor tudnék válaszolni, ha valóban azt írtam volna le, amit J. Cameron nekem felró. Mivel a humoros megjegyzést nem én, a magyar marxista írtam le, J. Cameron magánügye marad, kitől merítette elmésségét. Meglehet, nem minden történészt lep meg a kazár előkelők zsidó hitre térésének ügye, mert ezt éppen olyan megszokottnak tartják, mint a kereszténység vagy az iszlám terjedését. A kazár történelem ismert szakértői nem így látják a dolgot. D. M. Dunlop a következőben összegzi véleményét: a diadalmas iszlám hadakat a kazár királyság erői állították meg, és a kazárok, bár abban az időben még samanisták voltak, a frankokhoz hasonlóan a kereszténység védelmezőiként léptek fel. Később zsidó vallásra tértek — és ez nem a legkevésbé figyelemre méltó dolog a kazárokkal kapcsolatban. D. M. Dunlop bizonyosan nem magyar marxista.

A kazár kormányzat szervezetét az arab, perzsa, bizánci kútfőkből és Jozsif király válaszából ismerjük. E kormányzat eredeti vonásai a Dzsajhani-féle tudósításokból ismertek, mert Jozsif válasza érthető okokból elleplezi azokat. A kazár hatalmi szervezet csúcsán a főkirály állt, címe *hákán*, *kagán*, illetve *isa* volt. Az utóbbi a *sad* torzult alakja lehet. Biktatásakor a szertartáshoz tartozott fojtogatása, félig önkívületben kellett válaszolnia a kérdésre, hogy hány évig óhajt uralkodni. Ideje leteltekor, illetve uralkodásának 40. évében mindenképpen életét vették. Az elaggott uralkodóról ugyanis a kazárok azt tartották, hogy értelme megfogyatkozott és belátása megromlott, ezért uralkodásra alkalmatlanná vált. A kazárok hittek abban, hogy uralkodójuk mágikus életerejére kisugárzik az egész birodalomra, belőle fakad alattvalónak és birodalmának boldogulása, személyét istenként tisztelték. A kazárok az országukat ért minden csapásért a kagán mágikus életerejének hanyatlását okolták, és természeti csapások, járványok, valamint háborús vereségek esetén uralkodása idejének letelte előtt is meggyilkolták. A vazallus népek fejedelmeinek családjából egy-egy fiút túszként a kazár uralkodó udvarába vettek, a lányok közül egyet feleségei közé kellett adni. A kagán 10 ezer főnyi testőrsége élén négyhavonta egyszer lovagolt ki, jelent meg népe előtt, de arcára tilos volt tekintetet vetni. Az alattvalók arcra borulva várták be uralkodójuk elvonulását. Előtte napkoronghoz hasonló tárgyat, kozmikus eredetű életerejének jelképét vitte egy lovas, testőrsége annak a napkorongnak a fényét figyelte. Ibn Fadlan *nagy hákánnak* nevezi a kazár uralkodót, és megjegyezte, hogy kísérete egymérföldnyi távolságra haladt uralkodója mögött. — Ibn Fadlanra való hivatkozásaimban nem különböztetem meg azt, ami a meshedi kéziratban áll attól, ami Jakutnál olvasható. — A nagy hákán harcba küldött serege nem hátrálhatott meg, mert aki a királyhoz menekült, kivégezték. Ha a nagy hákán helyettese és az udvari főemberek futamodtak meg, akkor őket családjukkal és ingóságaikkal a nagy hákán színe elé idézték. A méltatlanná vált főemberek szeme láttára feleségeiket, gyermekeiket, lovaikat, fegyvereiket, egyéb ingóságaikat és birtokait (udvarházaikat) szétajándékozták. A vétkes előkelőket a nagy hákán kivégeztette, néha könyörületből lovászainak fogadta őket. Ibn Fadlan tudósításának idején a nagy hákánnak 25 felesége és 60 ágyasa volt. Ebből következik, hogy a

X. század első negyedében 25 vazallus nép, illetve törzs állt kazár kormányzat alatt. A szlávok és többi szomszéd népek a hákán alattvalói voltak, ezeket szolgáltnak tekintette, és engedelmeskedtek neki. Az arab *saqaliba* (többes szám) Ibn Fadlan szövegében nemcsak szlávokat, hanem más nem török népeket is jelöl. Ibn Fadlan a volgai bolgárok fejedelmét is a szlávok (*saqaliba*) urának mondja. Ami azt jelenti, hogy a szomszédos nem bolgár népek is uralma alatt álltak. Ibn Fadlan közléséből értesülünk a nagy hákán temetésekor követett eljárásról. A kazárok egy előkészített nagy udvaron 20 házat építettek, belsejüket aranybrokáttal borították. Minden házban ástak egy sírt, porrá zúzott kővel felhintették, majd oltatlan meszet dobtak rá. Az udvar alatt áramló bővizű folyót a fölé a sírgödör fölé terelték, melyikbe a nagy királyt elhelyezték. Tették ezt a paradicsomba távozott király háborítatlanságának érdekében. A kazárok ugyanis királyuk végső nyugalóhelyét paradicsomnak nevezték el. A temetési szertartás végeztével lefejezték mindazokat, akik a nagy hákán temetésében részt vettek, nehogy kitudódjék, melyik házban temették el.

Ibn Fadlan a nagy hákán helyettesét *hákán-bek* (*beg*) néven ismerte. A hákán-bek látta el a kormányzati és hadvezéri teendőket, a szomszédos királyok neki hódoltak. Mezitlábasan és megalázkodva naponta felkereste a nagy hákánt, jobb kezében egy darab fát tartott. A nagy hákán üdvözlésekor a hákán-bek azt a fát meggyújtotta, elége után helyet foglalt a nagy hákán trónján, uralkodójának jobbján. A hákán-bek helyettese a *K. n. d. r* kagán volt. Czeglédy K. *kündükagánnak*, A. P. Kovalevszkij pedig a *kundur-hákánnak* értelmezi. A *K. n. d. r* hákánt méltóságviselésben — Czeglédy K. értelmezése szerint — *Dzsáw. s. gh. j. r*, A. P. Kovalevszkij olvasatában *dzsávsigir* követte. Ibn Fadlannak tudomása volt még arról, hogy a kaganátus iszlám vallású alattvalóinak felügyeletét egy *Kh.z* (A. P. Kovalevszkij szerint *khaz*) rangot viselő udvari ember látta el, aki maga is iszlám hiten volt. Egyedül ő volt illetékes minden olyan jogügyletben, mellyel akár a nagy hákán iszlám hitű alattvalói, akár a kaganátusba érkező iszlám vallású kereskedők hozzáfordultak. Az iszlám jogi előírásaiban csak ő volt illetékes.

Ibn Ruszta és Gardizi valamelyest eltérő ismereteket merítettek az érdekes Dzsajhani könyvéből. Ők úgy értesültek, hogy a kazárok nagyfejedelmének címe *Kazár-kagán* volt, aki azonban csak névleges uralkodóként tevékenykedett. A valóságos hatalmat mind a kormányzás, mind pedig a hadsereg irányításában az *.j.sád* tartotta kézben, hatalmát senki sem korlátozta. Ha hadjárat során zsákmányt szereztek, az egész zsákmányt az *.j.sád* táborában gyűjtötték össze, kiválasztotta magának, ami megtetszett neki, a zsákmány megmaradó részét a katonák osztották szét egymás között. Az *.j.sád* serege 10 ezer harcosból állt. Egy részük katonaköteles volt és zsoldot kapott. Másik részüket a gazdagok állították ki, akiket erre az *.j.sád* kötelezett; létfenntartási javakban való gazdagságuk arányában kellett lovasokat kiállítaniuk. Az *.j.sád* minden évben hadjáratot vezetett a besenyők ellen. A kazár sereg katonái jól felszereltek, feltűnően szép külsejűek voltak, bárhol kivonultak, ezt teljes fegyverdíszben, zászlókkal és

lobogókkal tették; jól záró páncélzatot viseltek a kazár harcosok. A napkoronghoz hasonló tárgyat az .j.sád előtt vitte egy lovas. A kazárok vallása tekintetében Ibn Ruszta és Gardizi megjegyezték, hogy a Kazár-kagán, az .j.sád zsidó vallásúak és azok is, akik a vezérek és a nagyok közül hajlandók erre. A többi kazár vallása hasonló a törökökéhez, vagyis pogányok voltak. A kazár fővárosban, *Szár. gh. s. n*-ben és másik városukban, amelynek *H.b.n.l.gh* vagy *Kh.n.b.l.gh* a neve, iszlám alattvalók is éltek, akiknek mecsetjeik, imámjaik, müezzinjeik és korán-iskoláik voltak. Ibn Ruszta és Gardizi szóval sem említik a nagy király beiktatásakor alkalmazott pogány ritust, személyéhez fűződő vallási képzeteket és rituális meggyilkolását.

Feltűnő, hogy a két arab író, akik az igen tájékozott Dzsajhanitól másolták át ismereteiket, hallgattak azokról a vallási-jogi szabályokról, amelyek a kazár politikai életben meghatározóak voltak. Még a napkoronghoz hasonló tárgy használatát sem a Kazár-kagánnal kapcsolták össze, márpedig ez a királyi hatalom kozmikus eredetének volt a jelképe. A kagáni méltóság égi eredetének mítoszát már az orhoni-jenyiszeji rovásírásos emlékekből ismerjük. Ibn Fadlan küldetésének legelején, Horászánban találkozott Dzsajhanival, akitől tanácsokat kapott azokra az útvonalakra és népekre nézve, amelyekkel találkozása felettébb valószínű volt. Ibn Fadlan kazárokról szerzett ismeretei részben Dzsajhanitól, részben pedig a volgai bolgároktól és a Rus kereskedőktől származtak. Márpedig ismereteinek mindhárom forrása megbízható volt. E kitérő alkalmából megemlítem a kiváló iranista, B. N. Zahoder véleményét: az iszlám földrajzi és néprajzi irodalom fogalmába sok minden beletartozik, általában a X. század első felében Közép-Ázsiában keletkezett műveket értik alatta. Közelebről Horászán és Horezm a szülőföldje ennek a tudományos irodalomnak. Kialakulásában jelentős szerepet játszottak a perzsa távolsági kereskedők információi. Az iszlám hódítása előtti „bazargani” (kereskedők) kitűnően ismerték Kelet-Európa népeit, róluk feljegyzéseket is készítettek. B. N. Zahoder hivatkozik irodalmi művekre, amelyek megemlítik a távolsági kereskedők esztelen, kockázatos vállalkozásait, féktelen mohóságuk kielégítésének érdekében. E horászáni-horezmi föld- és néprajzi irodalom fellendülését B. N. Zahoder a kereskedelmi érdekekkel magyarázza. Hozzáteszem, katonai-politikai érdekek is diktálták szükségét: az arabok megbízható földrajzi és politikai ismeretek birtokában törtek Kelet-Európa és Közép-Ázsia felé már a VII. század második felében. Úgy vélem, hogy a közép-ázsiai „bazargani” perzsa nyelvű irodalom az arab előnyomulás kezdetétől bevonult az iszlám szellemi fegyvertárába. — B. N. Zahoder rámutatott a „bazargani” irodalom iszlám szellemben való átdolgozásának sajátosságára: az időtlenségre. Az iszlám szellemében készült művekben a különböző korokra vonatkozó értesülések úgy összeolvadtak, hogy szétválasztásuk szinte lehetetlen. Különösen áll ez olyan szerzők műveinek esetében, akik kizárólag irodalmi ismeretekkel rendelkeztek Kelet-Európa népeiről, mint Ibn Ruszta és Gardizi. B. N. Zahoder az időtlenné hígított műfaj jellemző példaként említi azt a zűrzavart, amit az arab-perzsa

irodalomban találunk a magyar törzsek lakóhelyeinek és a Kazár Kaganátus határainak előadásakor. Azokban egyetlen mondatban férnek meg egymással archaikus, még „bazargani” ismeretekből és újabb keletű, már X. századi értesülésekből származó leírások. Ezekből bajosan lehet kiolvasni az egyes időszakokban érvényes lakóhelyhatárokat. B. N. Zahoder azért értékeli valóságosnak a XIII. századi enciklopédistának, Jakutnak a tudósításait, mert ő a horászáni könyvtárakban még olvashatta az eredeti tapasztalatokon alapuló műveket és iratokat. B. N. Zahoder elgondolkoztató megjegyzéseihez fűzöm a következőket. Ibn Fadlan sem írt volna másként, mint ahogy a többi arab és perzsa író, akik már az iszlám szellemében működtek. Szerencséjére és szerencsénkre ő személyesen kérdezte ki az érdemes Dzsajhanit, aki valós eligazítást adott neki azokról a területekről és népekről, amelyekkel Ibn Fadlan találkozása valószínű volt. Dzsajhani iszlám vallású, de horászáni, onnan merítette ismereteit, ahol azok a leggazdagabbak voltak, és ahol a IX—X. század fordulóján még a legkevésbé hatottak az iszlám irodalmi szabályok. Nem véletlen, hogy éppen Buharában és Szamarkandban alkotta meg monumentális műveit Ibn Szain (Avicenna). És az sem véletlen, hogy halhatatlan tevékenysége a X. századra esett. Ekkor ugyanis a közép-ázsiai városok az iszlám szabadelvűség fészkei voltak, ahol bátran lehetett az iszlám előtti irodalmi művekből meríteni. A közép-ázsiai városokban virágzott fel az a tudományos csillagászat, földmérés és matematika, melynek eredményei ma is bámulatba ejtenek. A XI. században, az iszlám misztikum térhódításával a tapasztalati és az irodalmi ismeretek végérvényesen szétváltak a közép-ázsiai városokban is. Dzsajhani és Ibn Fadlan idején Horászában a valódi helyzetet tükröző nép- és földleíró irodalom virágzott. Ibn Ruszta és Gardizi úgy merítették Dzsajhanitól, hogy egybeforrasztották a nála talált korábbi és későbbi értesüléseket. Az így bekövetkezett értelemcsonkulást fel sem ismerték, hiszen a kelet-európai népek számukra érdekességnél többet nem jelentettek. Még így is köszönettel tartozunk nekik. B. N. Zahoder azonban felhívja a figyelmet, hogy a horászáni és a horezmi alapművek mindig kiegészültek, tükröztették a változásokat, mert azokat gyakorlati célokból használták a roppant értékeket szállító, Kelet-Európába induló kereskedőkaravánok. A távolsági kereskedelem útvonalait tekintve, B. N. Zahodernek még a harmincas évek végén kialakult véleménye kiegészítésre szorul. Ő ugyanis úgy látta, hogy a Volga—Kaszipi vízi útvonal volt a szinte kizárólagos, és Kelet-Európa népeihez csak kivételesen érkeztek kereskedőkaravánok. A Volga—Kaszipi kereskedelmi és kalózhajózás elsörendőségéhez kétség nem fér. Ma már azonban teljesebben — de még korántsem teljesen — ismerjük a nagyobb fáradtsággal és veszéllyel járó szárazföldi karavánkereskedelmet is.

E — csak itt szükséges — kitérő után folytatom a kazár politikai berendezkedés ismertetését. Bíborbanszületett Konstantin szertartáskönyvében magasra értékelte a kazár kagánt, de kormányzati kérdéseknek szentelt, 53 fejezetből álló nagy művében a kazár politikai berendezkedésről meg sem emlékezik. *A birodalom kormányzása* című művében szó van a *chaganoszarchon*ról, Moravcsik Gy. és R. J.

H. Jenkins szerint kagán hercegről és a *chaganos*zról, kagánról. A műben többször is említi a kazárokat, de mindössze a hét sorból álló 10. és 12. fejezeteket szentelte a Kazár Kaganátusnak, de még ebből a hét sorból is négy sor arról szól, hogyan tudják az alánok megtámadni a kazárokat. A bizánci udvar tudomásul vette a Kazár Kaganátus nagyhatalmi helyzetét, belenyugodott a kényszerű szövetségbe, de a császárok kazár családi kapcsolataitól nem volt elragadtatva. Biborbanszületett Konstantin hosszú fejezeteket szentelt méltatlankodásának, amit Theophanészról vett át. Biborbanszületett Konstantin idejében azonban nem annyira a kagán rokonsága volt kínos, mint inkább az, hogy ezt azok a császárok kezdeményezték, akik a bizánci belpolitikában és vallási életben szereztek maguknak rossz hírnevet.

Ibn Fadlannál már találtunk említést arról, hogy a kaganátus városait látogató iszlám hitű kereskedők ügyeit egy *khaz* tisztségviselő intézte. Maszúdi (meghalt 956-ban) kevéssel Ibn Fadlan után írhatta műveit a kaukázusi népekről, kazárokról és török szomszédairól. Maszúdi egy bizonyos Ahmad ibn-Kujah nevű emberről tudott, aki az iszlám vallásúak ügyeit intézte. D. M. Dunlop úgy véli, Maszúdi idején ez az ibn-Kujah a *khaz* tisztét viselte, de semmiképpen sem volt tagja annak a bírói testületnek, amely Maszúdi szerint két zsidóból, két keresztényből, két iszlám vallásúból és egy pogányból állt. Más tudósítás kilenc bíróból álló testületről szól. Minden esetben e bírói testület illetékes jogászai hoztak döntést a vitás és peres ügyekben. Abban bizonyosak nem lehetünk, hogy Maszúdi idejében az a bizonyos Ahmad ibn-Kujah volt a *khaz*, lehetett ő a bírói testület egyik tagja, akiről Maszúdi név szerint is tudomást szerzett. Az azonban bizonyos, hogy a kazár kormányzat alkalmazkodott a körülményekhez. — Ibn Fadlannál nem találjuk nyomát e bírói testületnek. Ennek egyik lehetséges oka az, hogy a meshedi kéziratban erről nem esett szó. De egyéb ok is számba jöhet.

A továbbiakban A. Zajaczkowski nyomán sorolom fel a kazár kormányzatban ismert tisztségeket. A *b. w. l. s. c. j* tisztség értelmezése tisztázatlan, többen a bizánci említésekben előforduló *Balgidzisz*el (*Valgidzisz*) kísérlik azonosítani, funkciója ismeretlen. A. Zajaczkowski 'kormányzó' értelmezést javasol, M. I. Artamonov személynévként értelmezi, és városi főembernek, *archonnak* tartja. A. Zajaczkowski javasolta, hogy a *Dzsáv.s.gh.j.r*-t 'döntőbíró, bíró' tisztségnek értelmezzük, abból a megerősítésre szoruló megfontolásból, hogy ő a rejtélyes kazár szót a török *jarash* 'kibékít, egyeztet' igéből származtatta. D. M. Dunlop a nagyon kevéssé valószínű *Chavush Ugur*, azaz 'ujgurok parancsnoka' értelmezést hozta szóba. Theophanészre hivatkozva említi A. Zajaczkowski a kazár *Ziebel* (*Zievel, Jabgu*) tisztséget, amit a török népek hatalmi rendjében az uralkodót követő *jabgu* méltósággal azonosít. Értelmezésével a szakértők egyetértenek. Az *elteber, iltäbär* méltoságnév a kazár kormányzat alá tartozó volgai bolgár király címeként tűnik fel. A jelek szerint a kazár fennhatóságot elfogadó, félig független fejedelmek címe volt. Eredeti török méltoságnév, a rovásírásos feliratokban is előfordul. A szó megfejtése még nem járt eredménnyel, Czeglédy K. elképzelhetőnek tartja, hogy a

török *tābār*, *temir* 'vas' szóból képzett méltóságnév. A kazár kormányzat által kirendelt kormányzó címe *tudun* volt. C. J. F. Dowsett, J. Markwart, K. P. Patkanjan és A. Zajaczkowski 'hadvezér' fogalommal azonosítják, és a kínai 'tartományi parancsnok' címből származtatják. D. Tyihonov úgy véli, hogy az eredeti kínai szó 'megragad', 'kormányoz' volt. A kazár kormányzatban sokféle feladatot láttak el e tisztségek viselői, Herszonészosz kazár kormányzója *tudun* volt, de így nevezték azokat a kazár meghatalmazottakat, akik a kagán parancsára a VII. század első negyedében adót szedtek azokon a kaukázusi területeken, amelyeket a Szaszanidáktól hódítottak el. Az adószedést pedig még az iráni jövedelem-összeírás alapján végezték. A kagán ugyanis figyelmeztette hadvezérét, hogy a behódolt Szaszanida-kormányzók tartományait nem szabad pusztítani. Tudunok voltak azok a katonai megbízottak, akik Viroy kaukázusi albán (avgan) püspök közbenjárására és a kagán parancsára elszedték a zsákmányt és a foglyokat a kazár harcosoktól. Czeglédy K. említi a kazár *at'ir* előfordulását, amit a török *qadir* 'hatalmas' szóval vetett egybe. C. Dowsett említi a kazár kagán követének *turkan* címét, amit ő a török 'vezet, irányít' szóból származtat. A Zajaczkowski az előkelők legnépesebb csoportjának a *tarhan*okat tartja. D. M. Dunlop idézi egy kazár hadvezér *Tarkhan Kagan* címét, C. Dowsett az örményországi és iráni katonai felderítésre induló kazár herceget *Corpan T'archan* néven említi. A VIII. század második felében az egyik kazár hercegnő kíséretét *tarhan*ok képezték. A *tarhan*, *darhan* ősi török szó, Zeki Validi Togan 'vaskovácsok leszármazottai' értelmezést javasol, amit D. M. Dunlop támogat. Kétségtelen, hogy a régi török szónak 'vaskovács' jelentése volt. A régi törökök — önállóságuk előtt — az avarok kovácsai voltak. Az önálló hatalmat létrehozó török kagánok nemzetségi szertartásaihoz tartozott a vaskovácsolás. A kormányzati feladatokkal megbízott előkelőségek társadalmi háttérét azok alkották, akiket a kútfők gazdag előkelőknek neveznek. Ők állították ki a kazár hadsereg egyik részét. Egyébként a kazár kormányzat alá tartozó burtaszok is 10 ezer lovaszt küldtek a kagán rendelkezésére.

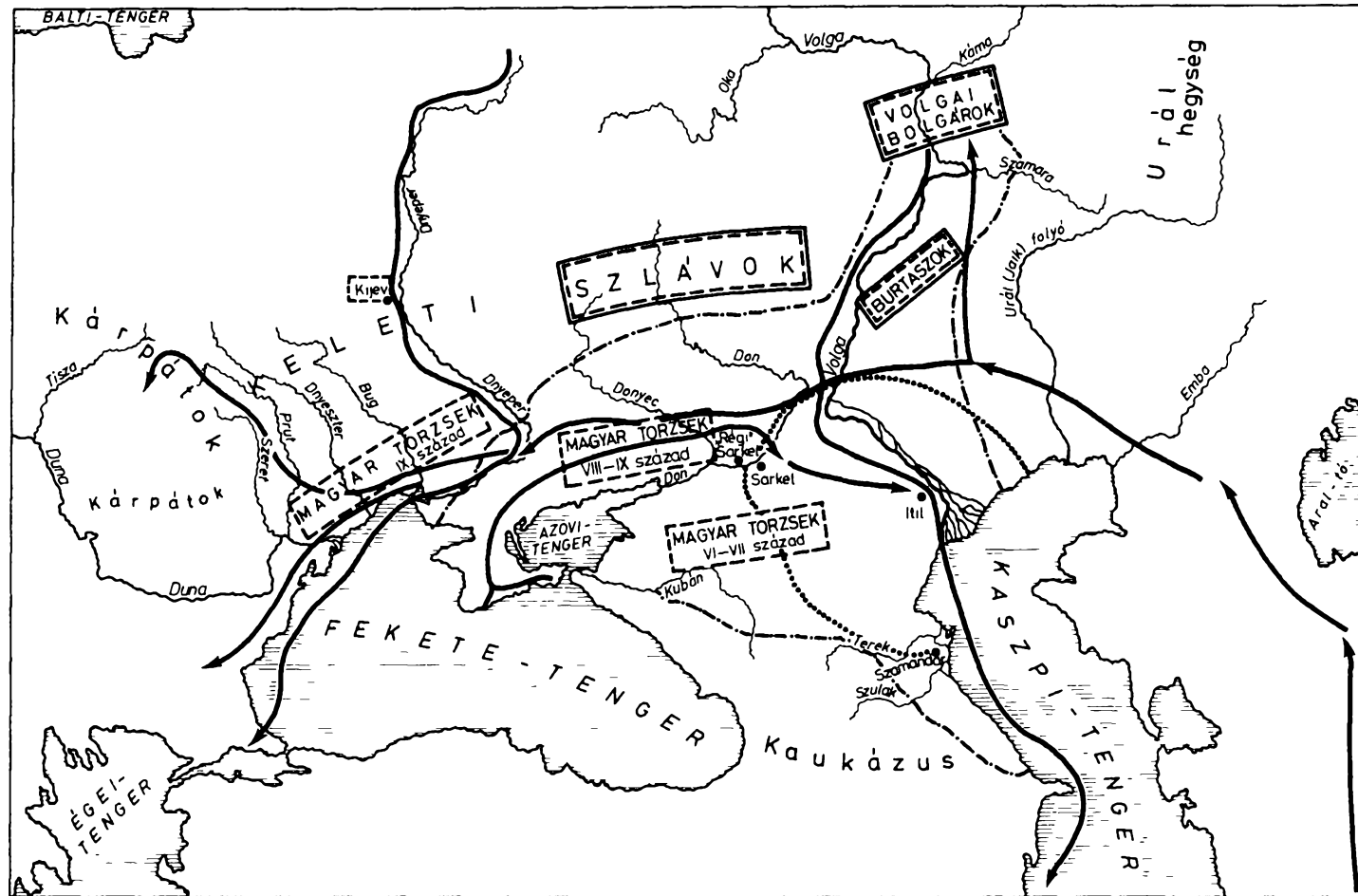
Ligeti L. megjegyzi, hogy a kagánt követő méltóságot a X. századi hagyomány *bäg* vagy *yäläk* néven ismeri. A *yäläk* alakot a kabarok csuvasos *Jelö* és köztörök *Üllö* alakban a magyaroknak is átadták.

A kazár igazgatási rendszer ismertetésének befejezéseként megemlítem a kazár kagán iszlám hitű alattvalóinak problémáját. Ibn Fadlan azzal zárja tudósítását (ez már Jakuttól származik), a kagán 922—923-ban megtudta, hogy az iszlám követői al-Babunadzs birtokon összeromboltak egy zsinagógát, megparancsolta a székvárosában lévő minaret lerombolását és a műezzzinek kivégzését. És csak azért elégedett meg ennyivel, mert ha a mecsetet is szétvereti, akkor az iszlám országában minden zsinagógát leromboltak volna. Al-Babunadzs a X. században biztosan jól ismert hely volt, A. P. Kovalevszkij Bagdad vagy valamelyik másik iráni város zsidó-lakta negyedére gondol, a találgatásokat értelmetlennek tartja. A név egyébként női személynév. Ibn Fadlan utazása idejében a kazár kormányzat és az iszlám hívei közötti viszony nem volt szívélyes. Talán ennek a következménye, hogy

Ibn Fadlan nem említi a két, illetve három iszlám vallású jogász részvételével létesített bírói testületet. Találgatásnál nem több, de megtörténhetett, hogy a kagán időlegesen felfüggesztette e tisztes testület működését. A kagán kormányzata és az iszlám kapcsolatát nemcsak a kérdéses zsinagóga meggyalázása terhelte. Élek a gyanúperrel, hogy a 922—923. évi válság okai súlyosabbak voltak. A. P. Kovalevszkij kimutatta, hogy Ibn Fadlan küldetésének előzményei voltak. Nevezetesen 921-ben a bagdadi kalifa udvarába a távoli volgai Bolgárországból egy Bastu fia Abdallah nevű követ érkezett. A követ *Kazár* ragadványneve nemzetiségére utalt. A bolgár fejedelem Silki fia Álmos volt, aki követével három levelet küldött al-Muktadír kalifának és udvari főembereinek. Maga a kalifa jelentéktelen ember volt, ezt azonban sem Silki fia Álmos, sem pedig Bastu fia Abdallah a Kazár nevű követe nem tudhatta. A bolgár fejedelem a szlávok (azaz észak népei) királyának titulálta magát, és vallási ügyekben jártas iszlám hitű tanítókat kért a kalifa udvarától. Legfőképpen azonban a kalifa kormányzatának segítségét kérte egy erőd felépítéséhez, amelyben oltalmat találhatott volna ellenségeinek királyaitól. A bagdadi kincstár kongott az ürességtől, így az utóbbi kérés teljesítése reménytelen volt, ezt azonban a távoli Volga partján nem tudták. Bastu fia Abdallah a Kazár úgy talált utat a kalifához, hogy egy Tekin (Tegin) nevű közép-ázsiai török és egy Bárisz a Szláv (Szaklabi) nevű volgai bolgár segített neki. Mindketten a kalifa befolyásos szolgálói (*guljáma*) voltak. *Bárisz* nem szláv név, ragadványneve egyszerűen azt jelentette, hogy északi nép fia volt. Álmos volgai bolgár fejedelem nem véletlenül küldte a *Kazár* ragadványnevű követet felelős küldetéssel a kalifához. A. P. Kovalevszkij azon a véleményen van, hogy kazár menekültként azért szegődött az iszlámhoz éppenhogy csatlakozott bolgár fejedelem szolgálatába, mert a zsidó vallású kazár előkelők kormányzatával elégedetlen iszlám vallású kazarak pártjához tartozott. A kazár uralommal elégedetlen Silki fia Álmos alkalmas szövetségest látott a hozzámenekült Abdallahban, akit a kalifához küldhet fontos üzenetével. Ez idő tájt az oguz törzsek hadvezére, Etrek rokonságba került a volgai bolgár fejedelemmel. Az oguzok fejedelme a jabgu méltóságot viselte, a kormányzatban viszont hadvezérhelyettese volt az illetékes. Az iszlám Bagdadban felcsillanhatott egy volgai bolgár—oguz szövetség reménye, mely az iszlám égisze alatt valósult volna meg. Ezt szívesen fogadták volna az iszlám vallású kazár alattvalók, és közös erővel megdönthették volna a zsidó vallású kazár kormányzatot. — Kelet-európai események hírközpontjában, Horezmben a sah megsértődött a bolgár fejedelem független diplomáciai lépése miatt, hiszen a bolgárok tőle kaptak iszlám térítőket, nem pedig Bagdadból. Ibn Fadlan szóvá is tette a horezmi eredetű, hitbéli és dogmatikai szabálytalanságokat a volgai bolgárok körében. A horezmi sah felismerte, hogy Abdallah, Tekin és Bárisz port hintettek a bagdadi kormány szemébe, mert az oguzok nem lelkesedtek az iszlámért, igaz a kazár kormányt is pokolra kívánták, de komoly kazárellenes hadjáratra nem gondoltak. Etrek küzerkin pártfogása arra is alig volt elég, hogy Ibn Fadlan és követtársai életét biztosítsa a politikai intrikákra gyanakvó oguzok

körében. — A. P. Kovalevszkij fejtegetése valószínűsíti, hogy az iszlám urai nem adták fel reményüket, hogy lábukat megvethetik nemcsak a távoli volgai Bolgárországban, hanem a nagyhatalomnak számító Kazár Kaganátusban is. Nem véletlen, hogy az óvatos Ibn Fadlan leintette Silki fia Álmost a szlávok királya cím használatáról, és helyette a szerényebb hangzású bolgárok emírje cím használatára indította. Ami egyben a kalifától való függőség elismerését is jelentette. — Úgy sejtem, hogy a bírói testület, amelyben iszlám hitű jogászok is helyet kaptak, azért hiányzik Ibn Fadlan beszámolójából, mert nem egyedül a zsinagóga lerombolása mérgezte a kazár kormányzat iszlámhoz fűződő viszonyát: egy időre a bírói testület szünetelt.

A kereskedelmi érdekek felülkerekedtek az indulatokon, a kaganátus kereskedelmi útvonalak kereszteződésében helyezkedett el, amiből nagy haszon származott az alattvalók és a kazár kincstár számára egyaránt. Az utóbbi egyik fő jövedelme az áruk tizedeiből és a révvámokból származott. Kazár területen keresztül bonyolódott le az arabok által megszállt területekre irányuló nemesprém-forgalom, a kaganátus területéről mézet, méhviaszt és — feltehetően — lovat vittek ki. A kútfőkből úgy tudjuk, hogy a távolsági kereskedelemben fő szerepet játszó fényűzési javak nem a kazár műhelyekből kerültek ki. A kagáni kincstár jövedelmei nemcsak a kereskedelemről származtak. Az Itilben élő iszlám vallású kereskedők évente nagy mennyiségű élelmiszerral adóztak a kagánnak. A kaganátus minden alattvalója minden élelmiszer és ital után adózott. B. N. Zahoder megfigyelése révén tudjuk, hogy az arab kútfők kétféle fogalommal jelölték a kazár alattvalók szolgáltatási kötelezettségét: az egyik fogalom *harāġ* (*iugatio*) 'kötelezettség', ami a középkori arab irodalomban járadékot, esetenként terményjáradékot jelentett, a másik fogalom *ġizya* (*capitatio*) 'adó, járadék', ami ugyancsak a köznépet terhelő kötelezettséget jelölte. A kazár hadsereg ismertetésénél már szó volt a gazdagok katonaállítási kötelezettségéről. Anyagi forrásaik nyilván nem saját kétkezi munkájukból származtak, hanem birtokaikon élő földműveseik és pásztoraik hozták létre a fogyasztási javakat. M. I. Artamonov, D. M. Dunlop és B. N. Zahoder hangsúlyozzák a kazár hajózás jelentőségét: a kazárok valóban sok hajóval rendelkeztek, és tapasztalt hajósok voltak. A kaganátust északról délre futó hatalmas folyamok, a Volga, Don, Donyec és a Déli-Bug kötötték össze a Kaszpi-, az Azovi- és a Fekete-tengerrel. A folyamokat bővíző, hajózható mellékfolyók táplálták, melyeken korabeli hajókon a sztyepp mélyén őket is fel lehetett keresni. A Don—Volga-szűkületben volt a *volok* — az ősi orosz szó azt jelenti, hogy a szűkületben az egyik folyóról a másikra úgy vonszolták át a kereskedelmi bárkákat. B. N. Zahoderre hivatkozva közlöm, hogy a Kaszpi-tenger délkeleti részén, az asztrabadi öbölben a VI. század elején létesült Abaszkun (ma Gümüs-tepe) lakói kiváló ácsok és hajóépítők voltak, városuk a hajózás és a távolsági kereskedelem fontos átrakóhelye volt. Abaszkunból a szárazföldi Rei—Bagdad útvonal a Földközi-tengerhez, illetve a Balkh—Maverannahr útvonal a Távolsági-Keletre és Belső-Ázsiába vitt.

Jelmagyarázat

- a Kazár Kaganátus határa a VII–IX században
- a Kazár Kaganátus határa a 960-as években, MI Artamonov alapján
- kereskedelmi út

- a Kazár Kaganátustól függő népek a VII–IX században
- a Kazár Kaganátustól függő népek a VII–X században

3. A Kazár Kaganátus és a kazár kori kereskedelmi útvonalak

E. Zambaur, a kiváló orientalista pénzszakértő már 1911-ben kijelentette, hogy a Svédországban és Oroszországban talált dirhem-utánzatok kazár pénzverdéből kerültek ki. Véleményét többen ellenezték, ugyanis az a kő öntőminta, amelyen Szamanida-dirhem utánzata van, Vityebszk környékén, a kazár befolyási övezettől jóval északabbra került elő. V. V. Barthold a vityebszki kő öntőmintát a korai orosz pénzveréssel kapcsolta össze.

Időközben az egykori kazár területről, pontosabban a szaltovo-majaki kultúrkör lelőhelyeiről sok ezer dirhem került elő. Ma már azt tudjuk, hogy a X. század első negyedében a volgai bolgárok is kezdtek dirhem-utánzatokat készíteni. A IX—X. századi magyar társadalomról írt korábbi könyvemben azt a helyesbítésre szoruló megjegyzést tettem, hogy a dirhem-forgalom intenzitását bizonyító leletek túlnyomó többsége a keleti szlávok és nem a kazárok területéről került elő. Néhány lelőhely nevét tévesen tüntettem fel, a tévedéseket ezúttal kiigazítom. Megjegyzem még, lehetetlen megbízhatóan megvonni a határt a szaltovo-majaki és a keleti szláv kultúrkör között. Ennélfogva a határkörzetekből származó lelőhelyek sorában bizonyosan szlávok is vannak. Ezeket azért tüntetem fel, mert bolgár és kazár pénzverdéből kikerült dirhem-utánzatok kerültek elő róluk. Az évszámok a lelet legfatalabb dirhemének készítési évét jelölik, a meghatározás hiányát (?) jelzi. A felsorolást és meghatározást V. L. Janin, Sz. A. Janina és V. V. Kropotkin kitűnő művei után közlöm. Bálint Cs. alapos áttekintést ad a dirhem-leletekről.

Krasznodari határkörzet: Abinszkaja 850/851, Szovhoz „Juzsnaja kultúra” 810/811. — Sztavropoli határkörzet: Petrovszkaja 804/805. — Asztrahanyi terület: Lapasz 958/959, Szelitrennoje X. század, Szolenoje Zajmiscse 760/761. — Bjelgorodi terület: Zavalisina (nálam tévesen Zavalisinszk) 809/810. — Volgográdi terület: Verhnye-Kurmorjarszkaja 782/783, Volgográd (?), Dubovka (?). — Voronyezsi terület: Bobrov(?), Borsevo 914/915, Gyevica (nálam tévesen Gyevick) 837/838 (a 323 db dirhemből 85 db Ard al-Hazar, azaz valamelyik kazár pénzverdéből került ki, a verőtőkéen ugyanolyan tagmák, tulajdonjelek, mint a sarkeli téglakon), Makasajevka VIII. század, Maloje Borsevo 927/928, Nizsnye-Pokrovka IX. század (eredetileg kb. 710-720 db dirhem, összsúlyuk 2 kg), Pavlovszkoje X—XI. század. Titcsiha 922/923, Uriv 782/783. — Kurszki terület: Berjoza 951/952 (kb. 1630 db dirhem, összsúlyuk kb. 4 kg 24 dkg), Vtoraja Vorobjevka 975/976 (kb. 300 db dirhem), Gnyezdilovo 772, Korennaja Pusztiny 976, Kurszk 942/943, Lipino 865, Suklinka X. század. — Rosztovi terület: Cimljanszk 722/723, Cimljanszk (Sarkel) 961/962, Cimljanszk (jobb parti kazár erőd) 813. — Szaratovi terület: Berjovszka 804/805. — Tambovi terület: Krjukovo-Kuznovszkoje 756/757. — Dagesztán Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság: Agacs-Kala 772/773, Kargacs 803, Kullar 770. — Észak-Oszét Autonóm Szovjet Szocialista köztársaság: Galiat 700/701, Ordzsonikidze (?). — Tatár Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság: Bolgari 750/751, Bolsije Tarhani 808/809, Danyilovka 982 (137 db dirhem, közülük 117 darabon csak egyoldalú felirat, valószínűleg utánzat), Izmeri 961 (kb. 100 db dirhem), Sztaro-Almetyevo 985 (167

db dirhem), Tankejevka IX—X. század, Tatarszkij Tolkis 984 (957 db dirhem, kb. 1,2-1,4 kg, könnyű, 1,25-1,46 gr súlyú dirhemek), Elmed 820/821 (150 db dirhem). — Udmurt Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság: Leszogrut 841/842 (139 db dirhem). — Csecsen-Ingus Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság: Gouszt 770, Észak-Kaukázus 772/773. — Krími terület: Planornoje 790, Szevasztopol VIII—IX. század. — Szumi terület: Bászovka 799/800, Novotroickoje 833, Petrovszkoje 904/905. — Cserkasszi terület: Lepjava X. század, Pekari 811/812. — Csernyigovi terület: Bondari 951/952 (420 db dirhem, kb. 1,13 kg), Ljubecs 975/976, Oszter (?), Parisztovka 787/788. (kb. 800 db dirhem, kb. 2,1 kg), Rudki 990/991 (387 db dirhem, kb. 0,8 kg, átlagban 2,1 gr súlyú könnyű dirhemek). — Harkovi terület: Bezljudovka 936 (1092 db dirhem, kb. 3 kg, csaknem egészében a kelet-európai népek körében legkedveltebb 2,7-2,9 gr súlyú dirhemekből áll), Verhnyij Szaltov 745/746, Kamenka (?), Rajgorodok 815/816, Harkov 780. A lista korántsem teljes, mert a szakirodalom a feldolgozatlan leleteket nem tünteti fel. V. V. Kropotkin további 38 dirhem-leletet említ az egykori kazár területről.

Az ezüstsúlyra jelentős dirhem-kincsleletek csonkultán jutottak tudományos feldolgozásra, de még így is fogalmat adnak a távolsági kereskedelemben gazdát cserélt roppant értékekről. És ez még csak a kaganátus, illetve a szomszédos körzetek dirhem-, azaz kereskedelmi forgalma. Kelet-Európa egészének vonatkozásában a dirhem-forgalom adatait közlik V. L. Janin, Sz. A. Janina, V. V. Kropotkin és Bálint Cs. És hogy ez a távolsági kereskedelem valóban pénzforgalommal párosult, azt a nagyszerű gyevicai lelet igazolja, egyben pedig E. Zambaur feltevését a bizonyosság kategóriájába emeli. A kazár pénzverdéből kikerült dirhem-utánzatok olyan együttesben fordulnak elő, amelyben a legfiatalabb eredeti dirhem 837/838-ban készült. Megjegyezni kívánom, hogy mindazokat a dirhem-kincsleleteket, melyekben gyaníthatók a kazár dirhem-utánzatok is, nagyrészt a Kelet-Európában korainak számító eredeti dirhemek datálják. A kazár dirhem-utánzás a IX. században bizonyosan megindult, azt azonban, hogy e század melyik szakaszában kezdték el működésüket a kazár pénzverdék, meghatározni még nem tudjuk. Mivel a legkorábbi iszlám pénzek a kazár területről származnak, és a gyevicai leletet keltező legfiatalabb pénz is a IX. század első felében készült, ez arra a gondolatra indít, hogy a IX. század első felében az Ard al-Hazar, a kazár pénzverdék megkezdték a dirhem-utánverések kibocsátását. — Megjegyzem, más elképzelésnek is létjogosultsága van. — A dirhemeket utánzó kazár pénzkibocsátás előbb kezdődött, mint a volgai bolgár pénzverés, és ez érthető. Az iszlám pénzekkel adatolt távolsági kereskedelem először Kelet-Európának a Közép-Ázsiával és Kaszpival érintkező Volga menti részeit vonta be a nemzetközi forgalomba, mégpedig a VIII—IX. század fordulójától lendült fel a kereskedelmi érintkezés. Akkor a kereskedelem központja a Kazár Kaganátus volt. A keleti szlávok kazárokkal szomszédos területei részesültek az iszlám pénzekkel adatolt kereskedelemről. A Dnyeper menti jelentős szláv körzetek a IX. század végétől, de inkább a

X. század elejétől kerültek a Kazár Kaganátussal egyenrangú helyzetbe a távolsági kereskedelem tekintetében.

A legjelentősebb dirhem-leletek nem településekről, hanem rejtkehelyekről kerültek napfényre. Veszély elől elrejtett kincsek voltak. Az igen jelentős mennyiségű ezüstpénz felhalmozódása, a kincsképződés azt jelenti, hogy hatalmas mennyiségű pénz kikerült a kereskedelmi forgalomból. Több dolgot kell azonban figyelembe venni. A dirhemekkel adatolt távolsági kereskedelem a kelet-európai gazdaságtörténetnek csak egyik korszakát fémjelzi. A megelőző századokban, már Hérodotosz korában is létezett távolsági kereskedelem. A dirhem-leletekben rendszeresen jelen vannak az V—VI. századi iráni Szaszanida-pénzek. Csakhogy az iszlám előtti távolsági kereskedelem meg sem közelítette a rendszerességnek azt a szintjét, amit az iszlám kereskedelem elért. A VIII—IX. század fordulóján meginduló forgalom egy megelőző, hatalmas arányú fellendülésre épült. Ahhoz pedig az iszlámnak és pénzverésének nem, annál inkább a sztyepp népeinek és a Kazár Kaganátusnak volt köze. Az utóbbi politikai-katonai szervezatként — a viszonyokhoz képest — nyugalmat és jogbiztonságot teremtett. És a kaganátusban a leggyatrább zsidó szekta legfelszínebb bevezetésének is óriási jelentősége volt — a bizánci és az örmény monofizita kereszténységgel együtt. A két biblikus vallás felszínes ismerete és terjedése a jogbiztonság elemi eszméjét és gyakorlatát honosította meg. A kereszt, az etrog, a sófár és a menóra, erkölcsi jelképek erejében hittek, ezért használták őket! A zsidók és a keresztények egyaránt isteni eredetűnek tartják a tizparancsolatot, az pedig a magántulajdonra épülő gazdasági biztonság és erkölcsi magatartás elemi szabályait foglalta írásba. És a vallási jelképek egyben jogszemléleteket is kifejeztek, nem véletlen, hogy a kazár kagán különböző felekezetekhez tartozó jogászokból szervezett a gazdasági-tulajdoni ügyekben illetékes testületet.

A dirhemekből álló kincsek elemzéséből kiderült, hogy két irányba ágazott el a sorsuk. V. L. Janin a kincsekben lévő csonkított dirhemeket a kuna (2,73 gr), valamint a rezani (1,36 gr) súlyával magyarázta. Az utóbbiak a keleti szlávok mértékrendszerének törtrészei, maga a rendszer azonban nem sajátosan szláv találmány, hanem nemzetközi mértékrendszer kölcsönzése volt. Az orosz grivna (68,22 gr) a bizánci litra (136,44 gr) felével volt egyenlő. (Egy grivna = 25 kuna, illetve 50 rezani.) Viszont mindkettő az ősi közel-keleti, antiochiai ratl (545,29 gr) része volt: a litra egynegyed része, a grivna pedig egynolcad része. Hóman B. kitűnő pénztörténeti művében hivatkozik az iszlám pénzek elméleti aranyalapjára, a mithkalra (5,6 gr), amit ő a bizánci aransolidusszal azonosított. Holott az arabok ritkán vert aranydrachmájának a súlya is 5,6 gr volt. Kelet-Európában a legkedveltebb dirhemek súlya 2,7-2,9 gr, ami a kunával és az arab drachma (mithkal) egyketted részével azonos. A rezani pedig a dirhem egyketted része, a mithkálnak pedig egynegyed része. A bizánci és az arab mértékrendszerek az ősi közel-keleti rendszerre épültek. Aligha véletlen, hogy az egykor kazár kormányzat alá tartozó Tatarszkij Tolkis környékéről, a volgai Bolgárország legsűrűbben

lakott szögletéből került napfényre 957 db dirhem 1,25-1,46 gr átlagsúllyal, ami a rezaninak felel meg. Az óorosz *rezani* jelentése 'vagdalék, darabolással kialakított rész'. A dirhemeket a szükséges fizetőeszköz kialakításának érdekében darabolták fel. A dirhemnél kisebb fizetőeszköz elnevezését az óorosz nyelv őrizte meg, de kialakításának eljárását Kelet-Európában a kazárok kezdeményezték, valószínűleg az arab-perzsa és közép-ázsiai kereskedők ismereteit vették át.

A kincshalmozás tehát nem szükségképpen jelentette a dirhemek kivonását a forgalomból. Jelentette azonban azt is, hogy a dirhem-ezüstből ékszerek készültek. I. I. Ljapuskin mutatta ki, hogy a Dnyeper menti Novotroick közelében feltárt szláv településen talált ezüst ékszerek súlya a dirhem-súlyok szorzatával volt egyenlő. Az átlukasztott és függesztővel ellátott dirhemek önmagukban is díszek voltak. Ugyanakkor az ékszerként felhasznált dirhemek és a dirhem-súlyok szorzataival egyenértékű ékszerek bármikor visszaváltoztak csereeszközzé. A pénz szerepkörének változásai még évszázadokkal későbben is megfigyelhető. A nemzeti és törzsi gazdálkodás zártságát éppen hogy áttörő forgalom korában a kincshalmozás természetes volt.

V. V. Barthold közli Horászán helytartójának adóját: 826—827-ben 44 846 000, 836-ban 38 000 000 dirhemet adott át a bagdadi kalifa kincstárának. A közép-ázsiai Szamanida-emírek évi bevétele 45 millió dirhemet tett ki, amiből 20 millió dirhemet költöttek a hadseregre és a közigazgatásra. A Szamanida Emirátusban egy kézműves bére havonta 15 dirhem körül volt. Az emírek zsoldosaikat a török törzsekből szedték, katonáik a X. század végén pretoriánus szerepre törtek fel.

A Kazár Kaganátus és Kelet-Európa, sőt Skandinávia népei fejlett pénzforgalommal rendelkező iszlám országokkal álltak üzleti, de másfajta kapcsolatban is. A Kazár Kaganátus és a Kaszpi-vidék nyugalmanak és gazdagságának híre nemcsak távoli vidékek kereskedőit, hanem a zsákmányra éhes fegyvereseket is vonzotta. Az üzleti kockázat megkerülésével is hatalmas gazdagsághoz lehetett jutni, békés lakosok kifosztása révén. D. M. Dunlop, M. I. Artamonov, V. V. Barthold és V. Minorsky megemlítik a Rusok zsákmányszerző útjait a Kazár Kaganátuson át a Kaszpi déli partvidékére. Alighanem D. M. Dunlop és G. Vernadsky járnak el körültekintően, amikor a Rusok zsákmányoló útjainak politikai indítékaira is rámutatnak. A *Rus* jelentésbeli párjai a varég, normann és az orosz. Sokféle jelentése van tehát a szónak, koronként változott az értelme. V. Minorsky a *Rus* szót a finn *Ruotzi* 'svéd-norman' szóból eredezteti, szláv közvetítéssel pedig arab és bizánci használatba került. A keleti szlávok normann eredetű nemzetségének *Rus* neve idővel átterjedt fegyveres kíséretére és szláv alattvalóira. A X. század második feléig a *Rus* inkább a normannokat, későbbben főleg a szlávokat és kijevi államukat jelentette. A kútfők *Rus*-emlékeinek esetében néha lehetetlen eldönteni, hogy normannokról vagy keleti szlávokról, oroszokról van-e szó.

A. G. Kuzmin nem tartja tisztázottnak a *Rus* szó finn eredetét. A szó többféle jelentésének okát abban látja, hogy a Ladoga-tó, Volhov folyó, Ilmeny-tó, továbbá a Kelet-Baltikum déli felében Truso és Grobin környékén balti, szláv, finnugor és

normann, vegyes lakosság élt. A Volhov folyó torkolatánál lévő régi orosz Sztaraja Ladoga települést a normannok Aldeijuborgnak nevezték, és laktak is benne. A. G. Kuzmin azt tartja, hogy e több nemzetiségű népesség körében keletkezett a *Rus* név, és valamennyi elemére vonatkozott. A vegyes népállományú, északi Rus fegyverzetében, viseletében, magatartásában és szervezetében a normannok voltak hangadók, a Rus közös nyelve viszont fokozatosan az óorosz lett. A szervezeten belül összefogott Rus megeremtetette közös jellemzőit. Ezzel együtt a Rus szervezethez még nem tartozó keleti szlávok több nyelvű Rust ismertek meg, tapasztalataikat azok a keleti kereskedők is megerősítették, akik a Rusokkal érintkezésbe kerültek. Ugyanilyen ismereteket jutottak a kazárok is, akik igen hamar közeli kapcsolatba kerültek a Rusokkal. A szlávok és a finnugorok jól ismerték a délkeleti gazdag tartományokba vezető útvonalakat, segítségükkel a hajózáshoz kiválóan értő normannok bekapcsolódtak a távolsági kereskedelembe. A. G. Kuzmin véleményéhez hozzáteszem, a normannok — híven szokásaikhoz — a befolyásuk alatt álló szervezet segítségével igyekeztek hatalmuk alá keríteni az áhított gazdagság forrásait.

O. Montelius kezdeményezte a skandináviai sírfeliratok bevonását annak bizonyítására, hogy egyedül a normannok irányították a kelet-európai eseményeket. E. V. Melnyikova dolgozta fel teljesebben a runikus sírfeliratokat, kiderítette, hogy elenyésző részük említ kelet-európai földrajzi neveket és ott magas tiszteletet betöltő normannokat. A Szovjetunióban pedig csak misztikus varázsszövegek kerültek elő normann runikus írással. E. V. Melnyikova eredményei alátámasztják A. G. Kuzmin meglátását, hogy a kelet-európai Rusok körében a normann befolyás jelentős volt, de lélekszámukat tekintve kisebbségben voltak.

D. M. Dunlop megállapítása, hogy a Rus megjelenésétől fogva azonos a régi oroszokkal, alighanem elesik. M. I. Artamonov és D. M. Dunlop után jól ismerjük a Rusok zsákmányszerző útjait a Kaszpi déli partvidéke ellen. A IX. század utolsó negyedében az északi Rus hatalmát kiterjesztette Kijevre és környékére, a Kazár Kaganátus nyugati területeit leválasztotta. A 864—884 közötti években a Rusok többször kértek át bocsátást a Kaganátus területén, és sikertelen támadást intéztek a híres Abaszkun, a kereskedelem fontos központja ellen. Ezeket az első és a későbbi támadásokat a Rusok hadihajóikon intézték. A Rusok 16 hajója 910-ben a kazárok hallgatóságos engedélyével ismét megjelent a Kaszpin, és a legénység ezúttal kifosztotta Abaszkont. Három évvel később, 913-ban már 500 Rus hadihajó jelent meg a kazár vizeken, hajónként 100 főnyi legénységgel. Levélben kértek engedélyt, hogy átkelhessenek a kaganátus területén, az engedély fejében a jövőbeni zsákmány felét ígérték a kagánnak. A kazár kormányzat a zsákmány megfizetésének fejében átengedte az ezúttal tekintélyes Rus sereget a Kaszpi déli partvidékére. A Kaszpin biztonságos hajózáshoz és békés élethez szokott lakosok pánikba estek a Rusok kíméletlen harcmodorától. A Rusok újfent felpredálták Abaszkont, mélyen behatoltak a Kaszpitól délre, nyugatra és keletre fekvő tartományokba, kifosztották Ardabil városát is. Békés embereket fűztek rabszíjra

vagy gyilkoltak halomra. A Kazár Kaganátus iszlám vallású alattvalói és a volgai bolgárok hírét vették a Rusok kegyetlenkedéseinek. A kazár kormányzattól azt követelték, hogy megtorlásként fegyverrel állhassák útját a Volgára felhajózó Rusoknak. Ehhez a követeléshez a keresztény alattvalók is csatlakoztak. A megrettent kagán engedett, a közeledő Rusokat viszont figyelmeztette a veszélyre. A hittestvéreik sanyargatásai miatt feldühödött kazár sereg a Volgán lefele hajózva fogadta a Rusokat. Háromnap i ütközet után az óriási veszteségeket szenvedett Rusok maradékai hajóikra szállva a Volgán felfelé menekültek. Vesztükbbe, mert a burtaszok és a volgai bolgárok kardélre hányták őket. Csak 943-ban támadtak a Rusok ismét nagy erővel a Kaszpi déli partvidéke ellen, ahol egy éven át tartottak megszállva városokat. Valamiféle járvány megtizedelte a zsúfolt, szennyes táborukban lakó Rusokat. Az életben maradottakat a lakosság elűzte. Jozsif kazár király Hashdai ben Shafruthoz írt levelének rövid és hosszú változatában az áll, hogy 960 körül nem engedte át országán a Rusokat, attól tartva, hogy egészen Bagdadig feldűlják a tartományokat. Szvjatoszlav kijevi nagyfejedelem 965-ben a kazárok elleni hadjáratában legyőzte őket, elfoglalta Sarkel nevű Don-balparti erődjüket és városukat. J. Markwart lehetségesnek véli, hogy nemcsak Sarkelt, hanem a kazár fővárost, Hazaran Atilt (arabul *al-Bayda* 'Fehér') is elfoglalták. Egy újabb háborúban, 968—969 folyamán a kijevi Rusok kezére került Hazaran Atil, Bolgari és Szamandar. Az utóbbi körül 40 ezer szőlőskert volt, a támadás következményeként az egykor virágzó város úgy elszegényedett, hogy a koldusok még alamizsnát sem tudtak gyűjteni.

A hadjáratba indult Rusok útvonala különösen a 913. évtől lényeges. D. M. Dunlop és M. I. Artamonov, a kérdés kiváló szakértői azon a véleményen vannak, hogy az 500 Rus hadihajó a kercsi tengerszorosban horgonyozva várta be a kagán válaszát. Ugyanis a kercsi tengerszorost hatalmas kazár erődítmények védelmezték. M. I. Artamonov a tekintélyes Rus seregről azt tartja, hogy az eredetileg kijevi szolgálatra toborzott varég és orosz harcosokból állt.

Miután Oleg kijevi nagyfejedelem Bizánc elleni hadjáratában a Rusok részt vettek, saját kezdeményezésükre indultak a Kaszpi déli partvidéke ellen. Az Azov-tengeren és a Donon felhajóztak a „volok”-ig, a Don—Volga-szűkületig, ahol hajóikat átvonszolták a Volgára, és úgy ereszkedtek alá a Kaszpira. A 913. évi és a későbbi Rus hadjáratoknak ez az útvonala lehetséges. Mindkét szerző Maszúdira hivatkozik, aki Nitasnak nevezi azt a szoros, ahol a Rus flotta bevárta a kagán válaszát. Ez a vízi úton lévő szoros télen annyira befagy, hogy a kazárok ellen támadó oguzok átkelnek rajta, és úgy érnek Kazárországba. Az oguzok azonban abban az időben még a Volgától keletre laktak, sehogyan sem érthető, miért kellett téli hadjárataik alkalmából a Kercsi-szoroson átkelniük, hiszen a Volgán áterve Kazárország szívében találták magukat. Arról nem is szólva, hogy a kercsi tengerszoros elvétele fagy be. D. M. Dunlop és M. I. Artamonov figyelmét elkerülte B. N. Zahoder megjegyzése, hogy a X. századi arab-perzsa írók különböző korból és földrajzi környezetből származó dolgokat másoltak egymás mellé.

Joszf király válaszában mindkét változatában az olvasható, hogy a kazár kormányzat őrizte a Volga torkolatát, sem a Rusokat, sem azok ellenségeit nem engedte át. A Volga-torkolat vidékének védelmét indokolta még az is, hogy a kazár király fővárosa ott feküdt, és pedig a Volga egyik ága választotta két részre, mert a nyugati részt, ahol a király udvara volt, hajóhíd kötötte össze a másik résszel. Az oguzok téli hadjáratainak említésekor Maszúdi egynek vélte a Nitas tengerszorost és a Volga torkolatában létesített mesterséges szorost. — A kazár népfelkelők által megállított és szétvert Rusok meg sem kísérelték az áttörést a Don irányában, hanem a Volgán felfelé hajóztak. Maszúdi tudta, hogy a Rus sok népből állt, köztük a *Ludh'anijah*, V. Minorsky helyes meghatározása szerint az *al-Urdmaniyun*, azaz a normannok képezték a többséget. A varégek régóta ismerték a Volgán vezető utat, még riadalmukban sem a vakvilágnak vették útjukat. Amióta hivatásos harcosok léteznek, kiképzésük aranszabálya: a legveszélyesebb ellenség a saját soraikban kitörő pánik. Jól tudták ezt a sztyepp harcosai és a varégek. — Nem véletlen, hogy a kazár kagán kivégeztette a pánikban menekülő katonáit és hadvezéreit. — D. M. Dunlop és M. I. Artamonov tekintélyes véleményét valószínűnek tartva úgy vélekedem, hogy a 913. évi hadjáratkor a Rusok a Volgán hajóztak végig, északi hazájukból. A 965. és a 968—969. évi hadjáratok említésekor nincs szó hadihajókról, de Bolgari, a kazár főváros és Szamandar vízi út mentén feküdtek. Ezek a városok a kijevi orosz-varég hadak kezére kerültek. Megközelítésük hajóval volt legkönnyebb, bár igaz, hogy Szvjatoszlav kijevi nagyfejedem kiválóan ismerte a sztyeppi lovas hadviselést is.

A Rus hadjáratok útvonalainak mérlegelése abból a szempontból fontos, hogy a Kaszpi-vidék kereskedelmi gazdagságának híre messzi területekről vonzotta az embereket. A Kazár Kaganátus földrajzi fekvésénél fogva ellenőrizni tudta a távolsági kereskedelmet, jövedelmet húzott belőle, és ezen túlmenően fontos erőforrásokat tartott kézben. A Dnyeper középső folyásán kialakult kijevi orosz állam politikai és gazdasági érdekekből egyaránt igyekezett megszabadulni a kazár versenytársától.

D. M. Dunlop nem tud megbékélni a keleti kútfők ellentmondó tudósításaival a kazár föld gazdasági erőforrásairól. Valóban, a kútfők egyfelől azt állítják, hogy a kazárok tartományában szántóföldek és sok kert található, és földjük az életnek sok kényelmét nyújtja. Szamandar körül állítólag 40 ezer szőlőskert volt, ami talán túlzás, de a város lakóinak birtokában több ezer szőlőskert volt. A kútfők azt is mondják, a kazárok termeltek kölest, árpát, rizst és hitvány búzát. A Kaukázusban pedig gazdag ezüst- és rézlelőhelyek voltak kazár kézen. Másfelől, az arab írók azt erősítetik, hogy a kazárok ruházatukat sem maguk készítették, mézen, viaszon és halenyven kívül egyebet a kazár földről nem exportáltak.

Két évtizede annak, hogy M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova régészeti feltárásai eloszlatták a gazdaságtörténeti ködöt, több részlet persze még homályban maradt. Sajnálatos módon, a Szovjetunió határain kívül tevékenykedő tudósok még mindig ködöt észlelnek a sztyepp gazdaságtörténetében. Sajátos

látásmódjuk egyetlen oka — szakértelmük fogyatékosága. Évszázados irodalmi beidegződöttség miatt a történészek a sztyeppet kizárólag a nomád népek élettereként tárgyalják, de még ezt is rendkívül felszínesen teszik. Az irodalmi ismeretek egyoldalúsága következményeként komoly gazdaságtörténeti érdeklődésről is alig beszélhetünk. Optimista szkepszissel állítom, hogy a következőkben sorra kerülő gazdaságtörténeti fejtegetésem nem fogja áttörni a sok évszázados közöny betontömbjét.

Pedig őstörténetünk zárószakaszának és a magyar államalapítás korának szemszögéből lényeges gazdasági fejlemények következtek be a sztyeppen a kazár korszakban. Így például E. Zambaur kitűnő előrelátását a huszti (ma Szovjetunió), 400 db-ból álló dirhem-leletre alapozta. A honfoglaló magyaroknak közül volt tehát a kazár pénzveréshez.

Sz. A. Pletnyova a szaltovo-majaki kultúrkör korát a VIII—IX. századra teszi. A kiváló szaktekintélynek Sz. N. Georgijeva-Kazandzsijeva így teszi fel a kérdést: ha a szaltovo-majaki kultúrkör a VIII. században alakult ki, akkor miként volt lehetséges, hogy a Balkánra vándorolt bolgár-törökök a VII. század nyolcvanas éveiben kiforrott szaltovo-majaki kultúrát vittek magukkal. M. G. Magomedov, a kazár korszak dagesztáni szakértője a Terek és a Szulak folyók közén létesült szaltovo-majaki típusú településeket a III—IV. századtól datálja. Azon a véleményen van, hogy a Kaszpi és a Kaukázus közti síkságon találjuk a szaltovo-majaki kultúrkörhöz tartozó legkorábbi településeket. Ez az a terület, ahol az arabok a VII. század közepétől nehéz harcokat vívtak a kazárokkal. G. N. Liszicina, V. P. Kosztyucsenko és L. V. Priscsepenko a Terek—Szulak közén azonosított kazár kori települések és környékük talajának, továbbá a nyers téglákban talált növényi maradványoknak a vizsgálatával kiderítették, hogy a hegyvidék lábánál és a folyó völgyekben létesült településeken öntözéses földművelés folyt. A Szulak menti Verhnye-Csirjurt közelében lévő település nyers tégláiból kimosott növényi maradványok bizonyítják a toklász nélküli többsoros árpa, lágú és törpe búza termesztését. Ezen kívül több szőlő- és meggyfajta magvait találták meg. A tengerpart mentén létesült településeken a földművelés kisebb arányban folyt, ott az állattenyésztés dominált.

A szaltovo-majaki kultúrkör kialakulásának idejével összefüggő álláspontok még nem jutottak nyugvópontra. Mivel M. I. Artamonov, A. V. Gadlo, V. Sz. Florov és Sz. A. Pletnyova egyaránt említik a pontusi sztyeppen épült kazár kori települések jellegében a dagesztáni hagyományokat, talán M. G. Magomedov álláspontjához kell közelednem a szaltovo-majaki kultúrkör fő változata kialakulását illetően. Sz. A. Pletnyova közzétette a Don és a Dnyeper, a Donyec felső folyásától az Észak-Kaukázusig, továbbá a Taganrog-öböl (Azovi-tenger) terjedő területen azonosított szaltovo-majaki típusú lelőhelyeket. Összesen 125 nyílt és erősített települést, 143 nomád jellegű szállást és 29 temetőt tüntetett fel. Mivel adatai 1967-ben kerültek nyilvánosságra, érvényük ma már csak részleges. A települt életmódról a nyílt és erősített települések tájékoztatnak, számukhoz hozzá

lehet adni a temetőket is, mert azok nagyok, hosszú időn át voltak használatban, közelükben tehát állandó települések voltak. Ezen kívül Sz. A. Pletnyova a nomád szállásokon megfigyelte a jurták fokozatos átalakulását házzá, például a Don-jobbparti cimljanszki nomád szálláson és a Taganrogi-öböl partján. M. I. Artamonov a Don-balparti település (Sarkel) gabonavermeiben törpe búza és kétsoros árpa magvait találta. Sarkelből és a Karnauhovszkaja közelében feltárt településen mezőgazdasági szerszámkészletek kerültek elő. E szerszámok helyszíni tanulmányozását M. I. Artamonov professzornak, a leningrádi Ermitázs azóta elhunyt igazgatójának köszönhetem. Az ekevasak aszimmetrikusak, hosszuk 20-22 cm, legnagyobb szélességük 14-15 cm, a csoroszlyák teljes hossza 50 cm, a vágóél hossza 21-23 cm, az él legnagyobb szélessége 5 cm. Kapát is használtak a kazár kori településeken, lekerekített munkafelületük átmérője 14 cm, nyélköpűjük igen masszív, 8×4 cm. I. I. Ljapuskin a közép-ázsiai gyapotföldéken használt ketmenyhez hasonlítja a szaltovo-majaki kapákat. A betakarítás eszközei voltak a sarlók, pengéjük hossza 30 cm körüli, a rövid kaszáké 40-42 cm. Szőlőművelést bizonyító metszőkések is kerültek elő Sarkelből. A településeken talált állati csontok 75-80%-a háziállatoké volt. Ezen belül a szarvasmarhacsontok aránya 30%, a juhoké 24%, a lovaké 18%, a sertéseké 10%, a házi szárnyasoké 2%. A vadászott állatok csontmaradványai 20-25%-ot tettek ki, köztük jelentős arányban voltak európai bölények, jávorszarvasok, gímszarvasok, hódok, szajga antilopok, vadlovak és erdei, valamint sztyeppi szárnyasok csontjai. Az igen nagy arányban folytatott halászatról a halpikkelyek, a harcsa- és vizacsontok több méter vastag lerakódásai tanúskodnak. I. I. Ljapuskin, M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova közlik, hogy a kazár kori települések kivétel nélkül vízparton létesültek. A településeken feltárt gabonavermek méretei szinte kivétel nélkül azonosak, a kisebb vermek mérete $1,5 \times 1,5 \times 1,5 = 3,375 \text{ m}^3$, a nagyobbaké $2 \times 2 \times 2 = 8 \text{ m}^3$, vagyis tekintélyes nagyságúak; minden házhoz egy kis és egy nagy verem tartozott. A gabonaverem-, a ház- és településméretek segítségével igyekszem bemutatni a kazár kori lakosok termelését, fogyasztását, a településekhez tartozó földterület nagyságát és az egykori települések lakosainak lélekszámát. Előrebocsátom, számításaim csak közelítő fogalmat adnak a valóságról. P. H. Blair hasonló módszer alkalmazásával végzett számításokat a római hódítás előtti Anglia mezőgazdasági termelésének vonatkozásában. Hasznos módszerbeli ismereteket merítettem Makkai L., Belényessy M., Lederer E., V. I. Dovzsenok, Paulinyi O. és Veress É. kutatásaiból.

Minden számítást 60 kg/hl-es búzafajsúly alapján végzek, tehát eleve feltevésből indulok ki, ami azonban a korai középkor viszonyaira vetítve valósághűnek látszik. A vermek befogadóképességéből 20%-ot ki kell vonni, mert annyit a burkolat és a lefedés elvett. A kis verem 16,2 q, a nagy verem 38,4 q búza befogadására volt alkalmas. A vetőmagszükségletet hektáronként 2 q-nak tételezem fel. A termésátlagot hektáronként 6 q-nak veszem, ami éppen hogy megfelel az érdekeltségnek. Ezek szerint a kis verem 2,7 hektár, a nagy verem 6,4 hektár szántóföldet tételez fel. Az

egy házhoz tartozó szántóföld nagysága 9,1, valójában 9-10 hektár lehetett. V. I. Dovzsenok a kora középkori orosz paraszt őszi vetésű termését 160-200 pudra, 26,2-32,76 q-ra becsülte (1 pud = 16,38 kg). V. I. Dovzsenok ugyanekkora termékmennyiséget tételezett fel a tavaszi vetésből. V. I. Dovzsenok számítása közel áll a nagy veremmel kapcsolatban közölt feltevéseemhez, a 38,4 q-hoz. A kora középkori orosz és a kazár kori paraszt nagyjából azonos feltételek közepette dolgoztak, ezért V. I. Dovzsenok adataival ellenőrizni lehet hipotetikus számításaim valóságosságát. Az egy háztartás rendelkezésére álló búzamennyiséget kevesebbre tételezem, mint V. I. Dovzsenok, ugyanis a kazár paraszt kis vermébe csak 16,20 q búza fért. Az általam feltételezett búza mennyiségéből ki kell vonni a vetőmagszükségletet: $16,20 - 6,75 = 9,45$ q, $38,4 - 16 = 22,4$ q. A kis veremben tárolt búza egy háztartás évi szükségletét nem fedezte volna, ezért tartozott minden házhoz két verem.

A házak belvilága 20-25 m² volt, azokban csak kis családok élhettek: családonként 4 embert számítok. Ha csak a kis veremben tárolt gabona állt volna rendelkezésre, az személyenként havonta 19,4 kg-os fogyasztást jelentene, ami elégtelen. A nagy veremben tárolt búzát is figyelembe véve, a személyenkénti fogyasztás havonta 65,4 kg körül alakulhatott volna. Ennyi valójában sohasem jutott személyi fogyasztásra — a kagáni kincstár számára tizedet kellett adni. S mivel a tized igen ősi találmány, feltehetően a gazdag előkelők is a kagáni kincstárhoz hasonló arányban részesültek alattvalóik terményeiből. A keleti kútfők, ha túlozva is, felhánytorgatják a kelet-európai vermek gyenge minőségét, miért is sok búza élvezhetetlenné vált. Az őrzési veszteség nyilván lefaragott az amúgy sem bőséges búza fogyasztásából. Személyenként és havonta 40-42 kg búza fogyasztását tételezem fel — jó termésű esztendőben.

Figyelembe véve a szántásra-vetésre alkalmas napok számát a sztyeppen és a rendelkezésre álló ekéket, a kazár korban meg tudtak-e művelni körülbelül 9 hektár földet? Belényessy M. adatai szerint 720 négyzetölt (körülbelül 2592 m²) egy nap alatt szántottak fel Magyarországon, 1 hektár felszántása tehát 4 napot vett igénybe. A szántási sebességet 1 km/h-nak tételezem fel, a kazár kori ekék csoroszlyával együtt körülbelül 20 cm széles barázdát húztak. Napi 10 órai munkával 1 hektár felszántása 5 napot vett igénybe. Ez a feltevés megközelíti nemcsak Belényessy M., hanem V. I. Dovzsenok adatait is, aki szerint a kora középkori orosz paraszt egy napi munkával egyötöd gyeszjatyina földet tudott felszántani. A 9 hektár föld megművelése körülbelül 45-46 napot vett igénybe, a napoknak ez a mennyisége megfelel a szántásra és vetésre alkalmas sztyeppi napok számának. A Suzorovszkaja melletti település 750 000 m² volt, egy-egy 4800 m²-es területen 5-6 ház állt, tartozékaival együtt. Öt házzal számítva, a településen 780 ház állhatott. Házanként 4 lakost tételezve fel, a településen körülbelül 3100 ember lakott. A település lakosai mintegy 6998 hektár szántót műveltek meg évente. A településhez tartozó határ területe azonban nagyobb volt, mert a legelőváltó gazdálkodás feltételei közepette az évente művelés alá vett területhez hasonló

nagyságú határrész paragon maradt. A Karnauhovszkoje közelében feltárt kazár kori település alapterülete 1 millió m² volt, az iménti számítási eljárást alkalmazva, lakosainak lélekszáma 4150 körül lehetett, és évente körülbelül 9464 hektár földet fogtak eke alá. Úgy sejtem, hogy a kis veremnek megfelelő 2,7 hektár a tavaszi, a nagy veremnek megfelelő 6,4 hektár az őszi szántás területe. Tavasszal a legyengült igavonó jószággal nagyobb területet nem lehetett felszántani. — Számításaim a hiányos adatok következtében mindössze feltevések.

A fogyasztási szükségletek megtermeléséhez kell még számítanunk a kerteket, az állattenyésztést, továbbá a vadászatot és a halászatot is. D. M. Dunlop Isztakhri és Gardizi tudósítására hivatkozva említi a kazárok szántóföldjeit (*kishtarha*). Jozsif király válaszából tudjuk, hogy a kazár király csak télen lakott városában, ahol földjei, kertjei, szőlei és parkjai voltak. Áprilisban (Niszan hónapja) elhagyta városát, vele együtt távoztak a főváros lakói, és vidám menetben, énekszóval köszöntve a tavaszt kiköltöztek külső szántóföldjeikre, ahol a Kiszlev hónap (november) végéig, a Hanukki-ünnepekig tartózkodtak. Az őszi ünnepek előestéjén vidám menetben visszatértek a fővárosba. A király hercegeivel és rabszolgáival 20 farszakh utat tett meg tavaszi—nyári időben, míg el nem érte a *V. d-san* nevű folyót. A folyót nem sikerült azonosítani. A babilóniai *Talmud* szerint 1 farszakh egyenlő 5,9 km-el. A kazár király és udvartartása körülbelül 120-130 km távolságot tett meg, míg körbe járta országát és vissza nem tért városához. A kazár király tavaszi—nyári országjárása mögött két dolog rejtezhetik. Először: a nem régen letelepedett nomád népek uralkodói kedvelték a tavaszi—nyári országjárást. Másodszor: a nomád népek uralkodói legkönnyebben úgy tudták behajtani az ország lakosain a terményjáradékot, ha udvari népükkel együtt a helyszínen felélték az uralkodónak járó terményeket. A kazár uralkodó esetében mindkét dologgal számolnunk kell, ugyanis székvárosának lakói vele együtt vonultak ki szántóikra, és a tavaszi—nyári munkák idején nyári szállásaikon laktak. Azt hiszem, D. M. Dunlop feltevése, hogy a kagán alattvalóinak sem földműveléséből, sem pedig állattenyésztéséből termékfelesleg nem származott, elesik.

Jozsif király válaszából nem derül ki, mit kell értenünk országa három városán, mert a megadott méretek inkább országrészek, birtokok nagyságát jelenthetik. 1. A királyné városa, elővárosokkal és a csatlakozó falvakkal együtt 50 × 50 farszakh (87 000 km²?), itt laktak zsidók, iszlám vallásúak, keresztények és egyéb népek. 2. Egy ismeretlen rendeltetésű, 8 × 8 farszakh nagyságú terület (2229 km²). 3. A király városa, itt laktak a hercegek, udvari emberek, lovászok és rabszolgák, 3 × 3 farszakh (313 km²). Az utóbbi várost fal vette körül és szigeten volt. Mindhárom város (?) az Itil mentén feküdt. Majd következik a király országának leírása: kelet felé a *G. r. — gan* (Kaszpi-) tengerig 20 farszakh, dél felé az *Ug-ru* folyóból eredő(?) *Buzan* folyóig 30 farszakh, észak felé a *Buzan* folyóig és annak tengerbe szakadásáig 20 farszakh. Ez összesen valami 20 886 km². *Buzan* jelenleg a Volga-delta egyik ágának a neve. M. I. Artamonov és B. A. Ribakov a *Buzant* a Don kazár kori nevének értelmezik. M. I. Artamonov az *Ug-ru* folyót a Terekkel azonosította,

a kazár király tavaszi—nyári útjának déli irányú végállomásaként említette, *V.d-sant* pedig a Kuma folyóval véli azonosnak. M. I. Artamonov a kazár király országának határait a Don-Sarkel, Manics-Gudilo-tó és a Terek mentén húzta meg: ez pedig körülbelül 83-85 ezer km² területet fog be, négyszer annyit, mint amit Jozsif király válasza emleget. A lényeges eltérés abból adódik, hogy M. I. Artamonov a farszakhot nem hosszmértéknek, hanem egy napi utazásnak fogja fel, ami a terepkörülmények függvényében igen különböző távolságnak, 6 és 9 km-nek felel meg. Én magam is úgy vélem, hogy a kazár király székvárosához tartozó ország nem lehetett kisebb, mint a királyné, illetve királynék országa. Jozsif király válaszában a város és az ország fogalmainak egybemosódása a közép-ázsiai város-ország szemlélet sajátja. Ebben a szemléletben ugyanis a városhoz számították mezőgazdasági körzetét is, a keleti városok lakói ugyanis az ipar, kereskedelem mellett nagy arányban üzték a mezőgazdálkodást. V. V. Barthold közléseiből tudjuk, hogy a keleti városok gazdasági életében a mezőgazdálkodás dominált.

Úgy értékelem, hogy D. M. Dunlop és M. I. Artamonov egyaránt a király országán csupán azt a területet értik, amelynek lakóitól csak a kagán és udvartartása szedte be a terményjáradékot. És ez nem kevés ember eltartását és fényűzését jelentette. Az előkelő gazdagoknak nevezett réteg birtokszervezetéről hallgatnak a kútfők. A régi török népek körében hagyomány volt a kagáni berendezkedés lemásolása a tartományokban, úgy képzelem tehát, hogy a gazdag előkelők a terményjáradék kisajátítását, természetesen kisebb területről, a kagán példája nyomán valószínűsítették meg. — Hangsúlyozom, ez mindössze elképzelés.

Sz. A. Pletnyova munkásságának köszönhetjük a kaganátus település-topográfiajának felderítését. Ez pedig jelenti annak a sztyeppnek a települési viszonyait, amelyet a honfoglalást közvetlenül megelőző évszázad folyamán a magyar törzsek megismertek. A falusi települések mellett léteztek városias központok, ahol ipari, kereskedelmi és kormányzati feladatok ellátása folyt.

Az utóbbi tevékenység kő- és földvárakban folyt. Sz. A. Pletnyova a sztyepp települési viszonyait elemző művének ezt a címet adta: „A nomád szállásoktól a városokig”. Korábbi aggályaimat mellőzve, elfogadom tézisé. A kelet-európai sztyeppen történt városiasodás több tekintetben különbözik a nyugat-európaiktól. A város a társadalmi munkamegosztás terméke, és nem szükségszerű, hogy csak a Nyugat-Európában megvalósult formája minősül városnak. Ott a város kivívta szabadságát a magánföldesúri hatalomtól, és kiváltságát közjogi eszközökkel is biztosította magának. Ez a város egyik és nem egyetlen megvalósulása. A kazár kori sztyeppi városok közjogi helyzetéről mit sem tudunk, viszont vizsgálatukkor a városiasodás kezdetei, nevezetesen a mezőgazdaságtól levált termelési, közvetítői és kormányzati funkciók összpontosítása érhető tetten.

D. M. Dunlop említi a kazár főváros egyik részének *Hazaran* nevét, abban az *-an* végződést a perzsa többes szám képzőjének, a *Hazar-* szórészt pedig lakosai nemzetisége jelzésének véli. Szerinte Hazaranban főleg zsidó kazárok laktak. D. M. Dunlop a kazár és a zsidó fogalmakat felcserélhetőnek tartja, ami nem bizonyosan

helyes. A keleti kútfők említik, hogy a tégláépítkezés a kagán kiváltsága volt. A polgárvárostól elkülönített, téglából készült kormányzati negyedéből irányította birodalma ügyeit. Úgy látszik, hogy 830-ban a magyarok ellen épülő Sarkel esetében a kagán kivételt tett a tégláépítkezés tilalma alól. A híres vár kiváló minőségű téglából épült, miért is az évszázadokkal későbben keletkezett, közeli kozák szállások népe téglabányaként hasznosította Sarkelt.

Építésében közreműködött Petronász főkardhordozó, akit a bizánci kormányzat irányított a helyszínre. Az erőd udvarából előkerült két fel nem használt, megmunkált bizánci kőoszlop. Talán keresztény templomhoz szánták, amelyik nem épült meg? — nem deríthető ki. Sarkeltől 2 km távolságra 23 db bizánci típusú, kétkamrás égetőkemencét találtak. Biborbanszületett Konstantin írja, mivel Petronász építkezéshez szükséges követ a közelben nem talált, téglát és meszet égettetett. A sarkeli téglák azonban nem bizánci típusúak, méreteik $250 \times 270 \times 60$ mm, vagy ennek fele, a különleges rendeltetésű téglák mérete $300 \times 400 \times 60$ mm. A sarkeli téglákon és égetett agyagedényeken tulajdonjelek, tamgák vannak. A. M. Scserbak három csoportjukat különböztette meg: 1. boszporuszi, 2. Dnyeper vidéki orosz, 3. sztyeppi tamgák. Az utóbbi csoporthoz tartozók az orhon-jenyiszeji-talaszi rovásírásnak a fejleményei, a török népek kulturális hagyatékának a részei. Ezek a tamgák rokonai a novocserkaszi cserépkulacson és a majaki köröd falain talált rovásírás betűinek. Erdélyi I. szíves közléséből tudom, hogy a majaki településen folyó ásatások újabb rovásírásos emléket hoztak felszínre. Megfejtésükön Sz. G. Kljastornij és Vásáry I. fáradoznak.

Sarkel várának hosszanti tengelye délkelet—északnyugat irányú, hossza körülbelül 193 m, szélessége 133 m, a hosszanti falakat négy-négy, a rövidebbeket két-két bástya tagolta. Az erőd külső várra és citadellára tagolódott, az utóbbi bejáratát védmű fedezte. A falakon belül épületek álltak, falaikon vakolás nyomai voltak. A várfalon kívül, attól 10 m távolságra húzódott az első védelmi árokrendszer, szélessége 9 m, mélysége 4 m volt. A második, külső sáncrendszer körülbelül 200 méterre távolabb létesült. A váron belül a fontos létesítményekhez téglával kirakott utak vezettek. A főkapu belső oldalán 6,5 m mély, megmunkált kövekkel gondosan bélelt kút volt, deszkával takarták le. A megtisztítás után a kút azonnal megtelt friss forrásvízzel. A kapuszárnyak vastag deszkából, vasalással készültek. A vár alatt terült el a hatalmas polgárváros, műhelyekkel, kereskedelmi raktárakkal, lakosai azonban nagy arányokban üzték a szántóföldi és kerti földművelést, egyebek között a szőlőtermesztést. A kereskedők élénk üzleti kapcsolatban álltak a fekete-tengeri városokkal, köztük a bizánciakkal.

Mivel Theophilosz bizánci császár egy egész hadihajórajjal küldte Petronászt a kazárok segítségére, a bizánci kútfők nemcsak a kazár *Sarkel*, hanem a görög *Aszpron Hoszpition*, illetve *Leukon Oikema* nevet is feljegyezték, az erőd bizánci szemszögből is fontos volt. Az erődbe tartó helyőrség hadi útvonalát a bizánci kémek szemmel tartották, szükség esetén az alánokat e fontos útvonalakon folyó közlekedés megakadályozására tudták biztatni. Az orosz *Poveszty Vremennih Let*

megőrizte Sarkel orosz *Bjelaja Vezsa* nevét. D. M. Dunlop szerint — aki még nem értesült arról, hogy M. I. Artamonov felfedezte Sarkelt — az erőd nevének jelentése 'Fehér (Sárga) Ház (Kastély)'. A *Sarkel* szót ócsuvasos kazár szónak minősíti, feltételezi továbbá, hogy a kipszakos törökök számára az ócsuvasos kazár érthetetlen volt, innen az a hír, hogy a kazárok nem török nyelvűek voltak. Isztakhrinak ad igazat, aki szerint a volgai bolgárok és a kazárok nyelve hasonló. Czegléd K. a csuvas *sur* 'fehér' és a *kel-kil* 'ház' szavakból értelmezte a *Sarkel* nevet. Figyelmeztetett a csuvas *kel*, *kil* szó iráni származására, valamint arra is, hogy a csuvasban jelenti a lakóalkalmatosságot, udvart, házat, szállást. Harmatta J. megerősítette a csuvas *kel*, *kil* középpcrzsa eredetét, a középperzsában a *gil* jelentése 'ház, gazdaság, család, háznép'. Gazdag jelentésbokra van tehát a középperzsa szónak. Harmatta J. utalt még arra is, hogy a középperzsa *gil* azoknak a török kölcsönzéseknek a kategóriájába tartozik, amelyek következtében az iráni és perzsa hajlékkultúra hatására gazdagodott a török népek ismerete. Czegléd K. Sarkelnek az orosz *Bjelaja Vezsa* nevét tartja találónak, ami 'Fehér Szállás'-t jelent, és szerinte nem a várra, hanem az a körüli nomád szállásra vonatkozott. Az adatok kiigazítják Czegléd K. gondolatmenetét, a vár alatt nem nomád tábor, hanem hatalmas város élt. D. M. Dunlop értelmezésével szemben Czegléd K. névfejtése, *Sarkel* — 'Fehér Szállás' a hiteles. Kínálkozik azonban egy korhű, eredeti magyar név is, *Fehér Nyék*. Ezt tartózkodással javaslom ugyan, de nem csak a régi orosz *Vezsa*, a bizánci görög *Hoszpition* és *Oikema* jelentése is 'védelem, oltalom' — röviden a *Nyék* funkcióját fejezi ki. Ez pedig nem a polgári településre, hanem az erődre vonatkozik.

Sarkel nem egyedül, hanem a Donyec felső folyásától az Azovi-tenger szorosáig és Szamandarig terjedő erődrendszer fontos láncszemeként látta el feladatát. Petronász a sztyeppen nem talált építkezésre alkalmas követ, a kazárok azonban tudtak kőerődöket építeni, mert a Donyec felső folyásának mentén jelentős mészkőbányáik voltak, és a kitermelt építési követ hajókon vitték az építkezés színhelyére. Sz. A. Pletnyova 12 mészkőből épült, kazár kori erődöt lokalizált a Don, Donyec, Oszkol, Korocsa és Volcsja folyók mentén. Ezek a következők: Nezségolszkoje (Archangelszkoje), Verhnyij Szaltov (XVII. századi nevén Szaltanov), Kabanovo (Eszhar, XVII. századi nevén Kaganov), Muhnacsevo (Mohnacs), Komolsa (Szuhaja Gomolsa), Dmitrovszkoje, Volcsanszkoje, Korobovo, Podliszenki, Majaki, Karabut és végül a Don jobb partján, Sarkellel átellenben Cimljanszkoje. A XVII. századi orosz földleírás még további négynek a nevét őrizte meg: Zmijev, Csugujev, Kodkovszkoje, Gumninyja. Ezek helyét sem lehetett már azonosítani. E „fehér vár”-rendszerhez tartoztak még a következő földvárak: Szrednyij, Karnauhovo, Majaki (Bogorodicsnoje), Kamensz-Sahtyinszkij és Kosztomarovo.

Az oroszban az *-ov* a birtokos jelző képzője. A *Szaltov/Szaltanov* és a *Kaganovo* elnevezések jelentése 'Szaltané', illetve 'Kagáné'. A *Szaltan* azonos a mi *Zolta/Solt* nevünkkel, és eredetileg méltóságnév volt. A *Kaganovo* szövégi *-o*-ja az orosz

semleges nemű jelzőnek a végződése. Sarkel és a kagán székváros al-Bajda elnevezésében jelen lévő „fehér” fogalom a török népek körében 'előkelő'-t, 'rangos'-t jelentett. D. M. Dunlop a kazár alattvalók csoportjait elemezve, úgy véli, hogy a fehér és fekete kazár megkülönböztetésben az előbbi a kagán körül tömörült, részben zsidó vallásra tért török előkelőket, a kazár arisztokráciát jelenti. A Kazár Kaganátus védelmi rendszerében három erőd tekintélyét elnevezésük is kifejezte. A fehér szín tiszteletét az ősmagyarok körében is megtaláljuk — a fehér ló, illetve a tizenkét fehér ló felajánlása a honfoglalás eseményeiben. — A fehér a finnugor régiségekben is szent szín. — A majaki és a Don-jobbparti köröndök falait növényfonatos dísz, tamgák és rovásírásos feliratok borították. Erdélyi I. szívélyes közléséből tudom, hogy a majaki erődítmény területén folyó ásatások újabb faragott köveket hoztak felszínre. Nem véletlen, hogy a magyar honfoglalás után alapított jelentős székhelyek, mint Székesfehérvár és Gyulafehérvár nevében ott találjuk a rangra utaló *fehér* szót.

Sarkel a Don bal partján épült, tőle délre a Szal folyónak a Donba csatlakozásánál, Szemikarakorszakja közelében egy kő-vályog erőd romjai ismertek. A napon szárított agyagtéglaikon kívül égetett téglák is előkerültek, rajtuk a sarkeli téglákon található tamgákkal azonos jelek vannak. Sarkellel átellenben, a Don jobb partján (Don-jobbparti erőd) is állt egy fehér kőből épített erőd, amit 813—814 táján egy vad erejű támadás elpusztított, helyőrségét kardélre hányták. A támadók különös viselkedésére az vet fényt, hogy az erőd falai alatt elterülő gazdag és nagy földműves falvakat, iparós- és kereskedőnegyedeket a támadók érintetlenül hagyták. Az erőd falain belüli tragédiát olyan támadók idézték elő, akik a kaganátus védműrendszerének meggyengítésében voltak érdekeltek. A helyőrség és családjuk tagjai pánikszerűen menekültek, dirhemeiket ruházatukba rejtették vagy kezükben tartották. Éppen a dirhemek árulkodnak az erőd elestének időpontjáról. A támadók győztesnek nem érezték magukat, még az elesettektől sem zsákmányoltak. A Don-jobbparti erőd valóban Sarkel, azaz 'Fehér Nyék' volt, mészkőből rakott hatalmas falait hímes faragások borították. Sz. A. Pletnyova azt tartja, ez az erőd a régi Sarkel volt, feladatát vette át a Don-balparti Sarkel. Hozzáteszem, biztosítására vele egyidőben épült vagy bővült a kő-vályog-tégla erőd a Szal torkolatában. A Szal folyón a kazár sztyepp szívében lehetett felhajózni, partja mentén gazdag falvak sorakoztak. M. I. Artamonovval és Sz. A. Pletnyovával egyetértően a nézetem az, hogy a régi Sarkel felprédálása 813—814 táján, az új Sarkel felépítése 830-ban, továbbá — szerintem — a Szal-torkolati erőd bővítése okozati összefüggésben állnak. Veszélyes helyzetében a kagán bizánci szövetségeséhez fordult, és az hajóraj élén udvari méltóságot küldött a kazár védműn esett sérelem orvoslására.

Sarkel bizonyosan a magyarok ellen készült, ezért közük lehetett a régi Sarkel felszámolásához. Úgy sejtem, ha a támadók nem is ők voltak, bár ők is lehettek, a kazár kormányzat elleni legveszélyesebb lázadók, a kabarok pusztították el az erődöt, akik elvesztett polgárháborújuk nyomán a magyarokhoz menekültek. A

kazár kagán bosszúja előtt csak azoknál találhattak oltalmat, akik szemben álltak a kazár kormányzattal, és nem tartottak erejétől.

M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova megállapították, hogy az erődök helyőrségei egyszerre láttak el katonai-védelmi és hatósági-kormányzati feladatokat. Mindkét szerzőnek az a véleménye, hogy a közhatalmi szolgálattétel egybeesett a feudális úr magánhatalmával. Az erődök helyőrségének élén álló előkelők a vonzaskörzetükhöz tartozó települések felett feudális magánhatalmat is gyakoroltak. Sz. A. Pletnyova meglátása szerint a kazár kori feudális várak egyike-másika nőtt várossá: Sarkel, Itil, Szamandar és a Szemikarakorszka mellett, a Szal folyó torkolatvidékén található település. Egyben pedig hivatkozik arra, hogy a Krím-félsziget keleti szegélyén lévő, antik előzményekre visszatekintő és elnéptelenedett egykori városok, éppen a VIII. században, a kazár uralom idején feléledtek és jelentős forgalom színhelyeivé váltak. Ilyenek voltak Phanagória, a Tamany-félszigeten Tamatarha (Szamker, Tmutorokany), amely az antik Hermonasszi helyén fejlődött ki, Kercs (K.r.c., Pantikapeion). Ezekon kívül Sz. A. Pletnyova feltűnteti azokat a városokat, amelyeket Joszif kazár király említ, megkísérli azonosítani is őket: Szugraj (Szudak), Alubiha (Alupka), Kut (?), Mank-t (Mangup), Buť-k (Balaklava ?), Al-ma Gruzin (Gurzuf). Miként Sz. A. Pletnyova megjegyzi, ezek nem a kazár uralom alatt keletkeztek, hanem városok, amelyekre a kagán kiterjesztette hatalmát, és tudunjain keresztül ügyelt a kereskedelmi vámok hiánytalan befizetésére.

M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova a kazár városok típusain belül megkülönböztetik 1. a kazár kori alapításokat, 2. antik előzményeken keletkezetteket és 3. kazár fennhatóság alá kerülteket. A lényeg az, hogy a kazár uralom kedvezett a városi életnek. A két jeles szerző a városiasodást a társadalmi renddel, a formációval, a feudalizmussal kapcsolták össze. — Előrebocsátom, hogy társadalomtörténet-elméleti premisszájukkal egyetértek, abban az értelmezésben, hogy a Kazár Kaganátusban a feudalizmus csírái voltak jelen. Korábbi álláspontomtól eltérően, nem korai feudalizmusról, hanem a feudalizmus kezdeti, eredeti elemeiről beszélhetünk. — A kazár kori városok listája a kutatások arányában bővül. Az Erdélyi I. részvételével folyó ásatások a majaki vár környékén jelentős települést körvonalaztak. Igen jelentős méretű a Szaltov környékén feltárt település, körvonalai több kilométer hosszan nyomon követhetők. A maga idején, igen merész feltevéssel, Fettich N. már városnak minősítette a Szaltov melletti kazár települést, mert ott jelentős fém- és kerámiaipar folyt. Az ottani fazekasműhelyek egyike kőből épült, benne megtalálták a feldolgozásra előkészített, kiválóan eldolgozott, nagy, fehér agyagtömböket, amelyek a munkáskéz ujjainak lenyomatait is megőrizték. A műhely raktárában a két elkészült, görög típusú amfora a folyékony és a laza halmazállapotú áruk szállításának és raktározásának akkor ismert legnagyobb űrméretű edénye volt. A Szaltovo melletti kazár települést váratlan támadás érte, a fazekas- és más műhelyekben feltárt félkész termékek tanúsítják, hogy a lakosoknak menekülni kellett.

M. I. Artamonov, P. A. Rappoport és Sz. A. Pletnyova munkássága nyomán kiderült, hogy a kazár uralom alatt létrejött sztyeppi városok és nagy települések szerkezete, topográfiája és az alkalmazott építészeti eljárások közép-ázsiai, továbbá dagesztáni előzményekre mennek vissza. A párhuzamok azokon a területeken találhatóak, ahol a letelepedésre áttért nomádok nagy szerepet játszottak a városi életben. Ilyen például a Csu völgye, városaiban — mint arról szóltam — a beköltöző törökök lélekszáma jelentős volt. A keleti típusú városelrendezésre vall az erőd és az alatta elterülő polgári település együttese, amely a kazár kori jelentős települések esetében mindig megfigyelhető. Keleten ezt sahrisztán típusú településnek nevezi a tudomány (sahrisztán: az erőd és a tövében kiépült polgári település, amely kedvező esetben várossá nőtte ki magát). A kazár kori téglakon és kerámiákon lévő tamgák zömükben helyi eredetűek. A sarkeli téglakon azért alkalmazták, mert a mesterek tamgaikkal jelölték bizonyos mennyiségű tégl elkészültét. Azon túlmenően mágikus formulák elemei is lehettek, földöntúli erők jóindulatát hívták segítségül az építkezéshez. A keleti településszerkezet bélyegét viseli Sarkel is. Biborbanszületett Konstantin előadása a bizánci mesterek szerepéről Sarkel építésében, eltúlzott. Kevéssé valószínű, hogy bizánci keresztény építészek pogány kultikus jelekkel látták volna el a téglákat. Petronász parancsnoksága alatt frissen érkezett bizánci mesterek aligha ismerték a kaganátusban elterjedt tamgákat és mágikus jeleket. Igaz, Petronász Herszonészoszban embereivel átrakodott teherhajókra, és ebből a városból vihetett magával mestereket, akik a kazár szokásokat jól ismerték. Bizonyára görög építészek szállították fel a Donon azokat a VI. századi bizánci épületekből származó kőoszlopokat, amelyeket Sarkelban akartak másodlagosan felhasználni. A herszonészoszi építőmunkások sem ismerhették tökéletesen a kazár kori tamgákat. A bizánci építészek szerepe szerényebb volt annál, mint aminek a császár hírére vette. — Amióta csak állam létezik, a kormányzat megbízásait teljesítők szeretik kiszínezni teljesítményüket.

A kazár időkben bekövetkezett fellendülésnek időben visszanyúló előzményeiről már szóltam. Sz. A. Pletnyova a kazár kori jelentős települések alatti kultúrréteget minden esetben kimutatta. A szaltovo-majaki kultúrréteg és előzményei között azonban emlékeket nem tartalmazó réteg van. Ebből az következik, hogy a kazár szervezést megelőző időben a sztyeppen mostohább viszonyok uralkodtak. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy kifejtsem, néhány lényeges pontban másként értékelem a kazár vallási politikát, mint M. I. Artamonov. M. I. Artamonov a kazár kagán iszlám elleni megtorló intézkedéseiben a tolerancia hiányát fedezi fel, és szerinte D. M. Dunlop eltúlozza a zsidó vallású kagán türelmét a vallási kérdésekben. Mielőtt a vallási tolerancia kérdésére rátérnék, egy szövegfélreértést kell tisztáznom. D. M. Dunlop a kazárok zsidóságát tökéletlennek, a vallási előírásoktól távol állónak minősíti, a zsidó vallású kazárok gyülekezetét csekély lélekszámúnak sejtí. A zsidó kazárok vallási toleranciáját a korabeli állapotokhoz viszonyítja, viszonylagos, meglehetősen kazár vallási türelemről ír. D. M. Dunlop

következtetéseinek lényegével egyetértek, néhány megjegyzésre szorítkozom csupán.

Sem D. M. Dunlop, sem pedig M. I. Artamonov nem vették figyelembe, hogy a pogányok, pontosabban a nem térítő vallásokhoz tartozók, a vallási szenvedélyeket nem ismerik. Kútfők tanúsítják a kazár kori pogányok érdektelenségét a vallási kérdésekben, a kaukázusi oszét eposzok még kazár kori eszmei világot tükröztenek, ezekben sincs nyoma vallási szenvedélyeknek. A zsidó hitű kazárok nem szakadtak még el a pogány hiedelmektől, közösségi és politikai hagyományaik vallási képzetekkel estek egybe: az elaggott kagán bölcsessége megrendült, termékenysége megfogyatkozott, nem sugározta kozmikus erejét népére, ezért életét vették, nehogy egész népének létezése forogjon veszélyben. A zsidó kazárok, élükön a kagánnal, még nem veszítették el pogány eredetű érdektelenségüket vallási kérdésekben, ami azonban nem tolerancia volt. A vallási tolerancia tudományos felismerésből következő tudatos cselekvés, amit hosszú évszázadok eszmetörténete eredményezett. A kazár kaganátus törvénykezése a vallási hiedelmekkel átitatott hagyományoknak volt a része, a pogány kazárok és zsidó hiten lévő főembereik szemében természetes adottság volt, hogy a keresztény, a zsidó és az iszlám vallásúak saját hitük szellemében rendezték vitáikat.

A pogány eredetű közömbösség a vallási kérdésekben nem zárta ki vallási színezetű ellenségeskedések fellobbanását. — A pogány eredetű vallási érdektelenséget éppen ez különböztette meg a toleranciától. — A pogányok és a tételes vallások hívei közötti ellenségeskedések nem hittételek igazsága vagy igaztalansága miatt robbantak ki. A dogmatikai tételek csupán színezték az ellenségeskedéseket. A kazár pogányok körében népi személyiségtudatukat sértő vallásos igények váltottak ki ellenállást. Amikor az iszlám tanítói vallásuk szabályaira oktatták a kagánt, akkor a bor, a sertés és a vér fogyasztásának engedélyezését kérte. Azok fogyasztásában a kazárok összetartozásukat erősítő szertartást láttak. A bor kivételével a zsidó vallás is tiltja a nevezett ételek fogyasztását. Nem tudjuk, a zsidó hitre tért kazárok megtartották-e a tilalmat, az viszont ismert, hogy a kazár kori települések lakosai tenyésztettek sertést. C. J. F. Dowsett közli, hogy Israyel, a kaukázusi albán (avgan) püspök a VII. század végén — M. I. Artamonov úgy tudja, 682-ben — kereszténységre bírta Alp eltebert, a kazárok kelet-kaukázusi hun hűbérését. Hitbéli buzgalmában Israyel püspök kivágatta a hunok szent tölgyeit Varacsan közelében, amelyek tiszteletére a hunok loáldozatokat hoztak. — Varacsan hun székhely talán a mai Baslikent város közelében volt. — Az efféle erőszakosságok megharagították a pogányokat. Nem sokkal korábban, 652-ben történt, hogy Abd al-Rahman kiváló arab hadvezér elesett, holtteste a győztes kazárok kezére került. A kazárok tisztelték a bátor arab tábornok emlékét, testét egy edénybe helyezték, mert úgy hitték, hogy szárazság idején esőért, háborúban győzelemért az elesett, vitéz ellenség erejének segítségül hívásával lehet imádkozni. A hagyományok elleni merényletek indulatba hozták a pogány kazárokat. Ámde annak az Abd al-Rahman-nak a földi maradványai, aki a Szulak folyó partján levő

nagyszerű kurgántemetőt és szentélyeit meggyalázta, mivel bátor lelket hordoztak, tisztelték, mintegy saját szolgálatukba állították. A pogány hiedelmekre épülő erkölcs több vonatkozásban különös volt.

A vallás és a törvénykezés egybeesését vizsgálva, M. I. Artamonov érdekes elméletet állított fel. Azt tartja, hogy Obadiah kazár király a IX. század elején államvallás rangjára emelte a zsidó vallást, az ugyanis korábban csak néhány előkelő nemzetség körében ért el sikereket. Mint Jozsif írja, az igaz és igazságos Obadiah a törvény és a szabály szellemében erősítette meg a hitet, megreformálta a királyságot, zsinagógákat, iskolákat létesített, tisztelte a zsidó bölcseket, félte az istent és szerette a törvényt. M. I. Artamonov véleménye szerint Obadiah vezette be a kettős királyságot, reformjaival háttérbe szorította az ősi török dinasztiát, saját nemzetségét emelte dinasztia rangjára. Jozsif király már ennek a dinasztiának volt a tagja. M. I. Artamonov úgy véli továbbá, hogy a kabarok lázadását és a magyarokhoz csatlakozásukat a *Talmudra* alapozott törvénykezés bevezetése, az ősi hagyományok felhagyása váltotta ki. M. I. Artamonov hivatkozik Biborbanszületett Konstantinra, aki homályosan adja elő a kabar lázadás okát, azt a kazár kormányzat meghasonlásában jelölte meg. M. I. Artamonov a kabar lázadást és csatlakozásukat a magyarokhoz a IX. század első évtizedére teszi. A Don-jobbparti erődöt ért hatalmas erejű támadást a kabar lázadás egyik eseményének fogja fel. A szinte bevehetetlen erődöt csak olyan harcosok tudták elfoglalni, akik korábban szabadon bejártak az erődbe, kitűnően ismerték felépítését és a helyőrség szokásait.

A. Toynbee nem tud a Don-jobbparti kazár erődről és pusztulásáról. Érdeklődését nem keltették fel a sztyeppen folyó kutatások eredményei. Mindazonáltal több érdemes megállapítást tett a magyar—kabar—kazár viszonyról. A. Toynbee úgy véli, hogy 817 körüli időpontig a magyarok Kovrat Onogur országának voltak az alattvalói. A jelzett idő tájt a magyarok — még a kazárok utasítására — áttelepedtek a Don jobb partjára. A magyarok 817-et követően fokozatosan váltak ki a kazár uralom alól. A. Toynbee bizonyosra veszi, hogy a 839 utáni időben a magyarok tartották ellenőrzésük alatt a Dontól nyugatra fekvő sztyeppet. Theophilosz császár a 839-ben udvarában megforduló Rus követeket Germánián keresztül irányította hazájukba. Ezek a követek még abban az esztendőben Kegyes Lajos udvarában, Jugelheimben is feltűntek. A. Toynbee megállapítja, nem véletlenül épült 830 táján Sarkel. — Tanulságos, hogy egymástól függetlenül, két kiváló történész a magyar—kabar—kazár viszonyt illetően — a lényeg tekintve — azonos véleményre jutott.

A kabarok kiválása maga után vonta a kaganátus krími, keresztény tartománya-
inak kiválását a kazár impérium alól, és a bizánci kormányzattól kértek oltalmat. M. I. Artamonov a kazár impérium megrendülésével magyarázza Cirill (Konstantin) 860 körüli küldetését a kagánhoz: feladata diplomáciai és nem térítő volt. Mindössze 200 kazárt tudott megkeresztelni, mert a zsidó vallás befolyása

küldetése idején jelentős volt. Feltételezi, hogy a kazár—bizánci viszony megromlása rontott a kazár keresztény egyház helyzetén.

D. M. Dunlop mérlegelőbben ítéli meg a dolgokat. Elmélete a következőképpen hangzik. A zsidó vallás több szakaszban terjedhetett a kazárok körében. Obadiah reformjai elképzelhetők, ezek kiválthatták a kabar lázadást. Obadiah neve a „Jah (El) szolgája” fogalmat rejti. Obadiah érdemeinek és reformjainak előadásában túlzottan erős a zsidó vallási és folklór szín. D. M. Dunlop tartózkodásával sejteti, hogy Obadiah ténykedését a középkori zsidó hagyományok szellemében kiszínezték. Az interpoláció akkor történt, amikor a Kazár Kaganátusnak már csak az emléke élt. Obadiah lehetséges reformjainak megindoklása érdekében D. M. Dunlop egy szerföltött vitatható, ám mégis figyelemre érdemes gondolatot közöl. A zsidó vallás Bulan kagán idején, 740 körül kezdett terjedni Kazárországban, ez azonban a karaita szekta volt, és Obadiah 800 körül vezette be a szabályos zsidó vallást. Ámde Anan ben-David, akit a karaita szekta alapítójának tartanak, csak 760 körül virágoztatta fel karaita mozgalmát. A Zsidó Enciklopédia határozottan elutasítja azt a feltevést, hogy a kazárok a karaita irányzathoz tartoztak. D. M. Dunlop annak a sejtésének is hangot ad, hogy a kazárok kezdetben Ábrahám vallását vették fel, és az különbözött a szabályos zsidó vallástól. Valószínűnek tartja, hogy a kabar lázadás és a magyarok kiválása a kazár uralom alól Obadiah reformjainak voltak a következményei. A kettős fejedelemség eredetének kérdésében D. M. Dunlop idézi a kazárokkal foglalkozó cambridge-i szövegtörödéket, amelyből az világlik ki, hogy zsidó vallásra térésük után a kazárok egy bölcs férfit tettek maguk fölé bírónak, akit nyelvükön kagánnak neveztek el. D. M. Dunlop hivatkozik Maszúdira is, aki nem tudta megmondani, mikor keletkezett a kagáni méltóság, azt viszont jól tudta, hogy a kagán előkelő nemzetséghez tartozott, amely Maszúdi sejtése szerint az eredeti, ősi királyi nemzetség volt. A biztonság kedvéért a kétségek eloszlatását Allahra bízta. D. M. Dunlop nem fogadta meg Maszúdi tanácsát, és a kagáni méltóságot ősi török intézménynek tartja, miként magát a kettős fejedelemséget is. Nem vitás, hogy a VIII. század első felében, tehát még a zsidó hitre térés előtt már létezett kazár kagán, II. Jusztinianosz bizánci császár pedig már 695 után néhány évvel találkozott a kazár kagánnal, akinek a lányát feleségül vette. D. M. Dunlop a héber szöveg homályos kifejezését a kagánnal kapcsolatban azzal indokolja, hogy a héber *hakham* 'bölcs' szó a *hakan*, *kagan* török szóval rokon hangzású.

D. M. Dunlop fejtegetésének értelmében M. I. Artamonov elmélete a kazár kettős fejedelemség eredetéről elesik. Egy megjegyzést fűzök D. M. Dunlop fejtegetéséhez: bármelyik zsidó vallási irányzatot is tételezzük fel Obadiah előtt vagy után, egyetlen irányzat szellemében végrehajtott kormányzati reform sem írhatott elő rituális királygyilkosságot. A zsidó vallás egyik alapkövetelménye az élet oltalma és az öregek tisztelete. A zsidó vallás végérvényesen betiltotta az emberáldozatot: maga Jahve közölte ezt a humánus tilalmat Ábrahám pátriárkával, akinek engedelmességét előzőleg azzal tette próbára, hogy egyetlen fiának

feláldozását követelte. Minden zsengeből áldozatot követelt Jahve, de az emberáldozat helyett megváltást kért: „...az embernek pedig elsőszülöttét a te fíjaid között megváltásad”.³

O. Pritzak úgy véli, hogy a kazár kettős fejedelemség és kagángyilkolás a zsidó vallás felvétele előtt létezett. Az áttérés után az ősi kazár berendezkedés és szokás érvényét veszítette. Joszif király levelében meg sem említi a kettős királyságot.

A rituális kagángyilkosság a természetnek, a sorsnak tett engesztelő emberáldozat volt. A kultikus királygyilkosság több kontinensen létezett, kölcsönhatást nemigen tételezhetünk fel. Úgy vélem, az az ősi képzet húzódik meg mögötte, hogy a kozmikus erővel rendelkező szent fejedelem feláldozása népe boldogulását szolgálja. A török népek körében elterjedt az a temetkezési szertartás, hogy a csatában meggyilkolt ellenfeleket jelképező idomtalan köveket, „balbal”-okat állítottak a főemberek sírjaihoz. Történt ez abban a hitben, hogy a legyőzöttek lelkét jelképező balbalok a győztes szolgálai lesznek a másvilágon. Ez a lélekképzet rejlik Abd al-Rahman holttestének tiszteletében is. A kultikus kagángyilkosságot is e sajátos lélekhit magyarázhatja. Ezt a szertartást M. I. Artamonov a kagáni nemzetség megalázottságának értelmezi. Ettől a véleményről eltérően Maszúdi a kagán nemzetségét előkelőnek tudja, bár ugyanakkor alig titkolt megvetéssel taglalja a kagán feláldozását. M. I. Artamonov nem vette figyelembe Maszúdi kijelentését, hogy a kagáni nemzetségnek azok a tagjai is várományosai voltak a kagáni méltóságnak, akik tényleges hatalom és vagyon nélkül szűkölködtek: Itil lakosai egy olyan ifjút tartottak a kagáni méltóság soron következő várományosának, aki utcai kenyérárús volt. Az előkelő származás, a hatalom és a gazdagság nem estek egybe: hatalmat és gazdagságot szerencsével bárki szerezhetett, az előkelő származás ellenben születési, nemzetségi kiváltság volt. Ez a forrásadat új megvilágításba helyezi M. I. Artamonov felismerését, közelebb visz bennünket a D. M. Dunlop szerinti árnyékhatalom lényegének megértéséhez. Obadiah reformjai megerősítették azt a tényt, hogy a nemzetségi eredetű kagáni méltóság a már korábban kialakult hatalmi viszonyokban kultikus szerepkörre szorult vissza, amely azonban még magába foglalta a legfőbb bíró nem éppen jelentéktelen funkcióját. Túlás tehát azt állítani, hogy a kagán teljesen hatalom nélküli személy volt. Bírói ténykedése egybeesett kultikus szerepkörével, ugyanis a nemzetségi időkben alakult ki az a szokás, hogy a legbölcsebb fejedelem értelmezte a szokásjogot, a török *tört*, magyarul *törvényt*. — Szinte önkéntelenül kínálja fel magát a római történelemből az a példa, ahogy az ősi latinok királya (*rex*) a hatalmi berendezkedés átalakulásával vallási feladatok ellátására szorult vissza. Nem számolták fel, mert a rómaiak bölcsen belátták, hogy összetartozásuk ősi jelképét meg kell őrizni. — Úgy sejtem, valami hasonló bölcs felismerés indokolta a nemzetségi eredetű kagáni funkció megőrzését a megváltozott hatalmi szervezetben. Ebben az értelmezésben M. I. Artamonov elmélete a probléma magjához visz

³ Szent Biblia, Mózes II. 13. 13.

közelebb. Az előadottak értelmében módosítom azt a korábban hangoztatott nézetemet, hogy a kultikus kagángyilkosságban a nemzetségi hagyományok erőtlenségét, a kagán isteni hatalmába vetett hit megrendülését ismerhetjük fel.

A zsidó vallás tanítói készen találták a kazár kettős fejedelemséget és a rituális kagángyilkosság szokását. A tételes, szervezett vallások terjedésük kezdetén megalkuvásra kényszerültek az ősi dinasztikus hagyományokkal, pártfogást csak az uralkodóktól kaphattak, akik ugyanakkor kényszerű vagy önkéntes belátásból hívei maradtak az ősi dinasztikus hagyományoknak még abban az esetben is, ha az utóbbiak nem éppen értek össze a szervezett vallások tanításaival. Nincs rá adat, ezért csak sejtem, hogy a zsidó térítők azt tették, amit más vallások bölcs terjesztői helyükön tehettek volna — a kazár kormányzat csúcsán megalkudtak a pogány lélekhit nem éppen vonzó kifejezésével. És hogy még Obadiah reformjai után is megmaradt a kagángyilkosság, ez azt bizonyítja, hogy a zsidó vallás még a kazár uralkodó rétegben is igen felszínes eredményeket ért el. Ez egészen természetes, nem történt ez másként a kereszténység esetében sem. Emlékeztetőül utalok a kijevi orosz fejedelmi nemzetségen belüli, még pogány eredetű viszályokra, melyek a kereszténység felvételét követő évszázadokban érték el a legszélsőségesebb eseteket.

Valószínűtlen, hogy a kazár keresztény felekezet jó szemmel nézte a pogány erkölcsöket, vonatkozik ez az iszlámra is. Pogány részről sem lehetett más helyzet. A társadalmi, gazdasági, politikai és a szellemi élet átszerveződésének törekény feltételei közepette csak a vallási érdektelenség őrizhette meg a viszonylagos belső békét. A kabar lázadás, a keresztény tartományok és a magyar törzsek kiválása a kazár kormányzat alól jelzik, hogy a béke viszonylagos volt.

Több elmélet jegyében kísérelték meg a Kazár Kaganátus társadalmi, termelési viszonyainak meghatározását. Tapasztaltuk, hogy sokszínű mozaikból állt össze a kaganátus, területe változott. Tovább mélyíti a kutatás nehézségeit, hogy a Kazár Kaganátus és a szaltovo-majaki kultúrkör fogalmait gyakran egynek veszi a kutatás, néha az egész pontusi sztyeppre kiterjesztik a kaganátus vélt társadalmi viszonyait. Holott a Dnyepertől nyugatra fekvő terület még a szaltovo-majaki kultúrkör szemszögéből sincs felkutatva. Ez idő szerint az a benyomás erősödik, hogy a sztyepp nyugati felében a VII—X. század viszonylatában a szaltovo-majaki viszonyoktól eltérőek voltak az állapotok. A Kazár Kaganátus területi és népállományi képlékenysége miatt érdeklődésemet kényszerből kiterjesztem a szaltovo-majaki kultúrkör területére, figyelmen kívül hagyom azonban a Dnyepertől nyugatra fekvő területet. Ez sajnos nem segíti elő a pontosabb történeti-földrajzi és etnikai határok megvonását, mivel a szaltovo-majaki kultúrkör határainak és népeinek meghatározása még függőben van. Arról pedig még kevésbé van szó, hogy a társadalmi viszonyok meghatározása kifogástalan adatokra épülhet. A társadalmi, illetve a tulajdonviszonyok fogalmát a XIX. század második felének társadalomtudománya teremtette meg, a régi korok emberei nem ismerték ezeket. Ezek a fogalmak elméleti absztrakciók, az emberek közötti kapcsolatok

leglényegesebb vonásait ragadják meg. Ez az elvonatkoztatás írott kútfők adatainak segítségével valósítható meg biztonsággal. De nem azért, mert a régi korokból ránk maradt okmányok közvetlen módon tájékoztatnának a tulajdonviszonyokról. Adataikból összeállíthatók azok a nélkülözhetetlen ismeretek, amelyekből kialakul az elméleti következtetés. A bennünket érdeklő területet írott kútfők rendkívül gyéren világítják meg, a tulajdonviszonyokra nézve pedig elvéve tartalmaznak utalásokat. Az utóbbiak többféle értelmezést engednek meg, miért is a rájuk épített következtetések erősen vitathatók. Nem kivétel ez alól a következő fejtegetésem sem, amely e tárgyban közzétett korábbi nézeteimnél tartózkodóbb. Az idők folyamán az ismeretek gyarapodnak, ami magával hozza az ismerethiányok elmélyülését. A homályba vezető részletek megközelítését gyakran elméleti feltevések szolgálják. Azok a feltevések is segítségemre voltak, amelyeket nem tudok magamévá tenni. Előrebocsátom, hogy a rendelkezésre álló elméletek segítségével a szaltovo-majaki kultúrkörben kialakult társadalmi viszonyok magvához ez idő szerint közel férközni nem tudunk.

Tőkei F. felismerte Marx formációelméletében az ázsiai termelési mód jelentőségét. Úgy ítéli meg, hogy a modern marxista történelemelméletből érdemtelenül szorult ki az ázsiai termelési mód. Holott az egyetemes társadalmi fejlődés egyik korai szakaszát az ázsiai termelési mód határozta meg. E termelési mód lényege az, hogy az eredeti, ősi közösségi szervezetek fölé épültek a társadalmi tagolódás következményeként kialakult közhatalmi szervek, melyek népes tisztségviselőinek segítségével szipolyozták ki az ősi eredetű közösségeiben élő köznépet. A föld feudális magántulajdona az ázsiai termelési módban nem alakult ki. Az „ázsiai” fogalomnak ehhez a termelési módhoz annyi köze van, hogy Marx és Engels az Indiával foglalkozó művekben fedezték fel e termelési mód jellemzőit. Tőkei F. megjegyezte, hogy valóban Ázsiában volt általános az ázsiai termelési mód, de jelen volt ez egyebütt is, ahol az eredeti, közösségi sajátosságok határozták meg a tulajdonviszonyok, a társadalmi szervezet történetét. A társadalmi tagolódás kezdetén az eredeti sajátosságok a kelet-európai népek körében is domináltak, következésképpen az ázsiai termelési mód Kelet-Európában is jellemző volt. G. Havlik nézete képviseli a legkövetkezetesebben az ázsiai termelési mód kelet-európai létezését, amit nem kis mértékben a kelet-európai népek ázsiai érintkezéseivel magyaráz. Bár G. Havlik nézete szerint a kelet-európai népek társadalomtörténetét az ázsiai érintkezések nélkül is az eredeti közösségek fölé emelkedett közhatalom jellemezte. G. Havlik a feudalizmust — Tőkei F. nézetéhez hasonlóan — jellegzetesen nyugat-európai jelenségnek értelmezi. Gunszt P. is azt a nézetet képviseli, hogy a kelet-európai társadalomtörténetben az ázsiai termelési mód segítségével lehet megragadni a fejleményeket. Erdélyi I. pedig a nomád népek tulajdonviszonyait jellemezte az ázsiai termelési móddal arra a felismerésre jutva, hogy a nomád népek körében a föld magántulajdona nem alakult ki, és eredeti közösségeik (nemzetségek és törzsek) a közhatalom kialakulása után is megmaradtak. Vásáry I. a nomád népek gazdasági és társadalmi rendjét önálló, sajátos jelenséggént értelmezi.

Az ázsiai termelési mód kérdéseit a szovjet szakértők tanácskozása feszegette 1966-ban. G. F. Kim a tanácskozáson megindokolta a keleti sajátosságok vizsgálatát. Az ázsiai termelési mód hívei azonban a Kelet sajátosságaival összefüggő vitákat azzal az elmélkedéssel helyettesítik, hogy mivel maga Marx volt a koncepció kezdeményezője, azt el kell fogadni. V. N. Nikiforov a tanácskozáson értékelte a harmincas években lezajlott vitát az ázsiai termelési módról, nevezetesen Varga J. nézetét egyoldalúságban marasztalta el, mert mereven tagadott minden eredeti sajátosságot a keleti társadalomtörténelemben. Marx és Engels az 1853—1859-es években folytatott elméleti működésük során említették és fogadták el az ázsiai termelési mód fogalmát. Ennek a fogalomnak az elméleti megalapozását azonban nem végezték el. A társadalmi-gazdasági formációk változásának elméletét Marx és Engels az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején dolgozták ki. Elméletük kidolgozásában alapvető volt Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című műve, amely 1884-ben jelent meg. Az 1884. évi marxista elméleti sémából már hiányzott az ázsiai termelési mód, helyét az ősközösségi termelési mód foglalta el. V. N. Nikiforov megállapította, hogy G. V. Plehanov vélekedése szerint 1884-től Engels az ázsiai termelési módot a rabszolgatartó termelési móddal egyidejűnek, azzal párhuzamosan létezőnek tartotta. Éspedig úgy, hogy Nyugat-Európában a rabszolgatartó termelési mód, egybeült az ázsiai termelési mód létezett. G. V. Plehanov kezdeményezte az ázsiai termelési mód fogalmának kiterjesztését Oroszországra. V. N. Nikiforov azzal zárta elmélettörténeti körképét, hogy Marx és Engels elméletében nem minden társadalomtörténeti fogalom állta ki az idő próbáját, példaként említette meg, hogy a katonai demokrácia fogalma elavult, az átmenet az ősközösségből az osztálytársadalomba nem a katonai demokrácián keresztül, annál sokkal bonyolultabb átmeneti állapoton keresztül valósult meg.

Néhány megjegyzést fűzök V. N. Nikiforov elmélettörténeti vázlatához. Elegendő egy rövid szövegkritikai pillantást vetni Marx egyetemes történeti jegyzeteire, hogy kiderüljön, az 1884. évi elméletfejlődési határkö fogalomrendszerét Marx dolgozta ki. Erre maga Engels hívta fel a figyelmet *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művéhez fűzött előszavában, ahol a formációelmélet kidolgozásában Marx érdemeit, valamint azt a szándékát méltatta, hogy Marx akarta megvalósítani azt a nagy művet, amelyet az ő jegyzeteinek felhasználásával Engels alkotott meg. A későbbi olvasók, sajnos, nem olyan figyelmesek, mint amilyen Engels volt. V. N. Nikiforov meggyőzően bizonyította, hogy a marxi—engelsi történelmi materializmus és azon belül a formációelmélet fokozatosan alakult ki, ennek a fokozatosságnak a korai szakaszában jelent meg az ázsiai termelési mód fogalma. Elméleti tisztázása azonban nem következett be, ennek hiányából következik, hogy V. N. Nikiforov úgy véli, az ősközösségi termelési mód fogalma lépett a helyébe. Másfelől, a történelmi materializmus kiváló szaktekintélye, G. V. Plehanov pedig a nyugat-európai rabszolgatartó termelési móddal tartotta egyidejűnek. Tőkei F. és G.

Havlik a nyugati rabszolgatartó, feudális, sőt még a tőkés termelési móddal is párhuzamosan létezőnek vélik. Nézetük annyiban áll közel G. V. Plehanovéhoz, hogy az utóbbi Oroszországra, lényegében Kelet-Európára is kiterjesztette az ázsiai termelési mód fogalmát. — A többféle értelmezés lehetőségének okát abban keresem, hogy Marx és Engels torzóban hagyták az ázsiai termelési módra vonatkozó megjegyzéseiket. Léven a történelmi materializmus tudomány, kialakulásának szakaszaiból többértelműségek, kidolgozatlanul maradt gondolatok és a már a maguk korában elévült, majd pedig a tudománytörténet menetében érvénytelenné vált nézetek maradtak hátra. Megjegyzem, hogy G. V. Plehanovnál nem mindig válnak szét Oroszország és Kelet-Európa fogalmai, Oroszország története nagymértékben Kelet-Európáéval azonos, de az utóbbinak a története már távolról sem csak Oroszország történetét fedi. — Emlékeztetek G. F. Kim tanácsára, az ázsiai — hozzáteszem — a kelet-európai történelem formációs szakaszainak belső sajátosságait tárgyi ismeretek szintjén kell elemezni. Ezek a munkálatok és az eddigi eredmények nem kerülhetnek le a napirendről arra való hivatkozással, hogy maga Marx kezdeményezte az ázsiai termelési mód elméletét. Sem Marx, sem pedig Engels nem folytatta az ázsiai termelési mód fogalmának kidolgozását, gondolom több okból nem tették ezt. Egy hasonlathoz folyamodok: a numizmatikusok az érmék mindkét oldalának vizsgálata után következtetnek. Az ázsiai termelési mód esetében az érme mindkét oldala elmosódott.

Néhány további észrevételt fűzök az ázsiai termelési mód híveinek fejtegetéseihez. I. M. Gyakonov, kiváló orientalista az ázsiai termelési mód alaptézisében fedezett fel bajt: mind a nyugat-európai, mind pedig a kelet-európai feudalizmus kezdeti szakaszában azt tapasztalja a kutatás, hogy az eredeti közösségek fölé kiépült a termékelesleget erőszakkal kisajátító közhatalom. Molnár E. a magyar őstörténet utolsó szakaszának vizsgálatakor jutott hasonló felismerésre. A magyar törzsek vezérei rendszeresen sarcolták a környező szláv faluközösségeket, uralmukat emberek fölött valószínűsítették meg, és ily módon — hangoztatja Molnár E. — közvetve a szláv faluközösségek földjein is uralkodtak. A föld birtoklásának, valamint a termékelesleg kisajátításának erőszakos, yers megnyilvánulásában Molnár E. a feudális viszonyok csíráját jelölte meg. Hasonlóképpen gondolkodtak a feudalizmus kezdeteiről mind a marxista, mind pedig a polgári történettudomány klasszikus képviselői, például B. D. Grekov és E. Dopsch. Az európai feudalizmus keletkezésének tipológiáját vizsgáló marxista, főleg szovjet, és polgári szakértők kimutatták az oroszországi és általában a kelet-európai feudalizmust a nyugat-európaiktól megkülönböztető egyedi vonásokat. Nem állítom, hogy a tudományban minden körülmények közepette a többségi vélemény a megközelítően helyes. Az azonban figyelemre méltó, hogy a hatalmas tárgyi és elméleti tevékenység, amely Kelet-Európában és az ázsiai Keleten is feudalizmust állapított meg, nem találkozott az ázsiai termelési mód fogalmának megfelelő jelenségekkel. A feudalizmus fogalmának létezik különböző árnyalatú marxista és polgári koncepciója. A marxista felfogások közös lényege, hogy termelési, tulajdonviszonyokat és

nem csupán jogi, felépítményi rendszert lát a feudalizmusban. Az igényes elméleti munkálat közös, tiszteletet keltő vonása az, hogy hatalmas tárgyi és történelem-elméleti előzmények kritikai átrostálását végezte el. Közös vonása ez valamennyi polgári és marxista felfogásnak. Az ázsiai termelési mód újabb, de korábbi irodalmából is hiányzik a korábbi eredmények kritikai értékelése.

Érthető, de egyben elgondolkoztató az, hogy az ázsiai termelési mód fogalma akkor lép a vitairadalomba, amikor az ázsiai politikai és társadalmi éghajlat alakításában igen jelentős Kína belső életében meghökkentő fordulatok következnek be. Nem vagyok Kína legújabb kori és kortörténetének szakértője, még kevésbé vagyok politológus. E tudományágak szakértői tudnának nyilatkozni arról, hogy az ázsiai termelési mód fogalmának felbukkanása és rövid összegzése milyen fokon segít nekik a kínai fordulatok lényegének megértésében. — Úgy érzékelem, hogy a szovjet marxista sinológusok az ázsiai termelési mód fogalmának alkalmazása nélkül is jól boldogulnak. Ezzel nem állítom, hogy alkalmazásával nem érhetnének el nagyobb eredményeket. Csak tényhelyzetet rögzíték. A korai művelődéstörténet iránt érdeklődőként nem térhetek ki elméleti problémák elől. Mégpedig alapvető elméleti problémákról van szó akkor, amikor honfoglalás előtti közvetlen évszázadok magyar történetének medrét kísérem megtalálni. Nem érdektelen, elvont kérdés, hogy az ázsiai termelési mód vagy a feudalizmus eredeti csiráit jellemző ismérvek jelölték-e ki a magyar történelem mélyvonulatát.

Jelenleg az ázsiai termelési mód elméletét alkalmatlannak találom arra, hogy segítségéhez folyamodjak. Elhatárolódásom nem kategorikus. Megtörténhet, hogy általánosságokban mozgó, vázlatos állapotának meghaladása után vissza kell térni az ázsiai termelési mód fogalmához. Nem zárkózom el attól a feltevéstől, hogy a kérdéses elméleti és tárgyi fogalom szemszögéből elvégzendő kritikai munka fényt derít a feudalizmus fogalmának használhatatlanságára a kelet-európai történelem vizsgálatában. Mivel azonban úgy vélem, az ázsiai termelési mód valóságát mindenekelőtt az ázsiai anyag vizsgálatában kell elvégezni, mégpedig azon az anyagon, amely Marx és Engels tevékenységének 1859 utáni szakaszától napjainkig felhalmozódott, a végső szó kimondására illetékes nem vagyok. Ezt csak orientalisták tehetik meg. Én csak arra szorítokozom, amire tárgyam felhatalmaz. És ez a felhatalmazás meglehetősen szűkre szabja elméleti mozgásomat.

Miként azt M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova kimutatták, a Kazár Kaganátus, illetve a szaltovo-majaki kultúrkör népei közül többen a nomád gazdálkodásról tértek át a földművelésre. Több népcsoport megmaradt a nomád életmód mellett. Így a tulajdonviszonyoknak a nomád népeknél kialakult alakzatai rányomták bélyegüket a sztyeppi népek történetére. B. Ja. Vlagyimircov 1934-ben közzétett műve a XIII. századi mongol társadalom jellegét nomád feudalizmusnak minősítette. A neves mongolista nem annyira a tulajdonviszonyokat, mint inkább a személyi, hűbéresi függőségi rendszert, a vazallusságot írta le a XIII. századi mongoloknál, és azt nevezte feudalizmusnak. A későbbi szovjet irodalom a nomád feudalizmusnak nem ezt a vlagyimircovi meghatározását fogadta el. Megtartotta a

feudalizmus fogalmát, ezt azonban a tulajdonviszonyok oldaláról magyarázta, és a nomád feudalizmus helyett inkább a nomád népek körében kialakult feudalizmus sajátosságairól nyilatkozott. A marxista irodalmon belül a vélemények ma sem jutottak nyugvópontra abban a kérdésben, hogy a nomád feudális tulajdon az állatállományra vonatkozott-e elsődlegesen vagy pedig a földre, amit legelőként hasznosítottak. Éles választóvonal épült ki azok között, akik azt vallják, hogy a feudális tulajdonviszonyokban az állatállományra kialakult magántulajdon dominált, míg a föld, a legelők és adottságai (vízlelőhelyek) közösségi tulajdonban maradtak, valamint azok között, akik szerint a földre, legelőre és adottságaira kialakult magántulajdon határozta meg a feudális viszonyokat a nomád népek körében, igaz, a nemzeti és a törzsi közösségi tulajdonszmények leplezték a nagy hatalmú nomád urak földtulajdonát. Nem kevésbé merev az a felfogás, amely azokat a szakértőket egyesíti, akik szerint az állatra és a földre létrejött föld-magántulajdon feltételezi egymást, de az eredeti sajátosság az állatállomány magántulajdona. A jószágállomány felett minden nomád szabadon rendelkezett, elidegeníthette, de a föld adásvétele a nomád népek körében ismeretlen maradt. L. Krader, a marxista szemléletet több vonatkozásban osztó etnológus, az ázsiai termelési módhoz sorolta nemcsak az ázsiai török és mongol, hanem a kelet-európai nomád népeket is. Korábbi munkáimban azt a nézetet tettem magamévá, hogy a nomád népek körében a feudalizmusnak kezdetleges változata alakult ki, a nomád munka termelékenysége alacsony, extenzív, pazarló gazdálkodás, a termelés eszköze, eredménye és részben az egyik termelőerő — az állatállomány reprodukálódása és növekedése lassú. A közösségi intézmények nem haltak el az osztálytagozódás korában sem, mert a tudati mellett pótolhatatlan termelési funkciót is betöltöttek. A jószág terelése, őrzése, az állati termékek begyűjtése közösségben végzett munkát igényelt. A falvaikban élő földműveseket az úr könnyen ellenőrizhette, fegyveresei nehézség nélkül kisajátították a terméktöbbletet. A szétszórta élő nomád köznép esetében az erőszaknál hatékonyabb volt a vérségi érdekekre való hivatkozás a nomád gazdaság terméktöbbletének kisajátításakor. A közösségi jogszokások szabályozták a föld (legelő) használatát, a föld formálisan nem, illetve csak nagy ritkán került ki a közösség tulajdonából. Az ősi jogszokásokat a tekintélyes, erős emberek értelmezték érdekeik védelmében, s annak alátámasztásakor fegyvereseket tudtak kiállítani. Így a vérségi eredetű jogszokások és az erőszak együttes alkalmazása a közösségi érdekek által leplezett magántulajdont eredményezett a földre (legelőre). Korábbi nézeteimnél erőteljesebben domborítom ki a föld (legelő) tulajdonának elmosódott jellegét a nomádok körében. A nemzeti és az újabb keletű osztályviszonyok talaján létrejött gyakorlat összefonódása kettősséget eredményezett: a nemzeti jogszokások a föld közösségi birtoklásának fenntartását, az ősi jogszokásoknak az úr—szolga viszony szellemében való értelmezése viszont a közösségi tulajdon érvényesülését gátolta. Hivatkozom L. Kraderra, aki szerint az eurázsiai nomád népek osztálytársadalomban élő, politikailag szervezett, civilizált népek voltak. L.

Kradernak ez a felfogása a korábbihoz képest módosult, mert a vérségi kötelékek mellett az osztályviszonyokat domborította ki. Osztom a véleményét abban, hogy a nomád osztály- és tulajdonviszonyok kettősségét a földművelésre való áttérés oldotta fel, amikor a föld magántulajdonát és az osztályviszonyok kiteljesülését gátló tényezők eltűntek. Magas civilizációt a földműves népek teremtettek, és ebben az összefüggésben L. Krader nézeténél fokozottabban hangsúlyozom a nomád civilizáció korlátait. Megjegyzem továbbá, hogy az ázsiai termelési mód kérdésében más véleményen vagyok, mint L. Krader.

Hangsúlyozom, hogy a nomád népek körében kialakult tulajdonviszonyokra vonatkozó minden elméleti következtetés — értve a sajátomat is — a legnagyobb mértékben feltevéseken nyugszik. A nomád népek történetének V—XIII. századi szakaszából alig van kútfőadat, amely tulajdonviszonyaikkal tájékoztat. És ha vannak is, mint például a X—XI. századi karahanida törökökre, továbbá az újugurokra vonatkozó, a föld magántulajdonát bizonyító kútfők, igen kevésbé bizonyos, hogy a körükben tapasztaltak kiterjeszthetők a többi nomád népre. A kelet-európai, valamint a velük határos nomád népek körében a tulajdonviszonyokat akkor kezdték behatóan tanulmányozni, amikor a XVIII. és a XIX. század folyamán az orosz birodalmi közigazgatás hatáskörébe kerültek. Az orosz földhivatalok földméréseket, legelőhasználati szabályokat valósítottak meg: ezek az intézkedések kisebb-nagyobb mértékben módosították a korábbi állapotokat. Azt azonban túlzás állítani, hogy az orosz közigazgatás vezette be az arisztokrati- kus birtoklást — azokat az orosz kormányzat készen találta. Módosulást abban idézett elő, hogy a legelőhatár-vitákban rendelkezett, állami és cári birtokokat hasított ki, amelyeken mintagazdaságokat rendezett be. És a nomád arisztokráciát, az orosz kormányzat támaszát, megerősítette legelőbirtokaiban, jogi és igazság- szolgáltatási, valamint közigazgatási illetékességét fegyveresen is alátámasztotta.

Az orosz kataszteri és statisztikai hivatalok, majd pedig az igen kiváló tudományos expedíciók adatgyűjtései legfeljebb a XVIII—XIX. századi állapotokra jellemzőek. A belőlük levont elvi következtetéseket azonban kiterjesztik a korai századokra is, abban a hallgatólagos feltevésben, hogy a nomád népek gazdálkodási és tulajdonviszonyai a korai középkortól alig változtak. G. I. Szemenjuk a kedvezőtlen éghajlati-földrajzi adottságokban látja a nomád társadalmak mozdu- latlanságának okát. A kedvezőtlen adottságok kihasználásának egyetlen lehetősége a nomád állattenyésztés. A nomád viszonyok mozdu- latlanságára alapozott módszer nem abszurd, de komoly kifogás is támasztható ellene. Sem a kora középkori, sem az újkori nomád népek nem voltak egyformák. Két nagy tudós, V. V. Barthold és B. Ja. Vlagyimircov elkerülte e módszer alkalmazását. Igaz, azon az áron, hogy a nomád népek tulajdonviszonyai iránt behatóan egyik sem érdeklődött. Sz. G. Kljastornij méltatva B. Ja. Vlagyimircov érdemeit, megjegyezte, hogy a XIII. századi mongol vazallusági viszonyok kiterjesztése az egész Dzsingisz korabeli mongolságra azért problematikus, mert a mongol törzsek fejlettségének színvonala különböző volt.

A. N. Bernstam, Sz. V. Kiszeljov és Sz. P. Tolsztov hívta fel a kutatás figyelmét a török nyelvű nomád népek környezetében, a velük érintkező földműves népek körében fellelhető társadalmi és tulajdonviszonyokra, azok ugyanis hatással voltak a nomádokra. Ezek a szerzők a régi török népek társadalmi berendezkedését korai feudalizmusnak jellemzik. G. F. Kim és V. N. Nikiforov a feudalizmus kialakulásában ugyancsak aláhúzták a nomád népek földműves környezetének jelentőségét. — A földműves, civilizált területek és a határaikon túli területek kapcsolatának jellemzésekor tűnik fel a szakirodalomban a „peremterület”, „peremnép” elmélete. Nézőpont kérdése, hogy mi a perem, a török nomád népek számára földművelő szomszédai voltak a peremen. A többféle értelmezés lehetősége nehezíti a „perem” fogalom használhatóságát. A civilizációs, földművelő, kereskedő és iparos területekről kisugárzott vívmányok nagy hatással voltak a lovas nomádokra. Az egyetemes emberi haladást alakító eredmények a földművelő magascivilizációkban érlelődtek ki: és ebben az értelemben a határaikon túli népek valóban a peremet képviselték. A hatások azonban fordított irányban is érvényesültek: a lovas nomádoktól sok kulturális és szervezeti vívmány terjedt át a magascivilizációkba. Senki sem vonja kétségbe, hogy a görög-bizánci, perzsa és kínai magaskultúra írásbeli emlékei napjaink műveltségére is nagy hatással vannak. A „peremnép”-elmélet azon a ponton válik el a valóságtól, ahol azt hangoztatja, hogy a peremnéphez behatolt magas vívmányok degradálódtak, mert a befogadó közeg eleve alkalmatlan volt a barbárságnál magasabb színvonalú életre. Moses Daszuranci, örmény történetíró megrázó előadásban adja vissza Viroy kaukázusi albán katolikosz (egyházfő) élményét, 629 tájt, amikor a kifinomult műveltségű főpap meglátta a drágaművű iráni és kaukázusi arany- és ezüstedényekből fagyos, zsíros húslét és tisztátlan undokságokat lefetyelő kazár harcosokat, akiknek a hasuk már felfűjt kecsketömlő alakúra dagadt. Természetes a művelt főpásztor méltatlankodása, aki az egyes edényfajták szabályokhoz kötött használatához szokott. Ez az érem egyik oldala. A másik oldalt is lássuk: ugyanaz a Viroy megkérdezte a Sad méltóságot viselő kazár fejedelemfi követét, aki egyben a Sad nevelője volt, a kazár hadsereg előkelőinek és parancsnokainak rangsoráról, hogy rangjuk szerint tudja megajándékozni őket. Az albán főpásztor kérésére a kazár Sad szabadon bocsátotta az albán foglyokat, akiket a tudun méltóságot viselő kazár tisztviselők vettek számba, és ők büntették meg az albán foglyokat rejtegető kazár harcosokat. A kazár kagán adószedő tisztviselői a Szaszanida-adóösszeírás alapján szedték az adót a megszállt kaukázusi tartományokban. Ezzel az eseménnyel csaknem egyidőben, a VII. század elején írta Maurikiosz *Taktika* című művét, amelyet Bölcs Leó császár a 904 utáni években néhány helyen módosított. A törökök állhatatlan természetűek, haszonlesők, s mivel sok törzsből tevődtek össze, nem voltak tekintettel az egymás közti egyetértésre. Ha bizánciak szívesen fogadták átpártolt főembereiket, egész tömeg követte őket, ezért a törökök nagyon nehezteltek a tőlük elpártolókra. Másfelől, a háborúban példás állhatatosságot bizonyítottak: nem elégedtek meg a megfutamított ellenség ideig-óráig

való üldözésével, és nem törődtek — miként a bizánciak — a zsákmányszerzéssel, hanem mindaddig szorították az ellenséget, amíg csak fel nem morzsolták.

A valóságot felvillantó, ámbár tárgyilagosságban el nem marasztalható két kútfőből kiviláglik, hogy a magascivilizációk peremén lakó népek tisztesszervezettséggel rendelkeztek és adottságokkal ahhoz, hogy a magascivilizációkban kialakult adminisztrációs eljárásokat alkalmazzák. A szellemi élethez tartozó viselkedési szabályok persze hogy értelmetlenek voltak számukra, miként a civilizált országok művelt emberei hasonlóképpen értelmetlennek tartották a barbár népek körében érvényes viselkedési szabályokat. A „peremnép” sokszínű valóságát kifakító, gyakran előítéletektől sem mentes fogalom.

Elméleti áttekintésem végén újfent hangsúlyozom, a Kazár Kaganátusban, illetve a szaltovo-majaki kultúrkörben a tulajdon- és az osztályviszonyok jellegének kérdései nehezen, illetve sehogyan sem tisztázhatók. Az elméleti feltevések lehetőségeket nyitnak, melyeket az adatok aranyfedezetével kellene aláépíteni. Az pedig kevésbé valószínű, hogy az ismert kútfőkön túlmenően, a nyitott problémákat nyugvópont felé terelő kútfők kerüljenek elő. — Elképzelhetőnek tartom, hogy a Szovjetunió, Irán és Törökország tudományos kéziratáraiban felbukkanhatnak olyan arab, perzsa és török kéziratok, amelyek újabb adatokat tartalmaznak a Kazár Kaganátusról, de aligha a tulajdonviszonyokról. Ezek ugyanis belső keletkezésű, a Kazár Kaganátusban keletkezett iratok lehetnének. A kaganátus területéről ez idő szerint csak szó- és szövegtörödékek ismertek.

A legnagyobb bőségben rendelkezésre álló régészeti emlékek közvetve vagy még úgy sem tájékoztatnak a tulajdon- és az osztályviszonyok jellegéről. A köznép kis családok befogadására alkalmas házakban, falvakban és városias településeken élt. Földművelést vagy ipari tevékenységet bizonyító szerszámai, felszerelései magántulajdonban lehettek, azok ugyanis házaiból, illetve műhelyeiből kerültek elő. Tárgyai, házai után ítélve, a köznép körében jelentős vagyoni különbségek voltak. Közösségi, nemzeti hagyományai erősek voltak: közösségi temetői, temetkezési szertartásai erre engednek következtetni. A temetők településekhez tartoztak, a falvakban, még a városok egyes negyedeiben is, közösséget alkotó emberek éltek. Így magyarázható, hogy Itilben városnegyedenként működtek mecsetek és korániskolák. A kútfők nem mondják, de feltehetően a keresztény templomok és a zsinagógák is egy-egy városnegyedben lakó közösséghez tartoztak. Jozsif kazár király, Ibn Ruszta és Isztakhri tudósitanak arról, hogy a kazárok tavasszal elhagyták lakóhelyeiket, kimentek a sztyeppre és ott maradtak télig. Jozsif király megírta Hashdai ben Shafrutnak, hogy minden kazár nemzetségnek örök tulajdonban lévő földbirtoka volt, ahova tavasszal minden nemzetség kiment a maga szőlőjéhez, szántóföldjéhez, a maga mezei munkájához. Jozsif leveléből arra következtettek, hogy a nemzeti földök öröklése nemzetségen belül történt. Isztakhri arról ír, hogy Itil környékén nem voltak falvak, szántóföldek vették körül, ezek nem egy tagban, hanem szétszórtan helyezkedtek el. A szántók esetenként 20 farszakh távolságnyira voltak a várostól. A földek művelése oly módon történt,

ahogy arról Jozsif király levele alapján korábban már szóltam. — Kevésbé értelmezhetők a nomád állattenyésztők tulajdonviszonyai. Sz. A. Pletnyova a jurták félkörben való elhelyezkedéséből a nagycsaládi szervezetre és tulajdonra következtet. Mivel a nomád élet megkívánta a közösségi munkaszervezetet, valószínű, hogy a Kazár Kaganátus nomád alattvalóinak körében a nemzeti tulajdonformák erősebben érvényesültek, mint a földművesek körében. — A köznép valamennyi foglalkozást űző csoportja ismerte a piaci viszonyokat és a pénzt. Ékszereit, szerszámain, igényesebb, korongolt agyagedényeit és ruházatának egyes darabjait piacokon szerezte be. A kereskedők tulajdonjegyeikkel látták el amforáikat. A hivatásos harcosok felszerelési tárgyai nagy műhelyekben készültek, vagy kereskedelmi úton kerültek a kaganátusba. A mondhatni szabványos fegyverzet, páncélzat, lőszerszámozás elterjedése óriási területen csak így magyarázható. Más kérdéskör, hogy az övveretek és díszítések alkalmazásában nemzeti vagy egyéb közösségi hagyományok érvényesültek, a szabályok és kardok pengéit gyakran közép-ázsiai vagy normann kereskedők hozták, de díszítésük helyi ízlésben történt. Bár nagy eredetiség ezen a területen nem figyelhető meg. M. I. Artamonov megítélése az, hogy a kazár kori nagy ékszműhelyek, az élénk távolsági kereskedelem miatt, meglehetősen fantáziátlan készítményeket hoztak forgalomba.

A kazár uralkodók környezetéhez tartozó főemberek és szolgálónépeik az erődök citadelláiban, illetve a városok számukra fenntartott negyedeiben laktak. Fényűzési tárgyaikat a távolsági kereskedelembe hozták. Isztakhri és Ibn Haukal nagy városnak írják le Itilt: egyik végétől a másikig körülbelül 12 km-re terjedt. Lakói zömmel nemezsátrakban, faházakban és ritkábban agyagfalú házakban éltek. A város árnyas volt, mert sok fa volt a területén. Piacok és középületek, nevezetesen közfürdők, zsinagógák, templomok és körülbelül 30 mecset, mellettük korán-iskolák működtek a városban. Volt még egy fő mecset is, minaretje a királyi palota fölé emelkedett. A nemzetiségek vallás szerinti elkülönülése igen valószínű, hiszen a vallási előírások megtartása így könnyebb volt, a különböző felekezetek nem követhettek el tapintatlanságot egymás ellen. — A kazár király testőrsége iszlám hitű, horezmi és türk harcosokból állt, akik kikötötték, hogy hittestvéreik ellen nem vonulnak harcba. — Nincs adat a feltételhez kötött, hűbéri birtokok adományozására. Isztakhri közléséből ismert, hogy a kazár király közvetlen szolgálatát körülbelül 4 ezer ember látta el, akik a függőség különböző fokain helyezkedtek el. Köztük nyilván sok földműves és pásztor volt.

A köznép termékei után vámot fizetett a kincstárnak, minden élelmiszer és ital után adózni tartozott. A kaukázusi fémművesek és a szláv fegyverkovácsok termékeikkel adóztak. A szláv falvak népe vagyon után adózott. A kazár uralkodó zsoldos hadseregének egy részét maga állította ki, másik részének eltartását gazdag alattvalóira rótt ki. A gazdag alattvalók bizonyosan nem saját munkájukkal teremtették elő a kazár hadsereg fenntartásához szükséges javakat, miként nyilván

a kazár uralkodó sem maga készítette katonái számára a felszerelést. Egyes tudósítások 10 ezer, mások 20 ezer harcosból álló állandó kazár hadseregről tudnak. Ha a korábbi becslések alapján egy ember havi gabonafogyasztását 40 kg-ra tesszük, akkor az előbbi esetben a kazár sereg évente 4800, a második esetben évi 9600 tonna gabonát fogyasztott. A szigorú hadi életre fogott sereg gabonafogyasztása ennél csak magasabb lehetett, mivel minden hadsereg pazarló, és akkor még nem vettem számításba az egyéb élelmet, továbbá felszerelést. Tekintetbe kell venni a lóellátmányt, amely az egész seregre kivetítve legalább 30 ezer, illetve 60 ezer jó állapotú lovat tett ki. És akkor még nem szóltam a sereg textil-, bőr-, vas-, acél-, bronz- és ezüstszükségletéről, ezek mennyisége ugyancsak tonnákra rúg.

A kazár kincstár tizedet és révvámokat szedett, az utóbbi talán szintén tized volt, a volgai bolgárok ilyen kikötői vámot szedtek a Volgán érkező kereskedelmi hajók tulajdonosain. Az egyéb adók, vámok mértéke ismeretlen. A gazdag előkelők is viseltek terheket, alóluk talán a tarhan címet kapott előkelők szabadultak meg. A török népek körében a tarhan cím tulajdonosai azzal a kiváltsággal rendelkeztek, hogy minden kormányzati adó alól mentesek voltak. A Kazár Kaganátusban sok tarhan volt, az azonban csak feltételezhető, hogy a későbbi korok tarhanjaihoz hasonló kiváltságokkal rendelkeztek. A köznépre nehezedő kincstári adóterheket súlyosbította, hogy a gazdag előkelők eltartása is rá nehezedett. A terhei miatt tönkrement közrendűek gyermekeiket adták el rabszolgának. A kazár uralkodók az alattvalóikra kirótt szolgáltatások révén a föld felett kezdetleges patrimonális fennhatóságot valósítottak meg. A kútfők a gazdag előkelők vagyonának tartozékaként az udvarházat említik, földbirtoktulajdonról nem szólnak. Nem merész feltételezés azonban, hogy a gazdag előkelők vagyonához tartoztak azok, akik eltartották őket falvaikkal és lakosaik földjeivel egyetemben. Tévedésem jogát fenntartva — ebben a feudális földtulajdon csíráit vélem. A kaganátushoz, illetve a szaltovo-majaki kultúrkörhöz tartozó népek nemcsak nemzetiségük, fejlettségük színvonala szerint is nagyon sokfélék voltak. Körükben a társadalmi viszonyok igen nagy tarkaságát kell feltételeznünk. A kazár kormányzat alá került kaukázusi örmények, albánok, grúzok keresztény egyházszervezettel, írásbeli magaskultúrával rendelkeztek, és korábban az iráni állam alattvalói voltak. Az alánok fejlett törzsi szervezetben éltek, megtelepedésük még nem volt végleges, szervezeti megosztottságuk akadályozta népi kötelékeik erősödését. A falvaikban élő keleti szlávok önálló államiságuk küszöbén, nagy területekre kiterjedt hatalommal rendelkező törzsi fejedelmeik alatt éltek. A volgai bolgárok ugyancsak saját államuk alapjait rakták le, és frissen csatlakoztak az iszlámhoz. És egyik nép sem vonzódott a kazár kormányzathoz. A feudalizmus korai szakaszának vonásaival a legfejlettebb állapotok jellemezhetők, és azok korántsem voltak egyetemlegesek.

B. A. Ribakov hajlik arra, hogy a kazár kormányzatban a negatív vonásokat emelje ki, mivel béklyózta az impériuma alá került népeket. A kazár kormányzat élősködő természete kútfőadatokkal támasztható alá. M. I. Artamonov, Sz. A. Pletnyova, D. M. Dunlop és többen mások inkább a pozitív szerepre figyeltek fel.

Mivel a honfoglalás kori magyar politikai szervezetbe, azt követően pedig a magyar államba kazár korból örökölt elemek épültek be, mi magyar szakértők a kazár állam pozitív vonásaira helyezük a hangsúlyt. A bagdadi születésű Maszúdi hiteles értesülésekhez jutott a kazár államról, ő így ír: sok kereskedő és iparos jött szívesen a kazárokhoz és telepedett meg országukban, mert ott igazságosság, méltányosság és biztonság honolt. A középkor korai szakaszának viszonyaira tekintettel, a kazár közigazgatásnak ezek az ismérvei jelentős érdemek.

A kazár kormányzat civilizált szervezet, osztályérdekeket védelmező korai állam volt. Az uralkodó osztály érdekeinek védelmezésekor a kazár állam a méltányosságot és a biztonságot állította előtérbe. H. J. M. Claessen és P. Škalnik kötetének tanulmányai különböző elméletek szemszögéből vizsgálják a korai állam fogalmát. A szerzők közös álláspontja, hogy az állam eszköze az erőszak, amelyet a társadalomnak az a része alkalmazott, amelyik az erőszak eszközeivel rendelkezett. A marxizmus elemeit elfogadó L. Krader mondja ki azt, hogy a korai állam az osztályokra szakadás terméke. A közvetlen termelők osztálya nem — és az uralkodó osztály a maga egészében ugyancsak nem — érdekelt az államban. L. Krader azt a vitatható véleményét terjeszti elő, mely szerint az a vélemény, hogy az uralkodó osztály saját érdekeinek védelmében teremtette meg az államot, a történelemnek teleologikus magyarázatával azonos. Ezt azzal a tétellel indokolja, meg, hogy az uralkodó osztály érdekei nem együtt alakultak ki az uralkodó osztállyal. Ezzel együtt azonban annak a véleményének ad hangot, hogy annak az osztálynak, amely a társadalmi terméktöbbletet kisajátította (ti. az uralkodó osztálynak) érdekében állt az állami szervek aktivitása. Az állam, egyebek közt, az osztályok között és az osztályokon belül keletkezett érdekellentétek leküzdésére irányította működését. A korai állam és az egész társadalom érdekei egybeestek abban, hogy az állami szervezetek átvették a diplomácia, a háborúk és az igazságszolgáltatás ügyeit. L. Krader megjegyzi, hogy a vérségi, közösségi szervezetek a korai államban is feladatokat láttak el, például szabályozták a nemzetségeken vagy faluközösségeken belüli életet.

L. Krader magánvéleményének tekintem azt a minősítést, amely szerint teleologikus az a magyarázat, amely az uralkodó osztálynak tulajdonítja az állam létrehozását. Magam sem gondolom, hogy a zord büntetéssel sújtott előkelők, a megfojtásnak kitett kagán és a gyávaságért kivégzett katonák, valamint a terméktöbbletet az állammal megosztani kénytelen előkelők méltányolták az állam érdekeit. Ez L. Krader nézetét erősíti. Léteztek azonban alapvető és nem alapvető érdekek, az érdekek kétféle csoportja közötti különbség nagyon lényeges, ezt a lényegyet a kazár uralkodó osztály megértette. A szerveződő kazár uralkodó osztály alapvető érdekeihez tartoztak a következők: a terméktöbblet kisajátítása, kiváltságainak őrzése és a kormányzás. Adatok bizonyítják, hogy ezek az alapvető érdekek a még kialakulóban lévő kazár uralkodó osztályon belül érlelődtek ki. Az bizonyos, hogy a kazár államot nem az egész uralkodó osztály, hanem legenergikusabb és letehetségesebb képviselői szervezték meg, akikről az is kiderülhet, hogy

nem tartoztak a kiváltságosokhoz, ezek megbízásából cselekedtek. Az előkelőknek az állam sérelmet is okozott, személyes hatalmuk és jövedelmeik jelentős részéről az állam javára kellett lemondaniuk. — Ez aligha történt viszályok nélkül.

Sok nép egy közös állam kereteibe fogása — a korai állam egyik ismérve. A kazár állam soknemzetiségű jellege a legkevésbé sem sérti tehát az államiság kritériumát. Az ilyen államok normális tevékenységéhez tartozott a lázadók megrendszabályozása, ahogyan azt a kazár állam tette a kabarokkal, az alánokkal és részben a magyarokkal. Miként azt R. Cohen felvázolta elméleti művében, a korai állam létrehozta a központi hatalom alá rendelt tisztségviselők szervezetét és rangsorát, a néptől elkülönített fegyveres erőt, megszervezte az adószedést és a költségvetést, ügyelt határaitra és — nem utolsósorban — állami tekintélyre emelt valamilyen vallást. Az állami tekintély érdekében az uralkodót isteni, földöntúli erényekkel ruházták fel. Az isteni vagy kozmikus tulajdonságokkal felruházott uralkodó nem feltétlen velejárója a korai államnak, de elég gyakran előforduló ismérve.

Tapasztaltuk, hogy a kazár állam rendelkezett a korai állam valamennyi alapvető ismérvével. Működésében fellelhetők mindazok a pozitív és negatív vonások, amelyek az államok, az ellentétes érdekű osztályok közegeiben kialakult szervezetek történetében jól ismertek. — A kazár állam a kijevi orosz állam kiváló hadvezér fejedelmének, Szvjatoszlavnak a csapásai alatt összeomlott 960—962-ben. A kazárok maradékai a Kubán folyó és a Tamany-félsziget vidékére húzódtak vissza. Arról nincs tudomásunk, hogy ott milyen szervezetben éltek. Komoly katonai eredményeket csillogtattak, a pártoskodásokba bonyolódott kijevi orosz fejedelmi nemzetség sérelmet szenvedett tagjai több ízben toboroztak kazár és kaukázusi népek képviselőiből álló seregeket. Például Msztjiszlav Vlagyimirovics, aki Bölcs Jaroszlav kijevi uralkodó testvére volt, kazárokból és a kaukázusi kaszogokból álló seregével győzelmet aratott Bölcs Jaroszlav felett, és 1035-ig a Dnyepertől keletre kazár-kaszog fegyveres kíséretére támaszkodva uralkodott. A XI. század közepétől, a kunok megjelenésétől a délorosz sztyeppen, a kazár-kun seregek élére állt orosz fejedelmek vitatták eredményesebb rokonaik uralkodói jogát. M. Sz. Szolovjov, M. I. Artamonov, Sz. A. Pletnyova, D. M. Dunlop, A. P. Kovalevszkij, P. K. Kokovcov, V. Minorsky, H. Paszkiewicz és G. Vernadsky a XII—XIII. század fordulójáig tudták nyomon követni a kazár maradékok sorsát. V. V. Barthold 1175 körüli időkben a Kelet-Kaukázusban tételez fel kazárokat, akiket egy Khaqani nevű költő említ, aki a mai Baku környékén élt, és jól ismerte a kaukázusi népeket. A nyomok azonban egyre elmosódottabbak, s miként D. M. Dunlop sejtí, a mongol-tatár háborúkat a kazár maradékok már nem élték meg, más népekbe olvadtak be. Eltűntek azok a kazárok, akiket az arabok kékszemű, vörösés hosszú hajú, testes és rideg természetűnek ismertek meg. Végezetül D. M. Dunlop megjegyzi, hogy a források nem teszik lehetővé annak a teóriának az igazolását, mely szerint a kelet-európai, különösen a lengyelországi zsidók kazár eredetűek. A kitűnő szakértő hitelesnek tartja, hogy a magyar honfoglalókkal érkeztek kazárok a Kárpát-medencébe, úgy

tudja, Taksony fejedelmünk szintén hívott be kazár telepeseket. Megjegyzem Taksony Bulárföldről (Bolgárföldről) hívott be telepeseket, Billa és Baks urakat, akik iszlám vallású népeikkel érkeztek. Ugyanarról a tájékról érkezett Hetény nevű igen nemes vitéz, a besenyők földjéről jött Tanuzaba (Tanuzoba) vezéri nemzetségből származó vitéz. A X. századi Besenyőföld az egykori Kazárország részeivel azonos. Bolgárföld pedig nemcsak a Volga—Káma egybeszakadásánál, hanem az Észak-Kaukázus területén is volt. Nem lehetetlen, hogy kazárok, illetve velük élők, a X. században valóban vándoroltak be Magyarországra. A honfoglalók rendszeres érintkezésben álltak a Kaukázus vidékén megtelepedett részekkel, nem elképzelhetetlen, hogy országukba hívtak be telepeseket a jól ismert népek közül. Vlagyimir Monomach kijevi nagyfejedelem 1117-ben kunok elől menekülő kazárokat fogadott be, akik Csernyigov közelében Bjelaja Vezsa (Sarkel) nevű városkát alapítottak, korábban valószínűleg Sarkel lakosai voltak. Kijevben pedig már a X. század végén laktak zsidó és keresztény kazárok. Az utóbbiak részt vállaltak a keresztény tanítások terjesztésében a pogány szlávok közt. D. M. Dunlop úgy véli, hogy az egykori Kazárországból a kazárok tömegesen a mongol-tatár hadak elől menekültek el. Az a meggyőződése, hogy a kelet-európai zsidók körében fellelhető világos bőr, kék szem, szőke haj nem kazár eredetüknek, hanem a helyi lakossággal történt házasságoknak a következménye.

D. M. Dunlop és A. Koestler műveinek alapján hivatkozom H. Mieses nyelvtörténeti és A. N. Poliak héber nyelvű történeti művére. H. Mieses arra a megállapításra jutott, a jiddis az Alpok keleti részein a XV. századig beszélt német nyelvjárásokból és nem a rajnaiakból merítette anyagát. A kelet-alpi német dialektusok a szláv nyelvvezetettel voltak határosak, ahonnan a jiddis korai szláv eredetű anyaga származott. H. Mieses megjegyzi, a nyelvtudományi eredmények gyakran igazítanak ki történettudományos tévedéseket, ilyen helyesbítendő tévedés, hogy az ashkenazi (európai) zsidók nyugat-európai eredetűek. A. N. Poliak érdekes, ámbar A. Koestler szerint is merész feltevése így hangzik: a jiddis a Kazár Kaganátus krími gót tartományában héber—germán nyelvi keveredés talaján vette kezdetét. Elmélete érdekében hivatkozik a Habsburgok konstantinápolyi követe, Ghiselin de Busbeck által a XVI. század közepén összeállított krími gót szójegyzék szavaira, melyek közeli rokonai a jiddisben fellelhető közép-felnémet eredetű szókincsnek. A. N. Poliak hivatkozik J. Barbaro velencei kereskedő azon tudósítására (aki 1436-tól 1452-ig a Don torkolatvidékén alapított, Tana nevű kereskedőkolóniában élt), hogy német szolgája úgy tudott egy krími góttal beszélgetni, mint egy firenzei olasz tud társalogni egy genovaival. A. N. Poliak felteszi, hogy a krími gótok érintkeztek a többi német törzsekkel, ezért nyelvükbe bekerültek német szavak.

Az idézett eredmények és elméletek érdekesek, de még távolról sem bizonyítják a lengyel-litván shtetl-ekben (zsidó mezővárosokban) beszélt jiddis kelet-európai, illetve éppenséggel kazár eredetét. H. Mieses eredményei jelentősek, ám az még nem bizonyos, hogy a kelet-alpi német nyelvjárásokat és a héber szókincset vegyítő

zsidók nem érkezhettek Nyugat-Európából. A. Koestler bizonyítottnak veszi A. Zajaczkowski kiváló lengyel orientalista nézetét arról, hogy az alig néhány ezer lelket számláló lengyelországi és krími karaiták nyelvészeti szempontból a kazárok legtisztább leszármazottai. Meg kell jegyezni, hogy a karaiták kipszakos és nem bolgár-törökös nyelvet használnak. Vallástörténeti szemszögből pedig nem bizonyított a kazárok karaizmus. Kis lélekszámú karaita közösségek Krimben és Lengyelországban élnek még, számuk azonban egyre fogyatkozik.

A kazár állam mély benyomást tett a kelet-európai sztyepp népeire, a keleti szlávok kijevi államára is. N. Golb és O. Pritzak ennek a benyomásnak érdekes bizonyítékát, a X. századi Kijevben héber nyelven kiállított okiratot és értékelését tették közzé. Az okiraton rovásírással török nyelven jegyezték fel: „olvastam”. Azaz a kijevi fejedelmi kancelláriában az ügyvitel egyik nyelve a török volt, és értettek héberül. Az okiratot olvasó és az ügyben eljáró tisztségviselő török nyelven igazolta az okiratban foglaltak ismeretét, ezt viszont csak abban az esetben tehette, ha a héber nyelvet is tudta. Feltételezhető, hogy a kijevi fejedelmi udvar megbízottja kazár volt, hiszen a kazár államban értették mindkét nyelvet. A kazár állam első méltóságának, a kagánnak a jelentőségét dokumentálja az, hogy I. Vlagyimir nagyfejedelmet alattvalói „a mi kagánunk” megszólítással illették.

Mivel a történelem térben és időben zajlik, elsőként a magyarok sztyeppi lakóhelyeit, továbbá a sztyeppen való tartózkodásuk időtartamát kísérlem meghatározni. A rendelkezésre álló források ellenmondásosak, többféle következtetés adódik belőlük, így érthető meg, hogy e kérdések tisztázására irányuló irodalomban vitatkozó, egymást kirekesztő nézetek lelhetők fel. Bármennyire is kíváncsatos volna ezekben az alapkérdésekben egyértelmű eredményekre jutni, ezt nem tudom kilátásba helyezni. Ezért a „meghatározás” fogalmát kísérletnek, feltevések és ötletek láncolatának kell értelmezni. Legfőképpen arra szorítkozhatom, hogy a korábbi feltevéseimet kiigazítom, és esetleg néhány újabb érvet bocsáthatok a kutatás szolgálatába. Nem valószínű, hogy a kérdésekkel foglalkozó szakértők véleményéhez mérten, jelentős új eredményekről tudok beszámolni. A sok kiválóság közt megemlítem Kuun G., Pauler Gy., Zichy I., Fettich N., Moravcsik Gy., Németh Gy., id. Fehér G., Czeglédy K., Györffy Gy., Dümmerth D., Deér J., Váczy P., Gombocz Z., Kristó Gy., Veres P., Szádeczky-Kardoss S., Harmatta J., továbbá J. Markwart, J. B. Bury, Ja. Grot, D. Obolensky, G. Vernadsky, I. Boba, H. Gregoire, M. Ferdinándy, M. I. Artamonov, V. Minorsky munkásságát. A tekintélyes és távolról sem teljes névsor láttán az olvasóban méltán felmerül a kérdés, hogyan lehetséges ennyi kiváló erőfeszítés után a helyben topogás. Valóban, mind Levedia, mind Etelköz, mind pedig a magyarok sztyeppi tartózkodása időtartamának meghatározásakor ismétlődő feltevések jelentek meg az irodalomban immár több mint száz éve. — Az olvasó tájékoztatásául közölnöm kell, hogy a szakértők régen tudják, a rendelkezésre álló kútfők alapján a vitás kérdéseket nem lehet nyugvópontra vinni. A szakértők jól tudják, a régtől ismert kútfőkkel nem jutunk előbbre, új forrásanyaghoz kellene folyamodni, ezt mindenki tudja. A közös óhaj megvalósítása nem egyedül a tudósokon múlik.

A szaporodó régészeti emlékek a magyarság sztyeppi életének települési, gazdasági és művelődési hátterének s egyben X. századi állapotai indítékainak egyre pontosabb megismerésében segítenek. Népi személyazonosságot azonban a „beszélő” és nem a régészeti kútfők tárnak fel. Elméletileg elképzelhető, hogy a tekintélyes keleti tudományos gyűjteményekben lappanganak olyan kútfők,

amelyek világosabban tájékoztatnak a magyarok sztyeppi lakóhelyeiről és tartózkodásuk időtartamáról. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteménye a múlt század végétől őriz egy oszmán-török nyelven írt krónikát. A XVI. század második felében készült krónika Hazai Gy. vállalkozásának eredményeként a közeljövőben kerül kiadásra. Hazai Gy. tájékoztatása vázolta azokat a súlyos kérdéseket, amelyek az oszmán-török krónika keletkezésével és forrásaival kapcsolatban merülnek fel. A krónika néhány őstörténeti vonatkozást is tartalmaz, ezek azonban csak a kritikai szövegkiadás után vizsgálhatók meg. Sajátos „beszélő” kútfolként jönnek számításba a földrajzi nevek arról a hatalmas területről, amelyen a magyar lakóhelyek körzetei sejthetők. A magyar néppel kapcsolatos földrajzi nevek a kijevi orosz területről már igen régen ismertek. Ezek onogur eredetű népnévünkkel azonosak, s a népnév eredetű földrajzi nevek az idegen népi környezetben megállapodott, illetve ott megfordult magyarság emlékei. A magyar szókincs egyéb csoportjaihoz tartozó ősmagyar eredetű földrajzi nevek céltudatos keresésére még nem került sor, pedig felbukkanásuk nem lehetetlen. — Akár a keleti tudományos gyűjteményekben indokolt kutatások, akár pedig a délorosz sztyeppen ősmagyar eredetű földrajzi nevek kutatása elé leküzdhetetlen nehézségek tornyosulnak. Kétkedéssel vegyes reménységgel szólhatok egy olyan korszakról, amelyben a jelenlegi akadályok már ismeretlenek lesznek. A külföldi szakértők fényes névsora bizonyítja, hogy a magyar törzsek egykori lakóhelyeinek kérdése sokkal jelentősebb annál, minthogy nemzeti történelmünk keretében férjen el. Egyben pedig ez a nagy nemzetközi érdeklődés arról is tanúskodik, hogy a magyarságról készült első hiteles említések korában a magyar törzsek jelentős, hacsak nem kimagasló szerepet játszottak a kelet-európai sztyepp népeinek körében. E. Gibbon, a XVIII. századi kiváló angol történész, aki a Római Birodalom bukása történetének szentelte kutatásait, jelentéktelen, epizód szerepet játszó nép történetére nem fecsérelte idejét. Márpedig a magyarok történetének sztyeppi korszakát jelentős terjedelemben tárgyalta a kitűnő angol történész.

Bizánci, arab, perzsa, óorosz, ószláv kútfolk, a magyar krónikás hagyományok, valamint a magyar nyelv honfoglalás előtti kazár és alán jövevényszavai együttesen alkotják azt a forráscsoportot, amely irányt mutat a történeti földrajzi kérdésekben. A magyar őshaza problematikus kérdéseinek vázolásakor a magyar krónikás hagyományokat bemutattam és elemeztem, ezért e helyütt lényegükre térek ki. Honfoglalás előtti török jövevényszavainkat bemutattam, most történeti földrajzi tanulásaikat veszem igénybe. Leginkább azonban segítségükkel kísérelm meg vázolni a magyarok sztyeppi életének időtartamát.

T. Pekkanen finn tudós azt az elméletet állította fel, hogy az időszámításunk kezdete körül élő Ovidius római költő a magyarok elődeit említette a *Metereaque turba* fogalomban. Szerinte a *Meterea* a magyarokat/megyereket, a *turba* a tömeget, a sokaságot jelenti. T. Pekkanen elmélete szerint tehát a magyarok már az időszámításunk körüli időben a Fekete-tenger vidékén laktak. Az elmélet

folytatása úgy hangzik, hogy a magyarok *Ungroi* és *Aszfaloi* neve a magyarokkal együtt élő észak-iráni néptől terjedt át a magyarokra. A magyar tudományos életben Szádeczky-Kardoss S. mutatta ki T. Pekkanen hipotéziseinek sebezhető pontjait: feltevéslánca meghaladja a tudományosan megengedhető feltételezések határait. Hasonló véleményen van Kristó Gy. is, aki a 830 előtti magyar őstörténet és őstörténeti magyar nép fogalma iránti kételyeit hangoztatja.

A magyar törzsek sztyeppi hazáira Biborbanszületett Konstantin jegyeztetett le X. század közepe táján élő magyar hagyományokat: *Levedia* és *Etelköz* neveket. Czeglédy K. azt tartja, hogy Biborbanszületett Konstantin 880 előtti magyar eseményeket nem ismert, a Dzsajhani-adatokat közvetítő arab és perzsa kútfők is csupán 870—880 tájáig mennek vissza a magyar történelem tárgyalásakor. Az előbbi megállapítását arra építi, hogy a magyarok Levedi vezetésével 889-ben hagyták el Levediát, és költöztek Etelközbe a besenyők támadása elől, ennek az exodusnak és Levedinek az említését Czeglédy K. pontosan datálhatónak tekinti. Dzsajhani adatainak korát az datálja biztosra, hogy a magyarok keresztény nándor (bolgár) szomszédait említi, márpedig a dunai bolgárok 865-ben vették fel hivatalosan a kereszténységet. A bizonyosság tekintélyét átengedve másoknak, más gondolatot kockáztatok meg. Czeglédy K. következtetéseiből indulok el. Kiváló sémi nyelvészünk megállapításai a következőképpen hangzanak. Dzsajhani adatai a nyugati és a keleti sztyepről két időrendi csoportra oszthatók. Az első adatcsoport Dzsajhani korát fél évszázaddal megelőző, 870 körüli állapotokra vonatkozik. A második adatcsoportot maga Dzsajhani gyűjtötte a 920 körüli években, és a két adatcsoportot egybeszerkesztette. A két adatcsoport azonban nehézség nélkül szétválasztható. Czeglédy K. nézete szerint az arab nép- és földrajzi irodalom a IX. század végén keletkezett. Arról nem nyilatkozik, hogy Dzsajhani honnan merítette a koránál régibb adatcsoportot, fel kell tételoznünk, hogy Czeglédy K. is a IX. század végi arab irodalmat véli Dzsajhani tájékozottsága egyik forrásának. Azt már tudjuk, Dzsajhani műve elveszett, a belőle, egymástól függetlenül készült kivonatok — Czeglédy K. szerint — a Dzsajhani-féle mű egyes részleteinek szinte teljes rekonstrukcióját engedik meg. T. Lewicki lengyel arabista hasonlóképpen azt tartja, hogy az arab irodalom a IX. század végétől tud a magyarokról. És mivel az arabok minden lényeges kelet-európai népet már korábban ismertek, és feljegyzéseket készítettek róluk, a magyarok a IX. század vége előtt nem tartózkodtak a délorosz sztyeppen. Czeglédy K. és T. Lewicki nézetével ért egyet Németh Gy. és M. I. Artamonov: a magyar törzsek a IX. század hetvenes éveiben hagyták el dél-uráli, illetve Urálon túli lakóhelyeiket, és vihareként zúdultak át a sztyeppen.

Mivelhogy Dzsajhani eredeti műve elveszett, bajosan juthatunk megnyugtató eredményre abban a tekintetbe, melyek a mű csaknem teljesen rekonstruálható részei? A probléma nyitottságát érzékelteti Ligeti L. nyilatkozata, melyben azt hangoztatja, hogy a későbbi arab és perzsa írók merítettek Dzsajhani *hagyományából*. Kristó Gy. körültekintő fogalmazása szerint Ibn Ruszta és Gardizi

sokat átvettek Dzsajhani művéből. A Dzsajhani szövegének utóéletét behatóan vizsgáló B. N. Zahoder azt hangoztatja, hogy nemcsak kiragadott, összefüggéseiből kiemelt, hanem kusza és interpolált részek maradtak fenn Dzsajhani művéből. B. N. Zahoder következtetését, egyebek közt, éppen a magyarokról olvasható részekből vonta le. Ezzel ellentmondásba került a magyar szakértői állásponttal.

László Gy. megütközött azon, hogy a kitűnően tájékozott horászáni tudós férfiak még a X. század húszas—harmincas éveiben is a Don mentén, mindenképpen a Kárpátoktól keletre élő magyarokról tudtak. Kristó Gy. megejtően logikusnak tartja László Gy. megütközését, de egyben alaptalannak véli. Engedjük meg egyelőre, hogy László Gy. megütközése indokolatlan. Ugyanakkor azon érdemes elgondolkoznunk, mi magyarázhatja az üzleti érdekeket szolgáló horászáni irodalom „pontatlanságát” a X. századi magyarok hazájának földrajzi helyét illetően. Márpedig a keleti kereskedők ismerték a magyarok X. századi hazáját, a század elején Huszt környékéről 400 db dirhem került elő, melyek a X. század negyvenes éveiben kerültek ki a verőtőke alól. És az még időbe tellett, míg a Kárpát-medencébe kerültek. Ez az a híres dirhem-lelet, amely alapján E. Zambaur felállította ragyogóan igazolódott hipotézisét a kazár dirhem-verésről. Már szoltam arról, hogy Ibn Fadlan 921-ben Dzsajhani útmutatásai alapján ért el a volgai Bolgárországba, Ibn Fadlan a bagdadi kalifa követségének volt a titkára. Dzsajhani tehát fontos ügyekben utazó előkelőségeknek adott eligazítást. Kitűnően ismerte a Kelet-Európa északi határvidékére vezető útvonalat is.

Annak érdekében, hogy megindokoljam az arab irodalom gyakorlatiasságát, kissé elkanyarodok szűkebb témámtól, de így a szóban forgó Ibn Fadlan tudósításának ismertetésével betekintést kapunk annak az irodalomnak a lényegébe, amelynek egyik darabját Ibn Fadlan készítette. Ez az irodalom nemcsak az egyes népekhez vezető útvonalakat, hanem az üzleti szabályokat, a nemzetközi kereskedelmi jogi ismereteket, a pénzügyi eljárásokat is tartalmazta. Ibn Fadlan tudósításából ismerjük, hogy a Horezmben megszerveződött kereskedőkaravánok sok ezer embert egyesítettek. Ezek kereskedelmi társulások, egy-egy karaván tulajdonosai több ezren voltak, málhás állataik sok ezer lóból és tevéből álltak, felfegyverzett, hivatásos karavánkísérők vigyázták a hatalmas értékek és tulajdonosaik biztonságát. Szigorú diplomáciai szabályokhoz alkalmazkodott ez a fegyveres kíséret, csak a legvégső esetben használta fegyverét. Ibn Fadlan elmondja, hogy az oguzok (úzok) területén haladt hatalmas karavánjuk, mikor a világ legmocskosabb, legnyomorultabb oguza (úz) a karaván elé állt és leállította, mert kenyeret követelt. És a több ezer emberből álló, kitűnően felszerelt karaván engedelmeskedett a hitvány követelőzőnek. Amikor a karaván főemberei az oguz (úz) fejedelem engedélyére és barátságára hivatkoztak, a nyomorult oguz kijelentette: piszkít fejedelme szakállába. Szórakoztató anekdota? Nem, diplomatikus viselkedési szabály gyakorlati alkalmazása. Az oguz (úz) törzsszövetség fejedelme nem tudta engedelmességre kényszeríteni az egyes törzsek fejedelmét, az

oguz és más sztyeppi népek területein áthaladó idegeneknek alkalmazkodni kellett a helyi viszonyokhoz. A nagyfejedelem jószándéka mellé biztosítani kellett a többi fejedelem, nemzetségfő és a köznép jóindulatát, érdekeltségét a távolsági kereskedelmi forgalomban. Ibn Fadlan közli, hogyan jutottak a karavánok szálláshoz, élelemhez és pihent mállás állatokhoz. A jogi szabály a következő volt: a megterhelt, áthaladó karavánok tulajdonosai mindenre kiterjedő hitelt vettek igénybe, az árakról szabadon egyezkedtek. Az üzleti útról hazafelé tartó kereskedők kiegyenlítették tartozásaikat, ehhez a szabályhoz a kereskedők ragaszkodtak. Megtörtént, hogy az adós más útvonalon tért haza, betegség miatt vesztegelt valahol, meghalt vagy tisztességtelen módon elkerülte hitelezői kielégítését. Ilyen esetekben a hitelezők bármelyik kereskedőt megállították, és társa tartozására hivatkozva kinyitatták pénzes iszákját, abból annyi — egy darabbal sem több — dirhemet vettek ki, amennyivel adósuk tartozott. Az ilyen kényszerfizetés esetén a hitelezők azt tanácsolták a kényszerfizetőnek, hogy veszteségét hajtsa be egyhitű kereskedőtársán, vagy forduljon városa bíráihoz. Megtörtént, hogy ily módon sem sikerült a tartozás rendezése. Ebben az esetben a hitelező sztyeppi lakos adósának lakóhelyén érvényesítette jogait. Több tanulság következik Ibn Fadlan tájékoztatásából. A bemutatott eljárásokat nemcsak az oguz sztyeppen, hanem egyebütt is alkalmazták, enélkül a távolsági kereskedelem megbénult volna. Közösségi intézményeik szelleméhez híven az oguzok a kollektív felelősséghez, kezességhez ragaszkodtak. Egyébként a kollektív kezességet Európa-szerzte megtaláljuk a feudalizmus korai századaiban élő törvényekben.

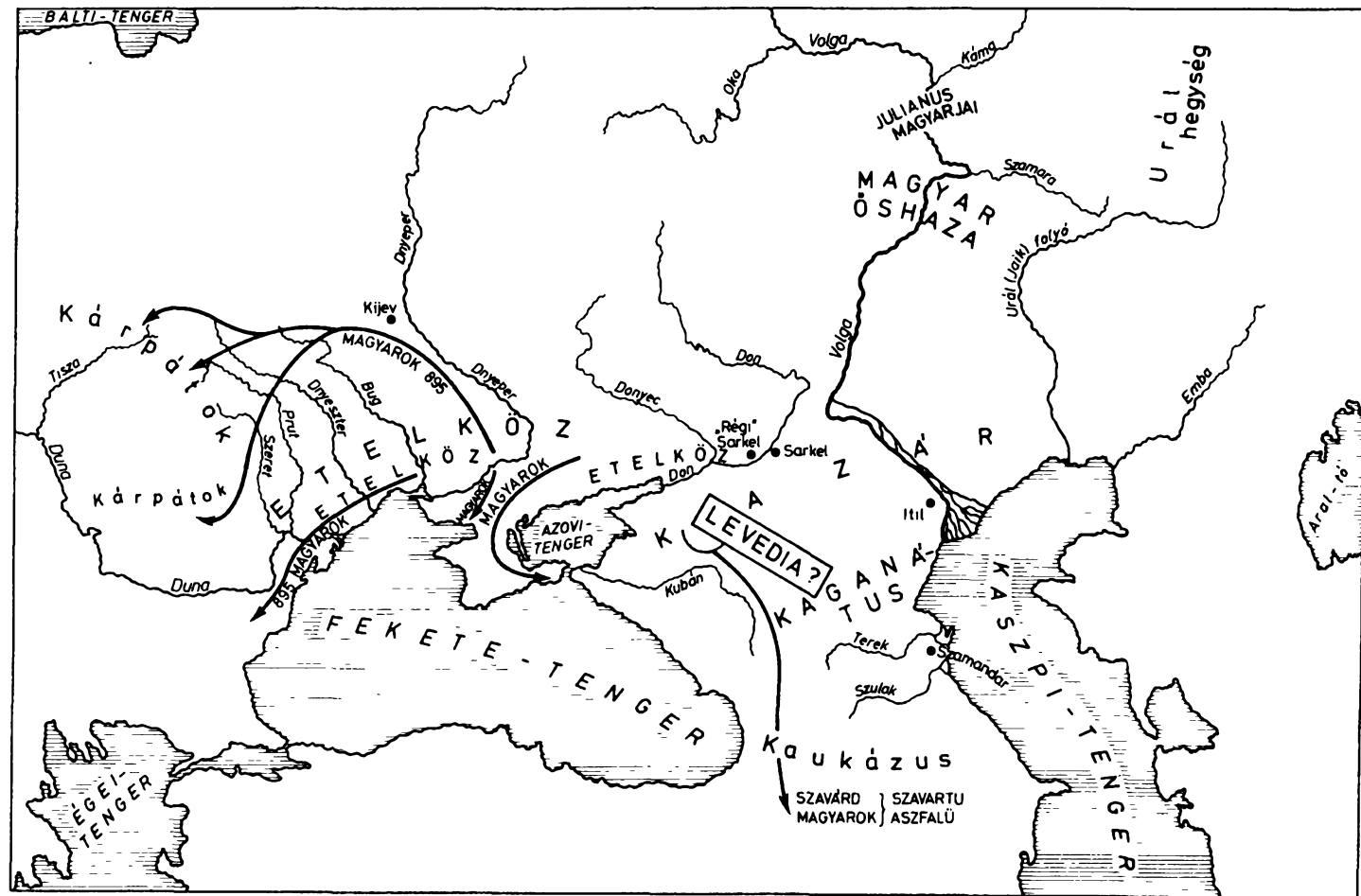
A gazdasági életben nélkülözhetetlen hitelezés, biztosítékok, kezesség és bizalom elvét a sztyepp népei kitűnően alkalmazták. Előforduló veszteségeiket bőségesen kárpótolták a távolsági kereskedelemből származó nyereséggel. A távolsági kereskedelemre vonatkozó — mondhatjuk — jogszabályok magukban foglalták a sztyepp népeinek joghagyományait. A kútfoadatokból önérzetes, az egyetemes gazdaság élesztésében céltudatosan közreműködő és nem a magascivilizációk asztaláról lehullott morzsákon nevelkedett „perem”-népek lépnek elő. Mivel A. P. Kovalevszkij példásan adta közre Ibn Fadlan úti jelentését, bepillanthattunk a gyakorlati eligazításokat tartalmazó arab nép- és földrajzi irodalom egyik darabjába. Az ehhez a műfajhoz tartozó művek szerkesztési és tartalmi szabályokat követtek. Ibn Fadlan tájékoztatása sem tartalmánál, sem szerkezeténél fogva nem kivétel. Maga Ibn Fadlan ismeri el, hogy a kérdéses műfaj egyik klasszikus művelője, Dzsajhani mély benyomást gyakorolt rá. Dzsajhani műve elkallódott, de talán nem tévedek, ha úgy vélem, az ő műve is követte az irodalmi sémákat, és Ibn Fadlanéhoz hasonlóan kereskedelmi és hitelszabályokat is tartalmazott. És ami a magyarok lakóhelyeinek keresése szemszögéből lényeges, Dzsajhani eredeti műve Ibn Fadlanéhoz hasonlóan megbízhatóan tájékoztatott az egyes népek földrajzi helyéről.

Sejtésem megalapozása érdekében hivatkozom a kitűnő iranista, B. N. Zahoder eredményeire. Tekintélyes elemzésében kimutatta, hogy a horászáni „bazargani”

írók, majd a sokkal későbbi arab szerzők a Kaszpitól keletre élő és a Kaukázus vidéki népeket jobban ismerték, mint a kelet-európai lakosokat. Ebből nem következik, hogy a kelet-európai népek földrajzi helyéről zavaros elképzelésekkel rendelkeztek. Éppen a magyarokról készült feljegyzésbe belopakodott értelmetlenségeket hozza fel B. N. Zahoder annak bizonyítására, hogy a Dzsajhanit megelőző irodalomban, továbbá magának Dzsajhaninak a művében a magyarokra vonatkozó földrajzi tudósításokat időrendi sorrendbe szerkesztették, és ezek megbízhatók voltak. B. N. Zahoder azon a véleményen van, hogy Ibn Ruszta, Gardizi és a *Hadúd al-álam* névtelen szerzője Dzsajhani könyvének kivonatolása-kor másolási és értelmezési botlásokat követtek el; a tévedések és az interpolációk különösen szembeötlőek a magyarokra vonatkozó földrajzi közlésekben. Czeglédy K. ismerteti a Dzsajhani szövegével kapcsolatos viszontagságokat, de a csaknem teljes rekonstrukció lehetőségét fenntartja. B. N. Zahodernek az a meggyőződése, hogy Dzsajhani szövegének hasznosításakor a másolók a magyarokra vonatkozó három, meglehet négy, időben és földrajzilag elhatárolt szállásföldet kuszáltak össze. Bizonyos abban, hogy az utolsó földrajzi adat már a Kárpát-medencében élő magyarokra vonatkozik. Sajnálatos, hogy B. N. Zahoder nem kísérelte meg a korábbi magyar szállásföldekre vonatkozó feltevéseinek kidolgozását. Anélkül is, azok az elméleti alapok, amelyeket Kristó Gy. számon kér, készen állnak, csak nem szereztünk róla tudomást. Valószínűleg azért, mert B. N. Zahoder műve könyvészeti ritkaság.

Mielőtt bemutatom elképzeléseimet a magyarok lakóhelyeiről, röviden ismertetem a Levedia és Etelköz földrajzi helyéről lefolytatott vita eredményeit. Azok önmagukban is fontosak, amellet segítségükkel jobban meg tudom indokolni elképzeléseim szükségességét. Az eszmecsere résztvevői elsősorban Biborbanszületett Konstantin, kisebb mértékben a keleti kútfők értesüléseire alapozták érveiket. Király P. a szláv kútfőkből és helynevekből levonható következtetéseit adta közre.

Györffy Gy. megállapítja, hogy *Etelköz* az Al-Duna és a Don közti terület egészére és kisebb részeire egyaránt vonatkozik, *Levedia* pedig Levedi fejedelemnek Etelközön belüli szálláshelyét jelöli. Más eredményre jutott Benkő L. *Levedia* szálláshelynév 830 előtt nem keletkezhett, mivelhogy Levedi vezér idősebb kortársa volt Álmosnak és Árpádnak is. Etelközbe 860 táján költöztek a magyarok, és ekkor a *Levedia* név átszármazott egyik szegletére. A korábbi *Levedia* a Chidmas, másik nevén Chingilus folyó vidékén volt. *Chingilus* a Dnyeperbe és a Bugba szakadó Ingul, Ingulec folyók neveivel, a *Chidmas* pedig a Buggal egyesülő Kodüma nevével állítható párhuzamba. A régi *Levedia* a Déli-Bug és vízrendszerének vidéke volt. Etelköz nevében bökkenőt okoz, hogy az *Etél*, *Ätil* eredetileg a Volga tulajdona volt, átvitelét más folyókra kútfőadat nem erősíti meg. Az akadályt Benkő L. feltevessel hidalja át, a Dnyesztert véli Etelköz egyik vizének, a Dnyeszter, a Fekete-tenger és a Prut voltak Etelköz határai. — Harmatta J. figyelmeztet, hogy a *Chingilus* a *Chidmas*nak mindössze második neve, az utóbbit a Kodümával azonosítja, alán szó volt az alapja, a *Chingilus* pedig ismeretlen észak-

4. Magyar őstörténeti lakóhelyek és a magyarok mozgásai

kaukázusi nyelvből származik, amely későbbben szintén alán alakot vett fel. Harmatta J. használhatatlannak ítéli Dzsajhani értesüléseit Etelköz meghatározásakor. Etelköz a Dnyeper bal parti vidékétől a Szeret jobb parti vidékéig terjedt, Levedia pedig ezen belül, a Kodüma folyó mentén volt. Az első besenyő támadással kettészakított magyarok egy része a Kodüma mentén rekedt, voltaképpen Levediaból Etelközbe vándorlás nem is történt. A levediai és az etelközi események a 880—889, illetve 889—896 közti években történtek. — Király P. megállapítja, hogy a magyar népnév szláv alakja földrajzi névként a Donyectől Lengyelorszáig fordul elő, megrostálásuk nem történt meg, ezért hasznosításuk a magyar lakóhelyek azonosításának érdekében kérdéses. A szláv nyelvű kútfők a Krím-félszigeten és az Al-Duna szegletében adnak hírt magyarokról. Ezek a szláv nyelvű híradások nem segítenek a magyar lakóhelyek meghatározásában. — Ligeti L. az érdekes eredmények ellenére nyitottnak ítéli meg Levedia lokalizálását. Így például a Chidmas/Kodüma azonosítást igazolhatatlan hipotézis hidalja át. Etelköz nevének *Etel* tagja eredetileg a Volga neve volt, átvitele más sztyeppi folyókra elképzelhető, de bajosan igazolható. A bajt tetézi, hogy a X. század közepén még élő magyar *Etel* szóból nem fejlődött közszó, és elődje, a török *Ätil* sem tartozik a török nyelvek törzsanyagához. Ha nem is kifogástalanul, az Al-Duna elfogadható Etelköz nyugati határaként, keleti határa felől teljes a bizonytalanság, esetleg a Don jöhet számításba. Ezt a hatalmas területet Turkiának nevezhetjük, a kútfőkben ezen a néven sehol sem szerepel, de tudjuk, népi arculatát a török népek határozták meg. Ez a hatalmas terület egészében sohasem volt a magyarság birtokában. A magyar törzsek sztyeppi életéről a bizánci híradások későiek, ottani tartózkodásuk utolsó szakaszára vetnek fényt. Akkor a magyarok már bizonyosan a Dnyepertől nyugatra laktak. A magyarok sztyeppi életének nagy horderejű előzményei vannak, mert a magyarok a Dontól érkeztek a sztyepp nyugati felébe. A magyarok huzamos tartózkodását a sztyepp keleti felében a Dzsajhani-hagyományt őrző keleti kútfők, továbbá a magyar nyelv kazár ócsuvasos nyelvből átvett jövevényszavai árulják el. Ligeti L. nem bonyolódik időrendi kérdések taglalásába, hivatkozik azonban Gombocz Zoltánra, aki az V—VII. századra tette a magyar—kazár érintkezések intenzív szakaszát.

Feltételezéseim a következő ponton csatlakoznak a vita eredményeihez. Benkő L. utal a levediai-etelközi időknél régibb sztyeppi szállásterületek és események emlékének beszűremlésére a keleti kútfőkbe, ami Dzsajhaninál korábbi forrást tételez fel. A hivatkozást a korábbi eseményekre Györffy Gy. és Harmatta J. sem mulasztották el. A legalaposabban Ligeti L. foglalkozott a levediai-etelközi ügyeknél korábbi eseményekkel és indoklásukkal. A vitának ezek az eredményei találkoznak B. N. Zahoder véleményével, hogy még a romlott szövegű keleti kútfőkből is három vagy négy magyar szállásterület következtethető ki. A magyarokról készült arab nyelvű feljegyzések hasznosították a sokkal korábbi perzsa kereskedői értesüléseket. Dzsajhani kezén a perzsa és az arab közlésekből származó adatok értelmes rendszert képeztek, a helyszint nem ismerő későbbi

másolók bontották meg a szövegezés rendjét. B. N. Zahoder nem vett tudomást a magyar nyelv ócsuvasos (kazár) jövevényszavairól, melyeket Ligeti L. a magyar törzsek Don vidéki tartózkodásának nyomatékos bizonyítékaiként ismer el.

B. N. Zahoder álláspontja és a vita eredményei indokolják a feltevéseket a Don menti magyar szállásföldről, még abban az esetben is, ha a keleti kútfők ránk maradt szövegei csak sejtetik emlékeiket. Gondolatmenetemet a Dzsajhani-hagyományból merítő Ibn Ruszta és Gardizi, a Balkhi-szövegre támaszkodó Isztakhri és Ibn Haukal, végül pedig Maszúdi közléseire alapozom. Ezen írók magyarokat ismertető feljegyzései akkor készültek, amikor a magyarok már a Kárpát-medencében laktak. Feltevéseim sorrendje nem szükségképpen azonos a magyar szállásföldrök időbeni sorrendjével. Csak arra a köztudomású tényre támaszkodom, hogy a magyarok keletről nyugatra vándoroltak, így a sztyeppen a legkeletibb lakóhelyük volt a legkorábbi. A következőkben pontokba szedem feltevéseimet a magyaroknak a Levediánál és Etelköznél korábbi, valamint későbbi lakóhelyeiről. Ezzel Ligeti L. és B. N. Zahoder fejtegetéseihez csatlakozom.

I. Ibn Ruszta és Gardizi: „A besenyők országa és a bolgárok közé tartozó ’sz.k.l-ek országa között van a magyarok határai közül az első [szélső] határ.”¹ Az ’sz.k.l vitatott törzsnév, Györffy Gy. a *székely* név bolgár-török alakjának tartja, meggyőzőbb feltevést nem sikerült találni. Balkhi és folytatói a magyar/baskír névtévesztés miatt így írnak: „Baszdzsirtok. Két fajtájuk van. Az egyik fajta a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk vagy 2000 ember. Erdeik védelmében élnek, ezért nehezen támadhatók. A bolgárok alattvalói.”² Feltételezik, hogy Maszúdinál a magyarok *badzsghird* és *nu.k.r.da*, azaz *unkariya* néven szerepelnek. A török népekről szólva Maszúdi így tudósít: „Első törzsük neve b.dzs.n.j, a másodiké, amely ezekkel határos, badzsghird.”³ — Dzsajhani értesülése még az Urál hegységtől délkeletre lakó besenyők és a volgai bolgárok között tudja a magyarok első országát, amely az urál déli körzete lehet. Ha a bolgárok említése valóban a volgai bolgárokról szól, akkor Dzsajhani értesülése a VIII. század végénél, de inkább a IX. század elejénél korábbi nem lehet. Fontolóra veszem a magyarok első határait, azaz országát, mert a karavánértesülések aligha tudhatták a magyarokat a IX. század elejétől úgy, hogy szélső határunk az Urál volt, a második pedig a Kárpátok. Ilyen roppant területen a magyarok elmerültek volna az idegen ajkú népek tengerében. Ha Balkhi és Maszúdi értesülései nem a baskirokra, hanem a magyarokra vonatkoznak, akkor a X. század második felében az Urál déli körzetében magyar töredék élt. A Balkhira épülő hagyomány azért becses, mert tudja, hogy az úzok országa volt a dél-uráli körzet szomszédságában. A dél-uráli magyar töredék lélekszámát nem szabad szó szerint venni, mindenesetre kevesen voltak, és függőségben éltek. A *baszdzsirt* a

¹ GYÖRFFY, MEH 86.

² GYÖRFFY, MEH 95.

³ GYÖRFFY, MEH 101.

baskirokra is vonatkozhat, a X. század közepe táján kevesen voltak, kialakulásuk első szakaszát élték. Ibn Fadlan a Dél-Urál körzetében magyarokról nem, baskirokról tud. Dzsajhani véleményét nem ismerjük a magyarok első országában élők lélekszámáról és függőségéről. Úgy tűnik, önállóan tudja őket. A Toynbee-t meglehetősen megdöbbentette, hogy a keleti írók nem említik meg, hogy a magyarok két országa közé ékelődött a Kazár Kaganátus. Dzsajhaninak a magyarok másik országára vonatkozó tudósításának más értelmezése is lehetséges. Dzsajhani értesüléseiből nem minden kétséget, más értelmezést kizáróan következik, hogy a magyarokat csak úgy képzelhetjük el, hogy a volgai bolgárokhoz tartozó 'sz.k.l.-ek szomszédai voltak. Bolgár-törökök rendezkedtek be a Kaszpi-tenger nyugati partjától a Don és Donyec középső folyásáig terjedő területen. A középkori földrajzi hagyomány azonban nyugatabbra, a Fekete-tenger, Azovi-tenger és a Kaukázus északnyugati nyúlványai által határolt területen tudta a Nagy-, azaz a régi Bolgáriát. Ez a hagyomány a VIII. század utáni helyzetet tartotta fenn. A bolgár-törökök korábbi, VI—VIII. századi hazája máshol volt. Ezt a következőkből tudjuk.

Ibn Fadlan 922-ben a volgai bolgárok körében találkozott egy Barandzsar (Balandzsar) nevű bolgár-török népcsoporttal. A keleti kútfő értesüléseinek alapján A. P. Kovalevszkij, R. G. Kuzejev, A. V. Gadlo, M. G. Magomedov és D. M. Dunlop a Kaszpi-tenger nyugati partján, a népnévvel azonos nevű város, illetve ország létezésére hivatkoznak. A volgai bolgárokhoz tartozó Barandzsarok a Kaszpi partján lévő Barandzsarból származtak. A. V. Gadlo a *Barandzsart* az *onogur* népnév változatának tartja. Ő azonban a régi Barandzsart, vagyis Onogur országot az Északkeleti-Kaukázussal határos sztyepp központjában képzei el. Ez a véleményeltérés nem lényeges, mert a Kaszpi-tenger nyugati partsávja oda fut, ahol A. V. Gadlo a régi Onogur országot feltételezi. A vélemények megegyeznek abban, hogy a Barandzsarok a kazároknak egyik alkotóeleme voltak, földjük pedig Kazárország kialakulásának volt a színhelye. A Kaszpi-tenger nyugati partján, a VII. század első negyedében előnyomuló arab hadsereg ott találkozott először kazár erődökkel és helyőrségeikkel.

Elképzelhető tehát, hogy az 'sz.k.l.-ek a délen élő bolgárokhoz tartoztak. A Dzsajhani-hagyományból ismert magyarok első országa ebben az esetben is a besenyők és a bolgárok között tételezhető fel. Annak az Onogur országnak a táján, amelyik a volgai Bolgárországnál sokkal korábban létezett. Amennyiben ennek az elképzelésnek van valószerűsége, akkor a magyarok első országára vonatkozó Dzsajhani-féle tudósítás a VIII—IX. század fordulójánál korábbi és még nem arab, hanem eredeti horászáni vagy horezmi értesülésből származik. Ennek az értesülésnek a keletkezésére nézve nem terjeszték elő feltevést. Csak jelzem, hogy a híres keleti ezüstök terjedése Perm vidékéig már a VI. században folyt. A Szaszanida drachmák a Volga menti leletekben arab dirhemekkel keletkezett leletekből ismertek. A drachmák problémája azonban még nem lezárt, kiderülhet, hogy az ezüstedényekkel egyidőben a VI—VIII. század folyamán is kerültek a Volga és a Nyugat-Urál vidékére. Az arabok előtti közép-ázsiai kereskedelem már igen jól ismerte a

kelet-európai nagy karavánutakat és a mentükben lakó népeket. A Skandináviából útra kelt varég-normann kereskedők és hivatásos katonák a VIII. századtól céltudatosan használták a volgai hajóutat, tudták, hova vezet. Mert nyilván megbízható értesüléseket szereztek róla, mielőtt rátértek.

2. Ibn Ruszta és Gardizi: „Országuk [magyaroké — B. A.] kiterjedt < hossza és szélessége száz-száz farszakh>. Egyik határuk a Rúm- [Bizánci-, vagyis Fekete-tengert éri, amelybe két folyó ömlik. Ezek közül egyik nagyobb, mint a Dzsajhún. Lakhelyeik e két folyó között vannak.”⁴ Amennyiben ragaszkodunk a farszakh hagyományos értelmezéséhez, a 6 km-hez, akkor kútfőnk 360 ezer km²-re teszi a magyarok hazáját. A *Dzsajhún* az Amu-Darja egyik neve. A tájékoztatás így folytatódik: „E két folyó közül az egyiket Atilnak, a másikat Dunának hívják.”⁵ Az irodalomban elfogadott gyakorlatunk szerint, a mintegy 360 ezer km² területről szóló tudósítás részének tekintettük az Atil és a Duna határfolyókat. Kétélyeim támadtak bizonyosságunk iránt. A számok iránt nem lehetünk bizalommal, márcsak azért sem, mert az arab farszakh hossz mértékként nagyon különböző távolságot jelentett. A. P. Kovalevszkijra hivatkozva, M. I. Artamonov 0,49 m-ben jelöli meg az arab könyök mértéket, 4 ezer könyök tett ki egy mérföldet, és három mérföld volt egyenlő egy farszakh, de nem minden esetben. A farszakh több esetben a naponta megtehető távolságot jelentette, márpedig a hatalmas kereskedő-karavánok igen lassan haladtak, jó esetben 20—50 km között volt napi teljesítményük.

A. P. Kovalevszkij adata szerint egy arab farszakh 5,88 km, ami lényegében a 6 km-nek felel meg. Ha elfogadjuk, hogy a magyarok szóban forgó országának területe körülbelül 360-345 ezer km² volt, ez jóval kisebb terület, mint amennyit az Itil és a Duna között elterülő sztyepp kitesz. Még abban az esetben is, ha elhanyagolhatónak veszem, hogy az Itilt a Donnal vagy a Volgával azonosítom, ami persze cseppet sem elhanyagolható különbség, mert a Volga—Don-szűkület után a Don délnyugati irányban messze eltér a Volga ágyától. A tudósításnak az a mondata, amely visszaul a magyarok 100 meg 100 farszakh nagyságú országát öntöző egyik folyó nevére, a Dunára, aligha tartozik a kérdéses országról készült értesülés eredeti szövegéhez. Abban a mondatban szó van két nagy, de meg nem nevezett folyóról, amelyek partján a magyarok a telet töltötték. Nehezen valószínűsíthető, hogy a magyarok egyik része a Volga, illetve a Don, másik része pedig a Duna partján telelt. A pontusi sztyeppet nagy folyó szeli át és viszi vizét a Fekete-tengerbe. Hogy melyik folyókról van szó, nem tisztázható. Ha a magyarok országának méreteiről adott tudósítást egybevetjük a Jozsif kazár király levelében olvasható adatokkal Kazárország kiterjedéséről, akkor meglepő eredményre jutunk. A kazár király a X. század hatvanas éveiben azzal dicsekedett, hogy országának kiterjedése mintegy 50 × 60 farszakh, amit M. I. Artamonov igen

⁴ GyÖRFFY, MEH 88.

⁵ GyÖRFFY, MEH 88.

körülbekintő számítások után értelmezett úgy, hogy nyugaton Sarkelig és esetleg a Mangics folyó Donba szakadásáig, északon a Volga és a Don szűkületig, esetleg valamivel a szűkület fölöttig, keleten a Volga-delta és az Urál folyó közötti terület felezővonaláig, délen pedig a Terek és a Szulak folyóközig terjedt. M. I. Artamonov mintegy 200-220 ezer km²-re beesülte a Kazár Kaganátus, a korai középkor egyik jelentős hatalmának területét. Ehhez viszonyítva a magyarok 345-360 ezer km²-nyi országát, úgy érzem, fel kell hagynunk ezzel a feltevésünkkel. A magyarok országának kiterjedésére vonatkozó adat nem Ibn Ruszta szövegében, hanem Gardizinél olvasható. Nem lehet itt arról szó, hogy Dzsajhani a magyarok országába vezető karavánút hosszáról értesült? Az valószínű, hogy a sztyeppre induló kereskedők gyülekezőhelyétől (Horezm?) a Kárpát-medencébe lakó magyarokig 100 napi karavánút volt a távolság.

Feltételezem, hogy a magyarok szóban forgó „2” számú lakóterületének jellemzéséhez tartozik az, hogy a magyarok ellen a kazárok régebben körülsáncolták magukat, és a magyarok meg-megrohanták a szomszédos oroszokat, továbbá K.r.kh-be, valószínűleg Kercsbe jártak vásárolni a bizánci kereskedőkkel. Ide tartozik még a telelésre alkalmas, meg nem nevezett nagy folyó. Az Atil ide tartozhat, de a Duna és a farszakh nem tartoznak e magyar lakóhely eredeti jellemzéséhez. Szinte általánosan osztott az a feltételezés, hogy az Atil egyaránt vonatkozhat a Don alsó folyására vagy a Volgára, mivelhogy a Volga—Don-szűkület miatt a korai időkben a két folyót egynek hitték. Valóban, az irodalmi hagyományokat követő szerzők ebben a tévhitben voltak. A tapasztalt utazók azonban tudták, a Volga és a Don két különálló folyó, az egyikről a másikra átvezető szűkületet, „volok”-ot használták. Márpedig Dzsajhanit és a korábbi szerzőket tájékoztató utazók gyakorlati ismeretekkel rendelkeztek. Úgy gondolom, elesik az a feltevés, hogy a keleti irodalom a Volgát és a Don alsó folyását egynek hitte. Az *Atil* név használata azonban nem volt következetes, esetenként a Káma—Bjelaja folyórendszert is illették ezzel a névvel. Ezt annál is könnyebben tehetők, mert a Káma a Volgába viszi vizét, így egy folyónak vehették őket. — A régi török nyelvek szakértői azon a véleményen vannak, hogy az *Atil*, *Etil* 'kis csermely'-t, 'vízfolyás'-t jelent. — Valami kultikus kicsengést érzek abból, hogy a becéző értelmű szót a hatalmas folyamra, a Volgára és a belé hömpölygő Kámára alkalmazták. A névalkalmazás bizonytalanságából következik az az ötletem, hogy a közép-ázsiai utazók az *Atil* nevet alkalmazhatták bármelyik kelet-európai nagy folyóra, természetesen nem azért, mert a Volgával egynek tekintették őket. Az *Atil*, *Etil* szó a honfoglalás kori magyarban is megvolt *Etelköz* összetételben. És ez már tény, ami a magyarok lakóhelyeiről, valamint az *Atil* név alkalmazásáról kialakított nézeteinktől függetlenül létező dolog. A magyarok ismerték a Volgát. Az *Etelköz* név mutatja, hogy az *Atil*, *Etil* szónak a magyarban tiszteletet keltő, kultikus jelentése volt. A nép lakóterületéhez mindig fűződnek mondai hiedelmek, tisztelettel ápoltságok. Úgy gondolom, hogy a honfoglalás előtti, többi török jövevényszavunkhoz hasonlóan régi *Etil*, *Etel* szavunk magával hozta

eredeti, kultikus tartalmú értelmét is. Annak különös súlya van, hogy az egymástól függetlenül keletkezett keleti és bizánci kútfő vonatkozásba hozza az *Atil*, *Etil* szót a magyar történelemmel. Azt már csak feltételezem, hogy a magyarok ismerve az *Atil*, *Etil* kultikus értelmét, bármelyik nagy folyóra átvihették ezt a nevet, akár a Donra is. Nem azért persze, mert a Volgát és a Don alsó szakaszát egynek hitték. A magyarok számára az *Atil*, *Etil* országuk nevének volt a része, és ebből a szempontból érdektelen, hogy melyik hatalmas sztyeppi folyóval párosították. — Az *Atil* folyónév eredeti jelentését Dzsajhani művében nem ismerjük, a magyarokkal kapcsolatban Gardizi használja, aki az alapmű átmásolása közben több ízben is tévesen értelmezett dolgokat. — Mivel a kazárok a Donyec és a Don alsó szakasza mentén sáncolták el magukat, létesítettek hatalmas erődökből álló védművet, nem lehetetlen, hogy magyarjaink a Donra alkalmazták az *Atil*, *Etil* nevet. S mivelhogy a krími Kercsbe jártak kereskedni, orosz szomszédaikat nyugtalanították, elképzelhető, hogy a Dzsajhani-szövegben az általam „2” számmal jelölt magyar lakóterület a Don folyóval nyugatról határos körzetre vonatkozik, ahonnan könnyen felkereshették a krími görög, gót és zsidó városokat. E lakóterületük kiterjedésére nézve, még csak feltevésbe sem bocsátkozom. Az időpontra már utaltam. A kaganátus nyugati határvidékén a IX. század első évtizedében harcok folytak, elpusztult a régi Sarkel a Don bal (nyugati) partján, helyébe bizánci segédlettel felépült az új Sarkel a Don jobb (keleti) partján. Kristó Gy. úgy véli, hogy 830 körül kezdtek a magyarok önálló politikai szerepet játszani. Igyekeztem valószínűsíteni, a magyarok korábban váltak ki a kazár függőségből, a kazárok nyugati végein támadt nyugtalankodásokban 810—813 táján a kabarok és a magyarok részt vettek.

3. Ibn Ruszta és Gardizi írják a magyarokról: „A tőlük balra [nyugatra], a szlávok oldalánál levő folyónál egy bizánciakhoz tartozó nép lakik. Mindannyian keresztények és w.n.n.d.r-nak [nándornak] hívják őket. . . . Amikor a magyarok a (Duna) folyó partján vannak, látják (ezeket) a nándorokat. . . . A nándorok felett, a folyó partján, egy nagy hegy van. Ennek a hegynek az oldalánál egy folyó tűnik elő. A hegy mögött pedig egy keresztény nép él, amelyet m.r.dá-nak [m.r.wá-nak] neveznek. Közöttük és a nándorok között tíz napi járóföldnyi út van.” A morvák: „Leginkább az arabokkal kereskednek.”⁶ — Ez az egész rész Gardizi szövegezése. A *nándor* a bolgárok, a *m.r.d* (*m.r.w*) a morvák neve, az utóbbi esetleg jelentheti általában a nyugati szlávokat, a cseheket és a lengyeleket is. Bizánci keresztény bolgárok éltek Nagy-Bolgáriában, a Kubán mentén is, de kisebbséget alkottak, és őket nem láthatták a magyarok a Duna áttelnes partjáról. A dunai bolgárok Mihály fejedelme 865-ben emelte a bizánci kereszténységet az államvallás rangjára, de akkor még nem valamennyi alattvalója vagy többségük volt keresztény. A valamennyi vagy a többségükben keresztény bolgárokról szóló értesülés jóval 865 után terjedhetett el. Gyanúmat megerősíti az értesülésnek az a része, amely a

⁶ GYÖRFFY, MEH 88.

keresztény morvákról, meglehet, csehekről és lengyelekről szól. Márpedig a nyugati szlávok körében a keresztény térítések a IX. század második felében még szerény eredményeket értek el. Feltevésemet, hogy a *morva* a valóságos morvákon kívül vonatkozhat általában a nyugati szlávokra, sőt még a keleti szlávok nyugatiakkal határos részeire is, maga a forráshely támasztja alá. „Azt mondják, hogy többen vannak, mint a bizánciak, és hozzájuk [a bizánciakhoz] tartozó külön nép.”⁷ A valódi morvákról semmiféle értesülés nem állíthatta, hogy a bizánciaknál többen vannak. A nyugati szlávokról és a velük határos keleti nyelvtestvéreikről együttesen ezt már el lehetett mondani. A Földközi-tenger mentén élő arabok ismerték a kereszténység különböző irányzatait, a közép-ázsiai arab államok főleg a bizánci kereszténységet. Érthető, hogy az ő szemükben minden keresztény *Rumi*, azaz bizánci volt.

A dunai bolgároktól az út a nyugati szlávokhoz és a velük érintkező keleti rokonaikhoz valóban 10 napig tarthatott. A bolgárok felett, a Duna partján a Kárpátok karéja húzódik, nehéz megmondani, melyik folyóra céloz a tudósítás, mert a Kárpátok oldaláról több folyó tűnik elő. Viszont délről tekintve, a szlávok számba jöhető részei a Kárpátok mögött éltek. — És lényeges, hogy a Dzsajhani-szöveg délről, arccal északnak fordulva adja földrajzi tájékoztatását. Nem alaptalan az feltevés, amely szerint ez a leírás a kárpát-medencei magyar lakóhelyekről szól. A régi Bolgária délről a Duna mentén határos volt a Kárpát-medencében berendezkedett magyar törzsszövetséggel, sőt Dél-Erdély a magyar honfoglaláskor bolgár fennhatóság alá tartozott. Az arab kereskedők a X. század közepétől látogatták a prágai és a krakkói vásárokat, a huszti dirhemek a X. század negyvenes éveiben készültek. Dzsajhani nem véletlenül említi rögvest a magyarok után, a magyar lakóhelyek földrajzi betájolásaként a morvákat, a szlávokat, akik keresztények voltak, és leginkább az arabokkal kereskedtek. A korai orosz történelem jelentős kútfője, a Kijevben készült *Poveszty Vremennih Let* szintén úgy tudja, hogy fontos kereskedelmi útvonal vezetett a X. század ötvenes—hatvanas éveiben a csehektől és Magyarországból a dunai bolgárokhoz. Megfigyeléseim arra a feltevésre indítanak, hogy ez a „3” számmal jelölt magyar terület a Kárpát-medence, és a róla készült tudósítás aligha keletkezett a X. század ötvenes—hatvanas éveinél korábban. Ha a keresztény *morva* név a Kárpátok mögött, annak mentén élő keleti szlávokra is vonatkozik, akkor még később keletkezett az értesülés. Körükben a X. század közepe táján kevés keresztény élt, a cseh és a lengyel (fehér horvát) keresztények azonban már sokan voltak. Gardizi úgy tudta, hogy a magyarok országához viszonyítva a Duna balra, a szlávok oldalánál folyt. Ez a földrajzi támpont az Al-Duna vidékén élő magyarokra vonatkozik. Ez az értelmezés azért lehetséges, mert a honfoglalás előestéjén a magyarok valóban gyakran fordultak meg az Al-Duna partján. Gardizi értelmezésében a magyarok Al-Duna menti és a Kárpát-medencében lévő országáról szerzett értesülések

⁷ GYÖRFFY, MEH 88.

egybeomósodtak. Egy kevésbé valószínű feltevést is előterjeszték. A sztyeppi népek és a kijevi oroszok Bizánc ellen nyargaló hadai gyakran használták az al-dunai révátkelő helyeket. Biborbanszületett Konstantin, Bölcs Leó, György szerzetes világkrónikájának folytatója (Szimeon Logothetes?), a Fuldai Évkönyvek és a Metód-legenda szövegeiből kiviláglik, a magyarok kitűnően ismerték az al-dunai révhelyeket. Nem kizárt, hogy a Konstantinápolyhoz vezető kedvelt útvonalat a Kárpát-medencében élő magyarok is használták, amikor diplomáciai küldetésben vagy haddal mentek Bizáncba. Bolgár történészek véleménye szerint az Al-Duna bal partján a sztyepp népeivel szövetségben álló bolgárok éltek, és fontos feladatot láttak el. Ugyanis az al-dunai átkelők használatában különösen érdekelt népek harcosaik csoportjait mint révőröket telepítettek le érdekeik védelmére. Vajon a X. században nem élhettek az Al-Duna mentén magyar „révőrök”?

Ibn Fadlan 921-ben az idős Dzsajhanival találkozott. Vajon lehetséges-e, hogy az akkor már idős államférfitől származnak a X. század második felére utaló értesülések.

A Balkhi-szöveghagyomány alapján író Isztakhri és Ibn Haukal így írnak a magyarok másik országáról: „A másik baszdzsirtok <Ibn Haukal: a baszdzsirtok legnagyobb része> a besenyőkkel határosak.

Mind ők, mind pedig a besenyők türkök, és határosak a bizánciakkal.”⁸ Maszúdi szövege így hangzik: „Végül egy negyedik nép határos velük [a besenyőkkel — B. A.], amelynek nu.k.r.da a neve.”⁹ Ez a helyzetkép a 930 körüli állapotokra vonatkozik. Maszúdi azért emleget négy népet, mert a besenyőket és a magyarokat két néven szerepelteti. Úgy vélekedem, hogy a Balkhi- és a Maszúdi-szöveg a Kárpát-medencében élő magyarokra vonatkozik. A Balkhi-féle értesülés megmondja, hogy a magyarok legnagyobb része a besenyőkkel és a bizánciakkal határos: a X. században a magyarok és a besenyők is érintkeztek a bizánciakkal. Más kérdés, hogy a magyarokkal a bizánci keresztény bolgárok voltak határosak.

4. Ez a pont a leglazább feltevésemet foglalja magába. Inkább tekinthető a „2” pont függelékének. Néhány földrajzi utalás mégis arra indított, hogy külön tárgyaljam Ibn Ruszta, részben Gardizi következő értesítéseit. „Az a folyó pedig, amelyik a magyaroktól jobbra [keletre] van, a szlávok felé, majd onnan a kazárok vidékei felé folyik. A két folyó közül ez a nagyobbik.

A magyarok országa bővelkedik fákban és vizekben. Talaja nedves. Sok szántóföldjük van.

(Állandóan) legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszer-adókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket, mint foglyaikat.”¹⁰ A magyaroktól balra (nyugatra) lévő folyó, a Duna is a szlávok oldalán van. A keleti szlávok sok ágra oszlottak, a ligetessztyepp- és az erdőövezetben településeik

⁸ GYÖRFFY, MEH 95.

⁹ GYÖRFFY, MEH. 101.

¹⁰ GYÖRFFY, MEH 88.

fokozatosan terjedtek a Kárpátoktól a Volga felső vidékéig, az Oka folyóig, továbbá a Don és Donyec felső vidékéig. Néhány helyen szláv települések jelentek meg a sztyeppen is. A kazároknak kétélű karddal, ezüstpénzzel és terményekkel adózó szlávok a kaganátussal határos körzetekben éltek. A volgai bolgár királynak, aki maga a kazároknak engedelmeskedett, szintén voltak szláv alattvalói. A magyaroktól keletre, északra és nyugatra egyaránt éltek szlávok. Abban az időben azonban a szlávok még nem képezték Kelet-Európa legnagyobb lélekszámú népességét. Hatalmas területen szétszórva éltek, oda terjeszkedtek, ahol égetéses, irtásos földművelésüknek a körülmények leginkább megfeleltek. Gardizi szövegezéséből nem világlik ki, hogy a két folyó említésén az Atilt és a Dunát vagy másik két folyót kell értenünk. A magyaroktól keletre, a szlávoktól a kazár vidékek felé tartó nagyobbik folyó lehet a Volga, a Don és még talán a Déli-Bug is. A sztyeppet öntöző hatalmas folyamok mind északról délre viszik vizüket, úgy is mondhatjuk, hogy a szlávoktól a kazárok felé tartottak. Ha a hasonlítás valóban a Dunához történt, akkor a Volga vagy a Don alsó folyása jöhet számításba. Hiszen a sztyeppet délnyugaton záró Al-Duna is hatalmas folyam. Amennyiben szerfőlött kétes azonosításom elfogadható, akkor a kérdéses tudósítás a magyaroknak a „2” szám alatt vázolt lakóterületeire vonatkozik. Ezt a gyanúpert alátámasztja Ibn Ruszta, aki Dzsajhani szövegét körültekintőbben értelmezte. Ő is azt írja, hogy a magyarok a területükhöz közel lakó szlávokat adóztatták. Figyelmet érdemel az élelmiszeradók említése, a korabeli szállítási viszonyok közepette csak folyókon lehetett élelmiszert szállítani, illetve az adókat behajtók a helyszínen élték fel az erőszakkal kisajátított terméktöbbséget. Márpedig a szlávoktól szedett foglyok említése és a Kercsben kereskedő magyarok a „2” számmal jelölt magyar terület földrajzi minősítésében is szerepelnek. Vagyis a magyarok olyan körzetben éltek, ahol szomszédai szlávok voltak. Benkő L. más véleményen van a keleti kútfők K.r.h városnevééről. Ő a Fekete-tengernek a Krím-félsziget északnyugati szegletétől csaknem Perekopig nyúló Karkinitesz, Karkina, Karha öblében egy kis kikötővel azonosítja a keleti tudósítások városnevét. Véleménye Levedia és Etelköz Dnyeszter vidéki színhelyéről kialakított álláspontjával van kapcsolatban. Nem lehetetlen, Karha és Kercs neve azonos betűkkel került a keleti szövegekbe. Az pedig igencsak valószínű, hogy a magyarok mindkét város rabszolgapiacát látogatták.

Szakirodalmunkban elterjedt nézet azt tartja, hogy mivel a magyarok országa bővelkedett fákban és vizekben, a leírás a ligetes sztyeppre illik, ahol valóban szláv települések környezetében éltek. Ez a nézet elesik, mivel tapasztaltuk, hogy az ún. füves sztyepp növény- és állatföldrajzi képe merőben különbözött a jelenlegitől. Ott is bőviben voltak fák és vizek, a nagy folyamok gazdag folyórendszer gerincét alkotják, melyekbe sok kisebb folyó viszi vizét. Ezek partját is gazdag növényzet ékítette a korai századokban. A keleti szlávok bátor, kitűnő harcosok voltak, törzseik egymás ellen, Bizánc és a Kazár Kaganátus ellen kiváló katonai eredményeket csillogtattak. Valószínűtlen, hogy fegyverforgatásban jártas keleti szlávok eredeti

lakókörzetükben megtűrték volna az őket gyötrő, rabszolgapiacra hurcoló magyarokat. A sztyepp népei (besenyők, úzok, kunok) és a kijevi oroszok viszonyának történetéből az derül ki, hogy az orosz falvakat és városokat meg-megrohanó sztyeppi könnyűlovasság a sikeres zsákmány után sietve elhagyta a kijevi orosz földeket. Éppúgy az orosz hadak is csak kivételes képességű hadvezér fejedelmek vezetése alatt merészkedtek a sztyeppre. A had nélkül a sztyepp határát átlépő oroszok, fejedelmek vagy közrendűek, menedéket kerestek a sztyeppen, és nem harcolni akartak. A sztyepp és a ligetes sztyepp népei között kialakult hadműveleti szabályt nem a besenyők, hanem a korábbi sztyeppi népek teremtték meg.

A szlávok nagy térítőjének és tanítójának, Cirillnek (Konstantin) a legendájából tudjuk, hogy a 860-as években útban a kazárokhoz vagy tőlük hazamenet a Krim-félsziget tájékán találkozott a magyarokkal, akik farkas módjára üvöltve, meg akarták őt ölni. Miután a magyarok látták jámborságát, isteni rendelés folytán megszelídültek, és hajlongani kezdtek előtte. Cirill útjának egyik szakaszát hajón, a másikat szárazföldön tette meg. Utazásának utóbbi szakaszában a Krim-félsziget táján találkozhatott magyar harcosokkal. Mégpedig annak déli, tengerparti részén. Ugyanis értelmetlen lett volna azzal hosszabbítania utazását, hogy átkel a krími hegyeken és nagy kerülőt téve a félsziget sztyeppi részén folytatja utazását a következő kikötőig, ahonnan hajóra szállva érhetne el Konstantinápolyt. A fontos diplomáciai küldetést teljesítő Cirill nem szánhatta rá magát értelmetlen és kényelmetlen kitérőre. Cirill és a magyarok találkozásának további részét a legendairódalom szabályai színezték: a szent életű férfiúnak csodát kellett tennie a pogányok előtt. — A farkas és a kutya a magyarok szent állata volt. A magyarok és a bolgárok a kettéhasított kutyára tett esküt tartották a legerősebbnek. A magyarok farkaskultusza török hatással is gazdagodhatott, mivel a farkas a törökségnek is szent állata volt. A farkas hangjának utánzása a harcias és bátor patrónus szellemének segítségül hívását és az ellenség megriasztását jelentette a harcosok számára. A legenda azt tartja, hogy az imádkozó Cirill csak egy „Kyrie eleison”-t mondott a magyarok láttán. Ez a fohász egyben csatakiáltás is: a bizánci keresztény seregek „Kyrie eleison” kiáltással rontottak ellenségeikre. Mindkét kiáltás égi erőket hívott segítségül. Más kérdés, hogy a kereszténység a sztyeppi népek pogányságánál magasabb rendű eszme, a kultúra terjesztésében is egyetemesebb szerepkört töltött be. Bölcs Leó császár hadtudományi művében írja, hogy a magyarok harci erkölcsük tekintetében felülmúlták a bizánci katonákat, ezek ugyanis már félsiker esetén felhagytak a harccal, és a zsákmányra vetették magukat.

A Cirill-legenda úgy tudja, a magyarok meg akarták ölni a kiváló férfiút, szándékukkal isteni rendelés folytán hagytak fel, és hajlongani kezdtek előtte, majd meghallgatván szavait Cirillt egész kíséretével elengedték. Nem derül ki, milyen volt ez a kíséret, fegyveresekből vagy kegyes személyekből állt. A harci készségekre és harácsolásra nevelt magyar harcosok támadó szándéka, majd a helyzet felismerése után tiszteletteljes viselkedésük, természetes. A kitűnő Király P. szerint a Cirill-

legenda szerzője valószínűleg Metód, a nagy férfiú bátyja volt. Metódról egyik közeli tanítványa készített életírást, amelyben ugyancsak szerepel egy találkozás a magyarokkal. Az Al-Duna vidékén egy magyar király a legnagyobb tisztelettel, ünnepélyesen és örömmel, ahogyan egy főpapot illik, úgy fogadta Metódot. A mártíromság lehetőségének irodalmi eszköze itt is felvillan: egyesek lebeszélték Metódot a látogatásról, tartva attól, hogy azt nem éli túl kinszenvedések nélkül. Nem világos, mit kell értenünk kinszenvedés alatt. A művelt főpásztor számára már az is kinszenvedésszámba ment volna, ha a magyarok pogány lakomáján kellett volna részt vennie. — Viroy kaukázusi albán püspök számára kinszenvedés volt látni, hogyan bántak a pogány, barbár kazár harcosok a drágaművű ezüst- és aranyedényekkel. — Cirill és Metód találkozását a magyarokkal húsz év választja el, nehezen igazolható, hogy az eltelt idő alatt a magyarok viszonya a missziós és felvilágosító tevékenységet folytató férfiú iránt ilyen gyökeres változáson ment volna át. Az erős színek alkalmazása Cirill életrajzában nem lehet véletlen. Cirill kényes küldetésből utazott hazafelé a kagán udvarából, ahol teológiai vitában alulmaradt, és missziós működésében szerény eredményeket ért el. A vérszomjas magyarok szerepeltetése hangsúlyozta Cirill küldetésének nehézségeit. Király P. kiváló elemzései tisztázták a két találkozást ismertető legendának korábban vitatott részleteit. Többé nem vonható kétségbe, hogy mindkét szövegben a magyarokról van említés.

A „4” pontban tárgyalt keleti tudósítást összegezve, úgy tűnik, hogy a Dontól nyugatra lévő magyarok országára vonatkozik. Cirill találkozása a magyar fegyveresekkel talán szintén erre a körzetre utal. Ha ez igazolható lenne, akkor a „2” és a „4” szám alatt tárgyalt terület azonos. Természetesen más értelmezés is lehetséges.

A Dzsajhani-, a Balkhi- és a Maszúdi-szövegek földrajzi utalásait összegezve, a következőket szeretném előrebocsátani. A keleti központokban felgyűlt információk nemcsak kereskedelmi érdekeket szolgáltak. Legalább annyira fontos volt az iszlám terjesztésének az érdeke is. Kelet-Európát az arab világ és az iszlám számára feltáró közép-ázsiai arabok sohasem tettek le az iszlám terjesztéséről a kelet-európai népek körében. Márpedig a missziós tevékenység szempontjából pontosan kellett ismerniük — és ismerték is — a kelet-európai népek lakóhelyeit, az azokban bekövetkezett változásokat feljegyezték. Nem kétséges, hogy az alapművek, amelyek elvesztek, nem 865-től, hanem sokkal korábbiól származó értesüléseket tartalmaztak, és nemcsak a magyarokról, a többi lényeges kelet-európai népről is. B. N. Zahoder kimutatta annak az iráni föld- és néprajzi irodalomnak a nyomait, amely évszázadokkal előzte meg a közép-ázsiai arab irodalmat, és így az arab értesüléseknél évszázadokkal korábbi ismereteket tartalmazott a kelet-európai népekről, azok lakóhelyeiről. Ezek az iráni ismeretek felolvadtak a későbbi arab irodalomban. — Sajnálatos, hogy B. N. Zahoder kezdeményezését senki sem folytatta, ezért az arab hódítás előtti iráni kereskedők irodalombeli nyomainak kutatása megakadt. — Dzsajhani másolói és kivonatolói működésének nyomán

lehetetlen felderítenünk teljes eredeti tartalmát. Meglehet alaptalanul, mégis úgy vélem, hogy már nem Dzsajhani kezétől, hanem művének ismeretlen folytatójától származik a Kárpát-medencében élő magyarokról szóló tudósítás. Ez az értesülés a X. század közepéről, második felének elejéről származik. Ez az időpont a magyarokról készült horászáni feljegyzéseknek a záróköve. Kezdetük még az iráni kereskedőértesülések korára megy vissza, és mivel a VI—VII. század folyamán, de már korábban is, perzsa kereskedők nagy arányú forgalmat bonyolítottak a Volga menti és az uráli népekkel, az a sejtésem, hogy a magyarok legkeletibb lakóhelyeit illető leírás az iráni értesülésekből származik. Sejtésem szerint a magyar lakóhelyekre vonatkozó közép-ázsiai értesülések kezdetei V—VII. század közöttiek. Ez nem bizonyosság, sejtés, vagy ha így megnyugtatóbb, ötlet. Természetesen egyéb megoldások is lehetségesek. Nem szükségképpen kell ragaszkodnunk ahhoz a véleményhez, hogy a Dzsajhani-szöveghagyományból valamennyi, magyarokra vonatkozó részlet a IX. század utolsó harmadában létezett magyar állapotokat tükrözteti. Ez a vélemény azzal bizonyít, amit bizonyítania kellene. De ha ettől a problémától el is tekintünk, ebben az állásfoglalásban több, egymást részben kirekesztő nyitott kérdés lappang megválaszolatlanul. 1. Mivel magyarázható, hogy a Don (Volga) és az Al-Duna közötti óriási területen élő magyarság nem merült el sem etnikailag, sem szervezetileg a török és iráni nyelvű sztyeppi népek tengerében. Vagy 2. a magyarok etnikai vákuumban, illetve ahhoz közeli viszonyok közepette éltek a pontusi sztyeppen, vagy 3. a magyarok a sztyepp és a ligetes sztyepp valamennyi népe felett egyeduralmat valósítottak meg. 4. A magyarok országa nagyobb volt, mint a X. század hatvanas éveiben még nagyhatalomnak számító Kazárország. Ez a négy állapot együttesen nem állhatott fenn. Az lehetséges, hogy e feltételek közül néhánynak a kapcsolódása, illetve valamennyiből néhány elemnek az együttese a valóság, vagy megközelítően a valóság. Zichy I., Deér J., Hóman B. és Németh Gy. a pontusi sztyeppen uralkodó népnek akarták látni a magyart, és annak is tüntették fel. Lehetséges, hogy vélekedésükben a valóság elemei lappangnak.

A magyarok honfoglalás előtti lakóhelyeiről tájékoztató másik forrás Biborbanszületett Konstantin műve, *A birodalom kormányzása*. Moravcsik Gy. és R. J. H. Jenkins becses feldolgozásai nyomán tudjuk, hogy ez a mű fésületlenül maradt ránk, az egymással szorosan kapcsolódó részeket azokkal semmiféle összefüggésben nem lévő fejezetek váltják fel, a korábbi krónikákból, szentek életrajzából átmásolt részletekhez első kézből szerzett értesülések csatlakoznak. A különböző eredetű részeket néha nagyon nehéz szétválasztani. A történészek közül többen — e sajátossága miatt — nem sokra tartják Biborbanszületett Konstantin művét. *Peri dioikészeosz* („A birodalom kormányzásáról”) hasznosításakor A. Toynbee értékelését tartom mérvadónak. Biborbanszületett Konstantin rendkívüli személyiség volt, sokoldalúan művelt, a bizánci udvari szertartásokat kitünően ismerő uralkodó. Kiváló műveltségét és megnyerő egyéniségét, óvatos és körültekintő magatartását Liutprand cremonai püspök nagyra becsülte. Ez pedig igen jelentős

dolog, mert a kiváló megfigyelő és éles nyelvű Liutprand nem kedvelte a bizánci udvart és általában a bizánciakat, örült, ha rosszat mondhatott róluk. Biborbanszületett Konstantin ismereteit a politikai gyakorlat szolgálatába állította. Viszont ismereteinek valósághűségét értesüléseinek forrása határozta meg. A magyarokról és a kabarokról írt 38—40. fejezetek és az igen becses rövid említések — például 3., 8., 37. fejezetek — több forrásból származnak. A mű 948—952 táján készült, akkor a magyarok már a Kárpát-medencében éltek. A magyarokhoz küldött követek, valamint a Bizáncban megkeresztelkedett Bulcsu és Termacsu vezérek bizonyosan tájékoztatták a császárt. Kevésbé valószínű, hogy a pogány kor magyarjai feljegyzésekkel rendelkeztek történelmükről. Ugyanakkor történelmi emlékezés nélküli nép nem létezik. Mondák foglalták keretbe a múlt emlékét őrző hagyományokat, és a szájhagyományozás őrizte őket. Nem időrendi hűségben adták elő az eseményeket, rendeltetésük a szinte vallásos hiedelmek teremtése, erkölcsi tanulságok terjesztése és erősítése volt. Nem naiv mesék és nem minden részletében hiteles történet az, amit a császár feljegyzett a magyarokról. Mondatöredékek, melyek a honfoglalást megelőző időkre nézve, a lényegét, a politikai tanulságot őrizték. Úgy vélem, B. A. Ribakov rendszerezése rávilágít a lényegre, azok a történeti mondák és mesék, amelyekben valóságos személyiségek a hősök, az írásbeliség előtti irodalom legfejlettebb alkotásai. Az egész népre kiterjesztett politikai követelmények hívták életre őket.

Biborbanszületett Konstantin műve X. századi kéziratban nem maradt ránk. Legrégibb másolatát, a XI. század vége felé, Michael Roizaites készítette. Mint minden másoló esetében, nála is történhetek elírások. Mindazonáltal a magyarokról és a kabarokról készült részekből előcsillan a X. században és még később is élő magyar hősi folklór.

Eltérőek a vélemények abban a vonatkozásban, hogy a császár által feljegyzett értesülések időben mennyire mennek vissza a honfoglalás előttre. A történeti mondák esetében erre nézve nem állítható fel szabály. Példának okáért, az észak oszét Nart-eposzok szkíta kori motívumokat őriznek, ugyanakkor a közeli múlt számunkra fontos eseményeit nem tartják számon.

A honfoglalás előtti eseményekben szerepel Levedi, akit Álmos, illetve Árpád váltott fel a vezérségben. A hagyomány szerint Árpád 907-ben halt meg. Biborbanszületett Konstantin úgy tudta, hogy a X. század derekán Árpádnak már csak az unokái voltak életben. Árpád egyik fia, Levente, a honfoglalás esztendeiben már felnőtt volt, sereget vezényelt. Györffy Gy. a türk feliratokra hivatkozva megjegyzi, hogy a hadra nevelt ifjak tizenhat éves korukban alkalmasak voltak a vezéri tisztségre. Az átlagéletkor azokban a századokban húsz-huszonnégy évet tett ki, a jobb körülmények között élő előkelők átlagéletkora magasabb lehetett. Árpád a honfoglalás idején koros férfi volt, mert egyetlen fia sem élte meg a X. század közepét. Levedi, Álmos és Árpád a feljegyzés szerint egyidőben éltek, amiből nem következik, hogy egykorúak voltak. Hiszen Álmos atyja volt Árpádnak, aki tekintélyesebb volt, mint atyja, és mert bölcsessége, megfontoltsága és vitézsége is

képesítették őt a fejedelemségre, őt emelték a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra. Ezzel a tudósítással szemben a magyar ősgestában megőrzött magyar történeti hagyomány Álmost fejedelemnek tudja, akit az Erdélyben megállapodott magyarok megöltek. Anonymus előadásában Ügyek és Emese fia, Álmos születésével kapcsolatosan olvashatjuk az Árpád-nemzetség, -dinasztia eredetmondáját. Az égből aláereszkedő turul-madár a nemzetség ősatya, kozmikus jelkép. A török népek széles körében elterjedt hiedelem tartja a kiváló vitézek, táltosok és fejedelmek ősatyjának a vadászó ragadozó madarakat. Azok éles látású szeme ugyanis a Napot jelképezi. Anonymus nem értette a monda jelképes kifejezését arról, hogy az Árpádok Nap-fejedelmek. Anonymus nem ismerte Levedit, Ügyeket tudta a magyarok Álmos előtti fejedelmének, de mégis úgy értesült, hogy Álmos volt a fejedelmi nemzetség csodás körülmények közepette fogant őse. Az ősgestában pedig az a hagyomány áll, hogy Álmos apja Előd volt, Ügyek ott Álmos nagyatyjaként tűnik fel. Kézai Simon gestájában a leszármazás azonos az ősgestában találhatóval, azzal a különbséggel, hogy Kézai Simon Ügyektől kezdve turul-nemzetségbelinek ismerte az Árpádokat. Anonymusnak is az jutott tudomására, hogy Álmos fejedelem volt, megkezdte a honfoglalást és Ung várában, még életében tétette meg fiát, Árpádot fejedelemnek. Ettől kezdve Anonymus csak múlt időben, a fejedelmi nemzetség őseként emlegeti Álmost. — Kristó Gy. behatóan foglalkozott Erdély fogalmával, a legkorábbi magyar említésétől kezdve, és arra a véleményre jutott, hogy az egész északkeleti és keleti hegyvidéket nevezték Erdőlvének. Az Anonymus tudomására jutott történeti hagyomány Ung környékét tartotta nyilván a fejedelemváltozás színhelyeként, Kristó Gy. értelmezésében a korai magyar századok Erdélyének számít.

Bíborbanszületett Konstantin X. századi értesülései valóban több vonatkozásban nehezen értelmezhetők. A honfoglalás előtti ügyeket a 38. fejezetben foglalta össze, értesüléseinek forrását azonban nem jelöli meg. A honfoglalást és a berendezkedést tárgyaló 40. fejezetet Termacsu és Bulcsu fejedelmek szavai nyomán jegyezték le. Mindennek ellenére a 38. fejezet honfoglalás előtti történelmünk igen fontos forrása. Tartalma a magyar eseményekben igen járatos, ha nem is szükségképpen magyar személyektől származik. Ebben a vonatkozásban Györffy Gy. azon a véleményen van, hogy a 38. fejezetben foglaltakat is Termacsu és Bulcsu közölték a császári udvarban. A korai magyar történet kitűnő szakértője a fejedelemválasztás történetét úgy, ahogyan az a 38. fejezetben olvasható, nem tartja hitelesnek. És talán az indokoltnál erősebb kifejezésekkel élve, naiv mesének tartja. Györffy Gy. azonban nem áll egyedül kételyeivel.

A 38. fejezetben arról értesülünk, hogy a türkök (magyarok) hét törzse fölött sem saját, sem idegen fejedelem soha sem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt Levedi. Ezt a Levedit a kazár kagán magához hívatta, mivel nemes származása, értelme, vitézsége és a türkök közti elsősége következtében a türkök nemzetének fejedelmévé akarta emelni. Hozzáteve, hogy Levedi engedelmeskedjen a kagán szavának és parancsának. A kazár

kagán már korábban előkelő, nemes kazár hölgyet adott feleségül Levedinek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy a nemes kazár hölgytől gyermeket nemzzen. Levedi vajda fényes házassága a türkök vitézségének és szövetségének elismerése is volt. A sors azonban úgy akarta, hogy Levedinek nem lett gyermeke a kazár asszonytól. Az előkelő és nagy megtisztelésben részesített Levedi nem fogadta el a kagán felkérését, arra hivatkozott, hogy nincs elég ereje a felajánlott tisztséghez, nem fogadhat szót a kagánnak. Maga helyett Álmosra és fiára, Árpádra hívta fel a kagán figyelmét, közülük akár az apa, akár a fiú inkább alkalmas arra, hogy a kagán rendelkezésére álljon. Levedi előterjesztésére választották Árpádot fejedelemnek.

Györffy Gy. észrevétele helyénvaló, Levedi magatartása nehezen fér össze a hatalom törökös eszményével. Hozzáteszem, azokkal a magasztalásokkal sem, amelyekkel a 38. fejezet informátorai Levedit illették. Árnyaltabb azonban a helyzetkép, ha tekintetbe vesszük, Álmos sem viselkedett másként, mint Levedi, Árpád pedig nem független, hanem a kagán parancsának engedelmeskedő nép fejedelme lett. Méltóságba iktatása kazár szertartás szerint ment végbe, bölcsességét, megfontoltságát és vitézségét nehéz körülmények közepette alkalmazta. — A törökös politikai eszmények kialakulásának környezetében tapasztaltuk: ha a szükség előírta, a törökség fejedelmei megalkudtak, kompromisszumot kötöttek. — A hatalom és a fejedelem törökös eszményeinek lényege a rugalmas alkalmazkodóképesség a körülményekhez, amelyek sohasem voltak idéálisak, eszményiek. Úgy vélem, Kristó Gy. véleménye a forrást tiszteli, nem naiv mese a 38. fejezetben előadott fejedelemváltozás, hanem történeti monda, amelyben egymástól távoli események fonódtak egybe. Ez azonban így nem elég, a monda több ennél, a tevékeny nemzedék számára közvetíti az igen régi vagy nem nagyon régi eseményekből leszűrt tapasztalatokat. A politikai, történeti monda funkciója a viselkedési eszmények őrzése; vezérfonalat ad a cselekvéshez. Nem az időbeni, hanem a tanulságbeli okozatiság a tanulság tárgya. B. A. Ribakov az orosz bilinák (mesés keretbe foglalt valóságmag), V. I. Abajev pedig az oszét Nart-eposzok példáján mutatták ki azokat a szabályszerűségeket, amelyek legalábbis a kelet-európai és kaukázusi térségben kialakult mondákra érvényesek. Nevezetesen: lényegük a morális tanulság őrzése, az időbeni korreláció lényegtelen, elképesztően ősi és fiatalabb események tűnnek fel egyidejűnek vagy egymást rögvest követőnek. V. I. Abajev a Nart-eposzokban kimutatta a szkíta korból és a VIII—IX. századból származó elemek együttesét. A X. század közepi magyar történetimonda-alkotás a kelet-európai és a kaukázusi térségből ágazott le. — Kristó Gy. sajátos helyzetértékelése, hogy a magyar őstörténet kaukázusi vonatkozásainak hangoztatása napjainkra elhalt. Azzal a páratlan lehetőséggel élek, hogy még életemben megköszönöm nekrológomat. Meggyőződésem, a magyar őstörténet kaukázusi vonatkozásait sokan fogják még vizsgálni. Györffy Gy. véleménye szerint a dinasztiaaváltozás történetét Termacsu és Bulcsu tendenciózus beállításban közölték, az Árpád-nemzetség tekintélyét állították előtérbe. Sajátos azonban az a

tendenciózusság, amely Levedi vitézségét nagy hírűnek, nemzetségét fényesnek jellemzi. Az informátorok ugyanezt nem mondták Álmos és Árpád nemzetségéről. Az építet ornamenseknek súlyuk van, B. A. Ribakov és V. I. Abajev a személyekre, helyzetekre alkalmazott díszítőjelzők közötti árnyalati eltéréseket is lényegesnek tartják. Nem valószínű, hogy a két fejedelem néhány mondaton belül ellentmondásba keveredett volna.

Nehezen elhárítható értelmezési problémát okoz az, hogy Dzsajhanitól így értesülünk a magyarok politikai szervezetéről. A magyarok főnöke 20 ezer lovassal vonul ki. Főnökök neve *K.nde* (*Künde* vagy *Kende*). Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként uralkodik fölöttük, *Dzs.la*-nak (*Dzsila* vagy *Dzsula*, *Gyula*) hívják. Minden magyar a Dzsila nevű főnökük parancsait követi a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben. Esetleg nem szükségtelen arra figyelemmel lennünk, hogy a magyar politikai szervezetnek ez a leírása közvetlenül következik az általam „1” számmal jelölt magyar lakóterület megjelölése után. Ebből az következhetne, hogy Dzsajhani tudósítása a korai időkre vonatkozik. Czeglédy K. úgy következtet, hogy ez a fejedelmi rendszer nagyjából a 870-es években alakulhatott ki, és 880—886 között megszűnt, helyébe lépett az a berendezkedés, amelyről Biborbanszületett Konstantintól szerzünk tudomást. A császár nem említi a magyarok két fejedelmét a honfoglalást megelőző visszatekintésében. A *Dzsila* (*Gyula*) méltóságnév nála is felbukkan *gila* (*jila*) alakban a X. század közepén létezett fejedelmi rangsor említésekor. Bulcsut a magyarok harmadik fejedelmének, *karchának* nevezi, a *gila* (*jila*) a *karchánál* nagyobb volt. A politikai szervezet a hatalom csúcsain képlékeny dolog, a honfoglalás után bizonyosan történt átalakulás. Álmos eltűnése a hatalom csúcsáról a fejedelmi rendszer átalakításával áll összefüggésben. Németh Gy., Moravcsik Gy. és többen mások a *gila* (*jila*) szót az arab és perzsa *Dzsila* bizánci görög átírásának minősítik. A *gila* (*jila*) Biborbanszületett Konstantinnál nemcsak a magyarokkal, a besenyőkkel kapcsolatban is olvasható, a *Gila* nevet viselte a besenyők nyolc tartománya közül a harmadik, és a X. század közepén a Dnyeper folyótól nyugatra, mégpedig Magyarország szomszédságában volt található. A magyar *Dzsila*, *Gyula* török eredetű méltóságnévünk, a magyarba kerülhetett ócsuvasos és kipcsakos törökből is. A besenyők nyelve nem tartozott a az ócsuvasos nyelvekhez. A besenyő tartomány *Gila* neve törzsnévként fogható fel, ugyanis Biborbanszületett Konstantin elmondja, hogy minden tartomány élén fejedelem állt, és a nyolc törzs tartománya negyven kisebb körzetre tagolódott, amelyek élén kisebb fejedelmek álltak. Ebből az következhet, hogy a besenyő törzsek mindegyike öt nemzetségre tagolódott, ami nyilván mesterséges szervezés következménye. Amiként az is, hogy a besenyők nyolc törzséből négy a Dnyepertől keletre, a másik négy pedig attól nyugatra kapott területet. A császár megmondja, hogy a besenyők eredetileg a Volga és a Jaik (Urál) folyók közén laktak, ahonnan ötven évvel korábban (948—952-höz viszonyítva) az úzok és kazárok közösen űzték el őket. Az új helyzetben a besenyők átszervezték elrendeződésüket.

Dzsajhani tudósításából valamennyien arra gondolunk, hogy a magyarok körében, a 880-as évek előtti évtizedben, a kazár kettős királysághoz hasonló kettős fejedelemség létezett. Szakirodalmunkban kialakult egyetértés szerint a magyar *K.nde* (*Künde* vagy *Kende*) a kazár fejedelmi rangsor harmadik fokozatával, a *K.n.d.r* a Kündü kagán rangjával azonos, vagy legalábbis rokon vele. Czeglédy K. kitűnő művében kifejtette, hogy a *Kündü*, *Künde* a török népek körében elterjedt fejedelmi cím, a trón várományosa viselte, aki már az uralkodó életében teljesített kormányzati megbízásokat. A kazárok ócsuvasos nyelvéhez igazodva, náluk a szó *-r* végződést kapott. Biborbanszületett Konstantin arról értesült, hogy a magyarok régen Kazárországhoz közel szereztek maguknak lakóhelyet, amelyet első vajdájuk nevére Levediának neveztek, ahol a Chidmasz, másként Chingilusz nevű folyó található. Akkor a törköket (magyarokat) valamilyen okból *szávartú aszfalínak* nevezték. Majd következik annak előadása, hogy a magyaroknak fejedelmeik nem voltak, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első volt Levedi. A magyarok együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.

Most csak azt veszem szemügyre, hogy a kazárok közelében élő, velük három évig szövetséges magyarok politikai szervezete a megjelölt idő alatt is hasonulhatott a kazár kettős fejedelmi berendezkedéshez. Nem szokatlan, de nem is volt általános a török szervezetű népek körében, hogy az alárendelt nép első fejedelmének rangját az uralkodó nép második vagy harmadik fejedelmi méltóságához igazították. Ámde a kazárok körében ez nem volt szabály, a vazallus népekhez kiküldött kazár megbízottakat tudunoknak nevezték, ezek kormánytisztviselők voltak, a volgai bolgárok fejedelme királynak nevezte magát, nem kapott vagy nem viselt kazár méltóságcímet. Ellenben a kelet-kaukázusi, a dagesztáni területen élő hunok fejedelme a kazár sád méltóságot viselte. Igaz, a hunok szervezete talán eredetileg is a török rokona lehetett, így a hun *sád* méltóságnévben nem szükségképpen kell kazár hatást feltételeznünk. A kazár állam az alánok fejedelmi címét meghagyta, Biborbanszületett Konstantin a 10. fejezetben a görög *eksziusziokrator* néven említi méltóságát. Dzsajhani nem tud a magyar fejedelmi hatalom kazár eredetéről, a tőle megismert szervezetet mégis szinte egyöntetűen kazárnak tartjuk, és az elfogadott felfogás szerint mintegy közvetlenül előzi meg azt a fejedelmi szervezetet, amelyet Biborbanszületett Konstantin ismertet. Az utóbbi kazár megbízottak jelenlétében, kazár szokás és törvény szellemében született. Mégsem tartjuk kazár jellegű fejedelmi hatalomnak, mert hiányzik belőle a szakrális és a kormányzati funkciók kettéválasztása. Arról viszont a császár semmit sem tud, hogy a közvetlenül megelőző hatalmi szervezet, a vajdák szervezete, kazár eredetű lett volna. Biborbanszületett Konstantin a X. századi állapotok szüksézává jellemzésekor említi a *gila* (*jila*) méltóságot, Turkia második fejedelmi rangját, amely minden valószínűség szerint azonos a Dzsajhaninál már szereplő *Dzsila* (*Gyula*) méltósággal. Biborbanszületett Konstantinnál egy úgy-ahogy lejegyzett magyar történeti tudat-, mondatöredékkel van dolgunk, amelyben az irányított (tendenció-

zus) tapasztalatösszegzés a lényeg. Árpád és a nemzetségéhez tartozók nagyfejedelmi hatalma kazár eredetű, a pajzsra emelés a bizánci császár és a Szaszanida iráni sah hatalomba iktatásának szertartásához tartozott. A pajzs a Nap jelképe a szertartásban, a sah és a császár riválisak voltak, mindketten igényt tartottak a *koszmoszkrator*, a világ ura méltóságra. A bizánci császári udvar írnokai sok mindent elhagyhattak a magyarok mondai közléséből, a magyar nagyfejedelmi hatalom kazár eredetét és a pajzsra emelést nem hagyták el. Diplomátikus, a bizánci kormányzat számára világos közlés volt ez arról, hogy sem az iszlámhoz, sem a kereszténységhez nem tartozó magyarság fejedelmi szervezete a korszak egyik nagyhatalmától ágazott el. A X. század derekán és még inkább a IX. század utolsó negyedében a Kazár Kaganátus nagyhatalmi rangot élvezett a bizánci kormányzat szemében, a kagánnak címzett bizánci diplomáciai üzenetekben szereplő megszólítás és a nagy aranypecsétek bizonyítják ezt. A magyar fejedelmi személyek barbárok voltak, abban az értelemben, hogy nem csatlakoztak még népükkel egyik egyetemességhez sem. A politikához azonban értettek, mérlegelték azoknak a jelképeknek a horderejét, amelyeket nagyfejedelmük hatalomba iktatásakor ismertek meg. Bizáncban és Iránban egyaránt a fejedelmi hatalom legitimitásának bizonyítékeként fogták fel a beiktatáskor alkalmazott jogi jelképeket. A nemzetközi ügyekben igen járatos magyar fejedelmek tudták ezt. Bölcs Leó császár a Maurikiosz-féle *Taktika* átdolgozásakor feljegyezte, hogy a türkök (magyarok) vezérei kemény tárgyaló felek, érdekeikkel tisztában lévő, reálisan gondolkodó emberek voltak. A barbár világban fogant kazár birodalmi jelképek kialakulása és nemzetközi elismerése azt jelentette, hogy ez a világ önmagában tudott uralkodói jelképeket teremteni. Az, hogy a magyar nagyfejedelmi méltóság kazár eredetű jogi jelképeit a bizánci udvarban tudomásul vették, azt is kifejezte, hogy a besenyőktől elszenvedett vereség ellenére Turkia tekintélyes ország maradt, amelyben a középkori bizánci fogalmakkal egyező legitim hatalom élt. Levedi felesége előkelő kazár hölgy volt, ez a tudósítás célzás arra, hogy már az Árpádok fejedelemsége előtt az első vajda tekintélyes kazár családi kapcsolatokkal rendelkezett. Kristó Gy. — mások nyomán — hajlik arra a nézetre, hogy a barbár népek fejedelmei azért szerettek hivatkozni előkelő dinasztikus rokonságukra, mert ezzel emelték tekintélyüket. A példa modelljeként a keleti török kagánok kínai császári hercegnőkkel kötött házasságaira szokás hivatkozni, amit a török kagánok dicsőségnak tartottak, mert így a kínai uralkodókkal létesítettek rokoni kapcsolatot és kaptak kínai udvari méltóságcímeket. — A kagánokhoz férjhez adott kínai hölgyek császári származása több esetben nem kétségtelen. Minden lehetséges. — Nem túlzottan lényeges, hogy a kagánokkal házasságot kereső kínai uralkodók maguk is a sztyepről származott hódítók utódai voltak. Ők természetesen már régen kínai érdekekben politizáltak. A civilizált birodalmak határain túlban élő népek sok mindent vonzónak, kölcsönzésre érdemesnek találtak a fejlett országok berendezkedésében, dinasztikus szokásaiban. Ez a műveltség terjedésének egyik útja volt. Az megint más dolog, hogy a „peremnép”-elmélet jelenik meg abban a

felfogásban, amely a barbár fejedelmek dicsekvésének motívumát ismeri fel a tekintélyes államok uralkodóival létesített rokoni kapcsolatokban, illetve silány utánzást a hatalom jelképeinek átvételében. Ennek az elméletnek a szellemében silány utánzásnak kell értékelnünk a középkori kereszténység, a latin irodalom és a Karoling meg az ottói uralkodói jelképek elterjedését. A magyar fejedelmi hatalom kazár eredetű jogi jelképeiben, az előkelő kazár házasságban persze hogy jelen van a dicsekvés. Csakhogy dicsekvés közben bizonyítékra hivatkoztak, amit a bizánci udvarban annyira komolyan vettek, hogy a trónörökösnek szánt kormányzási tudnivalók leltárába felvették.

Más kérdés, hogy Biborbanszületett Konstantin és Dzsajhani közlésének valóságmagvához nehezen vagy sehogyan sem tudunk eljutni. Nem szükségszerűen kell elfogadnunk, hogy Árpád előtt nem voltak magyar fejedelmek — és ennek a kérdésnek a felállításában Kristó Gy. jó szolgálatot tett. E kérdéskör kifejtésének az élére kívánczik a *vajda* szó keletkezésének és magyarba kerülésének ügye. A *vajda* a szláv *vojevoda* 'hadvezér, vezér' szóból származik. Biborbanszületett Konstantin *Voevodosz* alakban, görögös végződéssel és egyben a magyar történelemre alkalmazva, de még szláv hangrendben említi. Ezért kiváló szlavistáknak, Kniezsa Istvánnak — és az ő nyomán sokaknak — az a meggyőződése, hogy mivel a császár a X. század közepén még szláv hangzásban hallotta a *vojevoda* szót magyar informátoraitól, a szó akkor még friss jövevény volt a magyarban. És a *vojevoda* szó a bolgárban és a régi oroszban a X. századi eseményekkel kapcsolatban merül fel, a szót a magyarok nem vehették át a keleti szlávoktól a VIII. vagy a IX. század folyamán, azokban a korábbi századokban ugyanis a *vojevoda* szó a szláv nyelvekben nem is létezett. Egy szó írásbeli megjelenésének kora fontos támpont történetére, korai hangalakjára nézve. Az azonban az írásbeli adatból nem következik, hogy maga a szó első leírásának ideje körül keletkezett. Ezen az alapon a szláv nyelvek szavainak túlnyomó többségének korai létezését ki kell zárnunk, és fel kell tételeznünk, hogy szláv írásbeliséget megelőzően szavak nélküli szláv nyelvek léteztek. Az oroszban a *vojevoda* szó írásban a XI. század második felénél nem korábban jelent meg. A régi orosz *knyáz* 'fejedeleme, vezér' szót a IX. századi eseményekre is alkalmazza a *Poveszty*, névszói és igei alakban egyaránt. A szó nemcsak fejedelmet, varázserővel rendelkező szellemi vezetőt is jelent. De ez a szó is csak a XI. század második felében jelent meg írásban. A régi oroszban létezett a *voi* 'harcos, fegyveres' jelentésű szó, a *vogyity* 'vezetni' ige is ősi szava az oroszoknak. A *vojevoda* összetett szó, szó szerinti értelme 'a harcosok vezetője'. Semmi okunk sincs kétségbe vonni létezését már azokban az időkben, amikor a szlávok harcos, nagy tömegei a Balkánra behatoltak és ott megtelepedtek. A magyar nyelv honfoglalás előtti jövevéyszavai eredeti hangalakjukat csak fokozatosan cserélték fel, ez a fokozatosság 2-3 évszázadon át tartott. A *vojevoda* szláv alakja a X. század közepi magyarban jól összefér azzal, hogy akár már két évszázaddal korábban is bekerülhetett a magyarba. Ha pedig Biborbanszületett Konstantin nem magyar informátoroktól hallotta a szót, akkor az egész nézetkülönbség a *vojevoda*

magyarba kerülését illetően elesik. Mert hogy a magyarok ügyeit ismerő, de nem magyar nyelvű informátor milyen szót alkalmazott a fejedelem előtti magyar vezér elnevezésére, a magyar nyelv történetétől független dolog. Azért élek a gyanúperrel, hogy magyar közlésből származik a *vojevoda* szó, mert alkalmazásával tett különbséget, húzott határt a magyar hatalmi szervezet történetében. Ezért áll a görög szövegben a fejedelem jelöléseként *archon* és a korábbi szakasz jelölésére a kisebb jelentőségű *voevodosz*, amit vezérként, a hadak vezetőjeként értelmezhetünk. Ez a különbségtétel a magyar ügyeket és hagyományokat személyes érdeknek tekintő embertől származik. A különbség megvonásának okát részben ismerjük: Levedi nemzetsége helyett, amelynek magva is szakadt (!), egy másik nemzetség lépett a hatalom birtokába. Ez a hatalom jelentősebb, mint a korábbi. A *Levedi* név nem szükségképpen történelmi személyt, hanem a történelem egy szakaszának perszonifikálását jelenti. Éppen olyan mondai jelkép, mint Hunor és Magor vagy Kazarig és Bulgarig. *Levedi* finnugor név, jelentése 'létező, élő': mondai jelkép, amelyben a magyar hatalmi szervezet történetének egy régi, az Árpádok előtti korszaka lép elé. Györffy Gy. azt tanácsolja, hogy Levedi személyének és élete korszakának azonosítására indokolatlan időt fordítanunk. Elmés felismerésével közelebb férkőzhetünk Dzsajhani és Biborbanszületett Konstantin értesüléseinek valóságmagvához.

Levedi hatalmának eredetéről nem olvassuk, hogy kazár törvény szerint iktatták hatalomba. Igen bensőséges kazár kapcsolatairól azonban értesülünk, sőt annyira fontosnak tartották, hogy az ő neve szállt át a magyarok országára, amely a kazárok közelében feküdt. Györffy Gy. kételkedve fogadta a *Levedia* nevet, mivel a magyarban szokatlan országot személyről elnevezni. Mert az a lakóterület, ahol akkor, abban a mondaian távoli időben a magyarok éltek, a mi fogalmaink szerint, és talán már az akkori fogalmak szerint is, ország volt. *Ország* szavunk a magyar *Űr* szó származéka, miként azt Györffy Gy. kimutatta: az *Űr* pedig a törzsi vezér, a *voevodosz* magyar megfelelője. A hatalma alá tartozó terület az *urság*, *uruszág* 'ország' volt. S *Űr* szavunk ugor eredetű is lehet, bár Németh Gy. és Györffy Gy. török eredete mellett érvelnek. A császárt tudósító személy magas diplomáciai érzékkel, a sztyeppi mondaalkotás fogalomkészletének alkalmazásával közölte, hogy Levedi ursága is legitim volt, hiszen a kagán gyakorlatilag elismerte. És mivelhogy Levedinek amúgy is magva szakadt, a változás a hatalom csúcsán legitim szabályok szerint ment végbe. Ebben a közlésben lényeges, hogy a magyar politikai szervezet nemzetközi elismerése, a sztyeppi Kazár Birodalomban érvényes jogrend alapján már az Árpádok előtt megtörtént. A monda azonban itt is csak egy első magyar úrról tud, nem kettőről, mint Dzsajhani. Élnem kell azzal a gyanúperrel, hogy az a vélemény, mely szerint a Dzsajhaninál olvasható magyar hatalmi szervezet 880—886 között omlott össze és annak helyébe lépett az Árpádok fejedelemsége, a maga idején jelentős felismerés volt, egyben azonban lényeges dolgokról elterelte a figyelmünket, a végleges tisztánlátás derűjét élesztette körünkben. Nyilvánvaló, hogy a magyar hagyomány nem tudott a kettős

fejedelemségről, holott a magyar politikai szervezet sztyeppi birodalmi legitimitásának, kazár szentesítésének az emlékét tisztelettel őrizte. Márpedig a kazár jellegű kettős hatalom megemlítése, mondai visszfényének őrzése csak erősíthette volna a legitimitás bizonyítékait. Ismét utalok B. N. Zahoder kitűnő felismerésére; különösen a magyar ügyekről készült keleti feljegyzésekben bukkan elő az, hogy a ránk maradt szövegrészekben különböző korból eredő feljegyzések keveredtek. Kénytelen vagyok bizonyosra venni azt, hogy a Dzsajhani-szövegben említett két magyar fejedelem nem közvetlen előzménye az Árpádok fejedelmi hatalmának. Ide vonatkozó korábbi észrevételeimet elejtem. Még kevésbé valószínű, hogy a honfoglalás kezdetén még létezett az a bizonyos kettős hatalom. A bizánci György szerzetes írja, hogy Bölcs Leó császár a Szklerosznak nevezett Niketaszt küldte az Al-Dunához, ahol a magyarok fejeivel, Árpáddal és Kuszánnal kötött megállapodást a bolgárok elleni háború ügyében. Györffy Gy. Anonymusnál és a nyugati évkönyvekben emlegetett Korcán, illetve Kusal fejedelemmel azonosítja a bizánci kútfőben említett Kuszánt, Árpád vezér társát, akit egyben a magyar kendének, főkirálynak tart. A név helyes alakját *Kurszánnak* tartja. A magyarok királyának nevezett Kusalt a bajorok törbe csalták és meggyilkolták, nem sokkal a honfoglalás befejezése után. A bizánci eredetiben a név megkettőződött „szigma” jellel áll, ehhez viszonyítva a név legtöbbször a nyugati évkönyvekben olvasható *Kusal* alakban tűnik fel. Szinte bizonyosra vehető, hogy a bizánci és a nyugati írók eltorzították a magyar fejedelem nevét. De Anonymusnál sem a hitelesnek tartott *Kurszán* szerepel. A nyugati évkönyvekben harciasnak feltüntetett Kusal király nem felel meg a szakrális uralkodó eszményének és még annak sem, akit Dzsajhani a magyarok névleges királyának nevez. Feltétlen érdekesnek kell tartanunk, hogy a besenyőktől elszenvedett vereség fejedelmi áldozata Álmos volt, őt érte az a sors, amely a kazár törvények értelmében a szakrális főkirályt sújtotta. Álmos nem a Kende-nemzetséghez tartozott. Zord felelősségre vonás érthette a hadvezér fejedelmet is, Álmos meggyilkolása a sztyeppi legitimitás szellemében történt. Ha Korcán, Kusal, Kuszán főkirályságát tételezzük fel, akkor rajta nem teljesedett be a törvény, ami különös. Mert a magyar hagyomány még a X. század közepén is őrizte, hogy fejedelmének hatalma a kazár ethoszból származik. A kútfők mit sem tudnak Kuszán, Kuszal kiemelkedő jelentőségéről. Személye, miként nevének többféle előfordulása problematikus, még az is kérdéses, hogy azonos személyről van-e szó. Györffy Gy. Anonymusnál fedezte fel azt, hogy a *kend* méltóság személynévként, Korcán apjának a neveként az Álmosnak esküvést tett fejedelmek névsorában tűnik fel. Ez a névsor nem hiteles. Méltóságnevek adományozása a török személynévadásban általános, ezért *Kend* személynévet viselő emberek élhettek a magyar előkelők körében. Kend-nemzetség létezésének feltételezéséből nem következik, hogy tagjai a Dzsajhaninál említett méltóságnak voltak a viselői. Dzsajhani nem azt írja a magyar kende, künde királyról, hogy szakrális hatalma volt. Csupán azt jegyzi meg róla, hogy a magyarok névleges királya volt. „Ez azonban csak névleges címe királyuknak, minthogy azt az embert, aki királyként

uralkodik fölöttük, Dzs.la-nak [Dzsila vagy Dzsula, Gyula] hívják.”¹¹ A rendelkezésre álló szövegekből nem egyértelműen következik még az sem, hogy két vagy egy személyről van-e szó. A Dzsajhani-tudósítás értékelése, nyelvének ügye függőben van, a szakrális uralkodó pedig elesik, minthogy ezt nem a kútfő állítja, hanem mi, történészek tettük a szöveghez, mivel a magyar politikai szervezet kazár-török eredetét óhajtottuk adatolni. S inkább bíztuk magunkat saját hiedelmeinkre, mint a kútfők adataira, amelyek, különösen a X. századi magyar történelmi monda szavai, nélkülünk is elárulják a magyar fejedelmi hatalom török-kazár leágazását.

Sok vitát vált ki a kazár—magyar együttélés időtartama. Újabban Kristó Gy. vállalkozott a hálátlan szerepre, 830 és 850 között egy szoros, 850 és 860 között egy lazább kazár függést állapít meg, mivel 862-ben a magyar hadak már Karlmann szövetségében Németh Lajos keleti germán király ellen viaskodtak. Az utóbbi esemény jelzi a magyarok fokozatos távolodását a kelet-európai ügyektől. Leginkább Czegléd K. száll síkra amellett, hogy a Biborbanszületett Konstantin értesülésében olvasható három esztendő hitelesnek kell tartanunk. Álláspontjának megerősítését abban látja, hogy a magyarok minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. A minden háború említése csak akkor értelmes — hangzik Czegléd K. érve —, ha a kazár—magyar együttélés nem tartott évszázadokig. Az utóbbi esetben a minden háborúban való együtt harcolás említése értelmetlen, hiszen két vagy három évszázados együttélés folyamán a magyarok és a kazárok nyilván nagyon sok háborút vívtak meg közösen. Egyébként is a kútfő három (*treisz*) évet említ, a szöveget pedig megváltoztatni nem lehet, mert ha ezt egy esetben megteesszük, akkor bármikor, bármit elkövethetünk a kútfőszövegben. Czegléd Károlynak teljes mértékben igazat kell adnom, azzal persze, ha helyes forrástani elvét minden más esetre kiterjesztjük, arra is, hogy Dzsajhani nem említi a magyarok szakrális fejedelmét. Csakhogy Biborbanszületett Konstantin közlésével kapcsolatban egy szövegkritikai kifogás merül fel. Moravcsik Gy. kiváló szövegkritikai közléseiből kiderül, hogy a „három” szövegkritikailag problematikus, ő személy szerint hajlott a 250-300 év értelmezésre. Másodszor, műfaji észrevétel is felmerül; a közlés történelmi monda, régvolt idők eseményét tartja elevenen, az időpontoknak nincs jelentőségük. Ellenben a történelmi monda lényegéhez tartozik a harci erények ápolása — a magyarok vitéz szövetségesei voltak a kazároknak. Egyebek közt Levedi népe vitézségével érdemelte ki az előkelő kazár nő kezét. Ez megint csak a sztyeppi birodalmi legitimitásra utal vissza. V. I. Abajev és B. A. Ribakov a kelet-európai, Sz. G. Kljastornij pedig sajátosan a török történelmi monda egyik fő ismérvének tudják azt, hogy a lényeg, a megjegyzésre érdemest különböző módzatokban megismétli. A kazár szövetségben tanúsított vitézség nagyon fontos dolog volt a magyar történelmi tudatban. Hogy a mondai emlékezet időben meddig terjed, arra nézve V. I. Abajev és B. A. Ribakov vitathatatlanul szkíta korig terjedő példákat idéz. R. Kuzejev a baskir genealógiák

¹¹ GYÖRFFY, MEH 86.

(szedzsere) példáján mutatta ki, hogy az újabb korban leírt baskir nemzetségi genealógiák évszázadokra visszamenően őriznek más kútfők alapján ellenőrzött, hiteles nemzetségneveket. Végezetül, Czeglédy K. azt tartja, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti ócsuvasos jövevényszavai Kazárországban mentek át a magyar nyelvbe. Ez a szókincs pedig több mint egy évezred múltán is 250-300 szóból áll. Ha mennyiségüket nyelvünk finnugor tőszókincséhez viszonyítjuk, amelyet ezer körülinek becsül a nyelvtudomány, akkor a Kazárföldön bekövetkezett nyelvi hatást igen jelentőségteljesnek kell ítélnünk. És az ócsuvasos nyelvi hatással egykorú volt az alán nyelvi kölcsönzés: *asszony* 'űrnő', *hid*, *vért*, *gazdag*, *verem*, *zöld* (egy fűfajta), *üveg*, *rég*, *méreg* és *hűg*. *Aszlár*, *Oszlár*, *Eszlár* földrajzi neveink az alánok régi *asz*, *oszian*, *aszian* nevéből keletkezhetnek. Nincs nyelvtörténeti támpontunk arra nézve, hogy az írásbeliséget megelőző korokban mennyi ideig tartó népi érintkezéseknek lehettek olyan következményei, amilyeneket a magyar és a kazár, a magyar és az alán esetében tapasztalunk. Hozzáteszem, az alán jövevényszavak még nincsenek feltárva. Nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a magyarokhoz csatlakozott kabarok ócsuvasos nyelvűek voltak, nyelvi befolyásuk a honfoglalást követően is tartott. Biborbanszületett Konstantin közli, hogy a kabarok és a turkok (magyarok) beszéltek egymás nyelvét. Nem tudjuk, hogy a honfoglalást — a császár tudósítását — követően meddig élt a kabar nyelv. Sokáig nem élhetett, mert a magyar földrajzi névadásban egységes magyar nyelvi szabályok érvényesültek már a korai időktől kezdve. Úgy gondolom, nem vétek a valóságosság ellen, ha nem három és még csak nem is húsz-harminc évet tételezek fel a magyar nyelvet ért sztyeppi hatás időtartamára nézve. A sztyeppi hatás alatt az alán és a kazár kapcsolatokat értem.

Elképzelésem érdekében negyedikként emlitem a magyar ősgestából származó mondát a magyar nép eredetéről. A Perzsiával határos Maeotisból kikalandozó Hunor és Magor egy pusztaságban férfiak őrizete nélkül találták Belár fiainak feleségeit, gyermekeit és Dulo alán fejedelem két lányát. Az asszonyok a kürt ünnepét ülték meg. Hunor és Magor az alán fejedelemnányokat, kísérőik pedig Belár fiainak feleségeit vagyonukkal együtt elragadták, a nőket feleségül vették. A történelem megszemélyesítésének mondai szabályából következik, hogy a magyar nép a testvérpár alán asszonyaitól származik. A monda több rétegben alakulhatott ki. Ránk maradt alakja abból az időből való, amikor a magyarok kazár függősége már megszűnt vagy még nem következett be. *Belár* a *bolgár* népnév megszemélyesítése, a *Dulo* név lehet szarmata eredetű. Szláv betűs írásban a bolgár fejedelmi listában is feltűnik nemzetségnévként, és ebben az alakjában a magyar *Gyula* névvel vetik egybe. A kürt ünnepe a zsidó vallási előírásokban szerepel, és mivel a zsidó vallás sztyeppi terjedésével a 740-es évektől számolhatunk, a kürt ünnepének motívuma kazár kapcsolatainkra utal, a monda ránk maradt alakjának a VIII—IX. század fordulójánál nem korábbi keletkezését sejteti. — Amennyiben persze a kürt ünnepének említése valóban zsidó vallási motívum. — A kazár alárendeltségben élő magyarok aligha rohanhatták meg bolgár-török és alán szomszédaikat. Bár

az asszony- és a vagyonszerzésnek a sztyeppen ez szokásos módja volt. Mondánknak a *Belár* 'bolgár' és alán néppel kapcsolatos eleme lehet nagyon korai és viszonylag kései eredetű is. A bolgár, alán és magyar együttélés valóságos esemény. Ez ismét megerősíti, hogy a történelmi monda a megtörténtet és a jövőben is megtörténhetőt állította hallgatósága elé. Hallgatósága személyes tapasztalatokkal rendelkezett a lényegről, értve alatta a zsákmányolást és az asszonyszerzést. Említettem, hogy a mondának ezek az elemei viszonylag fiatal módosításai egy sokkal korábbi létezett néperedetmondának. A csodaszarvas, amely a népet vezérelte, megtelepedés Macotisban, Hunor és Magor születése, kiválásuk atyjuknak, Ménrótnak hajlékából — a monda ősi rétegét képezik. A csodaszarvas és a Macotis említése még hun kori réteghez tartozik. Lehetetlen eligazodnunk abban, hogy a monda mennyi idő alatt alakul ki, mennyi időt vesz igénybe újabb rétegeinek beépülése. Mivel a mondát szóbeliség őrzi, tehát igen szoros tartozéka a nyelv történetének, fel kell tételeznem, hogy nem rövid az az idő, amely alatt a monda és újabb keletű módosulása megtörténik. Azért sem lehet rövid ez az idő, mert egy meglehetősen sok lelket számláló közösség, az őstörténeti magyar nép összetartozását, közös ősatyáktól és ősanýáktól való leszármazásának a tudatát ápolta a monda. Márpedig az szerfölktt érdekes, hogy nem bolgár-török, hanem éppenséggel alán ősanýák állnak az eredetmonda középpontjában. A bolgár-török asszonýok Hunor és Magor vitézeinek feleségeiként a háttérbe szorultak, márpedig a magýarság kazár és egyéb török kapcsolataira utaló adatok igen népesek. Úgy vélekedem, hogy a szóbeliség állapotában az etnikai tudat ápolását szolgáló monda nem néhány év leforgása alatt szilárdult meg.

Megszívlelem Czeglédý K. tanácsát, hogy a forrásszöveghez ne nyúljunk, mert ez önkényhez vezet, és akkor a három helyett bármilyen számot írhatunk a magyar—kazár együttélés idejére nézve. Megjegyezni kívánom azonban, hogy a szöveget kritikailag legjobban ismerő Moravcsik Gy. sem volt biztos a három évben. Szükségtelen Biborbanszületett Konstantin értesülését saját elképzeléseinkhez igazítani. Mindenekelöktt a nyelvtörténet tanúsítja, hogy a magyar—kazár és alán kapcsolatok tartósak, hosszan tartóak voltak. Ezek az adatok alátámasztják a császár informátorainak lényegi igazát abban a hatalmi legitimitást alátámasztó érvükben, hogy a magyarok igen szoros kapcsolatban álltak a kazár állammal. E kapcsolatok időtartamát nyitott és problematikus kérdésnek tartom. Néhány igen laza érvvel kísérlem meg az időhatárokat megvonni. Ligeti L. a magyar—kazár nyelvi és műveltségi kapcsolatok mélységét tekintve több évszázadosnak tartotta a magyar—kazár együttélést.

Az igen tekintélyes J. B. Bury és J. Markwart 822—826 tájára tételezték fel a magyarok megjelenését a kazár érdekerületen. Ezt a feltételezést fogadták el többen, G. Vernadsky, M. I. Artamonov, I. Boba, Ligeti L. és Németh Gy. azzal a kisebb módosítással, hogy inkább a 830-as esztendőt tartják valószínűbbnek. Mint korábban már jeleztem, több komoly érv, mindenekelöktt nyelvtörténeti érvek szólnak a javasolt évszám ellen. A 830-as évszám mellett Sarkel várának létesítése a

döntő érv, amely a magyarok ellen készült. M. I. Artamonov ásatásai pedig fényesen igazolták, hogy a Don-balparti, téglavár Sarkel valóban 830 tájt készült el. A többi meggondolás elmés kombinációk eredménye, melyeket Kristó Gy. felsorol, és a sajátjával megtoldja őket. Lényegük az, hogy a honfoglalás előtti, 895 előtti eseményeket úgy kell valahogyan időrendi láncba állítani, hogy Levedi, Álmos, Árpád kortársak legyenek, helyet kapjon a két vagy egy magyar—besenyő háború, a kabarok kazárok elleni lázadása és magyarokhoz csatlakozása, továbbá a magyarok két hazája, Levedia és Etelköz is. Nem veszítik érvényüket ezek az elmés kombinációk, gyengéjük, hogy elismerik ugyan, hogy a magyar nyelv tömény sztyeppi hatást kapott, de fel sem merül bennük az idő kérdése. Nem 250 vagy 300 honfoglalás előtti kazár és néhány alán jövevényszóról van szó — bár ez sem jelentéktelen —, hanem sokkal több jövevényszóról, amelyek azonban kivesztek a magyarból. Ismét utalok arra, hogy a Don-balparti Sarkelt megelőzően a Don jobb partján állt egy fehér mészkő vár, amit Sz. A. Pletnyova jogosan régi Sarkelnek nevez. Ezt a várat a helyi viszonyokat kitűnően ismerő támadók 815 táján elpusztították, azaz helyőrségét kardélre hányták, miközben a tőzsomszédságában lévő falvakat a támadók nem bántalmazták. Ennek a Don-jobbparti erődnek a pusztulása meggyengítette a kazár állam nyugati határán épített védműrendszert. Ismétlem, a régi és az új Sarkel egy katonai védműrendszer láncszemei voltak. Vajon nem erre a védműrendszerre gondolt Dzsajhani, amikor azt írta, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. A többszörösen romlott és interpolált szövegben a „régebben” nem eligazító, már csak azért sem, mert Dzsajhani szövegének nem minden részlete vonatkozik arra a korra, amely megelőzi a Biborbanszületett Konstantin tudósításában szereplő kort. Egy biztos, a közép-ázsiai utazók ismerték a kazár erődrendszert. M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova összefüggést látnak a régi és az új Sarkel sorsában, az új az elpusztult funkcióját vette át, de csak részben, mert a Don bal partján épült fel, és nem is a vízhez közel, hanem attól távolabb. A Don nyugati partján veszedelmes ellenség rendezkedett be, jelenléte nem tette lehetővé téglavár létesítését, illetve a régi várnak a kijavítását, amelynek falai és belső épületei meg sem sérültek a támadás következtében. M. I. Artamonov és Sz. A. Pletnyova megjegyezték, hogy bizánci katonai és hadmérnöki segítség igénybevétele kazár részről történt, mert komoly viharfelhők jelentek meg a kaganátus nyugati határvidékén. És a megbomlott egyensúly a bizánci kormányzatot is nyugtalanította, ezért küldött hajórajt és hadmérnöki segítséget a kagánhoz. A mondottakat kiegészítem azzal, hogy éppen a IX. század harmincas éveitől a IX—X. század fordulójáig a keleti szlávok Dontól nyugatra fekvő településein nem kerülnek elő dirhemek. Úgy gondolom, ez annak a következménye, hogy a Dontól nyugatra berendezkedett hatalmi erő kezébe ragadta a karavánkereskedelem hasznát. Két nép képviselt a Kazár Kaganátussal szemben komoly katonai erőt, a magyarok és a kazárok nemzetségéből való kabarok. Hasonlóan vélekedik A. Toynbee is. Biborbanszületett Konstantin a 39. fejezetben megmondja, hogy

valami okból a kabarok fellázdáltak a kazár kormányzat ellen, de vereséget szenvedtek, az életben maradtak a magyarokhoz menekültek, összebarátkoztak és a kazárok nyelvére is megtanították a magyarokat. Világos és egyértelmű, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak nagy hányada a kazár nyelvből származott. Ezért nyelvünknek ez a kérdéses szókincse rejti magában a kihalt kazár nyelv emlékét. Becses, őrzésre méltó örökség. Nyilvánvalóan következik ebből az is, hogy a nyelvünket érő kazár befolyás a honfoglalást követően is tartott, ha már — talán — nem is nagyon sokáig. A X. század közepe táján azonban bizonyosan élő volt ez a nyelvi befolyás.

Bíborbanszületett Konstantin nem jegyezte fel, mi volt a kabar lázadás oka; a 39. fejezetet közlő személyek ezt szükségtelennek tartották közölni. De nem találunk erre nézve eligazítást a császár feljegyzéseinek más fejezeteiben sem. Megmaradok M. I. Artamonov és D. M. Dunlop feltevése mellett, akik úgy látják, hogy a zsidó vallás elfogadása a kazár állami élet csúcsain elhelyezkedők körében, természet-szerűen kiválthatta a hagyományokhoz, az ősi hiedelmekhez ragaszkodó kabarok lázadását. M. I. Artamonov a Don-jobbparti, a „régí” Sarkel helyőrségének pusztulását a kabar lázadással kapcsolja össze. És ezt az összefüggés-felismerést elfogadom. M. I. Artamonov és D. M. Dunlop meglátása szerint a vallásváltás, illetve a zsidó vallás javításával kapcsolatos intézkedések elhúzódó belpolitikai válságot okoztak. A válságtörténet egyik epizódját ismerte fel M. I. Artamonov a régi Sarkel helyőrségének tragédiájában. A támadók természetesen nem hagyták hátra etnikai névjegyüket, és más megoldások keresése is indokolt. Amíg azonban meggyőzőbb érvek, adatok nem merülnek fel, M. I. Artamonovval együtt úgy vélem, hogy a kabar lázadást a vallási reform váltotta ki. A kazár állam belső válsága a VIII. század közepétől a IX. század elejéig húzódott el. E záró időpont vonatkozásában az én feltevésem eltér M. I. Artamonov álláspontjától, ő ugyanis a 830-as évet, a magyarok színre lépését és az új Sarkel felépítését tekinti a válság lezáródásának. A régi Sarkelt 815 táján vesztette el a kazár állam, és 830-ig még csak kísérlet sem történt visszaszerzésére és helyreállítására a Don jobb partján. A Don folyó nyugati partján, a kazár állam tőzsomszédságában egy olyan erő állt, amelytől a kazár kormányzat tartott. És 830-ban az új Sarkel nem a réginek a helyén, hanem új helyen létesült. A Don jobb partján nem megvert lázadók tanyáztak, hanem azok, akikhez csatlakozniuk érdemes volt. Ezek pedig érzésem szerint a magyar törzsek voltak. Ki kell igazítanom Kristó Gyulát, aki azt tulajdonítja nekem, hogy szerintem a kabarok 780 táján csatlakoztak a magyarokhoz. A magyar őstörténetben az ilyen és hasonlóan bátor vélemények kialakításának előjogát készséggel átengedem az erre hivatottaknak. Régen és most is az a meggyőződésem, hogy a kabar csatlakozás időpontját nem tudjuk meghatározni. Azt viszont már több mint húsz éve leírtam, hogy a kabarok lázadása, a vallási reform, a kabarok csatlakozása a magyarokhoz, a Don-jobbparti erőd pusztulása ölelkező eseménysorozat részeit képezik. A kabar csatlakozásról csak azt a sejtésemet adtam közre, hogy a IX. század elejére gyanakszom. Feltevésem

magvához nem nyúlok, kiegészítem mindössze annyi, hogy a lázongások kezdetét a 740-es években, a kabar csatlakozást pedig a 815 és a 820 közötti években sejtem.

A magyarok ekkor már a Dontól nyugatra éltek, s ekkor már lazítottak kazár kapcsolataikon. A magyar törzsek képviselték azt a komoly erőt, amelytől tartva a kazár állam meg sem kísérelte hatalmának visszaállítását a Don jobb partján. A magyar törzsek előkelői csapolták le a távolsági kereskedelem hasznát, iktatták ki a keleti szláv földek déli területeit a dirhem-forgalomból. Dzsajhani közléséből kiviláglik, a közép-ázsiai kereskedők szemmel tartották a magyarok kereskedelmi tevékenységét. És ha hihetünk abban, hogy a XV. századi Sükrulláh ibn Siháb-al-din perzsa krónikás szavai mögött valóban Dzsajhani fogalmazása rejlik, miszerint a magyarok vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek, akkor közvetlen bizonyosságunk van a magyarok kereskedelmi érdekelttségéről. Ebből természetesen nem következik, hogy ezek a szavak az általam feltételezett időpontra vonatkoznak. Azt gyanítom, hogy a IX. század húszas éveitől kezdődött a magyar törzsek önállóbb politizálása, természetesen még nem Árpád és még csak nem is atyjának, Álmos fejedelemnek az uralma alatt. Mert ezek a személyiségek egészen bizonyosan későbbben léptek színre. A folklorisztikus történeti tudat Levedit emlegeti, csakhogy az ő személye „perszonalizált történelem”, akit úgy kell hagynunk, ahogyan van. Nyitottnak hagyom annak a kérdését is, hogy besenyő vagy kangar támadás kényszerítette-e a magyar törzseket az Etelköznek nevezett helyekre. A folklorisztikus 38. fejezet, amely e kangar, illetve besenyő támadásról szól, a *kangar* név használatának és az események időpontjának tekintetében éppoly homályos, amiként az a folklórtól elvárható. Mert a „korábban” kangarnak, és az „akkor” kangarnak nevezett besenyők, meg az „amikor” a türkök és kangarok (besenyők) között háború tört ki, mert a besenyők előzőleg a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak a türkök (magyarok) földjére telepedni — időrendi támpontot nem nyújtanak. Csak az hihető, hogy ezek az események az etelközi tartózkodást megelőzően történtek. Moravcsik Gy. a *kingirisz* népnévvel veti egybe a *kangart*, turkológus és bizantinista hatáskörébe vág annak vizsgálata, hogy a *kingiriszből* a bizánci görögben lehet-e *kangar* (*Kaggar-Kangar*). A kangar-kérdésben előadott korábbi nézetemet, miszerint a magyar—kangar háború a VI—VII. században, a Volga és a Don közén történt, érvénytelennek tartom. Czeglédy K. elemzései és különösen Sz. G. Kljastornij részletes fejtegetései a kangar-kérdést nem vitték ugyan nyugvópontra, az azonban kiderült, hogy az örmény és a szír kútfolkben emlegetett kangarok, akik a VI. század közepén a Kaukázuson túl éltek, bajosan azonosíthatók. Sz. G. Kljastornij megemlíti, hogy a Kura folyó völgyét már 482-ben a kangarok földjének (*kangark*) nevezték, Örményország és Grúzia határán *Kangar* nevű hegyek találhatók. Ezek a földrajzi nevek kapcsolatban lehetnének ugyan valamilyen kangar néppel, de ez az azonosítás abba ütközik, hogy az örmény toponimikában az iráni eredetű *tohár* helynevek *kangar* alakban is megjelennek. Az iráni nyelvű tohár nép sohasem volt besenyő. Sz. G. Kljastornij a Szir-Darja és az

Aral-tó vidékét tartja besenyő őshazának, ahol a besenyők a VIII. és a IX. század folyamán a karlukokkal, kimeekkel és az úzokkal háborúztak. Vesztes háborúik miatt onnan menekültek az Emba—Jaik—Volga közére. Az Aral vidéki besenyőket Idriszi *Khangakisi* néven ismerte. Sz. G. Kljastornij megjegyzi, az arabok a türk népnevek szókezdő *k*-ját *h*-val adják vissza. Az orhoni türk feliratokban tűnik fel egy *Kängäräsz* nép, J. Markwart ezt azonosította a besenyők *kangar* nevével. És mivel J. Markwart a Szir-Darja nevét *Kang* 'folyó'-ként is feltételezi, úgy gondolta, hogy a besenyők régi *kangar* neve a Szir-Darja *Kang* és a türk *ar*, *är* 'férfi, ember' szavak összeolvadásából származik. Sz. G. Kljastornij megjegyzi, hogy V. V. Barthold és P. M. Melioranszkij nem fogadták el J. Markwart levezetését, ellenben a *kangar* és a *Kängäräsz* azonosságát valószínűnek tartották. Mint látjuk, a *kangar* név kérdése nem jutott nyugvópontra. Az azonban Sz. G. Kljastornij fejtegetéséből kiviláglik, hogy a besenyőkkel kapcsolatba hozható *kangar* név a VIII. század közepe tájánál korábbra nem datálható.

Ha a 38. fejezet történeti folklór-elbeszélésében említett „korábban” kifejezésnek köze van a besenyő—magyar kapcsolatok történetéhez, akkor a VIII. század közepénél korábbra — ismereteink szerint — nem utalhat. Az pedig más kérdés, hogy a *kangar* néven ismert besenyők mikor támadták meg a magyarokat. A *kangar* név egészen bizonyosan nem egy rövid időszakot, nem egy-két évet akar jelölni. Más szóval, a magyarokat *kangar* néven megtámadó besenyők nemcsak éppen abban az időpontban használták régi nevüket, amikor a magyarokat földjük elhagyására kényszerítették. Amikor („abban az időben”) a magyarok Levediában laktak, nem türköknek, hanem *szavartü aszfalünek* nevezték őket. A *szavartü* valószínűleg a *szavar*, *szavir* népnévből származik, ezen a néven egy török népcsoport jelent meg Kelet-Európában a VI. század húszas éveiben. Theophanész bizánci krónikája említi Boareksz (Boariksz) nevű királynőjüket, aki Valah (Valaq, Malaq) nevű férje után uralkodott. Az elő-kaukázusi sztyeppen telepedtek le a szabirok, onnan támadták Bizánc kis-ázsiai tartományait. Moravcsik Gy. a szabir királynő nevét türk *Bo-ariq*-nak értelmezi. Ez a legvalószínűbb etimológia, többen *Boa rekş* 'Boa királynő' értelmezést is javasoltak, ami kevésbé jöhet számításba. Mint I. Sz. Csicsurov megjegyzi, a név tisztázását megnehezíti az, hogy Theophanész nem használja a nevet tárgyesetben, így nem lehet megállapítani, két vagy egy szó a *Boareksz*. I. Sz. Csicsurov kiegészítve Moravcsik Gy. legvalószínűbb etimológiáját, felemlíti a Kaukázusban található Boasz folyót, amelyik a Can hegyek környékén ered. A Boasz folyót Prokopiosz említi, és azt is megmondja, hogy a Boasz folyó mentén a szabiroknak nevezett hunnok élnek. I. Sz. Csicsurov feltételezi, hogy a szabir uralkodónő neve kapcsolatban van annak a folyónak a nevével, amely mentén a szabirok éltek, és lehetségesnek tartja, hogy a személynév a folyó nevéből származik. Hazai irodalmunkat tévútra vitte az a megállapítás, mely szerint a szabirok uralkodónője a matriarchátus emléke a szabir társadalomban. A *szabir* név átszármazott a kazárokra is, vagy legalábbis a kazárok egy részére.

Figyelemre érdemesnek vélem a *szabir* népnév és a *Boareksz* (*Bo-ariq*)

személynév kapcsolatát a Kaukázussal. Gyakran tapasztaljuk ugyanis, hogy egy adott körzetben megjelenő népre átszáll annak a népnek a neve, amely korábban ott lakott. Az *aszfalū* valószínűleg bizánci, vulgáris görög, jelentése 'szilárd, rendíthetetlen'. Czeglédy K. ezt a valószínű értelmezést javasolja. Ezek szerint az egykor a kazárok közelében, Levediában maguknak lakóhelyet szerzett magyarokat „rendíthetetlen szabirok”-nak nevezték. Nem gondolom, hogy a régi magyar lakóhelyeket sikerült bizonyítanom. Azt azonban mindenképpen valószínűnek tartom, hogy a magyarok Levedia előtti lakóhelyeinek közük volt a Kaukázushoz. A magyarok nagy része az Etelköznek nevezett helyekre költözött, másik részük, akikkel a magyarok még a X. század közepén is üzeneteket és ajándékokat váltottak, Perzsarméniába távoztak. *Szavartosvili* és hasonló grúz helynevekben vélték felismerni emléküket, ezek a kísérletek azonban nem válhattak be, mert a szóban forgó grúz falvak egykori földesuraik családi nevét viselik. A baskir etnogenezis példáján tapasztaltuk, hogy kettévált néprészek sokáig, néha egy-két évszázadon át tartják a kapcsolatot. — Julianus magyarjai őrizték a nyugatra vándorolt részeik emlékét. — Kazárország Don vidéki területéről a VIII. század vége felé távoztak a magyar törzsek, így az elszakadás a mondai emlékezés határain belül történt, és természetes, hogy a Kárpát-medencében megtelepedett magyarok felkeresték a Kaukázus vidékén maradt részeit. A X. századi magyarok kiváló gyakorlati, földrajzi ismeretekkel rendelkeztek Kelet-Európa vonatkozásában. A honfoglalás kori magyar emlékek díszei rokonságban állnak az észak-kaukázusi alán régiségek díszítéseivel. A grúziai Briliből, Brehből, Semokmediből származó keresztény kegytárgyak növényi díszítése rokona a honfoglalás kori magyar ékszerek, tarsolylemezek díszítéseinek. A felsorolt grúz kegytárgyak a X—XI. század fordulóján készültek. A nagyszentmiklósi kincs 7. számú korszójának díszítése iráni—kaukázusi izlésben készült. A korszón ábrázolt fantázia ragadozó szárnyas párpai a Rakamaz környékén előkerült ezüstkorongokon ismerhetők fel. A nagyszentmiklósi kincshez tartozó 2. és 7. számú korszókon a fantasztikus szárnyas ragadozó ruhátlan női alakot tart. A jelenet magyarázható az iráni mitológia szemszögéből is. De lényegében nem ellenkezik a magyar Árpád-nemzetség eredetmondájának tartalmi magvával sem, a kozmikus szárnyas és földi asszony nászát is példázhatja. Ezzel nem állítom, hogy a két korszón a turul-monda képi megjelenítését látjuk viszont. A fehér sólyom, az égi szent madár a kazár sztyeppek szülöttje volt, egy fehér sólyomért több tucat betanított harci paripát adtak cserébe. A grúz királyok karizmájának jele volt, hogy vállukon ragadozó madár jelével születtek. A kaukázusi—iráni ötvösség fejedelmi remekei úgy készültek, hogy az ábrázolásokat több nép mitológiájának szemszögéből lehessen értelmezni. Ez a poliszemantika még a Szaszanida-korra megy vissza. Műveltségünk őstörténeti rétegei a Kaukázushoz irányítanak bennünket. Veres P. közléséből ismerem, hogy a kaukázusi Adige Autonóm Terület fővárosától, Majkoptól délkeletre a magyar tarsolylemezek díszítéseihez hasonlóan kidolgozott ékszerek kerültek elő. Nem a teljes egyetértés jegyében idézem A. Toynbee

véleményét Levedia ügyében. Biborbanszületett Konstantin a Chingilus (Chidmas) folyót említi Levediában. A kiváló angol történész a mai Csinhul folyóval azonosítja, amely a Molocsnaja folyóval egyesülve az Azovi-tengerbe ömlik. A. Toynbee úgy véli, hogy a magyar *Levedia* a görög *livadia* 'mocsaras' szóval azonos. Ezt az azonosítási kísérletet nem gondolom eredményesnek. Amit azonban lényegesnek tartok, és A. Toynbee véleménye is megegyezik abban, hogy a magyarok Kovrat Onogur országának voltak az alattvalói, a Dontól keletre, és 817 táján már távolodni kezdtek a kazároktól. Ő is azon a véleményen van, hogy a magyarok több mint három évig éltek együtt a kazárokkal. A magyarok szállásait a Kubán irányába kiterjesztve, A. Toynbee is a Kaukázushoz közelíti az egykori Levediát.

Már idéztem az eszmecsérét Etelköz fekvéséről. Györffy Gy., Benkő L., Harmatta J. és Ligeti L. érvei több kérdést tisztáztak, Ligeti L. szavaival élve, a tisztes eredmények nem véglegesek. A következőkben következtetéseimet adom közre.

Biborbanszületett Konstantin kétféleképpen írja le Etelköz határait. A 38. fejezetben kiderül, az Etelköznek nevezett helyek Levediától nyugatra vannak. Azokon a helyeken, ahol a X. század közepén a besenyők laktak. Azt tudjuk, hogy a X. század derekán a besenyők földjét a Dnyeper osztotta két részre. A 40. fejezetben ismét arról értesülünk, hogy a turkok (magyarok) korábbi lakóhelyeit az ott keresztülmenő folyó nevéről Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában (a X. század közepén) a besenyők lakják. A 42. fejezetből megtudjuk, hogy Besenyő-ország a Duna alsó folyásától kezdve Drisztrával (Szilisztra) átellenben terül el, és a besenyő szállások kiterjednek egészen Sarkelig, a kazárok erődjéig. S hogy ez a Sarkel azonos a Don bal partján épült erőddel, azt a 42. fejezet további részeiből ismerjük meg, melyek ismertetik a vár építésének történetét bizánci szemszögből. A 38. fejezet is ad egy részletes leírást Etelközről. Ezt megint azzal kezdi, hogy a besenyők helyét, amelyen abban az időben (Levediából való kiköltözésüket követően) a turkok laktak, az ott lévő folyók neve szerint hívták. Az első folyó az úgynevezett Varuch (Dnyeper), a második folyó az úgynevezett Bug, a harmadik folyó az úgynevezett Trullosz (Dnyeszter), a negyedik folyó az úgynevezett Prut, az ötödik folyó az úgynevezett Szeret. Az Etelköznek nevezett helyek meghatározásakor valamennyi rá vonatkozó leírást tekintetbe kell vennünk, ha nem ezt tesszük, óhatatlanul súlyosbítjuk nehézségeinket. A csak az egyik vagy csak a másik értesülésre szorítkozva, voltaképpen a kútfőtől függetlenül előre kialakított elképzeléseinkhez igazítjuk Etelköz területét. Forrásunk Etelközre vonatkozó tudósításai nem egyértelműek, a történeti folklór bélyegét viselő tudósításoktól mást nem várhatunk. Valamennyi adat idézése mellett a kíváncsónál is több hely marad a feltevések számára. A 40. fejezetben arról értesülünk, hogy egy Etel folyó, a 38. fejezetből pedig azt olvassuk ki, hogy öt folyó neve után nevezték el a helyet. A többféle tudósítás azt a benyomást ébreszti, hogy Etelköz nem egy pontosan körülhatárolt földrajzi és politikai fogalom volt. Az Al-Dunától a Don alsó

folyásáig terjedő területnek az egésze, azon belül bármelyik kisebb rész egyaránt Etelköznek számított.

Dzsajhani *Atil* és Bíborbanszületett Konstantin *Etel* folyóneve azonos, az utóbbi talán a török *Ātil* magyar hangalakja. A két hangalakban ismert folyónévnek köze lehet a Donhoz, de Bíborbanszületett Konstantin értesülései más folyókra is vonatkoztatják az *Etel-Atil* nevet, amint láttuk, Dzsajhani értesüléseiből sem egyértelműen következik, hogy az *Atil* csak a Volgára, illetve a Donra vonatkozik. Úgy vélem, hogy Etelköz és a Dzsajhani-szövegahagyományból kikövetkeztethető, *Atil* névvel jelzett terület nem azonosak. A császár szövegéből is egy olyan hagyománynak a nyomai világlanak ki, amely a nyugat felé tartó vándorlás történetét ápolta. A magyar középkori hagyományt igen híven fenntartó Kézai Simon azt tartja, hogy a szkítiai Dont a magyarok Etülnek (*Etel*, *Atil*) nevezik, és csak a Rifei hegyek után nevezik Donnak, amikor már az alánok lakta síkságot szeli át. Kézai Simon a három tartományra osztott Szkítia egyik tartományát Dentjának nevezi. Kézai Simonnál mintegy 80 esztendővel korábban alkotó Anonymus a szkítiai magyarok országát, az egész nagy Szkíta földet Dentü-mogyernek nevezi, amely mögött folyik a Don (Tanaisz). Anonymus a folyó ógörög nevét alkalmazta, holott ismerte az *Etel* (*Etyl*) folyót is, de nem azonosította a Donnal. A Dentü-mogyerben lakó népet Anonymus szerint közönségesen szintén dentü-mogyernek nevezik a mai napig (művének írásakor is). A *Dentü* a Donyec folyó régi magyar neve, egy elutasított feltevés az alán *den* 'folyó' szóval azonosította. Nem hatásköröm a probléma nyelvészeti vonatkozásának felülvizsgálata, különösen annak nem, hogy ha az alán/osztét *den* bekerült volna a magyarba, akkor ott hogyan hangzanék. A régi magyar *Dentü* *Den*- tagjának alán eredete nem lehetetlen. A magyar—alán érintkezések sokkal jelentősebbek voltak, mint ahogyan azok a nyelvi emlékek alapján előttünk állnak. Nem lenne meglepő, ha annak a területnek az elnevezésében, ahol az őstörténeti magyar népalakulás fontos szakasza végbement, a *türk* szóval együtt *alán* szó is felbukkanna. A középkori magyar hagyomány, a minden kételyen kívüli nemzeti hagyományunk annak a területnek az emléket őrizte, amely az *Etelköz* nevet viselte. Nem látom be ugyanis, hogy miért szükséges elfogadnunk azt a hiperkritikus nézetet, amelyik szerint krónikásaink a Szkítiára vonatkozó minden értesülésüket idegen művekből merítették. A nyugati irányú mozgásnak az emléket a magyar gesták és a kijevi orosz *Poveszty Vremennih Let* is őrzik. Anonymus előadásában Kijev alatt a magyarok megütköztek az orosz—kun szövetséges hadakkal. Az utóbbiak vereséget szenvedve, békét kértek Álmostól, aki tekintélyes hadisarc és kezesek fejében a kijevi fejedelmet meghagyta székében. A kunok viszont és orosz harcosok is a magyarokhoz csatlakoztak, és velük együtt Pannóniába költöztek. Kézai Simon a besenyők és a fehér kunok országán és Kijev városán keresztül vezette be Árpád népét az Ung folyóhoz, amelynek nevéből a nyugati nemzetek Hungváriusnak nevezik a magyarokat. Kézai Simon naiv népnévtimológiája Anonymuséval rokon.

Boba I. és többen mások a kunok csatlakozásának történetében a kabar

csatlakozás emlékét vélik felfedezni. A kunok emlegetése IX. századi eseményekkel kapcsolatban anakronizmus Anonymus elbeszélésében, hiszen a kunok csak a XI. század második felében tűntek fel a délorosz sztyeppen. Anonymus részletesen szól a kijeviek fölött aratott győzelemről, de a kijevi fejedelmet meghagyta székében. Más szavakkal, Álmos hadait nem vonultatta be Kijevbe. Kézai Simon előadásában a magyarok átkeltek Kijev városán, ezzel sejteti a város birtokbavételét. A Kijev környéki fejlemények valóságmagvának felderítése érdekében a *Poveszty* értesüléseit is igénybe kell vennünk. A kijevi szerző a 882. év eseményéhez jegyezte fel, hogy a fekete ugorok (magyarok) megállapodtak Kijev alatt, szállásokat vertek és kunok módjára viselkedtek, majd elindultak és átkeltek a Magyar Hegyeknek nevezett nagy hegyeken. A *Poveszty* említi még Kijevben az ugor (magyar) helyet, az Olmin dvor nevezetű birtokot és Kijev alatt a Dnyeperen az ugor (magyar) gázlót. Mivel a kijevi szerző a kunokhoz hasonlítja a magyarokat, bejegyzése a XI. század közepénél korábbi nem lehet. És amellet csaknem bizonyos, hogy a 882. évhez tévesen kerültek a magyar események. Ugyanis a XI. század közepe előtti eseményeket a kijevi szerzetes írók utólagosan sorolták be évek szerint. A *Poveszty* tudósításában jól felismerhető a XI. század második feléből és egy sokkal korábbi időből származó réteg. A. A. Sahmatov, legutóbb pedig B. A. Ribakov plasztikusan mutatták ki a *Poveszty*ben az egymástól időben távoli események egy mondatba olvasztásának, a sokszori átdolgozásoknak a nyomait. A magyarokról szóló értesülés régebbi rétege eredeti kijevi orosz ismeretekből származik. Ezek az ismeretek két ágon juthattak a *Poveszty* első szerzőjének tudomására. Kijevben a kereszténység hivatalos felvételétől, a X. század végétől készülhettek rövid feljegyzések a legnevezetesebb eseményekről. Ezeket a korábbi feljegyzéseket a *Poveszty* első szerzője bizonyosan olvasta. A magyarok Kijev alatti tartózkodása emlékezetes volt, mert markáns szavakkal kaptak jellemzést, ez a jellemzés az élmény bélyegét hordozza magán. Nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy a magyarokról a kijevi orosz írásbeliség első korszakában készült rövid említés. Mivel a legkorábbi kijevi orosz feljegyzések is száz évvel az események után készülhettek, a magyarok dolgait a kijeviek történeti folklór-emlékezete tartotta fenn az írásbeliség kezdetéig. A *Poveszty*ben egyébként a történeti folklór-emlékezetnek ragyogó példái találhatók. — Az eredeti kijevi orosz szájhagyomány is forrása volt a XI. század második felében tevékenykedő szerzetes író ismereteinek. A magyarok és a kunok összefonódása a népi emlékezetben következett be. Figyelmet keltően nem véletlennek tartom azonban, hogy mind az orosz, mind pedig a magyar nemzeti hagyomány a kunokat és nem a besenyőket vonta be a Kijev alatti magyar ügyekbe. Az orosz középkori nemzeti hagyomány a magyarok életmódját, viselkedését mozgást jelentő ige (jární) melléknévi igenévi alakjával és a kunokkal való hasonlítóssal jellemzi. Ebben az összefüggésben az orosz folklór a nomád besenyőkhöz is hasonlíthatta volna a magyarokat, mivel a kijeviek éppen olyan személyes élményeket szereztek a besenyőkről, mint az őket követő kunokról. Anonymus megőrizte a besenyő csatlakozások nemzeti ha-

gyományát is, és a honfoglalás előtörténetéhez tartozó kijevi tanyázással kapcsolta össze a hét hun vezér és népének csatlakozását, akik nem sokkal korábban a magyarok ellen jeleskedtek. Az Anonymusnál olvasható magyar hagyomány a kunok csatlakozásáról valóban lehet a kabar csatlakozás történetének elhomályosult emléke. De sem az idő, sem a színhely nem valóságosak. Anonymus kunjainak története felfejtésre vár, meglehet, hogy jelentős kun részek telepedtek le a XII. századi Magyarországon, az emlékezet ezeket vetítette volna vissza — sok minden elképzelhető. A középkori orosz hagyomány magyar—kun hasonlításának egy láncszeme kézben van, a XI. század második felében a kijevi oroszok szemében a kunok képviselték a sztyeppet, ha a sztyeppel kapcsolatos régmúltat szemléltetni akarta, akkor a kunokra utalt. De még itt is felfejtésre vár a középkori magyar és orosz hagyomány egybeesésének oka. A *Poveszty* magyar vonatkozásait Hodinka A. adta ki először, a mai napig is példás értelmezésben. A kiváló Kniezsa I. értelmezése eltér Hodinka Antalétól és az enyémtől is. Kniezsa I. fordításában azt olvassuk, hogy a Dnyeperhez érő magyarok megállottak sátraikkal, mert úgy vándoroltak, mint a kunok. Az eredeti óorosz szöveg a megállapodott magyarok lakóhelyeire ugyanazt a szót használja, mint amit a *Sarkel* név régi orosz tükörfordításában találunk — *Vezsa*. *Sarkel* régi orosz nevét nem fordíthatjuk „Fehér Sátor”-nak, „Fehér Szállás”-t kell javasolnunk. Az eredeti orosz hagyomány, mely kitűnően ismerte a sztyepp népeinek hajlékát és településeit, nem véletlenül a *Vezsa* — és nem a *satjor* 'sátor' — szót alkalmazta, amikor a megállapodott magyarokra utalt. A régi orosz „jár” ige múlt idejű melléknévi alakját lehet éppen a „vándorol” fogalommal érzékeltetni, csak hogy a régi oroszban a mozgást jelentő igéknek az a kategóriája, amelybe a „jár” tartozik, mindenekelőtt viselkedést jelent a fogalomnak igen széles értelmében. Utal a létformára is, természetesen magában foglalja a vándorlást és amellett a katonai-morális viselkedés sztyeppi szabályainak meglétét a magyarok körében. A *Vezsa* szó alkalmazásával az orosz nemzeti hagyomány a szervezethez, a megszabott rend szerint megtelepedett magyarságra utalt. A vezérei alatt álló magyarokat fejezi ki a *Vezsa*. A *Poveszty* a kun sztyeppeknek azokat a kun szállásait nevezi kun vezsáknak, ahol a nép fejedelmei által megszabott rendben élt, ahol a kijevi követek a kun fejedelmekkel találkoztak.

Az orosz hagyományban nem sietve menekülő magyarok emléke élt. Györffy Gy. alapos megállapítása, hogy a besenyőktől elszenvedett vereség súlyos, de nem végzetes volt, nem okozott pánikot a magyarok körében. Az *Olmin dvor* nevű kijevi birtok a *Poveszty*ben fordul elő, G. Vernadsky és M. Ferdinandy Álmos magyar fejedelem kijevi székhelyének tekintik. Vagyis az *Olmin dvor* lenne Kijev magyar megszállásának alighanem egyetlen autentikus bizonyítéka. Legutóbb Kristó Gy. mérlegelte, hogy ha az *Olmin dvor* valóban Álmos kijevi udvara lenne, akkor csattanós bizonyítékot kapnánk Álmos törzsszövetségi fejedelemségére 882-ben. Kristó Gy. Úgy látja, hogy *Olmin dvor* a magyar (ugorszkaja)hegyen volt. A kérdéses birtok helyére nézve több feltevés forog közközen, közülük az egyik az

ugorszoje (magyar) mesztot (helyet) tételezi fel, nem hegyet tehát. Az *Olmin* személynévből képzett birtokos jelző. A kérdés most már, hogy az óorosz *Olma*, *Olm*- azonos-e az *Álmos* névvel. *Álmos* nem sajátosan magyar személynév, a X. század első negyedében Almys nevű bolgár király uralkodott, aki az iszlámban *Dzsafar* nevet vett fel. A magyar *Álmos* a honfoglalás körüli idők magyarjában még bizonyosan *Almys*-nak hangzott. Kijev egyik legrégebbi keresztény gyülekezete kazárokból állt, és miután bizonyosan tudjuk, hogy a kazár telepéseknek voltak városi birtokaik Kijevben, köztük akárhány *Álmos*/*Almys* nevű ember lehetett. És mivel a kazár közösség sokáig fennállt Kijevben, hihető, hogy előkelő kazár birtokos neve összeforrhatott az orosz nemzeti hagyományban igen fontos szerepet kapott városrésszel. A magyarok ellenben a városon kívüli vezsákban tanyáztak, valószínűtlen, hogy fejedelmük a városban szerzett volna birtokot magának, és ha nem is sietősen, de a kijevi orosz földről hamarosan távozó magyarok vezérének neve ment volna át a középkori orosz történelemben oly nevezetes birtokra. Az pedig a legkevesbé sem bizonyított, hogy az *Olm*/*Olma* az akármilyen nemzetiségű *Álmos*/*Almys* névvel azonos. Ez a név mássalhangzóra végződik, az orosz birtokos jelző képző *-in* a mássalhangzóra végződő szavakhoz úgy csatlakozik, hogy nem változtatja meg a szóvégi hangot. Így az *Álmos*/*Almys* esetében valami *Almosin*, illetve *Almysin* alakot várhatnánk. Ezzel szemben az *-in* képző elhagyása után egy *Olm*, illetve egy feltételezett *Olma* szót kapunk. Ez pedig még nem szakértő szemmel sem azonos az *Álmos* névvel. Alighanem le kell mondanunk Álmos törzsszövetségi fejedelemségének kijevi bizonyítékáról. Miután ez az elmélet születésétől fogva haldoklik, nem érdemes megmentésén fáradozni. Fényes bizonyítéka van annak, hogy Kijevben nemcsak keresztény, hanem zsidó kazárok is éltek, és nem is kevesen. A kazár nyelvet és írást a X. századi Kijevben a kormányzat használta. N. Golb és O. Pritzak tették közzé a X. század közepe táján Kijevben kelt héber nyelvű okiratot. Az irat kazár személynéveket említ, és rovásírással készült, kazár nyelvű hivatali záradékkal végződik. Bizonyos, hogy Kijev *Olm*, *Olma* nevű lakosa kazár előkelő volt.

Az ugor (magyar) népnevet őrző kijevi és Kijev környéki helynevek több módon is keletkezhetnek. A nevük után ismert helyeket gyakran használhatták a honfoglalás előtti magyarok és jóval korábban is, mint 882. évi említésük alkalmából. A kijevi szolgálatba szegődött magyar fegyveresektől is származhatnak a magyar helynevek. Vagy a honfoglalás utáni magyar kereskedők fordultak meg gyakran a szóban forgó helyeken. Egyik magyarázatot sem lehet véglegesnek tekinteni: az bizonyos, hogy a középkori orosz hagyomány csak azért őrizhette meg a magyar helyneveket, mert ott huzamos időn keresztül láttak a kijeviek magyarokat. Úgy vélekedem, hogy az elsőként említett két okkal magyarázható a magyar helynevek keletkezése, a harmadik ok pedig sokáig megerősítette azoknak a helyeknek a magyar nevét. A kijevi Tized Temploma (Boldogasszony Temploma) helyén korábban pogány temető volt, ahová rangos kijevi druzsina (fegyveres kíséret) harcosait temették. Az előkerült fegyverek és ékszerek között vannak

magyar típusúak, ezek lehettek magyar druzsina-tagok emlékei. Ezt a lehetőséget számon kell tartanunk. Arról sem feledkezhettünk meg, hogy a Kárpát-medencén belül vitathatatlanul magyar tárgyak a Kárpátoktól keletre elterülő sztyeppen más népekhez is tartozhattak.

Kniezsa I. *magyarnak* fordítja a *Poveszty*ben emlegetett fehér ugorokat, akik a 620-as években a Kaukázus előterében éltek. Györffy Gy. arra gondol, hogy ezek a fehér magyarok a bolgárok helyét foglalták el a délorosz sztyeppen, s miután az 1000 táján tevékenykedő Querfurti Brunó Magyarországon fehér és fekete magyarokat említ, a *Poveszty* fehér és fekete ugorjai egyaránt a magyarokra vonatkoznak. Hodinka A. körültekintően fehér ugoroknak értelmezte a *Poveszty* illető helyét, amely nem tartozik a középkori orosz történeti hagyomány körébe. Bizánci világkrónikát másolt át a *Poveszty* első szerzője, de szövegezése az átszerkesztések során megcsonkult, részben pedig interpolációkat szenvedett. A népek fehér és fekete felosztása ősi sztyeppi hagyományt követ, nincs véglegesen kialakult magyarázatunk jelentésére nézve. Voltak fehér és fekete kazárok, akiket D. M. Dunlop és M. I. Artamonov részint származási, részint társadalmi megkülönböztetésként magyaráz. Elképzelhető, hogy a fehér és fekete megkülönböztetésnek van egy népgenetikai és társadalmi jelentése. Meglehet, hogy a magyarok esetében is kettős jelentése volt a szín szerinti említésnek. Csakhogy a *Poveszty* fehér és fekete ugor említésével kapcsolatban fel kell említeni azt is, hogy a régi oroszban az ugor az onogurokat, a bolgárokat is jelentette. A fekete ugorok említésén azért értjük teljes bizonyossággal a magyarokat, mert velük kapcsolatosan kétséget kizáróan magyar történeti eseményeket sorol fel: átkelést a Kárpátokon, a honfoglalást. A fehér ugorokkal kapcsolatos csonkult szövegből ez a bizonyosság nem derül ki. És a *Poveszty* szovjet szakértői — akárcsak Hodinka A. és A. A. Sahmatov voltak a maguk idejében — tanácstalanok. Tanácstalanságukat nem sikerül eloszlatni, ezért a *Poveszty* fehér ugorjait nem fordíthatjuk fehér magyaroknak. Azokon ugyanis meglehet, hogy a bizánci György szerzetes szaragurjait, fehér onogurjait kell értenünk. E lehetőség mérlegelése mellett arra is gondolnunk kell, hogy a *Poveszty* valamelyik szerkesztője, miután elolvasta a 882. év alatt szereplő ugorokról (magyarokról) szóló történetet, meg akarta különböztetni a két ugor említést úgy, hogy önhatalmulag a VII. századi ugorokat *fehér*, a IX. század végi ugorokat pedig *fekete* jelzővel illette. Ezt a gyanút azért nem ejthetjük el, mert a fehér ugorok említése után következik egy nyilván későbbi beszúrás, amely elmondja, hogy ezek után jöttek a besenyők, majd a fekete ugorok (magyarok) mentek Kijev mellett Oleg idejében, aki valóban a magyar honfoglalás idején élt. A bejegyzés kései időpontjára vall, hogy a besenyőket időben a magyarok előtt szerepelteti. Holott a XI. század közepe táján a *Poveszty* első szerzői még nagyon jól tudták, hogy a besenyők a magyarokat követték. A fekete ugorokat (magyarokat) röviden említő mondat szerzője már nem tudta a sorrendet, és arra sem volt tekintettel, hogy a kezében lévő történeti mű a magyarok és a besenyők sorrendjét helyesen adja elő. — A *Poveszty* fehér ugorokat említő része legkevésbé a

kettős honfoglalás újabb teóriájának alátámasztását szolgálhatja, bár ott szinte perdöntő bizonyítékként foglal helyet. A legtüzetesebb vagy az igen nagyvonalú szövegelemzésből sem derül ki, hogy a *Poveszty* kérdéses szakaszában a középkori szerzetes a fehér ugorokat és az avarokat azonosnak tünteti fel. Egyidőben létező, de két különböző népnek tudja őket.

A IX—X. századi magyar társadalomról készített könyvem nyomán egész sor értékes mű foglalkozik a honfoglalás előtti magyarok gazdálkodásának, életmódjának kérdéseivel. Balassa I., Veres P., Fodor I., Bálint Cs., Mesterházy K., Erdélyi I., Czegléd K. és Róna-Tas A. értékes megfigyelésekkel gyarapították a témára vonatkozó ismereteinket. Többen könyvem állításaival vitatkozva, a honfoglalás előtti magyarság nomád életmódjának és gazdálkodásának súlyát emelték ki, mert én a földművelést állítottam előtérbe. Nem látom be véleményem megváltoztatásának szükségét: azt hangsúlyoztam, hogy a magyar törzsek nomád állattenyésztő gazdálkodása az említett korban új elemekkel gazdagodott, mindenekelőtt a szarvasmarha- és részben a juhtenyésztés aránya növekedett. A fejlett nomád állattenyésztő gazdálkodás kiegészült az ekés és a kerti földművelés ismeretével. A magyarok gazdálkodása nem volt tisztán nomád jellegű. A magyar nyelv földműveléssel és marhatenyésztéssel kapcsolatos kazár eredetű szókincse ékesen bizonyítja a magyar törzsek gazdálkodásának félnomád és földműves együttesét. Igen sokat tudunk arról a gazdasági környezetről, amely tárgyaival, településeivel bizonyítja nyelvünk bolgár-török eredetű szókincsének forrását. Ezt a forrást szaltovo-majaki kultúrkörnek nevezi a régészet.

Nem tudjuk még, hogy a szaltovo-majaki kultúrkörhöz tartozó területi változatokból melyik, illetve melyek lehettek a magyarságé. Ebben az irányban még nem alakultak ki a kutatási programok. Azt azonban így is cáfolhatatlan adatok bizonyítják, hogy a középkori Magyarország gazdálkodási rendszerének, nevezetesen az ekés földművelésnek, szőlészetnek és a kitűnő állattenyésztésnek a kezdetei a szaltovo-majaki kultúrkörben lelhetők fel. A vitatkozás kedvéért megismétlem, ekés földművelésünk kezdetét találjuk a kelet-európai sztyeppen, az más dolog, hogy a középkori magyar földművelés jelentős hatásban részesült a környező szláv népektől. Nyelvünk földműveléssel kapcsolatos szláv szókincse ékesen bizonyítja ezt. Ha viszont földművelésünk szláv hatásra a Kárpát-medencében alakult volna ki, akkor legrégibb szántó-vető szókincsünk nem csuvasos, kazár lenne. — Nem hiszem, hogy bármiféle kapcsolatban lenne a magyarság elő-kaukázusi lakóhelyeinek feltevésével, mégis felemlítem, az utóbbi években folyt kutatások a szaltovo-majaki kultúrkör elő-kaukázusi kialakulását körvonalazzák. — Ezek a körvonalak azért érdemelnek figyelmet, mert a Kaukázus északi előtere a fejlett állattenyésztés és földművelés ősi központja. Ez ideig ugyanis eléggé tisztázatlanok voltak a sztyeppi ekés földművelés és a középkorias szaltovo-majaki kultúrkör kezdetei. Dzsajhani értesülései a magyarok gazdálkodásáról élethűen tükröztetik a szaltovo-majaki kultúrkör változataiban fellelhető gazdálkodási viszonyokat. A magyaroknak sátraik (boltozatos jurtáik) vannak, és együtt

vonulnak a sarjádó füvel és a zöld vegetációval. Az eredeti arab szövegben az áll, hogy „boltozataik” vannak, amit a közép-ázsiai kereskedők nyilván a valóban boltozatos jurtákra értettek. És ha Sükrulláh többletének hitelt adhatunk, akkor azt is megtudjuk, hogy egész rakományuk és raktáruk, az uralkodó kísérével és trónussal, a sátorokkal és az állatokkal velük együtt utazik. A telet viszont a legközelebb eső folyó partján töltik, téli halászattal foglalkoznak. Kevésbé vagyok bizonyos afelől, hogy az Ibn Ruszta tolmácsolásában ránk maradt következő szövegrész a magyarok sztyeppi országára vonatkozik, bár elvileg nem tagadható. A magyarok országa bővelkedik fáknban és vizekben, talaja nedves, sok szántóföldjük van. B. N. Zahodernek igaza van, ez a jellemzés eléggé illik a X. századi Kárpát-medencére. Ám Kazárország leírásában is találkozunk a dús növényzettel és a megművelt földekkel.

Mindent egybevetve következtetek, hogy a magyarok a Moravcsik Gy. által hangoztatott 150-200 évig éltek a kazárok szomszédságában és részben kazár alárendeltségben. Nem tudom, létezik-e olyan nyelvtörténeti elméleti modell, amelynek segítségével megragadható az az időtartam, amely alatt a magyar nyelv kazár eredetű szókincse átkerült a magyarba. A személynévadás és a nép-, valamint a fejedelmi genealógia vallási hiedelmekkel kapcsolatos dolgok. Márpedig ezek konzervatív módra viselkednek, idő kell befogadásukra. A honfoglalás kori magyar személynévadásban pedig a törökös személynévek általánosak voltak. A gazdálkodással, szokásjoggal és erkölccsel kapcsolatos szókincs átvétele rövid idő alatt nem történhetett meg.

Ez az időszak, amint azt Szűcs J. és Veres P. kifejtették, a magyar etnogenezis történetének fontos korszaka volt, megtörtént a finnugor eredetű magyar és a török néprészek egybeolvadása. Ezt az egész fogalomkört inkább az őstörténeti magyar népalakulás zárószakaszának tartom, amely egyben megnyitotta a magyar népállomány alakulásának középkori szakaszát. Lényeges kiegészítéssel csak annyiban élek, hogy Szűcs J. fejtegetésébe bekapcsolom az alán vonatkozásokat. Az alán kapcsolatok tárgyszerűen szerepelnek a magyar történeti folklórban. Szűcs J. elemzése értelmi magvának megismétlésére szorítkozhatom a továbbiakban, azzal, hogy a lényegét illetően ezek megegyeznek a Veres P. művében foglaltakkal. Következésképpen Szűcs J. joggal mutatott rá, hogy a honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka a különböző típusú tagolódásokon átütő homogenitást mutat, ami az etnikai hagyományközösség kialakulásának hosszabb és szervezettebb múltjára mutat. Ez a következtetés akkor is helytálló, ha tudjuk, hogy a kérdéses régészeti hagyatéka a szaltovo-majaki sztyeppen működő nagy műhelyek homogenizáló bélyegét viseli. Mert ahhoz, hogy egy hagyományközösség zárkózottságát az iparszerű termelés és a kereskedelem feltörhesse, belső igényt kellett találnia, igényt a népi határokat is áttörő homogenitásra, amit a kereskedelem közvetített. Ha az újszerű, a régít leváltó homogenitásra nem támadt volna belső igény, másként alakult volna az az asszimilációs folyamat a Kárpát-medencében, amiről Szűcs J. megemlékezik. Elesik Kristó Gyulának az az aggálya, hogy a honfoglalás kori

magyar emlékek elkülönítésének hiányzanak még az egzakt mutatói. Ilyen mutatókat a régészet valóban nem tud felmutatni. Ami pedig érvelésének azt a részét illeti, hogyha a honfoglalás kori magyar kulturális egység évszázadokkal 895 előtt teremtődött volna meg, akkor Kelet-Európában szép számmal kellene magyar régészeti emlékekre bukkanni, nem tárgyszerű. Szűcs J. mindössze azt állítja, hogy a magyarság X. századi emlékeinek homogenitása egy hosszabb és szervezettebb etnikai múltra megy vissza. Szűcs Jenőt nagyon helyesen nem érdekli, hogy a kulturális egyveretűség melyik típusát fogadta be a magyarság. Márpedig a tagoltságokon átütő kulturális egyveretűség még akkor is tény, ha vannak vitás és problematikus vonatkozásai. Szűcs J. azt hangsúlyozza Deér Józseffel szemben, hogy a törökös szervezetű magyarság nem egyszeri népszervezés, hanem hosszú folyamat eredménye, amelynek csak utolsó állomását ismerjük megbízhatóan. A törökös politikai keretek arra mutatnak, hogy elkülönült és határozott körvonalú képletet alkotott a magyarság, már a kazár függőség idején. Az abból való kiválás nem egyszeri mozzanat, hanem hosszabb folyamat volt. A magyarság szervezeti elkülönülésének feltétele egy több évszázados etnikai hagyományintegráció volt. Ennek bizonyítékát abban látta, hogy a Volga-vidéken maradt magyar népcsoport (Szűcs J. baskírt említ) évszázadokkal korábban elszakadt, ennek ellenére a formálódó nép legfőbb objektív ismervét, a nyelvet és a legfőbb szubjektív ismervét, a leszármazás fonalán számon tartott csoporttudatát őrizte. A *baskír* népvét kivéve, Szűcs J. fejtegetését igazolva látom. Veres P. következtetései is hasonló mederben futnak. Kristó Gy. magas elismerésben részesítette Szűcs J. megállapításait, amikor Zichy István grófra hivatkozik, aki Szűcs Jenőhöz és vele együtt sokunkkal egybevágóan azt vallja, hogy Julianus tanúsága szerint a keleten maradt magyar néprész is őrizte a közös eredet emlékét, akkor pedig annak a szétválás előtt ki kellett alakulnia. Zichy I. szellemtörténeti elméletével vitatkozunk, mert annak oltárán kiváló tárgyi ismereteit áldozta fel. Zichy I. nem általában a magyar nép kialakulását, hanem törökös szellemiségének kialakulását értelmezte korainak. Zichy I. fejtegetéseiben a szellemiség két fő értelmezésben fordul elő. Jelenti nála a történelem fő mozgatóerejét, ebben az értelmezésben történelemelméleti elkötelezettség. A fogalom megtalálható nála etnikai ismérvek, műveltségi ismeretek összegzésének értelmében is. Elegendő az őstörténeti magyarság magatartását leíró kútfőkre gondolnunk, például a *Poveszty* szavaira — úgy viselkedtek a magyarok, mint a kunok (a kunok törökök) —, hogy meggyőződhattunk Zichy I. álláspontjának helyességéről. A szellemtörténet marxista kritikájában szükségtelen elutasítanunk ennek az irányzatnak az eredményeit, vagy ismét felfedezni azt, amit az előttünk lévők már régen felfedeztek. — Felmerülhet az a kérdés, amely Szűcs J. gondolatmenetében is helyet kapott, hogy az őstörténeti magyarság már a szaltovomajaki (kazár) kultúrkör előtt szoros érintkezésbe került török népcsoportokkal. Lehetőségként mindennel számolni kell, amit azonban bizonyosan tudunk, az a kazár korszaka a magyarság történelmének.

A kettős fejedelemség a magyarság körében kérdéses, a szakrális főkirályság

pedig forrásszerűen nem bizonyítható. Fokozatos fejlődés vezetett a magyar törzsszövetség nagyfejedelmi hatalmának kialakulásáig, amely kazár szokások és törvények, a sztyeppi birodalmi eszmények leágazásaként született meg. A törzsi vezérek, *Ur*-ak sokérdekű politikai szervezetétől az őstörténeti magyarság eljutott a törzsszövetségig. Létrejött a magyar korai államiság közvetlen előzménye, a törzsi társadalom legmagasabb rendű szervezete, a törzsek szövetsége. Ebben a fejlettségi fokozatban Engels az államiság küszöbét látta. Amióta történetírásunk ismeri Biborbanszületett Konstantin és Bölcs Leó tájékoztatásait a X. századi magyar politikai szervezetről, állandó téma, hogy a honfoglalás előtti komoly katonai vereségek, majd pedig a honfoglalás szétzilálta a magyar törzsek szövetségét, és az őstörténeti társadalom alapsejtjei, a nemzetségek léptek előtérbe. Már Pesty F. úgy vélte, hogy a honfoglalás kori nemzetségeink váltak a magyar állam sejtjeivé. Ebben a nehéz kérdésben nem tudtam következetes álláspontot elfoglalni, és ezt joggal teszi szóvá Kristó Gy. A tárgyi igazság kedvéért kívánom megjegyezni, hogy a IX—X. századi magyar társadalomról írt munkámban a X. század közepének válságos éveiben színre lépő erőt, a magyar törzsszövetség nagyfejedelmi hatalmát tekintem meghatározónak. Egészen bizonyos, hogy azok a vélemények, amelyek a honfoglalás után a törzsek szövetségének lazulását hangoztatják, nem tévednek. De egy dolog a szövetség fellazulása és más dolog a széthullása! A törzsszövetség természetes jellemzője, hogy a viszonylag biztonságos időkben az erők összefogása háttérbe szorul. Erre a vonásra Engels is felhígyelt. Azt azonban végzetes tévedés feltételezni, hogy az őstörténeti alapsejtből, a vérségi szervezetű nemzetségekből korai állam születhetik. A kérdés tárgyi vonatkozása eldöntött és lezárt, ezért csupán elméleti kérdésre térek ki, amelynek bizonyos értelemben gyakorlatias következményei is vannak. Archaikus, a honfoglalás századában már régen nem élő vérségi alapsejtek előtérbe állításával az egész honfoglalás kori társadalmunkat olyan kezdetleges vonásokkal ruházzuk fel, amelyek kitűnő érvként lépnek színre román és szlovák történeti művekben, amelyek nemzeti funkciója, hogy a honfoglalás kori magyar társadalmat rabló lovas bandák gyülekezetének ábrázolják. Ezek a történetírók minden előremutatót a helyi előzményekből, például az erdélyi vlach (román) feudális fejedelemségek, illetve a nyugat-európai hatásokból értelmeznek, amelyeknek szinte egyedül köszönhető a feudális magyar állam megszületése. Természetesen ha igazolható lenne, hogy az integráló hatalom egyedül az Árpádok nemzetségéből, a többi nemzetséggel vívott küzdelemből következett, akkor az egész elméleti kérdés értelmét veszítené. Ez azonban az európai, de nemcsak az európai történelemben egyedülálló eset, a magyar történelem kivételességének a példája lenne. Csakhogy a történelem nagy szabályszerűségei alól nincs kivételezettség, integráló állami hatalom minden esetben a korábbi, kezdetlegesebb integráló szervezetből nőhet ki. Igencsak nem közömbös az, hogy az első évezred fordulóján a Német-Római Császárság megkerülésével a pápához koronáért forduló magyar Nagyfejedelemből, az államalapító István, milyen hatalommal a kezében tette meg nagy horderejű diplomáciai lépését.

Bevezetés

PÁPAY JÓZSEF, MNyKéz. I. 3. Bp. 1922; ZSIRAI, FR; HAJDÚ, FNy; HAJDÚ, MKE; HAJDÚ, Bevezetés; HAJDÚ PÉTER, Arch. Ért. 1964. I.; BÁRCZI, MNyÉ; BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Bp. 1954; BÁRCZI, MSzE; BÁRCZI, Szófsz; BÁRCZI GÉZA, MNy 45. 231—244. I.; MNy 46. 1—8. I.; MNy 46. 223—230. I.; BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp. 1967; BENKŐ, TESz; HEGEDŰS JÓZSEF, A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. NyÉ 56. Bp. 1966; A magyar nyelv története és rendszere. Szerk. IMRE SAMU—SZATHMÁRI ISTVÁN. NyÉ 58. Bp. 1966; Tanulmányok MFNyT; ERDŐDI, UNTM; LAKÓ—RÉDEI—K. SAL, MSzFE; GOMBOCZ, Lehnwörter; GOMBOCZ ZOLTÁN, MNy 10. 241, 293, 337. I.; NyK 32. 182. I.; NÉMETH GYULA, NyK 47. 62—84. I.; NÉMETH Gy., HMK; LIGETI, Magy. őst.; LIGETI LAJOS, MNy 55. 451—457. I.; MNy 41. 1—17. I.; MNyKéz. 83. Bp. 1954; N. SEBESTYÉN IRÉN, MTA I. Oszt. Közl. I. 351. I.; Sz. KISPÁL MAGDOLNA, NyK 53. 49—63 I.; LIGETI LAJOS, MNy 72. 11—27, 129—136. I.; GOMBOCZ ZOLTÁN, NyK 45. 129. I.; NyK 46. I. I.; NyK 48. 168. I.; Term. tud. Közl. 55. I. I.; HÓMAN, Magyar hun-hagyomány; DARKÓ JENŐ, KCsA I. 292—301. I.; FEHÉR, V—XI. Jh.; FEHÉR GÉZA, Arch. Hung. 7. Bp. 1931; Száz. 69. (Pótkötet) 513—553. I.; FEHÉR, Bolgtörökök; NÉMETH GYULA, KCsA I. 148—155. I.; ZICHY ISTVÁN, MNyKéz. I. 5. Bp. 1923; MNy 23. 77. I.; Akad. Ért. 37. 172—184. I.; MORAVCSIK GYULA, MNy 23. 258—271. I.; MNyTK 27. Bp. 1930; SzIEmI. I. 171—212. I.; NÉMETH GYULA, MNy 25. 8—9. I.; SOLYMOSSY SÁNDOR, Nyör 59. 143—147. I.; ZAKHAROFF, A.—ARENDT, W., Arch. Hung. 16. Bp. 1934; FETTICH NÁNDOR, Arch. Ért. 45. 48, 305. I.; Száz. 67. 250, 369. I.; Die altungarische Kunst. Berlin, 1942; LIGETI, Mkk; NÉMETH GYULA, MNyKéz. II. 2. Bp. 1934; DEÉR, PmKm; DOMANOVSKY, MMűvelődéstört.; GYÓNI, Bizánci források; GYÓNI MÁTYÁS, MNy 34. 86, 159. I.; HÓMAN, Magyarok eredete; NÉMETH GYULA, Bp. Szle 256. 14—30. I.; Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp. 1940; CZEGLÉDY KÁROLY, Száz. 77. 277—306. I.; MOÓR, Magy. őst. fő; MACARTNEY, The Magyars; KÁLMÁN BÉLA, MNyTK 43. Bp. 1938; BARTUCZ LAJOS, Term. tud. Közl. 59. 65—80. I.; KSzle 3. 22—28. I.; Ethn. 43. 69—79. I.; ZSIRAI, Jugria; HÓMAN—SZEKFŰ, MT; LÁSZLÓ Gy., HMNÉ; ESA 1922—1937; SZENTMIKLÓSSY LAJOS [MOLNÁR ERIK], Korunk, 1939. 12. sz. 1023—1031. I.; 1940. I. sz. 17—25. I.; 407—414. I.; 6. sz. 496—504. I.; 7—8. sz. 630—640. I.; Magyar őstörténet. Bp. 1942; MOLNÁR E., MTTÖÁ²; MOLNÁR E., MNÖ²; CZEGLÉDY—HAJDÚ, MÖK; MOLNÁR ERIK, Stud. Hist. 13. Bp. 1953; Acta Hist. Hung. 4. 45—71. I.; GYÖRFFY, Krónikáink; GYÖRFFY, Tanulmányok; GYÖRFFY, Tört. földr.; GYÖRFFY, István kir.; MORAVCSIK GYULA, Bizánc és a magyarság. Bp. 1970; Studia Byzantina. Bp. 1967; CZEGLÉDY, Nomád népek; CZEGLÉDY,

IV—IX. sz.; LÁSZLÓ GY., Őstörténetünk; A vízimadarak népe. Szerk. GULYA JÁNOS. Bp. 1975; A finnugor őshaza nyomában. Szerk. IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS. Bp. 1973; HAJDÚ, Uráli népek; DIÓSZEGI, Sámánhit; DIÓSZEGI, Pogány hitvilág; U. KÖHALMI, Steppék nomádja; MOOR, Forrástudomány; HARMATTA JÁNOS, in: CZEGLÉDY—HAJDÚ, MŐK; HARMATTA JÁNOS, MTA I. Oszt. Közl. 6. 341—351. l.; MTA I. Oszt. Közl. 16. 191—220. l.; MTA I. Oszt. Közl. 27. 309—424. l.; MTA II. Oszt. Közl. 26. 147—192; SZÜCS, Gentilizmus; BARTHA, IX—X. sz.; BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS, Magy. őstört. tan.; ELEKES LAJOS—LEDERER EMMA—SZÉKELY GYÖRGY, Magyarország története. I. Az őskortól 1526-ig. Bp. 1961; KNIEZSA, Szl. jöv.; KOVÁCS ENDRE, Magyar—oroszl. történelmi kapcsolatok. Bp. 1956. 5—34. l.; GULYA JÁNOS, NyK 60. 41—45. l.; MNy 64. 402—404. l.

Tudománytörténeti jelentőségű művek: HUNFALVY PÁL, Magyarország Ethnographiája. Bp. 1876; VÁMBÉRY ÁRMIN, A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bp. 1895; A magyarság bölcsőjénél. A magyar—török rokonság kezdete és fejlődése. Bp. 1914; SZINNYEI JÓZSEF, A magyarok eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. Bp. 1919; MUNKÁCSI BERNÁT, KSze 6. 185—222. l.; SEBESTYÉN, MHM; CSÁNKI, ÁÁ; ERDÉLYI LÁSZLÓ, Magyar művelődéstörténet. I. Kolozsvár, 1915; DARKÓ JENŐ, ÉNySzK XXI. 6. Bp. 1910; RÓHEIM GÉZA, Ethn. 28. 58—99. l.; Hungarian and Vogul Mythology. Monographs of the American Ethnological Society. XXIII. New York, 1954 (Új kiadás); KÁLLAY FERENC, A pogány magyarok vallása. Pest, 1861.

Írott kútfők és kútfő jellegű kiadványok: PAULER—SZILÁGYI, MHK; DOMANOVSKY SÁNDOR, Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906; HODINKA, OÉMV; IGLÓI ENDRE, AcUD V. 47—80; l.; MARQUART, Streifzüge; CHAVANNES, E., Documents sur les Tou-kius (Turks) occidentaux. St. Petersburg, 1903; PAIS DEZSŐ, Magyar Anonymus. Bp. 1926; MORAVCSIK GYULA, MTK I. 6/b. Bp. 1934; MORAVCSIK, Biborbanszületett; MORAVCSIK—JENKINS, DAI; MORAVCSIK, ÁMTBF; MORAVCSIK, BT; GOMBOS, Catalogus; ZEKI VALIDI TOGAN, A., Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939; KOVALEVSKIJ, Knyiga Ahmeda ibn Fadlana; KOVALEVSKIJ, Csuvasi i bulgari; ZAHODER, Kaszpijszkij szvod; HAJDÚ—RÓNA-TAS—KRISTÓ, Bevezetés; GYÖRFFY, MEH; CZEGLÉDY KÁROLY, A magyarság Dél-Oroszországban. In: LIGETI, Magy. őst.; CZEGLÉDY KÁROLY, MNy 41. 33—35. l.; MNy 52. 120—125. l.; MTA I. Oszt. Közl. 5. 243—276. l.

I. fejezet

Őshazák és népek

MOLNÁR E., MNŐ². Ebben a művében fejtette ki a belső-ázsiai őshazára vonatkozó elméletét. Bírálat: CZEGLÉDY—HAJDÚ, MŐK; HAJDÚ PÉTER, UAJb 41. 252—264. l. A szvidéri őshaza elmélete: LÁSZLÓ GY., Őstörténetünk. Bírálat: HAJDÚ PÉTER, Arch. Ért. 84. 128—142. l.; UAJb 41. A holocén kori életföldrajz kutatásának problémáit vizsgálja: KORDOS LÁSZLÓ, Őslénytani viták. Bp. 1975. 22, 95—108. l. A Szovjetunió európai részén végzett pollenvizsgálatokról: LISZICINA, G. N., Izvesztija AN SzSzsZR SzG 2. 1953; Vesztnyik MU 6. 1950; DOLUHANOV, P. M., MIA 172. Moszkva, 1973; MIA 87. Moszkva, 1961; MIA 129. Moszkva, 1965. A kelteminári, minuszinszki és nyugat-szibériai őshazaelméletek irodalma: CSERNYECOV, V. N., MIA 35. Moszkva, 1953; Congressus IFU 1960. 405—415. l.; KIZLASZOV, L. R., Tasikszkaja epoha. Moszkva, 1960; VERES PÉTER, Népr. Ért.

52; Valóság 1972. 5. Az indoeurópai nyelvtörténet rövid vázlata: HUTTERER MIHÁLY, Bevezetés a germanisztikába. (Kézirat.) Bp. 1976; FRYE, R., The Heritage of Persia. Cleveland and New York, 1963. A nyugat-szibériai régészeti kultúrák etnikus problémái: KOSZAREV, Iz isztorii; MATYUSCSENKO, Problemi hronologii; Iz isztorii Szibiri. Red. MOSINSZKAJA, V. I. Tomszk, 1973; OKLADNYIKOV, A. P.—LARICSEV, V. E., Drevnyaja Szibir. Ulan-Ude, 1964; MOLOGYIN, Epoha nyeolita; KORJAKOVA, AJSzE 113—124. l.

II. fejezet

Finnugor őshaza a Volga—Káma vidékén

NÉMETH GYULA, NyK 47. 62—84. l.; NÉMETH GY., HMK; LIGETI LAJOS, Az uráli magyar őshaza. In: LIGETI, Magy. őst.; LIGETI LAJOS, MNyKézik. 83. Bp. 1954; BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS, Magy. őstört. tan.; HARMATTA JÁNOS, in: CZEGLÉDY—HAJDÚ, MŐK; ZSIRAI, FR; ZSIRAI MIKLÓS, A magyarság eredete. In: LIGETI, Magy. őst.; HAJDÚ, FNy; BÁRCZI, MSzE; MOLNÁR E., MNŐ²; HARMATTA JÁNOS, Acta Orient. Hung. 25. 263—273. l.; Late Bactrian Inscriptions. Bp. 1969; GOMBOCZ ZOLTÁN, Term. tud. Közl. 57.; KÁLMÁN BÉLA, MNyTK 43. Bp. 1938; N. SEBESTYÉN IRÉN, MTA I. Oszt. Közl. 1.; LÁSZLÓ GY., Őstörténetünk; BADER, O. N., Balanovszkij mogilnyik. Moszkva, 1969; HALIKOV, Drevnyaja isztorija SzP; FODOR ISTVÁN, TSz 1972. 1—2; A vízimadarak népe. Szerk. GULYA JÁNOS. Bp. 1975; HAJDÚ, Uráli népek; A finnugor őshaza nyomában. Szerk. IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS. Bp. 1973.

III. fejezet

Életmód és társadalmi szervezet

N. SEBESTYÉN IRÉN, MTA I. Oszt. Közl.; l. HAJDÚ, FNy; ZSIRAI, FR; LIGETI, Magy. őst.; COLLINDER, B., Fenno-Ugric Vocabulary. Stockholm, 1955; TOIVONEN—JOKI—ITKONEN, Suomen; LAKÓ—RÉDEI—K. SAL, MSzFE; BENKŐ, TESz; BÁRCZI, MSzE; ZICHY ISTVÁN, MNyKézik. I. 5. Bp. 1923; KNIEZSA ISTVÁN, Nyelvészet és őstörténet. In: LIGETI, Magy. őst.; MOLNÁR E., MNŐ²; LÁSZLÓ GY., Őstörténetünk; MOÓR, Forrástudomány; HALIKOV, Trudi; HALIKOV, Drevnyaja isztorija SzP; BADER, O. N., Balanovszkij mogilnyik. Moszkva, 1964; BADER, Trudi kamszkoj; GURINA, N. N., MIA 172. Moszkva, 1973; MIA 87. Moszkva, 1961; GURINA, Iz isztorii DP; CSERNYECOV, Naszkalnije; GIMBUTAS, Bronze Age; BRJUSZOV, Geschichte; LÁSZLÓ GY., Őstörténetünk; KRAJNOV, Drevnyeysaja; KOSZVEN, M. O., Matriarhat. Moszkva, 1946; MOLNÁR E., MTTŐÁ²; MOLNÁR E., MNŐ²; GULYA JÁNOS, MNy 64. 402—407. l.; FRAZER, A., Totemism and Exogamy. 1—4. London, 1910; KERÉNYI KÁROLY, MNy 27. 97. skk.; GYÖRFFY, Tanulmányok; GYÖRFFY, Krónikáink; BERZE NAGY JÁNOS, Ethn. 38. 65, 145. l.; NÉMETH GYULA, NyK 47. 62—84. l., NÉMETH GY., HMK; GOMBOCZ ZOLTÁN, NyK 32. 57. l.; LIGETI, Magy. őst.; LIGETI LAJOS, MNyKézik. 83. Bp. 1954; SZÜCS, Gentilizmus; HUGYAKOV, M. G., TIAAE 4. Moszkva-Leningrad, 1936. 391—416. l.; BROMLEJ, JU. V., Ethnosz és néprajz. Bp. 1976; Archiv Marksza—Engelsza. IX. Moszkva, 1941; BODROGI, Magy. matr. 461—492. l.

IV. fejezet

Termelőgazdálkodás

MALLOWAN, Twenty Five Years; MALLOWAN, M. E. L., Zur Domestikation und Frühgeschichte der Haustiere. Hamburg—Berlin, 1962; UCKO—DIMBLEY, The Domestication; BÖKÖNYI, History; MATOLCSI JÁNOS, A háziállatok eredete. Bp. 1975; MATOLCSI, Állattartás; SZEMENOV, Razvityije; BALASSA IVÁN, Eke. Bp. 1973; MERPERT, Drevnyejsije; KRIZSEVSZKAJA, Rannye-bronzovoje; LISZICINA—PRISCSEPENKO, Paleobotanyicseskije; LISZICINA, Sztanovlenyije; LISZICINA, G. N., SzA 3. 1970. 53—66. l.; Antiquity 43. 1969. 279—288. l.; LISZICINA, G. N.—PRISCSEPENKO, L. V., Folia Quarternaria 47. 1976. 84—88. l.; Lenyinszkije igyei 94—112. l.; HLOPIN, I. N., KSzIA 122. 1970. 54—58. l.; Vop. Iszt. 10. 1970. 88—89. l.; KRAJNOV, Drevnyejsaja; Lenyinszkije igyei 49—57. l.; MASSZON, Ekonomika; KRASZNOV, Rannyeje zemlegyelije; FORMOZOV, V. I., VDI 1. 1953. 193—200. l.; MERPERT, N. J., MIA 97. Moszkva, 1961; BIKBULATOV—KUZEJEV—MAZSITOV, Arh. Etn. Bas. 249. l.; HALIKOV, Drevnyaja isztorija SzP; PAASONEN, H., FUF 7. 13—31. l.; FUF 8. 72. l.; HARMATTA JÁNOS, in: BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS, Magy. őstört. tan. 167—182. l.; HARMATTA JÁNOS, Agrt. Szle 13. 1971. 211—217. l.; KOMORÓCZY GÉZA, Sumer és magyar? Bp. 1976; PUSZTAY JÁNOS, Valóság, 1975. 12. sz. 56—67. l.

V. fejezet

Magyar—baskír azonosság és magyar őshaza

KRISTÓ, Levedi; BOBA, I., UAJb 57. 162—166. l.; PAULER, Magyar nemzet; Egyedül vagyunk, 1938. 1. sz. 3—4. l.; 1939. 3. sz. 23—30. l.; 1940. 10. sz. 19. l.; 1941. 3. sz. 14. l.; 1941. 11. sz. 8—9. l.; 1941. 13. sz. 7—8. l.; 1942. 2. sz. 3—4. l. — HALIKOV, Drevnyaja isztorija SzP; KISZELJOV, Sz. V., SzA 4. 1960. 264. l.; GIMBUTAS, Bronze Age; ZICHY ISTVÁN, MNyKéz. I. 5. Bp. 1923; LIGETI, Magy. őst.; CZEGLÉDY KÁROLY, Száz. 77. 277—306. l.; NÉMETH Gy., HMK; NÉMETH GYULA, Acta Ling. 16. 1—21. l.; MELICH JÁNOS, Nyör 29. 455—461. l.; MNy 6. 48. l.; GOMBOCZ ZOLTÁN, NyK 55. 385—391, 488—499. l.; GYÖRFFY, Krónikáink; GYÖRFFY, MEH; GYÖRFFY, Napkelet; MÉSZÁROS, Magna Ungaria; MÉSZÁROS GYULA, Ethn. 22. 277—285. l.; NAGY GÉZA, Ethn. 22. 10—23, 80—88, 148—157, 342—352. l.; MOÓR ELEMÉR, Népünk és Nyelvünk, 11. 142—146. l.; MOÓR, Magy. őst. fő; BÁRCZI GÉZA, MNy 39. 286. l.; HAJDÚ, MKE; ZSIRAI, FR; ZSIRAI, Jugria; VÁSÁRY ISTVÁN, Archivum Eurasiae Medii Aevi. I. 1975. 237—275. l.; NSzBas; KUZEJEV, Proiszhozsgyenyije; SZMIRNOV—CSERNYECOV—ERDÉLYI, Problemi.

VI. fejezet

Szellemi műveltség

HUGYAKOV, M. G., TIAAE IV. 391—413. l.; NYIKOLSZKIJ, Religioznije; HAJDÚ, FNNy; SOLYMOSSY SÁNDOR, Ethn. 38. 217—235. l.; PÁPAY, ÉOMÉ; PAIS DEZSŐ, MNy 18. 158. l.; MNy 55. 76—80. l.; MNy 13. 237. l.; GOMBOCZ ZOLTÁN, MNy 13. 309—310. l.; MNy 10. 241, 293, 337. l.; JAKUBOVICH EMIL, MNy 14. 229—230. l.; MNy 27. 265. l.; RÓHEIM GÉZA, Ethn. 28. 58—99. l.; KUN GÉZA, KSzle 3. 32—44, 81—94. l.; SZABOLCSI BENCE, Ethn. 44. 39—45. l.; SZENDREY ÁKOS, Ethn. 57. 34—46. l.; DIÓSZEGI VILMOS, Ethn. 65. 20—68. l.; Népr. Ért. 41. 145—193. l.; DIÓSZEGI, Sámánhit; DIÓSZEGI, Pogány hitvilág; PAIS, Magy. ősvall.; GYENYISZOV, Religioznije Csu.

VII. fejezet

Törzs és törzsszövetség

ZBRUJEVA, A. V., VDI 7. 1946. 182—190. l.; MIA 36. Moszkva, 1954; SzA 3. 1937. 33—54. l.; MIA 80. Moszkva; VDI 1. 1950. 205—211. l.; SZMIRNOV, A. P.—TRUBNYIKOVA, N. V., Gorogyeckaja kultura. Moszkva, 1965; SZMIRNOV, A. P., MIA 95. Moszkva, 1961; SzA 3. 1957. 20—30. l.; MIA 28. Moszkva, 1952; SZMIRNOV, Kultura drevnyih plemjon; KRASZNOV, JU. A., MIA 174. Moszkva, 1974; GORJUNOVA, E. I., MIA 94. Moszkva, 1961; GRJAZNOV, M. P., MIA 48. Moszkva, 1956; CALKIN, V. I., MIA 135. Moszkva, 1966; MIA 161. Moszkva, 1972; MIA 107. Moszkva, 1962; MIA 51. Moszkva, 1956; CALKIN, Hozajaszto; CSERNYIH, E. N., MIA 132. Moszkva, 1965; MIA 172. Moszkva, 1973; GENING, Isztorija Nasz.; SZMIRNOV—CSERNYECOV—ERDÉLYI, Problemi; ROZENFELDT, I. G., SzA 4. 1972. 42—58. l.; SzA 1. 1964. 165—177. l.; ROZENFELDT, R. L., SzA 4. 1970. 209—213. l.; SzA 2. 1972. 194—197. l.; MOLNÁR E., MNŐ; LÁSZLÓ GY., Őstörténetünk; MÉSZÖLY GEDEON, Népünk és Nyelvünk I. 205. l.; LIGETI, Magy. őst.; NÉMETH GY., HMK.

VIII. fejezet

Magyarok és a délorosz sztyepp

CHALIKOWA—CHALIKOW, Altungarn; HALIKOVA, E. A., HMÉ. Hajdúböszörmény, 1973; SZMIRNOV—CSERNYECOV—ERDÉLYI, Problemi; BADER, Trudi kamszkoj; AKIMOVA, Antropologicseszkiye; LIPTÁK PÁL, Acta Arch. Hung. 1. 1951; AnHN 3. 1953; Acta Ling. 4. 1954; Acta Orient. Hung. 5. 1957; Acta Arch. Hung. 8. 1957; MALÁN MIHÁLY, Crania Hungarica 1. Bp. 1956; NEMESKÉRI JÁNOS, AnHN 53. 1961; TÓTH TIBOR, Crania Hungarica 3. Bp. 1958; Anthrop. Közl. 5. 1961; Anthrop. Közl. 6. 1962; AnHN 55. 1963; BADER, O. N.—SZMIRNOV, A. P., TGIM 13. 1954; GRJAZNOV, M. P., MIA 48. Moszkva, 1956; CSERNYECOV, V. N., MIA 58. Moszkva; SZMIRNOV, Szavromati; SZMIRNOV, Pamjatnyiki epohi; SZMIRNOV, Pamjatnyiki szkifo-szarmat.; SZMIRNOV—PETRENKO, Szavromati P; SILOV, V. P., MIA 60.

Moszkva; FAHRUGYNOV, Arheologiceszkije; MOSKOVA, Proiszhozhgyenyije; ZICHY ISTVÁN, MNyKézik. I. 5. Bp. 1923; LIGETI, Magy. őst.; GOMBOCZ ZOLTÁN, NyK 45—46; Term. tud. Közl. 1925; FEHÉR, V—XI. Jh.; NÉMETH GY., HMK; HÓMAN—SZEKFŰ, MT; GYÖRFFY, Krónikáink; GYÖRFFY, MEH; GYÖRFFY, Napkelet; MOLNÁR E., MNÖ²; LÁSZLÓ GY., Őstörténetünk; RÓNA-TAS ANDRÁS, NyK 24. 281. l.; MOÓR, Forrástudomány; MUHAMEDOVA, TM; MAZSITOV, Kurgani; KAZAKOV, Pamjatnyiki BV; BIKBULATOV, Baskirskaja; Drevnyije Posz.; Arheologiceszkije Isszl.; VAU. Szverdlovszk, 1981.

IX. fejezet

A sztyepp népei

AFANASZJEV, Muravjevskij 200. l.; GOMBOCZ, Lehnwörter; BÁRCZI, MSzE; BÁRCZI, MNyÉ; NÉMETH GY., HMK; NÉMETH GYULA, NyK 47; LIGETI, Magy. őst.; LIGETI LAJOS, MNyKézik. 83. Bp. 1954; MNy 41. 1—17. l.; Pais Eml.; MNy 72. 11—27, 129—136. l.; LIGETI, MNyésK; LIGETI, Mnytk; MOLNÁR E., MNÖ²; HAJDÚ, MKE; LÁSZLÓ GY., HMNÉ; GROUSSET, The Empire; GYÖRFFY, Tanulmányok; GYÖRFFY, MEH; BARTHA, IX—X. sz.; KRADER, Social; MALOV, Pamjatnyiki; CZEGLÉDY, IV—IX. sz.; HARMATTA, Studies; LUKONIN, Kultura SzI; LUKONIN, Iszkussztvo DI; ŠOLECKI, L. R., Sumer, 1977. 33. sz. 42—47. l.; LIVSIC, Jurigycleszkije; KLJASTORNIJ—POTAPOV—ABRAMZON, TySzb 254—287. l.; KOVALEVSKIJ, Csuvasi i bulgari; KOVALEVSKIJ, Knyiga Ahmeda ibn Fadlana; KALINYIN, M. F.—GREKOV, B. I., Matyeriali po isztorii Tatarii. Kazany, 1952; RÓHEIM GÉZA, Ethn. 28. 58—99. l.; ALFÖLDI ANDRÁS, MNy 28. 205—221. l.; KEml. 28—39. l.; KROPOTKIN, Novije matyeriali; KROPOTKIN, Ekonomiceszkije; MINORSZKY, V., Hudud al-Alam. London, 1937; ZAJĄCZKOWSKI, Ze studiow; DOWSETT, The History; DUNLOP, The History JKh.; GOLB-PRITSAK, Khazarian HD; LUDWIG, Struktur; BARON, Social RH; Encyclopaedie Judaica. I., X. Vol.; The Early State. Red. CLAESSEN, H. J. M.—SKALNIK, P. The Hague, Paris, New York, 1978; PLETNYOVA, Sz. A., MIA 142. Moszkva, 1967; ARTAMONOV, M. I., Isztorija Hazar. Leningrad, 1962; KOESTLER, A., The Thirteenth Tribe. London, 1976; KOKOVCOV, Jevrejszko-hazarszkaja; MARQUART, Streifzüge; TELEGI ZSIGMOND, IMITÉ 1940. 247—287. l.; BARTHA, IX—X. sz.; KUZMIN, A. G., Vop. Iszt. 10. 1970. 28—55. l.; Isztorija Vizantyii. Red. SZKAZKIN, Sz. D. Moszkva, 1967; VASÁRY, AH; CAMERON, J. New Statesman, 9 April 1976. 472. l.; BÁLINT CSANÁD, Száz. 1982. 1. 3—30. l.

X. fejezet

Magyar törzsek Levediában és Etelközben

MORAVCSIK, Biborbanszületett; MORAVCSIK—JENKINS, DAI; HODINKA, OÉMV; GYÖRFFY, Krónikáink; GYÖRFFY, MEH; ZEKI VALIDI TOGAN, A., KCsA III.; ZICHY ISTVÁN, Magyar őstörténet. Bp. 1939; MNyKézik. I. 5. Bp. 1923; LIGETI, Magy. őst.; FEHÉR, V—XI. Jh.; MELICH JÁNOS, KCsA II. 238. l.; MARQUART, Streifzüge; BURY, A History; VERNADSKY, G., Ancient Russia. New Haven, 1946; DUNLOP, The History JKh.; CZEGLÉDY KÁROLY, MTA I. Oszt. Közl. 5. 243—276. l.; MNy 55. 373—385. l.; MNy 52. 120—125. l.; MOLNÁR E., MNÖ²; GYÖRFFY GYÖRGY, MNy 80. 385—389. l.; BENKŐ LORÁND, MNy 80. 389—419. l.;

HARMATTA JÁNOS, MNy 80. 419—431. l.; KIRÁLY PÉTER, MNy 80. 431—439. l.; LIGETI LAJOS, MNy 81. 1—19. l.; ZSIRAI, FR; BÁRCZI, MSzE; HARMATTA JÁNOS, in: BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS, Magy. őstört. tan.; MINORSKY, V., Hudud al-Alam. London, 1936; MACARTNEY, The Magyars; GYÖRFFY, Tanulmányok; GYÖRFFY, Krónikáink; NÉMETH GY., HMK; NÉMETH GYULA, KCsA I. 148—155. l.; GOMBOCZ ZOLTÁN, MNy 17. 15. l.; CZEGLÉDY, IV—IX. sz.; DEÉR, PmKm; SZŰCS, Gentilizmus; BOBA, I., Nomads. The Hague, 1967; GYÖRFFY, MEH; BARTHA, IX—X. sz.; ARTAMONOV, M. I., Isztorija Hazar. Leningrad, 1962; PLETNYEVA, SZ. A., MIA 142. Moszkva, 1967; ZAKHAROFF, A.—ARENDE, W., Arch. Hung. 16. Bp. 1935; FETTICH NÁNDOR, Arch. Hung. 21. Bp. 1937; FJODOROV-DAVIDOV, Iszkussztvo; GADLO, Etnyicseszakaja; BARTHOLD, Zwölf Vorlesungen; BARTHOLD, Turkes-tan; LÁSZLÓ GYULA, A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977; DIENES, Honf. Magy.; CSUBINASVILI, Gruzinszkoje; L'ORANGE, Studies; NÉMETH GYULA, BOR II. Leipzig, 1932; CSALLÁNY DEZSŐ, Acta Arch. Hung. 10. 1959. 322—325. l.; FEHÉR GÉZA, Arch. Ért. 77. 34—49. l.; LÁSZLÓ GYULA, Folia Arch. 9. 1957. 141—151. l.; MAVRODINOV, N., Arch. Hung. 29. Bp. 1943; MAVRODINOV, Sztarob. Iz.; LUNDSTRÖM, P., Acta Archaeologia, Köbenhavn 31. 1960. 190—198. l.; MORAVCSIK GYULA, Bizánc és a magyarság. Bp. 1967; DIÓSZEGI, Sámánhit; ECSÉDY ILDIKÓ, Ethn. 86. 91—103. l.; KOBICSEV, V. P., SzE 4. 1973. 149—159. l.; SZABÓ I., FKM; HECKENAST—NOVÁKI—VASTAGH—ZOLTAI, Magy. Vaskoh.; SHERBY, O. D.—WADSWORTH, J., Tudomány, 1985. október, 94. l.; Mitosz és történelem. Szerk. HOPPÁL MIHÁLY—ISTVÁNOVITS MÁRTON. Bp. 1978; SEBESTYÉN, Magy. rovásírás; SEBESTYÉN GYULA, Rovás és rovásírás. New York, 1969; JAKUBOVICH EMIL, MNy 31. 1—17. l.; LIGETI LAJOS MNy 21. 50—52. l.; MNy 75. 33—34. l.; NÉMETH GYULA, Acta Ling. 21. 41—47. l.; VÁSÁRY ISTVÁN, Acta Orient. Hung. 25. 335—347. l.; VIKÁR LÁSZLÓ, in: BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS, Magy. őstört. tan.; CSERDZSIEV, Proisshozsgyenyije ON.

Acta Ant.	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Arch. Hung.	= Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Hist. Hung.	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Ling.	= Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Orient. Hung.	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AcUD	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis
AFANASZJEV, Muravjevskij	= AFANASZJEV, Sz. A., Muravjevskij klad. SzA 1987. 1.
Agrt. Szle	= Agrártörténeti Szemle
Akad. Ért.	= Akadémiai Értesítő
AKIMOVA, Antropologicse-szkije	= AKIMOVA, M. Sz., Antropologicseszkije matyeriali tanke-jevszkovo mogilnyika. Moszkva, 1971.
AnHN	= Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici
Anthrop. Közl.	= Anthropologiai Közlemények
Antik Tan.	= Antik Tanulmányok
Arch. Ért.	= Archaeológiai Értesítő
Arch. Hung.	= Archaeologia Hungarica
Arheologicseszkije Isszl.	= Arheologicseszkije isszledovanyija Szevera Jevrazii. Szverdlovsk, 1982.
BADER, Trudi kamszkoj	= BADER, O. N., Trudi kamszkoj arheologicseszkij ekszpe-gyicii. I—III. Harkov, 1951—1955.
BÁRCZI, MNyÉ	= BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp. 1963.
BÁRCZI, MSzE	= BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete. Bp. 1958.
BÁRCZI, SzófSz	= BÁRCZI GÉZA, Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941.
BARON, Social RH	= BARON, S. W., A Social and Religious History of the Jews. III. New York, 1957.
BARTHA, IX—X. sz.	= BARTHA ANTAL, A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968, 1973 ² .
BARTHA—CZEGLÉDY—RÓNA-TAS, Magy. őstört. tan.	= Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA AN-TAL—CZEGLÉDY KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS. Bp. 1977.
BARTHOLD, Turkestan	= BARTHOLD, W., Turkestan down to the Mongol Invasion. London, 1958.
BARTHOLD, Zwölf Vorlesun-gen	= BARTHOLD, W., Zwölf Vorlesungen über die Türken Mittelasiens. Berlin, 1935.

- BENKŐ, ÁkMnySz** = BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szöveg- emlékei. Bp. 1980.
- BENKŐ, TESz** = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1967, 1970, 1976.
- BIKBULATOV, Baskirszkaja** = BIKBULATOV, N. V., Baskirszkaja szisztyema rodsztva. Moszkva, 1981.
- BIKBULATOV—KUZEJEV—**
MAZSITOV, Arh. Etn. Bas. = Arheologija i etnografija Baskirii. III. Red. BIKBULATOV, N. V.—KUZEJEV, R. G.—MAZSITOV, N. A. Ufa, 1968.
- BODROGI, Magy. matr.** = BODROGI TIBOR, Magyar matriarchátus? Ethnographia, 1985. 4.
- BOR** = Bibliotheca Orientalis Hungarica
- BÖKÖNYI, History** = BÖKÖNYI, S., History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Bp. 1974.
- Bp. Szle** = Budapesti Szemle
- BRJUSZOV, Geschichte** = BRJUSZOV, A. JA., Geschichte der neolitischen Stämme im europäischen Teile der UdSSR. Berlin, 1957.
- BURY, A History** = BURY, J. B., A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accesion of Basil I. London, 1912.
- CALKIN, Hozjajsztvo** = CALKIN, V. I., Hozjajsztvo vosztocsno-jevropeszkih plemjon rannyevo zseleznovo veka. Moszkva, 1964.
- CHALIKOWA—CHALIKOW,**
Altungarn = CHALIKOWA, E. A.—CHALIKOW, A. H., Altungarn an der Kama und in Ural. (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani.) Bp. 1981.
- Congressus IFU 1960.** = Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapes-
tini habitus 20—24. IX. 1960. Szerk. ORTUTAY GYULA.
Bp. 1963.
- CZEGLÉDY, IV—IX. sz.** = CZEGLÉDY KÁROLY, IV—IX. századi népmozgalmak a
steppén. Bp. 1954.
- CZEGLÉDY, Nomád népek** = CZEGLÉDY KÁROLY, Nomád népek vándorlása Napke-
lettől Napnyugatig. Bp. 1969.
- CZEGLÉDY—HAJDÚ, MŐK** = A magyar őstörténet kérdései. Szerk. CZEGLÉDY
KÁROLY—HAJDÚ PÉTER. Bp. 1955.
- CSÁNKI, ÁÁ** = Árpád és az Árpádok. Szerk. CSÁNKI DEZSŐ. Bp. 1907.
- CSERDZSIEV, Proiszhoszgyeni-**
je ON = Proiszhoszgyenije oszetyinszkovo naroda. Red. CSERDZSI-
EV, H. SZ. Ordzonikidze, 1967.
- CSENYECOV, Naszkalnije** = CSENYECOV, V. N., Naszkalnije izobrazsenija Urala.
Moszkva, 1964—1971.
- CSUBINASVILI, Gruzinszkoje** = CSUBINASVILI, G. N., Gruzinszkoje csekanoje iszkussztvo.
Tbiliszi, 1957.
- DEÉR, PmKm** = DEÉR JÓZSEF, Pogány magyarság, keresztény magyarság.
Bp. 1938.
- DIENES, Honf. Magy.** = DIENES ISTVÁN, A honfoglaló magyarok. Bp. 1972.
- DIÓSZEGI, Pogány hitvilág** = DIÓSZEGI VILMOS, A pogány magyarok hitvilága. Bp.
1967.
- DIÓSZEGI, Sámánhit** = DIÓSZEGI VILMOS, A sámánhit emlékei a magyar népi
műveltségben. Bp. 1958.

- DOMANOVSKZY, MMűvelődéstört. = Magyar Művelődéstörténet. I. Szerk. DOMANOVSKZY SÁNDOR. Bp. 1938.
- DOWSETT, The History = DOWSETT, C. J. F., The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. London, 1961.
- Drevnyije Posz. = Drevnyije poszelenyija Urala i Zapadnoj Szibiri. Szverdlovszk, 1984.
- DUNLOP, The History JKh. = DUNLOP, D. M., The History of the Jewish Khazars. Princeton, New Jersey, 1954.
- ENGELS, A család = ENGELS, FR., A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM 21. kötet. Bp. 1970.
- ÉNySzK = Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből
- ERDŐDI, UNTM = Az uráli népek történelme és műveltsége. Szerk. ERDŐDI JÁNOS. Bp. 1966.
- ESA = Eurasia Septentrionalis Antiqua
- Ethn. = Ethnographia
- FAHRUGYINOV, Arheologicseskijje = FAHRUGYINOV, R. G., Arheologicseskijje pamjatnyiki Volzsszko-Kamszkoi Bulgarii i jejo tyerritorija. Kazany, 1975.
- FEHÉR, V—XI. Jh. = FEHÉR, G., Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Bp. 1921.
- FEHÉR, Bolgtörökök = FEHÉR GÉZA, A bolgártörökök szerepe és műveltsége. Bp. 1940.
- FJODOROV-DAVIDOV, Iszkussztvo = FJODOROV-DAVIDOV, G. A., Iszkussztvo kocsevnnyikov i Zolotoj Ordi. Moszkva, 1976.
- Folia Arch. = Folia Archaeologica
- FUF = Finnisch-Ugrische Forschungen
- GADLO, Etnyicseskaja = GADLO, A. V., Etnyicseskaja isztorija szevernovo Kavkaza IV—X vv. Leningrad, 1979.
- GENING, Isztorija Nasz. = GENING, V. F., Isztorija naszelenyija Udmurtszkovo Prikamja. I—II. Izsevszk, 1970—1971.
- GIMBUTAS, Bronze Age = GIMBUTAS, M., Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. Paris, 1965.
- GOLB—PRITSAK, Khazarian = GOLB, N.—PRITSAK, O., Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. London, 1983.
- HD = GOMBOCZ, Z., Bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der Ungarischen Sprache. Helsinki, 1912.
- GOMBOCZ, Lehnwörter = GOMBOS, A. F., Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. I—III. Bp. 1937, 1938, 1943.
- GOMBOS, Catalogus = GRANTOVSKIJ, G. A., Rannaja isztorija iranszkijh plemjon. Moszkva, 1970.
- GRANTOVSKIJ, Rannaja isztorija = GROUSSET, R., The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. New Brunswick, 1970.
- GROUSSET, The Empire = GURINA, N. N., Iz isztorii drevnyih plemjon zapadnih oblasztyej SzSzSzR. Leningrad, 1967.
- GURINA, Iz isztorii DP = GYENYISZOV, P. V., Religioznije verovanyija Csuvas. Csebokszari, 1959.
- GYENYISZOV, Religioznije Csuvas.

- GYÓNI, Bizánci források = GYÓNI MÁTYÁS, Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Bp. 1938.
- GYÖRFFY, István kir. = GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp. 1977, 1983².
- GYÖRFFY, Krónikáink = GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948.
- GYÖRFFY, MEH = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rend. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1975².
- GYÖRFFY, Napkelet = Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Közreadja GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1965.
- GYÖRFFY, Tanulmányok = GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
- GYÖRFFY, Tört. földr. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.
- HAJDÚ, Bevezetés = HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Bp. 1966.
- HAJDÚ, FNny = HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962.
- HAJDÚ, MKE = HAJDÚ PÉTER, A magyarság kialakulásának előzményei. Bp. 1953.
- HAJDÚ, Urali népek = Urali népek. Nyelvrokaink kultúrája és hagyományai. Szerk. HAJDÚ PÉTER. Bp. 1975.
- HAJDÚ—RÓNA-TAS—KRISTÓ, = Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba. I—III. Szerk. Bevezetés HAJDÚ PÉTER—RÓNA-TAS ANDRÁS—KRISTÓ GYULA. Bp. 1976, 1977, 1980.
- HALIKOV, Drevnyaja isztorija = HALIKOV, A. H., Drevnyaja isztorija Szrednyevo Povolzja. Moszkva, 1969.
- SzP
- HALIKOV, Trudi = HALIKOV, A. H., Trudi marijszkoj arheologicseszkoj ekszpegyicii. I. Joskar-Ola, 1960.
- HARMATTA, Studies = HARMATTA, J., Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia. Bp. 1952.
- HECKENAST—NOVÁKI—VAS- = HECKENAST GUSZTÁV—NOVÁKI GYULA—VASTAGH TAGH—ZOLTAI, Magyar. Vaskoh. GÁBOR—ZOLTAI ELEMÉR, A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968.
- HMÉ = Hajdúsági Múzeum Évkönyve
- HODINKA, OÉMV = HODINKA ANTAL, Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916.
- HÓMAN, Magyar hun-ha- = HÓMAN BÁLINT, A magyar hun-ha-gyomány és a hun-monda. Bp. 1925.
- gyomány
- HÓMAN, Magyarok eredete = HÓMAN BÁLINT, A magyarok eredete és vándorlásai. Magyar középkor. Bp. 1938.
- HÓMAN—SZEKFŰ, MT = HÓMAN BÁLINT—SZEKFŰ GYULA, Magyar Történet. I. Bp. 1939⁶.
- IMITÉ = Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve
- Izvesztyija AN SzSzSzR SzG = Izvesztyija AN SzSzSzR. Szerija Geograficseszka
- KAZAKOV, Pamjatnyiki BV = KAZAKOV, E. P., Pamjatnyiki bolgarszkovo vremeni v vosztocsnih rajonah Tatarii. Moszkva, 1978.

- KCsA = Kőrösi Csoma Archívum
- KEml. = Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp. 1933.
- KLJASTORNIJ, Drevnyetyurk-szkije = KLJASTORNIJ, SZ. G., Drevnyetyurkszkije pamjatnyiki kak isztocsnyik po isztorii Szrednyej Azii. Moszkva, 1964.
- KLJASTORNIJ—POTAPOV—AB- = Tyurkologicseszkiy szbornyik. Red. KLJASTORNIJ, SZ. RAMZON, TySzB G.—POTAPOV, L. P.—ABRAMZON, SZ. M. Moszkva, 1972.
- KNIEZSA, Szl. jöv. = KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I. 1—2. Bp. 1955.
- KOKOVCOV, Jevrejszko-ha- = KOKOVCOV, P., Jevrejszko-hazarszkaja perepiszka v X. zarszkaja veke. Leningrad, 1932.
- KORJAKOVA, AISzE = KORJAKOVA, L. N., Iz isztorii izucsenyija szargatszkaj kulturi. Arheologicseszskije isszledovanyija Szevera Jevra- zii. Szverdlovszk, 1982.
- KOSZAREV, Iz isztorii = KOSZAREV, M. F., Iz isztorii Szibiri. Kulturi Tomszko- Narimszkovo Priobja. Moszkva, 1974.
- KOVALEVSKIJ, Csuvasi i bul- = KOVALEVSKIJ, A. P., Csuvasi i bulgari po dannim gari Ahmeda ibn Fadlana. Csebokszari, 1954.
- KOVALEVSKIJ, Knyiga Ahme- = KOVALEVSKIJ, A. P., Knyiga Ahmeda ibn Fadlana o jevo da ibn Fadlana putyesesztvii na Volgu v 921—922 gg. Harkov, 1956.
- U. KÖHALMI, Steppék nomád- = U. KÖHALMI KATALIN, A steppék nomádja lóháton, ja fegyverben. Bp. 1972.
- KRADER, Social = KRADER, L., Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads. The Hague, 1963.
- KRAJNOV, Drevnyejsaja = KRAJNOV, D. A., Drevnyejsaja isztorija Volgo-Okszkovo Mezsdurecsja. Moszkva, 1972.
- KRASZNOV, Rannyeje zemle- = KRASZNOV, JU. A., Rannyeje zemlegyelije i zsvotno- gyelije vodsztvo v lesznoj polosze Vosztocsnoj Jevropi. Moszkva, 1971.
- KRISTÓ, Levedi = KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980.
- KRIZSEVSZKAJA, Rannye- = KRIZSEVSZKAJA, L. J., Rannye-bronzovoje vremja v bronzovoje Juzsnom Zavolzsjje. Leningrad, 1977.
- KROPOTKIN, Novije matyeriali = KROPOTKIN, V. V., Novije matyeriali po isztorii gyenyecz- novo obrascsenija v Vosztocsnoj Jevrope v konce VIII — perva j polovinye IX vv. In: Szlavjanye i Rusz. Red. KRUPNOV, E. I. Moszkva, 1968.
- KROPOTKIN, Ekonomicseszki- = KROPOTKIN, V. V., Ekonomicseszskije szvjazi Vosztocsnoj je Jevropi v I tiszjacsaletyii nasej eri. Moszkva, 1967.
- KSzIA = Kratkije szoobscsenyija Insztityuta Arheologii
- KSzle = Keleti Szemle
- KUZEJEV, Proiszhoszdyenije = KUZEJEV, R. G., Proiszhoszgyenije baskirszkovo naroda. Moszkva, 1974.
- LAKÓ—RÉDEI—K. SAL, = A magyar szókészlet finnugor elemei. Főszerk. LAKÓ MSzFE GYÖRGY. Szerk. RÉDEI KÁROLY. I. Bp. 1967, 1972²; II. Bp. 1971; III. Szerk. RÉDEI KÁROLY—K. SAL ÉVA. Bp. 1978.
- LÁSZLÓ Gy., HMNÉ = LÁSZLÓ GYULA, A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.

- LÁSZLÓ Gy., Őstörténetünk = LÁSZLÓ GYULA, Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961.
- Lenyinszkije igyei = Lenyinszkije igyei v izucsenyii isztorii pervobitnovo obscsesztva, rabovlagyenija i feodalizma. Moszkva, 1970.
- LIGETI, Magy. őst. = A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp. 1943.
- LIGETI, Mkk = LIGETI LAJOS, A magyarság keleti kapcsolatai. Pécs, 1932.
- LIGETI, MNyékK = LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I. Bp. 1977.
- LIGETI, Mnytk = LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986.
- LISZICINA, Sztanovlenyije = LISZICINA, G. N., Sztanovlenyije i razvityije orosajemovo zemlegyelija v Juzsnoj Turkmenii. Moszkva, 1978.
- LISZICINA—PRISCSEPENKO, Paleobotanyicseszkiye = LISZICINA, G. N.—PRISCSEPENKO, L. V., Paleobotanyicseszkiye nahodki Kavkaza i Blizsnyevo Vosztoka. Moszkva, 1977.
- LIVSIC, Jurigyicseszkiye = LIVSIC, V. A., Jurigyicseszkiye dokumenti i pizma. Cstyenyije, perevod i kommentarii. Moszkva, 1962.
- LUDWIG, Struktur = LUDWIG, W., Struktur und Gesellschaft des Chazaren Reiches. München, 1983.
- LUKONIN, Iszkussztvo DI = LUKONIN, V. G., Iszkussztvo Drevnyevo Irana. Moszkva, 1977.
- LUKONIN, Kultura SzI = LUKONIN, V. G., Kultura Szaszanyidszkovo Irana. Moszkva, 1969.
- MACARTNEY, The Magyars = MACARTNEY, C. A., The Magyars in the Ninth Century. Cambridge, 1968².
- MAGOMEDOV, Obrazovanyije = MAGOMEDOV, M. G., Obrazovanyije hazarszkovo kagana-ta. Moszkva, 1983.
- MALLOWAN, Twenty Five Years = MALLOWAN, M. E. L., Twenty Five Years of Mesopotamian Discovery. London, 1956.
- MALOV, Pamjatnyiki = MALOV, Sz. E., Pamjatnyiki drevnyetyurszknoj pizmen-nosztji. Moszkva, 1951.
- MARQUART, Streifzüge = MARQUART, J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
- MASSZON, Ekonomika = MASSZON, V. M., Ekonomika i szocialnij sztroy drevnyih obscsesztv. Leningrad, 1976.
- MATOLCSI, Állattartás = MATOLCSI JÁNOS, Állattartás őseink korában. Bp. 1982.
- MATYUSCSENKO, Problemi hronologii = MATYUSCSENKO, V. I., Problemi hronologii i kulturnoj prinadlezsnosztji pamjatnyikov Zapadnoj Szibiri. Tomszk, 1970.
- MAVRODINOV, Sztarob. Iz. = MAVRODINOV, N., Sztarobálgarszkoto Izkusztvo. Szofija, 1959.
- MAZSITOV, Kurgani = MAZSITOV, N. A., Kurgani juzsnovo Urala VIII—XII vv. Moszkva, 1981.
- MERPert, Drevneysije = MERPERT, N. J., Drevneysije szkotovodi Volzszzsko-Uralszkovo Mezsdurecsja. Moszkva, 1974.
- MÉSZÁROS, Magna Hungaria = MÉSZÁROS GYULA, Magna Hungaria. A baskir—magyar kérdés. Bp. 1910.

MIA	= Matyeriali i Isszedovanyija po Arheologii SzSzSzR
MNy	= Magyar Nyelv
MNyKézik.	= A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve
MNyTK	= A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai
MOLNÁR E., MNŐ	= MOLNÁR ERIK, A magyar nép őstörténete. Bp. 1953, 1954 ² .
MOLNÁR E., MTTŐÁ	= MOLNÁR ERIK, A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1945, 1949 ² .
MOLOGYIN, Epoha nyeolita	= MOLOGYIN, V. I., Epoha nyeolita i bronzi leszosztjepnoj posolzi Ob—Irtisszkovo Mezsdurecsja. Novoszibirszk, 1975.
MOÓR, Forrástudomány	= MOÓR ELEMÉR, A nyelvtudomány mintős- és néptörténet forrástudománya. Bp. 1963.
MOÓR, Magy. őst. fő	= MOÓR ELEMÉR, A magyar őstörténet főproblémái. Szeged, 1943.
MORAVCSIK, ÁMTBF	= MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984.
MORAVCSIK, BT	= MORAVCSIK GY., Byzantinoturcica. I—II. Berlin, 1958 ² .
MORAVCSIK, Biborbanszületett	= Biborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. Ford. MORAVCSIK GYULA. Bp. 1950.
MORAVCSIK—JENKINS, DAI	= Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio. I. Ed. MORAVCSIK, GY.—JENKINS, R. J. H. Washington, 1967; II. Commentary. Ed. JENKINS, R. J. H. London, 1962.
MOSKOVA, Proiszhozsgyenyije	= MOSKOVA, M. G., Proiszhozsgyenyije rannyeszarmatszkoj (prohorovszkoj) kulturi. Moszkva, 1974.
MSzle	= Magyar Szemle
MTA I. Oszt. Közl.	= A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MTA II. Oszt. Közl.	= A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei
MTK	= Magyar Történettudomány Kézikönyve
MUHAMEDOVA, TM	= MUHAMEDOVA, R. G., Tatari-misari. Moszkva, 1972.
NÉMETH GY., HMK	= NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930.
Népr. Ért.	= Néprajzi Értesítő
NSzBas.	= Naucsnaia Szesszija po etnogenyезiszu Baskir. Ufa, 1969.
NyÉ	= Nyelvtudományi Értekezések
NYIKOLSZKU, Religioznije	= NYIKOLSZKU, V. K., Religioznije verovanyija narodov SzSzSzR. Leningrad, 1931.
NyK	= Nyelvtudományi Közlemények
Nyör	= Magyar Nyelvőr
L'ORANGE, Studies	= L'ORANGE, H. P., Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World. Oslo, 1913.
PAIS, Magy. ősvall.	= PAIS DEZSŐ, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. 1975.

Pais Eml.	= Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Bp. 1956.
PÁPAY, ÉOMÉ	= PÁPAY JÓZSEF, Északi osztják medvénekek. Bp. 1934.
PAULER, Magyar nemzet	= PAULER GYULA, A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900.
PAULER—SZILÁGYI, MHK	= A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. PAULER GYULA—SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1900.
RÉH	= Revue des Études Hongroises
SEBESTYÉN, Magy. rovásírás	= SEBESTYÉN GYULA, A magyar rovásírás hiteles emlékei. Bp. 1915.
SEBESTYÉN, MHM	= SEBESTYÉN GYULA, A magyar honfoglalás mondái. I—II. Bp. 1904—1905.
Stud. Hist.	= Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
SzA	= Szovetszkaja Arheologija
SZABÓ I., FKM	= SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X—XV. század.) Bp. 1966.
SZABÓ I., KMF	= SZABÓ ISTVÁN, A középkori magyar falu. Bp. 1969.
Száz.	= Századok
SzE	= Szovetszkaja Etnografija
SZEMENOV, Razvityije	= SZEMENOV, SZ. A., Razvityije tyehnyiki v kamennom veke. Leningrad, 1968.
SzIEml.	= Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. I. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. 1938.
SZMIRNOV, Kultura drevnyih = plemjon	SZMIRNOV, A. P., Kultura drevnyih plemjon Priuralja i Zapadnoj Szibiri. Moszkva, 1957.
SZMIRNOV, Pamjatnyiki epohi	= SZMIRNOV, K. F., Pamjatnyiki epohi bronzi i rannyevo zseleza. Moszkva, 1961.
SZMIRNOV, Pamjatnyiki szki- foszarmat.	= SZMIRNOV, K. F., Pamjatnyiki szkifoszarmatszkovo vremenji v Szevernom Pricsernomorje. Moszkva, 1958.
SZMIRNOV, Szavromati	= SZMIRNOV, K. F., Szavromati. Rannaja isztorija i kultura szarmatov. Moszkva, 1964.
SZMIRNOV—CSERNYECOV— ERDÉLYI, Problemi	= Problemi arheologii i drevnej isztorii ugrov. Red. SZMIRNOV, A. P.—CSERNYECOV, V. N.—ERDÉLYI, I. Moszkva, 1972.
SZMIRNOV—PETRENKO, Szav- romati P	= SZMIRNOV, K. F.—PETRENKO, V. B., Szavromati Povolzsja i Juzsnovo Priuralja. Moszkva, 1963.
SZÚCS, Gentilizmus	= SZÚCS JENŐ, „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. In: Nemzet és történelem. Bp. 1974.
Tanulmányok MFNyT	= Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből, 1850—1920. Bp. 1972.
Term. tud. Közl.	= Természettudományi Közlöny
TGIM	= Trudi Goszudarsztvennovo Isztoricseszkovo Muzeja
TIAAE	= Trudi Insztituta Arheologii, Antropologii i Etnografii. Moszkva—Leningrad, 1936.
TOIVONEN—JOKI—ITKONEN, = Suomen	TOIVONEN, Y. H.—JOKI, A. J.—ITKONEN, E., Suomen kielen etymologinen sanakirje. Helsinki, 1955.

TSz	= Történelmi Szemle
UAJb	= Ural-Altäische Jahrbücher
UCKO—DIMBLEY, The Do-	= The Domestication and Exploitation of Plants and
mestication	Animals. Eds. UCKO, P. J.—DIMBLEY, G. W. London, 1969.
VÁSÁRY, AH	= VÁSÁRY ISTVÁN, Az Arany Horda. Bp. 1986.
VAU	= Voproszi Arheologii Urala
VDI	= Vesztnyik Drevnyej Isztorii
Vesztnyik MU	= Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszityeta
Vop. Iszt.	= Voproszi Isztorii
ZAHODER, Kaszpijszkij szvod	= ZAHODER, B. N., Kaszpijszkij szvod szvegyenyij o Vosztocnoj Jevrope. Gorgane i Povolzsje v IX—X vv. I—II. Moskva, 1962.
ZAJĄCZKOWSKI, Ze studiow	= ZAJĄCZKOWSKI, A., Ze Studiow nad zagadnieniem czarskim. Krakow, 1947.
ZSIRAI, FR	= ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Bp. 1937.
ZSIRAI, Jugria	= ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor népmévek. I. Jugria. Bp. 1930.

Személynévmutató*

- Abajev, V. I. 223, 258, 346, 347, 353
 Abanbu 238, 243
 Abd al-Rahman 263, 306, 309
 Abu-Dulaf 117
 Abu-Hamid 161
 Abramzon, Sz. M. 376
 Abul-Maáli al-Dzsuvaini 199
 Afanaszjev, G. E. 258, 376
 Ahlqvist, A. 236
 Ahmad ibn-Kujah 284
 Akimova, M. Sz. 208, 375
 Ákos mester 136, 137
 Alföldi András 376
 Al-Garnati 46, 48, 119, 161, 199
 Alekszejev, V. P. 41
 Álmos, magyar fejedelem 239, 330, 344—
 347, 352, 356, 358, 362—365
 Almus (Dzsafar), volgai bolgár király 256,
 257
 Alp, dagesztáni hunok fejedelme 261
 Altheim, F. 259
 Amin Razi 277
 Anan ben-David 308
 Ananias Sirakaci 252
 Anonymus 113, 114, 136—141, 149, 195,
 222, 238, 345, 352, 362—364, 372
 Arendt, W. 371, 377
 Arisztov, A. Sz. 238
 Áron, kazár pap 271
 Árpád, magyar fejedelem 136, 231, 239, 330,
 344—347, 349, 350, 352, 356, 358, 362
 Artamonov, M. I. 201, 235, 246, 257, 259—
 262, 264, 265, 268—270, 272, 275, 277,
 284, 287, 292—297, 299—309, 314, 319,
 320, 322, 325, 327, 335, 336, 355—357,
 366, 376, 377
 Asin, Asjan, Aszen sad 195, 237, 238, 243
 Asmarin, A. N. 198, 229, 235
 Aszparuh, bolgár fejedelem 200
 Attila, hun nagyfejedelem 136, 239, 371
 Aufi 116
 Bachmet, mongol-tatár fejedelem 160
 Bader, O. N. 30, 98, 205, 207, 373, 375
 Baks 140, 323
 Bakri 116
 Balassa Iván 367, 374
 Bálint Csanád 258, 289, 290, 367, 376
 Balkhi 117, 333, 339, 342
 Barbaro, J. 323
 Bárczi Géza 53, 227, 371, 374, 376, 377
 Bárisz a Szláv (Szaklabi) 286
 Baron, S. W. 272, 274—277, 376
 Barsz bég 243
 Bartha Antal 339, 372—377
 Barthold, V. V. 194, 217, 235, 245, 289, 292,
 300, 316, 322, 359, 377
 Bartucz Lajos 371
 Bastu fia Abdallah 286
 Batu, mongol kán 146
 Beklemis, Bachmet fia (Mihály) 160
 Béla, IV., magyar király 143

* A mutatókat készítették Gulácsi Zsuzsanna és Farkas Ottó.

- Belényessy Márta 297, 298
 Benkő Loránd 46, 153, 330, 332, 340, 361, 371, 373, 376
 Bereczki Gábor 186
 Berlicer, V. N. 50
 Bernstam, A. N. 235, 246, 247, 317
 Berrár Jolán 371
 Berze Nagy János 373
 Bese Lajos 248
 Besevliev, V. 248
 Biasutti, R. 34
 Bikbulatov, N. V. 374, 376
 Bilge, türk kagán 239, 240, 242, 243, 248
 Billa 140, 141, 323
 Bíró Margit 258
 Blair, P. H. 297
 Boareksz (Boariksz), szabir királynő 359
 Boba Imre 39, 40, 114, 115, 139, 140, 159, 325, 355, 362, 374, 377
 Bodrogi Tibor 373
 Bögü, ujugur kagán 248
 Bökönyi Sándor 82, 374
 Brjuszov, A. Ja. 30, 31, 373
 Broimlej, Ju. V. 218, 219, 373
 Budenz József 114
 Bulan, kazár kagán 271, 308
 Bulcsu, harka 344—347
 Bumin, türk kagán 238—240, 243, 247, 250
 Bury, J. B. 325, 355, 376
 Calkin, V. J. 176, 375
 Cameron, J. 278—280, 376
 Castren, M. A. 25, 28, 117, 236
 Chavannes, E. 372
 Childe, G. 75
 Cirill (Konstantin) 272, 307, 341, 342
 Claessen, H. J. M. 249, 250, 321, 376
 Cohen, R. 249, 250, 322
 Collinder, B. 373
 Czeglédy Károly 49, 116, 193, 218, 227, 230, 246, 248, 258, 261, 262, 264, 281, 284, 285, 302, 325, 327, 330, 347, 348, 353—355, 358, 360, 367, 371—374, 376, 377
 Csallány Dezső 377
 Csánki Dezső 372
 Csánki Vera 25
 Cserdzsiev, H. Sz. 377
 Csernyecov, V. N. 27, 131, 174, 372—375
 Csernyih, E. N. 375
 Csicsak (Iréné) 260, 267
 Csicsmov, I. Sz. 252, 359
 Csubinasvili, G. N. 377
 Darkevics, V. P. 205—207
 Darkó Jenő 371, 372
 Debec, G. F. 41
 Deér József 236, 325, 343, 369, 371, 377
 Dienes István 208, 258, 377
 Dimbley, G. W. 374
 Diószegi Vilmos 372, 375, 377
 Diszif sad 248
 Doluhanov, P. M. 372
 Domanovszky Sándor 371, 372
 Donner, O. 28
 Dopsch, E. 313
 Dorn, B. 199
 Dovzsenok, V. I. 297, 298
 Dowsett, C. J. F. 252, 258, 261, 285, 306, 376
 Dulzon, V. L. 40, 103, 113
 Dunlop, D. M. 235, 257, 259—265, 270—272, 274, 277, 280, 284, 287, 292—295, 299, 300, 302—306, 308, 320, 322, 323, 334, 357, 366, 376
 Dümmerth Dezső 325
 Dzsajhani 116, 117, 139, 199, 215, 255, 256, 266, 280—283, 327—330, 332—334, 336—343, 347, 348, 350—353, 356, 358, 362, 367
 Dzsingisz, mongol kán 250, 316
 Elekes Lajos 372
 Előd 345
 Eltéris, türk kagán 239, 240, 243, 248, 250
 Emese 68, 69, 115, 165, 345
 Eneth, Enech 68, 115
 Engels, Fr. 17, 19—21, 64, 66, 69, 111, 112, 197, 233, 250, 311—314, 370
 Ephesusi János 229
 Erdélyi István 203, 208, 258, 272, 303, 304, 311, 367, 374, 375
 Erdélyi László 372

- Erdődi János 372
 Etrek 286
- Fahrugyinov, R. G. 376
 Fehér Géza 325, 371, 376, 377
 Fejér György 155
 Ferdinándy, M. 325, 364
 Fettich Nándor 304, 325, 371, 377
 Firkovics, A. Sz. 271, 274
 Fjodorov, G. Sz. 235
 Fjodorov-Davidov, G. A. 377
 Florov, Sz. 296
 Fodor István 31, 32, 39—42, 216, 222, 367, 373
 Formozov, V. I. 374
 Fossz, M. E. 30, 31
 Frazer, A. 373
 Frye, R. N. 246, 373
- Gábori Miklós 25
 Gadlo, A. V. 235, 252, 258, 296, 334, 377
 Gardizi 116, 117, 226, 281—283, 299, 327, 330, 335—340
 Gening, V. F. 27, 375
 Georgijeva, Sz. N. 296
 Gergely, IX., pápa 144
 Gerhardus 143
 Ghiselin de Busbeck 323
 Gibbon, E. 326
 Gimbutas, M. 373, 374
 Golb, N. 324, 365, 376
 Golden, P. B. 260
 Gombocz Zoltán 28, 31, 40, 140, 198, 199, 201, 227—231, 235, 248, 325, 332, 371, 373—377
 Gombos F. Albin 372
 Gorjunova, E. I. 375
 Gorodcov, V. A. 30, 213, 214
 Gregoire, H. 325
 Grekov, B. D. 147, 313, 376
 Grjaznov, M. P. 27, 28, 375
 Grot, Ja. 325
 Grousset, R. 222, 235, 376
 Gulya János 53, 68, 208, 372, 373
 Gunszt P. 311
 Gurina, N. N. 373
- Gyakonov, I. M. 39, 313
 Gyenyiszov, P. V. 375
 Gyóni Mátyás 371
 Györfly György 115, 142—144, 149—151, 153, 159, 161, 227, 229, 233, 235, 246, 248, 251, 252, 258, 265, 272, 276, 325, 330, 332, 333, 344—346, 351, 352, 361, 364, 366, 373, 374, 376, 377
 György szerzetes 339, 352, 366
- Hajdú Péter 27, 28, 45, 186, 371—376
 Halikov, A. H. 50, 175, 199, 200, 209, 210, 220, 373—375
 Halikova, E. A. 27, 30, 31, 208—210, 375
 Halun, G. 245
 Harmatta János 24, 46, 101, 223, 235, 258, 302, 325, 330, 332, 361, 372—374, 376, 377
 Hashdai bar Isak 271
 Hashdai ben Shafrut 270, 271, 294, 318
 Havlik, G. 311, 312
 Hazai György 326
 Heckenast Gusztáv 377
 Hegedüs József 371
 Heléne 271
 Henning, V. 245
 Hérakleiosz, I., bizánci császár 252
 Hérodotosz 179—182, 204, 291
 Hlopin, I. N. 38, 39, 84, 374
 Hodinka Antal 364, 366, 372, 376
 Hóman Bálint 31, 211, 212, 236, 291, 343, 371, 376
 Hoppál Mihály 377
 Horváth János 114
 Hugyakov, M. G. 30, 31, 373, 375
 Hunfalvy Pál 114, 236, 372
 Hutterer Mihály 373
 Hypatius 159
- Ibn Fadlan 117—119, 199, 200, 229, 251, 255—257, 264, 266, 276—278, 280—287, 328, 329, 334, 339, 372
 Ibn al-Fakih 117
 Ibn Hatun 117
 Ibn Haukal 117, 161, 319, 333, 339

- Ibn Ruszta 116, 118, 199, 226, 255, 256, 268,
 281—283, 318, 327, 333, 335—337, 339,
 340, 368
 Ibn Szain (Avicenna) 283
 Iglói Endre 372
 Imre Samu 371
 Israyel 306
 Istemi, türk kagán 239, 240, 243, 247, 251
 István, Szent, magyar király 46, 142, 370
 István, Szent, permi püspök 191
 Istvánovics Márton 258, 377
 Isztakhri 117, 161, 302, 318, 319, 333, 339
 Itkonen, E. 373
 Ityina, M. A. 38—40

 Jakub ibn Numan 119, 199
 Jakubovich Emil 375, 377
 Jakut, arab geográfus 117, 266, 276, 280, 285
 Janin, V. L. 190, 207, 259, 266, 289—291
 Janina, Sz. A. 207, 266, 289, 290
 Jaroszlav, I. (Bölcs), kijevi nagyfejedelem
 167, 322
 Jehudah ben Barzillay 270
 Jehudah ha-Levi 271
 Jenkins, R. J. H. 283, 284, 343, 372, 376
 Jóannész Malalas 193, 194
 Joki, A. J. 373
 Jordanes 49, 203, 204
 Joszif, kazár király 270—274, 280, 295, 299,
 300, 304, 307, 309, 318, 319, 335
 Julianus 142—155, 158, 160, 161, 198, 199,
 268, 360, 369
 Jurij Vszevolodovics, II., vlagyimir-szuzdali
 fejedelem 144, 145
 Jusztinianosz, II., bizánci császár 267, 308
 Jusztinosz, II., bizánci császár 240, 242

 Kakuk Zsuzsa 239
 Kalinyin, M. F. 376
 Kállay Ferenc 372
 Kálmán Béla 371, 373
 Kapagan, türk kagán 240, 248, 250
 Karlmann 353
 Kazakov, E. P. 376
 Kazar Tarhan 263
 Kerényi Károly 90, 373

 Kézai Simon 113, 135—140, 149, 222, 345,
 362, 363, 372
 Khaqani 322
 Kim, G. F. 312, 313, 317
 Király Péter 330, 332, 341, 342, 376
 Sz. Kispál Magdolna 371
 Kiss Attila 272
 Kiszeljov, Sz. V. 317, 374
 Kizlaszov, L. R. 27, 28, 372
 Kljastornij, Sz. G. 235, 237, 238, 240—242,
 244—246, 248, 301, 353, 358, 359, 376
 Kniezsa István 223, 350, 364, 366, 372, 373
 Kobicsev, V. P. 377
 ifj. Kodolányi János 372, 373
 Koestler, A. 278, 279, 323, 324, 376
 Kokovcov, P. K. 235, 258, 270, 274, 322, 376
 Komoróczy Géza 374
 Kononov, A. N. 194, 195, 217, 238
 Konstantin, V., bizánci császár 267
 Konstantin, VII. (Biborbanszületett), bizán-
 ci császár 140, 193, 195, 204, 215, 230, 259,
 268, 269, 271, 272, 283, 284, 301, 305, 307,
 327, 330, 339, 343—345, 347, 348, 350,
 351, 353—357, 361, 362, 370, 372
 Kordos László 372
 Korenchy Éva 68
 Korjakova, L. N. 40, 41, 373
 Koszarev, M. F. 373
 Kosztyucsenko, V. P. 296
 Koszven, M. O. 373
 Kotragur, kutrigurok ősatya 194
 Kovács Endre 372
 Kovalevszkij, A. P. 117, 118, 200, 235, 256,
 276, 277, 281, 285—287, 316, 322, 329,
 334, 335, 372, 376
 Kovrat, onogur fejedelem 200, 201, 229, 251,
 252, 254, 260, 261, 307, 361
 Kozincev, A. G. 34
 U. Köhalmi Katalin 372
 Köppen, F. 28
 Krader, L. 249, 250, 315, 316, 321, 376
 Krajnov, D. A. 373, 374
 Krasznov, Ju. A. 100, 178, 374, 375
 Kristó Gyula 113—115, 220, 222, 233, 325,
 327, 328, 330, 337, 345, 346, 349, 350, 353,
 356, 357, 364, 368—370, 372, 374

- Krizsevszkaja, L. J. 374
 Kropotkin, V. V. 258, 289, 290, 376
 Krupnov, E. I. 91, 258
 Kurszán, Kusal, Kuszal, Kuszán, Korcán 352
 Kutlug sad 246
 Kuun Géza 117, 325, 375
 Kuzejev, R. G. 120, 124, 126, 127, 200, 232, 334, 353, 374
 Kuzmin, A. G. 292, 293, 376
 Kül tegin 126, 217, 239, 242, 243, 247, 248, 250

 Lajos, I. (Jámbor; Kegyes, Karoling), frank király 307
 Lajos, I. (Német), keleti frank király 353
 Lakó György 53, 371, 373
 Laricsev, V. E. 373
 László Gyula 28—31, 34, 38, 174, 328, 371—373, 375—377
 Laurentius 159
 Lederer Emma 297, 372
 Leó, IV., bizánci császár 267
 Leó, VI. (Bölcs), bizánci császár 215, 317, 339, 341, 349, 352, 370
 Levedi, magyar főfejedeleme 327, 344—347, 351, 353, 356, 358, 374
 Levente, Árpád fejedelem fia 344
 Lewicki, T. 327
 Ligeti Lajos 31, 40, 41, 102, 105, 116, 118, 132, 133, 186, 198, 202, 211, 214, 227, 230—235, 244, 246, 248, 258—260, 265, 285, 327, 332, 333, 355, 361, 371—377
 Lipták Pál 375
 Liszicina, G. N. 77, 80, 296, 372, 374
 Liutprand, cremonai püspök 343, 344
 Livsic, V. A. 205—207, 376
 Ljapuskin, I. I. 292, 297
 Ludwig, W. 376
 Lukonin, V. T. 205—207, 376
 Lundström, P. 377

 Macartney, A. C. 140, 198, 222, 371, 377
 Magomedov, M. G. 255, 258, 277, 296, 334
 Mahan tegin 238
 Mahmud Kasgari 126, 194
 Makkai László 297
 Malán Mihály 375
 Mallowan, M. E. L. 374
 Malov, Sz. E. 235, 239, 241, 246, 376
 Maniah 240
 Mark, K. Ju. 49
 Marquart, J. 235, 238, 259, 270—272, 285, 294, 325, 355, 359, 372, 376
 Marx, K. 19—21, 64—66, 69, 111, 112, 197, 311—314
 Marwan ibn Muhamed 262—265, 271
 Marwazi 116
 Masszon, V. M. 78, 84, 374
 Maszúdi 268, 284, 294, 295, 308, 309, 321, 333, 339, 342
 Matolcsi János 82, 374
 Matyusczenko, V. I. 373
 Maurikiosz, bizánci császár 259, 317, 349
 Mavrodinov, N. 377
 Mazsitov, N. A. 374, 376
 Melich János 374, 376
 Melioranszkij, P. M. 359
 Melnyikova, E. V. 293
 Menandrosz 204, 240, 242, 251
 Ménrót 114, 135
 Merpert, N. J. 91, 258, 374
 Mesterházy Károly 367
 Mészáros Gyula 374
 Mészöly Gedeon 31, 211, 375
 Metód 342
 Michael Roizaites 344
 Mieses, H. 323
 Mikail ibn Dzsafar, volgai bolgár király 256
 Mihály, dunai bolgár fejedelem 337
 Minorszky, V. 235, 258, 264, 265, 270, 292, 295, 322, 325, 376, 377
 Mogerisz, Muagerisz 194
 Molnár Erik 25, 28, 31, 41, 131, 214, 215, 227, 236, 313, 371—376
 Mologyin, V. I. 40, 131, 373
 Mongajt, A. L. 46, 48, 49, 161
 Montelius, O. 293
 Moór Elemér 31, 371—376
 Moravcsik Gyula 40, 193, 200, 201, 227, 230, 234, 235, 251, 252, 254, 259, 269, 283, 325,

- 343, 347, 353, 355, 358, 359, 368, 371, 372, 376, 377
- Morgan, L. 20, 21, 162
- Moses Dasxuranci 252, 317
- Mosinszkaja, V. I. 27, 373
- Msztyiszlav Vlagyimirovics, kijevi nagyfejedelelem 146
- Msztyiszlav Vlagyimirovics, tamanyi fejedelem 322
- Muqaddasi 276
- Muhamedjarov, S. F. 200
- Muhamedova, R. G. 376
- Muktadir Billah 117, 286
- Mumin ibn Ahmed 256
- Munkácsi Bernát 31, 155, 156, 223, 372
- Nagy Géza 374
- Nemeskéri János 375
- Németh Gyula 31, 40, 117, 156, 157, 194, 198—200, 211, 215, 227, 230, 232—236, 246, 248, 252, 258, 265, 325, 327, 343, 347, 351, 355, 371—377
- Niképhorosz, pátriárka 229, 252
- Niketasz Szklerosz 352
- Nikiforov, V. N. 312, 317
- Nodulu sad 238, 242
- Nováki Gyula 377
- Novoszelcev, A. P. 161
- Nyikolszkij, V. K. 375
- Obadiah, kazár kagán 272, 307—310
- Obolensky, D. 325
- Ojtozi Eszter 203, 208
- Okladnyikov, A. P. 28, 242, 373
- Oleg, kijevi nagyfejedelelem 294, 366
- L'Orange, H. P. 377
- Orbeli, J. A. 206
- Organasz, onogur fejedelem 254, 260
- Ottó, szerzetes 143, 147, 149—151
- Ovidius 326
- Paasonen, H. 28, 374
- Padányi Viktor 95
- Pais Dezső 194, 227, 372, 375, 376
- Pápay József 371, 375
- Paszkievics, H. 258, 322
- Patkanjan, K. P. 258, 285
- Pauler Gyula 31, 114—116, 236, 325, 372, 374
- Pauliny Oszkár 297
- Paulus Ungarus 148
- Pekkanen, T. 326, 327
- Perényi József 151, 152, 155, 159, 223
- Pesty Frigyes 370
- Petrenko, A. G. 208, 209
- Petrenko, V. B. 375
- Petronász 301, 302, 305
- Pirenne, H. 266
- Pitirim, permi püspök 190
- Plehanov, G. V. 312, 313
- Pletnyova, Sz. A. 228, 235, 258, 259, 277, 295—297, 300, 302, 303, 305, 314, 319, 320, 322, 356, 376, 377
- Poliak, A. N. 323
- Potapov, L. P. 376
- Priscsepenko, L. V. 77, 296, 374
- Priszkosz rhétor 204
- Pritzak, O. 235, 258, 309, 324, 365, 376
- Prokopiosz 359
- Pusztay János 374
- Querfurti Brunó 366
- Radlov, V. V. 235
- Rappoport, P. A. 305
- Rásonyi László 227
- Raun, A. 29
- Rédei Károly 371, 373
- Reining, W. F. 29, 34
- Ribakov, B. A. 49, 259, 265, 299, 320, 344, 346, 347, 353, 363
- Riccardus 142—144, 149—153, 155, 158, 161
- Róheim Géza 372, 375, 376
- Róna-Tas András 227, 231, 235, 259, 367, 372—377
- Rot S. 223
- Rozenfeldt, I. G. 375
- Sahmatov, A. A. 363, 366
- K. Sal Éva 371, 373

- Schütz Ödön 258
 Scserbak, A. M. 235, 258, 301
 Sebestyén Gyula 235, 372, 377
 N. Sebestyén Irén 371, 373
 Sherby, O. D. 377
 Silki fia Álmos 286, 287
 Silov, V. P. 375
 Skalnik, P. 249, 250, 321, 376
 Smidt, A. V. 30
 Solecki, L. R. 376
 Solymossy Sándor 371, 375
 Susarin, V. P. 259
 Sükrulláh ibn Sihab-ál-din 116, 358, 368
 Swadesh, M. 29

 Szabó István 377
 Szabolcsi Bence 375
 Szádeczky-Kardoss Samu 252, 325, 327
 Szathmári István 371
 Szedov, V. V. 259
 Székely György 372
 Szekfü Gyula 233, 371, 376
 Szemenjuk, G. I. 316
 Szemenov, Sz. A. 374
 Szendrey Ákos 375
 Szentmiklóssy Lajos → Molnár Erik
 Szerebrennyikov, B. A. 30
 Szilágyi Sándor 372
 Szimeon Logothetes 339
 Szinnyei József 28, 31, 372
 Szizavulosz (Szilzivulosz), kagán 251
 Szkazkin, Sz. D. 376
 Szkrizsanszkaja, E. Cs. 258
 Szmirnov, A. P. 30, 49, 174, 374, 375
 Szmirnov, Ja. I. 205, 206
 Szmirnov, K. F. 375
 Szokolova, Z. P. 48
 Szolovjov, M. Sz. 322
 Szpicin, A. A. 30, 214
 Szűcs Jenő 368, 369, 372, 377
 Szvjatoszlav, kijeji nagyfejedelem 294, 322

 Tabari 262
 Tai Csung, kínai császár 239
 Takács Lajos 222
 Taki Bahrami 245
 Taksony, magyar fejedelem 140, 141, 323
 Talib ibn Ahmed 256
 Tallgren, A. M. 25, 31, 50, 197, 199, 212—214, 255
 Tatiscev, V. I. 151, 153, 157
 Tekin (Tegin) 286
 Telegdi Zsigmond 376
 Teodorosz 268
 Termacsu, Árpád dédunokája 344—346
 Theophanész Homologetész 194, 199—201, 204, 251, 252, 284, 359
 Theophanész Isaurikosz 229
 Theophülahtosz Szimokattész 204
 Theophilosz, bizánci császár 301, 307
 Theotimosz 254
 Thomsen, V. 235, 236
 Toivonen, Y. H. 373
 Tolsztov, Sz. P. 317
 Tonjukuk 239, 240, 242, 243, 248, 250
 Tóth Tibor 375
 Toynbee, A. 215, 222, 252, 260, 263, 307, 334, 343, 356, 360, 361
 Tőkei Ferenc 311, 312
 Tretyakov, P. N. 47, 49, 50
 Trever, K. V. 205, 206
 Trubnyikova, N. V. 49, 375
 Tumin, türk kagán 243
 Turxanthosz, nyugati türk kagán 251

 Tyihonov, D. 285

 Ucko, P. J. 374
 Uvarova, P. Sz. 213

 Ügyek 239, 345

 Váczy Péter 325
 Vajnstein, Sz. I. 133
 Valah, Valaq, Malaq 359
 Vámbéry Ármin 194, 215, 235, 236, 372
 Vardanosz Philippikosz, bizánci ellen-császár 267
 Varga János 312

- Vásáry István 49, 153—160, 227, 235, 253,
258, 301, 311, 374, 376, 377
- Vastagh Gábor 377
- Velikanova, M. Sz. 41
- Veres Péter 28, 48, 220, 258, 325, 360, 367—
369, 372
- Veress Éva 297
- Vernadsky, G. 223, 259, 265, 292, 322, 325,
355, 364, 376
- Vikár László 377
- Viktorova, V. D. 40
- Viroy, kaukázusi albán püspök 285, 317,
342
- Vlagyimir, Szent kijevi nagyfejedelem 324
- Vlagyimir Monomach, kijevi nagyfejedelem
136, 323
- Vlagyimircov, B. Ja. 314, 316
- Zacharias rétor 229
- Zahoder, B. N. 199, 235, 282, 283, 287, 294,
328—330, 332, 333, 342, 352, 368, 372
- Zajączkowski, A. 235, 258, 265, 274, 284,
285, 324, 376
- Zakharoff, A. 371, 377
- Zambaur, E. 289, 290, 296, 328
- Zburjeva, A. V. 30, 186, 375
- Zeki Validi Togan, A. 235, 272, 285, 376
- Zichy István 28, 31, 41, 115, 132, 190, 211—
216, 218, 227, 236, 325, 343, 369, 371, 373,
374, 376
- Zoltai Elemér 377
- Zólyomi Bálint 35
- Zsirai Miklós 28, 31, 49, 371, 373, 374, 377

- abasevói kultúra 94
- Abaskun (Gümüs-tepe) 287, 293
- Adige Autonóm Terület 360
- afanaszjevói kultúra, afanaszjevóiak 27, 34, 82, 94
- Afganisztán 78, 235
- ainuk 34
- Aj, folyó 128
- akinakaszok 181
- Akmolinszk 226
- Ala-taskyl 28
- Alánia 143, 149, 252, 268
- alánok ← oszétek ← jászok 27, 114, 126, 146, 218, 223, 257 p, 284, 332 p
- Albánia, albánok 192, 317
- Al-Duna 92, 168, 200, 225, 255, 330 p
- Al-ma Gruzín (Gurzuf) 304
- Alpok 225
- Altaj 25, 28, 38, 55, 123 p, 243 p
- altaji nyelvek, népek (sor, kumadin, csalkan, tuba, tufa, taz, tübeljaz, tübeljan) 9, 24, 30, 33
- Altin Tepe 82, 86, 87
- Alubiha (Alupka) 304
- Amu-Darja 87
- Amur 63
- Ananyino 187
- ananyinói kultúra 50, 173 p, 199 p
- Anatólia 77 p, 95, 111, 197
- Anau IA ← anaui kultúra 82, 91
- Andrejev, község 187, 188
- andronovói kultúra, andronovóiak 27, 28, 31, 38—41, 44, 50, 97, 101, 106, 107, 121, 130 p
- Aragvi 262
- Aral-tó 27, 38, 121, 123, 128, 135, 177, 359
- arameus 181
- Arany Horda 133, 146
- Ardabil 293
- Argissa-Maghula 82
- Arszk 48
- Aruhlo 80, 91
- Aszkiz 28
- asszír feliratok 101
- Asztrabadi-öböl 287
- Atil 335 p
- avarok 8, 236 p, 244, 251, 252, 272, 285
- Azerbajdzsán 91
- Azovi-tenger 68, 253 p, 294, 302, 334, 361
- ázsiai termelési mód 311 p
- al-Babunadzs 285
- Bagdad 117, 273 p, 285, 286, 321
- Bagdadi Kalifátus 274
- bahmutyinói kultúra 128, 184, 202 p
- Bajdi 25
- Bajkál 30, 110, 121 p
- balahnai kultúra 99
- Balanbas 93, 109
- Balangar 261
- balanovói kultúra 98
- Balkán, Balkán-félsziget 47, 92, 350
- Balkán-hegység 198, 225
- Balkh 273

- Balkh—Maverannahr útvonal 287
- Baltikum 48, 62, 292
- barabai sztyepp 123, 131
- Barszilia 260
- baskir—magyar azonosság elmélete 114, 140
- Baskiria 27, 108, 110, 111, 114, 135, 181 p, 233 p
- baskirok, baskir törzsek 42, 117 p, 141 p, 353 p
- Baslikent 306
- al-Bayda 262, 303
- Bedel-hágó 245
- Belár 354
- Belt 92
- Besbalik 245
- besenyők 136 p, 251, 258, 334 p, 341, 359, 364
- Besenyőország 361
- Beszszuh 28
- Biljar 146, 150, 256
- Biszer-tó 47, 130
- Biszér, Biszért, Biszéra, Viséra, Viszéra, Visérka, Bizárka, Bizár, Biz 130
- Bir, folyó 202
- Bizánc 19, 129, 148, 182, 183, 190, 207, 241, 254, 272, 307, 317, 337, 359
- bizánci kútfők 195, 215, 254, 280, 301, 326
- Bjelaja 100, 108, 128, 168, 178, 184, 202 p, 225 p
- Bjeloje ozero (Fehér-tó) 49
- Boasz, folyó 359
- Bolgari, volgai bolgár főváros 146, 151, 208, 256
- bolgárok 114, 122, 195, 196
- bolgár-törökök, volgai bolgárok, onogurok, csuvasok 27, 41, 49, 114, 117, 127, 141, 143, 190, 194, 198, 227, 285, 320, 334, 367
- Bolsije Tigani 208, 209
- Bolsoj Balhan, hegység 91
- Boszporusz (Kercs) 251, 267
- Breh 360
- Brili 360
- budinok 179, 180
- Bug, folyó 225, 287, 330, 340, 361 p
- Bug—Dnyeszter köz 93
- Bug-liman 179
- Bugut 238
- Buhara 117, 206, 207, 273, 283
- Bulárföld 140
- Bundaz, Burtasz 143, 151
- Bur-k (Balaklava ?) 304
- burtaszok (mordvinok?) 118, 151, 294
- Buzan, folyó 299
- Chidmas (Chingilus), folyó 330, 348, 361
- Cilma, folyó 48
- Crô-Magnon-i típus 97, 221
- Çayönü 82
- Çatal Hüyük 80, 111
- Csani-tó 41
- Csebokszari 47, 48
- Cseljabinszk és környéke 105, 106, 131
- Csegenda II. temető 188
- Csepca, folyó 165, 202
- cseremisz 176
- Cseremsan 146
- Csernyigov 323
- Csir Jurt, város 255
- csirkovo-szejmai kultúra 108
- Csor (Derbent) 252
- Csu, folyó 305
- Csungar 261
- Csuszovaja 57, 120, 202
- Csuvas Köztársaság 98
- Dagesztán 77, 261, 296, 348
- Dam-Dam Csesme 91, 92
- Darjal-szoros (Alán kapu) 262
- Davlekanovo 104
- Deh Luran 82
- dél-szibériai (turánid) típus 14
- Dentü-mogyer, Dentia 135, 137
- Derbent 259 p
- Dikariha 99, 100
- dirhem-lelőhelyek 289, 290
- Dnyeper 49, 57, 82, 92—94, 106, 107, 290 p, 330 p
- Dnyeszter 41, 330, 340
- Don—Donyec vidék 37, 99, 106, 108, 128, 135, 138, 194, 209 p, 225 p, 259, 322, 330 p, 356 p

- Donyec 57, 93, 139, 332
 Dorosz (Mankup) 267
 Dunacséb (Čelarevo) 272
 dunai bolgárok 231, 248
 Dunántúl 201
 Dzsebel 91, 92
 Dzsejtun, dzsejtuni kultúra 86, 91

 Égei-tenger 85, 88, 89
 Emba, folyó 83, 92, 93
 Emba—Jaik—Volga köz 359
 Erdély 91, 201, 338
 Északi-Dvina 10
 Esz 28
 Esz-Szerván 80
 Etel, Etil, Itil, folyó 137, 138, 143, 361 p
 Etelköz 230, 234, 325 p
 Etül 135
 Eufrátesz 88
 europid, ős (embertani) 14, 34, 50, 75, 97,
 104, 108, 186, 187, 192

 fatjanovói kultúra 61
 fehér ló mondája 139
 Fekete-tenger 180 p, 202 p, 225 p, 326 p, 330 p
 Fergana 241, 245
 Finnország 182, 213
 finnugor 7—11, 15, 17, 18, 20, 24 p, 34, 39,
 47, 51 p, 67 p, 162 p, 192, 201 p, 227 p, 236
 finnugor őshaza 45 p
 finnugor—ősiráni érintkezés 103
 finnugor—török kapcsolatok 205
 Földközi-tenger 77, 80, 94, 95, 97, 287
 frankok 216
 Fuldai Évkönyvek 339

 Gélonosz 179, 180
 Genizah 277
 Geokszür oázis 78, 86, 87, 91
 glagyenovói kultúra 187
 Góbi-sivatag 238, 240
 goldok 166
 gorbunovói tözgetelep 36, 47
 gorogyeci kultúra 174, 187
 görög 179 p, 212 p
 görög kútfők 46, 101, 193

 Görögország (Thesszalia) 82, 84
 görög mitológiai alakok 90
 griffes-indás kultúra 201 p
 Grobin 292
 Grúzia, grúzok 69, 80, 91, 135, 258, 320, 358
 Gurgan 245

 gyakovói műveltség 167, 174, 186
 Gyoma 104, 128
 Gyoma—Szakmara 225
 Gyula (Dzsila) 347
 Gyulafehérvár 303

 Habur, folyó 101
 Hadúd al-álam 116, 244
 Hak 110
 Hangaj, hegység 239, 243
 Hazaran Atil 294
 Herszonészosz 267, 268, 305
 hettita birodalom 46
 hevszur 255
 Hoangho, folyó 77
 Horászán 78, 116, 199, 255, 266, 282, 283,
 329
 Horezm 117, 135, 146, 177, 181, 205 p, 282 p,
 336
 hun heftalita állam 244
 hun—magyar azonosság elmélete 136
 hunok 122, 132, 136, 201 p, 236 p, 251, 348 p
 Hunor és Magor, csodaszarvas-monda
 113—115, 123, 167, 194, 351 p, 354, 355
 hunugorok 203 p
 hurriták 101
 Huszt 296, 328, 338

 Ilanli-tepe 80
 Ili, folyó 245
 Ilovlja, folyó 228
 imenykovói kultúra 174, 202
 Imirisz-hegy (Imirisz-gora) 80, 91
 India, Pandzsáb, Kasmir 77, 78, 235, 311
 indoeurópai nyelvek, népek 24, 30, 46 p, 83,
 96, 98, 134, 163, 192
 indoeurópai nyelvmlékek 46
 Ingul, Ingulec, folyók 330
 Irak 47, 80, 82, 83, 111

- Irán, Perzsia 80, 82, 135, 181—183
 iráni, ös-, ó-, perzsa nyelvek, népek 11, 12,
 24, 27, 31, 34, 40, 102—104, 106, 129, 132,
 133, 163, 204 p, 231 p, 302, 326 p
 Irtis 27, 28, 40, 55 p, 105, 121, 181
 Ireny, folyó 205
 Isim—Tobol vidéke 30, 31, 40, 41, 131, 211 p
 Iszfahan 273
 iszlám vallás 142, 183, 207, 208, 237 p, 272 p
 isszédonok 180, 181
 Isszik-kul 245, 255
 Itil (al-Bayda) 262, 294, 304 p, 309, 318, 319
 Ízes 129
 Ivanovo 47
 Izs, folyó 202

 Jaik, folyó 205
 Jangce, folyó 77
 Jarmo 82
 Jaroszlavlí terület 36, 47, 167
 Janaul 225
 Jaz-Depe 86
 Jenyiszej 10, 28, 106
 Jurjuzan, folyó 122 p, 181
 jürkák 179

 Kabanovo 302
 kabarok 202, 322, 358 p
 Kalevala 167
 Kalka, folyó 146, 148
 Kam 28
 Káma 28—30, 95, 98, 106, 108, 128, 146, 176,
 201 p
 Kámenka, folyó 136
 Kamisin, város 228
 kara-abizi kultúra 128
 Karasar 245
 karaita szekta 308, 324
 Karha 340
 Karnauhovszkaja 297, 299
 Kárpátok 92, 333
 kaszimovi kánság 155
 Kaszpi-tenger 27, 55, 77, 78, 91 p, 104, 330 p
 Kaukázus 55, 77, 91 p, 142, 146, 149, 181,
 196, 198 p, 223 p, 319 p, 330 p, 359
 kazahok 128
 Kazahsztán 124, 205
 Kazánka, folyó 75
 Kazany, Kazanyi Kánság 47 p, 55 p, 100,
 109, 155, 158, 190
 Kazár Kaganátus, Kazárország 15, 19, 22,
 208 p, 318 p, 334 p, 365
 kazárok 114, 282 p, 317
 kelet-szibériai nyelvek, népek (kamcsadál,
 csukcs, eszkimó) 9, 24
 kelteminári kultúra 34, 38, 39
 Kem 28
 Kema, folyó 49
 Kemerovo 28
 Kende, Kündü 347, 348
 Kerics (Pantikapeion) 294, 336 p
 kereszténység 142, 144, 145, 171, 183, 192,
 255
 Khazarag, kazárok őse 194
 Kijev 136 p, 181, 237, 293, 365
 kijevi orosz évkönyvek 138, 148, 153, 169
 Kijevi Oroszország 138, 144 p, 190, 191, 237 p,
 265, 270, 295, 322, 326 p
 kimmerek 46
 Kína 25, 77, 109, 181, 225 p, 314
 kipcsak török 119
 kirgizek 128
 Kirgiz Köztársaság 240
 Kirmesz 28
 Kistovka 131
 Kljazma, folyó 108
 Kodüma, folyó 330, 332
 Kondurcsa 118
 Konstantinápoly 143, 148, 149, 254 p, 265,
 268, 311, 339 p
 Kopet-Dag 78, 82, 91
 Korocsa, folyó 302
 Kotoroszli, folyó 167
 Kovzsa, folyó 49
 Kozár, község 272
 Közel-Kelet 267
 Közép-Ázsia 42, 116, 267
 Krasznoufimszk 43, 225
 Krim-félsziget 267 p, 271, 307 p, 332, 340,
 341
 Kubán, folyó 143, 227 p, 253, 337, 361
 Kubán folyó és vidéke 194, 233, 322

- Kucsa 245
 Kugenak, folyó 181, 189
 Kuma, folyó 300
 kun püspökség 147
 Kunduzcsa, Kundurcsa, Kondurcsa, Küncsülü, folyó 119
 Kungur 43, 99, 111, 225
 kunguri sztyepp 202
 kunok, fekete, fehér 136 p, 146, 148, 225, 362 p
 Kura, folyó 358
 kutrigurok 194, 200, 251
 Kül Tepe 91
 Kyrky-taskyl 28

 Lacse-tó 47
 Ladoga-tó 49, 133, 292
 lappok 30
 Lengyelország 44, 324, 332
 Levedia 230, 325 p
 Lob-nor 245
 Logovoj Borok 109
 lomovatovói kultúra 182, 202 p
 lótenyésztés, lókultusz 93, 105—107, 130 p, 168, 178, 208, 258

 Maeotis, Azovi-tenger 68, 135, 138 p, 354
 Magas 129
 Magna Hungaria 114, 152
 Mágog 114, 238
 magyar népnév 7 p, 41, 46, 115 p, 165
 magyar nyelvemlékek 46, 66
 magyar ősgesta, középkori krónikairóda-
 lom 113, 135 p, 141 p, 149, 167, 221, 326
 magyar őshaza 46, 114, 121, 125, 129 p, 136 p, 141 p, 174, 186, 198 p, 326
 magyar—permi érintkezések 186
 Majkop 181, 360
 majkopi kultúra 93, 95, 99
 Makedónia 82, 89
 Molocsnaja, folyó 361
 Mangics, folyó 336
 Manics, folyó 228, 300
 Mank-t (Mangup) 304
 Mari Köztársaság 98
 mazulinói kultúra 202
 Medvegycica, folyó 228

 Merens, Mordens 49
 merják, muromák 9, 49, 147, 167, 174, 190
 Merv 117, 245
 Meshed 117
 meshedi kézirat 276, 284
 Mezopotámia 82 p, 111
 Minuszinszk, Minuszinszki-medence 25—
 28, 34, 37, 82, 83, 130, 175, 181
 Modlona, folyó 63
 Moesia 259
 Mogoria 139
 mongol 315, 322
 Mongólia 25, 124, 135, 181, 238
 mongoloid 14, 28, 50, 75, 108, 128, 186, 187
 mordvinok 8, 34, 144, 155, 160
 Moszkva, folyó 49, 61
 Moszkva, terület 36, 61
 Moszkvai Nagyfejedelemség 155
 Mozsar, Mozsari, Mozsarovka, Mozsarka, Mozsar-kasy, Mocsari, Mazari, Madari 153, 156
 Mudor, cseremisiz nemzetségi istenség 165
 Muszijan 80

 Nagy Alföld 225
 Nagy Fal 225
 nagyszentmiklósi kincs 360
 Namazga Tepe 87, 91
 Nitas 294, 295
 Novgorod 190
 Novokumak 101
 Novomordovo 187
 Novotroick 292
 Numi Tarem főisten 164

 Ob 9, 27, 28, 31, 48, 55 p, 82 p, 103, 105, 121, 123, 166, 174 p
 Obdor 166
 oguzok (úzok) 251, 328
 Ogyessza 225
 Oka 28—30, 55p, 75, 94, 98, 99, 106, 108, 114, 139, 146, 155, 340
 Olbia 179
 Olmin dvor 364
 Omszk 61, 103
 Onyega 49, 133

- orhoni—jenyiszeji feliratok 126, 128, 194,
 217, 236 p, 240, 241, 301, 359
 orosz 146, 147
 Orosz Birodalom 48, 237, 316
 orosz—bolgár szerződés 151
 orosz kútfők 49, 338
 orosz őskronika 138, 159
 Osel 147
 oszétek 142, 255, 306
 Oszino 57
 Oszkol 302
 Örményország 80, 285, 317, 358
 Özbegisztán 78, 80
 Pakisztán 88, 235
 paleo-ázsiai népek 45
 paleoetnográfia 7, 8, 11, 16
 paleo-európai népek 45
 paleomongoloid 120, 121
 paleoszibírid 120, 128
 paleotechnika 59 p
 Pamir, hegység 245
 pamir—fergánai típus 221
 Panfilovszkaja 109
 Pecsora 48, 61
 pelimi szentélyek 168 p
 Perm 100, 106, 174, 190, 205
 Perekop 340
 perzsák 134
 Pest 140
 Phanagória 267, 275, 304
 Piszányie Kámnyi (Írásos kövek) 59
 pjanobori kultúra 128, 174, 199
 pogányság 142—145, 183, 191, 192, 237, 255
 Poltava 181
 Prut 41, 92, 225, 330
 radimicsok 257
 Rakamaz 360
 Rei—Bagdad útvonal 287
 Riccardus-féle jelentés 142 p
 Rifei hegyek 135
 Rjazany 153, 155
 Rjazanyi Kormányzóság 155 p
 Római Birodalom, Róma, Vatikán 144, 145,
 147, 182, 309, 326
 Rusok, normannok, varégek 266, 282, 292,
 295, 335
 Rusztepeszi 80
 Rutkinszkaja 109
 Saber, Kemi, mitikus őszanya 170
 Sarkel 268, 294 p, 301 p, 336, 355 p
 Semokmedi 360
 Shirvan 265
 Skandinávia 48, 266, 292, 293, 335
 Somu Tepe 91
 Spanyolország 117, 199
 Sulavari 91
 sumér 86, 95—97
 Susa 82
 Szaján, hegység 10, 25
 Szal, folyó 228, 303, 304
 szaltovói kultúrkör 128, 209, 255, 289, 296,
 304, 305, 311, 318 p, 367
 Szamandar 261, 302, 304
 Szamanida Emirátus, szamanidák 19, 279,
 292
 Szamarkand 273, 283
 szamojéd — szajáni, kamasz, karagasz,
 kojbal, mator, szojot, tajg 9, 25, 42
 Szaratovi Kormányzóság 156
 szargati kultúra 40, 216
 szarmata 40, 63, 126, 177, 181, 204
 Szársz, folyó 205
 Szaszanida 116, 183
 Szavartü Aszfalü 140, 218, 327
 Szejma 109
 Székesfehérvár 303
 Szemikarakszkaja 304
 Szemirecsje 240 p, 251
 Szentföld 148
 Szeret, folyó 225, 332
 Szipéria, Nyugat- 11, 19, 27, 40—44, 50 p
 szipériai kis népek 18, 121, 163
 Szilva, folyó 120, 202, 225
 Szimbirszi Kormányzóság 156
 Szir-Darja 121, 123, 244, 358, 359
 Szizrany—Kujbisev vidéke 225
 szkiták, szakák 27, 28, 34, 40, 46, 63, 102,
 133, 176 p, 204 p, 225 p, 259 p

Szkítia 114, 135, 136, 150, 344
 szláv — déli (balkáni) — nyelvek, népek 216, 338
 szláv — keleti — nyelvek, népek 11, 19, 114, 148, 163, 223 p, 227 p, 289
 szlávok 8, 105
 Szmolenszk 30
 Szo, hegység 238
 szogd 206, 245
 Szogdiana 244
 Szolikamszk 57
 Sztaraja Ladoga 293
 szterlitamaki kurgántemetők 128, 209
 Szugraj (Szudak) 304
 Szulak, folyó 255, 261 p, 296, 306, 336
 Suvar 151, 256
 Suzdal 136, 139, 145 p, 153
 Szvir 49

 Tádzsikisztán 78, 255
 Taganrog-öböl 296, 297
 tagari kultúra, tagariak 28, 38, 121, 130, 182
 Tajmir-félsziget 10
 Takla-Makán 245
 Tamany-félsziget 304, 322
 Tamatarha (Szamkerc, Tmutorokany) 271, 304
 Tambovi Kormányzóság 153, 156, 158
 tamga 119
 tankejevkaik metető 208, 264
 Targu 261
 Tarim-medence 239
 Taskent 35
 tastiki kultúra 28, 38, 121, 130
 Tatár Köztársaság 99, 208
 tatárok, kazanyi tatárok, mongol-tatárok 144, 145, 147, 148, 158, 160, 190, 191
 Tatarszkij Tolkis 291
 Taurusz, hegység 77
 Tbiliszi 252, 262, 274
 Temnyikov 155
 Terek, folyó 143, 262, 296, 300, 336
 Thesszalia 82, 84
 Tien-San, hegység 78, 255
 Ting-Ling 25, 34
 tiszzaeszlár-bashalmi metető 208

Toharisztán 244, 245, 255
 Tomszk 61, 103
 totemállat 122, 195, 341
 török nyelvek, népek (kipcsakok, karakalpakok, kirgizek, toboli-barabai tatárok, kazahok, turkománok, özbegek, nogajok, jakutok, oszmán-törökök) 7, 9, 11, 12, 19, 24, 28, 42, 74, 105, 119, 121, 132, 155, 187, 191, 198 p
 török nyelvemlékek 46
 Trója 95
 Truso 292
 turáni (délszibírid) embertani jelleg 122, 128, 187, 221
 turbászli kultúra 128
 Turbino 61, 63, 109
 Turfán 237, 245
 Turkesztán 78, 232, 240
 turul-monda 68, 165, 345
 Türkmenia 82 p, 85

 Udelno-Sumeckaja 63
 Ufa, folyó 124, 128, 184, 205, 225
 Ufai Kormányzóság 156
 ugor együttélés 120
 ugor magyar, előmagyar, ősmagyar 7 p, 17, 19, 22, 41, 128, 129, 149, 150, 171, 192 p, 326
 ugorok (ős-) 7 p, 19, 27, 28, 39, 41, 128, 130 p, 162 p, 194
 ugorok, vogulok, osztjákok 9, 30, 31, 39, 41, 51 p, 120, 130 p, 366
 Ug-ru, folyó 299
 ujjur kaganátus 241
 Ukrajna 47, 56, 84 p
 Uljanovszk 47, 158
 Ung, folyó 345, 362
 Unzsa—Vetluga köze 174
 Urál, folyó (Jaik) 83, 108, 116, 347
 Urál, hegység 11, 15, 27, 29, 30—32, 36, 38, 42, 54 p, 198 p, 333
 urál—altaji rokonság 24, 25
 uráli nyelvek 24, 25
 Usztyvim 190
 Utka (Vatig) 257

- Vahs, folyó 255
 Van-tó (Örményország) 88
 Varacsan 306
 Vaskapu 244
 Vassukanni (Vaszugani, Uszukani, Szikani) 101
 Veres 129
 Vetluga, folyó 55, 108
 Vicsegda, folyó 47 p, 58, 190
 Vietnam 77
 Világügyelő férfi, Nap fejedelem 206
 Viszi 47
 Vjatka 48, 55, 108, 202
 Vjatkai Kormányzóság 156
 Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség 146 p, 192
 Volcsja, folyó 302
 Volgai Bolgária, volgai bolgárok, 137, 141, 149, 199, 323, 337
 Volgográd 220, 228
 Volhov, folyó 292, 293
 Vologdai terület 47
 Voloszovo 62
 voloszoúi kultúra 61, 63, 75, 167
 Voronyezs 181
 Vozse-tó 47
 Zagrosz-hegység 77
 Zawi Chemi Shamidar 82, 111
 Zelencsuk, folyó 254
 zoroasztrizmus 273
 zsidó—kazár levelezés 257
 zsidó vallás 270 p, 354, 357
 Zsiguli 55
 zsuan-zsuan nép 237, 239, 244

Térképek jegyzéke

1. Uráli népek	26
2. A sztyepp idegen népei a VI—IX. században	224
3. A Kazár Kaganátus és a kazár kori kereskedelmi útvonalak	288
4. Magyar őstörténeti lakóhelyek és a magyarok mozgásai	331

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Felelős szerkesztő: Horváth Ildikó

Műszaki szerkesztő: Szakács Sándorné

A kötéstervezés Illés Judit munkája

Terjedelem: 36,10 (A/5) ív

88.16371 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

A magyar nép őstörténetéről számos elmélet született. Választhat az olvasó. Ízlése, vagyja szerint fogadhatja el a szibériai, bronzkori andronovói kultúrát indoiráninak, ősiráninak, szamojédnak, ugorinak, előmagyarnak. Az isim—toboli, dél-uráli vaskori szargati kultúrát iráninak, szkitának, szarmatának, szamojédnak, ugorinak, magyarnak . . . Csak ennyiféle megfejtés lehetséges? . . . Tudomány-e a magyar őstörténet? Vagy csak „vasárnapi tudomány”? Talán mégsem. Talán az önkényes értelmezések indítják el az elméletinflációt, a tudományos érték devalválódását. Ne árts! — vallotta Hippokratész. A Volga—Káma-vidék és az Urál melléke az uráli népek őstörténetének színhelye. Ez az elmélet tudós nemzedékek munkálkodásában finomodott.